

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

Інститут вивчення проблем злочинності
Національної академії правових наук України

Криміналістика XXI століття

**Матеріали міжнародної науково-практичної
конференції**

25–26 листопада 2010 р.

Харків
«Право»
2010

ББК 67.9(4УКР)6
К 82

Криміналістика XXI століття : матеріали міжнар. наук.-
К 82 практ. конф., 25–26 листоп. 2010 р. – Х. : Право, 2010. – 832 с.
ISBN 978-966-458-209-1

Видання містить матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття», яка була організована Національною юридичною академією України імені Ярослава Мудрого спільно з Інститутом вивчення проблем злочинності Національної академії правових наук України. Висвітлено загальнотеоретичні проблеми криміналістики та її викладання у навчальних закладах, науково-технічне, тактико-криміналістичне та методичне забезпечення правоохоронних органів у сучасних умовах, а також експертне забезпечення правосуддя.

Для працівників правоохоронних органів, науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих юридичних навчальних закладів.

ББК 67.9(4УКР)6

ISBN 978-966-458-209-1

© Національна юридична академія
України імені Ярослава Мудрого,
Інститут вивчення проблем злочин-
ності Національної академії право-
вих наук України, 2010
© «Право», 2010

ВСТУПНЕ СЛОВО

голови оргкомітету міжнародної науково-практичної конференції «Криміналістика XXI століття», академіка НАН України, президента НАПрН України, ректора Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого В. Я. Тація.

Вельмишановні учасники та гості міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої проблемам розвитку криміналістичної науки та впровадженню її досягнень у практику боротьби зі злочинністю в сучасних умовах! Дозвольте привітати вас у стінах Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого і побажати всім плідної праці щодо обговорення нагальних питань.

У роботі конференції беруть участь відомі вчені-криміналісти та практичні працівники правоохоронних органів України, Російської Федерації, Білорусі, Латвії. На конференцію прибуло понад 200 учасників. Наукову спільноту представляють більше ніж 40 докторів наук, професорів, 20 академіків та членів-кореспондентів Національної академії правових наук України та інших, у тому числі й закордонних Академій наук, близько 150 кандидатів наук. Правоохоронні органи представляють керівники Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Міністерства юстиції України, а також представники міністерств та відомств інших держав.

Важливість даної конференції обумовлена необхідністю наукового забезпечення боротьби зі злочинністю та встановлення ефективного механізму щодо протидії правопорушенням, виробленню рекомендацій, спрямованих на вдосконалення діяльності правоохоронних органів. На сьогодні правозастосовна практика чекає від юридичної науки реальної допомоги в пошуках оптимальної системи законодавства, розробленні дієвих законопроектів, побудови наукових концепцій та програм, розумного поєднання фундаментальних досліджень та прикладних розробок.

Проведення цього наукового форуму відрізняється своїм тематичним – криміналістичним спрямуванням. Ідея його проведення викликана необхідністю обговорення сучасного стану криміналістики, її перспектив, тенденцій та напрямів розвитку, можливостей розроблення та впровадження в практичну діяльність різних правоохоронних органів криміналістичних засобів, новітніх технологій, прогресивних наукових рекомендацій. Поєднання теорії та практики у боротьбі зі злочинністю стає досить важливим в умовах трансформації кримінальних елементів, існування розгалуженої організованої злочинності, набуття нею транснаціонального характеру, наявності високого ступеня корупції, здійснення активної протидії з боку зацікавлених осіб. Злочинність все більше прилаштовується до нових умов, використовує сучасні способи вчинення злочинів, високотехнологічні підходи, останні досягнення технічної наукової думки. Тому доцільність проведення цієї конференції не викликає жодних сумнівів.

Під час проведення конференції передбачається обговорення найважливіших та різнопорядкових проблем криміналістики та судової експертизи: формування загальної та окремих теорій криміналістики, можливостей застосування науково-технічних засобів та інформаційних технологій в слідчій та судовій діяльності, використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів, удосконалення тактичних та методичних рекомендацій для правозастосовної діяльності. Місце та роль криміналістики в системі інших кримінально-правових і природничих наук висуває на порядок денний вирішення головних завдань, що постають перед нею: розроблення і впровадження інновацій; пропонування ефективних способів, прийомів та методів здійснення правозастосовної діяльності; формування і впровадження методик розслідування нових видів злочинів.

Сподіваюсь, що комплексний підхід до розгляду актуальних питань криміналістики, якісно нові погляди на синтез науки і практики дадуть позитивні результати в оптимізації роботи правоохоронних органів, впровадженні наукових досягнень в їх діяльність. Робота конференції стане важливим етапом у розвитку криміналістичної науки, а її результати — достойним внеском у встановлення співробітництва між вітчизняними та закордонними вченими-криміналістами, науковцями та практиками щодо вироблення надійного заслону негативним явищам.

РОЗДІЛ І

Загальнотеоретичні проблеми криміналістики

Е. П. Ищенко, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина, заслуженный деятель науки Российской Федерации

О МЕСТЕ КРИМИНАЛИСТИКИ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ НАУК

Розглянуто роль криміналістики в сучасній системі правозастосування, її функціональне призначення, визначено її місце серед кримінально-правових наук, позначено перспективні напрями подальшого вдосконалення.

Вопрос о месте криминалистики в системе наук уголовно-правового цикла всегда интересовал ученых, причем большинство из них отводили и отводят ей прикладное, обслуживающее значение. Однако возможности криминалистики в деле обеспечения следствия и суда достоверной доказательственной информацией, гарантирующей правильное разрешение дел, постоянно повышаются. Это обеспечивает эффективное собиране, проверку, оценку и использование доказательств, необходимых для решения важных задач уголовного, а также гражданского и арбитражного судопроизводства, принятия законных и обоснованных решений следователем, дознавателем, начальником следственного органа, прокурором, экспертом, судьей. Профессиональная деятельность этих субъектов немислима без использования средств, приемов и рекомендаций криминалистики, особенно если учесть, что с каждым годом преступления становятся все более изощренными. Преступность неуклонно профессионализируется, в то время как состояние следственного корпуса России оставляет желать много лучшего, поскольку

большую его часть составляют молодые неопытные следователи, нередко не имеющие высшего юридического образования¹.

Весь современный комплекс технических и естественно-научных знаний не может быть использован в юриспруденции без предварительного анализа и приспособления к решению специфических правовых задач. Этим занимается только криминалистика — одна из базовых юридических наук. По мере развития и совершенствования криминалистических средств, приемов и методов выявления, фиксации, исследования и использования доказательственной и иной юридически значимой информации ее роль в правоприменении постепенно возрастает. И этот процесс с каждым годом ускоряется вместе с интенсификацией научно-технического процесса.

Нельзя не согласиться с мнением, что информация, полученная в результате применения различных специальных наук, постоянно интегрируется криминалистикой в доказательственные системы, которые формируют прочную основу для принятия правовых решений и установления истины по каждому конкретному делу: уголовному, административному, гражданскому, арбитражному.

Россия вступила в эпоху информационного общества, не замечать этого уже нельзя. Нынешние социальные реалии требуют подготовки юристов новой формации, мышление которых не ограничено рамками уголовно-правовой или гражданско-правовой специализации, а обучение не сводится к запоминанию ими юридической терминологии, ибо предполагает умение грамотно собирать юридически значимую информацию, прогнозировать варианты принятия решений в зависимости от сложившейся ситуации. В литературе верно отмечено, что «ни одна из юридических дисциплин так не способствует формированию юридического мышления, как криминалистика»². Криминалистика не только дает знания, но и формирует умения и навыки, приучает мыслить аналитически, развивает наблюдательность, коммуникативные способности.

Отправляясь от правильной посылки о том, что «криминалистика, уголовное право и уголовный процесс — самостоятельные отрасли единой системы уголовно-правовых наук, но их практи-

¹ См. подробнее: Ищенко Е. П. Следственный аппарат в России: современное состояние и проблемы преодоления негативных тенденций / Е. П. Ищенко // Академический юридический журнал. — 2009. — № 2 (36). — С. 37–43.

² Божкова Н. Р. Нужна ли криминалистика гражданскому вузу? / Н. Р. Божкова // Научные труды. Российская академия юридических наук. Вып. 8. В 3 т. Т. 3. — М. : Издательская Группа «Юрист», 2008. — С. 880–881.

ческое применение, или правоприменение, немыслимо без взаимодействия между собой», Е. В. Смахтин не сделал, на наш взгляд, из нее конкретных выводов, ограничившись общими рассуждениями¹.

С учетом сказанного современную криминалистику предлагается рассматривать как специальную методологию межпредметного юридического исследования, основную форму использования достижений научно-технического прогресса при осуществлении правосудия. Причинно-следственные и временные связи, устанавливаемые на базе криминалистических познаний², являются важным компонентом предмета доказывания, будь то причина и последовательность возникновения и распространения пожара, наступления смерти человека, повреждения имущества и др. Вышесказанное однозначно свидетельствует, что криминалистика давно переросла уголовно-правовые и уголовно-процессуальные рамки и в настоящее время представляет собой специальную методологию «межпредметных правовых исследований и судебного доказывания»³.

От криминалистики более века назад отпочковался уголовный процесс как наука о формальной стороне уголовного судопроизводства⁴. Криминалистика сосредоточена на реальностях последнего, тогда как процесс дает нормативные рамки, формирует некие правовые модели, устанавливающие, чего делать нельзя, но не отвечающие на вопрос, как это нужно делать? Уголовно-процессуальный закон нередко оперирует довольно умозрительными абстракциями, тогда как криминалистика наполняет их конкретным содержанием, живо и оперативно откликающимся на все значимые изменения, происходящие в отечественной и зарубежной преступности, на новинки научно-

¹ См. подробнее: Смахтин Е. В. Криминалистика: соотношение с уголовным и уголовно-процессуальным правом : монография / Е. В. Смахтин ; под ред. А. С. Подшибякина. – М. : «Юрлитинформ», 2009. – С. 188–218

² См. подробнее: Корма В. Д. Причинно-следственная связь как объект криминалистического исследования / В. Д. Корма, В. А. Образцов. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2009.

³ Криминалистика: информационные технологии доказывания : учеб. для вузов / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало-М, 2007. – С. 27.

⁴ См. подробнее: Проценко В. П. Криминалистика и уголовный процесс: несоответствие задач / В. П. Проценко // Использование достижений иных наук в криминалистике : материалы Всерос. науч.-практ. конф. – Краснодар, 2008. – С. 267–271; Ищенко Е. П. К вопросу о первоисточках криминалистики / Е. П. Ищенко // Вестник криминалистики. – Вып. 4 (32). – 2009. – С. 6–13.

технической мысли, могущие пригодиться в первую очередь в ходе раскрытия и расследования преступлений¹.

Если сравнить старый и новый Уголовный кодекс Российской Федерации, то станет очевидным, что им модернизировано и криминализовано более 110 составов. В связи с появлением новых деликтов, а также изменением традиционных, этот процесс продолжается. Но здесь невольно возникает важный вопрос: как сделать эти статьи работающими? Законодателя и представителей науки уголовного права это мало заботит. Кроме криминалистов, никто с этой задачей не справится. Одно дело ввести в Уголовный кодекс очередную статью, карающую за совершение некоего преступления, и совсем другое — создать методику его расследования, которая будет гарантировать реальное действие данной статьи. В противном случае эта статья Уголовного кодекса останется «мертвой», а лица, совершающие такие преступления, — безнаказанными. Какие криминологические последствия это уже вызвало и вызовет, думается, пояснять не нужно.

Актуальными направлениями развития отечественной криминалистики являются совершенствование методологических основ, технико-криминалистических средств и тактических приемов в условиях крайне нестабильного Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации, а также методических рекомендаций по расследованию новых и изменяющихся составов преступлений, освоение электронных (виртуальных) следов, получение криминалистически значимой информации из телевизионных систем наблюдения, глобальной сети Интернет, из других ее нетрадиционных источников, их активное использование в раскрытии и расследовании преступлений, а также в иных сферах правоприменения.

В связи с вышеизложенным мы разделяем мнение, что «криминалистика из узко специальной отрасли знания, обслуживающей деятельность по раскрытию и расследованию преступлений, превратилась в науку методологического уровня, исследующую правоприменительную деятельность в ее общем масштабе. Поэтому она должна рассматриваться и развиваться как дисциплина методологического

¹ См., например: Плоткин Д. М. Новейшие методы исследования вещественных доказательств в криминалистике / Д. М. Плоткин, Е. П. Ищенко. – Рязань : Пресса, 2005; Ищенко Е. П. Алгоритмизация следственной деятельности : монография / Е. П. Ищенко, Н. Б. Водянова ; под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрлитинформ, 2010.

уровня в неразрывной связи с общей методологией права, теорией судебных доказательств и судебной экспертизой¹.

Иными словами, криминалистика в системе уголовно-правовых наук должна рассматриваться не только как равноправная, но и во многом обеспечивающая функционирование уголовного права и уголовного процесса, которые без нее просто повисают в воздухе, лишаются возможности реализовывать свои идеи и принципы на практике.

А. В. Ищенко, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України

ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

Предложен анализ предмета криминалистики и сформулировано его понятие с учетом функциональной направленности науки. Рассмотрены методологические основы криминалистики и ее система методов.

Розвиток будь-якої науки іманентно пов'язаний з необхідністю вивчення її теоретичних засад. У криміналістиці, як негалузевій правовій науці, цим проблемам завжди приділялася значна увага. Науковцям і практикам добре відомі тривалі та результативні дискусії з приводу предмета криміналістики. Плідні наукові пошуки в різноманітних напрямках формування нових наукових категорій, таких, наприклад, як «криміналістична характеристика злочинів», «слідча ситуація». Про це говорять масштабні дослідження по обґрунтуванню формування в надрах криміналістики нової наукової дисципліни — судової експертології та інші наукові розвідки.

Разом з тим, важливість дослідження теоретичних основ криміналістики не зменшується. І серед проблем, які потребують постійної уваги залишається проблема адекватного розуміння предмета криміналістики, її методів, функцій, понятійного апарату.

На перший погляд питанням, які пов'язані з предметом криміналістики, постійно приділяється підвищена увага. Загальновідомо, що впродовж усієї історії криміналістики науковці ретельно аналізували коло наукових інтересів цієї науки та сфери використання її

¹ Колдин В. Я. Криминалистика в системе наук / В. Я. Колдин // Эксперт-криминалист. – 2010. – № 2. – С. 39.

здобутків. Принагідно можна зазначити, що еволюція чисельних підходів до розуміння криміналістики та її предмета охоплювала багато аспектів. Криміналістика розглядалася як система знань «про засоби та прийоми застосування досягнень природничих і технічних наук до розслідування злочинів» (Г. Грос); пізніше до її змісту були віднесені знання про прийоми, методи вчинення злочинів (А. І. Вінберг, Б. М. Шавер); механізм учинення злочинів (Р. С. Белкін) та інші обставини. Принципово новий підхід до визначення криміналістики був розроблений у 1967 р. Р. С. Белкіним і Ю. І. Краснобаєвим, які сформулювали визначення криміналістики через призму закономірностей, які вивчає ця наука. Упродовж подальших років визначення криміналістики доповнювалися та конкретизувалися багатьма авторами, що було і є предметом цікавих дискусій. Постійне і широке обговорення проблем визначення та предмета криміналістики свідчить про те, що визначення та зміст цих категорій не може бути незмінним.

Визнаючи право на існування сформульованих багатьма вченими наукових підходів стосовно предмета криміналістики, є підстави зазначити, що всі вони мають одну спільну особливість. Ця особливість полягає в тому, що при формулюванні поняття криміналістики та визначенні її предмета різні науковці виходять з того, що криміналістика існує виключно для обслуговування протидії злочинності. Загалом це так, але при більш прискіпливому погляді на застосування криміналістичних знань неможливо не відмітити, що здобутки цієї науки використовуються у мистецтвознавстві, літературознавстві, археології, історії, джерелознавстві та інших ніяк не пов'язаних зі злочинністю галузях.

Враховуючи рівень розвитку криміналістики та діапазон використання її здобутків, є підстави говорити про те, що вона вже не може розглядатися як виключно прикладна наука здобутки якої використовуються лише в діяльності по боротьбі зі злочинністю. У зв'язку з цим насмілимося сказати про те, що криміналістика може бути визначена як система знань про закономірності утворення (формування, виникнення), виявлення (встановлення), фіксації, вилучення, дослідження, оцінки та використання будь-якої інформації, придатної для перевірки чи встановлення будь-яких фактів, подій, явищ, а також про розробку прийомів, способів, методів, методик, технологій, інструментів, матеріалів, приладів та їх комплексів і інших засобів оптимізації роботи з такою інформацією.

Постійної уваги потребує і така важлива для будь-якої науки проблема як функціональне навантаження науки. Тривалий час вва-

жалося, що основним покликанням науки є вивчення та пояснення навколишнього світу. Згодом уявлення про призначення науки значно розширилися і сьогодні вже називаються такі функції: а) констатуюча; б) інтерпретаційна; в) евристична; г) прогностична; ґ) практико-прикладна; д) комунікативна та ін. Окремі положення призначення криміналістики в сучасних умовах розглядалися на сторінках криміналістичних видань (А. В. Іщенко, С. В. Павлов). Однак сьогоднішні реалії вимагають поглибленого, детального розгляду функцій криміналістики. Більше того, необхідно максимально конкретизувати перелік, систему конкретних завдань, за допомогою яких можна оптимально реалізувати кожну функцію. Така конкретизація, на наш погляд, може стати основою планування наукових, в тому числі і дисертаційних, досліджень.

Відомо, що специфічність, своєрідність самостійної галузі знання багато в чому визначається її методами. Традиційно в криміналістиці вирізняють всезагальний, загальнонаукові методи, методи окремих наук та власне криміналістичні методи. При цьому зазначені методи називають системою методів криміналістики. Зрозуміло, що в цьому випадку спостерігається певна некоректність, адже йдеться не про методи криміналістики, а про методи, які використовує криміналістика. Гадаємо, така неузгодженість потребує поглибленого наукового аналізу. Однак не меншу стурбованість викликають й інші, пов'язані з методами, які використовує криміналістика, проблеми. Так, у криміналістиці широко використовуються загальнонаукові методи, фізичні, хімічні, біологічні, математичні та інші методи природничих, технічних і суспільних наук. Але криміналістична діяльність є дуже специфічною сферою, де надзвичайно важливе значення має визначення меж застосування таких методів. Відомо, що загальні критерії застосування досягнень науки і техніки визначені кримінальним процесом, криміналістикою, наукою етики.

Стосовно цієї проблематики серед докторських дисертацій можна назвати дослідження вітчизняних науковців. Йдеться про застосування методів логіки і психології у слідчій тактиці (В. О. Коновалова, 1966; М. В. Костицький, 1990); використання групофікації та ідентифікації при розслідуванні злочинів (М. В. Салтєвський, 1969; М. Я. Сегай, 1970); застосування даних природничих та технічних наук у кримінальному судочинстві (В. Г. Гончаренко, 1981); використання класифікацій у криміналістичній тактиці (В. Ю. Шепітько, 1996); застосування методів прогнозування в криміналістиці (В. А. Журавель, 1999).

Разом з тим, процедури використання різних методів не можуть бути належним чином врегульовані лише загальними критеріями.

Тим більше, що це стосується методів природничих, технічних та суспільних наук, які різні за змістом, механізмом реалізації та наслідками застосування. Більше того, в межах самих природничих, технічних та суспільних наук методи теж різні за змістом, механізмом реалізації та наслідками застосування. Тому, вважаємо, настав час окремих спеціальних досліджень специфіки використання конкретних методів різноманітних наук у криміналістичній науці та практиці.

Серйозну проблему становить також фактична нерозробленість системи власне криміналістичних методів та їх підсистем. Сьогодні і науковцям і експертам цікаво знати, наприклад, які методи (загальнонаукові, методи окремих наук, власне криміналістичні методи) використовуються при дослідженні вогнепальної зброї чи документів про освіту; яка їх результативність; в якому інструментарії відчувається потреба.

Самодостатність науки, її самостійність значною мірою пов'язується з понятійно-термінологічним апаратом тієї чи іншої системи знань. Ці питання певною мірою висвітлювалися при дослідженні конкретних проблем почеркознавства, документознавства, габітології та ін. Більш ґрунтовно проблеми мови криміналістики знайшли своє відображення у кандидатській дисертації В. Я. Радецької (2002). Слід підкреслити, що порівняно з іншими науками понятійний апарат криміналістики має не таку вже і давню історію. Це спричиняє необхідність формування самого понятійного апарату та обґрунтування його криміналістичного змісту. Так, термін «балістика» В. Ф. Черваков запропонував лише у 1937 р. Разом з тим, до цього часу дискутуються питання щодо змісту цієї наукової категорії. Одні автори відносять до її змісту виключно питання дослідження вогнепальної зброї та боєприпасів; інші додають до цього дослідження холодної зброї; третя група науковців вважають приналежністю судової балістики питання вибухотехніки. З другого боку представники кримінально-правової науки деколи сумніваються у правомірності використання криміналістами таких термінів, як «комп'ютерні злочини», «економічні злочини». Гадаємо, що багатопланова проблема мови криміналістики може розроблятися в декількох напрямках. По-перше, етимологія термінології. По-друге, змістовна наповнюваність термінології. По-третє, систематизація термінів та визначення їх місця в системі науки (фундаментальні і галузеві).

Слід наголосити, що автор далекий від думки про те, що висловлені тут роздуми щодо необхідності активізації наукових дослі-

джень методологічних проблем криміналістики будуть беззастережно чи однозначно сприйняті науковою спільнотою. Тим більше, що вони є предметом наукових інтересів багатьох учених-криміналістів. Основною метою викладеного була спроба звернути увагу на те, що в криміналістиці розроблена розгалужена система фундаментальних теорій. Йдеться про загальну теорію криміналістики; учення про принципи криміналістики; учення про історію розвитку криміналістики; учення про предмет криміналістики; криміналістичну теорію організації роботи з доказами; теорію використання можливостей природничих, технічних та суспільних наук у розслідуванні злочинів; учення про використання психології у слідчій діяльності; теорію криміналістичної ідентифікації; теорію криміналістичної діагностики; теорію криміналістичної систематики та класифікації; теорію криміналістичного прогнозування; теорію криміналістичної ресстрації; теорію криміналістичної профілактики; теорію судової експертології; учення про узагальнення слідчої практики для оптимізації наукових досліджень та вдосконалення боротьби зі злочинністю та ін.

Але подальший розвиток ідей, пропозицій і задумок фундаторів цих теорій, особливо у поглибленні та розширенні наукових пошуків у конкретних напрямках криміналістичної теорії і практики, потребує організаційних зусиль по залученню до наукових розвідок більш широкого кола магістрів, аспірантів та докторантів.

М. К. Каминский, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики и судебных экспертиз Удмуртского государственного университета

ЧТО ЕСТЬ, ЧТО ДОЛЖНО БЫТЬ И ЧЕГО БЫТЬ НЕ ДОЛЖНО В КРИМИНАЛИСТИКЕ XXI ВЕКА

Висвітлено динамічність сучасної криміналістики та її історичний розвиток. Підкреслено важливість криміналістичної категорії «відображення» та «слід». Аргументовано важливість застосування матеріалістичного методу сходження від абстрактного до конкретного і заперечено натуралістичний підхід у криміналістиці.

1. Криминалистика возникла и во многом продолжает оставаться сугубо эмпирической наукой, нацеленной на решение отдельных задач усложняющейся практики выявления и раскрытия преступлений.

Главным ее методом продолжает оставаться анализ и обобщение практики с тем, чтобы эту самую практику улучшить.

Криминалистическое образование отсутствует. Его заменили криминалистической подготовкой, нацеленной на пересказ учебных текстов и освоение техники отдельных действий, хотя давно известно, что повторение действий ничему не учит.

2. Ситуация сложившаяся в конце XIX — в первой половине XX века понятна. Складывающаяся криминалистика пыталась удовлетворить интересы полиции и следствия по раскрытию, прежде всего, насильственных преступлений (кроме насилия у преступников имеется еще только одна возможность совершить преступление — обман), которые всегда начинаются с осмотра места происшествия, на котором обычно имеются материальные объекты, состояние которых преобразовано действиями преступников или процессами, вызванными такими действиями.

Отсюда стало расхожим представление о следах как вещественных образованных.

Натуралистический подход в этот период не мешал эмпирическим исследованиям, направленным на создание средств и методов обнаружения, фиксации, изъятия такого рода объектов. При этом решение задачи облегчалось тем, что была (и есть) возможность использовать материал многих естественных наук.

Во многих странах Европы и Англии криминалистика так и осталась полицейской техникой.

Как ни печально, но приходится констатировать, что гениальная мысль Г. Гросса о том, что главная задача, стоящая перед СС развивать способность «...по-настоящему судить о прошедшем, зная прошедшее — судить о настоящем», стала место для приговаривания, а намечающаяся возможность формирования системо-мыследеятельностного подхода как парадигмы криминалистики не была использована.

3. После Октябрьского вооруженного переворота (В. И. Ленин) отечественная криминалистика развивается своим путем и до сороковых годов понимается как наука о средствах и методах раскрытия преступлений, что способствовало формированию ее состава из трех компонентов: техники, тактики, методики. Это же схема воплощается (начиная с 1935 г.) в строении учебников и учебниках криминалистических курсов.

4. Именно на этой основе возникают противоречия (все более завязывается тугой узел), суть которых лежит в понимании соотношений категорий общего, единичного и индивидуального.

Иначе говоря, возникает вопрос о том, стоит ли за всей массой раскрытия отдельных случаев преступлений то общее, опираясь на которое можно его проецировать на любой случай. И если да, то что должно означать это общее.

5. Многие жаркие дискуссии о сути криминалистики не приводят к нахождению ответа, да и не могли привести к нему, ибо исходная методологическая парадигма остается прежней — натуралистической, хуже того — строго ориентированной на уголовно-процессуальные регламентации. Действующему, мыслящему, понимающему человеку места в ней не находится.

6. Возникшее противоречие так или иначе нуждалось в своем разрешении.

Примечательно, что процесс разрешения данного противоречия протекал как бы подспудно: его содержание и значение не осознавались. Тем не менее работы И. М. Лузгина «Расследование, как процесс познания», Г. Г. Зуйкова «Розыск преступника по признакам способа совершения преступления», Г. А. Самойлова «Криминалистическое учение о навыках преступника», А. А. Эйсмана «Логика экспертного заключения» были созданы на основе, пусть и неосознанно, привлечения категории «деятельность».

7. Созревшее противоречие разрешалось путем введения Р. С. Белкиным категории «отражение» как объяснительного принципа, как исходной методологической предпосылки, в чем и состоит неоспоримая заслуга этого великого криминалиста.

Сила белкинского определения в том, что оно реализовывало (хотя больше по видимости) основной принцип диалектики, принцип восхождения от абстрактного к конкретному. Вместе с тем, сам принцип операционального развития не получил, более того — стал удобным щитом, за которым сегодня прячутся псевдонаучные исследования, которым нет числа. Достаточно сказать, что Вы исповедуете отражение и индульгенцию в кармане: действовать, мыслить, толковать, понимать — совершенно не обязательно. Да, еще надо сказать, что Вы ищите так называемые «объективные» закономерности.

Как не вспомнить К. Маркса, который говорил, что ошибки всего предшествующего материализма, в том числе и фейербаховского (а мы бы добавили: и современной криминалистики), заключаются в том, что они имеют дело с объектом, который они непосредственно созерцают, а не с предметами человеческой чувственно-практической деятельности.

Отсюда и вздорное требование: сначала определить содержание объекта, а затем его аспект — предмет науки. С ног все поставлено на голову. Пока человеческая мысль не положит предмет в онтологию — нет и не может быть объекта. Он без субъекта не существует, но об этом ниже.

8. Как видим, идея отражения, столь важная сама по себе, не в состоянии прояснить содержание и сущность криминалистики, которую по-прежнему удерживают на позиции натурализма, вульгарного материализма. Главный принцип «что вижу, то и пою» остается в силе.

9. Под прессом действительности находится и педагого-криминалистическая практика. Более чем в десяти учебниках криминалистики, изданных за последние годы, история, методология, теория криминалистики излагаются в двухчасовой лекции на полутора страницах.

Достаточно, далее — отражайте.

10. Все это есть в современной криминалистике. И до тех пор пока мы четко не обозначим по какую сторону баррикад находимся и под каким флагом строим нашу науку и наше образование, до тех пор будем придатком уголовного процесса, который едва-едва включили в новый ГОС.

11. Сущность методологических предпосылок, с позиции которой должна строиться современная криминалистика, в следующем:

1) истинный Мир Человека — это вся совокупность его идеальных представлений, это человеческая действительность. Но при этом Человек сознательно допускает существование материи (в ленинском смысле), на которой он паразитирует, вовлекает в свою деятельность.

Отсюда есть мир искусственного и есть мир естественного. Криминалистика должна изучать КЕНТАВР системы, и только так можно понимать мысль Р. С. Белкина о ее синтетической природе;

2) человеком не рождаются, становятся в зависимости от того, кто и как вовлекает его в деятельность и мышление. При четком понимании того факта, что, во-первых, деятельность как и материя отдельная субстанция, во-вторых, деятельность и мышление лежат в ортогональных плоскостях.

Следовательно, для криминалистики отражения есть результат чувственного восприятия объекта и воздействия на него: описания, измерения, разделения и т. д.

Мышление начинается с выхода из плоскости деятельности и выполнения операции ЗАМЕЩЕНИЯ результатов отражения системой

«ЗНАКОВ», возврата знаков к объекту и работе с ним, но уже на уровне образов, что, в конечном счете, приводит к ПОНИМАНИЮ.

Отсюда для криминалистики категория «СЛЕД» должна пониматься не как вещь, а как понимание действий преступника, или процессов, вызванных его действиями, которые и образовали воспринимаемую вещь: будь то материальное или идеальное образование.

СЛЕД — есть особая единица научного криминалистического анализа;

3) главным методическим принципом научного криминалистического исследования и организации криминалистического образования должен выступать материалистический метод восхождения от абстрактного к конкретному, то есть в теории сначала должна быть построена общая модель взаимодействия ПД и ДВРП, которую можно и необходимо спроецировать на любой случай раскрытия преступления любого вида.

В образовании необходимо, прежде всего, развивать способность человека строить систему средств деятельности (отражения) мышления и понимания. И только на этой базе формировать техники действий. Курс криминалистического образования необходимо выстраивать в следующей последовательности: история, методология, теория, методика раскрытия преступлений, техника, тактика, вынося в спецкурсы расширенную проблематику.

12. Таким образом, криминалистика выявляет, фиксирует, описывает особенности мыследеятельности взаимодействия (взаимовлияния, взаимозависимости, взаимосвязи ПД и ДВРП в процессе воссоздания в идеальной информационной модели минувшего деятельности события и на этой основе формулирует принципы, правила, приемы организации и реализации этого вида мыследеятельности.

13. Реализуя свою конструктивно-техническую функцию, криминалистика должна выходить в практику. Для этого, однако, необходимо спроектировать и реализовать отличный от исследовательского вид деятельности: разработку новых методик особыми специалистами-методистами и обслуживающими их исследователями.

Для ученого-криминалиста методика выступает с точки зрения того, что должна представлять из себя методика и как она должна разрабатываться методистом.

14. В современной криминалистике не должно быть места натуралистическому подходу, в какой бы форме он не существовал.

Ей не за чем менять ни кожу, ни веру.

С. Л. Кисленко, кандидат юридических наук, доцент кафедры методологии криминалистики Саратовской государственной академии права

К ВОПРОСУ ОБ ОБЪЕКТЕ КРИМИНАЛИСТИКИ

Розглянуто об'єкт криміналістики та об'єкт криміналістичного дослідження. Наголошено на впливі кримінального та кримінально-процесуального законодавства, науково-технічного прогресу на перетворення криміналістичної науки. Звернуто увагу на взаємодію наук при вивченні одного й того самого об'єкта з різних його сторін.

В различные периоды развития теории криминалистики круг ее проблем во многом был связан с определением и пониманием системы основных категорий. Постоянное исследование своих методологических вопросов, как отмечается в литературе, является для науки условием ее существования как особого «способа познания»¹. Проблема объекта исследования криминалистики является, на наш взгляд, одной из основополагающих проблем данной науки. Недостаточная разработанность указанного вопроса видится на сегодняшний день в нечетком определении границ данного элемента, а также в неполноте его структурной характеристики. Последнее обстоятельство негативно сказывается на понимании системы науки криминалистики в целом, поскольку известно, что «структурные особенности объекта не постигаются никаким иным способом, кроме как через знание, организованное так, что его структура оказывается состоящей в определенной связи, в определенном соответствии со структурой объекта»². Таким образом, структура научной теории должна соответствовать структуре отражаемых объектов, то есть тех областей действительности, для познания и преобразования которых она была создана. Кроме того, фундаментальные свойства объекта определяют выбор средств, с помощью которых осуществляется систематизация того или иного знания (понятие и классификация технических средств по работе с доказательствами, тактических приемов и т. п.).

Построение теории объекта криминалистики позволит науке своевременно (не только на структурном, но и на качественном уровне) реагировать на изменения, протекающие в объективной области

¹ См.: Тарасов Н. Н. Методологические проблемы юридической науки / Н. Н. Тарасов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного ун-та, 2001. – С. 71.

² Кузнецов И. В. Структура научной теории и структура объекта / И. В. Кузнецов // Вопросы философии. – 1965. – № 5. – С. 75.

действительности, которые обусловлены законами ее развития, ибо известно, что «пока объект сохраняет свою качественную определенность, до тех пор сохраняется его сущность, законы функционирования и развития, стало быть, не изменяется и соответствующий предмет науки»¹. Как свидетельствует практика, та или иная система объективных связей может быть более существенной для тех или иных условий, и тогда соответствующая ей теоретическая система играет преимущественную роль при этих обстоятельствах. В силу своего интегративного характера наука криминалистики более остальных зависит от подобных условий, учет которых необходим для ее функционирования как специфической системы знаний. Изменения уголовного и уголовно-процессуального законодательства, научно-технический прогресс объективно приводят к преобразованиям в рамках криминалистической науки. При этом разработка интегративных учений на стыке наук, в том числе криминалистики, зачастую имеет положительный опыт (например, появление теории доказывания).

В последнее время на страницах юридической печати все чаще встречаются предложения о пересмотре содержания и границ прикладного объекта криминалистического исследования. Рядом авторов высказывается мысль об адаптации традиционных криминалистических рекомендаций, разработанных для уголовного судопроизводства, к иным видам процессуальной деятельности (в области административного, гражданского, арбитражного судопроизводства)². Так, В. В. Степанов, обосновывая данное предложение, указывает, что процесс разработки соответствующего технического, тактического, организационного потенциала в рамках иных наук является весьма затратным. В связи с этим автор считает оптимальным расширение предмета криминалистики и включения в сферу ее обслуживания и обеспечения криминалистическими рекомендациями любой правоприменительной деятельности³. На наш взгляд, разработка подобных

¹ Демидов В. А. Объект и предмет науки / В. А. Демидов // *Философские науки*. – М., 1983. – № 50. – С. 131.

² См.: Голованов А. А. Криминалистическое обеспечение административного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. А. Голованов. – Калининград, 2005; Рожков А. Ю. Криминалистическое обеспечение гражданского и арбитражного судопроизводства : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Ю. Рожков. – Воронеж, 2003; Антюшина В. И. Криминалистические средства и методы в нотариальной деятельности : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. И. Антюшина. – Ижевск, 2004.

³ Степанов В. В. Теоретические проблемы криминалистики / В. В. Степанов // *Юридическое образование и наука в России: проблемы модернизации : тезисы междунар. науч.-практ. конф., посв. 75-летию СЮИ-СГАП*. – Саратов: ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2006. – С. 144.

рекомендаций требует от криминалистической науки аккумуляции знаний о специфике каждой отрасли правоприменительной деятельности, диктующих особенности использования традиционных криминалистических рекомендаций, что также будет являться весьма сложным процессом в рамках единой науки.

С позиций методологии научного познания данный подход можно интерпретировать как желание ученых-криминалистов взглянуть на свою науку с разных сторон в целях углубления знаний о ней. Однако основная трудность, которая возникает в ходе подобного исследования, — это соотнесение таких знаний и их синтез в рамках единой теории. Синтез различных предметов с целью построения единой теории объекта требует системного подхода и ведет, как правило, к созданию новой научной дисциплины. Следует согласиться с высказыванием Т. С. Волчецкой о том, что в данном случае речь будет идти не об изменении границ криминалистической науки за счет расширения ее объектов, а, скорее, о междисциплинарных исследованиях¹. Криминалистическая деятельность, будучи весьма многообразным явлением, находится в самых различных отношениях с другими социальными процессами и сама имеет множество различных проявлений и сущностей. В ее рамках функционируют разнообразные типы связей: криминалистические, уголовно-процессуальные, организационно-управленческие и т. д., которые исследуются отдельными науками. В связи с этим изучение данного объекта необходимо вести в различных аспектах. Важное значение здесь приобретает выработка форм взаимодействия наук при изучении одного и того же объекта с разных его сторон.

На наш взгляд, в условиях интеграции научных знаний криминалистическая деятельность вне уголовного судопроизводства должна анализироваться криминалистикой в качестве теоретического аспекта исследования в целях расширения своего прикладного потенциала. Многие научные дисциплины оценивают применение своих разработок иными отраслями знания. Подобная интеграция своих положений в наиболее близкие и смежные научные отрасли позволит науке криминалистике оперативно реагировать на процессы обратной интеграции. Например, приемы состязательного судопроизводства интегриро-

¹ Волчецкая Т. С. Расширение прикладного аспекта криминалистической науки позитивно изменит ее структуру / Т. С. Волчецкая // Проблемы системных исследований в криминалистике и судебной экспертизе : конференция, 4–5 дек. 2006 г., Москва, МГУ им. М. В. Ломоносова ; сб. тезисов. – М. : МАКС Пресс, 2006. – С. 23.

вали в уголовный процесс из гражданского, что повлекло необходимость пересмотра ряда положений криминалистической тактики; составы административных правонарушений часто перерастают в уголовно-правовые, а знания об уже имеющихся методиках их рассмотрения облегчают прикладную задачу криминалистики.

Все это говорит о необходимости шире использовать метод научного прогнозирования, который на основе анализа основных тенденций развития криминалистики позволит смоделировать приоритетные направления ее научных разработок на ближайший исторический период.

Н. Н. Кумаев, кандидат юридических наук, доцент кафедры специальных юридических дисциплин Иркутского государственного технического университета;

В. Н. Кумаева, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Байкальского государственного университета экономики и права

О ПСЕВДОНАУЧНЫХ РЕКОМЕНДАЦИЯХ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Розглянуто пропозицію про використання у криміналістичних цілях «фотознімків думок» людини. Наведено критику даного «нетрадиційного методу» як такого, що суперечить науковим положенням, спростованого у результаті серії експериментів.

С конца XX в. в отечественной криминалистике обсуждаются проблемы нетрадиционных методов раскрытия и расследования преступлений, что отражено в массе различных публикаций, а также диссертационных исследованиях. Высказываются призывы использовать графологию, гипноз, наркоанализ («сыворотка правды»), экстра-сенсорику¹. Известный криминалист А. Л. Протопопов, безусловно, прав, когда пишет: «Совершенно необходимо показать принципиаль-

¹ Нетрадиционные методы в раскрытии преступлений. – М., 1994; Мальцев В. В. Нетрадиционные методы исследования в криминалистике : дис. ... канд. юрид. наук. / В. В. Мальцев. – Владивосток, 2001; Образцов В. А. Криминалистическая психология / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М., 2002. – С. 168–312.

ное отличие нетрадиционных методов расследования от антинаучных, так как в практике они встречаются»¹. Академик Э. П. Кругляков, возглавляющий Комиссию по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований Российской академии наук, неоднократно указывал в своих работах на опасности лженаучных рекомендаций некоторых российских ученых в сфере борьбы с преступностью².

В контексте сказанного представляется небезынтесным обратить внимание на такую «научную рекомендацию» для криминалистов, как фотографирование мыслей участников уголовного процесса. М. Н. Хлынцов в своей монографии указывал, что в процессе собирания криминалистической информации мысленные образы объектов имеют не только познавательную, но во многих случаях и доказательственную значимость. Информация, содержащаяся в мысленном образе, может быть трансформирована в материальные формы³. Данный автор справедливо отмечает, что «мысленные образы людей... мы можем «овеществить» в словесной форме, скомпоновать в изображение лица с помощью фоторобота, выразить в скульптурной форме. Все эти изображения и описания другими лицами могут быть сопоставлены с изображениями реальных лиц или непосредственно с последними. В случае совпадения и совмещения существенных параметров тех и других объектов информация, запечатленная в мысленном образе конкретного лица, будет иметь и идентифицирующее значение»⁴.

Далее М. Н. Хлынцов, однако, делает неожиданный вывод: «Способность к трансформации мысленного образа визуально воспринятых объектов свидетельствует, во-первых, о том, что запечатление в памяти человека воспринятого объекта связано с образованием его изображения в каких-то определенных точках мозга. Во-вторых, это изображение может быть объективизировано не только с помощью устного или письменного и графического описания (через посредство нашего языка и рук), но и путем фотографирования (через посредство нашего глазного аппарата)»⁵.

¹ Протопопов А. Л. Нетрадиционные методы раскрытия и расследования преступлений / А. Л. Протопопов // Вестн. криминалистики. – 2008. – № 4 (28). – С. 11.

² Кругляков Э. П. «Ученые» с большой дороги / Э. П. Кругляков. – 2. – М., 2006. – С. 232, 267–268, 280–281.

³ Хлынцов М. Н. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений / М. Н. Хлынцов. – Саратов, 1982. – С. 59.

⁴ Там же. – С. 59.

⁵ Там же. – С. 59–60.

Основанием для сенсационного утверждения о фотоснимках изображений в глазах человека послужили сообщения об экспериментах, проведенных, якобы, доктором медицинских наук В. М. Банщиковым и врачом-психиатром из г. Пермь Г. П. Крохалевым¹. Этим исследователям будто бы удалось зафиксировать с помощью кинокамеры и фотоаппарата галлюцинации и «послеизображение». Под последним термином понимается изображение какого-либо пристально наблюдавшегося предмета, который остается на какое-то время в памяти после того, как предмет убран. Испытуемому лицу предлагали в течение 10–15 секунд пристально всматриваться в освещенный предмет, который затем убирали, свет выключали, а перед глазами испытуемого раскрывали кассету с фотопленкой или включали кинокамеру, направленную ему в глаза. На снимках, по заявлению Г. П. Крохалева, получалось почти четкое изображение наблюдавшегося предмета. Таким же образом фиксировались глаза испытуемых пациентов в тех случаях, когда у них возникали зрительные галлюцинации. По утверждению Г. П. Крохалева, удавалось зафиксировать и «видения» психических больных.

Публикация в журнале «Изобретатель и рационализатор» об этих «открытиях» позволила М. Н. Хлынцову представить будущее российской криминалистики следующим образом: «С течением времени техника фотокинозапечатления мысленных образов объектов, воспринятых ранее визуально, будет совершенствоваться. Это позволит качественно запечатлевать мысленные образы объектов, воспринятых в прошлом и хранящихся в памяти длительное время, что даст в руки следствия новые возможности для получения более достоверной информации, отраженной в памяти участников процесса и воспроизводимой в виде мысленных образов. Доказательственное значение ее значительно возрастет. Возрастет и число форм трансформации ее. Сюда войдет фото- и кинопроизведение мысленных образов предметов и явлений, а также техническое воспроизведение слуховых представлений»².

Если бы фотографии и киносъемка мысленных образов допрашиваемого лица получили действительное воплощение в жизни, в мировой криминалистике произошла бы подлинная революция. Не понадобились бы полиграфы, изобличение преступников и лжесви-

¹ Богатырев В. Подсознание на фотобумаге / В. Богатырев // Изобретатель и рационализатор. – 1979. – № 9. – С. 4–7, 24–25.

² Хлынцов М. Н. Криминалистическая информация и моделирование при расследовании преступлений / М. Н. Хлынцов. – Саратов, 1982. – С. 61.

детелей приобрело бы механизированный характер. Но фантастическим мечтам М. Н. Хлынцова не суждено было осуществиться.

Из сообщения заместителя министра здравоохранения РСФСР С. Я. Никитина: «...Профессор В. М. Банщиков никакого отношения к исследованиям Г. П. Крохалева не имеет. Тов. Крохалев произвольно и без ведома Банщикова ставил его фамилию в свои статьи и затем заверял подписи в лечебном учреждении по месту работы... По заключению комиссии высококвалифицированных специалистов, опубликованные Г. П. Крохалевым материалы не являются результатом глубоких исследований, выполненных на современном уровне, противоречат законам физики и нейрофизиологии и не могут служить основанием для выводов, которые высказывает автор. Таким образом, данные материалы не носят научного характера и не могут быть рекомендованы для публикации в печатных изданиях»¹. Сам заслуженный деятель науки РСФСР В. М. Банщиков публично заявил: «Особенно неприятно то, что Крохалев, прикрываясь моим именем, не ставил меня в известность о своих устных и письменных выступлениях... Мое имя оказалось явно скомпрометированным»².

На кафедре психотерапии Центрального института усовершенствования врачей (г. Москва) в присутствии заведующего проф. В. Е. Рожнова и группы ученых Г. П. Крохалев пытался продемонстрировать процесс фотографирования галлюцинаций, заявляя, что «галлюцинаторный образ существует не только в воображении, но и вообще в пространстве»³. Безусловно, все попытки «экспериментатора» окончились крахом, как не оказалось при проверке ни одного фотоснимка «мысленного представления предмета» или киносъемки галлюцинаций⁴. Член-корреспондент АН СССР А. Л. Бызов, специализировавшийся в области нейрофизиологии, сообщил, что идея фиксации отпечатков предметов на глазном дне появилась в XIX в. после открытия в сетчатке глаза зрительного пигмента родопсина — он разрушается и меняет цвет в зависимости от попадаемого на него света. Но, по словам ученого, глаз постоянно движется, так что изображение должно быть смазанным. Кроме того, для распада пигмента, чтобы потом это как-то удавалось заметить, нужен чрезвычайно

¹ Сов. Россия. — 1980. — 25 февр.

² Там же. — 3 янв.

³ Шаров В. Можно ли фотографировать галлюцинации? / В. Шаров // Лит. газ. — 1985. — 20 марта.

⁴ Лебединский А. Дутая сенсация / А. Лебединский // Советская Россия. — 1979. — 9 окт.

яркий свет — тысячи люксов и более. Есть и другие факторы, препятствующие подобной фиксации, отчего А. Л. Бызов справедливо заключил: «Идею прочтения застывшего на глазном дне образа внешнего мира можно считать давно похороненной...»¹.

При очередной проверке доводов Г. П. Крохалева в НИИ психиатрии Министерства здравоохранения России члены комиссии не обнаружили никаких следов «фиксации галлюцинаций» при экспериментах, что привело их к выводу: «...Г. Крохалев не мистификатор — он искренне заблуждается. Особенность таких чрезмерно увлекающихся людей в том, что им недоступен никакой довод, противоречащий их убеждениям... Выдавая желаемое за действительное, они не способны на многостороннюю оценку фактов...»².

Г. П. Крохалев, в частности, считал реальностью существование невидимого (астрального) мира, влияющего на людей³. Недаром одну из своих заявок на научное открытие, направленную в Роспатент, он назвал: «Лечение шизофрении с точки зрения переработки информации в сновидениях, или Жизнь в невидимом, астрально-тонком мире»⁴. Здесь налицо следование традициям магии, оккультизма, в которых астрал выступал как «материя, носящая более духовный характер», и окружающая нас повсюду⁵. Вот что утверждали мистики в своих трактатах: «Человек может в астральном теле выходить из своего физического тела. Тогда последнее покоится как бы во сне, а дух и душа человека, будучи облечены в астросом (астральное тело), выходят в астральный мир»⁶. Ученые определяют данное утверждение, как верования первобытных людей, реализованные в шаманизме, насчитывающие 40 тысяч лет⁷.

Таковы «научные» основы, руководствуясь которыми «изобретатель» Г. П. Крохалев объявлял про реальность фотоснимков мыслей и галлюцинаций. Сенсации не состоялось — еще одно направление «нетрадиционной» криминалистики не выдержало соответствующей проверки и оказалось вымыслом.

¹ Шаров В. «Сенсация века» или элементарная неграмотность? / В. Шаров // Лит. газ. — 1986. — 26 марта.

² Он же. Желаемое и действительное / В. Шаров // Лит. газ. — 1987. — 15 апреля.

³ Голицин В. Окно на тот свет. Посланники потустороннего мира / В. Голицин. — СПб., 2008. — С. 124.

⁴ Беликов Ю. Тайна шизофрении раскрыта! / Ю. Беликов // Комс. правда. — 1996. — 22 мая.

⁵ Тухолка С. Оккультизм и магия. Полная энциклопедия оккультизма / С. Тухолка. — Пг., 1917. — С. 24–26.

⁶ Там же. — С. 56.

⁷ Гроф С. Психология будущего / С. Гроф. — М., 2001. — С. 28–31.

Н. І. Клименко, доктор юридичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗНАННЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, РОЗВИТОК

Предложены понятие и содержание криминалистических знаний, раскрыта их структура, показаны цели и направления развития и совершенствования.

Джерелом усякого знання є суспільно-історичний процес розвитку людського суспільства, суспільна практика, а головним його виробником — наука. Завданням і соціальною функцією науки є вироблення та систематизація знань щодо суті процесів, які відбуваються в природі та суспільстві¹.

Криміналістичні знання як частка результатів загального процесу пізнання виробляються й систематизуються наукою криміналістикою та оформляються в її поняттях і теоріях.

Серед криміналістичних знань, як і серед будь-яких інших знань науки, можна відокремити *фундаментальні та прикладні*. Між ними має бути належна пропорційність. Тільки тоді наука служитиме практиці, задовольнятиме її потреби в наукових знаннях відповідної галузі, ефективно виконуватиме роль продуктивної сили суспільства. Співвідношення фундаментальних і прикладних знань у структурі конкретної науки або наукової дисципліни залежить від етапу її розвитку, від «віку» цієї науки, рівня організованості, ступеня практичного значення результатів дослідження та ряду інших факторів². Це добре видно також з історії криміналістики.

На ранньому етапі розвитку криміналістична наука ще не мала власної узагальненої теоретичної концепції, вона активно використовувала методологію та результати дослідження природничих, технічних і суміжних з ними юридичних наук, внаслідок чого вироблені нею наукові знання мали здебільшого прикладний характер і призначалися для практичного застосування в розслідуванні злочинів. Поступово, з розвитком наук, у певний момент кількість набутих нею

¹ Вахтомин Н. К. Генезис научного знания / Н. К. Вахтомин. – М. : Наука, 1975. – 263 с.

² Танасевич В. Г. О предмете советской криминалистики в порядке обсуждения / В. Г. Танасевич // Вопросы борьбы с преступностью. – 1976. – Вып. 24. – С. 114–130.

прикладних знань одержала нову якість. Були вироблені теоретичні узагальнення, які потім, у свою чергу, стали основою розвитку прикладних знань. Серед криміналістичних знань є емпіричні й теоретичні знання. Емпіричні знання виникають унаслідок безпосереднього вивчення криміналістичних об'єктів загальнонауковими методами: спостереження, вимірювання, порівняння, опис та ін. Тому вважають, що емпіричні знання — це знання про безпосередній об'єкт. До них можна віднести знання про закономірності стійкості та варіаційності ознак криміналістичних об'єктів. Це, наприклад, ознаки почерку, знарядь та інструментів, які використовувалися для руйнування перешкод, злому замків, риси зовнішності людини, збереженні у пам'яті, тощо.

Теоретичні знання в криміналістиці є результатом наукового дослідження не окремого об'єкта й навіть не їх сукупності, а спеціально створеної моделі, в якій зосереджені всі особливості кожного з об'єктів досліджуваного класу.

Емпіричний і теоретичний рівні пізнання є нероздільними. Емпіричні знання ґрунтуються на досвіді відображення дійсності. Теоретичні знання пов'язані з удосконаленням та розвитком понятійного апарату науки й виробляються з метою всебічного пізнання дійсності (об'єктивної реальності) в її суттєвих зв'язках і закономірностях. Обидва ці види дослідження органічно пов'язані між собою й доповнюють один одного в цілісній структурі наукового пізнання. Тому криміналістичні знання в кримінальному процесі не можуть бути лише прикладними знаннями емпіричного рівня, а є повноцінними специфічними науковими знаннями¹.

На формування системи криміналістичних знань впливає й практична діяльність правоохоронних органів по розкриттю, розслідуванню і попередженню злочинів. Щодо криміналістичних знань вона виконує роль першоджерела емпіричного, фактологічного матеріалу — основи досліджень і є в системі загальнолюдської практики критерієм істинності результатів криміналістичного наукового пізнання.

Розвиток знань приводить до відкриття закономірностей, які входять до предмета і пов'язані між собою єдиним об'єктом. Система понять і категорій в науці використовується як знаряддя прирощування знань. Систематизація знань у науці є формою синтезу, тому що

¹ Клименко Н. И. Криминалистика как наука / Н. И. Клименко. – К. : НВТ Правник, 1997. – С. 4–12.

наука виникає на базі зрілої, розвинутої ідеї і оформлюється у відносно закінчену систему знань своїм предметом і методом.

Знання, яким володіє слідчий і експерт, має цінність лише тоді, коли воно використовується в практичній діяльності. Воно представляє собою результат сукупної професійної діяльності в певній галузі практики¹. Тому *криміналістичні знання можна визначити і як результат (продукт) сукупної професійної діяльності її суб'єктів у галузі пізнавального процесу з попередження, виявлення, розкриття і розслідування злочинів.*

Своєрідну форму криміналістичного знання являє собою досвід, який є сукупністю практично засвоєних знань, умінь і навичок. Останні сприяють раціональному, точному, швидкому і економічному виконанню операцій з реалізації криміналістичного знання. Зміст криміналістичних знань слід виводити не з інших галузей знань (природних і технічних), а з предмета криміналістики, не позбавляючи їх практичної сторони діяльності. Криміналістичні знання — це відображення існуючої практики: з одного боку, це знання про способи підготовки, здійснення і приховування злочинів, а з другого — знання про криміналістичну діяльність з приводу слідів злочину як наслідків способів підготовки, здійснення і приховування злочинів.

Отже, криміналістичні знання можуть бути визначені як система інформації про рівень пізнаності закономірностей, які становлять основу змісту предмета криміналістики, тобто вихідних принципів, теорій, категорій, а також практичних висновків, наукових рекомендацій, методів і засобів, які використовуються як інструменти криміналістичного наукового пізнання².

Цілі застосування криміналістичних знань визначаються соціальною функцією науки криміналістики. Загальна мета криміналістики, яку вона поділяє з іншими юридичними науками кримінально-процесуального циклу, — наукове забезпечення боротьби зі злочинністю, яку провадять правоохоронні органи. Вчені-криміналісти визначають також спеціальні і конкретні завдання криміналістичних знань³. Вважаємо, що серед криміналістичних завдань мають місце пізнавальні та організаційно-управлінські. Пізнавальні завдання пов'язані з необхідністю встановлення і дослідження окремих сторін

¹ Комиссаров В. И. Актуальные проблемы криминалистики / В. И. Комиссаров. – Х., 2003.

² Клименко Н. И. Криминалистика как наука / Н. И. Клименко. – Киев : НВТ Правник, 1997. – С. 4–12.

³ Там же.

злочинної діяльності. Це завдання моделювання, пошукові та дослідницькі. Організаційно-управлінські завдання спрямовані на організацію розслідування злочинів і керування цією діяльністю.

Знання, які створюються криміналістичною наукою, застосовуються в різних сферах: одна частина знань призначена для практичного використання під час розслідування і попередження злочинів, друга — для розвитку самої науки, поглиблення пізнання її предмета, третя — використовується в навчальному процесі для підготовки спеціалістів у системі загальної й спеціальної юридичної освіти.

У останній період (починаючи з другої половини XIX ст.) криміналістичні знання якісно змінилися, почали вдосконалюватися і поглиблюватися у зв'язку зі зміною предмета криміналістики, переглядом і розвитком деяких базових концепцій, принципів і оцінок¹. Головними закономірностями розвитку криміналістичних знань як і знань будь-якої іншої науки є їх інтеграція і диференціація. Перш за все, це стосується *теоретико-методологічних розділів науки криміналістики*, що відрізняє її від інших національних систем криміналістики світу. Системна організація науки та її розвинута методологія не тільки підвищили ефективність наукових досліджень і практичної криміналістичної діяльності, але й безпосередньо вплинули на якість підготовки спеціалістів, рівень їх спеціалізації, структуру криміналістичних і експертних установ, формування інформаційних фондів та інші сторони функціонування криміналістичних закладів. Концепція розвитку предмета криміналістики як науки відображає систему зв'язків і відносин в об'єкті дослідження, є необхідною і достатньою для вирішення її завдань.

Важливе значення для науки криміналістики мало створення загальної теорії і методології криміналістичної (судової) ідентифікації. Ефективність цієї методології практично доведена створенням предметних методик ідентифікації всіх типових об'єктів криміналістичної експертизи і до об'єктів судово-медичного і біологічного дослідження (В. Я. Колдін, В. С. Мітричев, М. Я. Сегай, М. В. Салтевський). Значну роль в інтеграції криміналістичних знань відіграли дослідження в галузі теорії і методології судової експертизи — пропозиція виокремлення судової експертології як самостійної науки

¹ Криминалистика : [учебник] / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало, 2007. – С. 21–25 ; Яблоков Н. П. Криминалистика: природа, система, методологические основы / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – [2-е изд.]. – М. : Норма, 2009. – 287 с.

(О. Р. Шляхов, О. О. Ейсман, Г. Л. Грановський, М. Я. Сегай, Т. В. Авер'янова, О. Р. Росинська, Ю. Г. Корухов, Н. І. Клименко та ін.).

Диференціація та спеціалізація криміналістичних знань, які викликані внутрішніми закономірностями самої науки, сприяли створенню багатьох спеціалізованих криміналістичних судово-експертних установ, методологічним забезпеченням цих процесів стала розробка необхідних аргументів, понять і класифікацій (сутність і джерела спеціальних знань морфологічних систем, якостей (ознак) об'єктів, що вивчаються, системи класифікацій судових експертиз, систематизація наукових знань у галузі судової експертизи, особливо розвиток нових видів судових експертиз: комп'ютерних, екологічних, лінгвістичних, мистецтвознавчих та ін.) і формування нових методик розслідування окремих видів злочинів: терористичних, обігу наркотичних речовин, торгівлі людьми, викрадення дітей, відмивання злочинно нажитих грошових коштів тощо.

У своєму сучасному стані криміналістичні знання являють собою глибоко спеціалізовану систему знань, професійно орієнтовану на різних учасників судочинства і на різноманітні його галузі, прийоми і методи криміналістики і судової експертизи, мають пізнавальний характер у різних видах правосуддя (кримінальне, цивільне, господарське, адміністративне тощо), вчені висувають, навіть, пропозиції створення криміналістичного (експертного) права. Тому вважаємо, що криміналістичні знання перестали бути прикладними знаннями, а стали самостійними повноцінними юридичними знаннями. Щодо концепції предмета науки криміналістики, а отже й її наукових знань, то підтримуємо думку М. П. Яблокова, О. Ю. Головіна, В. І. Комісарова та інших учених-криміналістів, що вони є незмінними, не залежать від плінних процесуальних новацій, які обумовлені повсякденними потребами суспільства.

Криміналістика — наука, яка має чіткі межі і недоцільно її нескінченно розширювати (криміналістика захисту і обвинувачення, експертна криміналістика, банківська, господарська тощо). Ці питання можна ефективно вивчати і в рамках традиційної структури криміналістики. Якщо існують реальні потреби запозичення криміналістичних знань в іншу галузь науки і формування на їх основі власних теорій або дисциплін, такі наукові дослідження повинні вестись у рамках тієї науки, до якої включаються положення криміналістики.

І. І. Козутич, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка

«КРИМІНАЛІСТИЧНА АДВОКАТОЛОГІЯ» ТА ЇЇ МІСЦЕ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Рассмотрена дискуссионная позиция относительно одного из проблемных направлений развития науки криминалистики – «криминалистической адвокатологии». В этом контексте в общих чертах прослежено влияние процессов интеграции и дифференциации научного знания на криминалистику и традиционное представление о ней.

Криміналістика — міжгалузева (синтетична) юридична прикладна наука, яка за відносно незначний історичний строк пройшла шлях від науково-технічної дисципліни, що виконувала винятково практичні завдання у ході розслідування злочинів, до, за словами В. Г. Гончаренка, методологічно зрілої системи знань з розвиненими пізнавальними, інформаційними і прогностичними функціями¹. Криміналістика на основі своїх наукових досліджень пропонує оперативно-розшуковим та прокурорським працівникам, слідчим, експертам, адвокатам і суддям науково обгрунтовані й перевірені практикою засоби, прийоми та методи досудового і судового провадження у кримінальних справах. Це наука, яка постійно в русі: вона розвивається, змінюються її межі, сфери впливу. Короткий аналіз стану і тенденцій розвитку сучасної криміналістики заслуговує на увагу, оскільки це дозволяє реально оцінити її значення і з позицій науки, і з позицій потреб у ній судочинної практики.

Сучасний стан розвитку криміналістики вирізняється активним дослідженням усіх складових елементів її системи: загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики і криміналістичної методики.

У галузі загальної теорії криміналістики за висловом професора О. Я. Баєва «...триває процес самоідентифікації предмета цієї науки»².

¹ Гончаренко В. Г. Методологічні проблеми вчення про предмет криміналістики / В. Г. Гончаренко // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків), 25–26 верес. 2003 р. – Х., 2003. – С. 11–13.

² Баєв О. Я. Основы криминалистики : курс лекций / О. Я. Баев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – С. 49.

Зокрема, можна констатувати, що важливим напрямом розвитку науки криміналістики на сучасному етапі виступає адаптація її досягнень до умов діяльності тих професійних учасників кримінального судочинства, які раніше не перебували у переліку суб'єктів судового дослідження злочинів, власне, криміналістичними засобами — прокурора і адвоката-захисника. Теоретичні дослідження в цьому напрямі, зокрема щодо криміналістичних аспектів діяльності адвоката-захисника, останнім часом проводяться доволі активно, відображаючи тим самим потребу в них правозахисної практики¹. Разом з тим, мають місце певні надмірно радикальні і, далеко не безспірні, ідеї. Зокрема, пропагується позиція про існування двох підсистем у криміналістиці — криміналістики обвинувачення і криміналістики захисту. Другу підсистему пропонують називати «Криміналістична адвокатологія»².

Криміналістична адвокатологія як підсистема криміналістики, на думку однієї частини її авторів, повинна мати свою загальнотеоретичну концепцію стратегії й тактики професійного захисту, та відповідні рекомендації для організації й здійснення захисту в конкретних видах кримінальних справ³. На думку інших, повинна бути напрацьована специфічна криміналістична методика захисту від обвинувачення у вчиненні окремих видів (груп) злочинів. Ця методика повинна бути протидією традиційній криміналістичній методиці розслідування й розгляду окремих видів злочинів у змагальному процесі⁴.

Отже, за рахунок вивчення криміналістикою закономірностей, пов'язаних із захисною діяльністю професійних адвокатів, про-

¹ Баєв М. О. Защита от обвинения в уголовном процессе / М. О. Баев, О. Я. Баев. — Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1995. — 228 с.; Варфоломеева Т. В. Криміналістика и профессиональная деятельность защитника / Т. В. Варфоломеева. — Киев : Выща шк., 1987. — 150 с.

² Баєв О. Я. Криміналістическая адвокатологія как підсистема науки криміналістики / О. Я. Баєв // Професіональна діяльність адвоката как объект криміналістического исследования. — Екатеринбург, 2002.

³ Баєв М. О. Стратегические принципы тактики защиты по уголовным делам / М. О. Баєв, О. Я. Баєв // Професіональна діяльність адвоката как объект криміналістического исследования. — Екатеринбург, 2002.

⁴ Зашляпин Л. А. Криміналістика как основа разработки теоретических аспектов профессиональной деятельности / Л. А. Зашляпин // Професіональна діяльність адвоката как объект криміналістического исследования. — Екатеринбург, 2002.

понується розширити її предмет, характер і зміст, для того, щоб все це відповідало принципам змагального процесу.

У чому спірність цієї позиції про потребу розширення предмета криміналістики і зміни її системи?

Головним завданням криміналістики у контексті загальних завдань кримінального судочинства, визначених ст. 2 КПК України, виступає боротьба зі злочинністю, а більш конкретно, напрацювання технічних засобів, прийомів і методів розкриття й розслідування злочинів, викриття будь-якої протидії розслідуванню. Власне тому, як правильно вважає М. П. Яблоков, органічно неприродно для криміналістики і морально не виправдано одночасне напрацювання нею прийомів і методів, які можуть ускладнити розслідування або ж навіть слугувати засобом протидії встановленню істини у справі¹. Перед адвокатом, на відміну від органів досудового слідства, державного обвинувача, не стоїть завдання боротьби зі злочинністю та викриття злочинців. Його професійний обов'язок — захист особи, навіть якщо вона причетна до вчинення злочину, використовуючи для цього визначені законодавством прийоми і способи, з тим, щоб не було покарано невинного чи покарано неспіврозмірно із вчиненим. Тому про «криміналістичну адвокатологію» слід вести мову, але не в контексті самостійного розділу криміналістики, а як складової криміналістичної тактики, напрацювання якої вже частково можна використовувати адвокату — захиснику у своїх діяльності як учаснику процесу дослідження в кримінальній справі.

Крім цього, характер захисної діяльності адвоката не вимагає якоїсь специфічно особливої стратегії та тактики. Адвокат не розпочинає, не організовує і не планує свій відокремлений хід розслідування та судового розгляду справи. Він не виконує жодних слідчих і судово-слідчих дій, а лише бере в них участь. Способи і засоби самостійного збирання доказів адвокатами є, але вони є доволі обмежені. Стратегія і тактика захисної діяльності є дещо простішою й похідною від стратегії та тактики розслідування й судового розгляду в кримінальній справі. Тому для її самостійної розробки адвокатам необхідно передусім добре знати криміналістичну тактику і методику.

Криміналістиці ж у зв'язку із розширенням функцій професійних захисників у кримінальному судочинстві властиве не напрацю-

¹ Яблоков Н. П. Нужно ли менять предметную область и систему криминалистики? / Н. П. Яблоков // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (Харків), 25–26 верес. 2003 р. – X., 2003.

вання стратегії й тактики захисту, а тільки розробка тактики виконання окремих слідчих та судово-слідчих дій за участю адвоката.

Діяльність професійного захисника і прокурора повинна бути тактично і методично оснащена. Тактико-методичний арсенал їх діяльності у рамках змагального кримінального процесу повинен розроблятися не лише у рамках теорій професійного захисту та прокурорського нагляду, а також у рамках криміналістики з урахуванням її властивих завдань, функцій, принципів і законів.

І. І. Котюк, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ТЕОРІЯ СУДОВОГО ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА

Исходя из необходимости и отсутствия на сегодняшний день должного методологического обеспечения познавательных процессов в сфере судопроизводства, обоснована целесообразность создания качественно новой системы юридических знаний – теории судебного познания, которая могла бы выполнять эту функцию.

В умовах демократизації суспільних відносин став очевидним той факт, що основним суб'єктом, який покликаний розв'язувати суперечності, що виникають з правовідносин, є суди. Але якщо взяти до уваги, що судочинство насамперед являє собою пізнавально-практичну діяльність, спрямовану на з'ясування обставин справи та прийняття у ній обґрунтованого рішення, то стає очевидним, що ця діяльність має бути забезпечена й відповідним науковим інструментарієм. Адже саме складність правовідносин у сфері кримінального судочинства зумовила появу такої науки, як криміналістика, яка й здійснює відповідне наукове забезпечення пізнавальних процесів у цій сфері.

Водночас, незважаючи на величезне практичне значення та високий рівень теоретичного і практичного розвитку криміналістики, в сучасній юридичній науці й насамперед у теорії держави і права уявлення про неї та її місце в системі юридичних знань спрощене і неадекватне. Зводиться воно, як правило, до того, що криміналісти-

ка є прикладною наукою, іноді її вважають спеціальною юридичною наукою, іноді — наукою криміналістичного циклу, часто про криміналістику серед юридичних наук не згадують узагалі.

Як відомо, поява криміналістики була зумовлена потребами самого життя, оскільки необхідність розкриття і розслідування злочинів була завжди. І було очевидним, що ця діяльність являє собою пізнання, а воно, як відомо, не завжди приводить до отримання істинних знань. Але, крім об'єктивних та суб'єктивних причин неадекватного відображення дійсності у процесі будь-якої пізнавальної діяльності, пізнання у сфері кримінального судочинства відзначається ще й: специфічністю об'єкта пізнання, яким є обставини скоєного злочину; особливою соціальною значущістю його результатів; специфічністю його мети та завдань; специфічністю його суб'єктів, які, з одного боку, визначені законом, а з другого — являє собою колективну пізнавальну діяльність; ретроспективним і опосередкованим характером, тобто воно здійснюється по слідах, а тому й отримало назву розслідування; здійсненням його у визначених законом формах; конфліктним характером ситуації, у якій воно відбувається; визначеними законом часовими межами його здійснення; особливостями оперування його результатами тощо. Саме тому стало очевидним і те, що пізнання у цій сфері не може відбуватись у рамках «чистої думки» з позицій життєвого досвіду та здорового глузду, що й зумовлювало необхідність використання в цих пізнавальних процесах відповідних наукових засобів та спеціальних знань.

Але криміналістика зорієнтована на забезпечення пізнавальних процесів лише у сфері кримінального судочинства, і насамперед досудового слідства, а оскільки є й інші його види, то виникає питання, а яка ж наука здійснює цю функцію у сфері цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства? І виявляється, що такої науки немає. А оскільки у кожному із цих видів судочинства потреба встановлення наявності чи відсутності відповідних юридичних фактів та отримання доказів і їх процесуальних джерел, якими можна було б оперувати в процесі їх доказування, є не менш важливою, а відповідної науки, яка забезпечувала б пізнавальні процеси у цих сферах, немає, то стає очевидним, що методологічну функцію й у цих сферах на сьогодні виконує криміналістика.

Важливо при цьому враховувати й те, що демократизація суспільних відносин в Україні зумовила появу конституційних норм, згідно з якими правосуддя здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, що

свідчить про зростання значення суду як органу правосуддя у всіх правовідносинах. А «попереднє слідство», потреби якого насамперед й обслуговувала криміналістика, названо досудовим, чим підкреслюється його допоміжний, забезпечуючий по відношенню до судового слідства, характер. Та й результатами досудового слідства суд не зв'язаний, оскільки згідно з ч. 2 ст. 323 КПК він обґрунтовує вирок лише тими доказами, які були розглянуті в судовому засіданні.

Все це свідчить не тільки про зростання значення суду як суб'єкта цих правовідносин, але в той же час й про зростання значення пізнавальних процесів, які здійснюються саме в ході судового слідства. Важливо враховувати й те, що питома вага справ, які розглядаються в цивільному господарському, адміністративному та конституційному судочинстві, порівняно з кримінальним судочинством стрімко зростає. Як наслідок, зростає й актуальність методологічного забезпечення пізнавальних процесів, які здійснюються в кожному із них.

Прогресивним є й декларований Конституцією принцип єдності органів судової влади, згідно з яким «суди загальної юрисдикції утворюють єдину систему судів». У той же час, як це часто констатується вже й офіційно, ключовою навіть серед найбільш актуальних проблем правосуддя є відсутність організаційної і процесуальної єдності судової системи України. На сьогодні тут створено кілька автономних судових систем, які мають власне кадрове, фінансове, матеріально-технічне забезпечення, свої органи суддівського самоврядування, ради суддів, кваліфікаційні комісії тощо. Кожна з них має й власне процесуальне забезпечення.

Більше того, на сьогоднішній день особливості процесуальної регламентації окремих видів судочинства зумовили й «своє» розуміння основних категорій теорії доказів, що яскраво ілюструється навіть на підходах у кожній із цих сфер до розуміння таких ключових понять як «докази» та «доказування». «Своє» розуміння доказів і доказування тепер навіть у виборчому законодавстві України. Але ж такий підхід з методологічного погляду не є виправданим. Адже якщо взяти до уваги, що будь-який вид судочинства насамперед являє собою пізнавально-практичну діяльність, спрямовану на прийняття обґрунтованого рішення у справі, то стає очевидним що ця діяльність повинна бути забезпечена і відповідним універсальним науковим інструментарієм, який тут відсутній, хоча необхідність у ньому також є очевидною.

Зазначені обставини є доказом необхідності створення якісно нової системи знань — теорії судового пізнання, яка виконувала б ін-

тегруючу функцію наукового забезпечення пізнавальних процесів у кожній зі сфер судочинства.

Зміст зазначеної системи знань дає підстави для її визначення як науки про закономірності виникнення юридичних фактів та засоби їх виявлення, дослідження і використання у сфері судочинства. Її предметом є особливості пізнання у сфері судочинства, а методами — система світоглядних принципів, а також система загальнонаукових, окремонаукових та спеціальних методів.

Її завданнями є: 1) дослідження об'єктивних закономірностей виникнення, виявлення та використання юридичних фактів у процесі судового доказування; 2) формування та вдосконалення науково-понятійного апарату, що функціонує у сфері процесуального доказування; 3) розробка і вдосконалення засобів пізнання, що використовуються у сфері судочинства; 4) розробка нових і вдосконалення наявних методів практичної діяльності, спрямованої на виявлення та дослідження юридичних фактів та обставин їх виникнення; 5) розробка рекомендацій, спрямованих на запобігання правопорушенням.

Звернемо увагу й на те, що при цьому криміналістики як такої ніхто не заперечує, але оскільки вона зорієнтована на наукове забезпечення пізнавальних процесів у сфері кримінального судочинства, то має бути складовою теорії судового пізнання, а з урахуванням сучасного розвитку наукового забезпечення пізнавальних процесів у сфері юриспруденції — й покладена в її основу.

В. С. Кузьмічов, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, заслужений юрист України

СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ НА МЕЖІ ІІІ ТИСЯЧОЛІТТЯ

Рассмотрены современные подходы к системе криминалистики. Изложено собственное видение данного вопроса и обоснованы его основные положения.

Система науки криміналістики, як і її предмет, постійно піддавалася різним змінам. З одного боку, це було об'єктивною необхідністю, оскільки процес накопичення криміналістикою емпіричних

даних існував постійно і, як наслідок, виникала необхідність їх узагальнення та систематизації. З другого боку, зміни системи криміналістики мали суб'єктивний характер. Особливо виразно це проявлялося на початку та у середині 90-х років XX століття. У цей час зміни у системі криміналістики стали певною даниною «моді» на процеси, що відбувалися в суспільному житті. Така тенденція спостерігається й сьогодні. Необхідно констатувати, що розвиток системи криміналістики проходить за рахунок внутрішнього перерозподілу її окремих розділів або утворення «принципово» нових галузей знань, що раніше не входили до її системи.

Нині в Україні існує декілька підходів до формування системи криміналістики.

Так, на думку колективу вчених-криміналістів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, система криміналістики традиційно складається з чотирьох розділів: загальна теорія криміналістики; криміналістична техніка; криміналістична тактика; криміналістична методика¹.

Погляд на чотиричленну систему криміналістики зустрічаємо і в інших нових підручниках. В. О. Маркусь у системі криміналістики вирізняє чотири складові: теоретичні основи криміналістики; криміналістична техніка; криміналістична тактика; криміналістична методика².

На думку А. П. Шеремета, система криміналістики включає методологію криміналістики; криміналістичну техніку; слідчу тактику; методику розслідування окремих видів злочинів³. У наведеній класифікації є спірні положення, зокрема, викликає дискусії термін «слідча тактика». Видається, що назва «криміналістична тактика» є більш вдалою, адже вказує на ширшу сферу застосування тактики в криміналістиці.

Автор іншого підходу (М. В. Салтевський) відмічає, що конструювання системи криміналістики може мати традиційно-історично-описовий характер, коли, при викладі певної частини предмета, матеріал подається в історичній послідовності його виникнення, та

¹ Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. – С. 8–10.

² Маркусь В. О. Криміналістика : навч. посіб. / В. О. Маркусь. – К. : Кондор, 2007. – С. 26.

³ Шеремет А. П. Криміналістика : навч. посіб. / А. П. Шеремет. – К. : Центр навч. л-ри, 2005. – С. 13.

інформаційно-діяльнісний, при якому події, факти розглядаються з позиції механізму їх виникнення, відображення в матеріальному середовищі та механізмі виникнення джерел інформації.

Подана ним система криміналістики складається з шести розділів: методологічні засади криміналістики; механізм учинення злочину та виникнення криміналістичної інформації; джерела криміналістичної інформації; технічні засоби збирання криміналістичної інформації; криміналістична тактика; криміналістична методика¹.

Наступний підхід відображений у роботі М. І. Скригонюка. Відповідно до його точки зору, у криміналістиці необхідно вирізнити розділи: вступ у криміналістику; криміналістична техніка; криміналістична тактика; організація розкриття і розслідування злочинів; методика розслідування окремих видів і груп злочинів².

На жаль, автор не аргументує свою точку зору щодо запропонованої системи криміналістики. Необхідно відмітити, що запропонована ним система криміналістики не відзначається новизною та оригінальністю. Такий підхід у свій час був запропонований А. Г. Філіпповим, який провів аналіз існуючих у російській криміналістичній науці концепцій про систему криміналістики³.

Колектив авторів С. А. Кириченко, Ю. О. Кириченко та Ю. Д. Ткач пропонує свої погляди на «новітню систему навчального курсу криміналістики». Так, курс криміналістики слід поділити на чотири частини, з відповідними розділами і темами. Першу частину криміналістики доцільно іменувати словосполученням «теоретичні основи», оскільки семантичне значення слова «методологія», яке дедалі частіше використовується, відповідно можна тлумачити як вчення про методи. Наступні частини криміналістики слід називати «техніка», «тактика» і «методика» відповідно⁴.

За змістом наступних наукових робіт Ю. Д. Ткач зазначає, що частини навчального курсу криміналістики слід називати «теорологія», «техніка», «тактика», «методика», де прикметник «криміналіс-

¹ Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підруч. для ВНЗ / М. В. Салтєвський. – К. : Кондор, 2005. – С. 21–24.

² Скригонюк М. І. Криміналістика : підручник / М. І. Скригонюк. – К. : Атіка, 2005. – С. 8–10.

³ Филиппов А. Г. Еще раз к вопросу о системе криминалистики / А. Г. Филиппов // Вестн. криминалистики. – М., 2001. – Вып. 2. – С. 43–52.

⁴ Кириченко С. А. Періодизація розвитку, поняття і системно-структурна будова криміналістики : навч. посіб. / С. А. Кириченко, Ю. О. Кириченко, Ю. Д. Ткач ; за ред. О. А. Кириченка. – К. : РВВ КІВС, 2004. – С. 48–52.

тична» є зайвим, оскільки і так зрозуміло, які саме питання повинні бути викладені у навчальному курсі¹.

У навчальному посібнику «Криміналістика», авторами якого є В. С. Кузьмічов та Г. І. Прокопенко², криміналістика структурно складається з п'яти розділів: загальна теорія криміналістики; криміналістична техніка; криміналістична експертиза; криміналістична тактика; криміналістична методика.

Розуміється, що така система не позбавлена спірних питань, проте є актуальною для даного етапу розвитку криміналістики.

Особливе місце в системі криміналістичних знань займають спеціальні знання, а серед них знання у галузі криміналістичних експертиз. Довгий час питання криміналістичних експертиз традиційно розглядалося у всіх розділах криміналістики. У загальній теорії — при вивченні механізму слідоутворення, наукових методах дослідження, ідентифікації та діагностиці тощо. У криміналістичній техніці — при розгляді її галузей (трасології, балістиці, почеркознавстві тощо). У криміналістичній тактиці — при виборі найбільш доцільного місця та часу проведення експертизи, підборі зразків для дослідження, формулюванні питань перед експертами, визначенні найбільш доцільних тактичних прийомів використання результатів експертизи при провадженні слідчих дій тощо. У криміналістичній методиці експертизи розглядалися стосовно їх застосування при розслідуванні окремих видів злочинів. Суто процесуальними питаннями судових експертиз займалась кримінально-процесуальна наука. Такий підхід у свій час був виправданий. Але з розвитком і удосконаленням змісту криміналістики, диференціації та інтеграції її структурних елементів, потребами правоохоронної практики виникла необхідність виокремлення в системі криміналістики нового самостійного розділу «Криміналістична експертиза», в якому комплексно були б подані знання з даної галузі науки.

Створення в системі криміналістики нового самостійного розділу «експертиза» викликає заперечення у певної частини вчених-криміналістів. Так, Р. С. Белкін відмічає, що такого самостійного розділу в криміналістиці немає і не може бути, оскільки процесуальними проблемами цього інституту вона взагалі не повинна займатися, а розробка її змістовної сторони — експертних методик — є функці-

¹ Ткач Ю. Д. Подальший розвиток системно-структурної будови криміналістики / Ю. Д. Ткач // Південноукр. правн. часопис. — 2007. — № 1. — С. 8–10.

² Кузьмічов В. С. Криміналістика : навч. посіб. / В. С. Кузьмічов, Г. І. Прокопенко ; за заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. — К. : Юрінком Інтер, 2001. — С. 3.

ями галузей криміналістичної техніки¹. Між тим, «присутність» у системі криміналістики розділу про експертизи, як показав час, не викликає заперечень. Так, В. Є. Корноухов систему криміналістики подав у вигляді п'яти структурних елементів: загальна теорія; методика розслідування злочинів; тактика проведення слідчих дій; криміналістична техніка; проведення судової експертизи².

Крім того, в останній час все частіше та аргументованіше висловлюється думка про формування нової галузі знань за умовною назвою «судова експертологія», яка б представляла глибокий «сплав» різних галузей наукових знань у межах змісту вчення про судову експертизу.

Необхідно відзначити, що система курсів зарубіжної криміналістики в країнах Європи принципово не відрізняється від розглянутих вище. Так, в країнах Західної Європи курси криміналістики зазвичай складаються з чотирьох розділів: техніка вчинення злочинів; криміналістична техніка; криміналістична тактика; організація боротьби зі злочинністю. У першому розділі розглядаються способи вчинення різних злочинних посягань. Два наступних присвячуються відповідно технічним та тактичним аспектам криміналістики, причому в підручниках значний обсяг займають особливі частини, які враховують специфіку технічних та тактичних прийомів стосовно окремих складів злочинних деліктів.

Наприклад, відповідно навчального плану Вищої школи поліції Баварії (ФРН), криміналістика вивчається за розділами: вступ до криміналістики; криміналістичні методи; хід та організація поліцейського розслідування; розшук; організація поліцейського розслідування; допит; попередження, профілактика злочинності; закрите слідство; службовці поліції як свідки; аналіз злочинів³.

Більшість учених східноєвропейських країн сходяться на тому, що криміналістика складається з трьох частин: криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та окремої методики. В інших країнах, наприклад, Румунії, до системи криміналістики включена й її методологія⁴.

Разом з тим, у кожній з названих країн є чимало особливостей у розвитку системи криміналістики.

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Норма, 2001. – С. 43.

² Курс криминалистики / под ред. В. Е. Корноухова. – Красноярск, 1996. – Т. 1. – С. 19.

³ Bayerische Beamtenfachhochschule. Stoffgliederungsplan für das Fachstudium nach §1 Abs.3 APOgPol. Stand: März 1995 ab StJ 1994/II, 1995/II/. – S. 26–39.

⁴ *Tratat de Criminologică*. Bucuresti. – 2002. – 703 с.

Система навчального курсу криміналістики не може бути дзеркальним відображенням системи науки. Як зазначає В. О. Образцов, система науки криміналістики — це більш деталізована система криміналістичних знань, і тому «система навчального курсу не може у всіх деталях дублювати систему курсу науки»¹. Побудова навчального курсу криміналістики повинна бути «плаваючою» залежно від спеціалізації тих, хто навчається, та ліміту відведеного часу на навчання.

У той же час, структура навчального курсу повинна бути певною мірою жорсткою та спільною для навчання. Єдині підходи до побудови та викладання навчального курсу криміналістики визначаються відповідною навчальною програмою. Стійка система навчального курсу криміналістики жодною мірою не суперечить динамічному і поступовому розвитку криміналістичного наукового знання.

Процес розвитку системи криміналістики, пізнання нових її складових має закономірний характер, як і в інших галузях наукового знання.

Питання удосконалення системи криміналістики завжди будуть у полі зору детальної уваги криміналістів як теоретиків, так і практиків, адже від цього залежить рівень розвитку науки, ефективність навчання, результативність застосування методів, засобів та прийомів розслідування злочинів.

В. Н. Терехович, доктор права, преподаватель юридического факультета Латвийского университета;

Э. В. Ниманде, доктор права, доцент юридического факультета Латвийского университета

ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТОВ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ В ЛАТВИИ

З позиції правової реальності Латвії і логіко-методологічних вимог до процесу наукового пізнання розглянуто особливості суб'єкта пізнання закономірностей розслідування злочинних діянь.

Научные знания всегда являются результатом научной деятельности. Научная деятельность, направленная на получение нового

¹ Образцов В. А. Проблемы криминалистической систематики / В. А. Образцов // Южноуральские криминалистические чтения / под ред. Л. Л. Каневского. – Уфа, 2000. – Вып. 8. – С. 116.

знания, называется научным познанием, т. е. процессом перехода знания из состояния «неизвестное» в состояние «известное» средствами науки (техническими, регулятивными, семиотическими). Обязательными элементами процесса научного познания являются объект познания, предмет познания и субъект познания. Криминалистическое познание — это познание закономерностей расследования преступных деяний. В целях достижения определенности при оценке результатов криминалистического познания необходимо указание на особенности субъекта криминалистического познания. Многие авторы¹, которые описывают результаты криминалистического познания в виде теоретических формулировок, вообще не указывают на особенности субъекта криминалистического познания. Отсутствие указаний на особенности субъекта познания, прежде всего, лишает смысла и научной значимости те результаты, которые получены в процессе конкретного познания, и которые предполагается включить в систему научного, в данном случае криминалистического, знания. Например, существует достаточно определенная разница в объективности и относимости между знаниями в области расследования преступных деяний, которые получены криминалистом², и знаниями которые получил специалист из другой области знаний, например, дворник, писатель-фантаст, бухгалтер, журналист и т. п. В Латвии игнорирование данной методологической установки и использование знаний в области расследования преступных деяний, полученных не криминалистами, привело А. Кавалиериса и его последователей к убежденности в существовании методик расследования таких преступлений, которые не сформулированы в Уголовном законе Латвии. Например, А. Кавалиерис и его последователи убеждены³, что имеют смысл методики расследования следующих преступных деяний: общекриминального преступления, сексуального преступления, иму-

¹ Курс криминалистики. Общая часть / отв. ред. В. Е. Корноухов. — М., Юристь, 2000; Курс криминалистики : в 3-х т. Т. I. Общетеоретические вопросы. Криминалистическая техника. Криминалистическая тактика / под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс». 2004; Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2007; Ищенко Е. П. Криминалистика : учебник / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. — М. : Юрид. фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М, 2007 и др.

² Криминалист — это специалист в области расследования преступных деяний.

³ Kriminālistika. Noziegumu izmeklēšanas metodika. Māc. grām. Autoru grupa A. Kavaliera vad. LPA. 2000.g.

щественного преступления, пожара, граффити и т. п., описание которых не указано в Особенной части Уголовного закона Латвии. К подобным «убеждениям», которые граничат с элементарной безграмотностью в области уголовного правоприменения, можно отнестись снисходительно за исключением случая, когда такие «убеждения», засоряя криминалистическую терминологию, внедряются в учебные программы по подготовке криминалистов¹.

Определяя субъекта криминалистического познания, необходимо иметь следующее обстоятельство: расследование преступных деяний представляет собой вид практической деятельности, имеющий двойственную природу. С одной стороны это процессуальный акт (действие), который осуществляет законом специально уполномоченное лицо. В этом случае, данное уполномоченное лицо является субъектом права. Особенность субъектов права проводящих расследование преступного деяния, заключается в том, что это государством уполномоченные учреждения и должностные лица, которые имеют право принимать решения самостоятельно или коллегиально для того, чтобы начать и проводить уголовный процесс, который должен завершиться обоснованным и справедливым урегулированием уголовно-правовых отношений. В Латвии ни дворник, ни писатель-фантаст, ни бухгалтер, ни журналист и т. п. таким правом не обладают. С другой стороны, расследование преступного деяния является процессом научного познания события преступного деяния. В этом процессе используются методы и средства таких наук как уголовное право, уголовный процесс, криминалистика и др., а субъектом познания является лицо, расследующее преступное деяние, т. е. лицо, обладающее специальным образованием и подготовкой.

В Латвии проводить досудебный процесс, а, следовательно, и расследовать преступные деяния в пределах своей компетенции, имеют право только уполномоченные должностные лица следственных учреждений (Izmeklēšanas iestādes) и прокуратуры (Prokuratūra). В зависимости от компетенции следственные учреждения в Латвии подразделяются на следующие виды:

- 1) Государственная полиция (Valsts policija);
- 2) Полиция безопасности (Drošības policija);
- 3) Финансовая полиция (Finanšu policija);
- 4) Военная полиция (Militārā policija);
- 5) Управление мест заключения (Ieslodzītāja vietu pārvalde);

¹ Kriminālistika. Noziegumu izmeklēšanas metodika. Māc. grām. Autoru grupa A. Kavaliera vad. LPA. 2000.g.

- 6) Бюро по предотвращению и борьбе с коррупцией (Korupcijas novēršanas un apkarošanas birojs);
- 7) Учреждения таможни (Muitas iestādes);
- 8) Государственная пограничная охрана (Valsts robežsardze);
- 9) Капитаны судов, находящихся в дальнем плавании (Tālbraucienos esošu jūras kuģu kapteiņi);
- 10) Командир подразделения Национальных вооруженных сил Латвии, находящегося на территории зарубежных стран (Ārvalsts teritorijā esošas Latvijas Nacionālo bruņoto spēku vienības komandieris).

В соответствии с ч. 11 ст. 387 Уголовно-процессуального закона Латвии (в дальнейшем — УПЗ) институциональную подведомственность расследования конкретных преступных деяний устанавливает генеральный прокурор. Споры следственных учреждений о подведомственности разрешает также генеральный прокурор (ст. 387 ч. 14 УПЗ).

Уполномоченные должностные лица следственных учреждений наделены правомочием проводить досудебное расследование в соответствии с занимаемой должностью, распоряжением следственного учреждения либо по заданию лица, ведущего процесс. В соответствии со ст. 26 ч. 2 УПЗ в конкретном уголовном деле данные правомочия имеют:

- 1) лицо, ведущее процесс (следователь, прокурор, судья);
- 2) участник следственной группы;
- 3) прокурор по надзору за следствием;
- 4) лицо, уполномоченное на производство следственных действий, по поручению лица, ведущего процесс участника следственной группы, или суда (исполнитель процессуальных поручений);
- 5) эксперт экспертного учреждения;
- 6) эксперт, не работающий в экспертном учреждении, если орган, ведущий процесс, поручил ему производство экспертизы (приглашенный эксперт);
- 7) ревизор по поручению лица, ведущего процесс;
- 8) прямой начальник следователя;
- 9) вышестоящий прокурор;
- 10) следственный судья.

Общей характеристикой субъектов криминалистического познания является то, что в целях успешной их профессиональной подготовки необходимым условием является усвоение знаний и навыков не только в области уголовного права, уголовного процесса, но также углубленные знания и навыки в области криминалистики.

В. В. Тищенко, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики Национального университета «Одесская юридическая академия», член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины

СИСТЕМА КРИМИНАЛИСТИКИ: ПРОБЛЕМЫ ОПТИМИЗАЦИИ

Вивчення шляху становлення криміналістики як науки та аналіз теоретичних положень сучасної криміналістики дозволяють запропонувати відповідні зміни до її системи. Така перебудова системи криміналістики оптимізує сприйняття, розвиток наукових положень та їх застосування в практичній діяльності.

Криминалистика в своем развитии прошла достаточно долгий и сложный путь — от совокупности разрозненных знаний и эмпирических наблюдений, относящихся к преступлениям, их следам и процессу расследования, до совокупности обширных научно обоснованных знаний о закономерностях преступного поведения, его отражения в источниках информации и деятельности по раскрытию и предупреждению преступлений. Углубление понимания предмета криминалистики, расширение и уточнение содержания криминалистической науки обуславливают проблему систематизации ее научных положений.

Такая систематизация важна в различных аспектах: теоретическом, дидактическом и практическом. В теоретическом аспекте систематизация накопленных знаний способствует плодотворному развитию криминалистической науки, выявляя в последней существенные проблемы, пробелы, противоречия и подсказывая направления дальнейших исследований. В дидактическом аспекте она позволяет проводить обучение по соответствующей программе, последовательно усваивать научные положения криминалистики в их взаимосвязи. В практическом аспекте создает условия для четкого восприятия научных рекомендаций и эффективного их применения в деятельности правоохранительных и судебных органов.

Стремление придать накопленным криминалистическим знаниям систематический характер наблюдалось уже в работах родоначальника криминалистики Ганса Гросса. В предисловии к четвертому изданию работы он пишет о том, что в последующих изданиях система криминалистики будет состоять из двух частей: первая — «Теоретическое учение о проявлениях преступлений» и вторая — «Практическое ру-

ководство для производства следствия». Таким образом, система криминалистики выстраивается вокруг двух объектов — преступления и деятельности по его расследованию. Предлагаемая система выглядит логически обоснованной, поскольку именно в данных взаимосвязанных объектах выявляются закономерности, обуславливающие технологию преступной деятельности, механизм слеодообразования и методы раскрытия преступлений. К сожалению, нового издания книги не последовало. Остается лишь догадываться, каково могло быть содержание указанных частей криминалистики с учетом накопленных теоретических и эмпирических данных того времени. Думается, что соответствующих научных знаний тогда было явно недостаточно для того, чтобы реализовать высказанную Г. Гроссом идею.

В советской криминалистике (1920–1950 гг.) постепенно формируются три раздела: криминалистическая техника, следственная тактика и методика расследования преступлений. Правда, взгляды на сущность, предмет, содержание двух последних разделов существенно менялись, вследствие чего возникало немало противоречий и пробелов. Зарождаются и получают развитие теоретические и методологические основы названных разделов, в особенности методики расследования преступлений (Б. М. Шавер, С. А. Голунский). Вместе с тем, существовали взгляды на целесообразность деления криминалистики на общую и особенную части. Высказывалось мнение об отнесении тактики следственных действий к уголовному процессу. Содержание криминалистики иногда излагалось вообще без выделения ее частей и разделов (учебник под ред. С. А. Голунского 1959 года). В учебники стало включаться в качестве вступительной главы «Введение в курс криминалистики». В нем рассматривались вопросы предмета, методов, системы криминалистики, истории развития, соотношения с другими науками.

В 1955 году во Всесоюзном научно-исследовательском институте криминалистики Прокуратуры СССР состоялась научная дискуссия относительно системы криминалистики. В этот же период обсуждение по данной проблеме развернулось и на страницах периодической печати. Большинство ученых выразило мнение о необходимости выделения в ней трех разделов: криминалистической техники, следственной тактики и методики расследования отдельных видов преступлений. Вместе с тем спорным оставалось определение места в структуре криминалистики учения о следственных версиях и планировании расследования. Так, С. А. Голунский предложил по-

ложения о следственных версиях и планировании расследования рассматривать в качестве теоретических основ криминалистической тактики. Эта точка зрения была поддержана, получив различную аргументацию, А. Н. Васильевым, В. П. Колмаковым и А. Н. Колесниченко. А. И. Винберг считал, что учение о следственной версии должно стать ядром криминалистической тактики, а планирование — относиться к методике расследования. В. И. Теребилов относил учение о следственных версиях и планировании расследования к предмету теоретических разработок методики расследования отдельных видов преступлений. Г. Н. Александров и Н. В. Терзиев полагали, что в силу постановки и решения общих стратегических задач, связанных с расследованием и раскрытием преступлений, учение о следственной версии и планировании расследования должно быть выделено в отдельную самостоятельную часть криминалистики. Такие противоречивые мнения о месте данного учения в системе криминалистики остаются до конца не разрешенными и в настоящее время, что вызывает сомнение в оптимальности построения всей системы криминалистических знаний.

В 60–80 годы прошлого века активно стала развиваться теория криминалистики, было издано ряд фундаментальных трудов Р. С. Белкина, А. И. Винберга, И. М. Лузгина, Н. А. Селиванова, А. А. Эйсмана и других ученых. Это позволило говорить о новом, четвертом разделе криминалистики (ставшим ее первым разделом) — теории и методологии, содержащим исходные, определяющие положения криминалистической науки. В него включаются теоретические концепции, категории и понятия, методы и связи, объект и предмет криминалистики, общие и частные теории, науковедческие вопросы. В названный теоретический раздел включают нередко те спорные теоретические положения, учения и категории, которые были предметом спора об их месте в системе криминалистических знаний. Так, сюда включаются теория криминалистической идентификации, криминалистическое учение о преступной и следственной деятельности, учение о криминалистической версии, диагностики и прогнозирования, о криминалистическом изучении личности и др. Наконец, криминалистическая теория становится предметом самостоятельного фундаментального исследования в трудах Р. С. Белкина. Вместе с тем каждый раздел криминалистики (техника, тактика и методика) включает в себя подраздел, посвященный предмету исследования и теоретическим основам соответствующего раздела.

Итак, казалось бы достигнута полная гармония в системе и структуре криминалистики. Систему криминалистики как четырехзвенную структуру называют «традиционной», целостной, не страдающей эклектичностью, системными противоречиями, неполнотой (Р. С. Белкин). Однако проблема системы криминалистики снова и снова становится предметом жарких обсуждений, вызывает споры, сомнения, попытки ее совершенствования и даже коренного изменения.

Так, высказывается мнение о дополнении традиционной системы криминалистики пятым разделом — «Организация раскрытия и расследования преступлений», следующим за разделом «Следственная тактика» (А. Г. Филиппов); о создании раздела «Криминалистическая стратегия» (А. В. Дулов, Г. А. Зорин); разделение криминалистики на общую и особенную части (В. А. Образцов, В. Е. Корноухов) и др.

Думается, что традиционная система криминалистики не согласовывается с объектом и предметом последней. Следует согласиться, что деление научных положений криминалистики на разделы «криминалистическая техника», «криминалистическая тактика» и «криминалистическая методика» определяется характером разрабатываемых криминалистикой методов и средств расследования преступлений (техничко-криминалистических, тактических, методических) и основано на трактовке предмета криминалистики как совокупности таких методов и средств (В. В. Клочков). Но ведь представление о предмете криминалистики давно изменилось. Согласно современным взглядам на предмет криминалистики им являются закономерности в деятельности по совершению преступлений, в механизме слеодообразования и в деятельности по расследованию преступлений, знание которых позволяет разрабатывать эффективные методы, приемы и средства раскрытия преступлений.

Следовательно, система криминалистики должна строиться не только в зависимости от характера информационно-познавательного комплекса методов и средств расследования преступлений, но и в зависимости от характера исследуемых аспектов таких объектов криминалистики, как деятельность по совершению преступления и ее отражение во внешней среде и деятельность по расследованию и раскрытию совершенного преступления.

С учетом сказанного систему криминалистики можно было бы предложить построить следующим образом.

ОБЩАЯ ЧАСТЬ

Раздел 1. Введение в криминалистику. Общетеоретические положения.

Раздел 2. Учение о преступлении и механизме образования информации.

Раздел 3. Техничко-криминалистические способы и средства собиранья, исследования и оценки информации.

Раздел 4. Процессуальные и тактические способы и средства собиранья, исследования и оценки доказательств.

Раздел 5. Исследование источников информации с помощью специальных знаний.

Раздел 6. Теоретические основы стратегии и тактики расследования.

ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ

Методики расследования различных категорий преступлений.

Мы понимаем, что высказанные предложения о построении системы криминалистики потребуют дальнейшего обдумывания, глубокого обоснования, корректировки и наполнения соответствующим содержанием каждого элемента, находящегося и функционирующего в структуре такой системы. Но это задача последующих научных изысканий и апробаций.

А. Н. Халиков, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики Института права Башкирского государственного университета

СООТНОШЕНИЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С СИСТЕМОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ

Розглянуто тісний зв'язок оперативно-розшукової діяльності з кожним із розділів системи криміналістики: загальною теорією, криміналістичною технікою, криміналістичною тактикою і методиками розслідування окремих видів злочинів.

Практическое содержание оперативно-розыскной (далее — ОРД) деятельности тесно переплетается с криминалистикой как прикладной отраслью юриспруденции, направленной на исследование и применение наиболее эффективных методов в борьбе с преступностью.

Оперативно-розыскная деятельность и криминалистика имеют единые цели, направленные на активное и научное противодействие криминальным явлениям в обществе. Н. П. Яблоков в статье с характерным названием «Криминалистические основы оперативно-розыскной деятельности» указывает, что криминалистика и теория оперативно-розыскной деятельности — наиболее близкие по теоретическому и практическому содержанию юридические науки. Они имеют одну природу и одни объекты изучения — преступную деятельность различных видов и деятельность по ее раскрытию. И если большинство преступлений раскрывается силами оперативно-розыскных органов, то совместными криминалистическими и оперативно-розыскными средствами практически раскрываются все преступления¹.

В то же время, близость криминалистики и оперативно-розыскной деятельности не означают совпадения их правовой и практической сути, требуя строгой дифференциации общих и индивидуальных положений указанных отраслей знаний. Отсюда необходимость исследования соотношения оперативно-розыскной деятельности и криминалистики, а также места оперативно-розыскной деятельности в системе криминалистики, обусловлена двумя основными моментами. С одной стороны, наличием обособления данных отраслей наук, каждая из которых имеет свой предмет ведения и особые, только им присущие пути и способы достижения своих целей. С другой стороны, и криминалистика и оперативно-розыскная деятельность практически в одинаковой степени имеют функции предоставления необходимой информации и выполнения других направлений деятельности для органов следствия и правосудия в целях их законной и качественной деятельности.

Для более детального рассмотрения соотношения криминалистики и оперативно-розыскной деятельности следует установить место последней в системе криминалистики, в частности, в каждом из ее традиционных разделов.

Общая теория криминалистики — это система основных ее идей, теоретических концепций, принципов, наиболее общих понятий, категорий и определений, а также методов познания, объединяющих криминалистику в единую науку. Соответственно, общая

¹ Яблоков Н. П. Криминалистические основы оперативно-розыскной деятельности / Н. П. Яблоков // Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 11. Право. – 2009. – № 3. – С. 43.

теория криминалистики содержит ряд частных теорий: идентификации, диагностики, содержания механизма преступления, криминалистической регистрации, криминалистического изучения субъектов уголовного процесса, следственной ситуации, выдвижения версий и планирования расследования, противодействия расследованию и методах его преодоления, предупреждения преступлений и т. д.

Примерно в таком же виде, но со своими особенностями, существует общая теория оперативно-розыскной деятельности со своими частными оперативно-розыскными теориями:

- учение о познавательной, деятельностной и организационной стороне оперативно-розыскной деятельности;
- теория научных методов оперативно-розыскной деятельности;
- учение об оперативно-розыскных версиях;
- учение об оперативно-розыскных комбинациях и тактических операциях и т. д.¹

Вследствие изложенного можно заключить, что общая теория криминалистики в своих частных теориях, понятиях и категориях не может обойтись без теоретических и информационных посылок оперативно-розыскной деятельности. Они информационно обеспечивают ее, укрепляют и конкретизируют. И в то же время общая теория криминалистики, исходя из сущности данной науки, достаточно строго «фильтрует» информационный ресурс ОРД, отбрасывая все лишнее, не пройденное стадией проверки и оценки доказывания и используя тем самым только значимое в доказывании необходимых обстоятельств преступления в досудебном и судебном производстве.

Криминалистическая техника — это раздел криминалистики, представляющий собой систему теоретических положений и разработанных на их основе практических рекомендаций по применению научно-технических средств и методов собирания, исследования и использования криминалистически значимой информации в целях раскрытия, расследования и предупреждения преступлений².

Техника, используемая при осуществлении оперативно-розыскной деятельности (ее называют также специальной техникой или оперативной техникой), и криминалистическая техника — это два разных теоретических понятия с различным предметным содержанием

¹ Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского и др. – М., 2004. – С. 29–39.

² Криминалистика : учеб. для студ. вузов / под ред. А. Ф. Вольнского и В. П. Лаврова. – М., 2008. – С. 144.

ем, которые, соответственно, относятся к двум разным отраслям знаний. По определению Н. И. Журавленко, оперативной (специальной) техникой считается система специально разработанных или заимствованных из других областей технических средств и научно обоснованных приемов их правомерного (преимущественно негласного) использования для решения задач оперативно-розыскной деятельности в присущих ей формах и методах¹.

Эффективность применения оперативной техники в криминалистике для доказывания надлежащих обстоятельств по уголовному делу возрастает с внедрением в последние десятилетия новейших технических образцов, которые, и это нужно отметить, работают на грани нарушения прав и свобод человека. Соответственно, проблема стоит в процессуальном урегулировании применения оперативной техники при раскрытии и расследовании преступлений, с учетом ее практически неограниченных возможностей по формированию, а фактически по предоставлению доказательств при расследовании уголовных дел. Последнее предложение непременно ставит вопрос и об условно открытом применении оперативной техники в криминалистике, а значит и в уголовно-процессуальном доказывании. Тем самым эффективность применения оперативной техники в криминалистике со временем, с дальнейшим развитием технических средств оперативно-розыскной деятельности, требует соответствующих изменений и в тактике и методике криминалистики и, соответственно, в уголовном судопроизводстве — в первую очередь в сфере теории доказывания.

В следующем разделе криминалистики — *криминалистической тактике* (как вариант в досудебном производстве — следственной тактике), активно применяются не только результаты оперативно-розыскной деятельности, но и само ее содержание в виде включения в нее оперативно-розыскных мероприятий и других возможностей предоставления оперативной информации.

В практической деятельности органов следствия и оперативно-розыскных органов, их взаимодействие при предоставлении оперативно-розыскной информации в ходе проведения следственных действий осуществляется в следующих направлениях:

1. Использование результатов ОРД для принятия решений о производстве следственных действий.

¹ Халиков А. Н. Юридическое, техническое и информационно-аналитическое обеспечение оперативно-розыскной деятельности : учеб. пособие / А. Н. Халиков, Е. Н. Яковец, Н. И. Журавленко ; под ред. А. Н. Халикова. – М., 2010. – С. 168.

2. Использование результатов ОРД при непосредственном проведении следственных действий для избрания тактики проведения следственного действия, использования тактических рекомендаций и тактических приемов.

3. При проведении следственных действий для проверки результатов оперативно-розыскных мероприятий.

4. При проверке результатов следственных действий путем проведения оперативно-розыскной деятельности и оперативно-розыскных мероприятий.

Криминалистическая методика расследования отдельных видов преступлений предполагает сочетание следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий, что входит в общие, практически обязательные положения методики расследования, то есть составляя принципы методики¹.

Взаимосвязь криминалистики и оперативно-розыскной деятельности в методике расследования различных преступлений может иметь самые различные формы. Это выявление и раскрытие преступлений только по результатам проведенных оперативно-розыскных мероприятий, либо сочетание при этом их со следственными действиями; это тактические операции с применением информации из оперативных источников при проведении следственных действий; это одновременное проведение множества следственных действий с оперативным сопровождением в виде постоянного информирования и помощи в осуществлении таких действий и т. д. Указанные положения обеспечиваются тесным взаимодействием следственных и оперативно-розыскных органов во время всего расследования уголовного дела, оптимальным решением возникающих в процессе предварительного следствия проблем, исполнением следователем и оперативными работниками своих служебных полномочий при производстве следственных действий и проведении оперативно-розыскных мероприятий в соответствии с законом.

Завершая настоящую тему, укажем, что оперативно-розыскная деятельность в любом из разделов системы криминалистики имеет свое обязательное место, расширяя и углубляя понимание всех криминалистических понятий и категорий. Основой этого является практика взаимодействия следователя и оперативно-розыскных органов, когда

¹ Шурухнов Н. Г. Криминалистика: определения, схемы, таблицы, диаграммы, рекомендации : учеб. пособие для студ. юрид. вузов / Н. Г. Шурухнов. – М., 2009. – С. 204.

в большинстве случаев только взаимосоставляющими следственными действиями и возможностями оперативно-розыскной деятельности может быть проведено эффективное расследование и раскрытие преступлений. В то же время обе отрасли остаются самостоятельными видами практической деятельности и научных знаний, имея отдельные предметы изучения преступной деятельности и методов деятельности по выявлению, раскрытию и расследованию преступлений.

В. Ю. Шепитько, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины

ИЗМЕНЧИВОСТЬ КРИМИНАЛИСТИКИ В XXI ВЕКЕ И ЕЕ ЗАДАЧИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Розглянуто тенденції криміналістики в сучасних умовах та вплив на її розвиток різних чинників. Встановлено залежність у формуванні криміналістичних знань від науково-технічного прогресу, змінення кримінально-процесуального законодавства та особливостей реформування органів кримінальної юстиції. Сформульовано новітні завдання криміналістики.

1. Криминалистика представляет собой целостную систему научных знаний, призванную служить целям раскрытия и расследования преступлений, установлению истины в уголовном судопроизводстве. Накопление научного знания привело к тому, что криминалистика переросла свой потенциал и вышла за пределы «полицейской науки» или «науки о расследовании преступлений». Средства, приемы и методы криминалистики успешно используются в иных сферах (оперативно-розыскной, судебной, прокурорской, экспертной, адвокатской деятельности) либо позволяют устанавливать факты, лежащие вне уголовно-правовых явлений (использование криминалистических знаний в гражданском, хозяйственном или административном процессах). Востребованность криминалистики, использование ее данных в иных сферах, определенные процессы интеграции и дифференциации научного знания не смогли привести к существенному изменению предмета криминалистики, которая по-прежнему остается

ся наукой о закономерностях преступной деятельности и ее отражении в источниках информации, служащих основой для разработки средств, приемов и методов собирания, исследования, оценки и использования доказательств с целью раскрытия, расследования, судебного разбирательства и предупреждения преступлений.

2. Использование криминалистических знаний в уголовном судопроизводстве осуществляется на различных стадиях процесса. Данная проблема приобретает особую актуальность в связи с необходимостью гармонизации уголовно-процессуального механизма применительно к международным и европейским стандартам, внедрения принципа состязательности сторон, обеспечения надлежащего баланса публичных и частных интересов. В специальных литературных источниках все активнее обсуждаются проблемы «судебной криминалистики», «криминалистики судебной деятельности», «тактики и методики судебного следствия». Именно в этот период проходят острые научные дискуссии о «криминалистической адвокатологии», «криминалистическом обеспечении деятельности прокурора», «криминалистической составляющей суда». Различные подходы к разрешению проблемы «использования криминалистических знаний в суде» подтверждают справедливость тезиса об отнесении к предмету криминалистики закономерностей «судебного исследования преступлений» (Р. С. Белкин).

3. Судебная реформа в Украине, концепция реформирования органов уголовной юстиции направлены на существенную реорганизацию судебных и правоохранительных органов, внесение изменений в их структуру и функциональную направленность с целью повышения эффективности и качества их деятельности. Кардинальные изменения касаются не только организационной структуры судов и органов прокуратуры, но и органов досудебного следствия. При этом имеют место противоречивые (и даже взаимоисключающие) предложения о централизации органов досудебного следствия (например, создание соответствующего следственного комитета) либо об отказе вообще от института досудебного следствия и перенесении некоторых его функций в иную стадию процесса — судебную. Демократизация уголовного судопроизводства связана также со стремлением к трансформации органов досудебного следствия и внедрением состязательных начал, обоснованием необходимости существования конфликтующей социальной конструкции «обвинение — защита». Роль самостоятельного и процессуально независимого следователя, выполняющего важную функцию по собиранию и фиксации доказа-

тельств (функцию расследования преступлений), существенно ограничивается процессуальными механизмами (судебным контролем, уголовным преследованием со стороны прокурора и др.). В таких условиях должны изменяться и субъекты, применяющие криминалистические знания. Разрешение реформационных задач должно предоставить ответы на вопросы: кто является субъектом собирания и фиксации доказательственной информации, каковы пути достижения цели в разрешении уголовно-правового конфликта, какие средства для этого могут быть задействованы, будут ли изменения способствовать эффективности раскрытия, расследования преступлений, судебного разбирательства по уголовному делу и в конечном итоге разрешению конфликта и восстановлению справедливости?

4. Изменчивость криминалистических знаний связана с научно-техническим прогрессом современного общества. Информатизация социальной среды привела к «технологизации» криминалистики, разработке и внедрению информационных, цифровых, телекоммуникационных технологий. Информационные технологии — новая категория криминалистики, претендующая занять надлежащее место в ее структуре. Использование технологического подхода осуществляется не только в криминалистической технике, но и криминалистической тактике и методике (технологии производства отдельных следственных действий, следственные или криминалистические технологии). В новых условиях криминалистика от изучения традиционных материально фиксированных следов вынуждена перейти к исследованию звуковых (акустических), электронных или геномных следов. Изменяются также способы, приемы и методы работы с такими следами, порядок их собирания и фиксации. В современных условиях революционные научно-технические изменения приводят к тому, что устоявшиеся криминалистические методы уже не удовлетворяют в полном объеме. От обсуждения необходимости всеобщей дактилоскопической регистрации и необходимости принятия специального закона «О дактилоскопии» — к предложению новых биометрических методов идентификации личности: генотипоскопической регистрации, идентификации по радужной оболочке или сетчатке глаза, метод сканирования венной карты, видеокomпьютерное распознавание человека по изображению его лица и др. Объективные причины развития науки и техники приводят к формированию новых отраслей криминалистической техники: криминалистической взрывотехники, судебной акустики или криминалистической фоноскопии, полиграфологии, криминалистической энграммологии.

5. Специфической тенденцией криминалистики является ее излишняя теоретизация, выполнение научных исследований, которые не находят надлежащего эмпирического подтверждения и, как результат, эффективного внедрения в практику. Значительное число диссертационных работ посвящено совершенствованию следственной тактики и криминалистической методики. Так, только в 2009 г. в перечне тем диссертационных исследований по проблемам государства и права, рассмотренных отделениями Национальной академии правовых наук Украины по специальности 12.00.09 (уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность), предложено 285 тем диссертационных исследований, из них приблизительно 1/5 часть посвящена формированию частных криминалистических методик. При этом по ряду тем были высказаны замечания в связи с дублированием или некорректностью формулирования предмета предстоящего исследования.

6. Современное состояние криминалистики не может ограничиваться теми задачами, которые были поставлены на ее разрешение в прошлом — XX веке: дальнейшее изучение закономерностей, составляющих ее предмет; формирование научного аппарата криминалистики (категорий, понятий, теорий); разработка научно-технических средств, тактических приемов и методических рекомендаций; совершенствование научных основ досудебного расследования и судебного следствия, основ судебной экспертизы; изучение возможности использования зарубежного опыта в борьбе с преступностью и др. В новых условиях актуальными задачами криминалистики являются: взаимопроникновение криминалистики и практики правоприменительных органов; внедрение инноваций в практическую правоприменительную деятельность; разработка новейшего «продукта» криминалистики для практики; унификация научных криминалистических рекомендаций и их адаптация к практике применения; создание совместных научно-практических коллективов для разработки эффективных криминалистических рекомендаций. Задачи криминалистики в современных условиях обусловлены необходимостью системного криминалистического обеспечения соответствующих органов правоприменения, направлены на оптимизацию процесса раскрытия и расследования преступлений, установление истины по делу, восстановление справедливости.

7. Задачи криминалистики должны быть дифференцированы на два основных уровня: 1) задачи, направленные на совершенствование

теории криминалистики; 2) задачи, направленные на совершенствование правоприменительной практики. Применительно к задачам второго уровня необходимо подчеркнуть важность синтезирования теории и практики, устранения их разобщенности, придания практической направленности криминалистическим рекомендациям и их обоснованности практикой. «Фундаментализация» криминалистики и «научообразие» криминалистических знаний приводит к невозможности использования некоторых их рекомендаций в практических целях. В этой связи важными задачами криминалистики в новых условиях являются: 1) формализация криминалистических знаний; 2) унификация криминалистических рекомендаций применительно к прагматическим целям; 3) выполнение актуальных запросов практики и оперативное внедрение предлагаемых наукой инновационных разработок.

С. В. Шошин, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного, уголовно-исполнительного права и криминологии Саратовского государственного университета имени Н. Г. Чернышевского

НЕЕСТЕСТВЕННЫЙ МОНОПОЛИЗМ И РОССИЙСКАЯ КРИМИНАЛИСТИКА

Зі змінами ідеологічних парадигм розвитку російського суспільства відносно стабільним залишається стан науки і практики національної сучасної криміналістики. Фактори, обумовлені намаганням проголошення ринкової економіки і відносно вільної конкуренції у РФ, іноді прямо суперечать положенням, що є в наявності криміналістичного знання. Проблеми осмислення ситуації, що склалася, і пошуків виходу з неї підтверджені дослідженням автора.

Сегодня существующая на территории РФ криминалистика продолжает не замечать многочисленных порой и радикальных изменений, встречающихся в экономике и обществе. Проблемный и неоднозначно воспринимаемый процесс движения к рынку, к рыночной экономике и демократии не нашел еще взаимного соотнесения с постулатами национальной криминалистики. На формирование подобного ситуационного парадокса, несомненно, оказало значительное влияние господство единственно возможной в прошлом идеологии, не допускавшей

какого-либо даже относительного рынка в принципе, не допускавшего свободной конкуренции. С появлением частных экспертов стали проявляться, например, проблемы в определении следователем конкретного лица, которому надлежит поручать проведение судебной экспертизы. Возникающие негосударственные аудиторские структуры, несомненно, влияют на особенности функционирования (как минимум, в пределах, очерченных территорией Российской Федерации) монополизма при назначении аудиторских проверок (ревизий), имевшегося в недавнем прошлом. Несомненный прогресс развития экономики, наблюдаемый некоторыми аналитиками в современной РФ, не оказывается свободным от недостатков. Анализом некоторой части указанных проблем занимался и автор в многочисленных публикациях¹.

Процесс выявления, раскрытия, расследования и профилактики преступлений характеризуется высокой стоимостью указанной разновидности человеческой деятельности. Процесс расходования государственных денежных средств должен быть организован в строгом соответствии с положениями антимонопольного законодательства. Деятельность, не допускаемая в Российской Федерации в качестве проявлений естественного монополизма, должна быть организована в рамках соответствующих тендеров (конкурсов). Сегодня у многих возникает вопрос о том, кто и как распределяет среди конкретных исполнителей заказы на выполнение работ (оказание услуг) в процессе выявления, раскрытия, расследования и профилактики преступлений. Противодействие коррупции, установленное, в частности, в Федеральном законе РФ от 25 декабря 2008 г. № 273-ФЗ «О противодействии коррупции», свидетельствует об обоснованности подобной точки зрения. В частности, согласно п. 12 ст. 7 указанного Федерального закона, к числу основных направлений деятельности

¹ См., например: Шошин С. В. Неестественный монополизм и оперативно-розыскная деятельность / С. В. Шошин // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Сер.: экономика, управление, право. – 2010. – Вып. 1, т. 10. – С. 86–93; Он же. Развитие конкуренции при оказании финансовых и экономических услуг в связи с раскрытием преступлений, расследованием и судебным рассмотрением дел в современной России: конституционно-правые проблемы / С. В. Шошин // Конституционно-правовые проблемы уголовного права и процесса : сб. материалов междунар. науч. конф. Санкт-Петербург, 30–31 окт. 2009. – СПб., 2010 : ИД «Петрополис». – С. 345–349; Он же. Проблемы некоторых проявлений монополизма в деятельности по выявлению, раскрытию и расследованию преступлений / С. В. Шошин // Третьи все-российские державинские чтения (Москва, 14–15 дек. 2007 г.) : сб. ст. : в 8 кн. – Кн. 4. Проблемы уголовного права и процесса / отв. ред. Н. Г. Иванов ; ГОУВПО РПА Минюста России. – М. : ГОУВПО РПА Минюста России, 2008. – С. 226–229.

государственных органов по повышению эффективности противодействия коррупции, было отнесено обеспечение добросовестности, открытости, добросовестной конкуренции и объективности при размещении заказов на поставку товаров, выполнение работ, оказание услуг для государственных или муниципальных нужд. В пункте 13 ст. 7 данного Федерального закона, к числу тех же основных направлений деятельности отнесено устранение необоснованных запретов и ограничений, особенно в области экономической деятельности. Многочисленные факты допущения случаев неестественного монополизма при выявлении, раскрытии, расследовании и профилактике преступлений, свидетельствуют о некоторой степени избирательности национального законодательства. Законодатель должен будет привести это в соответствие с новыми экономическими и политическими реалиями современности.

Судебные экспертизы в процессе правоприменительной деятельности в рамках уголовного процесса проводятся силами, в частности, экспертных подразделений органов внутренних дел и экспертных органов, входящих в структуру Министерства юстиции. В сфере экспертных услуг в РФ сегодня практически полностью изжита какая-либо конкуренция. Аналогичная ситуация складывается и применительно к деятельности специалиста в российском уголовном процессе. Особенно актуальным это является сегодня, в период экономического кризиса. Лояльность законодателя и органов, контролирующих применение норм права на практике, к особенностям анализируемой проблематики, весьма неожиданна. Во многих цивилизованных странах мира законодатели не одобряют ситуации территориального раздела рынка сбыта услуг. Также многие законодатели в различных цивилизованных странах не приветствуют ситуации раздела рынка услуг по сферам деятельности. В России всю неординарность данной ситуации можно проследить на примере судебной экспертизы. В случае с судебной экспертизой в регионах РФ налицо и территориальный раздел, и раздел по сферам деятельности.

То же происходит и при использовании в процессе доказывания по делу информации, полученной при контроле телефонных и иных переговоров. Существующие структуры, осуществляющие подобную техническую деятельность, сконцентрированы в нескольких ведомствах. Финансирование их осуществляется также без какого-либо тендера (конкурса).

Похожая ситуация складывается и при использовании ресурсов наукоемких технологий, например, при определении местонахождения

конкретного сотового телефона в конкретной точке пространства в определенный период времени. Практика, в частности, московских и саратовских судебных органов, весьма наглядно свидетельствует о высокой результативности и распространенности подобного способа получения доказательственной информации, особенно при изобличении ложного алиби. Однако, остается непонятным (с позиций цивилизованной экономики), почему подобная информация получается с помощью одного и того же оператора сотовой связи, без какого-либо определения по результатам конкурса (тендера) поставщика подобных услуг.

Схожие проблемы складываются и при осуществлении комплекса мероприятий, связанных с акустическим контролем помещений. Исполнитель данного технологического процесса требует проведения конкурса (тендера) для определения наиболее лучшего соотношения условий коммерческого предложения.

Исполнители судебно-медицинской экспертизы, как правило, определяются исключительно по признаку состояния в трудовых отношениях с соответствующим бюро судебной медицинской экспертизы. Особого внимания заслуживает экспертиза, исследующая ДНК. Весьма технологичная, требующая значительного использования при проведении таковой наукоемких технологий, в современных условиях проведение этой экспертизы не определяется в России также посредством тендеров (конкурсов). Примечательно, что известные российской практике случаи производства судебных экспертиз ДНК за границей также проводились без надлежащего тендера (конкурса). Перевозка объектов данной экспертизы за пределы Российской Федерации также были осуществлены без проведения тендера (конкурса).

К проявлениям неестественного монополизма можно отнести и процесс хранения следователем (дознавателем) вещественных доказательств.

Дорогостоящая и требующая конкурсного порядка процедура распределения бюджетных денежных ресурсов обуславливает и деятельность по защите права на жизнь свидетелей, потерпевших и иных участников уголовного судопроизводства. Проведение самой простой пластической операции по изменению внешности конкретного защищаемого лица требует соблюдения законности при определении поставщика указанной государственной услуги.

Имеет смысл обратить внимание, анализируя рассматриваемую проблематику, в частности и на упоминаемый, например, профессором И. Н. Барциц индекс непрозрачности. Индекс непрозрачности был разработан специалистами компании PricewaterhouseCoopers и представ-

лен в виде интегрального фактора непрозрачности. Этот фактор основан на комбинации из пяти первичных показателей, характеризующих следующие сферы, влияющие на рынок капитала: коррупция в государственных органах; законы, регулирующие права собственности; экономическая политика (фискальная, монетарная, налоговая); стандарты финансирования; регулирование коммерческой деятельности.

Аббревиатура из английских названий областей исследования (Corruption, Legal, Economic, Accounting, Regulatory) образует слово «CLEAR». Чем выше значение коэффициента — тем выше непрозрачность страны. Значение индекса непрозрачности по России составило 83,59 %, что значительно выше показателей как стран Организации экономического сотрудничества и развития, так и стран Центральной и Восточной Европы¹. Скорейшее законодательное разрешение анализируемых выше противоречий современного российского неестественного монополизма будет способствовать повышению авторитета РФ на мировой арене, что благотворно может повлиять на приток иностранного капитала в российскую экономику.

А. А. Эксархонупло, доктор юридических наук, профессор юридического факультета Государственного университета Санкт-Петербургского филиала «Высшая школа экономики»

ПОНЯТИЕ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ КРИМИНАЛИСТИКИ И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ НАУКИ

Розглянуто питання формування загальної теорії криміналістики. Автором відстояна думка про необхідність розвивати загальну теорію криміналістики не як один з чотирьох її розділів у традиційній системі науки і навчального курсу, а як систему всього теоретичного знання, накопиченого у криміналістиці.

1. Попытку раскрыть понятие «общей теории криминалистики» первыми предприняли Р. С. Белкин и А. И. Винберг, определив общую теорию как систему «ее основных принципов и положений, определяющих содержание и структуру, перспективы развития и практическую

¹ Барциц И. Н. Эффективное управление – управление на основе права / И. Н. Барциц // Эффективность государственного управления в современных российских условиях : материалы междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 17 марта 2009 г.) / под общ. ред. И. Н. Барцица. – М. : Изд-во РАГС, 2009. – С. 34.

значимость криминалистики, ее роль и место в такой специфической области человеческой деятельности, как борьба с преступностью»¹. В дальнейшем это понятие было Р. С. Белкиным конкретизировано и сегодня, в последней редакции автора, выглядит так: «Общая теория криминалистики — это система ее мировоззренческих принципов, теоретических концепций, категорий и понятий, методов и связей, определений и терминов, это научное *отражение всего предмета криминалистики* (выд. мое. — А. Э.)»². Структура общей теории криминалистики представлена автором в виде трех элементов, включающих, в том числе систему частных криминалистических теорий³.

Таким образом, Р. С. Белкин соотносит понятие «общая теория криминалистики» с понятием «частных криминалистических теорий» как целого и частей, полагая, что они составляют основное ее содержание⁴. Частными теориями автор именуется при этом любые теории и учения, которые могут относиться к одному, двум или трем разделам криминалистики⁵. Степень их общности различна. По мнению Р. С. Белкина, любая частная теория в системе общей теории криминалистики может быть в свою очередь представлена системой частных теорий более низкого уровня. В качестве примера автор сопоставляет теорию криминалистической идентификации с теорией графической или трасологической идентификации. Их связи действительно соответствуют связям «общего» и «частного». Между тем вряд ли из этого следует делать вывод, будто с частными теориями более высокого уровня, частные теории меньшей степени общности «находится в отношении целого и части»⁶. Общее и частное могут соотноситься между собой не только как часть и целое, но и как род и вид теорий. Представляется, что именно в таком соотношении находятся частные криминалистические теории рассматриваемых Р. С. Белкиным уровней.

В этом смысле теория криминалистической идентификации является общей криминалистической теорией, имеющей родовые признаки, по отношению к теории графической или трасологической или иной идентификации, которые в сравнении с теорией более высокого уровня должны рассматриваться как вид частных криминалистических

¹ Белкин Р. С. Криминалистика и доказывание / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М., 1969. — С. 3–4.

² Он же. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — М., 2002.

³ Он же. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — М., 1997. — Т. 1. — С. 56–57.

⁴ Там же. — С. 5.

⁵ Там же. — С. 27.

⁶ Там же. — С. 7.

теорій. И только общая теория криминалистики, представленная системой частных криминалистических теорий, соотносится с ними как целое и часть. В этом смысле понятия общей теории криминалистики и общей криминалистической теории не совпадают.

Общую теорию науки, которая если и может быть представлена, то только как система теорий, разрабатываемых в рамках данной науки, не следует путать с общей научной теорией. В этом смысле частные криминалистические теории как вид теорий в своей совокупности не могут характеризовать «общую криминалистическую теорию» как род. Так, теория трасологической идентификации плюс теория почерковедческой идентификации, плюс теория баллистической и т. д. идентификации не образуют в сумме теорию криминалистической идентификации. Между тем для всех теоретических построений, конструкций, учений, отдельных теорий в криминалистике как совокупном теоретическом знании нельзя придумать более точного названия, кроме как «общая теория криминалистики», которую не следует отождествлять с «общей криминалистической теорией». Здесь в понятие «общая теория» вкладывается тот же смысл, что и в понятие «общей теории права», состоящей из частей: «учения о правовых нормах», «теории правоотношений» и т. д. Только благодаря объединению в ее структуре всех частных теорий и учений, общая теория криминалистики способна выполнять свое методологическое предназначение — максимально полно отображать весь предмет криминалистики.

Таким образом, «общая теория криминалистики» — это понятие собирательное, в отличие от понятия «криминалистической научной теории», используемого для обозначения отдельных, разрабатываемых в рамках данной науки учений, которые, научно отражая какой-то фрагмент познаваемой действительности в виде концептуальной, идеализированной модели этого фрагмента, отличаются большим разнообразием в силу специфики отражаемого. Только при таком понимании «общей теории криминалистики» она способна отвечать своему назначению как отражению всего предмета науки.

2. Раскрывая сущность общей теории криминалистики, как отражения всего ее предмета, Р. С. Белкин определяет и место «общей теории» в системе науки. Она названа автором первым из четырех элементов (частей) этой системы¹. В таком построении система криминалистики представлена в большинстве учебников и в научных

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — М., 1997. — Т. 1. — С. 390.

исследованиях, посвященных систематизации криминалистического знания. Вопрос о том, можно ли в принципе сформировать раздел криминалистики, который содержал бы в себе учения и теории, отражающие весь предмет криминалистики, не поглощая теоретические основы других ее разделов, — это вопрос, ответ на который может определить перспективы дальнейшего развития всего общетеоретического знания в криминалистической науке. Если в такую общую теорию криминалистики, «*сосуществующую*» в системе криминалистики с другими ее разделами, не включать теоретические положения криминалистической техники, тактики и частной методики, то можно ли будет говорить о ней как об отражении предмета криминалистики в целом? Или все же общая теория криминалистики должна стать объединяющей все ее теоретические концепции и положения.

Для ответа на этот вопрос позволим себе вновь обратиться к определению общей теории криминалистики, данному Р. С. Белкиным.

Из этого определения можно сделать ряд важных выводов:

1. Общая теория криминалистики существует только одна, двух «общих теорий криминалистики» быть не может. Даже если представить себе существование двух общих теорий криминалистики, то в таком случае либо они, отображая каждая в отдельности «весь предмет криминалистики», неизбежно будут дублировать друг друга, либо отличаясь не смогут претендовать на наименование «общих», поскольку каждая из двух теорий, имея предметные отличия, будет иметь «пробелы» в объеме отображаемого.

2. Теория криминалистики может быть признана «общей» лишь при условии, если она отражает весь предмет криминалистики, а не какую-либо его часть. Поэтому общую теорию криминалистики невозможно свести к какой бы то ни было одной разработанной в науке теории. Чтобы отображать «весь предмет криминалистики» нужна система теорий.

Наряду с частными криминалистическими теориями в общую теорию криминалистики, по мнению Р. С. Белкина, должны войти и учение о языке криминалистики, ее понятийном аппарате, содержание криминалистических категорий, систематика науки и др.¹

Возникает естественный вопрос, достаточно ли перечисленных автором в структуре общей теории криминалистики положений, учений, теорий, концепций и т. д., чтобы считать их совокупность

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. — М., 1997. — Т. 1. — С. 58–60.

в полной мере отражающей «весь предмет криминалистики»? Пусть не сейчас, а только в перспективе, когда система частных теорий вполне сформируется. Если да, то мы вынуждены будем все сведения, носящие теоретический характер и помещенные в разделах криминалистической техники, тактики и частной методики, либо переместить в «общую теорию», либо «продублировать» в частных криминалистических теориях общетеоретического раздела криминалистики, признавая эти теоретические знания лишь своеобразным «экстрактом» из содержания частных криминалистических теорий, подобно тому как Р. С. Белкин относился к «общим положениям»¹ криминалистической техники, тактики и частной методики расследования отдельных видов преступлений.

Есть, однако, и другой путь: признать, что «общая теория криминалистики» — это не отдельный самостоятельный раздел науки, а весь комплекс теоретического знания, накопленного криминалистикой, система которого адекватно отражает систему самой криминалистической науки. Как ни одна отдельно взятая криминалистическая теория не способна выполнять функции общей теории криминалистики, так и никакая часть криминалистики в виде ее самостоятельного раздела не может отображать всего предмета науки. Это должна быть система, в точности и адекватно воспроизводящая систему криминалистики в целом. Только при таком построении общая теория криминалистики окажется отображением ее предмета с максимальной полнотой. Невозможно представить себе теоретический раздел криминалистики в качестве самостоятельного ее раздела, не отказавшись от понимания «общей теории» как «отражения *всего предмета криминалистики*», ибо таковой она способна стать только включая теории всех уровней: в том числе теоретические основы каждого из разделов. В системе науки «общая теория» — это не изолированный, отдельный ее раздел, наряду с другими — техникой, тактикой или методикой, а идеализированная модель всех изучаемых явлений, являющихся предметами и техники, и тактики, и частной методики. В каждом из разделов криминалистики имеются положения, которые должны включаться в общую теорию. В противном случае общая теория будет не полной. Иными словами, понятия «наука криминалистика» и «общая теория криминалистики» следует воспринимать не просто как сопоставимые понятия, но и в определенном смысле как тождественные, ибо «всякая развитая научная дисциплина по сути дела пред-

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 1997. – Т. 1. – С. 58.

ставляет собой некоторую систему теорий, находящихся в различных отношениях друг с другом»¹.

В четырехчленном своем делении «общая теория криминалистики» подобно традиционной системе курса криминалистики будет, таким образом, состоять из: введения в общую теорию, составленного из общих криминалистических теорий (теорий, относящихся к нескольким разделам криминалистики), и трех разделов, посвященных теоретическим основам криминалистической техники, тактики и частной методики. Каждый из трех разделов должен включать частные криминалистические теории, относящиеся только к данному разделу общей теории криминалистики.

Это не значит, что система науки (учебного курса) криминалистики лишится своего общетеоретического раздела. Просто именовать его придется иначе, например, в тех вариантах, которые уже предложены в учебниках по криминалистике, изданных за последние годы: «Введение в криминалистику и ее теоретические основы»², «Теория и методология криминалистики»³ и т. д.

Н. П. Яблоков, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики юридического факультета Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова

НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА КРИМИНАЛИСТИКУ КАК НАУКУ И УЧЕБНУЮ ДИСЦИПЛИНУ XXI ВЕКА

Висвітлено стан криміналістики у XXI столітті. Визначено деякі тенденції розвитку криміналістики як науки та навчальної дисципліни. Сформульовано пропозиції щодо її розвитку в майбутньому.

Первое десятилетие XXI века ознаменовалось многими событиями политического, экономического, социального и иного характера. Все они тем или иным образом сказались на науке, культуре, образовании и на иных областях жизни общества. Глобальным событием

¹ Рузавин Г. И. Научная теория: логико-методологический анализ / Г. И. Рузавин. – М., 1978. – С. 104.

² Криминалистика / под ред. Т. А. Седовой и А. А. Эксархопуло. – СПб. : 2001; Эксархопуло А. А. Криминалистика : учебник / А. А. Эксархопуло. – СПб. : 2009; и др.

³ Яблоков Н. П. Криминалистика : учебник / Н. П. Яблоков. 2-е изд. – М., 2009.

этого периода был экономический кризис, поразивший многие страны Европы, Америки и других континентов, выход из которого потребовал внесения существенных коррективов в финансово-экономическую и промышленную деятельность многих государств.

В реализации этих коррективов не малая роль была отведена науке. Особенно естественно-техническим наукам. Для них основной задачей стало создание мощных научных коллективов, могущих решать сложные научные задачи по развитию передовой нанотехнологии во всех сферах промышленности (энергетике, робототехнике, молекулярной лазерной электронике, деятельности по созданию новых материалов и др.). И соответственно задача более тесной связи науки с процессом подготовки научных и практических кадров для решения этих задач. В России, в частности, в этих целях стартовала целая программа по развитию в отечественных вузах серьезных научных исследований, результаты которых помогут решить данные задачи и теснее связать науку с процессом обучения студентов в таких вузах.

Гуманитарные науки и гуманитарное образование также не осталось в стороне от решения этих и других задач нового века. Новые задачи, в частности, возникли и перед криминалистикой как наукой и учебной дисциплиной. Это не только задачи дальнейшего совершенствования средств, приемов и методов борьбы с преступностью, но и повышения значения и возможностей криминалистики в иных сферах правоприменительной деятельности.

Криминалистика за длительное время своего существования и развития не только создала весьма серьезный и универсальный арсенал средств аналитико-познавательного (технического, тактико-технологического и методического) характера и накопила опыт его использования при расследовании преступлений и в работе с разными доказательствами и иными криминалистически значимыми фактами, но и щедро делилась его возможностями с другими родственными науками.

Вместе с тем, универсальность этого криминалистического арсенала средств, знаний и опыта его применения проявляется и в том, что средства и знания этого арсенала, что показало длительное соответствующее изучение, могут быть успешно использованы в других видах правоприменительной деятельности. Более того, в современных условиях происходящей формализации ряда доказательственных информационных процессов не только в сфере уголовного судопроизводства и других видах правоприменения эта возможность стала еще более реальной и значимой.

Однако указанные возможности криминалистики в других видах правоприменения еще очень слабо реализуются. Этому есть целый ряд причин в большей мере связанных с недооценкой роли и значения криминалистики как важной юридической науки и учебной дисциплины и недостатками ее преподавания.

В современных условиях расширения круга новых отраслей права и их деления на отдельные подотрасли, расширяющие правовые отношения в области экономики; наличия большого разнообразия в сфере бизнеса и предпринимательства; развития и активизации кредитно-банковской, страховой деятельности; расширения нормативных правовых отношений в бизнесе и т. д. И в этих условиях в сфере юридической ответственности (в частности в России) среди ученых, преподавателей-юристов и практиков стало доминировать мнение о малой полезности узкопрофессиональных криминалистических знаний в сфере правоприменения особенно для юристов, не связанных с деятельностью в сфере уголовного судопроизводства. И соответственно мнение о том, что в современных условиях юристам в сфере правоприменения нужны только знания гражданского, арбитражного, предпринимательского, коммерческого, финансового, корпоративного и других близких к ним видам права и их новым подвидам особенно, связанных с решением хозяйственно-экономических проблем. Это сказалось и на смещении профессиональных интересов студентов не в пользу криминалистики, и на отношении к изучению криминалистики.

Более того, порой и ученые родственной нам уголовно-процессуальной науки, ревниво относясь к активности криминалистов в разработке вопросов из области теории доказательств и новых информационных технологий работы с доказательствами, пытаются необъективно оценить роль и значение криминалистики как науки даже в сфере уголовного судопроизводства. При этом даются весьма хлесткие определения типа «криминалистика перестает быть созидательной», «криминалистика выродилась в схоластику». Она навязывает «чуждое юристам естественно-научное мировоззрение», «теория не удел криминалистов, с их инструментарием, их мировоззрением не могут быть решены вопросы из области теории доказательств» и др. После такой критики в пору закрывать криминалистику как науку.

Укреплению негативного мнения у юридической общественности о малой полезности криминалистических знаний в правоприменительной деятельности не в сфере уголовного судопроизводства

способствовали и высказывания в Российской криминалистической литературе весьма спорных мнений о неюридической природе криминалистики.

В этом ряду находятся и попытки разделения криминалистики на ряд видовых подсистем как якобы реально значимых новых ее отраслей («банковская», «хозяйственная» криминалистика, «криминалистическая адвокатология» и др.), нарушающих целостность криминалистики как единой целостной системы специфических знаний, превращающих ее в систему отдельных непонятных криминалистик.

При этом указанные выше попытки разрушить целостную систему криминалистики, принизить ее значение как важной юридической науки и учебной дисциплины, отразить ее роль в формировании у юристов аналитического мышления и динамизм ее развития проходит в условиях довольно высокого уровня ее теоретических и практических разработок и накопленных в ней возможностей использования ее тактико-технологических информационных средств и в других видах правоприменительной деятельности.

Вместе с тем, нельзя не признать, что отмеченные выше нападки на криминалистику отчасти не случайны. Еще не всегда правильно выбираются наиболее актуальные для современного периода криминалистические исследования, слишком много внимания уделяется диспутированию по одним и тем же вопросам без принятия общепризнанных решений, недостаточно активно и рельефно пропагандируются в литературе информационно-технологические возможности криминалистики в работе с любыми юридическими фактами.

Несомненно, современная криминалистика должна избавиться от подобных просчетов. В этих целях целесообразно реализовать следующие предложения:

– более продуманно и взвешенно самим криминалистам выступать в печати с такими идеями и мнениями, которые могут привести к нарушению наиболее оптимальной целостной системы криминалистики, исключению из числа юридических наук, признавая ее неправовую основу;

– не увлекаться бесполезными дискуссиями об общем предмете криминалистики, ее природе и закономерностях, о значении криминалистической характеристики преступлений, уводящих нашу науку от разработки важных и актуальных для современного периода вопросов, позволяющих облегчить усилия правоохранительных органов

в борьбе с наиболее опасными преступлениями, а также от исследования важных научных проблем для теории криминалистики. Можно назвать несколько таких вопросов и научных проблем.

Серьезных исследований требуют вопросы методики расследования особенно ставших опасными для современного периода преступлений, совершенных транснациональными и региональными организованными преступными сообществами в сфере экономики, в том числе и в области криминальной антимонопольной деятельности в форме действия преступных картелей, а также в сфере наркобизнеса. Эти преступления особенно обострили криминальную обстановку, в частности в России. Проблемы же расследования преступлений, совершенных картелями, еще вообще не исследовались в криминалистической литературе.

Серьезную угрозу экономике наших стран особенно с начала нового века представляют сложные «интеллектуальные» криминальные захваты и поглощения одного хозяйственного объекта другим, в том числе и с участием организованных преступных групп (криминальное рейдерство). К сожалению, криминалистическая наука еще не разработала эффективных методик раскрытия, расследования и предупреждения таких преступлений.

До сих пор не подвергались серьезному изучению интеграционные процессы, происходящие в криминалистике с целью определения наиболее оптимального уровня синтезирования ею данных естественных и технических наук, в целях совершенствования технико-криминалистического арсенала криминалистики и в то же время в целях обеспечения сохранения главенствующей роли ее правовой составляющей. Именно такие исследования могут создать благоприятную основу для прекращения бесплодных дискуссий о природе криминалистики.

Фактически не подвергались в криминалистической литературе целенаправленному изучению информационно-методическая суть, структура и процесс формирования криминалистического мышления, являющегося основой поисково-познавательной криминалистической деятельности, а так же и наиболее рационального его применения в ходе расследования в различных следственных ситуациях.

В настоящее время весьма актуальными не только для криминалистики являются вопросы формирования и наиболее эффективного использования информационных криминалистических технологий в процессуальном доказывании не только в уголовном судопроизвод-

стве. В криміналістиці уже накоплен значительний опыт использования інформаційних технологій роботи з різними доказательствими і іншими криміналістически значимими фактами. Этот опыт может быть использован в работе с любыми юридическими фактами в иных сферах юридической деятельности. Раскрытие этих возможностей так же является одной из задач в современной криміналістиці.

Что же касается учебного курса криміналістики, то в учебных заведениях систем МВД, ФСБ, таможеннои службы он может трансформироваться с учетом программы подготовки соответствующего специалиста. В гражданских ВУЗах неведомственной системы, готовящих юристов широкого профиля с дополнительной специализацией по выбранному студентом направлению, целесообразно продумать подготовку студентов таким образом, чтобы в ходе обучения криміналістиці они получали необходимые знания, позволяющие использовать технический, тактико-технологический и методический арсенал криміналістики не только при раскрытии и расследовании преступлений, но и о возможностях использования этого арсенала в иных сферах правоприменения. Эти возможности в ходе обучения необходимо показывать одновременно с раскрытием и демонстрацией криміналістического арсенала в уголовно-процессуальной деятельности.

Соответственно нет никакой необходимости какой-то кардинальной перестройки традиционно сложившегося учебного курса подготовки юристов широкого профиля. Единственно, что целесообразно сделать, это добавить в учебный курс изучение темы, связанной с основами інформаційно-методического использования указанного арсенала криміналістики в иных сферах правоприменения и других видах юридической деятельности.

РОЗДІЛ II

Проблеми впровадження сучасних науково-технічних засобів та інформаційних технологій у боротьбу зі злочинністю

М. М. Алексійчук, кандидат юридичних наук, начальник навчально-наукового інституту підготовки кадрів кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ, полковник міліції;

П. В. Дерев'янюк, кандидат юридичних наук, начальник кафедри оперативно-розшукової роботи та спеціальної техніки навчально-наукового інституту підготовки кадрів кримінальної міліції Національної академії внутрішніх справ, полковник міліції

ЩОДО ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ ЗАСТОСУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ В ОПЕРАТИВНО-СЛІДЧІЙ ПРАКТИЦІ

Раскрыты проблемы законодательного регулирования применения специальной техники в оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел Украины и предложены пути их решения.

Прогалини законодавчого регулювання оперативно-розшукової діяльності загалом та зокрема щодо здійснення окремих оперативно-розшукових заходів, недоліки нормопроектувальної техніки, викладення термінів, які не мають однозначного тлумачення й застосування в юридичній практиці, неузгодженість правових норм різних галузей права значно ускладнюють належне використання оперативних та оперативно-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю, а також можуть призвести до необґрунтованого обмеження прав і свобод людини¹.

¹ Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 лист. 2009 р.). – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 32, 48.

На підставі всебічного аналізу чинних нормативно-правових актів України, які регламентують проведення оперативними підрозділами ОВС України оперативно-розшукової діяльності з негласним застосуванням спеціальних технічних засобів (далі — СТЗ), та наукових публікацій з даної проблематики визначені основні сучасні проблеми законодавчого регулювання застосування СТЗ в діяльності ОВС України та можливі шляхи їх вирішення:

1. Однією з проблем теорії та практики ОРД є визначення поняття та змісту оперативно-розшукового заходу, його співвідношення з гласним і негласним пошуковим, розвідувальним та контррозвідувальним заходом, а також оперативних та оперативно-технічних засобів, із застосуванням яких вони проводяться. Вказані терміни лише використані в ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»¹ при розкритті поняття ОРД без тлумачення їх змісту. У наукових дослідженнях бачимо намагання визначити поняття оперативно-розшукового заходу, дати його класифікацію, розкрити зміст. Уперше в нормативно-правових актах позавідомчого характеру поняття «оперативно-технічні заходи» (без роз'яснення їх сутності) вжито в Указі Президента України «Про додержання прав людини під час проведення оперативно-технічних заходів» від 7 листопада 2005 року № 1556². Загалом розрізняють оперативно-розшукові заходи, оперативно-розшукові заходи з використанням оперативно-технічних засобів, оперативно-технічні заходи, оперативно-тактичні операції тощо. Наразі одностайності думок немає.

Потребують законодавчого визначення також поняття спеціальних технічних засобів, що вдосконалили застосування норм ст. 359 Кримінального кодексу України³ щодо незаконного використання СТЗ негласного отримання інформації та реалізацію норм законодавства про оперативно-розшукову діяльність. Слід окреслити науково обґрунтовані критерії віднесення технічного засобу до СТЗ негласного отримання інформації. Необхідно відмітити, що чинне законодавство взагалі не дає визначення спеціальної техніки, що використовується в оперативно-розшуковій діяльності⁴.

¹ Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 303.

² Про додержання прав людини під час проведення оперативно-технічних заходів : указ Президента України від 7 листопада 2005 року № 1556 / Правова інформатика: компакт-диск. – № 1-4. – К. : Наук.-дослід. центр прав. інформатики АПрН України, 2009.

³ Кримінальний кодекс України // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

⁴ Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 листоп. 2009 р.). – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2009. – С. 32.

Шляхом вирішення даної проблеми є законодавче визначення вищезазначених понять на підставі науково обґрунтованих висновків. Це також дозволить поліпшити практику використання спеціальних технічних засобів в оперативно-розшуковій діяльності ОВС та створить додаткові гарантії недопущення порушення прав та свобод людини і громадянина.

2. Нагальною потребою є внесення змін до ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» щодо чіткого визначення підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність у Міністерстві внутрішніх справ України¹. Законодавче формулювання, відповідно до якого така діяльність проводиться «кримінальною, транспортною та спеціальною міліцією, спеціальними підрозділами по боротьбі з організованою злочинністю, судовою міліцією» має внутрішні протиріччя, адже спеціальні підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю належать до блоку підрозділів кримінальної міліції.

3. Як зазначено у ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», такі оперативно-розшукові заходи, як негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Проведення даних заходів пов'язане з тимчасовим обмеженням конституційних прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 30, 31, 32 Конституції України².

Таким чином, відповідно до даного Закону, дозволу суду потребує також «застосування інших технічних засобів одержання інформації». Постає питання щодо застосування яких інших технічних засобів одержання інформації необхідно отримати дозвіл суду³. На нашу думку та думку відомих науковців, фахівців-практиків в галузі ОРД, це не є правильним. Згідно з вимогами даного Закону, необхідно отримувати дозвіл суду на застосування під час ОРД будь-яких технічних

¹ Сучасні технології та спеціальна техніка у сфері забезпечення безпеки та правопорядку : матеріали II наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 трав. 2008 р.). – К. : Укр. наук.-досл. ін-т спец. техніки СБ України, 2008. – С. 39.

² Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Сучасні технології та спеціальна техніка у сфері забезпечення безпеки та правопорядку : матеріали II наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 трав. 2008 р.). – К. : Укр. наук.-досл. ін-т спец. техніки СБ України, 2008. – С. 39.

засобів, зокрема на застосування оперативним працівником побутового диктофону. Тобто виникає парадоксальна ситуація, коли негласний звукозапис злочинних дій, здійснений у громадському місці без дозволу суду громадянином (потерпілим або свідком), може бути доказом у справі, а такий самий звукозапис, здійснений оперативним працівником, — ні, бо при цьому останній порушив вимоги ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Шляхом вирішення даної проблеми є законодавче закріплення вимог щодо отримання дозволу суду на застосування технічних засобів тільки у разі проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних із обмеженням прав та свобод людини і громадянина, закріплених у Конституції України.

4. Відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», за результатами здійснення оперативно-розшукових заходів (негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації) складається протокол з відповідними додатками, який підлягає використанню як джерело доказів у кримінальному судочинстві. Але ця норма не має однозначної правової реалізації. По-перше, за результатами заходів не завжди отримуються відомості, які можуть бути доказами у кримінальному судочинстві. По-друге, такі відомості не завжди доцільно долучати до кримінальної справи.

Шляхом вирішення даної проблеми є викладення останнього речення ч. 2 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» у такій редакції: «За результатами здійснення зазначених оперативно-розшукових заходів складається протокол із відповідними додатками, який може використовуватись як джерело доказів у кримінальному судочинстві».

5. Як зазначено у ч. 14 ст. 9 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», у разі оперативної необхідності невідкладного здійснення оперативно-розшукових заходів оперативно-розшукові підрозділи зобов'язані протягом 24 годин повідомити суд або прокурора про застосування та підстави для їх проведення. Таким чином, можна здійснити оперативно-розшуковий захід без дозволу суду, а потім повідомити про його проведення тільки прокурора, який не має права надання відповідного дозволу. Але це суперечить нормам статей 30 та 31 Конституції України.

Шляхом вирішення даної проблеми є прийняття законодавчої норми щодо зобов'язання оперативних підрозділів протягом 24 годин повідомити про підстави проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з тимчасовим обмеженням окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина, саме суд¹. Існує також думка щодо необхідності заміни сполучника «або» на сполучник «та», оскільки про вказані заходи необхідно повідомляти як суд, так і прокурора для належного виконання функції нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

Таким чином, на нашу думку, необхідним є прийняття нової редакції Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», у якому на законодавчому рівні закріпити особливості застосування оперативно-технічних засобів у протидії злочинності.

Для належного застосування оперативними підрозділами ОВС України спеціальних технічних засобів у боротьбі зі злочинністю та унеможливлення при цьому незаконного тимчасового обмеження окремих конституційних прав і свобод людини і громадянина необхідно: усунути вищезазначені прогалини чинного законодавства України; створити нові нормативно-правові акти, що будуть враховувати сучасні особливості застосування спеціальної техніки в діяльності ОВС України.

В. В. Арешонков, ад'юнкт кафедри криміналістичної техніки навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Національної академії внутрішніх справ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЛАЗЕРНОГО МАРКУВАННЯ ДЕТАЛЕЙ ГЛАДКОСТВОЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Рассмотрена возможность использования лазерного излучения для нанесения маркирования на части гладкоствольного огнестрельного оружия с целью его последующей идентификации.

У судовій балістиці лазери використовуються для вирішення широкого кола як ідентифікаційних, так і неідентифікаційних завдань.

¹ Спеціальна техніка у правоохоронній діяльності: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 лист. 2005 р.). – К.: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 23.

Наприклад, з метою вирішення діагностичних завдань (визначення часу проходження снарядом певної відстані) у 1981 р. у ВНДІСЕ була обґрунтована можливість використання лазерних датчиків для цього. Для визначення лінії польоту кулі за опорними точками можна використовувати метод лазерно-оптичного візування, який сьогодні є найбільш точним і прогресивним методом вирішення ряду ситуаційних завдань судово-балістичної експертизи. Для вирішення ідентифікаційних завдань судової балістики були створені автоматизовані системи «Рикошет», «Арсенал», «ТАИС», до складу яких входять лазерні сканери поверхні об'єктів дослідження, за допомогою яких можна отримати високоякісні електронні зображення бічних і торцевих поверхонь куль та гільз.

Ідентифікація гладкоствольної вогнепальної зброї за слідами на стріляних з неї снарядах (кулях, шроті, картечі, клейтухах-концентраторах) є одним із найбільш складних завдань судово-балістичної експертизи. Це пояснюється тим, що в каналі стволів гладкоствольної зброї відсутні елементи, які б залишали стійкі сліди на стріляних з неї снарядах, на відміну від нарізної зброї, при пострілі з якої на кулях залишаються сліди від полів нарізів, за якими можна визначити конкретний екземпляр зброї. Відсутність на стінках внутрішньої поверхні стволів гладкоствольної вогнепальної зброї таких елементів, як нарізи та їх поля, призводить до того, що загалом при скоєнні злочинів із застосуванням даного виду зброї ідентифікувати конкретний її екземпляр за слідами на кулях та картечі, які зазвичай залишаються на місці злочину, практично неможливо.

На наш погляд, одним із шляхів вирішення цієї проблеми є використання лазерного випромінювання для нанесення відповідного маркування на деталі гладкоствольної вогнепальної зброї.

Метою доповіді є обґрунтування принципової можливості нанесення лазерного маркування на деталі гладкоствольної вогнепальної зброї та ефективності подальшої ідентифікації даної зброї за слідами такого маркування, що індивідуалізує деталі, на які воно наноситься.

З існуючих способів маркування (механічне штампування, гравіювання, електрохімічна обробка, фарбування тощо) лазерне маркування — найбільш сучасний технологічний і гнучкий метод, що дозволяє управляти лазерним випромінюванням, а також регулювати його енергію.

Процес лазерного маркування полягає в модифікації поверхні матеріалу під дією лазерного випромінювання. Воно викликає локальне розігрівання, плавлення і часткове випаровування матеріалу

в ділянці, обмеженій розмірами плями випромінювання, що обумовлює високий ступінь роздільної здатності при невеликій термомеханічній дії на предмет, що маркується.

Таким чином, технологія лазерного маркування має такі переваги:

- велика швидкість обробки, яка може досягати 150–200 мм/с, і значна продуктивність процесу;

- відсутність механічної (при мінімальній термічній) дії на предмет, що дозволяє здійснювати обробку тонкошарових та ламких виробів, а також готових вузлів і деталей, а це особливо важливо при маркуванні деталей вогнепальної зброї, оскільки при пострілі з неї вузли і деталі зазнають великих навантажень на кристалічну решітку металу, з якого вони виготовлені;

- мініатюрність штрихів, які наносяться. Це забезпечує можливість маркування готових виробів та конструкцій без зміни їх механічних та інших якостей;

- можливість маркування у місцях на предметі, які є важкодоступними.

Усі зазначені переваги застосування лазерів при маркуванні вогнепальної зброї вказують на перспективність розроблення даного напрямку в судовій балістиці в майбутньому.

Нині, незважаючи на різноманіття лазерів, реальне застосування для маркування металів отримали системи з твердотільними лазерами, що мають довжину хвилі 1,06 мкм.

Від мети нанесення маркування буде залежати обрана система твердотільного лазера, режим нанесення маркування та безпосередні характеристики випромінювання.

Сьогодні лазерне маркування у зброєзнавстві можливо застосовувати у двох основних напрямках: 1) виконання операції щодо захисного маркування основних частин вогнепальної зброї з метою обліку продукції, яка випускається, а також попередження розкрадань та незаконного збуту вогнепальної зброї; 2) нанесення маркування на деталі зброї, що при пострілі безпосередньо контактують із частинами набою з метою подальшої їх ідентифікації.

Стосовно першого напрямку — у разі маркування частин та деталей зброї з метою її обліку та контролю обігу — основними процесами, що проходять під час його нанесення в зоні лазерної дії, є плавлення і випаровування. Традиційно для забезпечення добре помітного символу параметри випромінювання обирають так, щоб видалення матеріалу відбувалося в режимі випаровування без утво-

рення ґрата, тобто крапель і виступів розплавленого матеріалу на поверхні біля зони обробки. Це реалізується досягненням щільності потужності в зоні дії на рівні $(1-5) \cdot 10^8$ Вт/см² і більше. Режим генерації лазерного випромінювання в цьому випадку обирають, як правило, одномодовим із модуляцією добротності резонатора.

Другим напрямом застосування лазерів для маркування зброї, як вже зазначалось, є нанесення «міток» на деталі зброї, які при пострілі безпосередньо контактують із частинами набою. Такими деталями можуть бути внутрішня поверхня каналу ствола зброї (контактує із кулею, шротом, картечю або ж контейнером при пострілі) та робоча частина бійка ударника чи відбивача (контактують при пострілі із частинами гільзи). Метою даного маркування є подальша ідентифікація вогнепальної зброї, особливо гладкоствольної, у разі її застосування при скоєнні злочину.

Слід зауважити, що для нанесення персональних ідентифікаційних позначок, комплекс ознак яких характеризувався б індивідуальною неповторністю, потрібно врахувати таке: по-перше, режим генерації слід обирати таким чином, щоб лазерний промінь довільно (хаотично) змінювався як за енергетичними, так і за геометричними параметрами; по-друге, обов'язковим, на відміну від першого напрямку застосування лазерів, про який ішлося вище, є якраз утворення ґрату на поверхні металу, тобто щільність потужності повинна встановлюватися на межі між плавленням і випаровуванням матеріалу. У цьому випадку зміна форми плями супроводжується зміною щільності потужності та відповідно режиму дії лазерного променя на матеріал. Тому доречно застосовувати лазери з модульованою добротністю, випромінювачі яких генерують лазерну енергію в багатомодовому режимі.

Таким чином, сутність лазерного маркування гладкоствольної вогнепальної зброї полягає в тому, що у відповідному місці каналу ствола за допомогою лазера наноситься, так би мовити, «нашарування». Під час пострілу при проходженні каналом ствола моноснаряду (куля, пластиковий контейнер) або поліснаряду (шріт, картеч), завдяки їх щільному контакту, що утворюється під дією порохових газів у результаті ефекту «розклинювання» (тобто стискання снаряду по довжині та притискання до стінок каналу), відповідне маркування залишає на поверхні стріляних об'єктів сліди у вигляді трас, тобто подряпин різної ширини, які разом із сукупністю інших слідів складають індивідуально-характерний комплекс, за яким можливо встановити конкретний екземпляр зброї.

Як підсумок, слід зауважити, що запровадження лазерного маркування внутрішніх поверхонь стволів гладкоствольної вогнепальної зброї, по-перше, сприятиме підвищенню ефективності проведення експертними установами України ідентифікаційних судово-балістичних досліджень; по-друге, це позитивно вплине на процес розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням гладкоствольної вогнепальної зброї та роботу органів внутрішніх справ у боротьбі зі злочинністю в цілому.

А. А. Барцицька, аспірантка кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

Определены содержание понятия «технология», а также сфера его практического применения. Обоснована целесообразность выделения технологического аспекта в системе технико-криминалистических положений.

Процес пізнання кримінально-релевантної події минулого та пошуку доказової інформації є досить специфічним та потребує розробки не лише методичних, тактичних та науково-технічних положень, а й рекомендацій щодо практичних дій їх ефективного застосування. У системі сучасних криміналістичних досліджень особливої актуальності набуває питання щодо подальшої розробки власне технологічного аспекту діяльності з розслідування та розкриття злочинів, експертних досліджень, а також щодо криміналістичного аналізу злочинної діяльності. Дедалі активніше криміналістична технологія розглядається як складовий елемент понятійно-категоріального апарату криміналістичної науки, зокрема у системі техніко-криміналістичних положень. Активний розвиток у технічній сфері спонукає запровадження наукових здобутків у систему криміналістичної діяльності, що потребує окремого підходу до їх практичного застосування. Науковій розробці та удосконаленню підлягає механізм включення техніко-криміналістичної основи в систему діяльності з розслідування та розкриття злочинів.

У традиційному розумінні криміналістична техніка як розділ криміналістики являє собою систему наукових положень та заснова-

них на них технічних засобів, прийомів та методів, що призначені для збирання та дослідження доказів у процесі кримінального судочинства, а також інших заходів щодо розкриття та попередження злочинів¹. Отже, зміст визначеного поняття не обмежується сукупністю техніко-криміналістичних засобів, а включає комплекс прийомів та методів вирішення практичних завдань.

Спочатку термін «техніка», в загальному семантичному розумінні, мав подвійне значення щодо знарядь, пристроїв для виготовлення речей, здійснення діяльності з їх виробництва та майстерність, вміння². Отже, спочатку терміни «техніка» та «технологія» ототожнювались, визначаючись одночасно як засіб виробництва та певний процес. В умовах глобальних перетворень у технічній літературі з'явилося поняття «технологія», що пов'язано передусім із досягненнями в науково-технічній сфері, а саме у вдосконаленні організації виробництва, кооперації праці тощо. У загальному вигляді сутність даного поняття збереглася і до цього часу, проте сфера його практичного застосування привносить свої специфічні риси. Поступовий процес виокремлення поняття «технології» із галузі виробництва обумовлений процесом технологізації соціальної сфери, що зумовило його подальше поширення і в юриспруденції. Згодом термін «технологія» почали застосовувати в криміналістичній літературі. Зокрема, у підручнику з криміналістики за редакцією Р. С. Белкіна у розділі під назвою «Криміналістична техніка і технологія» вказується на активні інтеграційні процеси впровадження досягнень технічних наук у криміналістику, удосконалення технічних засобів та розвиток методик їх практичного застосування, реалізація яких безпосередньо пов'язана зі складними технологічними операціями, у зв'язку із чим необхідним є застосування поняття «технології», наголошуючи на його виявленні саме у взаємозв'язку техніки, тактики та методики розслідування окремих видів злочинів³. Досліджуючи функціональний аспект взаємодії визначених складових, очевидною є наявність консолідуючого елемента, що виявляється у впорядкованому впровадженні системи певних дій та операцій. Ефективність застосування методичного, тактико-криміналістичного комплексу та окремих науково-технічних розробок виявляється в оптимальному їх поєднанні та подальшій практичній реалізації. Зокрема, результативність техніко-

¹ Криміналістика / под ред. Р. С. Белкіна. – М. : Норма, 1998. – С. 130.

² Большой толковый словарь русского языка / под общ. ред. С. А. Кузнецова. – СПб., 1998. – С. 1322.

³ Криміналістика / под ред. Р. С. Белкіна. – М. : Норма, 1998. – С. 131.

криміналістичного комплексу виявляється в процесі його практичної апробації, опосередковано застосуванням окремих технологічних операцій.

Враховуючи поліструктурний характер пошуково-пізнавальної діяльності, досить специфічними є сфери розуміння поняття «технології» у науковій літературі. Зокрема, поширеним у криміналістичній науці є його застосування у широкому значенні щодо послідовного впровадження практичних дій та операцій. На думку ж деяких авторів, технологічний елемент у вузькому розумінні виявляється саме у реалізації комплексу техніко-криміналістичних заходів. Зокрема, Д. П. Поташник встановлює взаємозв'язок криміналістичної тактики та криміналістичної техніки саме на технологічному рівні, що виявляється у взаємодії матеріальних об'єктів та є основою технічного забезпечення тактико-криміналістичної діяльності процесу розслідування злочинів¹. Опосередковано застосуванням технологічних процесів виявляється механізм включення криміналістичної техніки — як основи матеріально-технічного забезпечення у провадження тактико-криміналістичної діяльності. Шляхом структуризації автор виокремлює три рівні діяльності з розслідування, нижчий з них — технологічний, що складається з технологічних операцій та є складовим елементом слідчих дій². Звужене розуміння технологічного елемента процесу розслідування та розкриття злочинів, на нашу думку, призведе до неправильного визначення його місця в системі визначеної діяльності.

Ю. Л. Дяблова визначає поняття технології як систему наукових положень та заснованих на них рекомендацій із практичного використання технічних засобів у процесі цілеспрямованої діяльності для підвищення її ефективності³. Основними структурними елементами технології автор вважає наукові положення, технічні засоби та рекомендації з їх практичного використання. Матеріально-технічна складова розглядається як невід'ємна частина, що забезпечує практичне провадження технологічного процесу. У цьому контексті поняття «технології» виявляє безпосередній зв'язок із техніко-криміналістичним комплексом його практичного застосування. З таких позицій технологічний аспект виявляється у цілеспрямованій

¹ Поташник Д. П. Криминалистическая тактика / Д. П. Поташник. – М. : Зерцало, 1998. – С. 15–16.

² Там само. – С. 24.

³ Дяблова Ю. Л. О гносеологической сущности информационных технологий / Ю. Л. Дяблова // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2008. – Вып. 9. – С. 136–148.

реалізації матеріально-технічного комплексу. Визначений підхід створює досить опосередковане уявлення про сутність криміналістичної технології в загальному розумінні, проте виявляє практичний аспект її взаємодії із техніко-криміналістичною основою.

Пошукова діяльність пов'язана із складним процесом виявлення та дослідження доказової інформації, що потребує застосування саме техніко-технологічного підходу¹ до вирішення окремих завдань розслідування. Діалектичний взаємозв'язок криміналістичної техніки та технології полягає у поєднанні змістовних частин єдиного пізнавального процесу. Технологічний аспект криміналістичної техніки виявляється у механізмі включення техніко-криміналістичного комплексу у систему пошуково-пізнавальної діяльності. Практична реалізація окремих технічних засобів відбувається шляхом послідовного застосування системи технологічних алгоритмів. Виконуючи синтезуючу функцію, технологічний елемент покликаний оптимально поєднувати застосування техніко-криміналістичного, організаційно-тактичного та методичного комплексу в процесі розслідування злочинів.

Визначена проблема потребує наукової розробки не тільки сучасних засобів криміналістичної техніки, а й впровадження технологій їх ефективної практичної реалізації.

И. Н. Бацко, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного права и процесса юридического факультета Днепропетровского национального университета имени Олеса Гончара

ВОЗМОЖНОСТИ ПЛАСТИЧЕСКОЙ ХИРУРГИИ И ИХ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

Розглянуто способи та можливості зміни зовнішності людини шляхом хірургічних втручань. Виокремлено правові аспекти у зв'язку з реалізацією законодавчих приписів забезпечення захисту учасників кримінального судочинства і встановлення особи правопорушників.

Любое юридическое производство начинается с установления личности правонарушителя. Следовательно, как и другие властные должностные лица, обязан установить личность правонарушителя. Существует ряд способов установления личности правонарушителя:

¹ Яблоков Н. П. Криминалістика: природа і система / Н. П. Яблоков, А. Ю. Головин. – М. : Юрист, 2005. – С. 25.

с помощью удостоверяющих личность документов; путем проверки имеющейся информации в массивах криминалистического или другого учета и т. д. Иногда личность можно установить с помощью различных экспертиз.

Важным средством раскрытия преступлений и отождествления лица служит методика словесного портрета или криминалистического учения о внешности человека — габитоскопии (иначе — габитологии). *Габитоскопия* (от лат. *habitus* — внешность и греч. *scopio* — наблюдаю, рассматриваю) — раздел криминалистики о закономерностях изменения внешности человека, методах и средствах собирания и исследования информации о нем для поиска и последующей идентификации людей.

Применение учения о внешности человека в уголовном судопроизводстве требовало единообразной терминологии и системы описания. Впервые к этой системе прибегнул француз Альфонс Бертильон, назвав свою систему *словесным портретом*. По общим правилам различают элементы внешности человека (голова — тело — руки — ноги; голова: глаза — нос — рот — уши; общий рост (длина тела) конечностей, пальцев) и их признаки. Если *элементы* внешности в процессе жизнедеятельности, как правило, практически не изменяются (за исключением случаев травм, увечий, медицинских и других вмешательств), то *признаки* этих элементов могут в зависимости от возрастных и других процессов жизнедеятельности поддаваться изменениям (телосложение может варьировать от худощавости к ожирению разных степеней; цвет кожи и волосяной покров изменяются от болезней и старения организма и т.д.). Признаки элементов внешности можно искусственно исправлять хирургическим путем: изменять в известных пределах форму и размеры глаз, носа, ушей, губ и т.п.

Несмотря на большую популярность темы хирургических пластических операций (существует также специальное название этой группы способов медицинского вмешательства с целью улучшения внешности пациентив — *эстетическая хирургия*) и наличие многочисленных публикаций в средствах массовой информации (в печати, на радио, телевидении и в сети Internet), со стороны криминалистов недооцениваются правовые, морально-этические и другие аспекты проблем, которые возникли и в дальнейшем будут появляться благодаря широкому распространению этих медицинских методик изменения внешности человека.

Пять лет назад в больнице г. Амьен на севере Франции осуществлена трансплантация лица — первая такого рода операция, которую назвали прорывом в пластической хирургии. Лицо 38-летней женщины было обезображено, когда шестью месяцами раньше на нее напала собственная собака и изуродовала нос, рот и подбородок. Пациентке было трудно говорить, есть, а ее состояние нельзя было улучшить благодаря обычной пластической операции.

Специалисты утверждают, что технические возможности трансплантации лица существовали уже несколько лет, но оставались некоторые препятствия, и главное, до этого времени не было разрешения на такие операции. В середине 2005 года на это согласились, но пациентку долго готовили к новейшей операции.

Благодаря успехам в медицинской сфере раскрываются новые горизонты предоставления услуг пациентам, которые нуждаются в помощи специалистов из-за травм, ожогов, врожденных дефектов. В то же время подобные медицинские достижения будут не только помогать правоохранительным органам решать сложные юридические задачи, но и вызывать новые довольно острые проблемы, связанные с разоблачением виновных в совершении преступлений и розыском преступников.

Существует *два юридических направления* правоохранительной деятельности, связанных с хирургическими способами изменения внешности человека, которые тесно граничат с положениями действующего уголовно-процессуального и оперативно-розыскного законодательства. *Первый аспект имеет позитивную окраску* с точки зрения выполнения заданий уголовного процесса и связан с задачами обеспечения безопасности участников судопроизводства. В ходе проведенных опросов и выборочных интервьюирований среди врачей специализированных лечебных заведений, а также работников спецподразделений по исполнению актов, регулирующих обеспечение безопасности участников уголовного судопроизводства, большинство респондентов высказали мысль о целесообразности изменения внешности лиц, нуждающихся в защите, наряду с применением мер по изменению биографических данных, смене местожительства, учебы или работы и т.п.

Второй аспект с негативной окраской вытекает из заданий розыска преступников, быстрого раскрытия преступлений и изобличения виновных лиц. Известно, что вполне закономерно большое число правонарушителей долговременно уклоняется и скрывается от

следствия и суда, что существенно препятствует выполнению заданий уголовного судопроизводства и установлению справедливости по отношению к потерпевшим лицам и их родственникам.

Известны хрестоматийные примеры уклонения от юридической ответственности с помощью хирургических вмешательств.

Так, в середине 60-х годов XX столетия в Англии организатор резонансного ограбления поезда Глазго — Лондон Ронни Биггс впоследствии изменил свою внешность и в течение нескольких десятилетий успешно скрывался в Латинской Америке.

Наиболее распространенные способы изменения внешности человека путем хирургического вмешательства: **отопластика** — изменение формы и размеров ушей; **риноластика** — изменение формы и размеров носа; **блефаропластика** — изменение формы и размеров глаз; **липосакция** — изменение формы и размеров отдельных частей тела путем удаления (как правило, способом вакуумного откачивания) жировых тканей; **лифтинг (ритидектомия)** — изменение внешнего вида лица путем подтягивания кожи. Суть классической ритидектомии заключается в длинном разрезе, который начинается в области волосяной части виска, с его продолжением по передней границе ушной раковины. После мочки ушной раковины разрез обходит её и следует на область затылка. Этот разрез позволяет провести широкое отслаивание кожи висков, щек и шеи, со следующим перераспределением и вырезкой кожных избытков. Практически всегда проводится липосакция — вакуумное удаление жировых тканей в области подбородка, передней поверхности шеи и на щеках. В необходимых случаях проводится пластика подкожной жировой прослойки (подшивка определенных ее участков). Для достижения идеального результата пластики лица лифтинг дополняется пластикой поверхностной мышечно-апоневротичной системы лица (SMAS). **SMAS** — это фасциальная прослойка под кожей, которая покрывает мышцы лица. Эта процедура дает не только самый эффективный результат операции, но и наиболее длительный срок сохранения этого эффекта.

Кроме этого, широко практикуется **перманентный татуаж** — татуировка разными красками краев век возле ресниц, губ и т.п.); вживление искусственных имплантантов (силиконовых, металлических, пластмассовых) в разных частях тела (грудь, ягодицы, в разных местах лица — подбородка, носа, скул, щек), а также пересадка отдельных участков кожи и другие способы и методы изменения тканей.

Проблеми хирургических вмешательств во время пластических (эстетических) операций с целью изменения внешности человека несправедливо упущены из виду со стороны ученых юристов. Вместе с морально-этическими и правовыми аспектами изменения внешности возникают острые криминалистические, правовые и управленческие проблемы, на которые практически никогда не обращали внимание специалисты правоохранительных органов и ученые-правоведы. Углубленное изучение этих проблем повысит эффективность правоохранительной деятельности.

В. В. Білоус, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, старший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РЕФОРМУВАННІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Проанализировано современное состояние развития информационных технологий расследования преступлений и судебного рассмотрения уголовных дел. Исходя из потребностей судебно-следственной и экспертной практики, определена роль информационных технологий и предложены пути закрепления их применения в уголовно-процессуальном законодательстве.

Реформування кримінально-процесуального законодавства повинно відбуватися виходячи з потреб судово-слідчої і експертної практики, сучасних досягнень науки і техніки. Одним із головних напрямів криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних і судових органів є розробка та використання новітньої криміналістичної техніки, науково-технічних засобів і сучасних інформаційних технологій¹.

Єдність у визначенні поняття «інформаційні технології» до сьогодні відсутня. Під інформаційними технологіями в юридичній літературі пропонується розуміти: комп'ютерну та телекомунікаційну

¹ Борисов В. Актуальні проблеми розвитку юридичної науки у галузі боротьби зі злочинністю / В. Борисов, В. Зеленецький // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – № 2 (33)–3 (34). – С. 775–776.

техніку з відповідними програмними продуктами¹; сукупність систематичних і масових способів і прийомів обробки інформації у всіх видах людської діяльності з використанням сучасних засобів зв'язку, поліграфії, обчислювальної техніки, програмного забезпечення тощо²; комплекс заходів і процедур, за допомогою яких реалізуються функції збирання, передавання, оброблення, зберігання та доведення до користувача інформації в організаційно-управлінських системах із використанням обраного комплексу технічних засобів³; штучну сукупність інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем, об'єднаних для вирішення якого-небудь соціального (особистого, групового, громадського) завдання⁴; організовану сукупність інформації, інформаційних процесів та інформаційних систем для вирішення спеціальних завдань⁵.

До інформаційних технологій, що відіграють найважливішу роль у забезпеченні розслідування злочинів та судового розгляду кримінальних справ, можна віднести: автоматизовані банки даних (АБД); автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АПС); автоматизовані робочі місця (АРМ); програмно-апаратні комплекси (ПАК); програмно-технічні комплекси (ПТК); системи автоматизованого прийняття рішення (АПР), системи підтримки прийняття рішення (СППР) або системи підтримки судової експертизи (СПСЕ).

Новітні інформаційні технології найчастіше використовуються: а) при обміні документами електронною поштою через мережу Інтернет; б) для залучення через комп'ютерну мережу в режимі on-line перекладачів, зокрема, рідко вживаних мов; в) для проведення консультацій спеціалістів різних галузей знань; г) для забезпечення можливості передачі різних видів інформації як між окремими правоохоронними органами різного рівня, так і безпосередньо між пра-

¹ Барбара В. П. Використання комп'ютерних технологій у судочинстві / В. П. Барбара // Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – № 1 (65). – С. 37.

² Мазуров В. А. Компьютерные преступления: классификация и способы противодействия : учеб.-практ. пособие / В. А. Мазуров. – М. : Палеотип, Логос, 2002. – 148 с.

³ Денісова О. О. Інформаційні системи і технології в юридичній діяльності : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / О. О. Денісова. – К. : КНЕУ, 2005. – 227 с.

⁴ Смирнова С. А. Судебная экспертиза на рубеже XXI века. Состояние, развитие, проблемы / С. А. Смирнова. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб. : Питер, 2004. – С. 314.

⁵ Мазниченко Ю. О. Використання автоматизованих робочих місць експерта в судово-експертних дослідженнях : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Ю. О. Мазниченко. – К., 2010. – С. 10.

воохоронним органом і судом, обвинуваченим, адвокатом, експертом тощо; г) при проведенні оперативно-розшукової діяльності, окремих слідчих і судових дій.

Використання телекомунікаційних технологій при проведенні окремих слідчих дій не тільки сприяє подоланню протидії розслідуванню у формі ухилення від з'явлення до органів досудового розслідування і суду, а також можливого переслідування свідків та обвинувачених з боку інших співучасників, а й значно полегшує роботу самих слідчих і суддів, робить процесуальну форму більш зручною, «гнучкішою» та прийнятною для суб'єктів кримінального процесу¹.

Однак Кримінально-процесуальний кодекс України (далі — КПК України) було введено в дію Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. ще 1 квітня 1961 р. І попри десятки змін і доповнень, внесених за півстоліття існування КПК України, його чинна редакція навіть не містить дефініції і не відображає стану розвитку сучасних інформаційних технологій, а навпаки, містить застарілі, рідко вживані норми. У той час коли світовими лідерами у галузі інформаційних технологій вже розробляються технології управління комп'ютерною технікою за допомогою хвиль, що випромінюються мозком і реєструються за допомогою магнітно-резонансної томографії², вітчизняні вчені серед дослідчих процесуальних дій ще називають провадження дослідчої кінозйомки та магнітофонних записів³, які вже давно не використовуються з метою фіксації інформації.

Упровадження в процес боротьби зі злочинністю сучасних інформаційних технологій, що відповідають вимогам законності, науковості, пізнавальної цінності, точності відображення, економічності, безпечності та зручності у використанні, дозволить не тільки істотно модернізувати технологію виявлення, дослідження, фіксації, вилучення, передачі, збереження та використання криміналістично значущої інформації, порядок проведення та фіксації окремих слідчих дій, а й докорінно змінити форму ведення кримінальної справи (письмову на

¹ Михальчук Т. В. Використання інформації, отриманої телекомунікаційним шляхом, у розслідуванні злочинів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. В. Михальчук. – К., 2009. – С. 11, 15.

² Корреспондент. – 27 ноября. – 2009. – С. 57.

³ Див.: Зеленецкий В. С. Основные направления реформирования следственного производства в уголовном процессе Украины / В. С. Зеленецкий // Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи : матеріали наук.-практ. конф. 14 трав. 2010 р. / ред. кол.: В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 210.

електронну), реформувати процедуру взаємодії органів дізнання, досудового слідства, суду, експертів.

Ведення кримінальної справи в електронному вигляді за умови створення, регулярного оновлення та забезпечення постійного функціонування єдиного інформаційного простору органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, експертних установ, судів, адвокатури, розбудови ІТ-інфраструктури правоохоронних та судових органів світового рівня шляхом регулярної оптимізації та модернізації програмного і апаратного забезпечення на основі використання новітніх інформаційних технологій дозволить здійснювати своєчасний інформаційний обмін за всіма напрямками взаємодії і забезпечувати гарантоване національним і міжнародним законодавством кожному громадянину право на розгляд його справи у розумний строк.

Заслугує на підтримку позиція О. Я. Баєва про наявність усіх передумов для створення криміналістичного коментаря Кримінально-процесуального кодексу¹. Більше того, на часі імплементація найважливіших криміналістичних рекомендацій в норми КПК і надання їм сили закону.

Оскільки понятійний апарат формує основу будь-якої науки, система понять визначає її специфіку, то вельми актуальним є дослідження проблем юридичних понять і використання їхніх дефініцій у законодавстві². Задоволення сучасних потреб судово-слідчої і експертної практики за рахунок використання новітніх досягнень науки і техніки потребує дослідження поняття інформаційних технологій, шляхів їх подальшого впровадження в процес розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ. У зв'язку з цим у кримінально-процесуальному законодавстві пропонується:

– закріпити поняття інформаційних технологій виявлення, дослідження, фіксації, вилучення, передачі, збереження та оцінки доказів; принципи їх використання у кримінальному процесі.

– розширити сферу обов'язкового застосування науково-технічних засобів фіксації доказової інформації; визначити раціональний порядок поєднання протоколів процесуальних дій зі способами фіксації перебігу та результатів останніх, заснованими на інформаційних технологіях; уніфікувати правові норми з метою уникнення дублювання в окремих

¹ Баєв О. Я. Объемы и пределы освещения в курсе криминалистики уголовно-процессуальных вопросов / О. Я. Баєв // Криминалистические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко : тезисы выступлений. – М. : МАКС Пресс, 2004. – С. 253.

² Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції : монографія / Т. С. Подорожна. – Львів : ПАІС, 2009. – С. 3.

статтях КПК загальних вимог до протоколу як обов'язкового засобу фіксації процесуальних дій (наприклад, статті 85, 195 КПК України);

– визначити як самостійне джерело доказової інформації матеріали застосування науково-технічних засобів та інформаційних технологій фіксації;

– визначити досконалу процедуру оформлення результатів слідчих і судових дій у разі їх дистанційного проведення (шляхом теле-, відеоконференцій), зокрема з використанням електронного підпису;

– запровадити процедуру формування й ведення «електронної» кримінальної справи.

В. В. Бірюков, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

Рассмотрены вопросы истории возникновения и эволюции учения об использовании данных, содержащих массивы информационных систем, в расследовании преступлений.

Виникнення вчення, в якому розглядаються питання використання інформації при розслідуванні злочинів, яка міститься в інформаційних системах, свого часу було викликане необхідністю оптимізації практики боротьби зі злочинністю.

Зазвичай, приступаючи до розгляду питань, пов'язаних із використанням у боротьбі зі злочинністю даних інформаційних систем, указують на каліцтво, таврування та татуювання як перші форми реєстрації¹. Зазначимо, що вказані методи не можна вважа-

¹ Див.: Пашко В. І. Наукові та методичні основи організації і використання експертно-криміналістичних обліків органів внутрішніх справ МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. І. Пашко ; Укр. акад. внутр. справ. – К., 1995. – С. 8; Ищенко Е. П. Уголовная регистрация : [учеб. пособие] / Е. П. Ищенко, Е. И. Девиков. – Омск : Высш. шк. милиции МВД СССР, 1986. – С. 6; Беляков А. А. Криминалистическая регистрация / А. А. Беляков, Р. А. Усманов. – Ростов н/Д : Феникс, 2006. – С. 8.

ти реєстрацією, вони лише створювали умови для ідентифікації об'єктів, і навряд чи можна їх віднести до будь-якого виду чи форми реєстрації. Доволі влучно з цього приводу говорить В. І. Терещенко: «Тавро полегшувало пошук злочинця в разі його втечі, але встановити, де, коли й за що конкретно він був засуджений, установити його особисті дані за умови, що він не хоче їх називати, так само як і встановити його особу, за тавром було неможливо»¹. Коли мова заходить про реєстрацію, то на перше місце ставиться саме реєстрація, яка передбачає відбиття інформації про об'єкти обліку на певних носіях і зосередження її в якомусь місці. Облікова інформація будь-якої інформаційної системи повинна складати сукупність відомостей про об'єкти обліку, які надають можливість їх ідентифікації за власними чи штучними ознаками, а також отримати інші відомості про них, обсяг і зміст яких визначається метою конкретного обліку.

Першими відомими інформаційними системами, що були створені сприяти боротьбі зі злочинністю, можна вважати реєстри злочинців, які велись у різних Європейських державах у XVIII ст. Необхідність систематизації інформації і, відповідно, полегшення її пошуку призвели до використання картотек, журналів, колекцій і згодом автоматизованих баз даних. Утім, і реєстри, і картотеки, як і інші форми обліку, що використовуються у боротьбі зі злочинами, були запозичені з господарської та інших сфер людської діяльності.

Першими об'єктами, що бралися на облік у перших спеціально утворених інформаційних системах, завданням яких було створення умов для розкриття злочинів, стали злочинці. Ця категорія людей бралася на облік за різними властивостями: за власними (біометричними) і за штучними (прізвище, ім'я, по батькові та ін.). Поряд із цим в облікових одиницях зазвичай відображалась інформація про їхню злочинну діяльність. Згодом коло об'єктів обліку було розширено об'єктами, що використовувались злочинцями при скоєнні злочинів, а також тими, що стали предметами злочинних посягань. Саме безпосередній зв'язок об'єктів обліку зі злочинами і злочинною діяльністю, на нашу думку, був основою для назви вчення — кримінальна реєстрація.

Однак слідча практика не могла обмежуватися даними лише про злочинців та предмети, що були безпосередньо пов'язані з їх діяльністю. Доволі часто виникала необхідність у використанні інформації

¹ Терещенко В. И. Криминалистические учеты органов внутренних дел : [учеб. пособие] / В. И. Терещенко – М. : МССШМ МВД СССР, 1989. – С. 10.

стосовно об'єктів, що не мають ніякого відношення до такої діяльності, але ставали предметами злочинного посягання, або подібні, які злочинці часто використовували для досягнення злочинної мети. Розширення кола об'єктів обліку за рахунок указаних ініціювало введення терміна — «криміналістична реєстрація». При цьому кримінальну і криміналістичну реєстрацію об'єднує те, що як джерела інформації вони розглядають спеціально створені інформаційні системи, що функціонують у правоохоронних органах, головним призначенням яких є створення умов для розкриття злочинів.

Проте практика розслідування злочинів свідчить, що для встановлення певних об'єктів і фактів у працівників слідчих та оперативних підрозділів виникає необхідність у зверненні не лише до спеціалізованих (криміналістичних), а й інших інформаційних систем, незалежно від їх основного цільового призначення та відомчої належності. Про це пишуть О. О. Беляков, О. А. Белов, О. Ф. Волинський, Є. П. Іщенко, О. Є. Корнієнко, Р. А. Усманов та ін. Однак вони намагаються вирішувати проблему в межах існуючого вчення, утім як предмет їхніх досліджень виходить за його рамки. Останніми роками все частіше для назви вчення, що розглядається, користуються терміном «інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів». Вважаємо, що такий термін сьогодні найточніше відображає його стан і пропонуємо визначати його як *окреме криміналістичне вчення, предметом якого є знання про організацію та функціонування інформаційних систем незалежно від їх основного призначення та відомчої належності, порядок отримання облікової інформації та особливості її використання в розслідуванні злочинів.*

Підводячи підсумки сказаному, зазначимо, що еволюцію вчення про використання даних інформаційних систем у розслідуванні злочинів можна поділити на три етапи: перший — *кримінальна реєстрація*, коли визначальним для об'єктів обліку був їх зв'язок зі злочинною діяльністю; другий — *криміналістична реєстрація*, коли домінує цільове призначення обліків, а коло об'єктів розширюється за рахунок тих, що не пов'язані зі злочинами, проте сприяють їх розкриттю; третій — *інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів*, викликане потребою наукового осмислення застосування в розслідуванні злочинів даних різних за відомчою належністю та цільовим призначенням інформаційних систем.

В. С. Бондар, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

На основі аналізу спеціальної літератури і практики інформаційно-справочного забезпечення розслідування окремих видів преступлений определена методологическая роль данного междисциплинарного учения.

Оголошення Президентом України 2011 року роком інформатизації суспільства, прийняття нового Податкового кодексу, вдосконалення злочинних схем учинення злочинів у сфері господарської діяльності на сучасному етапі є вагомими факторами необхідності розробки принципово нових наукових продуктів, сфокусованих на протидію злочинній діяльності та оптимізацію діяльності правоохоронних органів. Серед таких слід назвати розроблюване представниками спеціальних юридичних наук міждисциплінарне вчення про інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів.

В. В. Бірюков — єдиний дотепер в Україні розробник концептуальних основ інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів охарактеризував його як «окреме криміналістичне вчення, предметом якого є знання про організацію та функціонування інформаційних систем незалежно від їх основного призначення та відомчої належності, порядок отримання облікової інформації та особливості її використання в розслідуванні»¹. У даному формулюванні визначений зміст нового вчення. Цілком слушно зауваживши на необхідність перегляду предмета науки, адже «він уже не може обмежуватися лише криміналістичними обліками» і запропонувавши використовувати діяльнісний підхід до визначення об'єкта предмета теорії, автор не конкретизував механізми інтеграції інформаційних систем інших відомств у розслідуванні окремих видів злочинів. У незмінному вигляді лишилася й класифікація об'єктів кримі-

¹ Бірюков В. В. Теоретичні основи інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів : монографія / В. В. Бірюков. – Луганськ, 2009. – С. 620–621.

налістичних обліків, яка, відповідно, включає: а) людей; б) предмети; в) події.

Стає очевидним, що без однозначного теоретичного розуміння об'єктів інформаційних систем, чіткого механізму отримання криміналістично значущої інформації з різних інформаційних систем, неможливо вирішувати практичні потреби практики боротьби зі злочинністю та дидактичні питання за допомогою нового міждисциплінарного вчення.

Тому інформаційно-довідкове забезпечення розслідування злочинів повинно відігравати методологічну роль по відношенню до теоретичних засад окремих інформаційних систем й розділів криміналістики, не позбавляючи їх самостійності та не відриваючи від тих теоретичних конструкцій, завдяки яким відбувається функціонування відповідних видів діяльності (банківської, дозвільної, реєстраційної, кадрової, ліцензійної, слідчої, судово-експертної, адміністративної, медичної, податкової тощо), та постачати користувачеві (слідчому, експертові) криміналістично значущу інформацію відповідно до особливостей вчинення окремих видів злочинів і ситуацій розслідування.

Та чи дійсно криміналістична методика та тактика використовують методологію теорії інформаційно-довідкового забезпечення розслідування злочинів при розробці алгоритмів вирішення ситуацій розслідування окремих видів злочинів? Позитивну відповідь частково можна дати лише відносно криміналістичних обліків, які розробляються криміналістичною технікою. Інформаційні можливості інформаційних систем, а також методологічні засади інформаційно-довідкового забезпечення тактикою та методикою не використовуються власно через відсутність методологічних засад як таких.

Тому сама теорія інформаційно-довідкового забезпечення розслідування повинна «подбати» про розробку власних методологічних засад та про їх затребуваність зазначеними розділами науки криміналістики й дійсно активне використання їх в теорії та на практиці. Для вирішення поставленої мети необхідно здійснення таких завдань: а) конкретизація об'єктів інформаційних систем; б) конкретизація цілей використання інформаційних систем в розслідуванні злочинів з конкретизацією останніх як сховищ потенційної криміналістично значущої інформації; в) розробка особливостей використання даних інформаційних систем в методиках розслідування окремих видів злочинів.

На підставі аналізу чинного законодавства, яким регламентуються суспільні відносини у сфері державної реєстраційної діяльності, а також об'єктів інформаційних систем правоохоронних органів та інших відомств виокремимо такі групи об'єктів, інформація стосовно яких може сприяти розкриттю, розслідуванню та попередженню злочинів:

1. Події: а) народження; б) смерть; в) зникнення безвісти; г) вчинені або підготовлювані злочини.

2. Цивільні стани: а) укладання та розірвання шлюбу; б) всиновлення; в) установлення батьківства; г) зміна прізвища та по батькові тощо.

3. Фізичні та юридичні особи як носії юридичних прав і обов'язків: а) правовий статус фізичних та юридичних осіб; б) виникнення, зміна та припинення особистих немайнових прав; в) виникнення, зміна та припинення особистих майнових прав; г) покладення юридичних обов'язків; г) обмеження деяких особистих майнових прав.

4. Об'єкти, пов'язані зі здійсненням економічної, підприємницької та інформаційної діяльності: а) угоди; б) ліцензії; в) нотаріальна діяльність; г) фінансові операції (тендери); г) правочини; д) інвестиції; є) іпотека; ж) випуск цінних паперів, сертифікатів; з) майнові застави; и) операції зі шкідливими речовинами; і) роботи з геологічного вивчення надр; ї) заборони на здійснення деяких фінансових операцій; й) банківські рахунки тощо.

5. Нерухомість: а) споруди; б) земельні ділянки; в) небезпечні виробничі об'єкти; г) небезпечні виробничі об'єкти та сховища.

6. Матеріальні об'єкти: а) цінні папери; б) транспортні засоби та інші механізми; в) зброя та боєприпаси, спеціальні засоби; г) поліграфія і засоби кольорового копіювання; г) предмети, що використовувались як знаряддя, стали об'єктами злочинного посягання або належність яких не встановлено; д) медичні препарати та обладнання; е) реєстратори розрахункових операцій за товари або послуги; товарні знаки і знаки обслуговування тощо.

7. Документи, їх проекти і реквізити: а) статути; б) державні акти на право власності; в) доручення (довіреності); г) технічні умови на продукцію; д) сертифікати тощо.

8. Географічні об'єкти: а) кваліфіковані позначки про проходження товару; б) маршрути тощо.

Існуюча класифікація цілей криміналістичної реєстрації виглядає таким чином: а) накопичення відомостей, корисних для розкриття,

розслідування і попередження злочинних посягань; б) забезпечення умов ідентифікації об'єктів за допомогою облікових матеріалів; в) сприяння розшуку об'єктів, відомості про які містяться в реєстраційних масивах; г) надання в розпорядження кримінального розшуку, слідчих і судових органів довідкової та орієнтуючої інформації¹.

Звичайно, цілі, вказані у пунктах а) та г) потребують конкретизації, зокрема для виявлення ознак злочинів; вивчення особи обвинуваченого (підозрюваного); для відшкодування шкоди.

Розробка особливостей використання даних інформаційних систем у методиках розслідування окремих видів злочинів повинна здійснюватися з одночасним вдосконаленням власно базових засад останніх, зокрема: а) оптимізацією криміналістичної класифікації злочинів у методиці розслідування; б) визначенням базових та факультативних завдань розслідування на різних етапах досудового слідства відповідно до сфер злочинної діяльності та її відображенням в окремих слідах та їх системах, слідових комплексах².

Як відомо, розслідування злочинів у сфері економічної діяльності характеризується специфічними закономірностями. Слідова картина в цій групі злочинів переважно визначається, по-перше, сферою економічної діяльності, по-друге, операції, наприклад, з цінними паперами є одним з елементів структури злочинних схем вчинення цілого комплексу злочинів у сфері господарської діяльності. Це призводить до утворення особливої групи слідів — зміні змісту документів, які відображають ті чи інші господарські та фінансові операції, які можна розглядати як інформаційні системи, котрі утворюють специфічні закономірності розслідування.

Простежимо зазначене на прикладі використання даних інформаційних систем у методиці розслідування злочину, передбаченого ст. 207 Кримінального кодексу України.

¹ Ищенко Е. П. Уголовная регистрация : учебное пособие / Е. П. Ищенко, Е. И. Девиков. – Омск, 1986.

² Докладніше про це див. напр.: Журавель В. Сучасні концепції формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів / В. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 2 (49). – С. 177–186; Косарев С. Ю. История и теория криминалистических методик расследования преступлений / С. Ю. Косарев ; под ред. В. И. Рохлина. – СПб., 2008. – С. 270–378; Корноухов В. Е. О структуре методик по расследованию преступлений / В. Е. Корноухов // Вестн. криминалистики. – 2004. – № 2 (10). – С. 21–28; Субботина М. В. Концепция формирования базовых методик расследования преступлений : монография / М. В. Субботина. – Волгоград : ВА МВД России, 2007. – С. 44–47; Яблоков Н. П. Совершенствование криминалистической классификации преступлений в методике расследования / Н. П. Яблоков // Вестн. Моск. ун-та. Серия 11, Право. – 1988. – № 2. – С. 17–23.

При отриманні інформації про наявність заборгованості за експортними контрактами або відкриття за межами України рахунків у банку іноземної держави:

1. З метою отримання первинних даних про засновників та службових осіб суб'єкта господарської діяльності (далі — СГД), фінансові результати від зовнішньоекономічної діяльності, основних контрагентів, наявність банківських рахунків, перевізників (постачальників, продавців, брокерів) при здійсненні зовнішньоекономічних операцій згідно з вантажною митною декларацією (далі — ВМД) проводиться вивчення податкової справи суб'єкта господарської діяльності за місцем постановки на податковий облік, у тому числі податкової звітності, матеріалів документальних (зустрічних) перевірок, отримуються дані щодо здійснення зовнішньоекономічної діяльності, копії документів, у тому числі вантажна митна декларація та ін.).

2. Для отримання інформації стосовно обставин здійснення експортних операцій СГД, розшифровки суми заборгованості за експортними операціями, а також отримання виписки руху грошових коштів по рахункам СГД за період, що перевіряється, спрямовується запит до банків, в яких підприємством відкриті рахунки.

3. За необхідності отримання від Міжнародного комерційного арбітражного суду (Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України) інформації щодо подання позовної заяви резидентом про стягнення з нерезидента заборгованості, яка виникла внаслідок недотримання нерезидентом термінів, передбачених експортно-імпортними контрактами.

4. Для отримання документального підтвердження обставин здійснення зовнішньоекономічної діяльності спрямовуються запити до митниці та прикордонної служби для отримання інформації щодо підтвердження факту перетинання товару конкретного СГД державного кордону; здійснення оформлення ВМД — їх номери та дати складання, обставини митного оформлення та перетинання кордону, назви митного пункту, наявності факту повернення товару або анулювання ВМД.

5. З метою документального підтвердження здійснених ПП зовнішньоекономічних операцій, у тому числі експортних, за певний період з ТОВ «К.», РФ через компетентні органи отримуються копії документів.

6. Для отримання інформації щодо ідентифікації іноземного СГД: його повна назва, місце розташування, дата реєстрації у відповідних державних органах, контактні номери телефонів,

прізвища та імена керівників та відомості кримінального характеру стосовно їх, основні напрямки діяльності, розміри статутного капіталу, дані про припинення діяльності (ліквідації), спрямовуються через УПМ ДПА в Луганській області запит за лінією міжнародного співробітництва або до НЦБ Інтерполу.

7. За міжнародним запитом можна отримати копії документів та дані щодо обставин здійснення зовнішньоекономічних операцій.

8. Для отримання інформації щодо встановлення факту перетинання державного кордону України особами, транспортними засобами та вантажів у межах системи «Аркан».

9. У Господарському суді отримуються: 1) інформація щодо встановлення обставин банкрутства СГД, достовірності вказаних у заяві про банкрутство даних для подальшої перевірки та обставин виникнення заборгованості (даних про кредиторів); 2) копії документів за фінансово-господарськими операціями, у тому числі за експортними та імпорнтними угодами для встановлення стадії банкрутства ПП «К.», Україна;

У разі підтвердження інформації щодо наявності ознак фіктивного банкрутства або доведення до банкрутства проводяться відповідні заходи щодо документування вказаного факту (статті 218, 219 КК України).

10. З метою документального підтвердження наявності у резидента сумнівної (безнадійної) заборгованості за імпорнтними операціями, яка встановлюється за допомогою актів звірок, претензій та відповідей на них та ін., наступають підстави щодо дії положень ст. 12 Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» в частині «врегулювання сумнівної (безнадійної) заборгованості», згідно яких суму такої заборгованості необхідно СГД було включити в декларації з податку на прибуток до складу валових доходів та донарахувати податок на прибуток.

За вказаним фактом призначається позапланова документальна перевірка СГД з питання дотримання діючого податкового законодавства.

11. Для встановлення об'єктивних та всебічних обставин здійснення експортних операцій встановлюються та опитуються особи, які причетні до здійснення зовнішньоекономічних операцій (службові особи СГД: директор, головний бухгалтер (бухгалтер), водії та інші, робітники банків, інспекції, брокери, співробітники митниці, транспортних організацій, орендарі та ін.).

12. Для встановлення якостей та вартості товару, його належності, транспортних засобів, які використовувалися для перевезення товарів через кордон, спрямовуються запити до регіональної торгово-промислової палати, УДАІ УМВС («Арешт», «Чергова частина», «Автомобіль» та ін.).

В. Г. Булгаков, кандидат технических наук, доцент, докторант факультета подготовки научно-педагогических кадров Волгоградской академии МВД России

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ДИНАМИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ ЧЕЛОВЕКА

Проаналізовано різні методологічні підходи до комплексного розгляду динамічних ознак людини у складі її зовнішніх ознак. Запропоновано деякі аспекти практичної реалізації розглянутих підходів.

На первоначальном этапе расследования преступлений (особенно совершенных в условиях неочевидности) одной из наиболее сложных задач является криминалистическое установление личности преступника. Данные о признаках внешности лиц, совершивших преступление, полученные от потерпевших и свидетелей, как правило, малоинформативны, т. к. позволяют установить лишь групповую принадлежность и не содержат индивидуализирующую информацию. Традиционные криминалистические методики по указанным выше причинам не дают необходимой информации, позволяющей в кратчайшие сроки организовать розыск неизвестного преступника, провести идентификацию и установить его личность.

Решение этой проблемы видится в использовании современных принципов, разработке новых подходов и методик, которые позволят расширить перечень рассматриваемых криминалистами биологических свойств человека и соответственно арсенал методов их исследования.

Методология научного познания выражается в совокупности научных подходов, используемых в решении тех или иных задач. Понятие подхода, согласно С. И. Ожегову, — это «совокупность приемов к изуче-

нию чего-либо...»¹. Особенности криминалистического исследования динамических признаков человека² будут проявляться именно в специфике применяемых научных подходов. Исследование столь специфического предмета, безусловно, требует использования совершенно новых подходов, которые позволят решать ранее недоступные задачи.

Первый методологический подход проявляется в комплексном рассмотрении динамических признаков человека в составе его внешних признаков и как одной из составляющих подструктуры биологических свойств человека.

В криминалистике и судебной экспертизе, как впрочем и в других областях научного знания, продолжает господствовать дифференцированный подход к изучению различных сторон личности человека, в том числе и в отношении отдельных групп биологических свойств. Следует согласиться с мнением А. М. Зинина о том, что такой подход, безусловно, позволяет проводить глубокие исследования определенных групп свойств человека, составляющих его личность³. При очевидной положительной оценке такого подхода в исследованиях, вместе с тем, он имеет некоторую ограниченность, т. к. не учитывает существующих внутренних системных связей совокупности свойств человека. По нашему мнению, дифференцированный подход должен сочетаться с комплексным и интеграционным подходами в исследованиях.

Высказываясь в поддержку комплексного подхода в судебно-экспертном исследовании свойств человека, В. Е. Корноухов отмечал: «...свойства человека, являющиеся объектом отдельных экспертиз, не существуют изолированно, а находятся во взаимосвязи, взаимообусловленности, что позволяет использовать в процессе расследования не только непосредственную информацию, содержащуюся в следах, но и опосредованную внутренними связями»⁴. Ценность такого комплексного подхода для решения практических задач по раскрытию и расследованию преступлений заключается в возможностях прог-

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – 4-е изд., испр. и доп. (ок. 53 000 слов). – М. : Гос. изд-во иностр. и науч. словарей, 1961. – С. 536.

² Динамические признаки человека – это проявления внешних его особенностей в виде двигательной активности отдельных анатомических элементов облика или их совокупности, воспринимаемые визуально или фиксируемые техническими средствами.

³ Зинин А. М. Комплексное изучение личности как основа процесса ее установления / А. М. Зинин // Человек как источник криминалистически значимой информации : материалы всерос. междувед. науч.-практ. конф. : в 2 ч. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – Ч. 1. – С. 25.

⁴ Корноухов В. Е. Комплексное судебно-экспертное исследование свойств человека / В. Е. Корноухов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1982. – С. 5.

нозирования тех или иных неизвестных свойств человека на основе исходной информации.

Комплексный подход в криминалистических исследованиях может проявляться в исследовании объекта с использованием комплекса методик, в рамках комплексной экспертизы или интеграционной экспертизы¹.

Рассматриваемые в работе динамические признаки человека должны анализироваться во взаимосвязи друг с другом и в комплексе с другими признаками внешности человека (например, анатомо-морфологическими и сопутствующими) для увеличения их информационной значимости при решении различных криминалистических задач.

Второй методологический подход заключается в том, что исследования различных двигательных (динамических) проявлений человека должны производиться не по статическим следам, а по динамическим отображениям, полученным с помощью технических средств.

Применяющийся в настоящее время методологический подход к исследованию динамических проявлений человека исключительно по статическим материально-фиксированным отображениям нам представляется весьма ограниченным и не позволяющим получать полный объем информации о реальных двигательных особенностях человека.

Так происходит по нескольким причинам. Во-первых, в материально-фиксированных отображениях часть движений, например, составляющих походку человека (покачивания туловища, изменение темпа движения, вращения рук и т. д.) не фиксируются. Во-вторых, сам процесс отображения движений носит дискретный характер, что также приводит к уменьшению количества первоначальной информации. Г. А. Самойлов применительно к дорожке следов ног (обуви) человека писал «дискретность процесса отображения локомоционных движений приводит к некоторому сокращению объема информации»².

¹ Понятие интеграционной экспертизы было предложено Ф. Г. Аминым (см. подробнее: Аминев Ф. Г. Интеграционные знания как источник новых родов и видов судебных экспертиз / Ф. Г. Аминев // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики. Ч. III : Вопросы теории и практики судебной экспертизы : сб. ст. – М. : Акад. упр. МВД России, 2004. – С. 17).

² Самойлов Г. А. Основы криминалистического учения о навыках : учеб. пособие / Г. А. Самойлов. – М. : НИО и РИО ВШ МВД СССР, 1968. – С. 48.

Движения человека происходят в трехмерном пространстве и во времени. При этом материально-фиксированные отображения — следы являются лишь проекцией одного из элементов сложной многозвенной системы на одну какую-либо плоскость (чаще всего на горизонтальную плоскость). Вся информация об особенностях движений человека, как отмечал Г. А. Самойлов, «может быть только объектом непосредственного визуального наблюдения»¹. При этом только с помощью технических средств видеозаписи, зафиксировав движения в трех пространственных плоскостях и во времени, можно получить максимальный объем объективной информации о динамических признаках человека, наиболее полное отображение его двигательных действий. Рассматриваемый методологический подход к исследованию двигательных проявлений человека должен включать в себя количественный анализ структуры и фазового состава движений по объективным отображениям динамических признаков человека, полученным с помощью технических средств видеозаписи.

Отсутствие методологических подходов к изучению таких динамических элементов человека, как мимика и видимая часть артикуляции речевого аппарата, не позволяло до последнего времени проводить их криминалистическое исследование. Вместе с тем, изучение указанных динамических проявлений человека в динамике является единственно возможным исследовательским подходом в силу кратковременности (скоротечности) проявления отличительных признаков мимических картин на лице человека, а также видимой части работы его артикуляционного аппарата. Исследование отдельных статических изображений не позволяет этого сделать.

Третий методологический подход предусматривает математизацию и компьютеризацию криминалистического исследования динамических признаков человека. Только на основе математических методов исследования и обработки данных может быть получена объективная, доступная для восприятия и оценки информация о динамических проявлениях человека. При этом математические и компьютерные методы применяются не только для обработки результатов экспертного исследования, но и составляют основу самих методов исследования динамических признаков человека.

¹ Самойлов Г. А. Основы криминалистического учения о навыках : учеб. пособие / Г. А. Самойлов. – М. : НИО и РИО ВШ МВД СССР, 1968. – С. 33.

В данном случае речь идет уже не просто о компьютеризации и математизации судебных экспертиз, а использовании компьютерных методов исследования, как единственно применимых для эффективного изучения сложных объектов (процессов), не доступных для изучения, восприятия и оценки с использованием традиционных «ручных» методов.

Четвертый методологический подход в криминалистическом исследовании динамических признаков человека состоит в том, что в качестве отличительных признаков динамических элементов внешности могут выступать только индивидуализирующие особенности независимых друг от друга динамических элементов человека.

Так, например, несостоятельность антропометрической системы А. Бертильона состояла в том, что осуществлялся учет признаков, которые зависели друг от друга. Одному из критиков системы А. Бертильона, которым был Френсис Гальтон, принадлежит иллюстрирующее эту ситуацию высказывание: «...принцип, по которому большое количество статистических данных претендуют на квазидостоверность, был явно неверным, была просто необходима новая информация. Ошибка состояла в том, что измерения размеров одного человека проводились так, как будто они были независимыми друг от друга величинами, хотя это совсем не так. Например, высокий человек скорее всего будет иметь более длинные руки, ноги и пальцы, чем низкий. Вероятность ошибки была слишком большой; хотя система была очень оригинальной и интересной»¹.

Практическая реализация рассматриваемого подхода состоит в выявлении независимых друг от друга динамических признаков. Выявить их можно путем применения математического метода факторного анализа всех доступных для регистрации отличительных особенностей динамических проявлений человека².

Использование новых методологических подходов в криминалистическом исследовании динамических признаков человека позволит получать значительно больший объем ориентирующей и доказательственной информации о человеке.

¹ Galton F. *Memories of My Life*. Methuen / F. Galton. – London, 1908.

² Тюрин Ю. Н. Анализ данных на компьютере / Ю. Н. Тюрин, А. А. Макаров ; под ред. В. Э. Фигурнова. – М. : ИНФРА-М : Финансы и статистика, 1995. – С. 35–41.

А. А. Вознюк, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів Національної академії внутрішніх справ;

Д. О. Алексєєва-Процюк, кандидат історичних наук, науковий співробітник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів Національної академії внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ ОВС МОЖЛИВОСТЕЙ ОПЕРАТОРІВ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрены возможности использования информации, получаемой от операторов мобильной связи, в процессе раскрытия и расследования преступлений. Классифицирована данная информация на определенные виды.

Розвиток новітніх технологій, зокрема мобільного зв'язку, створює нові можливості як для вчинення злочинів, так і для їх розкриття та розслідування. Відтак, одним із важливих джерел отримання інформації про осіб, що вчинили злочин, а також причетних до його вчинення, для працівників органів внутрішніх справ (далі — ОВС) стають відомості, що надаються операторами мобільного зв'язку.

Нині у нормативно-правових актах відсутній єдиний та чіткий перелік відомостей, які можуть отримати ОВС від операторів мобільного зв'язку під час виявлення, запобігання, розкриття та розслідування злочинів. Як наслідок, вказана інформація не повною мірою використовується в роботі правоохоронних органів в цілому та ОВС зокрема. Таким чином, зазначене питання є актуальним та витребуваним у правозастосовчій діяльності.

Визначення змісту відомостей, які можна отримати від операторів мобільного зв'язку, потребує з'ясування, насамперед, це питання про принципи роботи цих операторів. Як відомо, комп'ютери компанії-провайдеру мобільного зв'язку постійно реєструють місцезнаходження того чи іншого абонента у конкретний проміжок часу, навіть якщо він не веде у цей час ніяких розмов (ідентифікуючі службові сигнали, що авто-

матично передаються телефоном на базову станцію). Точність визначення місцезнаходження абонента в цьому випадку залежить від цілого ряду факторів: топографії місцевості, наявності перешкод і псевдо відображень радіо сигналу від будинків, місця розташування базових стільникових станцій, кількості працюючих у даний момент телефонів у даній «соті» тощо. Велике значення має й розмір «соти», у якій працює телефон абонента. Тому точність визначення його місцезнаходження в місті набагато вище, ніж у сільській місцевості (розмір «соти» у місті складає близько 1 кв. км проти 50-70 кв. км на відкритій місцевості)¹.

Аналіз чинних нормативно-правових актів, якими врегульована діяльність операторів мобільного зв'язку, та робіт науковців з цієї проблеми² дозволяє класифікувати весь загал інформації про абонента на дві основні групи:

1) відомості щодо наданих телекомунікаційних послуг (у тому числі факт отримання послуг, їхня тривалість, зміст, маршрути передавання тощо):

– за відомим номером абонента можливе встановлення IMEI коду терміналу або IMEI кодів всіх терміналів, якими користувався даний абонент у зазначений період часу;

– за відомим IMEI кодом терміналу можливе встановлення номера абонента або всіх номерів абонентів, які користувалися даним терміналом у зазначений період часу;

– вибірка вхідних/вихідних дзвінків конкретного абонента у зазначений період часу;

– встановлення місця перебування (в межах соти) конкретного терміналу з привязкою до часу;

– встановлення номерів ваучерів поповнення балансу абонента, з метою встановлення місця придбання;

– відслідкування переміщення коштів з балансу одного абонента на баланс іншого;

– вибірка всіх активних терміналів, які знаходилися в певному квадраті місцевості у певний час;

¹ Пазиніч В. І. Правові та організаційні засади розслідування злочинів у сфері мобільних телекомунікацій України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. І. Пазиніч. – К., 2009. – 223 с.

² Сербінов О. С. Окремі види інформації про абонента, яка знаходиться у користуванні операторів мобільного зв'язку та може бути отримана у ході проведення оперативно-розшукових заходів або слідчих дій / О. С. Сербінов // Адвокат. – 2009. – № 1.

– встановлення номера абонента користувача Інтернету за допомогою мобільного терміналу по протоколу gprs/edge/cdma, в разі якщо відома його IP адреса і час виходу в Інтернет під нею;

– постановка на облік певного номера абонента або IMEI номера терміналу з подальшим повідомленням замовника в разі появи вказаних абонентів або терміналів в мережі;

– за допомогою додаткових програмно-апаратних комплексів, встановлених на площадці оператора, можлива постановка на відслідкування зразка голосу конкретної особи із встановленням IMEI номера терміналу, номера абонента;

– у разі, якщо дана особа починає сеанс голосового зв'язку, відповідно можливо вести запис розмов даної особи, незалежно яким терміналом або абонентським номером вона користується;

2) відомості про споживача, отримані при укладанні договору:

– прізвище, ім'я, по батькові;

– місце реєстрації, фактичного проживання;

– місце роботи, посада;

– реєстраційні дані документа, яким підтверджуються особисті дані (паспорт, посвідчення водія, службове посвідчення працівника органів державної влади або місцевого самоврядування тощо) — серія, номер, коли, ким і де виданий;

– ідентифікаційний код;

– назва, код ЄДРПОУ, банківський рахунок, назва банку та МФО, номер свідоцтва платника ПДВ, код платника ПДВ, юридична адреса, прізвище, ініціали уповноваженої особи, адреса доставки кореспонденції, контактний телефон, адреса електронної пошти для абонента-юридичної особи.

Таким чином, від операторів мобільного зв'язку під час виявлення, запобігання, розкриття та розслідування злочинів можна отримати відомості про:

– місце перебування особи в конкретний проміжок часу;

– зв'язок осіб (встановлення факту знайомства, розмови тощо);

– здійснення дзвінків (час, номер телефону абонента, тривалості розмови, IMEI мобільних терміналів, місце проведення дзвінка тощо);

– повідомлення (зміст, адресати тощо).

Слід зазначити, що більша частина відомостей отримується під час проведення оперативно-розшукових заходів тільки після заведення оперативно-розшукової справи та потребує легалізації. Якщо вони не можуть бути залучені до кримінальної справи, то можуть бути

використані для висунення версій, планування оперативно-розшукових, слідчих та інших дій. Вся отримана інформація має ретельно перевірятися.

Під час використання можливостей операторів мобільного зв'язку необхідно врахувати, що мобільні телефони можуть бути предметом, знаряддям та засобом учинення злочину.

Відомості, отримані від операторів мобільного зв'язку, можуть бути використанні для встановлення:

- факту вчинення злочину;
- часу, місця, способу вчинення злочину;
- осіб, що вчинили злочини (у тому числі співучасників та причетних осіб);
- місця знаходження викраденого майна;
- свідків, потерпілих, очевидців учинення злочину.

А. Ф. Волобуєв, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики ННІ ПЕС Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Проанализирован зарубежный опыт использования полиграфа при расследовании преступлений. Обращено внимание на недостаточно критическое отношение к практике применения данного технического средства и сформулированы соответствующие предложения и рекомендации.

Останнім часом у МВС України проводиться інтенсивна робота (Укрбюро Інтерполу) щодо вивчення зарубіжного досвіду застосування поліграфа при розкритті злочинів та його використання в органах внутрішніх справ¹. Правоохоронні органи завжди були зацікавлені в одержанні сучасних технічних засобів, які було можна використовувати для ефективного виявлення, фіксації, вилучення,

¹ В органах внутрішніх справ на даний час поліграф використовується в роботі з персоналом (Інструкція про застосування комп'ютерних поліграфів у роботі з персоналом органів внутрішніх справ України, затвержена Наказом МВС України від 28.07.2004 р. № 842).

дослідження і використання доказів при розслідуванні злочинів. Розроблення таких засобів або їх пристосування до вирішення завдань кримінального судочинства, а також рекомендацій щодо їх використання є одним із завдань науки криміналістики. Але щодо поліграфа насторожує створений навколо нього ореол безпомилкового глибоко наукового технічного засобу розпізнавання неправдивих свідчень (одержав навіть назву «детектор брехні»). Звертає на себе увагу і відносна простота рекомендованого застосування цього приладу. У зв'язку з цим виникають певні міркування і пропозиції щодо можливостей використання поліграфа при розслідуванні злочинів.

Поліграф є технічним засобом, який використовується при проведенні інструментального психофізіологічного дослідження, для синхронної реєстрації в аналоговій чи цифровій формі фізіологічних параметрів людини (дихання, серцево-судинної активності, електричного опору шкіри та ін.) й інформації, яка повідомляється (запитання і відповіді на запитання). Здавна було помічено, що в людини, яка вчинила злочин, через страх перед можливим викриттям відбуваються різні зміни фізіологічних функцій. Це дає потенційну можливість використовувати такий технічно досконалий прилад, як поліграф, для виявлення осіб, причетних до вчинення злочину, а також осіб, які володіють інформацією про злочин, але з певних причин не надають її правоохоронним органам, а приховують.

У зв'язку з цим потрібно мати на увазі, що використання такого технічного засобу пов'язано з проникненням у надзвичайно складний внутрішній світ людини, для чого, з одного боку, повинні бути достатні підстави, а з другого — добровільна згода людини. Окрім того, багаторічний досвід використання поліграфа в зарубіжних країнах (зокрема, в США) свідчить, що достовірність результатів оцінюється не вище 70%. У чисельних публікаціях на цю тему навіть висвітлюються прийоми обману поліграфа (вжиття алкоголю напередодні випробування або великої кількості сечогінних напоїв, недосипання та ін.).

Потрібно відзначити, що поряд з дійсно позитивними можливостями застосування поліграфа при розслідуванні злочинів існує й небезпека неправильної інтерпретації результатів його застосування, а також відвертих зловживань — здійснення незаконного психологічного впливу на особу, порушення її прав. У цьому розумінні видається важливим врахування таких вихідних положень:

1) детектор вимірює не брехню, а різні реакції організму, що вказують на ступінь залучення уваги опитуваного до заданих стимулів (інформації);

2) реакції організму відображають не істинність інформації, а всього лише віру випробуваної особи в її істинність або хибність (особа може думати, що її знання правдиві, хоча вони можуть бути навіяні або нав'язані);

3) якщо особа, яка застосовує поліграф, має упередження щодо випробуваної особи — існує велика небезпека неправильної інтерпретації результатів (недостовірного висновку);

4) методика застосування повинна бути науково обґрунтована (описана в науковій літературі і апробована в реальній дослідницькій практиці), а також потрібно застосування засобів об'єктивного контролю.

Звичайно, накопичений досвід застосування поліграфа повинен використовуватися для визначення його потенційних можливостей як інструментарію одержання інформації, а з другого боку — забезпечити учасників кримінального процесу від зловживань з боку працівників правоохоронних органів. Все це повинно бути враховане при визначенні форм використання поліграфа, забезпеченні об'єктивності оцінки результатів та їх використання в доказуванні, розробленні відповідної нормативно-правової бази. З урахуванням викладеного, на наш погляд, необхідно виходити з такого.

1. Застосування поліграфа при розслідуванні злочинів можливе лише в процесуальній формі з дотриманням принципів кримінального процесу. Використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності у різного роду «опитуваннях» створює широке поле для зловживань і порушень прав і свобод людини. Перш за все застосування поліграфа як технічного інструмента можливе в межах експертизи, процедура призначення і проведення якої містить певні гарантії достовірності її результатів. Так, у слідчо-судовій практиці Російської Федерації сформувалася й успішно застосовується судова психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа¹.

Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа призначається за наявності непереборних протиріч у показаннях учасників процесу (свідків, потерпілих, обвинувачених, підозрюваних) або у випадку суперечності між показаннями та іншими доказами у справі. Її метою є встановлення факту приховування досліджуваною особою певної інформації, яка має значення в справі. При проведенні даної експертизи поліграфолог оцінює психофізіологічні реакції особи на ті чи інші візуальні або вербальні стимули, після чого робить висновок

¹ Судебная психофизиологическая экспертиза с использованием полиграфа // Информ. бюл. следств. ком. при МВД России. – 2006. – № 2 (128). – С. 8–12.

про їх суб'єктивну значимість, яка свідчить про наявність у пам'яті людини слідів якої-небудь події або її окремих складових. Виявлення таких слідів може служити підставою для вирішення питання про приховування в експертної особи інформації про розслідувану подію. Але висновок експертів не може розглядатися як доказ неправдивості раніше даних показань особи, її винності тощо. Тому постановка питання при призначенні судової психофізіологічної експертизи з використанням поліграфа про причетність або непричетність тієї чи іншої особи до злочину є некоректною, тому що поняття причетності охоплює широкий спектр залученості особи в те чи інше діяння. Не можна ставити питання про правдивість свідчень (оцінка показань) або про вчинення особою злочину, це визначає суд. Коректними вважаються питання, які побудовані таким чином: чи бачив, чи знав, чи чув тощо.

Порядок проведення психофізіологічної експертизи, на наш погляд, повинен визначатися окремою розробленою з використанням світового досвіду методикою, апробованою і затвердженою у встановленому порядку.

2. Видається, що психофізіологічній експертизі може передувати попереднє психофізіологічне дослідження, результати якого оформлюються довідкою спеціаліста (не процесуальна форма використання спеціальних знань). Метою такого дослідження може бути встановлення ознак злочину в стадії порушення кримінальної справи, а також встановлення осіб, які володіють значущою для справи інформацією.

3. Враховуючи, що поліграф використовується не тільки при розслідуванні злочинів, але й в інших сферах діяльності, потрібен Закон України «Про дотримання прав і свобод людини при використанні технічного засобу “поліграф”», в якому повинні бути визначені принципові положення щодо характеристик цього технічного засобу, загального порядку його використання і гарантій дотримання законності.

Що стосується застосування поліграфа при розслідуванні злочинів у процесуальній формі, то це, на наш погляд, не потребує будь-яких змін чи суттєвих доповнень до Кримінально-процесуального кодексу України. Але окремі питання взаємодії слідчого і спеціаліста-поліграфолога потребують врегулювання підзаконними нормативно-правовими актами на відомчому рівні.

Окремо повинно вирішуватися питання підготовки фахівців поліграфологів та комплектації ними експертно-криміналістичних підрозділів МВС України.

О. Ю. Герасименко, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ ФІКСАЦІЇ ЦИФРОВИХ ДАНИХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

Полнота и детальность фиксации обстановки места происшествия рассмотрена как фактор, обеспечивающий возможность фиксации и использования цифровой информации после проведения осмотра места происшествия.

Повнота і детальність фіксації обстановки на місці події за допомогою основного та допоміжних засобів фіксації огляду місця події за будь-яких обставин не є самоціллю. У всякому разі це, скоріш за все, засіб досягнення тих чи інших цілей проведення слідчої дії і не тільки в тому розумінні, що при проведенні слідчих дій повинні реалізовуватись такі принципи кримінального судочинства, як повнота та всебічність дослідження, а й у суто службовому, прикладному значенні, тобто в плані забезпечення виконання певних завдань конкретного огляду місця події.

Якщо подія злочину має дійсне відображення в матеріальному середовищі місця події, специфіка події злочину та особливості обстановки на місці події можуть створювати такі умови для використання засобів фіксації результатів слідчої дії, коли повнота та детальність інформації щодо оточуючої обстановки є, скоріш за все, наслідком великої скупченості об'єктів дослідження при умові, що кожен із цих об'єктів потенційно може мати те чи інше значення для встановлення істини по справі. Інакше кажучи, у практиці проведення огляду місця події можуть мати місце ситуації, коли слідчий, не акцентуючи увагу на вирішенні суто теоретичних питань розрізнення оточуючого фону та об'єктів дослідження, приймає рішення відносно доцільності використання такого варіанта організації застосування засобів фіксації результатів слідчої дії, який гарантовано забезпечує фіксацію якомога більшого обсягу доказової інформації, тобто деякий варіант тотальної фіксації інформації щодо місця події.

Навіть у таких випадках, теоретично, можна вважати, що обстановка місця події як деяка частина інформації, що зафіксована у протоколі огляду місця події, схемах та планах місця події, інформації, яка зафіксована судово-оперативною фотозйомкою, має

своє самостійне значення, що може суттєво впливати на загальну оцінку результатів проведення огляду місця події як одразу ж по закінченні слідчої дії, так і значно пізніше, на подальших етапах розслідування та судового слідства.

При проведенні огляду місця події у будівлі, що має чітко визначену міську адресу, де було виявлено труп у петлі, вельми важливо зафіксувати взаємне розташування трупа відносно тих предметів, які знаходяться неподалік. Так, наприклад, при фіксації взаємного розташування трупа та стільця, що знаходиться поруч із трупом, 10–20 см можуть повністю блокувати подальший процес доказування або мати рішуче важливе значення для встановлення істини по справі.

Припустимо, що коли при проведенні огляду місця події мало місце застосування оптимального в цій конкретній ситуації варіанта використання основного та допоміжних засобів фіксації (на нашу думку, у подібних випадках доцільно використовувати такий варіант застосування засобів фіксації, який забезпечить фіксацію якомога більшого обсягу інформації, що може умовно бути позначений як тотальний), тобто протокол слідчої дії має достатній обсяг доказової інформації, фотознімки трупа та оточуючої обстановки, а схеми та плани будівлі, де було виявлено труп, виконані з урахуванням рекомендацій криміналістики, вилучені предмети зі слідами, знаряддя скоєння злочину та інші речові докази, тоді матеріали кримінальної справи забезпечують можливість встановлення істини по справі навіть у тому разі, коли будівля, де було виявлено труп, буде вщент знищена одразу після закінчення слідчої дії.

У тих випадках, якщо огляд місця події проводиться поза межами населеного пункту, на ділянці відкритої місцевості, за відсутності можливості використання чітко визначеної міської адреси, можливостей використання як орієнтирів перехресть шосейних доріг та інших стаціонарно розташованих на місцевості об'єктів, які могли б використовуватись як орієнтири, можливі ситуації, коли суто теоретична концепція криміналістики, що характеризує поняття ділянки відкритої місцевості як неповторну сукупність розташованих у її межах різноманітних об'єктів, що співвідносяться між собою у даних, конкретних просторових співвідношеннях, може спонукати слідчого провести деяке додаткове дослідження обстановки на місці проведення огляду з метою створення деякої внутрішньої самодостатньої системи координат, що забезпечить можливість фіксації цифрових даних при проведенні огляду місця події, а також можливість використання цієї інформації на подальших етапах розслідування.

У відомих посібниках для слідчого наводяться рекомендації щодо можливостей точно фіксувати місце знаходження предмета на місці події навіть у тому випадку, коли на ділянці відкритої місцевості у наявності є тільки один-однісінький орієнтир. Використовуються компас, планшет та мірна рулетка. Метод простий та ефективний.

Але якщо фіксується місце знаходження пістолета (зброя злочину) відносно одного-однісінького орієнтира («дерево, що стоїть біля шляху»), то чи можна вважати, що слідчий знайшов оптимальний шлях вирішення цього завдання?

Припустимо, що після проведення огляду місця події цей орієнтир був знищений. У тому разі, коли в залі судового засідання місце знаходження зброї злочину буде мати важливе значення, можливі суттєві ускладнення. Суд буде використовувати інформацію, зафіксовану в протоколі слідчої дії («дерево, що розташоване біля шляху»), тобто виходити із сутності самого родового поняття «дерево».

Таким чином, абстрактно мислячи, слід зазначити, що будь-який паросток, висота якого може дорівнювати одному чи двом метрам, у радіусі 50–100 м від точки знаходження знищеного орієнтира автоматично підпадає під родове поняття «дерево».

У теперішній час при орієнтації на ділянках відкритої місцевості широко застосовуються прилади JPS (Система глобального супутникового позиціонування).

Малогабаритні електронні прилади дозволяють оперативно фіксувати географічні координати точки, у якій знаходиться особа, що використовує цей прилад. Забезпечується достатня точність цифрових даних. У тому разі, коли використовується топографічна карта місцевості, з'являється можливість отримання інформації відносно об'єктів, що недоступні прямому візуальному сприйняттю. Можливо встановити відстані до об'єктів, вибрати оптимальний маршрут переміщення по місцевості.

На орієнтуючій стадії огляду місця події на ділянках відкритої місцевості використання приладів JPS та топографічних карт місцевості може значною мірою компенсувати дефіцит інформації щодо обстановки на місці події, який зумовлений неможливістю одномоментного її сприйняття як деякого цілісного об'єкта дослідження.

У таких умовах прилад JPS виконує інформаційно-довідкову, орієнтуючу функцію, але з таким же успіхом цей прилад можна використовувати і для встановлення географічних координат об'єктів, які досліджуються в ході проведення огляду місця події, та фіксувати місце знаходження об'єкта навіть у разі відсутності орієнтирів.

Т. А. Глаголева, кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры оружейведения и трасологии Московского университета МВД России

К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ «ЭЛЕКТРОШОКОВОГО ОРУЖИЯ» В РОССИИ

Проаналізовано чинне законодавство, що регулює обіг електрошокової зброї. Висвітлено окремі різновиди електрошокових пристроїв та надано їх характеристики.

За последние годы в России довольно резко увеличилось количество различного вида поражающих объектов среди населения. Отечественная оружейная промышленность предлагает нашему потребителю новые модели оружия для самообороны и защиты своей собственности. Как известно, принятый в 1996 году Федеральный Закон «Об оружии» впервые ввел в оборот гражданского оружия самообороны электрошоковые устройства и искровые разрядники. В частности, ст. 3 содержит указание на возможные модификации этого вида «оружия» — «электрошоковые устройства и искровые разрядники отечественного производства, имеющие выходные параметры, соответствующие требованиям государственных стандартов Российской Федерации и нормам Министерства здравоохранения Российской Федерации».

В то же время среди основных понятий, разъясняемых ст. 1 Федерального Закона «Об оружии», толкование терминов «электрошоковые устройства и искровые разрядники» не приводится. Порядок их приобретения регулируется ст. 13, в соответствии с которой электрошоковые устройства и искровые разрядники регистрации не подлежат, и граждане Российской Федерации имеют право приобретать их без получения лицензии, то есть совершенно свободно.

Таким образом, действующим Федеральным Законом «Об оружии» к обороту на территории России разрешены только электрошоковые устройства и искровые разрядники (далее — ЭШУ и ИР) отечественного производства. По ГОСТу Р50940-96 предельно допустимое напряжение для них не должно превышать 65 тысяч вольт, а энергия — 3 джоулей.

Действие ЭШУ и ИР основано на использовании электроэнергии, источником которой являются электрические батареи. Получае-

мая от них энергия трансформируется или конденсируется и высвобождается в виде мгновенного импульса, поражающего мышечную и нервную системы, что приводит к кратковременному шоку, исключая активные действия со стороны нападающего.

Электрошоковые устройства и искровые разрядники контактного действия могут быть карманные или удлиненные в виде дубинок. В конструкцию обязательно входят рабочие электроды, которые наиболее удалены друг от друга, и электроды так называемого холостого хода, расстояние между которыми определяет максимальное напряжение. В случае контакта с телом человека сопротивление между рабочими электродами становится меньше сопротивления воздуха, и разряд приходится на конкретный участок его тела. В противном случае, т. е. согласно техническим требованиям, при подаче напряжения в «холостую» срабатывают электроды холостого хода, между которыми появляется электрическая дуга. ЭШУ и ИР не должны в конструкции иметь накопительные конденсаторы, поскольку на разрядниках может оставаться остаточный заряд, вследствие чего ЭШУ и ИР могут быть небезопасны в обращении.

Рис. 1. Контактные электрошоковые устройства (слева направо): «Каракурт» и «Мальвина» разных модификаций

Исходя из вышесказанного, ЭШУ и ИР можно определить как *«специальные средства нелетального воздействия»*, конструктивно предназначенные для поражения цели искровым разрядом автономного источника электрического тока как при непосредственном контакте с объектом поражения, так и дистанционно.

Очевидно, что в настоящее время наметились два круга поражающих объектов — летального действия (огнестрельное оружие), способного наносить смертельные повреждения, их незаконный оборот является уголовным преступлением, и «специальные средства нелетального воздействия», незаконный оборот которых в настоящее время относится к административному проступку.

Проблема криминалистической оценки «специальных средств нелетального воздействия» является одной из немаловажных вопросов в судебно-баллистическом исследовании. Научные критерии эффективности действия «спецсредств нелетального воздействия» на организм человека с помощью электрического тока изучены не в полной мере. Поэтому границы летальности и нелетальности электрошоковых устройств, а значит и пограничные области воздействия между «шоковым состоянием» и «смертельным поражением», не определены.

Также отсутствует единый метод определения физиологического действия электрического тока на человека вообще и эффективности спецсредств, использующих электрический ток, в частности. Не определены и параметры полной электрической цепи (напряжение, частота, сила тока, время протекания тока, путь тока в теле человека и т. д.), отделяющие летальное физиологическое воздействие на организм человека от нелетального.

Невозможность точной оценки эффективности воздействия электрошоковых устройств на организм человека определяется тем, что многочисленные практические данные по эффектам поражения электрическим током, полученные во всём мире и за всю историю электротехники, относятся не к специфическому воздействию электрошоковых устройств, а в большей степени к поражению людей электрическим током промышленных параметров, то есть применяемых в электротехнике значений напряжения, частоты, выходной мощности и т. п.

Безопасность применения таких средств подвергается сомнению, так как испытания в России на летальность на людях категорически запрещены, а испытания на животных по морально-этическим

критериям не проводились в об'ємі, достаточному для определения статистически достоверных значений: например, наступления летального исхода для животных с массой, сопоставимой с массой тела человека.

Представляется, что дальнейшая разработка и их применение в качестве средств самообороны неизбежно повлечет за собой потребность в разработке понятийного аппарата и его унификации.

Появление новых видов потенциально опасных моделей электрошоковых устройств (далее — ДЭШУ) вызывает необходимость в практическом определении критериев эффективности ЭШУ и ДЭШУ в целях приведения их характеристик в правовое соотношение между летальным и «нелетальным» оружием. Думается, что критерием разграничения в данном случае будут последствия применения данных оружия (или спецсредств), их способность к наступлению летального исхода или причинения телесных повреждений человеку.

І. В. Гора, кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри криміналістики
Національної академії Служби безпеки України

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ Й РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ОРГАНАМИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Рассмотрены современные подходы к определению сути технико-криминалистического обеспечения деятельности органов Службы безопасности Украины по раскрытию и расследованию преступлений.

Згідно зі ст. 17 Конституції та Закону України «Про Службу безпеки України» Службу безпеки України (далі — СБ України) визначено як державний правоохоронний орган спеціального призначення, на який покладено забезпечення державної безпеки України, захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки також

віднесено попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Серед головних умов успішної боротьби з кримінальними проявами є застосування науково-технічних досягнень у діяльності органів СБ України з виявлення, вилучення, дослідження і використання інформації, яка має значення для встановлення злочинця й обставин злочину.

Поняття техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів СБ України треба розглядати на основі підходу до розкриття й розслідування злочинів як до специфічних форм колективної діяльності слідчих, оперативно-розшукових та контррозвідувальних підрозділів з реалізації ними соціальної функції боротьби зі злочинністю. З цих позицій розкриття, розслідування та попередження злочинів — це види системної соціально корисної діяльності. І як і будь-яка інша соціальна, діяльність з розкриття, розслідування й попередження злочинів повинна бути належним чином організована й забезпечена, до того ж організована у такій формі й забезпечена необхідними ресурсами в такому асортименті й кількості, які б забезпечували ефективне функціонування цілісної системи, досягнення поставлених перед нею цілей.

Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття й розслідування злочинів доцільно розглядати як у широкому логічному, так і у вузькому розумінні. У широкому розумінні техніко-криміналістичне забезпечення діяльності органів СБ України — це система взаємоузгоджених науково-дослідних, організаційних, інформаційних, матеріально-технічних й інших заходів у межах їх функцій, визначених чинним законодавством, спрямованих на попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції, організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. У вузькому розумінні сутністю техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів СБ України є створення умов для підвищення ефективності контррозвідувальної, оперативно-розшукової та слідчої діяльності шляхом розробки і впровадження техніко-криміналістичних методів й засобів збирання та дослідження матеріальних носіїв доказової інформації.

На нашу думку, треба чітко розмежовувати техніко-криміналістичне забезпечення контррозвідувальної, оперативно-розшукової та слідчої діяльності СБ України та забезпечення діяльності контррозвідувальних, оперативно-розшукових та слідчих підрозділів криміналістичними засобами і методами. Перше — це відображення сутності криміналістики, її призначення, а саме розробка тих криміналістичних засобів і методів, котрі необхідні для виконання практичної діяльності. Друге — організаційні та інші заходи щодо доведення цих засобів до їх застосування виконавцями. Таке розмежування необхідне для того, щоб було зрозумілим, хто і чим повинен займатися стосовно забезпечення контррозвідувальної, оперативно-розшукової та слідчої діяльності. Покладання на криміналістику і криміналістів не властивих їм завдань буде призводити до їх неякісного виконання або взагалі невиконання.

Необхідно розрізнати також науковий та практичний аспекти техніко-криміналістичного забезпечення. З точки зору прикладних функцій криміналістики воно міститься у розробці та впровадженні в контррозвідувальну, оперативно-розшукову та слідчу діяльність техніко-криміналістичних засобів та методів збирання та дослідження матеріальних джерел інформації. З цією метою криміналістикою досліджуються та розробляються теоретичні основи криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів, створюються нові засоби криміналістичної техніки, пристосовуються до виконання нових завдань існуючі, розробляються наукові методи та рекомендації для пошуку, виявлення, огляду, фіксації, дослідження матеріальних об'єктів — джерел інформації про осіб та знаряддя злочинної діяльності. З практичної точки зору техніко-криміналістичне забезпечення полягає у наданні контррозвідувальним, оперативно-розшуковим та слідчим підрозділам СБ України засобів і методів криміналістичної техніки, а також інформації, що отримується в результаті виявлення й дослідження матеріальних об'єктів (документів, предметів, речовин та слідів), в наданні допомоги оперативному складу в застосуванні криміналістичної техніки при проведенні оперативно-розшукових заходів.

У змісті техніко-криміналістичного забезпечення виокремлюють такі структурні елементи: цілі використання криміналістичних засобів та методів, конкретні напрями криміналістичного забезпечення та способи отримання необхідної інформації для досягнення

мети у межах конкретного напрямку. До числа цілей техніко-криміналістичного забезпечення відносять: *виявлення, отримання, фіксацію, вилучення, збереження носіїв криміналістичної (оперативно значущої) інформації; діагностику (розпізнавання — встановлення певних характеристик осіб та матеріальних об'єктів); ідентифікацію* — встановлення тотожності особи або матеріального об'єкта за проявами загальної родової (групової) належності порівнюваних матеріальних об'єктів; *визначення ситуації* (явища, події або дії осіб) за залишеними матеріальними відображеннями; *відтворення матеріальних об'єктів у їх первісному стані шляхом реконструкції (уявного образу) або реставрації (фізичного відтворення); профілактику; криміналістичну класифікацію* (систематизація даних про осіб та матеріальні об'єкти у відповідних криміналістичних інформаційних системах з метою отримання оперативно-значущої й доказової інформації).

У структурі техніко-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів органами СБ України виокремлюють такі напрями: діагностика та ідентифікація осіб; виявлення, діагностика та ідентифікації матеріальних об'єктів; забезпечення робіт на місці проведення оперативно-розшукових заходів; організація та ведення криміналістичних інформаційних систем. Кожний з напрямів техніко-криміналістичного забезпечення має свої методи вирішення завдань. Так, діагностика та ідентифікація особи здійснюється за проявами психофізіологічної сфери людини, тобто за відображеннями різноманітних навичок (діагностика та ідентифікація людини за цими проявами здійснюється в процесі почеркознавчих, авторознавчих, дактилографічних, фоноскопічних та інших досліджень). Відображення анатомічних та морфологічних властивостей людини дає змогу здійснити її ідентифікацію та діагностику в процесі гомеоскопічних (за слідами рук, ніг, зубів та ін.) та габітологічних (за ознаками зовнішності) досліджень. Відображення біохімічної сфери людини обумовлює можливість її діагностики та ідентифікації за слиною, кров'ю, потом, волоссям та іншим виділенням організму людини.

Інший напрям пов'язаний з вивченням різного роду матеріальних об'єктів. Завдання цього напрямку вирішуються на основі використання методів дослідження будови об'єктів, їх структури, фізичних

та хімічних властивостей. У межах даного напрямку здійснюються такі види досліджень: техніко-криміналістичне дослідження документів; трасологічні дослідження знарядь, інструментів та пов'язаних з ними слідів; балістичні дослідження зброї, боєприпасів та слідів пострілу; вибухотехнічні дослідження штатних та саморобних пристроїв, вибухових речовин, засобів ініціювання та слідів вибуху; матеріалознавчі дослідження (паливно-мастильних матеріалів, металів та сплавів, скла та кераміки, полімерів та пластмас, наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів та ін.). Організація й ведення криміналістичних інформаційних систем пов'язані із створенням різного роду класифікаторів (почерків, відбитків пальців, фотопортретів, вибухових речовин, кулегільзотек та ін.), засобів кодування та збереження даних, алгоритмів та програм перевірки масиву облікових даних за пошуковим завданням. Такими є основні проблеми техніко-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів органами СБ України.

Д. В. Затенацький, кандидат юридичних наук, науковий співробітник Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Определены наиболее эффективные технико-криминалистические приемы для актуализации идеальных следов. Рассмотрены их суть, содержание, особенности и возможности их применения.

Досить перспективним напрямом у дослідженні й вилученні ідеальних слідів є розробка техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів, визначення можливостей їх застосування.

Техніко-криміналістичні прийоми являють собою предметний склад (структурний елемент) криміналістичної техніки, застосування їх обумовлено необхідністю використання науково-технічних засобів. Більш того, застосування техніко-криміналістичних прийомів має

відповідати тим самим критеріям допустимості, які висуваються до науково-технічних засобів. Інформаційна спрямованість техніко-криміналістичного прийому дозволяє розглядати його як один з компонентів пізнавального процесу в інформаційному забезпеченні діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Практичне впровадження техніко-криміналістичних засобів передбачає системний підхід у вирішенні відповідних теоретичних та методичних проблем використання техніко-криміналістичних прийомів.

Техніко-криміналістичний прийом — це найбільш раціональний, ефективний та послідовний спосіб застосування науково-технічного засобу або виконання його окремих функцій, спрямованих на досягнення певної мети. Вони повинні відповідати певним вимогам. Зокрема, серед таких необхідно зазначити науковість, раціональність способу застосування, ефективність застосування, оптимальну послідовність використання. Правильне визначення вимоги оптимальності використання зазначених прийомів буде сприяти досягненню конкретної мети, а саме збиранню, дослідженню, вилученню доказів.

Через певні особливості ідеальних слідів виявляється й своєрідність науково-технічних засобів у роботі з ними, а тим самим й техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів. До таких техніко-криміналістичних прийомів можна віднести прийоми застосування комп'ютерного фоторобота, прийоми використання звуко- і відеозапису, поліграфа, спектрографа-сонографа, інших науково-технічних засобів, які застосовуються в слідчій і оперативно-розшуковій діяльності.

Особливості застосування тих чи інших техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів необхідно відшукувати в їх змістовній складовій. Так, з огляду на психологічні закономірності сприйняття і запам'ятовування у процесі складання комп'ютерного фоторобота необхідно виокремити ряд техніко-криміналістичних прийомів, а саме: повернення в будь-який пункт алгоритму (тобто складання словесного портрета, пошук групи схожих портретів, формування групи подібності, побудова, ретушування й збереження фоторобота); повторне виконання відповідних процедур зі збереженням раніше отриманих результатів; зіставлення, накладення, поєднання окремих ознак зовнішності людини з їхніми модифікаціями; пропозиція свідкові (потерпілому) зобразити окремі ознаки зовнішності людини самостійно; динамічна змінюваність запропонованих фотозображень; наочна демонстрація окремих ознак; пропонування різних варіантів елементів зовнішності тощо.

Процес отримання (вилучення) ідеального сліду за допомогою рисованого портрету теж передбачає використання певних техніко-криміналістичних прийомів: виготовлення рисованого портрета за допомогою різних засобів рисування (олівця; фломастера; крейди) або комп'ютерної графіки тощо.

Серед техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів застосування засобів відеозапису (відеокамери) при провадженні вербальних слідчих дій необхідно виокремити такі: а) пришвидшений та пригальмований запис; б) зміна точки запису об'єктів та людей; в) наїзд та від'їзд; г) динамічна зйомка (запис об'єктів, людей у русі); г) статична зйомка (запис нерухомих об'єктів, людей); д) зйомка з використанням можливостей нічного бачення; е) кадрування; є) зйомка з використанням функції наближення та віддалення відеокамери (цифрове, оптичне збільшення).

Вибір зазначених техніко-криміналістичних прийомів для актуалізації ідеальних слідів у межах застосування тих чи інших науково-технічних засобів має диференційований характер, обумовлений процесуальним положенням та індивідуально-психологічними особливостями особи. При визначенні можливостей їх застосування необхідно враховувати особливості формування ідеальних слідів, застосовуваних науково-технічних засобів.

Т. М. Івасишин, кандидат біологічних наук, старший викладач Національної академії Служби безпеки України

НОВІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ

Проанализирована система современного криминалистического учета. Обращено внимание на возможности использования банка данных результатов ДНК-анализа объектов биологического происхождения. Подчеркнуты значение и преимущества молекулярно-идентической идентификации. Указаны основные направления автоматизации криминалистических учетов.

Система криміналістичного обліку має різні види. Залежно від вирішуваних завдань криміналістичні обліки поділяються на *оперативно-пошукові* та *інформаційно-довідкові*, а залежно від рівня концентрації інформації — на *центральні, регіональні й місцеві*.

В. Ю. Шепітько справедливо наголошує, що криміналістичні обліки можуть бути оперативно-довідковими (за прізвищем

і дактилоскопічний), оперативно-розшуковими (осіб, які пропали безвісти; невпізнаних трупів тощо) і спеціальними (кулегільзотеки тощо)¹.

Так, Р. А. Усамов стверджує, що криміналістичний облік становить інформаційно-пошукову систему правового характеру, яка містить масив криміналістичної інформації, перетвореної фахівцями за допомогою науково обґрунтованих методів і засобів із метою її використання в розкритті, розслідуванні та попередженні злочинів².

Утім, доволі слушно зауважує С. А. Ялишев, що раціональне використання криміналістично важливої інформації можливе тільки в рамках великої інформаційно-пошукової системи з використанням комп'ютерної техніки³.

В. А. Журавель зазначає, що серед різноманітних форм інформаційного забезпечення слідчих найбільш продуктивними є інформаційно-довідкова, інформаційно-пошукова, інформаційно-модельна та інформаційно-консультаційна системи⁴. Найпоширеніші із зазначених систем в експертно-криміналістичних службах Служби безпеки України та МВС України є інформаційно-довідкова й інформаційно-пошукова системи, призначення яких забезпечення пошуку й оброблення даних, які відображені в різних видах криміналістичних обліків.

Облік — це система реєстрації та зберігання інформації про осіб, які вчинили злочини, про самі злочини і пов'язані з ними факти й предмети.

Криміналістичні обліки Служби безпеки України та Міністерства внутрішніх справ однозначно оцінюють як один з ефективних заходів із попередження й розкриття злочинів проти держави та інших кримінальних проявів, викриття небезпечних злочинців.

Підвищення ефективності використання можливостей криміналістичних обліків пов'язане не тільки із вдосконаленням наявних, але й зі створенням нових видів криміналістичних обліків.

У Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України функціонує створений у 2000 році спеціальним

¹ Шепітько В. Ю. Криміналістика : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. — Х. : Право, 2001. — С. 142–143, 466.

² Усамов Р. А. Информационные основы предварительного расследования / Р. А. Усамов. — М. : Юрлитинформ, 2006. — С. 85.

³ Ялишев С. А. Криминалистическая регистрация: проблемы, тенденции, перспективы / С. А. Ялишев. — М. : Акад. упр. МВС РФ, 1998. — С. 40.

⁴ Журавель В. А. Інформаційне забезпечення процесу розслідування: шляхи і засоби / В. А. Журавель // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2004. — № 2. — С. 175–179.

рішенням МВС та Генеральної прокуратури банк даних результатів ДНК-аналізу об'єктів біологічного походження, вилучених із місця нерозкритих злочинів на сексуальному ґрунті.

Згідно з Наказом МВС України № 390 від 10.09.2009 року «Про затвердження Інструкції з організації функціонування криміналістичних обліків експертної служби МВС» база ДНК є кримобліком, поповнення цього банку даних відбувається за результатами судових молекулярно-генетичних експертиз та досліджень, призначених у встановленому процесуальному законодавством порядку.

Ефективність позитивного вирішення кожної з кримінальних справ у боротьбі зі злочинністю як на побутовому, так і на загальнодержавному рівні залежить від результативності роботи правоохоронних органів, підвищити яку можна лише за умов постійної взаємодії й координації зусиль оперативних, слідчих підрозділів і експертної служби.

Сьогодні молекулярно-генетична ідентифікація становить принципово новий тип наукового знання, що відкриває надійні перспективи для вирішення ідентифікаційних завдань у кримінальному процесі та розвитку доказової бази й має ряд переваг перед традиційними серологічними методами дослідження біологічних слідів людини, а саме:

- наявність молекули ДНК у кожній клітині організму людини, що містить ядро;
- підвищена стійкість структури молекули ДНК до дії фізико-хімічних чинників навколишнього середовища;
- відсутність впливу предмета-носія;
- можливість встановлення факту змішування біологічного матеріалу від двох та більше осіб;
- можливість дослідження мікрослідів;
- можливість диференціації змішаних слідів (наприклад, сперми та епітеліальних клітин потерпілої при розслідуванні злочинів на статевому ґрунті);
- високий ступінь вірогідності висновків щодо належності слідів певній особі;
- надійність доказів при їх розгляді в суді;
- зростання довіри в суспільстві до кримінально-судової системи.

Сучасний рівень розвитку ДНК-аналізу свідчить про необхідність використання його результатів у розкритті та розслідуванні злочинів проти особи.

Відповідно до Положення про експертну службу Міністерства внутрішніх справ, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 988 від 20.06.2000 року¹, експертна служба має такі підрозділи: Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС, науково-дослідні центри при головних управліннях МВС в Автономній Республіці Крим, м. Києві й Київській області, управліннях МВС в областях, м. Севастополі й на транспорті. Одне з основних завдань експертної служби — ведення загальнодержавного криміналістичного обліку. Згідно з Настановою про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України, затвердженою наказом МВС України № 682 від 30.08.1999 року, експертно-криміналістична служба МВС України входить у блок кримінальної міліції й складається з експертно-криміналістичних підрозділів, до яких належать Державний експертно-криміналістичний центр Міністерства внутрішніх справ України й науково-дослідні експертно-криміналістичні центри при Управліннях Міністерства внутрішніх справ і які є самостійними структурними підрозділами Міністерства внутрішніх справ².

Сьогодні експертна служба проводить експертизи за 44-ма напрямками досліджень. Більшість із цих напрямів експертної діяльності поряд із традиційними видами криміналістичних експертиз передбачає застосування наукоємних інструментальних досліджень, таких як ДНК-аналіз, газова та рідинна хроматографія, Іч-фур'є спектроскопія, магнітооптична дефектоскопія та інших.

Здійснено вагомі практичні кроки з автоматизації криміналістичних обліків: створено інформаційно-пошукову базу «Вибухівка», бази даних підроблених грошових знаків та документів, дактилоскопічну ідентифікаційну систему «ДАКТО-2000», каталог синтетичних наркотиків, банк даних результатів ДНК-аналізу за нерозкритими злочинами, вчиненими на ґрунті; автоматизовану інформаційно-пошукову систему ведення обліку автотранспорту із зміненими ідентифікаційними позначеннями «Автоексперт». Уведено в експлуатацію автоматизовану балістичну ідентифікаційну систему «ТАІС».

Відповідно до потреб слідчої практики забезпечено опанування й подальший розвиток нових напрямів досліджень — комп'ютерно-

¹ Про створення експертної служби МВС // Офіц. вісн. України. – 2000. – № 25. – С. 25.

² Настава про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України, затверджена наказом МВС України № 682 від 30.08.1999 року. – п. 6.6.2.

технічних, економічних, товарознавчих, мистецтвознавчих, у сфері інтелектуальної власності, автотоварознавчих, технічного стану транспортних засобів, пожежно-технічних, молекулярно-генетичних тощо. У самостійні напрями організаційно виокремлені автотехнічна експертиза, експертиза наркотиків, пожежотехнічна експертиза. Утворено нові відділи — експертизи у сфері інтелектуальної власності й високих технологій; молекулярно-генетичної ідентифікації; імунологічної, цитологічної, одорологічної експертизи та експертизи волосся; фінансово-економічної.

Розвивається міжнародне професійне співробітництво. З 2002 року ДНДЕКЦ є членом Європейської мережі криміналістичних наукових установ (ENFSI — ЄМКНУ). Під патронатом цієї авторитетної міжнародної організації та Міністерства юстиції США проводяться заходи щодо акредитації лабораторій експертної служби за міжнародним стандартом ISO/IEC 17025 та впровадження системи управління якістю.

Із 2004 року ДНДЕКЦ є державним органом сертифікації продукції — спортивної та мисливської вогнепальної зброї, набоїв до неї, а також побутових піротехнічних виробів.

Сьогодні експертна служба МВС на чолі з ДНДЕКЦ забезпечує майже 80 відсотків потреб в експертизах за кримінальними справами. Щороку проводиться понад 700 тисяч експертиз та досліджень — за останні п'ять років їх кількість збільшилася на 15 відсотків.

Я. В. Комиссарова, кандидат юридических наук, доцент Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина

ПОЛИГРАФ В РОССИИ: РЕАЛИИ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ

Охарактеризовано ситуацію, що склалася нині в Росії, коли не тільки питання в межах оперативно-розшукової діяльності, але й судові психофізіологічні експертизи із застосуванням поліграфа по кримінальних справах проводяться регулярно.

Обзор литературы, посвященной «проблеме полиграфа», показывает, что суждения как сторонников, так и противников расширения сферы его применения, зачастую умозрительны. Научные,

технические и нравственные аспекты проблемы обсуждаются без учета реалий сегодняшнего дня, среди которых отчетливо просматривается тенденция роста числа исследований, проводимых с использованием полиграфа, не только в рамках оперативной, но и следственно-судебной деятельности. При этом мнения участников дискуссии не совпадают: одни ратуют за излишне, на наш взгляд, широкое применение полиграфа при производстве по уголовному делу¹, другие — напротив, за неоправданное (с точки зрения действующего в России процессуального законодательства) ограничение его использования рамками оперативно-розыскной деятельности². В то же время защитники подозреваемых и обвиняемых (и даже потерпевшие), апеллируя к ч. 2 ст. 45 Конституции Российской Федерации, согласно которой каждый вправе защищать свои права и свободы всеми способами, не запрещенными законом, нередко настаивают в отдельно взятых (интересующих их лично) случаях на проведении психофизиологического исследования с использованием полиграфа, а следователи и судьи все чаще назначают судебные психофизиологические экспертизы с использованием полиграфа (далее — СПФЭ) по уголовным делам; заключения экспертов-полиграфологов в совокупности с иными доказательствами, собранными по делу, находят отражение в обвинительных заключениях, ложатся в основу судебных решений³.

Обращаясь к истории становления данного вида экспертизы, надо сказать, что целесообразность применения полиграфа в уголов-

¹ Семенцов В. А. Применение полиграфа при производстве отдельных следственных действий / В. А. Семенцов // Актуальные проблемы специальных психофизиологических исследований и перспективы их использования в борьбе с преступностью и подборе кадров: материалы IX междунар. науч.-практ. конф. — Краснодар: Изд-во КубГТУ, 2008. — С. 105–114.

² Ничипоренко Т. Ю. Применение полиграфа в доказывании по уголовным делам: взгляд процессуалиста / Т. Ю. Ничипоренко // Уголов. процесс. — 2008. — № 3. — С. 45–48.

³ Подробнее по вопросу использования заключений специалистов-полиграфологов в доказывании см.: Гургенидзе Е. В. Опыт внедрения психофизиологической экспертизы с применением полиграфа в практику государственного судебно-экспертного учреждения / Е. В. Гургенидзе, В. В. Колкутин // Эксперт-криминалист. — 2008. — № 2. — С. 31–33; Татарин В. Р. Использование возможностей судебно-психофизиологических экспертиз и исследований в отношении потерпевших и свидетелей на стадии предварительного расследования уголовных дел / В. Р. Татарин // Уголовное судопроизводство. — 2008. — № 3. — С. 13–17; Варламов В. А. Составление заключений по материалам психофизиологических исследований / В. А. Варламов, Г. В. Варламов, Я. В. Комиссарова. — М., 2009.

ном процессе в рамках психологической экспертизы была впервые достаточно полно обоснована в начале 90-х гг. прошлого века эстонским ученым П. Пруком¹. Впоследствии такую же позицию занял видный российский криминалист Р. С. Белкин², а в пособии для следователей, подготовленном в НИИ проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре РФ, нашло отражение весьма оптимистичное (для того времени) мнение некоторых известных ученых, полагавших, «что психофизиологическая экспертиза по проверке на полиграфе со временем займет свое место в ряду других судебных экспертиз»³.

Внедрение в практику СПФЭ началось в 1996 г., когда в Институте криминалистики Управления научно-технического обеспечения ФСБ России была организована подготовка экспертов-полиграфологов по Программе подготовки специалистов по опросам с использованием полиграфа (полиграфологов) для федеральных органов исполнительной власти, их подразделений, а также органов и учреждений прокуратуры Российской Федерации и стран-участниц СНГ объемом 380 учебных часов. Обучение завершалось выдачей свидетельства на право производства экспертиз по специальности: «специальные психофизиологические исследования с применением полиграфа (опрос с использованием полиграфа)». Немногим позже (в 2000–2001 гг.) сотрудниками Института криминалистики УНТО ФСБ России было положено начало использованию полиграфа в рамках комплексных психолого-психофизиолого-психиатрических и психолого-психофизиологических экспертиз⁴.

Одним из первых государственных судебно-экспертных учреждений России, где была освоена новая форма использования специальных знаний в целях оказания содействия правоохранительным

¹ Прукс П. Уголовный процесс: научная «детекция лжи». Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе / П. Прукс. – Тарту, 1992. – С. 165–176.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3 : Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. – М., 1997. – С. 54.

³ Пособие для следователя. Расследование преступлений повышенной общественной опасности / кол. авт. ; под науч. ред. Н. А. Селиванова и А. И. Дворкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 1999. – С. 38.

⁴ Подробнее об этом см.: Комиссарова Я. В. Заключение полиграфолога как источник доказательств / Я. В. Комиссарова, А. П. Сошников // Актуальные проблемы современной криминалистики : материалы науч.-практ. конф. : в 2 ч., Симферополь – Алушта, 19–21 сент. 2002 г. – Симферополь : Доля, 2002. – Ч. 1. – С. 67–72.

органам, помощи государственным и негосударственным учреждениям и организациям, а также гражданам — проведение психофизиологического исследования с использованием полиграфа, стала Саратовская лаборатория судебной экспертизы Министерства юстиции Российской Федерации. Первоначально, учитывая специфику деятельности экспертного учреждения, в Саратовской ЛСЭ была обоснована возможность введения заключения специалиста-полиграфолога в материалы уголовного дела в соответствии со ст. 88 УПК РФ в качестве документа — источника доказательств. Следователи органов прокуратуры Саратовской области, при наличии достаточных к тому оснований, стали приобщать к материалам уголовных дел заключения, составленные автором статьи, и ссылаться в обвинительном заключении на полученные в результате психофизиологического исследования сведения¹.

В мае 2003 г. приказом № 114 Министерства юстиции Российской Федерации в Перечень экспертных специальностей, по которым предоставляется право самостоятельного производства судебных экспертиз в судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Российской Федерации, была включена психологическая экспертиза, при этом род экспертизы был определен как «психологическая», а экспертная специальность названа «Исследование психологии и психофизиологии человека», что предопределило возможность использования полиграфа в судебно-экспертных учреждениях Минюста России в рамках судебно-психологических исследований.

В настоящее время СПФЭ в России проводится в ряде государственных судебно-экспертных учреждений (в Главном государственном центре судебно-медицинских и криминалистических экспертиз Министерства обороны РФ с 2004 г.; в Экспертно-криминалистическом центре при ГУВД г. Москвы с 2005 г.; в Экспертно-криминалистическом центре МВД по Республике Татарстан с 2006 г. и др.), а также в некоторых негосударственных экспертных учреждениях (например, ООО «Центр прикладной психофизиологии», г. Москва).

¹ В практическом пособии, подготовленном отделом криминалистики прокуратуры Саратовской области, разъяснялась суть, а также изложенный нами процессуальный порядок использования полиграфа в уголовном судопроизводстве (см.: В помощь следователю: практ. пособие / под ред. В.А. Будылева. – Саратов, 1999. – С. 43–44).

Процесс подготовки специалистов-полиграфологов осуществляется в соответствии со стандартами, принятыми в сфере образования¹. Так, 5 марта 2004 г. заместителем Министра образования Российской Федерации были утверждены Государственные требования к минимуму содержания и уровню требований к специалистам для получения дополнительной квалификации «Судебный эксперт по проведению психофизиологического исследования с использованием полиграфа», а также примерная дополнительная профессиональная образовательная программа профессиональной переподготовки специалистов для получения указанной квалификации (объемом 1 078 часов), 8 апреля 2004 г. введенные в действие Приказом Министерства образования России. Во исполнение Приказа в целях обеспечения осуществления единой государственной политики в области дополнительного образования по заданию Экспертно-криминалистического центра МВД России была подготовлена программа переподготовки специалистов для выполнения нового вида профессиональной деятельности — проведения психофизиологического исследования с использованием полиграфа. Данная программа послужила основой при разработке программ переподготовки специалистов-полиграфологов в Московской государственной юридической академии (2006 г.), Саратовском юридическом институте МВД России (2007 г.), реализуемых в настоящее время другими вузами страны.

В связи с востребованностью СПФЭ сегодня достаточно остро стоит вопрос об унификации ведомственных методик проведения психофизиологического исследования с использованием полиграфа, а также о разработке соответствующей типовой экспертной методики. В какой-то мере пробел был восполнен с разработкой в 2005 г. по инициативе сотрудников АНО «Центр независимой комплексной экспертизы и сертификации систем и технологий» методических рекомендаций по проведению психофизиологических исследований, составной частью которых стала Видовая экспертная методика производства психофизиологического исследования с использованием полиграфа. В 2008 г. по заявке БСТМ МВД России сотрудниками Академии управления МВД России с привлечением ведущих спе-

¹ Кстати, знакомый сегодня всем термин «полиграфология» был введен в обиход в конце 90-х гг. XX ст. выдающимся российским ученым-криминалистом В. А. Образцовым (см.: Криминалистика : учебник / под ред. В. А. Образцова. – М., 1997. – С. 319–329).

циалистов страны по использованию полиграфа в оперативно-розыскной деятельности, судопроизводстве и регулировании трудовых отношений была успешно проведена научно-исследовательская работа по созданию Единых требований к проведению психофизиологических исследований с использованием полиграфа¹.

Помимо методических проблем сегодня в скорейшем решении нуждается также комплекс вопросов по организации межведомственного взаимодействия в процессе борьбы с преступностью с учетом новых перспектив, связанных с появлением в штате Управления организации экспертно-криминалистической деятельности Главного управления криминалистики Следственного комитета при прокуратуре РФ специалистов-полиграфологов (в настоящее время практически в каждой области, крае, республике полиграфологами — сотрудниками региональных отделов криминалистики ежемесячно успешно проводятся десятки исследований по уголовным делам, результаты которых оформляются в виде заключения специалиста согласно ст. 80 УПК РФ).

А. В. Кофанов, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистической техники навчально-наукового інституту підготовки слідчих і криміналістів Національної академії внутрішніх справ

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВІДСТАНИ ПОСТРІЛУ ПРИ СТРІЛЬБІ З ГАЗОВОЇ ТА ДРОБОВОЇ КОРОТКОСТВОЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Раскрыты некоторые практические аспекты определения расстояния выстрела при стрельбе из газового и дробового оружия. Рассмотрены основные и дополнительные следы выстрела, а также предложены определенные рекомендации, которые следует учитывать при определении расстояния выстрела.

Під час проведення судово-балістичних досліджень при розслідуванні злочинів, що пов'язані із застосуванням вогнепальної

¹ В основу Единых требований были положены наработки известных специалистов в области полиграфологии, которые доступны сегодня вниманию заинтересованных лиц в форме научно-практического пособия: Сошников А. П. Полиграф в практике расследования преступлений : метод. рек. / А. П. Сошников, Я. В. Комиссарова, А. Б. Пеленицын, В. Н. Федоренко. – М., 2008.

зброї, великого значення набувають сліди пострілу. У криміналістиці вони поділяються на основні й додаткові. Основні сліди — це дія снаряда (кулі або її частин, шроту, картечі); додаткові сліди — це дія тиску і високої температури порохових газів, порошинок, що не згоріли, кіптяви, мастила та ін. Про характер вогнепального ушкодження свідчить наявність комплексу ознак, які виявляються в ході проведення огляду місця події при огляді трупа, одягу, предметів. Тому одним із головних чинників успіху при розслідуванні злочинів, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї, є якісне й повне проведення огляду місця події із залученням відповідних спеціалістів, що регламентується чинним законодавством (ст. 128¹ Кримінально-процесуального кодексу України).

Основними завданнями огляду місця події є виявлення вогнепальної зброї, патронів, їхніх частин (куль і гільз) і слідів пострілу (вогнепальних пошкоджень, а при близькому пострілі — слідів кіптяви пострілу, часток обгорілих зерен пороху й ін.) на різних предметах, а також відповідна фіксація виявлених слідів і предметів.

Стріляні кулі та гільзи є найважливішими речовими доказами, тому що в більшості випадків дозволяють встановити вид зброї, а також екземпляр зброї, із якої вони були відстріляні, і крім того, вирішити ряд інших важливих для слідства питань.

Розглянемо основні сліди пострілу. Основна дія вогнепальної зброї — це руйнівна дія снаряда, що спричиняє ушкодження перешкоди, які бувають трьох видів: сліпі, наскрізні і дотичні.

Сліпі ушкодження характеризуються наявністю на перешкоді вхідного отвору і каналу, у глибині якого знаходиться снаряд або його осколки.

Наскрізні ушкодження мають вхідний і вихідний отвори, які з'єднані каналом, що утворений снарядом.

Дотичні ушкодження являють собою сліди контактної дії снаряда з перешкодою. У тому випадку, коли снаряд відхилився від початкової траєкторії польоту, має місце рикошет.

Важливим питанням є визначення напрямку і відстані пострілу. Цьому сприяє виявлення ознак вхідного і вихідного отворів та інші сліди. На крихких твердих перешкодах — цегельній, бетонній стіні, на склі й ін. — вихідний отвір більше вхідного і в перетині має форму конуса, який розширяється в бік польоту кулі. У пластичних перешкодах, до яких умовно можна віднести предмети з металу і дерева, діаметр вхідного отвору близький до калібру кулі. В еластичних ви-

робах (матеріали одягу) вхідний отвір звичайно менше калібру кулі або ж цілком відсутній (гумові вироби), тому що еластична перешкода розтягується при ударі, пропускає кулю, а потім отвір знову стискується, утворюючи точкове ушкодження. Відмінність розміру вихідного отвору від вхідного виражено тим більше, чим більша товщина перешкоди.

Вхідні отвори на одязі, як правило, мають дефект тканини (відсутність частини), який менше калібру кулі. Розміри вихідного отвору, як правило, більше вхідного. Вихідні отвори на одязі можуть мати великий розмір у тих випадках, коли в їх утворенні беруть участь уламки кісток або деформована куля чи її уламки.

Сліди рикошету виникають при кутах зустрічі від 0 до 35°, коли куля незначно втрачає свою швидкість, а кут відбиття майже дорівнює куту зустрічі з поверхнею перешкоди. Після рикошету куля продовжує політ за новою траєкторією, яка може бути різноманітною і не піддається практичному розрахунку. Водночас дальність польоту кулі після рикошету залежить від розміру кута відбиття і від розміру відхилення її убік від площини початкового напрямку польоту.

Додаткові сліди пострілу. Механічна дія тиску порохових газів позначається на об'єкті лише при близьких відстанях, не далі 5–10 см. Виражається в утворенні надривів країв вхідного отвору, а іноді й у вибиванні окремих його ділянок. Крім відстані пострілу, руйнівна дія порохових газів залежить від зразка зброї і характеру самої перешкоди. Це пояснюється різною швидкістю, об'ємом і тиском порохових газів. Чим більш потужний патрон, тобто чим більший його порохований заряд, тим більше й об'єм руйнівної дії порохових газів.

Температурна дія порохових газів. Маючи високу температуру (понад 1 000 °С), порохові гази можуть викликати опалення і навіть запалення матеріалів перешкоди. Опалення при пострілах бездимним порохом є навколо вхідного отвору на вовняних тканинах при дистанціях пострілу не далі 8–10 см.

Кіптява пострілу. При пострілі бездимним порохом продукти розкладання капсульного складу (в основному хлористі солі) і металевий пил, що стирається з поверхні кулі, каналу ствола і гільзи, виносяться з каналу ствола назовні пороховими газами. При зустрічі з перешкодою порохові гази розтікаються по ній і кіптява пострілу осаджується.

Колір кіптяви пострілу, як правило, сірий. Інтенсивність тону проявляється в слідах від темно-сірого в центрі до світло-сірого на периферії. При пострілах із сучасних зразків вогнепальної зброї кіптява пострілу відкладається на відстані не далі 30–50 см від дулового зрізу.

Відкладення кіптяви на мішені навколо вхідного отвору при перпендикулярному положенні ствола зброї до поверхні мішені мають форму майже правильного кола.

Частки порохових зерен. Як показує практика, пороховий заряд при пострілі ніколи не згорає повністю. Частки порохових зерен при виході з каналу ствола мають значну швидкість і, маючи незначну масу, продовжують рух, утрачаючи свою кінетичну енергію в результаті опору повітря. Дальність польоту порохового зерна залежить від багатьох чинників, однак переважна кількість часток не відлітає далі ніж на 80–120 см. Механічна дія обгорілих зерен пороху виражається в утворенні наскрізних ушкоджень навколо вхідного кульового отвору, якщо перепона недостатньо міцна, як, наприклад, одяг із тканини. У тих випадках, коли перепона товща або міцна (шкіряна куртка), обгорілі зерна проникають у неї на різну глибину, утворюючи множинні сліпі ушкодження. Нерідко обгоріле зерно залишає лише точкові поглиблення.

Сліди мастила. При пострілі зі зброї зі змазаним каналом ствола мастило летить у вигляді капель на невелику відстань, що не перевищує 45–150 см і відкладається на перешкоді. Після першого ж пострілу мастило згорає й у каналі ствола вже не виявляється.

Обідок обтирання. Кіптява пострілу і матеріал оболонки кулі при контакті з перешкодою частково стираються з її поверхні й залишаються на краях вхідного отвору у вигляді вузького кільця шириною 1–2 мм темно-сірого кольору, так званого обідка обтирання. Цей слід є важливою характеристикою вхідного вогнепального пошкодження.

Особливості вогнепальних ушкоджень значною мірою залежать від відстані, виду й моделі зброї, з якої зроблений постріл. Установлення відстані та місця стрільби відіграють значну роль під час розкриття й розслідування злочинів, скоєних із застосуванням вогнепальної зброї.

Визначення місця, відстані та напрямку пострілу вирішується ситуаційними судово-балістичними дослідженнями й ґрунтується на

законах зовнішньої балістики та вивченні основних і додаткових слідів пострілу.

Під відстанню пострілу розуміється дистанція по прямій лінії між зверненням до перешкоди дуловим зрізом зброї і вхідним отвором на перепоні.

У криміналістиці відстані пострілу умовно поділяють на близькі й неблизькі. Різновидом близького пострілу є постріл упри-тул. Пострілами із близької відстані вважаються такі, коли навколо вхідного отвору можуть бути виявлені додаткові сліди, неблизьким вважається постріл, коли на перешкоді відсутні додаткові сліди.

Поява ознак близького пострілу залежить не тільки від відстані пострілу, але й від властивостей самої зброї та матеріалу перешкоди, тому ця дистанція не однакова для різних видів і зразків зброї.

Визначення відстані пострілу необхідно робити шляхом експериментальної стрільби з того ж екземпляра зброї, патронами тієї ж партії і в такий же матеріал (по можливості), з якого виготовлено наданий на дослідження предмет із вхідним вогнепальним ушкодженням. При цьому відстань близького пострілу може бути визначена з точністю до 2–3 см. Коли не відомі вид і зразок зброї, із якої зроблений постріл, то для уточнення відстані пострілу виходять із довідкових даних, з яких відомо, що механічна і температурна дія порохових газів виявляється в середньому не далі 10 см, наліт кіптяви на 20–50 см, а залишки порохових зерен виявляються на дистанціях до 80–120 см.

У тих випадках, коли відбувалась стрільба шротом, є можливість визначити відстані пострілу ще і за розмірами діаметра розльоту шроту на перешкоді, тому що діаметр розльоту шроту на перешкоді тим більше, чим більша відстань пострілу. Для цього складені графіки, номограми і таблиці, отримані шляхом експериментальної стрільби. І хоча вони не можуть служити підставою для категоричних висновків, дозволяють орієнтуватися в дистанції пострілу за осипом шроту.

Таким чином, для висновку про постріл на близькій відстані необхідно виявити сукупність ряду слідів та їх характерне розташування навколо вхідного отвору. У криміналістиці для визначення дистанції пострілу застосовують також і спектрометричні методи досліджень за наявністю металів і їхнього розподілу навколо вхідного отвору.

С. М. Круль, викладач кафедри кримінального права Прикарпатського Національного університету імені Василя Стефаника

КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Проанализированы основы информационного обеспечения расследования преступлений, а также раскрыты вопросы использования криминалистических учетов в следственной практике.

Пріоритетним напрямом діяльності держави в сучасних умовах є запобігання злочинності, у структурі і характері якої останнім часом відбулися суттєві зміни.

Важливим напрямком запобігання злочинності сьогодні є розробка засобів інформаційного забезпечення органів правопорядку доказовими даними.

Окремим напрямом інформаційного забезпечення розслідування злочинів приділяють значну увагу українські криміналісти (Ю. П. Аленін, П. Д. Біленчук, Т. В. Варфоломеєва, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, В. А. Журавель, І. І. Котюк, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, В. Ю. Шепітько та інші).

На сучасному етапі розвитку кримінального судочинства питання щодо доказового значення інформації, яка зберігається в криміналістичних обліках, викликає неоднозначну оцінку серед науковців та практичних працівників.

Так, згідно з чинними інструкціями МВС України, у разі отримання позитивного результату перевірки за масивами обліків фахівець експертно-криміналістичного підрозділу складає довідку встановленої форми з грифом «До кримінальної справи не прилучати», яку надсилає до відповідної оперативної служби органу правопорядку. Працівники останньої інформують про це слідчого, який розслідує кримінальну справу. Після цього слідчий виносить постанову про призначення криміналістичної експертизи, яку надсилає до того ж самого експертно-криміналістичного підрозділу для виконання.

Відомо, що організація і використання криміналістичних обліків засновані на суворому дотриманні законності та регламентуються окремими нормами права (Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність»). Зокрема, п. 17 ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» встановлює, що підрозділи які

здійснюють оперативно-розшукову діяльність, мають право створювати і застосовувати інформаційні системи, а відповідно до ч. 11 ст. 9 цього Закону повинні забезпечити можливість видати дані на особу на запит органів розслідування, прокуратури, суду.

На жаль, чинний КПК України навіть не згадує про факт існування криміналістичних обліків і можливості використання реєстраційної інформації в ході розслідування злочинів. Проте залишається законодавчо невизначеним, яким чином орган дізнання, слідчий або суд можуть використовувати криміналістичні обліки і результати перевірок у процесі доказування. Виглядає нелогічним, що слідчий має право залучати до кримінальної справи довідку про наявність у підозрюваного попередньої судимості, а про результати перевірки за дактилоскопічними та іншими обліками — ні.

Аналізуючи це питання, потрібно детальніше зупинитися на криміналістичних обліках, зокрема на дактилокартотеках та слідотеках.

Дактилоскопічний облік призначений для: розшуку людей, які зникли безвісти; встановлення за невпізнаними трупами особи людини; підтвердження особи людини, яка раніше була піддана дактилоскопіюванню; встановлення осіб, які залишили сліди рук на місці події; встановлення фактів залишення однією особою слідів рук при вчиненні різних злочинів.

Дактилоскопічний облік складається з: дактилокарт — масиву дактилокарт невпізнаних трупів; безвісно зниклих осіб та осіб, які були піддані дактилоскопіюванню; слідотек — реєстраційних карт слідів рук, які вилучені під час оглядів місць подій за фактами нерозкритих злочинів та безвісного зникнення осіб.

Відповідно до чинного законодавства, органи правопорядку проводять дактилоскопіювання осіб, які: затримані за підозрою у вчиненні злочину; взяті під варту; звинувачуються у вчиненні злочину; піддані адміністративному арешту.

Існують центральні, обласні, кущові та місцеві дактилоскопічні обліки та слідотеки.

Слідотека складається з основного масиву та архіву.

До основного масиву вміщуються фотокопії слідів рук, вилучені з місць вчинення нерозкритих злочинів, які: визнані експертом придатними для ідентифікації особи; перевірені за дактилокартами осіб, які могли залишити сліди на місці події не у зв'язку із учиненням злочину; перевірені за дактилокартотеками, за слідотеками.

Формування автоматизованих місцевих, кущових, обласних та центральної слідотек може проводитися реєстраційними картами слідів у електронному вигляді.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що криміналістичний облік — це наукова система реєстрації певних об'єктів та їх ідентифікаційних ознак для запобігання злочинам, їх розкриття, розшуку і впізнання врахованих об'єктів. Її система і використання засновані на суворому дотриманні законності. Довідки органів, які ведуть криміналістичний облік, після їх приєднання до справи можуть використовуватись у судочинстві як докази. Наукову основу криміналістичного обліку становлять положення про індивідуальність об'єктів, відносну стійкість і можливість їх подальшого ототожнення. Система криміналістичних обліків базується на використанні наукових положень теорії ідентифікації, судової фотографії, дактилоскопії словесного портрета та інших галузей криміналістичних знань.

Є. Д. Лук'янчиков, доктор юридичних наук, професор Національного технічного університету України «КПК»;

О. В. Ковальова, здобувач кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ

ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗШУКОВОЇ РОБОТИ СЛІДЧОГО

Проанализированы средства информационного обеспечения розыскной деятельности. Предложена классификация таких средств по различным основаниям.

Розшукова діяльність слідчого відіграє важливу роль у розкритті та розслідуванні злочинів. Складовими такої діяльності є слідчі дії, розшукові та організаційно-технічні заходи слідчого, що проводяться відносно відомих, встановлених об'єктів: людей (підозрюваних, обвинувачених, засуджених, що втекли з місць відбування покарання, потерпілих, свідків); трупів або їх частин; тварин (коли вони були предметом злочинного посягання або використовувались як знаряддя вчинення злочину) та їхніх трупів; речових доказів; транспортних засобів (якщо вони були предметом або знаряддям злочину); майна та інших цінностей; особистих та інших документів, що можуть мати значення для встановлення обставин справи.

Розшук як специфічний вид інформаційно-пізнавальної діяльності здійснюється за допомогою відповідних засобів. У сфері

кримінально-процесуального регулювання поняття засоби вживається у найрізноманітніших аспектах, але автори уникають визначення самого поняття засіб. Слушно зазначаючи, що шлях до мети лежить через засіб, який перебуває у взаємозв'язку і взаємопроникненні з своєю метою, П. С. Элькінд звертає увагу на ємність даного поняття і зазначає, що про засоби можливо говорити стосовно до правотворчої і правозастосовчої діяльності¹. Цим підкреслюється специфічний характер засобів, який обумовлюється сферою діяльності і тими цілями, які перед нею визначені.

Погоджуючись з думкою автора щодо ємності цього поняття, неможливо не погодитися із зауваженням М. Л. Якуба. Незважаючи на ґрунтовність та значущість даної роботи, пише він, автором не пропонується чіткої особистої інтерпретації даного поняття. В одному випадку під засобами маються на увазі процесуальні дії і джерела доказів, а в іншому — вимоги, властивості, яким має відповідати порядок судочинства².

Досліджуючи кримінально-процесуальні поняття, Ю. М. Грошевий пише, що важливим засобом належної реалізації завдань правосуддя є передбачена законом процесуальна форма кримінально-процесуальної діяльності³.

Піддаючи аналізу кримінально-процесуальні засоби окремого напрямку діяльності, В. Я. Понарін не наводить їхнього загального визначення, а зазначає, що до них можливо віднести передбачені законом процесуальні засоби, що застосовуються при провадженні у кримінальній справі, відповідно до вимог кримінально-процесуальної форми, особами і органами, що здійснюють судочинство, для захисту державного і громадського майна⁴. Таким чином, автором не розкривається зміст поняття, не наводиться його визначення, а вказуються вимоги, коло суб'єктів і мета застосування таких засобів.

До засобів, які надаються в розпорядження слідчого кримінально-процесуальним законом, В. О. Коновалова відносить засоби виявлен-

¹ Элькінд П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве / П. С. Элькінд. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1976. – С. 60.

² Якуб М. Л. Процессуальная форма в советском уголовном судопроизводстве / М. Л. Якуб. – М., 1981. – С. 39, 136.

³ Грошевой Ю. М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе / Ю. М. Грошевой. – Харьков, 1979. – С. 103.

⁴ Понарін В. Я. Уголовно-процессуальные средства охраны социалистической собственности в СССР / В. Я. Понарін // Развитие и совершенствование уголовно-процессуальной формы. – Воронеж, 1979. – С. 120.

ня, фіксації і дослідження доказів; процесуальні заходи примусу та засоби організації слідчої роботи¹.

Окремі автори розглядають засоби як різного виду прилади, апарати, інструменти, які використовуються з пізнавальною метою в процесі провадження слідчих дій², що відповідає одному з варіантів розуміння засобу в тлумачному словнику, а В. І. Шиканов до науково-технічних засобів кримінального судочинства відносить не лише безпосередньо технічні засоби, але і визначені інтелектуальні концепції³.

Наведені варіанти інтерпретації поняття засоби не суперечать одне одному, оскільки застосовуються в різних сферах, площинах для визначення різного об'єму, що слугує на підтвердження тези про багатоаспектність даного поняття.

З тлумачних словників бачимо, що засіб це: 1) якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб; 2) те, що служить знаряддям у якій-небудь дії, справі (механізми, пристрої тощо, необхідні для здійснення чого-небудь, для якоїсь діяльності)⁴.

Стосовно досліджуваного нами питання засоби інформаційного забезпечення розшукової діяльності доцільно розглядати у двох аспектах. По-перше, це передбачені законом дії, які здійснюються в кримінально-процесуальній або оперативно-розшуковій формі і дозволяють забезпечувати інформацією пізнавальну діяльність у процесі розкриття злочину. По-друге, це знаряддя (інструментарій), які застосовуються в межах передбачених дій для підвищення їхньої ефективності і забезпечення результативності. До даної групи засобів доцільно включати не тільки механізми і пристрої, а також розроблений криміналістикою інструментарій пізнавальної діяльності — криміналістичні прийоми і рекомендації.

За такого розуміння засобів пізнання розшукової діяльності обов'язковою умовою їхнього застосування буде виступати передба-

¹ Коновалова В. Е. Психология в расследовании преступлений / В. Е. Коновалова. – Харьков, 1978. – С. 36.

² Якубович Н. А. Теоретические основы предварительного следствия / Н. А. Якубович. – М., 1971. – С. 28.

³ Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса / В. И. Шиканов. – Иркутск, 1978. – С. 4.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – С. 326.

чена законом форма (процесуальна, оперативно-розшукова), ігнорування якої тягне порушення принципу законності і визнання нікчемності результатів застосування такого засобу.

Аналіз засобів інформаційного забезпечення розшукової діяльності доцільно здійснювати за їхнім змістом і формою. Адже відомо, що зміст і форма всіх явищ у природі і суспільстві взаємозв'язані та взаємообумовлені. Поглибленому їх дослідженню сприяє класифікація, яка, як і в інших галузях діяльності, відіграє важливу роль і має не тільки теоретичне, а й велике практичне значення. Вона сприяє розкриттю зв'язків між групами об'єктів (класами, родами), що класифікуються, і проникненню в суть явищ, які пізнають, з метою правильної оцінки одержаної інформації. Класифікації дозволяють згрупувати всі засоби інформаційного забезпечення розшукової діяльності слідчого у визначену систему, поглиблено дослідити зв'язки між ними, усвідомити їхні групові особливості й уточнити місце кожного з них у загальній системі, а також їхню роль у процесі кримінально-процесуального пізнання. Це, у свою чергу, робить можливим правильно формулювати в законі процедурні правила їх реалізації, документування перебігу і наслідків.

Виходячи з цього, всі дії з інформаційного забезпечення за засобами правового врегулювання можливо виокремити в дві великі групи: процесуальні та непроцесуальні. До процесуальних слід віднести усі дії, що проводяться в рамках кримінального процесу і регламентовані кримінально-процесуальним законом. Такі дії починаються з надходження заяв та повідомлень про злочини, тобто в стадії порушення кримінальної справи. Надходження до компетентного державного органу офіційної інформації (приводи), що вказує на ознаки злочину, є юридичним фактом, який має процесуальне значення і породжує кримінально-процесуальні правовідносини. Дії слідчого по перевірці такої інформації ґрунтуються на нормах кримінально-процесуального права. Здійснюється така діяльність передбаченими в ст. 97 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) засобами. На підставі зібраної інформації приймають важливі процесуальні рішення: порушити кримінальну справу або відмовити в порушенні кримінальної справи. В основу прийняття процесуальних рішень має покладатися кримінально-процесуальна інформація (докази), яка була отримана в процесі перевірки заяв та повідомлень. Процесуальну діяльність, пов'язану із збиранням, перевіркою і оцінкою такої інформації, слід визнавати нічим іншим як доказуванням.

Якщо дотримуватися іншої думки, довелось б зробити висновок, що уся діяльність по перевірці заяв та повідомлень про злочини перебуває за межами, встановленими кримінально-процесуальним законом, і здійснюється непроцесуальними засобами.

Другу групу складають непроцесуальні засоби інформаційного забезпечення, що жодною мірою не повинно створювати враження про повну відсутність їх правового врегулювання. Значну їх частину складають дії, порядок провадження яких врегульовано Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність», іншими законами та підзаконними нормативними актами, якими регламентована діяльність правоохоронних органів та їх підрозділів з питань охорони правопорядку, забезпечення прав та свобод громадян, контролю над злочинністю.

За пізнавальними можливостями засоби інформаційного забезпечення можливо розподілити на дві групи. До першої належать ті, за допомогою яких виявляють джерела інформації, вилучають і досліджують її. Це можуть бути будь-які процесуальні дії, у тому числі слідчі, оперативно-розшукові заходи та інші дії. Другу групу складають дії, які створюють умови і забезпечують успішну реалізацію дій першої групи. Їх можливо назвати організаційними. Частина з них передбачена кримінально-процесуальним законом, тобто мають процесуальний характер і здійснюються відповідно до норм КПК. Застосування інших здійснюється відповідно до інших законів, підзаконних нормативних актів та наукових рекомендацій, розроблених у галузі кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності тощо. Вони можуть належати до питань організації взаємодії, планування, проведення окремих слідчих дій або тактичних операцій тощо.

Подальшу класифікацію засобів інформаційного забезпечення сьогодні можливо здійснювати за режимом (порядком) застосування. Значна група засобів інформаційного забезпечення використовується у звичайному режимі. Особа, яка їх застосовує, безпосередньо знайомиться з джерелом (слідами злочину), досліджує його, вилучає і документує відповідну інформацію. Це більшість процесуальних дій та оперативно-розшукових заходів. Їхньому аналізу і дослідженню здавна приділяється увага науковців і вони досягли певного рівня визначеності і обґрунтування.

Сучасний стан і суттєві зміни в характері злочинності ставлять завдання по розробці нових засобів інформаційного забезпечення протидії злочинності. Частина таких дій проводить не сам слідчий, а за його дорученням спеціальні співробітники оперативних підрозділів. У зарубіжних країнах такий досвід вже напрацьовано і вивчається

науковцями пострадянського простору. Зазначимо, що перший крок у даному напрямі зроблено і в Україні. Кримінально-процесуальне і оперативно-розшукове законодавство закріпили можливість зняття інформації з каналів зв'язку для вирішення конкретних завдань протидії злочинності. Оскільки цей напрям документування злочинної діяльності є перспективним, можливо передбачити в недалекому майбутньому появу нових слідчих дій, які за дорученням слідчого будуть проводити інші особи. Тому перед науковцями постає завдання: по-перше, чіткого розмежування повноважень кожного з суб'єктів такої діяльності і, по-друге, обґрунтування правової природи і процесуального значення інформації, одержаної в такий спосіб.

О. И. Поклонская, соискатель кафедры криминалистики, заведующая лабораторией кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ВИДЕОСЪЕМКИ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Розглянуто проблеми використання криміналістичної відеозйомки у досудовому слідстві. Акцентовано увагу на можливостях впровадження цифрових технологій та новітньої відеотехніки.

1. В современных условиях стремительного развития технического прогресса, когда особое значение приобретают вопросы, связанные с применением технико-криминалистических средств в борьбе с преступностью, криминалистическая видеозапись в досудебном следствии используется как наиболее качественный, доступный и надежный метод фиксации криминалистически значимой информации. Проблеме использования криминалистической видеозаписи в досудебном следствии посвящены работы Р. С. Белкина, В. В. Бирюкова, В. А. Газизова, Е. П. Ищенко, И. Д. Найдиса и других известных ученых-криминалистов. В последнее время все более широкое распространение приобретает использование цифровой криминалистической видеозаписи, когда съемка цифровой видеокamerой ставит перед следователем определенные проблемы, связанные с изучением, освоением и рациональным практическим внедрением

нием современных цифровых технологий в процесс расследования преступлений.

2. При переходе к цифровой криминалистической видеосъемке полезно использовать накопленный опыт изучения и применения киносъемки и аналоговой видеосъемки в расследовании преступлений. По определению Н. П. Яблокова, криминалистическая кинематография и видеозапись базируется на использовании средств и методов киносъемки и видеозаписи, на научно обобщенных данных их использования в криминалистических целях и соответствующих научно-криминалистических разработках. В криминалистической технике указанные виды съемки и видеозаписи представляют собой систему научно разработанных методических рекомендаций киносъемки и видеозаписи с помощью современных видеозаписывающих средств в ходе собирания и фиксации доказательств.

3. В связи с постоянной модернизацией средств видеозаписи возникают проблемы в применении разработанных ранее в криминалистике приемов и методов фиксации доказательственной информации. На современном этапе необходимо дальнейшее изучение и разработка видов, методов и приемов криминалистической видеосъемки, адаптированных к цифровой записи аудио- и видеоинформации, которые служили бы улучшению и упрощению процесса работы во время проведения цифровой криминалистической видеозаписи.

4. Благодаря достижениям научно-технического прогресса и открывшимся при этом широким возможностям использования цифровых технологий в криминалистике еще больше обострился вопрос об определении их доказательственного значения. Вопрос о сути доказательств был и остается одним из сложнейших и дискуссионных. В связи с бурным развитием науки и техники, постоянным совершенствованием аппаратуры видеозаписи носители оригиналов видеозаписи также изменяются. Компьютерные технологии стремительно развиваются. Закон должен не только отражать сегодняшнюю действительность, но и в некотором смысле учитывать реальные перспективы ближайшего будущего.

5. На сегодняшний день существует значительное количество цифровых форматов записи видео — Digital-8, mini-DV, microMV, DVD и MPEG-4. Цифровые видеокамеры не имеют каких-либо кар-

динальних принципіальних отличий от обычных відеокамер. Різниця с аналоговими відеокамерами заключається тільки в способе збереження знятого матеріала. І здесь особий інтерес для криміналістической відеозаписи представляють DVD-камери. Основной особенностью этих відеокамер, а также відеокамер MicroMV, которые не получили большого распространения, является то, что запись ведеться в формате MPEG-2, который очень затруднителен для любого монтажа и редактирования. DVD-камери записывають відео как на DVD-R, так и на DVD-RW 8-сантиметровые диски. Такие камери полностью отвечают требованиям следственной практики: имеется возможность записи на одноразовые DVD-R диски с отображением даты и текущего времени. Відеозапись на таком диске не поддается монтажу и изменениям, что упрощает последующее его использование в процессе доказывания.

О. А. Соколова, кандидат юридических наук, доцент, начальник кафедры оружіеведения и трасологии учебно-научного комплекса судебной экспертизы Московского университета МВД России

К ВОПРОСУ О КОМПЛЕКСНОМ ПОДХОДЕ К ДИАГНОСТИКЕ ЧЕЛОВЕКА ПО ЕГО СЛЕДАМ И ОТОБРАЖЕНИЯМ

Інформація про людину, що збирається при розслідуванні і розкритті злочинів, передбачає використання комплексного підходу до її обробки. Сліди і відображення людини є однією зі складових цього аналізу. З урахуванням великого обсягу різносторонньої інформації запропоновано складання комплексного портрета, визначення якого наводиться у публікації.

В последние годы в теории судебной экспертизы наиболее активно развивалось направление, касающееся основных положений основ теории судебной экспертизы: учение о методах судебно-экспертных исследований, учение об экспертной профилактике и др.¹

Другое направление, связанное с разработкой теорий, имеющих методологическое значение для теории судебной экспертизы, в част-

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М., 2006. – С. 26.

ности, учение о криминалистической диагностике, является относительно новым¹ и актуальным. Теория диагностики требует своего совершенства и дальнейшего развития².

При раскрытии и расследовании главной задачей является установление лица, совершившего преступление, то есть конкретного человека. В процессе расследования данная задача решается при помощи основных положений теории идентификации и диагностики, которая определяется как распознавание криминалистических объектов, установление их природы, состояния, связей с другими объектами.

При совершении преступления на месте происшествия преступник, соприкасаясь с окружающими предметами материального мира, оставляет на них материально-фиксированные отображения. При осмотре и фиксации обстановки места происшествия специалисту-криминалисту необходимо выявить и зафиксировать эти отображения в соответствии с требованиями уголовно-процессуального законодательства. По следовой информации, полученной в ходе осмотра места происшествия, специалисту предстоит создать модель происшедшего события. В процессе предварительного исследования следовая информация трансформируется в оперативную (выдвигаются версии о происшествии и предполагаемом преступнике — его общефизических, анатомических, функциональных признаках и т. д.).

Данная информация по своей природе является диагностической. В связи с этим теоретические и практические проблемы криминалистической диагностики человека по его следам и отображениям требуют проведения фундаментального исследования.

¹ Научные основы диагностики начали формироваться лишь в 70-е гг. XX ст. Как известно, впервые термин «диагностика» был предложен В. А. Снетковым. Данный термин заменил название «неидентификационных» экспертиз и исследований. (см. подробнее: Снетков В. А. Проблемы криминалистической диагностики / В. А. Снетков // Труды ВНИИ МВД СССР. — М., 1972. — № 23. — С. 103–106).

² Наиболее активное развитие теории диагностики относится к 90-м гг. прошлого столетия и началу этого столетия. Существенный вклад внесли ведущие ученые-криминалисты, к числу которых относятся работы Аверьяновой Т. В., Белкина Р. С., Бобовкина М., Грановского Г. Л., Дубровина С. В., Корухова Ю. Г., Майлис Н. П., Орловой В. Ф. и др. (см. напр.: Корухов Ю. Г. Понятие и сущность криминалистической диагностики / Ю. Г. Корухов. — М., 1984; Он же. Криминалистическая диагностика в раскрытии и расследовании преступлений / Ю. Г. Корухов. — М., 1998.; Дубровин С. В. Криминалистическая диагностика / С. В. Дубровин. — М., 1989; Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза / В. Ф. Орлова. — М., 2006; Корухов Ю. Г. Судебно-экспертная диагностика / Ю. Г. Корухов, Н. П. Майлис, В. Ф. Орлова. — М., 2006; и др.).

Помимо материально-фиксированных следов, обнаруженных при осмотре места происшествия, большое значение имеют и идеальные следы. При наличии очевидцев противоправного деяния информация, воспринятая ими и воспроизведенная сотрудниками правоохранительных органов, в большинстве случаев является доказательственной.

Многообразие следов и отображений человека, обнаруженных при осмотре места происшествия и при проведении других следственных действий в ходе расследования преступлений, свидетельствует о необходимости комплексного подхода к исследованию человека как источника криминалистически значимой информации.

Все следы и отображения, которые оставляет человек, можно разделить на три большие группы: материально-фиксированные следы, которые можно разделить на две подгруппы (объекты-отражения жизнедеятельности человека (традиционно трасологические следы) и объекты биологического происхождения); идеальные следы человека; комбинированные или следы смешанного происхождения¹.

В процессе предварительного исследования данных следов возможно получение диагностической информации о человеке.

В последнее время для описания преступника предлагается использовать понятие «криминалистический портрет личности», в который помимо словесного портрета необходимо включать социальные, психологические и поведенческие признаки человека. Параллельно с этим в специальной литературе опубликованы работы по созданию психологического портрета преступника, методика которого основана на принципах психоанализа и бихевиористики². При создании психологического портрета неустановленного преступника предлагается использовать в совокупности криминалистический, психиатрический и психологический подходы для выявления признаков неустановленного лица³.

Очевидно, что не все отмеченные выше направления могут отразиться в многообразной картине совершения преступления. Так, при обнаружении на месте происшествия трупа первоначальную

¹ Соколова О. А. К вопросу о криминалистической диагностике человека по его следам / О. А. Соколова // Вестн. криминалистики. – 2009. – Вып. 3 (31). – С. 65–68.

² Аистов И. А. Криминалистический портрет личности: основные проблемы и пути их решения / И. А. Аистов // Судебная экспертиза на рубеже тысячелетий : материалы межвед. науч.-практ. конф. Ч. 3. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – С. 141–145.

³ Афиногенов А. И. Психологическое портретирование неустановленного преступника / А. И. Афиногенов. – М. : Акад. упр. МВД России, 2002. – С. 27–37.

інформацію о личности погибшего, причине и времени наступления смерти, количестве повреждений на трупе и т. д. сотрудники правоохранительных органов получают от судебно-медицинского эксперта.

Помимо этого, при осмотре места происшествия могут быть обнаружены какие-либо химические препараты, таблетки (например, ядовитые вещества, порошки, предположительно содержащие наркотические или психотропные средства, и т. д.). Определить их состав возможно только при назначении химических и других исследований и экспертиз. В данном случае определение состава вещества, а, следовательно, и лица, имевшего к нему доступ либо навыки работы с такими препаратами, будет возможно только при помощи специалистов — химиков, фармацевтов и др.

Представляется, что вся получаемая информация о человеке, в том числе характеризующая его навыки и привычки, должна интегрироваться в одном месте и будет дополнять его «портрет». Очевидно, что объем информации, способствующей созданию предположительного образа преступника, выходит за рамки криминалистических, психиатрических и психологических подходов. Следовательно, разнообразная природа следов и различных объектов требует проведения комплексного анализа, посредством которого возможно сформировать обобщенный портрет разыскиваемого человека. С учетом интегрального характера данной информации создаваемый портрет разыскиваемого человека предлагается назвать «комплексным»¹.

По нашему мнению, его структура должна включать в себя пять взаимосоставляющих:

– *криминалистически значимая информация — криминалистический портрет*, который в свою очередь будет состоять из «словесного портрета» и информации, полученной при предварительном изучении традиционно-криминалистических следов — «трасологический портрет»;

– *направление, включающее в себя навыки и привычки человека, проявившиеся в разнообразных (материальных и идеальных) следах на месте преступления;*

– *психологический и психиатрический портреты* разыскиваемого человека. Эти портреты содержат индивидуальные особенности

¹ Соколова О. А. Роль «комплексного» портрета в раскрытии расследовании преступлений / О. А. Соколова // Роль науки в повышении эффективности деятельности правоохранительных органов : сб. науч. ст. : материалы междунар. науч.-практ. конф. (17 сент. 2009 г.) – Алматы : Акад. МВД Респ. Казахстан, 2009. – С. 326–334.

его поведіння на місці преступлення, основанні на фізіологічних процесах, мотивації і т. д.

– *інформація естествонауного характера*: свідення о личности, получаємыє из данных других наук, например, судебной медицины, биологии, химии и т. д.;

– *організаційно-інформаційне напрямленіє*: інформація о разыскиваемом человеке, полученная при проведении оперативно-розыскных мероприятий, следственных действий (допрос, предъявление для опознания и другие), материалов проверок (ревизии, инвентаризации), получение консультаций специалистов, помощи общественности и при проведении ряда других мероприятий.

Таким образом, под «комплексным портретом личности» следует понимать интегральную модель информационных потоков: криминалистического, психолого-психиатрического, естествонаучного и организационно-информационного характера, используемую в целях установления свойств человека и его последующей идентификации при расследовании и раскрытии преступлений.

Именно интеграция всей информации в одном «комплексном» портрете разыскиваемого человека позволит создать наиболее полную картину о нем и будет способствовать установлению его личности и оперативному розыску, а также раскрытию преступления в целом.

О. В. Таран, кандидат юридичних наук,
докторант кафедри криміналістики
Національної академії внутрішніх справ

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ

Рассмотрены особенности использования технико-криминалистических средств при расследовании преступлений, связанных с нарушением требований законодательства об охране труда. Обращено внимание на возможности усовершенствования указанных средств криминалистической техники.

Запорукою успішного розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, є комплексне використання техніко-криміналістичних засобів.

Однією з актуальних проблем, характерних для сучасного життя нашої держави, є забезпечення безпеки праці людини, оскільки

Конституцією України передбачено право кожного громадянина на належні, безпечні умови праці (ст. 43). Ця норма є похідною від іншого конституційного принципу, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3). Але реалії такі, що показники рівня травматизму і кількості нещасних випадків є високими, вони спричиняють значні економічні втрати, а також часто означають фізичні страждання та загибель людей.

Сьогодні більше 30 % громадян України, які помирають, це особи працездатного віку. Смертність працездатного населення перевищує аналогічний показник у країнах по Євросоюзу в 4,5 разу і у 2,5 разу середній показник смертності по Україні.

Стан основних виробничих фондів, трудова дисципліна на виробництві з усією очевидністю показують, що стає реальною загрозою техногенних аварій та катастроф, а з ними і людських та економічних втрат.

У 2010 році (станом на 15 серпня) органами прокуратури було порушено 328 кримінальних справ про злочини проти безпеки виробництва, а за шість місяців 2010 року, згідно з даними Держгірпромнагляду, стан виробничого травматизму становив 5 736 випадків. Співставлення цих показників свідчить про невисоку результативність боротьби із злочинами даного виду.

Запорукою успішного розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, є організована та ефективна система криміналістичного забезпечення розслідування даної категорії злочинів.

Розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, наразі потребує впровадження сучасних науково-технічних засобів та криміналістичних рекомендацій щодо їх використання. Недостатність техніко-криміналістичного забезпечення розслідування часто стає причиною низької ефективності роботи по виявленню, процесуальному закріпленню, вилученню та використанню в доказуванні слідів злочинів і об'єктів, які мають значення доказів.

Як свідчить практика, успіх у розкритті і розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, іноді перебуває в прямій залежності від використання можливостей технічного забезпечення розслідування.

Техніко-криміналістичні засоби широко застосовуються під час огляду місця події, обшуку, відтворення обстановки і обставин

події та інших слідчих дій, а також при проведенні оперативно-розшукових заходів. Арсенал техніко-криміналістичних засобів досить значний — це не лише засоби, спеціально розроблені для криміналістичних цілей (пересувні криміналістичні лабораторії, спеціальні порівняльні криміналістичні мікроскопи та багато інших), а й засоби, які запозичені із загальної техніки і використовуються без будь-яких змін (лінійки, рулетки, штангенциркуль, лупи, електроліхтарі, фотоапарати, звуко- та відеозаписуюча апаратура та ін.). Крім того, також це засоби, запозичені з інших галузей науки і техніки та пристосовані для криміналістичних потреб (профілометр, перекоструйований для дослідження слідів, лупи, на які нанесені спеціальні сітки для дослідження папілярних візерунків, та ін.).

У розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, найбільш часто застосовуються:

– засоби фіксації (фото-, відео- та звукозаписуюча апаратура, яка дозволяє фіксувати обстановку на місці проведення слідчих дій (особливо важливо це під час огляду місця події, відтворенні обстановки і обставин події), а також для фіксації різноманітних слідів і об'єктів, які мають значення для справи;

– засоби виявлення невидимих та слабковидимих слідів та інших об'єктів (лупи, у тому числі спеціальні криміналістичні з підсвічуванням, різні порошки звичайні і на магнітній основі, прилади та інструменти для виявлення і вилучення мікрооб'єктів);

– засоби закріплення (копіювання) і вилучення слідів (найбільш поширеним серед цих засобів є гіпс для виготовлення зліпків з великих об'єктів, силіконові пасти для невеликих об'єктів, пластилін;

– універсальні засоби (уніфіковані валізи та пересувні криміналістичні лабораторії, які призначені для використання під час огляду місця події та проведення інших слідчих дій;

– засоби лабораторного дослідження речових доказів та ін.¹

У розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, застосування техніко-криміналістичних засобів суттєво підвищує результативність багатьох слідчих дій. Так, стає можливим виявлення невидимих і слабковидимих слідів, мікрооб'єктів та інших речових доказів, необхідних для встановлен-

¹ Техничко-криминалистическое обеспечение следствия : учебное пособие / В. Н. Чернышев, Э. В. Сысоев, А. В. Селезнев, А. В. Терехов. – Тамбов : Изд-во Тамбов. гос. техн. ун-та, 2005. – 80 с.

ня всіх обставин порушення вимог законодавства про охорону праці. Крім того, техніко-криміналістичні засоби дозволяють більш повно, ніж протокол, фіксувати обстановку, в якій проводиться слідча дія. Застосування техніко-криміналістичних засобів позитивно впливає на продуктивність праці слідчого. Застосування фото-, відео- та звукозапису прискорює фіксацію обстановки, в якій проводиться слідча дія, пошукова техніка скорочує час знаходження (виявлення речових доказів, спеціальні лінійки полегшують складання планів і схем місця події). Важливе значення мають техніко-криміналістичні засоби, які застосовуються в експертних дослідженнях. Завдяки ним експерти-криміналісти вирішують питання, які іноді мають вирішальне значення для розслідування злочинних порушень вимог законодавства про охорону праці.

На практиці часто мають місце складності із правилами користування та прийомами експлуатації криміналістичної техніки, яка надходить до правоохоронних органів (засоби зв'язку, організаційна техніка, засоби спостереження, оперативна техніка та ін.). Тому для професорсько-викладацького складу кафедр криміналістики юридичних вузів, вчених науково-дослідних установ правоохоронних органів, які відповідають за технічну підготовку слідчих, працівників дізнання, спеціалістів експертно-криміналістичних підрозділів, важливим завданням є забезпечення належної підготовки працівників правоохоронних органів¹.

Недостатнім є і впровадження передового досвіду використання зазначеної техніки правоохоронними органами іноземних держав у органах (підрозділах, установах) внутрішніх справ України. Незважаючи на те, що науковці уважно стежать за криміналістичними новинками, які з'являються за кордоном, видають і публікують інформацію про них для ознайомлення практичних працівників, а також використовують у своїх наукових дослідженнях. У зарубіжних країнах на основі сучасних досягнень природничих та технічних наук розроблено багато криміналістичних методик і технічних засобів, які успішно використовуються в боротьбі із злочинністю. Багато з них становить інтерес і для нашої практики.

¹ Настанова про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України : наказ МВС України від 30 серпня 1999 р. № 682, з доповненнями та змінами згідно з наказом МВС України від 20 грудня 2000 р. № 900 // Судово-експертна діяльність : довід. для експертів / [ред. І. П. Красюк ; упоряд. : Н. М. Дяченко, В. С. Печніков, О. Г. Рувін та ін.]. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2002. – 319 с.

На жаль, належне забезпечення слідчих та криміналістів техніко-криміналістичними засобами, організаційною та спеціальною технікою не є вирішеною проблемою. Часто через фінансові причини таке забезпечення не здійснюється у необхідному обсязі. Значна частина наявного криміналістичного обладнання фізично та морально застаріла, а дефіцит криміналістичної техніки та матеріалів, у свою чергу, негативно впливає на можливість пошуку та вилучення слідів злочину, перешкоджає своєчасному і результативному проведенню попереднього дослідження речових доказів, правильному відбору об'єктів для експертного дослідження, обмежує можливості фіксації ходу та результатів слідчих дій.

Практичним працівникам, у свою чергу, потрібно ширше використовувати можливості криміналістичної техніки у своїй діяльності, оскільки, як свідчить аналіз її застосування, використання криміналістичної техніки суттєво відстає від поставлених вимог¹.

Тому покращення роботи із забезпечення правоохоронних органів техніко-криміналістичними засобами та впровадження їх у практичну діяльність є спільною проблемою практичних працівників і науковців.

Т. В. Тимофеева, главный эксперт Государственного научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра МВД Украины

КОМПОНЕНТЫ БИОМЕТРИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ЗАЩИТЫ

Розглянуто питання біометричної реєстрації людини у розрізі як окремо взятих характеристик, так і їх комплексу.

События 11 сентября 2001 года повлияли на ускоренное внедрение в идентификационные документы граждан ряда стран электронно-считываемой биометрической информации, что, по своей сути, способствует усилению защиты и регулированию че-

¹ Сумісна вказівка Генеральної прокуратури України та Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію виїздів на місце нещасних випадків на виробництві, які спричинили загибель людей або інші тяжкі наслідки» від 17 листопада 2009 р. № 74/985.

ловекопотока (передвижения, пребывания) в пределах территорий пребывания.

На сегодняшний день многие страны не выдают международное идентификационное удостоверение личности без электронного чипа, содержащего в закодированном виде фотографию владельца, а зачастую и отпечатки его пальцев. Исходя из этого, человечество уже находится в новой эпохе биометрической идентификации личности. В процессе развития оно учится взаимодействию между отдельными участниками этого процесса, приобретет как положительный, так и отрицательный опыт и вносит определенные коррективы в используемые биометрические технологии идентификации личности.

Однако, учитывая безусловное новаторство в применении данных технологий, вопросы биометрической регистрации данных будоражат умы как рядовых обывателей, так и сильных мира сего, что, по сути, неудивительно — при вступлении в эпоху цифровых технологий системы контроля дают возможность осуществлять непосредственный контроль за гражданами.

Сама биометрия, казалось бы, безвредна. В классическом понимании, биометрия как наука имеет теоретические и прикладные направления. В прикладном аспекте биометрия рассматривается как метод идентификации человека, основанный на его физиологической (имеется ввиду форма человеческого тела, например, отпечатки пальцев рук, ног, портретные характеристики, ДНК, форма ладони, сетчатка глаза, запах) или поведенческой — *behaviometrics* (к примеру походка или голос), характеристике. Способность людей узнавать друг друга есть не что иное, как банальная биометрическая идентификация.

К основным, используемым для идентификации биометрическим характеристикам человека относят: голос, отпечаток губ, сетчатку и радужную оболочку глаз, отпечатки пальцев, динамику работы, походку, подпись, геометрию и образ кисти руки, форму и взаиморасположение частей лица, уха, рисунок кровеносных сосудов.

На самом деле количество биометрических методик очень велико, и основная сложность их применения состоит в том, что многие биометрические параметры могут со временем или под воздействием каких-либо внешних факторов изменяться.

Ниже приведена таблица экспертной оценки свойств биометрических характеристик человека:

Таблиця 1

Характеристика	Універсальність	Унікальність	Постоянство	Собираємість
Відеообраз лица	+++	+	++	+++
Термограма лица	+++	+++	+	+++
Отпечаток пальца	++	+++	+++	++
Геометрия руки	++	++	++	+++
Радужная оболочка	+++	+++	+++	++
Сетчатка	+++	+++	++	+
Подпись	+	+	+	+++
Голос	++	+	+	++
Отпечатки губ	+++	+++	++	+
Особенности ушной раковины	++	++	++	++
Динамика письма	+++	+++	+	+++
Походка	+++	++	+	+

+++ — высокая оценка;
 ++ — средняя оценка;
 + — низкая оценка.

В идеале подобная характеристика должна быть универсальной, уникальной, постоянной и собираемой.

При этом универсальность означает, что должна иметься возможность освидетельствования человека с помощью одной такой характеристики; уникальность — в природе не должно существовать двух человек с идентичными данными; постоянство — вышеуказанная характеристика не должна изменяться со временем; а собираемость означает, что должна существовать возможность быстрого и легкодоступного получения данного параметра от индивидуума.

Исходя из практики криминалистических исследований, на данном этапе развития биометрических технологий, и не в последнюю очередь исходя из возможностей подделки отдельных их элементов, к подобному идеалу можно приблизиться только благодаря использованию композиционной системы защиты, а именно, использованию комплекса биометрических данных, полученного совокупностью разнородных компонентов, характеризующихся свойствами, которые не имеет ни один отдельно взятый компонент¹.

В данном случае велосипед придумывать не придется — комбинированные (мультимодальные) биометрические системы существуют и успешно функционируют на рынке защитных технологий, причем включение в комбинацию различных, независимых друг от друга биометрических показателей приводит не только к усилению защитных свойств самой системы, но и позволяет преодолевать проблемы чисто технического (а учитывая объект применения биометрических технологий, скорее физиологического) свойства. К примеру, установлено, что 5% населения имеют неразличимые для сканеров отпечатки пальцев, тембр голоса может измениться в результате простуды и т.д.

Кроме того, вероятность подделки одного биометрического параметра в принципе возможна, а вот нескольких — технически более сложна, а при использовании большего количества характеристик — приближена к нулю.

Поэтому использование биометрической мультимодальной технологии в сочетании с паролями и PIN-кодами делает кражу или мошенничество с личными идентификационными данными граждан практически невозможной. Однако, как известно, абсолютно защищенных систем не существует, и при неверном использовании биометрические данные и номера кредитных карт одинаково не защищены от кражи.

Стоит только упомянуть некоторые наиболее «громкие» из таких утечек информации²:

– 23 марта 2008 года в Интернете была опубликована база данных граждан России, Украины и ряда стран СНГ, которая включает в себя

¹ Тимофеева Т. В. Композиційна система захисту документів / Т. В. Тимофеева, Л. А. Черненко // Криміналістичний вісник : наук.-практ. зб. / ДНДЕКЦ МВС України ; КНУВС ; редкол.: С. М. Моїсєєв (гол. ред.) та ін. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. – № 2 (10).

² Павлова Е. Эра биометрии, или Сумерки свободы [Электронный ресурс] / Е. Павлова, А. Темерев // Вокруг света. – 2009. – № 1 (2820)/2009. – Режим доступа: <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/6580/>

паспортные данные, адреса, телефоны, данные ГАИ, приводы в милицию и судимости, владение недвижимостью, участие в юридических лицах. Сайт, зарегистрированный на гражданина Панамы, продолжает работать до сих пор, доступ к свежей информации — платный;

– 24 июня 2008 года в Германии выявили, что базы данных 15 госучреждений с информацией о 500 000 граждан (имена, семейное положение, вероисповедание) три месяца находились в открытом доступе: служащие не сменили пароль;

– в 2006 году хакерская группа The Hacker's Choice изготовила поддельный документ на имя Элвиса Аарона Пресли, который без помех был прочитан и показан на экране в терминале аэропорта Амстердама.

На сегодняшний день наиболее перспективной с точки зрения массового внедрения биометрических технологий является финансовая сфера, большой потенциал также заложен в медицинской, авиационной и военной отраслях. Стоит только сказать, что на ближайшие годы специалисты предсказывают рост около 30–40%.

Украина стремится стать полноправным участником европейского и мирового сообщества в сфере защиты документов и присоединиться к новой системе глобального контроля — Европейскому банку данных.

Одна из последних разработок — загранпаспорт, разработанный с применением современных IT-технологий; имеет 25 степеней защиты от подделки, заявленных производителями. Главным его преимуществом, по оценкам специалистов, является поликарбонатная страница, на которую с помощью лазерного гравирования и перфорации наносится информация о владельце. Также, при разработке учтена возможность внесения в документ биометрических данных о гражданине.

28 сентября 2010 года во время обсуждения в рамках круглого стола «Отношения Украина — ЕС: вызовы современности» была отмечена 100% готовность Украины к интеграции системы биометрических паспортов¹.

Учитывая это, переход к широкому использованию биометрических технологий состоится в ближайшее время, и, следовательно, нужно быть готовыми к увеличению количества преступлений, с этим связанных.

¹ Украина ждёт внедрения биометрических паспортов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://megaobzor.com/ukraine-waiting-for-introduction-biometric-passports-data-protection.html/>

А. В. Ткачев, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ, СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ КРИМИНАЛИСТИКИ

Розглянуто поняття документа в чинному процесуальному законодавстві та криміналістиці. Звернено увагу на появу нових видів – електронних (комп'ютерних) документів. У цьому відношенні підкреслено важливість вирішення кримінально-процесуальних та криміналістичних проблем.

До середины 90-х гг. XX в. в отечественном законодательстве не существовало единого подхода к определению понятия «документ». Разработка данного понятия шла в том или ином виде процесса фактически независимо от иных процессуальных отношений. Развитие новых информационных технологий, унификация информационных процессов привели к необходимости выработки общеправового понятия документ.

Данное понятие должно включать в себя как традиционные виды документов, так и новые носители информации, используемые в современных коммуникационных системах: компьютерных сетях и электронных системах передачи и обработки данных. Одним из основных видов таких носителей выступает компьютерный документ.

Общеправовое понятие документа оказывает мощное воздействие на все виды процессуальных отношений. Без его учета не возможно нормальное функционирование норм доказательственного права.

В России принят Федеральный Закон РФ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации» (далее — ФЗ «Об информации...»), в ст. 2 которого дается следующее определение документированной информации (документ) — зафиксированная на материальном носителе путем документирования информация с реквизитами, позволяющими определить такую информацию или в установленном законодательством Российской Федерации случаях ее материальный носитель¹.

¹ Законодатель прямо не указал, что термин «документированная информация» является синонимом термина «документ». Однако анализ ст. 11 ФЗ «Об информации...» позволяет утверждать, что это именно так. Государственный стандарт РФ ГОСТ Р 51141-98 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения», утвержденный постановлением Госстандарта от 27.02.1998 г. № 28, рассматривает документ и документированную информацию как синонимичные понятия.

В силу ст.1 ФЗ «Об информации...» данное определение документа можно рассматривать как общеправовое. Содержащиеся в других законодательных актах понятия документа распространяются только на ограниченный круг правоотношений, который они регулируют. В частности согласно ч. 3 ст. 4 ФЗ «Об информации...» регулирование архивных отношений предусмотрено законодательством об архивном деле¹.

В статье 74 Уголовно-процессуального кодекса РФ (далее — УПК РФ) указывается, что доказательствами по уголовному делу являются любые сведения.

В статье 84 УПК РФ «Иные документы» дано следующее понятие документа: «Документы могут содержать сведения, зафиксированные как в письменном, так и ином виде. К ним могут относиться материалы фото- и киносъемки, аудио- и видеозаписи и *иные носители информации*, полученные, истребованные или представленные в порядке, установленном статьей 86 настоящего Кодекса» (курсив мой. — А. Т.)².

В российском законодательстве отсутствует понятие носителя информации. В то же время в ряде законодательных актов встречается определение конкретных носителей сведений (данных, информации). Так, в ст. 2 Закона РФ «О государственной тайне» дается следующее определение носителей сведений, составляющих государственную тайну: «... материальные объекты, в том числе физические поля, в которых сведения, составляющие государственную тайну, находят свое отображение в виде символов, образов, сигналов, технических решений и процессов».

Буквальное прочтение ст. 84 УПК РФ позволяет рассматривать в качестве документов-доказательств компьютерные документы.

¹ В статье 3 Федерального Закона «Об архивном деле в Российской Федерации» архивный документ определяется как материальный носитель с зафиксированной на нем информацией, позволяющей его идентифицировать, и подлежит хранению в силу значимости указанных носителя и информации для граждан, общества и государства.

² В статье 83 УПК Украины указывается, что документами являются предметы, на которых с помощью письменных знаков, звуков, изображений и т. п. зафиксирована определенная информация. К документам могут относиться материалы фотосъемки, звукозаписи, видеозаписи и другие носители информации (в том числе электронные), содержащие сведения об обстоятельствах, установленных в ходе уголовного судопроизводства органами дознания, следователем, прокурором или судом в порядке, установленном настоящим Кодексом. Данное определение достаточно близко к определению документа в УПК РФ.

В то же время в уголовно-процессуальной доктрине традиционно предлагается составлять документы в письменной форме¹.

В уголовно-процессуальном законодательстве РФ существуют и прямые ограничения на применение компьютерных документов.

В статье 86 УПК РФ предусмотрено: «Подозреваемый, обвиняемый, а также потерпевший, гражданский истец, гражданский ответчик и их представители вправе собирать и представлять письменные документы и предметы для приобщения их к уголовному делу в качестве доказательств». Поскольку электронные документы не могут быть составлены в письменной форме, то они могут быть использованы в качестве доказательств, только если они представлены лицами, ведущими расследование или дознание.

В настоящее же время в России в некоторых правоотношениях письменные документы уже не применяются в силу технической невозможности с их помощью опосредовать данные отношения. Правовой режим использования в этих случаях компьютерных документов устанавливается либо сторонами, либо непосредственно законом. Следовательно, лица, попадающие в орбиту уголовного процесса, физически не могут представить требуемые законом формы документов. Во многих случаях это может привести к отказу от защиты их прав средствами уголовного закона.

Видимо динамика развития общественных отношений, экономических процессов уже в ближайшем будущем приведет к тому, что потребуются избавить уголовно-процессуальное законодательство от существующих ограничений на использование новых видов документов, в том числе компьютерных.

Очень важно, чтобы возможные изменения в российском законодательстве были подкреплены финансовыми, организационно-техническими мерами по усилению эффективности деятельности правоохранительных органов. Ведь поступающие от участников процесса компьютерные документы-доказательства надо будет регистрировать, изучать, хранить. При существенном увеличении количества компьютерных документов невозможно будет следовать практике, при которой следователи (дознаватели) фактически любые действия с этими документами проводят с участием специалиста.

На наш взгляд, в российских условиях возникают следующие острые уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы:

¹ Комментарий к УПК РСФСР / под ред. В. М. Лебедева. – М., 2002. – С. 197.

– оценка допустимости приобщаемых гражданами и организациями документов (например, реквизиты, придающие документу юридическую силу, могут варьироваться в зависимости от вида правоотношений);

– защита информационных ресурсов правоохранительных органов от вредоносных программ, которые могут содержаться в компьютерных документах;

– установление режима защиты документов, обеспечивающего неизменность сохранения их содержания на протяжении всего процесса расследования и рассмотрения дела в суде и разрешения конфликтных ситуаций;

– установление механизма исследования содержания и носителей поступивших компьютерных документов, в том числе и по требованию сторон в процессе.

Наиболее актуальными направлениями криминалистического обеспечения решения данных задач являются:

– создание типовых сертифицированных программных и технических средств, позволяющих в автоматизированном режиме копировать и сохранять поступающие документы в отдельных банках данных, технически обособленных от компьютерной техники, используемой работниками правоохранительных органов в своей деятельности;

– разработка методических рекомендаций по оценке допустимости поступающих документов, прежде всего их реквизитов, как с точки зрения их соответствия требованиям нормативных актов, так и техническим средствам их реализации;

– разработка методических рекомендаций, программных и аппаратных средств, позволяющих обеспечить неизменность содержания информации в компьютерном документе;

– обеспечение опережающего развития экспертных исследований по исследованию компьютерной информации, особенно в области криптографической защиты (ЭЦП и др.);

– повышение уровня подготовки кадров в данной области.

В современных условиях реализация указанных направлений потребует повышение роли информационно-справочных и экспертных подразделений правоохранительных органов. Деятельность данных подразделений должна осуществляться в тесной координации их со следственными и оперативно-розыскными органами, но в то же время должна быть сохранена, а может быть, и усилена их процессуальная и организационная самостоятельность.

Р. М. Шехавцов, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ 3D МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

На основе анализа технических возможностей современных лазерных 3D сканеров, 3D принтеров и соответствующего программного обеспечения очерчены возможные направления их применения в ходе расследования преступлений и определены мероприятия по усовершенствованию действующего Уголовно-процессуального кодекса Украины и разработке соответствующих методических рекомендаций.

Науково-технічним засобом, що може забезпечити комплексну фіксацію обстановки на місці події із здійсненням точного відображення зовнішнього вигляду, форми, вимірювань відстаней між об'єктами, кутів їх взаємного розташування та розмірів з можливістю її дослідження в цілому через будь-який час, є лазерні 3D сканери з відповідним до них програмним забезпеченням. Перші лазерні 3D сканери були розроблені у машинобудуванні для оптимізації процесу проектування складного обладнання, верстатів, їх комплексів та ін. Можливості лазерних 3D сканерів по швидкому створенню повноцінної трьохвимірної фотореалістичної моделі місцевості, різного роду споруд оцінили геодезисти, архітектори, спеціалісти у макшейдерській справі. Сучасні лазерні 3D сканери складаються з двох основних компонентів: скануючої системи та цифрової фото- або відеокамери. Скануюча система призначена для моделювання форми об'єктів, що вимірюються, а цифрова фото- або відеокамера — для точної передачі кольору об'єктів. Отримана за допомогою скануючої системи «хмара точок» (файл даних, що представляє собою у графічній формі поверхню просканованого об'єкта або простору) об'єднується з відповідними цифровими фотознімками або відеозйомкою. За призначенням лазерні 3D сканери розділяються на фасадні та інтер'єрні. Фасадні сканери мають перевагу у дальності та швидкості вимірювань (наприклад, FARO Laser Scanner Photon 120/20 проводить сканування на відстанях до 153 м між об'єктами, або у сфері радіусом 76 м при ± 2 мм систематичної помилки на кожні 25 м, здійснюючи до 12 0000

вимірювань за секунду), але мають при 360° горизонтальної обмежену зону вертикального сканування через їх закріплення на спеціальних триногах (максимальна зона у того ж FARO Laser Scanner Photon 120/20 складає 320° при середній для таких пристроїв у 290°)¹. Основна галузь застосування фасадних 3D сканерів — зйомка відкритих участків місцевості та зовнішніх поверхонь крупномасштабних об'єктів (фасадів будівель, споруд), яка виконується з декількох точок. Лазерні 3D сканери можуть монтуватися на мікроавтобусі. Дві цифрові фотокамери роблять знімки кожні три метри руху автомобіля, одометр фіксує пройдену відстань, GPS-приймач фіксує координати, а сканер здійснює вимірювання з подальшою обробкою цих даних на під'єднаному до нього комп'ютері². Інтер'єрні сканери поступаються у дальності вимірювань. Так, портативний ручний сканер ZScanner 700 має глибину різкості об'єкта до 30 см, забезпечуючи під будь-яким кутом точність вимірювання до 0,05 мм при швидкості у 18 000 вимірювань за секунду³, а DeltaSphere-3000 3D Laser Scanner сканує з триноги на відстанях до 15 м при похибці вимірювання ± 2 мм, час сканування сфери радіусом 15 м залежно від його точності складає від 2 до 15 хвилин⁴.

Розглянемо більш детально порядок застосування лазерного 3D сканера на прикладі DeltaSphere-3000 3D Laser Scanner зі спеціально розробленим для оглядів місця події програмним забезпеченням. Для отримання повної 3D моделі приміщення здійснюється сканування з протилежних його точок, кількість яких визначається наявністю мертвих зон сканування з кожної з них. Кожна попередня точка сканування повинна бути зафіксованою з наступної. Тривалість повного сканування приміщення, наприклад при шести точках сканування, залежно від обраного режиму може бути в середньому від 30 хвилин до 1,5 години. Об'єднання результатів графічних файлів «хмар точок» та цифрових фотознімків приміщення за допомогою програми SceneVision-3D займає декілька хвилин. За допомогою цифрової фотокамери, що входить до комплекту сканера, виконуються необхідні вузлові та детальні знімки знарядь, засобів, слідів злочину та ін. Через

¹ Див.: FARO Laser Scanner Photon 120/20. – Режим доступу: <http://www.metrologi.ru/catalogue/in194/208.html>.

² Див.: Laser Scanner. – Режим доступу: http://www.metrologi.ru/img/flash/browyri/new_leaflets/scanner_info_ms.pdf.

³ Див.: ZScanner 700. – Режим доступу: <http://www.cybercom.ru/zscanner700>.

⁴ Див.: Capturing the real world in 3D and color. – Режим доступу: <http://www.deltasphere.com/DeltaSphere-3000.htm>.

те що цифрова камера відкалібрована зі скануючою системою, отримані знімки за допомогою програми SceneVision-3D поєднуються з 3D моделлю приміщення¹.

Програма SceneVision-3D, поряд із створенням фотореалістичної моделі місця події, дозволяє розглядати її з будь-якого ракурсу та відстані як в цілому, так й окремі об'єкти, що відображені в ній, вона має функції створення графічного тривимірного плану місця події, визначення та позначення точної відстані між об'єктами на місці події, кутів їх взаємного розташування, аналізу п'ятен та бризг крові для визначення траєкторій їх утворення, розміщення пояснювальних написів як на 3D моделі місця події, так і на його дво- та тривимірному плані². Всі дво- та тривимірні зображення місця події в необхідному ракурсі та з поясненнями можуть роздруковуватися за допомогою монохромного або кольорового друку на принтері з подальшим їх оформленням у вигляді відображень тривимірної моделі місця події, фототаблиць, планів місця події, а відповідні файли результатів лазерного 3D сканування та фотозйомки, що записані на DVD-диску, можуть додаватися до протоколу.

Також дана програма дозволяє робити різного роду реконструкції обставин події злочину при проведенні в подальшому відповідних експертних досліджень, через те що можна здійснювати операції з окремими об'єктами як у 3D моделі місця події, так і окремо від неї, імпортувати у 3D модель місця події інші трьохвимірні об'єкти для ілюстрації їх розташування у певні проміжки часу вчинення злочину (наприклад, тіла загиблого, транспортний засіб та ін.) та експортувати 3D модель місця події у програми 3D Max, AutoCAD та інші аналогічні ним для подальшого створення за їх допомогою 3D анімацій механізму скоєння злочину. Оформлення носіїв результатів 3D реконструювання та анімації як додатків до висновків відповідних судових експертиз дозволить їх використання під час провадження допитів, очних ставок, відтворень обстановки та обставин події, проведенні інших експертиз та під час судового розгляду кримінальної справи.

Позитивний досвід застосування таких лазерних 3D сканерів є у криміналістичних лабораторій поліцейських управлінь Лос Андже-

¹ Див.: Crime scenes and Accident scenes. What can the DeltaSphere-3000 3D Laser Scanner and SceneVision-3D software do for you? – Режим доступу: http://www.deltasphere.com/deltasphere_crimeaccident.htm.

² Там само.

лесу, штат Каліфорнія, США з 2006 року та Альбукерке, штат Нью-Мексіко, США з 2008 року¹.

Інтерес для потреб слідчої практики та судової експертизи становлять і портативні ручні 3D лазерні сканери, наприклад, ZScanner серій 700, 800 з програмою обробки даних сканування Geomagic та кольоровими 3D принтерами ZPrinter серій 350, 450 та 650 з програмою ZPrint. ZScanner 700 (800), підключений до комп'ютера, на якому встановлено програму Geomagic, дозволяє під час проведення оглядів місця події або судових експертиз, наприклад, пов'язаних із реконструкцією об'єктів за їх частинами, зовнішності людини за черепом та ін., отримувати фотореалістичні тривимірні моделі окремих об'єктів з точністю від 0,1 мм до 0,05 мм, які в подальшому можуть бути використані за допомогою програми Geomagic або інших програм для 3D моделювання цілого об'єкта за його частинами. Ця тривимірна комп'ютерна модель реконструйованого об'єкта, із визначенням окремих його частин, з яких він був відновлений, та місць їх з'єднань, може отримати матеріальне відтворення за допомогою кольорових 3D принтерів ZPrinter серій 350, 450 та 650 з точністю до 0,15 мм та максимальними розмірами 254x381x203 мм². Так само можуть бути виготовлені окремі частини об'єкта, які потім будуть використані для реконструкції цілого за частинами. Технічні можливості цього обладнання можуть оптимізувати проведення такого роду експертиз та сприятимуть подальшому використанню його результатів у вигляді комп'ютерних або матеріальних 3D моделей під час проведення інших досліджень.

Одним з ключових технічних недоліків існуючих на сьогодні лазерних 3D сканерів є неможливість сканування прозорих об'єктів або об'єктів із значним ступенем світловидбиття, що потребує нанесення спеціального аерозольного напилення та контрастних чорно-білих об'єктів.

Аналіз наведених нами можливостей технологій та технічних засобів лазерного 3D моделювання дозволяє визначити не тільки можливість, але й необхідність їх впровадження в слідчу та експертну практику, особливо при розслідуванні техногенних катастроф, вибухів кримінального характеру, складних ДТП, вбивств та ін., попри висо-

¹ Див.: Sheriff obtains 3D laser scanner for crime scenes. – Режим доступу : <http://www.forensicsguy.com/benchnotes/sheriff-3d-laser-scanner-crime-scene/>.

² Див.: ZPrinter 650. Превосходный цвет, высочайшее разрешение, крупнейшие размеры объектов. – Режим доступу: <http://zcorp.com/ru/Products/3D-Printers/ZPrinter-650/spage.aspx>.

ку вартість 3D сканерів та кольорових 3D принтерів (від 20 000 до 140 000 \$). Основними етапами цього процесу є:

– по-перше, придбання, на підставі вивчення пропозицій на ринку, дослідницьких комплектів фасадних та інтер'єрних лазерних 3D сканерів, кольорового 3D принтера з відповідним спеціальним програмним забезпеченням та розробка на підставі експериментального використання рекомендацій по їх застосуванню під час огляду різних за своїм характером місць події та експертиз;

– по-друге, через особливості застосування лазерних 3D сканерів та отримання за їх допомогою даних щодо обстановки на місці події та окремих її елементів необхідною є розробка, на підставі цих рекомендацій, пропозицій по внесенню змін та доповнень до ч. 4 ст. 85, ст. 85² та ч. 6 ст. 114 КПК України та урахування цих положень при розробці та прийнятті положень нового КПК України, що регламентуватимуть порядок застосування лазерних 3D сканерів та документування його результатів.

М. О. Яковенко, ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ОПТИМІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕРОЗКРИТИХ ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ МИНУЛИХ РОКІВ

Рассмотрено использование научно-технических средств при описании внешности преступников. Предложена система мер по поиску лиц, совершивших грабеж или разбой прошлых лет, по их субъективному портрету.

За статистичними даними МВС України, з кожним роком спостерігається стійка тенденція до збільшення нерозкритих грабежів та розбійних нападів минулих років. Станом на початок 2009 р. в Україні зареєстровано 216 209 грабежів, що на 4 783 більше, ніж у 2008 р., та 18 181 розбоїв, кількість яких теж перевищує попередній рік на 230 злочинів. Такий стан викликаний впливом ряду негативних причин, серед яких великого значення набуває неналежне використання науково-технічних засобів. Виходячи з того, що грабежем є відкрите викрадення чужого майна, а розбоєм — напад із метою

заволодіння чужим майном, зовнішність злочинця, яку запам'ятав потерпілий або свідок, є чи не єдиним джерелом інформації про нападника. Слідча практика свідчить, що фіксація ідеальних слідів (ті, що містяться в пам'яті людини), отриманих у результаті проведення слідчих дій, обмежується лише складанням протоколу допиту потерпілого або свідка, де зовнішність особи описується виключно методом словесного портрета. На наш погляд, такий підхід не ефективний, оскільки дана інформація є знаковою (викладена за допомогою символів¹), а це унеможливує її візуальне відображення. У такому контексті при описанні зовнішності злочинця та моделюванні його портрета важливого значення набуває використання науково-технічних засобів. З огляду на вищевикладене можна констатувати, що під час розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв великою проблемою є невикористання науково-технічних засобів при описанні зовнішності злочинця та відсутність спеціалістів із її належного моделювання.

На сьогоднішній день проблемам щодо використання науково-технічних засобів приділено багато уваги в працях Р. С. Белкіна, П. Д. Біленчука, В. І. Галагана, Ю. Ф. Жарікова, Д. В. Затенацького, М. В. Салтевського, В. Ю. Шепітька та ін. Невирішеним питанням залишається використання композиційного портрета (фоторобота) як науково-технічного засобу в роботі з ідеальними слідами, а саме при розслідуванні нерозкритих грабежів та розбоїв. Важливість цієї проблематики полягає у визначенні можливостей використання візуально-образної інформації при розшуку осіб, які вчинили злочин.

Використання досягнень науки і техніки чітко не сформульовані, але у статтях 79, 85, 85¹, 85², 128¹, 191, 195 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) передбачено допустимість залучення окремих прийомів і техніко-криміналістичних засобів при проведенні ряду слідчих дій. Однак це не означає, що законом не допускається їх застосування в розслідуванні злочинів². До числа доказів, передбачених ст. 65 КПК України, результати, отримані від застосування науково-технічних засобів, хоч і не належать, але вони спрямовані на виявлення, дослідження та фіксацію фактичних даних. Більше того, такі дані мають неабиякий інтерес у розшуковій діяльності слідчого та є важливою орієнтуючою інформацією, яка може постати приводом до розкриття того чи іншого злочину.

¹ Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / В. В. Бедь. – К. : Каравел, 2003. – С. 51.

² Галаган В. І. Проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів внутрішніх справ : монографія / В. І. Галаган. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – С. 221.

У науковій літературі наводиться ряд різних систем для створення суб'єктивних портретів, зокрема: синтетичні портрети, мальовані портрети, ідентифікаційний комплект малюнків — діапозитивів, комп'ютерний фоторобот¹. На сьогоднішній день правоохоронні органи використовують методику відновлення сліду пам'яті зовнішності розшукуваної особи за допомогою комп'ютерного фотокомпозиційного портрета (фоторобота) системи «RAIPS-портрет», бо він залишається найбільш ефективним і сучасним засобом формування суб'єктивного портрета з використанням комп'ютерної програми й засобів комп'ютерної графіки з метою відтворення ідеального сліду. За даними дисертаційного дослідження Д. В. Затенацького, відповідність суб'єктивного портрета (фоторобота) із розшукуваною особою, складеного за допомогою системи «RAIPS-портрет», дозволяє стверджувати про схожість у 75–90 % випадків². Головною проблемою у цьому контексті, на наш погляд, є ігнорування слідчим можливостей композиційного портрета в пошуковій діяльності. Підтвердженням цього є проведене нами опитування за спеціально розробленою анкетною 328 слідчих МВС України в Луганській, Донецькій, Київській, Полтавській, Дніпропетровській, Вінницькій та Тернопільській областях. Як показали отримані результати, при розслідуванні нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років складання композиційного портрета злочинця використовується: часто — 11 респондентів (3,4 %), рідко — 37 опитаних (11,3 %), ніколи — 276 слідчих (84,1 %), а 4 респонденти (1,2 %) навіть не знають, що це таке.

Не менш важливою проблемою є відсутність осіб, які здатні провести кваліфіковане моделювання суб'єктивного портрета з очевидцем. Так, на практиці оператором по складанню композиційного портрета є спеціалісти експертних підрозділів при районних та міських відділах. Виходячи з того, що ця діяльність не є їхнім основним функціональним призначенням, така робота проводиться на низькому професійному рівні. Процес складання композиційного портрета досить складний, адже така діяльність потребує спеціальних знань як технічного характеру, так і психологічного. Більше того, особі, якій доручено моделювання суб'єктивного портрета, необхідно

¹ Ідентифікація людини за ознаками зовнішності : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько. — Х. : Гриф, 2003. — С. 5.

² Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. В. Затенацький ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2008. — С. 14–15.

діяти поетапно, а саме: 1) використання нагадувальних запитань; 2) реконструювання асоціативного ряду іконічних образів; 3) автоматичний набір бази даних портретів; 4) відбір портретів, схожих у цілому або за окремими ознаками зовнішності, у групу схожості; автоматичний пошук у базі даних портретів, схожих на відібрані групи схожості; 5) формування групи схожих портретів; 6) монтаж композиційного фоторобота з елементів портретів групи схожості, його ретушування і збереження¹. Слід пам'ятати, що складання композиційного портрета на асоціативному рівні може стимулювати відновлення у пам'яті очевидця зовнішніх ознак нападника, особливо, коли після вчинення злочину пройшло багато часу.

З метою ефективного використання композиційних портретів у процесі розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років, на наш погляд, необхідно:

1. Детально ознайомити працівників органів дізнання і досудового слідства з апробованими і впровадженими у практику новітніми досягненнями науки і техніки по складанню суб'єктивних портретів.

2. Здійснити належну підготовку осіб з числа працівників експертних підрозділів системи ОВС по складанню композиційних портретів з метою їх подальшого залучення як спеціалістів по кримінальних справах.

3. Створити єдину електронну базу при відділах інформаційних технологій ОВС із зображеннями розшукуваних осіб, складеними за допомогою композиційного портрета, які повинні диференціюватись за видами злочинів та територією їх вчинення. Це дасть змогу в першу чергу здійснювати якісну аналітичну роботу.

4. Направляти оголошення з такими портретами до засобів масової інформації, мережі Інтернет з метою розшуку злочинців та встановлення можливих їх жертв, які внаслідок певних причин не звертались до правоохоронних органів.

5. Здійснювати постійний обмін композиційними портретами між правоохоронними органами, що здійснюють розшук злочинців.

6. Доручати спеціалістам проводити візуальне порівняння складеного портрета з наявними каталогами фотографічних зображень соціально нестійких верств населення. У разі встановлення наявних схожостей проводити їх пред'явлення для впізнання за фотографіями або наживо із свідками або потерпілими.

¹ Коваленко В. В. Криміналістичне поняття науково-технічних засобів і його значення / В. В. Коваленко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. ДІВС МВС України. – Донецьк, 2002. – № 3. – С. 254–262.

Активне і цілеспрямоване застосування науково-технічних засобів при складанні композиційного портрета істотно поліпшить перевірку та якість збирання доказів у процесі розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв. Використання слідчим портрета, складеного методом композиційного моделювання зовнішності злочинця, у роботі з ідеальними слідами сприятиме узагальненню наявної інформації та доповнить її новою. Це ж допоможе своєчасному розшуку злочинців і, як наслідок, послужить подальшому розкриттю злочинів, у тому числі минулих років.

РОЗДІЛ III

Тактико-криміналістичне та методичне забезпечення правоохоронних органів у сучасних умовах

Е. В. Александренко, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовно-процессуальной деятельности учебно-научного института подготовки кадров криминальной милиции Национальной академии внутренних дел

АНАЛИЗ ДОПУЩЕННЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ОШИБОК КАК УСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОГО РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ СЕРИЙНЫХ СЕКСУАЛЬНЫХ УБИЙСТВ

Розглянуто причини вчинення серійних сексуальних убивств. На прикладах зі слідчої практики проаналізовано та узагальнено типові помилки, яких припустилися співробітники правоохоронних органів при розслідуванні вказаних злочинів.

Серийные сексуальные убийства являются наиболее опасными по своей жестокости, последствиям и длительности преступлениями. Убийство для серийного убийцы-маньяка является обязательной «потребностью», а способ совершения преступления выбирается, исходя из получения наибольшего удовлетворения путем истязания жертвы. После «сеанса» снятия напряжения следует период воздержания до момента, пока не возникнет следующая потребность в повторении.

Данный мотив определяет особенности способа подготовки и совершения указанных преступлений, их непрерывность и долгий период преступной деятельности. Отсутствие связи между преступником и его жертвами делает неэффективным традиционный путь расследования — изучение жертвы и ее окружения, в ходе которого могут быть установлены мотивы преступления и получены сведения о возможном преступнике.

Помимо объективных трудностей, своевременное раскрытие серийных сексуальных убийств осложняется ошибками, допускаемыми следователями, оперативными работниками, а также экспертами.

Анализ и обобщение ошибок сотрудников правоохранительных органов по делам данной категории в криминалистической литературе отсутствует. В отдельных источниках, в общих чертах описывающих ход расследования таких преступлений, об ошибках следствия говорится лишь в общем¹. Это приводит к тому, что допущенные ранее при расследовании указанных преступлений ошибки (дела Г. Михасевича, А. Чикатило, С. Головкина и др.) повторяются, что позволяет преступникам успешно действовать долгие годы, а их установление и задержание, как правило, является делом случая.

Проведенный нами анализ позволил выявить и обобщить типичные ошибки, допущенные при расследовании серийных сексуальных убийств, которые можно разделить на две основные группы: 1) связанные с некачественным проведением проверки подозреваемых; 2) связанные с неправильной оценкой имеющихся фактов и доказательств.

Основной ошибкой является ненадлежащая проверка заподозренных лиц, при проведении которой можно отметить два варианта действий.

Первый — проверка проводится неполно, тщательно не проверяются все факты и обстоятельства, изложенные в объяснениях подозреваемых, их родственников, не используются рекомендации криминалистики по проверке алиби. Зачастую все ограничивается проверкой таких лиц по учетам: судимы ли они ранее, за какие преступления и получением на них характеристик о поведении в быту, трудовом коллективе, т. е. проверка направлена «вширь», а не «вглубь». На основании полученных «проверенных» и «установленных» данных делаются поспешные выводы о непричастности проверяемых к совершению серийных убийств (дела Г. Михасевича, А. Чикатило, С. Головкина, С. Ткача и др.). Чикатило трижды попадал в поле зрения

¹ Водько Н. П. Почему так долго искали Чикатило / Н. П. Водько. — М. : Юрист, 1996. — 80 с.; Китаев Н. Н. Неправосудные приговоры к смертной казни: системный анализ допущенных ошибок / Н. Н. Китаев. — Иркутск, 2000; Модестов Н. Серийные убийцы / Н. Модестов. — М. : Центрполиграф, 1999. — 364 с.; Дмитриев А. Маньяк-убийца Михасевич / А. Дмитриев // Записки криминалистов. — М., 1994. — Вып. 4. — С. 198–202; Белоус С. Лжедмитрий из Балашихи / С. Белоус, В. Любин, М. Слинько // Записки криминалистов. — М., 1994. — Вып. 3. — С. 3–22; Тарасов А. Операция «Удав» / А. Тарасов // Записки криминалистов. — М., 1994. — Вып. 3. — С. 41–46.

правоохранительных органов. Проверка его причастности к серии убийств проводилась формально, и он был отпущен даже тогда, когда при задержании у него в портфеле обнаружили нож со следами крови, капроновый шнур и вазелин¹.

Длительная деятельность серийного убийцы-маньяка иногда может быть обусловлена тем, что «он является... агентом оперативно-розыскного органа, знает методы оперативно-розыскной работы, имеет покровителей среди руководителей органов, осуществляющих ОРД... При раскрытии серийных убийств наибольшую сложность представляют деяния, совершенные такими лицами. Есть все основания полагать, что часть нераскрытых убийств, обладающих признаками «серийности», может быть совершена такими лицами»². (Ими являлись Михасевич, Стороженко, Чикатило и Ткач, в прошлом работавший экспертом-криминалистом и использовавший полученные знания для устранения своих следов на местах преступлений).

Для установления серийных сексуальных убийц следует тщательно проверять всех лиц, независимо от их социального статуса, характеристик и отношения к правоохранительным органам. Проверка должна проводиться тщательно, с использованием всех имеющихся средств и методов, и может быть закончена лишь тогда, когда будет достоверно установлена непричастность лица. Если же преступнику удастся пройти проверку, его изобличение будет затруднено и может стать делом случая (Михасевич, Головкин, Чикатило).

Важно не только полно и качественно проводить проверку, но и знать, как ее проводить, на что обращать внимание. Следует иметь представление о лицах, совершающих серийные сексуальные убийства, для чего принять меры к повышению квалификации сотрудников правоохранительных органов для получения ими необходимых знаний о таких преступлениях.

Наиболее опасным по своим последствиям для установления преступника является *второй* вариант поведения сотрудников правоохранительных органов, которые, чтобы успокоить общественность и быстрее доложить руководству о раскрытии преступления, задерживают первых попавших под подозрение лиц, не утруждая себя

¹ Расследование многоэпизодных убийств, совершенных на сексуальной почве : науч.-метод. пособие / под ред. А. И. Дворкина. – М. : Экзамен, 2003. – С. 46–48.

² Китаев Н. Н. Казуистика особо опасных преступлений, совершенных конфидентами правоохранительных органов / Н. Н. Китаев // Проблемы криминалистики : сб. науч. тр. – Минск : Акад. МВД Респ. Беларусь, 2008. – Вып. 6. – С. 101–104.

кропотливой работой по проверке их показаний, собиранию доказательств их виновности и, применяя незаконные методы ведения следствия, вынуждают их оговорить себя, признав вину в совершении серии сексуальных убийств.

Почти по всем таким делам (Михасевича, Чикатило, Ткача) были признаны виновными и осуждены много непричастных лиц, некоторые из которых приговорены к смертной казни. Впоследствии исправить эти «ошибки», точнее, грубые нарушения законности, позволяющие маньякам оставаться на свободе и продолжать свои деяния, трудно, а иногда невозможно, даже несмотря на установление настоящего преступника. До сих пор отбывает наказание Яков Попович, осужденный в несовершеннолетнем возрасте за совершение преступления, вину за которое взял на себя Ткач¹.

Следующей основной ошибкой является отсутствие тщательного анализа имеющихся в деле доказательств как подтверждающих, так и опровергающих версию о причастности заподозренного. В Подмосковье в начале 90-х годов прошлого века одновременно действовали два серийных убийцы — С. Головкин и С. Ряховский. Пол и возраст жертв, способы совершения убийств и следы на трупах потерпевших разительно отличались. Однако следствие пришло к выводу, что эти преступления совершены одним лицом. По делу Чикатило имеющиеся доказательства его виновности следствие должным образом не проанализировало и не оценило в совокупности с выводами экспертиз. По делу Ткача следствие неправильно истолковало совпадение задержания подозреваемого с прекращением убийств. Так, после применения незаконных методов воздействия в камере СИЗО повесился очередной «подозреваемый», а убийства в Павлограде прекратились, потому что Ткач в это время переехал в г. Пологи, Запорожской области, где три года не совершал преступлений.

Перечень ошибок, существенно осложнивших своевременное установление серийных сексуальных убийц, можно было бы продолжать. Мы ставили целью указать на наиболее типичные, повторяющиеся ошибки. В полном объеме узнать о допущенных в ходе расследования указанных преступлений ошибках из одних только материалов уголовных дел, на наш взгляд, невозможно. Ошибки состояли также в основаниях и мотивах принятия решений, что в материалах уголовных дел не отражается. Для того чтобы узнать обо всех

¹ Василь М. «В СИЗО я видел пологовского маньяка в двух метрах от себя» / М. Василь // Факты. – 2008. – 19 дек. – С. 25–26.

ошибках, нарушениях закона, и привлечении к ответственности невиновных, следует изучить и проанализировать материалы оперативно-розыскных дел, наблюдательных производств прокуратуры и следователей. Основным же источником является рассказ об этом непосредственных участников расследования.

Выявление допущенных ошибок, их обобщение и ознакомление с ними практических работников позволит исключить их в дальнейшем, что сделает деятельность правоохранительных органов по раскрытию серийных сексуальных убийств более эффективной и результативной.

Л. І. Аркуша, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ЛЕГАЛІЗАЦІЮ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ

Определены некоторые аспекты характеристики преступных организаций и личности преступников, которые осуществляют легализацию (отмывание) доходов, полученных преступным путем.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням легалізації (відмивання) незаконних (серед них і злочинних) доходів приділялася увага багатьох вчених (В. Алієв, В. Нікуліна, В. Попович, А. Савченко, Г. Тосунян, А. Шебунов та ін.), але, на нашу думку, до теперішнього часу недостатньо розглянуто питання характеристики злочинних організацій і особистості злочинців, які здійснюють відмивання (легалізацію) доходів, отриманих злочинним шляхом, що негативно впливає на процес протидії означеному виду злочинної діяльності.

Метою статті є визначення деяких аспектів характеристики злочинних організацій і особистості злочинців, які здійснюють відмивання (легалізацію) доходів, отриманих злочинним шляхом.

Дослідження проблеми. Дані про суб'єкт злочину становлять окремий структурний елемент криміналістичної характеристики. Ці

дані збираються різними методами й засобами. Зокрема, є обґрунтованим криміналістичний висновок про те, що, вчиняючи злочин, людина застосовує спосіб, котрий впливає не тільки з предмета злочинного посягання, зовнішніх факторів, що визначають його поведінку, але і з особистих і професійних навичок, що, у свою чергу, залежать від безлічі обставин, котрі вплинули на рівень виховання, освіти, психічні особливості, здоров'я, спадкоємну схильність. Для того щоб правильно зрозуміти причини злочинних дій особи, особливого значення набуває дослідження психічних і фізіологічних процесів, що керують поведінкою винуватого в скоєнні злочину в момент здійснення злочину.

Поняття про суб'єкт злочинного посягання розділено автором на дві складові: дані про найбільш типові риси особистості злочинця і зведення про психічні особливості суб'єкта злочину.

У вказаній статті нами буде розглянуто лише другу складову, а саме дані про психічні особливості особистості ймовірного злочинця.

Психічні особливості злочинця, що залежать від безлічі факторів: рівня виховання, освіти, спадкоємної зумовленості, здоров'я, навколишнього оточення, що виступає в ролі зовнішнього подразника, впливають на форми і способи кримінальних проявів. Психічні й фізіологічні процеси керують поведінкою особи при здійсненні злочину.

Внутрішні такі, що спонукують кримінальну поведінку, психічні процеси, мотиви й цілі злочину тісно взаємозалежні зі всіма елементами криміналістичної характеристики.

Вивчення психічного стану і психічної діяльності суб'єкта посягання до, після і під час здійснення злочину має особливе значення в криміналістиці.

До початку легалізації особа повинна усвідомити факт злочинного походження коштів, що підлягають відмиванню. У випадку, якщо він сам є виконавцем (організатором) основного злочину, це не складно. Якщо ж початковий злочин здійснюється іншою особою, то в цій ситуації обов'язково наявна змова між ним і легалізатором, під час якого повинні бути визначені умови, на яких передається майно, котре вже легалізоване. Ухвалення рішення про згоду або не згоду на участь у легалізації злочинних засобів обумовлено, насамперед, психічним станом фігуранта, його внутрішньою готовністю до здійснення злочину, а також професійною підготовленістю, залежно від якої ця особа може (або не може) здійснити злочинні дії. Крім того, рішення

залежить від обсягу інформації про передбачувані дії, привабливість злочинного проекту і багатьох інших умов.

Внутрішня психологічна готовність особи до здійснення злочину має велике значення для легалізації, оскільки «відмити “брудні” гроші» неможливо спонтанно, зненацька, з непрямим наміром або з необережності. Підготовка до здійснення займає багато часу, а багатоетапний процес, спрямований на досягнення злочинного результату, вимагає послідовних і значних зусиль. В основі корисливої мотивації «відмивання» злочинних доходів лежить прагнення забезпечити безпечне володіння, користування і розпорядження коштами або іншим майном, котре отримане злочинним шляхом, замаскувавши кримінальне походження, а потім збільшити розміри коштів шляхом здійснення підприємницької чи іншої діяльності. Знаючи про те, що злочинні доходи, котрі легалізуються, здебільшого походять від наркоторгівлі, протиправного обігу зброї, викрадення людей, проституції, розкрадання майна й інших небезпечних злочинних проявів, легалізатор, проте, йде на злочин свідомо. Психологи відзначають, що особи, котрі здійснюють подібні злочини, жорстокі, нахабні і зарозумілі. Маючи значні грошові нагромадження, вони відчують себе жebraками, цей страх є однією зі спонукальних причин до здійснення нових злочинів. Цей психічний стан отримав назву «Комплекс Кошці»¹.

Відмова від справді демократичних, високоморальних ідеалів призвела наше суспільство до глибокої моральної кризи. Нав'язування західного способу життя, в основі якого прагматичні приватновласницькі інтереси окремого індивідуума, зростило мораль уседозволеності, безкарності й безвідповідальності, викликало низинні почуття і настрої, котрі призвели до швидкого зростання злочинності взагалі і професійної зокрема.

У свідомості багатьох зростає впевненість (вона, на жаль, знаходить своє підтвердження в реальному житті) у тому, що висока матеріальна забезпеченість недосяжна шляхом чесної праці, отже, можлива лише за рахунок порушення заборон, серед них і кримінально-правових. У багатьох, особливо серед молоді, сформувалися уявлен-

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 2001. – С. 156; Белкин Р. С. Репортаж из мастерской следователя / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА, 1998. – С. 69; Овчинский С. С. Оперативно-розыскная информация / С. С. Овчинский. – М. : ИНФРА-М, 2000. – С. 226; Оперативно-розыскная деятельность : учебник / под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова. – М. : ИНФРА-М, 2002. – С. 145; Ронин Р. Своя разведка / Р. Ронин. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – С. 155.

ня про допустимість переступити закон заради можливості вести респектабельний спосіб життя¹. Сприятливе психологічне середовище призвело до формування в суспільстві стандартів і уявлень, вироблених професійною злочинністю.

Велике значення має окреслення мети злочинної поведінки.

Основна мета легалізації, визначена кримінальним законом, — надання правомірного вигляду володінню, користуванню і розпорядженню злочинно добутими доходами. Для цього особа в думках планує злочин, визначає проміжні цілі своїх дій, уявляє собі їхній результат, шукає способи їхнього виконання, вибирає час, місце, найбільш сприятливі для використання при легалізації господарської або фінансової діяльності, співучасників, форми відносин з ними, у нього виробляється певне ставлення до дій і їх наслідків.

Відмивання злочинних доходів, що є складною багатодошовою комбінацією, жадає від легалізатора визначення проміжних цілей на різних його етапах. До проміжних цілей можуть належати попереднє відмивання (переведення в інші види валют, цінних паперів і т. д.), відділення злочинних доходів від джерела їхнього походження, інвестування в легальну економіку. Проміжні цілі залежать від використання способу злочину, а у випадку, якщо протиправна дія здійснюється групою, — від тієї ролі, котру вони виконують.

Крім основної переслідуються й інші важливі цілі. У ряді випадків легалізація відбувається для того, щоб збільшити засоби, отримані злочинним шляхом, і дістати додатковий прибуток за рахунок легального бізнесу.

Злочинні дії суб'єкта легалізації можуть бути обумовлені найрізноманітнішими мотивами, що пов'язані з особливостями особистості, вихованням, соціальним середовищем, впливом особистих зв'язків, світоглядом. Як показує узагальнення слідчої практики, дані злочини в основному здійснюють люди досить забезпечені, що володіють значними повноваженнями або ж залежать від осіб, котрі придбали майно, що потребує легалізації. Мотивами здійснення легалізації найчастіше є: прагнення одержати будь-яким чином якнайбільше матеріальних благ, покриття витрат, пов'язаних з «красивим» життям, неправильні уявлення про почуття товариства, тиск керівництва і т. д. У той же час для тих, хто на постійній основі

¹ Юцкова Е. М. Некоторые вопросы криминогенности и виктимности новых социальных групп общества / Е. М. Юцкова. — М. : Криминологическая ассоциация, 1997. — С. 135.

займається «відмиванням» злочинних доходів інших осіб, участь у цьому злочині є джерелом доходів.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що психічна діяльність суб'єкта легалізації злочинних доходів містить визначення умов, на яких інша особа передає для легалізації суб'єктові злочину грошові кошти або інше майно; усвідомлення факту отримання іншою особою коштів або іншого майна злочинним шляхом; визначення кінцевої мети — створення законних цивільно-правових основ для здобуття права власності на грошові кошти або інше майно, придбані іншими особами злочинним шляхом; планування злочинної діяльності; визначення завдань проміжних етапів; мотиви здійснення злочину; інші психічні процеси, що управляють поведінкою суб'єктів.

Дослідження в процесі досудового слідства у кримінальній справі психічної діяльності винуватих у скоєні злочину сприяє застосування правильних тактичних прийомів, цілеспрямованому пошукові матеріальних слідів, і, зрештою, одержанню достатніх доказів винуватості особи.

Н. М. Ахтирська, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Утверждение концептуальных положений реформирования криминальной юстиции и плана мероприятий по их реализации требует от криминалистики действенных мер, в частности методического обеспечения деятельности правоохранительных органов.

Докорінні зміни в соціально-політичних та інших умовах життя суспільства і держави на нинішньому етапі розвитку України та прийняття Конституції України створили передумови для реформування системи кримінальної юстиції у напрямі подальшої демократизації, гуманізації, посилення захисту прав і свобод людини

відповідно до вимог міжнародних правових актів і зобов'язань нашої держави перед європейським та світовим співтовариством.

Р. С. Белкін влучно зауважив, що кінцевим продуктом криміналістичної науки, який надходить на озброєння слідчої практики, є окремі криміналістичні методики, у змісті яких на основі положень та висновків загальної та окремих криміналістичних теорій комплексуються криміналістичні рекомендації щодо здійснення судового дослідження та попередження злочинів¹. Криміналізація нових видів протиправної поведінки та внесення суттєвих змін до окремих статей Кримінального кодексу України (далі — КК України) вимагають своєчасної розробки нових методик розслідування злочинів та удосконалення існуючих відповідно до вимог часу.

Свідченням цього є статистичні дані щодо якості розгляду кримінальних справ у судах України. Так, наприклад, за ст. 209 КК України, яка передбачає відповідальність за легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом, у 2009 році було засуджено 130 осіб, виправдано 80 осіб (61,5% від засуджених), щодо 64 осіб справи направлені на додаткове розслідування (49,2% від засуджених), щодо 9 осіб справи направлені прокурору у порядку статті 249¹ КПК України. Кількість осіб, яким у 2009 році змінено кваліфікацію злочину зі ст. 209 КК на іншу статтю або стосовно яких державний обвинувач відмовився від обвинувачення за ст. 209 КК України, складає 83 особи (63,8 % від засуджених за ст. 209 КК України).

Часто порушення кримінальної справи здійснюється за відсутності достатніх підстав, що тягне за собою оскарження та скасування постанови про порушення кримінальної справи. Так, у 2009 році з 11 636 скарг про порушення кримінальної справи, що надійшли до суду, задоволено 3 411 (15,8 %). Судами розглянуто 10 175 скарг на постанову про відмову в порушенні кримінальної справи, з яких задоволено 4 247, що складає 42 %. Статистичні дані свідчать про потребу проведення узагальнення слідчої практики, встановлення причин, за якими неефективно витрачається процесуальний час на стадії досудового слідства та в суді, що у подальшому призводить до втрати можливості збору доказів.

Відповідно до висновків Ради Європи «дії органів досудового слідства в Україні й надалі викликають серйозні занепокоєння щодо дотримання прав людини, з огляду на наявність зафіксованих фактів

¹ Белкін Р. С. Курс криміналістики / Р. С. Белкін. – М. : Закон и право, 2001. – С. 727.

застосування катувань співробітниками цих органів. Жорстоке поводження прямо пов'язане з намаганнями добитися від затриманих зізнання у скоєнні злочину»¹. Ця обставина обумовлює посилення дотримання правоохоронними органами принципу законності під час проведення окремих слідчих дій, використання тактичних прийомів, які відповідають принципам моральності, науковості та допустимості. Так, судами України у 2009 році було винесено 1 986 ухвал (постанов) про порушення законності при провадженні дізнання чи досудового слідства.

Відсутність дієвої протидії безкарності частково пояснюється недосконалістю методики розслідування такої категорії справ (ст. 127 КК України), яка б відповідала європейським стандартам. Без позитивного обов'язку розслідування заяв про жорстоке поводження або його інших ознак заборона катувань буде сприйматися як теоретична й ілюзорна, що дозволить державним органам влади та їхнім уповноваженим особам діяти безкарно. Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження має базуватися на таких принципах: незалежність та неупередженість, ретельність, невідкладність, компетентність².

Потребують подальшого розвитку фундаментальні дослідження щодо застосування психологічних знань у слідчій та судовій практиці. На це влучно вказував К. Еккартсгаузен, оскільки, на його думку, «правознавча вченість без філософії (психології) — справжнє варварство»³. Певні прорахунки та відсутність дієвості вжитих заходів вчений рекомендував порівнювати з історичними кроками розвитку медицини. Він зокрема, вказував, що свого часу пацієнта, який виконував усі рекомендації лікаря і не одужував, визнавали безнадійно хворим. Але це свідчило лише про неефективне лікування, що вимагало розвитку медицини. Проблемою сьогодення є збільшення кількості окремих злочинів, удосконалення способів учинення та приховування злочинної діяльності, що може свідчити про певні

¹ Мардок Дж. Боротьба з жорстоким поводженням і безкарністю та ефективне розслідування жорстокого поводження. Доповідь по Україні / Дж. Мардок. – К. : «К.І.С.», 2010. – С.7.

² Сванідзе Е. Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження. Керівні принципи застосування європейських стандартів / Е. Сванідзе. – К. : «К.І.С.», 2010. – С. 10.

³ Цит. за: Китаев Н. Н. Экспертные психологические исследования в уголовном процессе: проблемы, практика, перспективы / Н. Н. Китаев, В. Н. Китаева. – Иркутск : БГУЭП, 2002. – С. 399.

недоліки в методичному забезпеченні діяльності правоохоронних органів.

Отже, завданням криміналістики XXI століття є розробка методик розслідування злочинів «нового покоління» з урахуванням європейських стандартів і принципів розслідування окремих категорій злочинів, зокрема, залучення потерпілого та контроль громадськості.

О. Я. Баев, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминалистики Воронежского государственного университета, академик РАЕН

ТАКТИКО-ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПОТЕРПЕВШЕГО К ЗАКЛЮЧЕНИЮ ДОСУДЕБНОГО СОГЛАШЕНИЯ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ

Розглянуто проблеми, які виникають у зв'язку із законодавчим виключенням участі потерпілого в укладанні та реалізації досудових угод із підозрюваним/обвинуваченим у кримінальних справах.

Как известно, Федеральным Законом 1-141 от 29 июня 2009 г. «О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации» создан, а точнее, по мнению автора, системно оформлен правовой институт досудебных соглашений о сотрудничестве с подозреваемым/обвиняемым в уголовном судопроизводстве¹.

Если предпринять попытку его анализа с позиций заявленной в наименовании данной статьи проблемы, то сразу становится очевидным, что цели этого института — есть формулирование, отражение, главным образом, общественных интересов в структуре назначения уголовного судопроизводства в целом за счет полнейшего игнорирования личных интересов и прав лиц, признаваемыми потерпевшими по уголовным делам.

Постулируя это положение, в первую очередь, отметим, что правовой механизм заключения и реализации этих соглашений (далее для краткости будем обозначать его аббревиатурой ДСоС) — и на это

¹ См. об этом: Баев О. Я. Досудебное соглашение о сотрудничестве: среди мифов и рифов / О. Я. Баев // Досудебное соглашение о сотрудничестве (правовые и криминалистические проблемы). – Воронеж, 2010.

обстоятельство уже неоднократно обращалось внимание в литературе¹ — не только не включает в себя связанную с ним какую-либо деятельность потерпевшего, он в принципе вообще не упоминает о потерпевшем, как об участнике досудебного соглашения.

И сразу возникает вопрос, как этот законодательный подход коррелируется и коррелируется ли вообще с тем, что «обязанностью государства является [...] обеспечение потерпевшему от преступления возможности отстаивать свои права и законные интересы любыми не запрещенными законом способами»²?

Но — и в этом у нас нет сомнений — исключение потерпевшего из механизма принятия и реализации решения о досудебном соглашении с подозреваемым/обвиняемым, не некое упущение законодателя при формировании института ДСоС. Это его принципиальная, но, по нашему убеждению, ошибочная позиция.

Также полагая, что рассматриваемая позиция принципиальна, А. С. Александров увещает читателя: «законодатель сделал все правильно, поскольку цель института сугубо публично-правовая — раскрытие преступлений, новых прежде всего. Если ставить достижение этой цели в зависимость от воли потерпевшего, то институт значительно потеряет в своей эффективности»³.

Мы же думаем, что помимо обычного «снобизма» обвинительной власти («простого» пренебрежительного отношения к этому участнику судопроизводства), обуславливается такая позиция законодателя (и поддерживающих ее авторов) опасениями того, что потерпевшие своего согласия на заключение с кем-либо из посягавших на них лиц досудебного соглашения о сотрудничестве, давать не будут.

Насколько основательны и обоснованы такие опасения?

Попытка формулирования своего мнения касательно поставленного вопроса требует, думается, построения некой шкалы (системы) иерархии ценностей законных интересов потерпевшего при его уча-

¹ См., напр.: Илюхин В. Зачем же ломиться в открытую дверь? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.debri-dv.ru/module/article/file/show/date/2009-4-30/story_id/1593; Смирнов А. В. Особый порядок принятия судебного решения при заключении досудебного соглашения о сотрудничестве / А. В. Смирнов // Уголовный процесс. – 2009. – № 10.

² Постановление Пленума Верховного суда РФ от 2 июня 2010 г. «О практике применения судами норм, регламентирующих участие потерпевшего в уголовном судопроизводстве» (п.1) // Российская газета. – 7 июля. – 2010.

³ Александров А. С. Федеральный закон – 141 принят, что дальше / А. С. Александров // Досудебное соглашение о сотрудничестве (правовые и криминалистические пробелы). – Воронеж, 2010. – С. 12.

стии в уголовном судопроизводстве и изучения их влияния на возможность заключения ДСоС с учетом мнения потерпевшего. Она же нам представляется таковой:

1. Полное и безотлагательное возмещение ему причиненного материального и морального вреда и назначение всем виновным в их причинении наказания, соответствующего тяжести совершенного ими посягательства и удовлетворяющего субъективные на этот счет ожидания потерпевшего, в результате эффективной деятельности правоохранительных и судебных органов. Речь о необходимости заключения ДСоС в этой ситуации не возникает.

2. Полное и безотлагательное возмещение ему материального и морального вреда независимо от того, все ли участники совершенного в отношении него преступления установлены и привлечены к ответственности.

3. Изобличение и уголовная ответственность всех лиц, совершивших преступление в отношении потерпевшего, возможность чего, однако, напрямую обуславливает необходимость заключения с одним из них досудебного соглашения о сотрудничестве, а потому влечет существенное сокращение для него наказания, по сравнению с тем, которое могло быть ему назначено в отсутствии такового соглашения.

Думается нам, что позиция потерпевшего по поводу необходимости заключения в этой ситуации ДСоС во многом будет обуславливаться видом совершенного в отношении него группового преступного посягательства:

– одна позиция, когда в отношении потерпевшего было опять же совершено преступление, не связанное с насилием (кража, мошенничество, грабеж, не сопряженный с насилием, и т. п.);

– другая — относительно целесообразности заключения ДСоС может сформироваться в случаях совершения в отношении потерпевшего группового насильственного преступления (разбоя, изнасилования, нанесения телесных повреждений различной тяжести и по различным мотивам и т. п.);

– третья, наконец, позиция потерпевшего по данному вопросу далеко не исключена в тех случаях, когда результатом группового посягательства явилась смерть (убийство, телесные повреждения, повлекшие смерть, и т. п.) пострадавшего, именно в связи с чем он (потерпевший) наделен соответствующим процессуальным статусом.

Нам представляється, что в подобных случаях основной законный интерес потерпевшего чаще всего заключается в изобличении всех участников совершенного убийства, иного посягательства, повлекшего смерть близкого ему человека, привлечении всех их к уголовной ответственности. И для его удовлетворения потерпевший, думается нам, не стал бы возражать против заключения ДСоС с тем или иным из соучастников преступления.

4. Изобличение и привлечение к ответственности всех соучастников совершенного в отношении потерпевшего преступления, назначение каждому из них максимально возможного строго наказания, безотносительно от возмещения ему материального/морального вреда.

Мы полагаем, что именно потерпевшие, занимающие данную позицию, могут выражать свое резкое и принципиальное для них несогласие предложению следователя о заключении ДСоС с кем-либо из уже выявленных и изобличенных соучастников совершения такого преступления.

Мы думаем, именно такая весьма вероятная непримиримая позиция потерпевшего (значительно в большей степени, чем очерченные выше) является основным «камнем преткновения», повлекшем решение законодателя об исключении в целом его участия в системе заключения досудебного сотрудничестве с подозреваемым/обвиняемым.

Но, тем не менее, даже осознавая возможность такой позиции потерпевших, мы глубоко убеждены в том, что исключение потерпевшего из процессов согласования условий ДСоС и его непосредственного заключения — правовой, законодательный и социальный нонсенс.

Иное дело, что не следует ставить отсутствие согласия потерпевшего в прямую зависимость на возможность заключения такого соглашения, как это уже предлагают отдельные авторы¹.

Наша позиция по этой проблеме следующая.

Если удовлетворение общественных интересов, заключающихся в рассматриваемом здесь ракурсе, в первую очередь, в неотвратимости ответственности всех участников группового преступления,

¹ Белкин А. Р. Досудебное соглашение о сотрудничестве нуждается в коррективах / А. Р. Белкин // Досудебное соглашение о сотрудничестве (правовые и криминалистические проблемы). – Воронеж, 2010. – С. 73. Также считает и ряд практических сотрудников органов уголовной юстиции; см., напр.: Горохов С. В. Досудебное соглашение о сотрудничестве: проблемы и противоречия / С. В. Горохов. – Там же. – С. 122.

невозможно без заключения с кем-либо из их участников ДСоС¹, то они должны превалировать над личными, подчеркнем, законными интересами потерпевшего. В частности, это относится и к его требованиям назначения максимально строгого наказания всем участникам преступления.

Однако сказанное не должно свидетельствовать об отсутствии необходимости для следователя своевременно не только уведомлять потерпевшего о предполагаемом решении заключить досудебное соглашение о сотрудничестве с неким подозреваемым/обвиняемым, разъяснить его суть и причины принятия решения, но и выяснять его мнение по этому вопросу, отразив его в соответствующем процессуальном акте (протоколе).

К примеру, следователь может «заложить» положительное мнение потерпевшего о целесообразности заключения ДСоС в постановление о возбуждении перед прокурором ходатайства о заключении досудебного соглашения о сотрудничестве; отрицательное (если не считает необходимым в интересах дела с ходатайством стороны защиты согласиться) — в обоснование своего постановления об отказе в удовлетворении соответствующего ходатайства.

В случае возникновения конфликта названных общественных и личных интересов, когда потерпевший, исходя, как сказано, из личных интересов в деле, не считает возможным согласиться на заключение ДСоС, следователь должен выразить свое мнение по этой позиции потерпевшего в мотивированном постановлении.

С мнением потерпевшего по поводу возможности заключения ДСоС, повторим, можно соглашаться или нет. Но в любом случае, по нашему глубокому убеждению, сам факт исключения потерпевшего из процессов согласования условий ДСоС и его непосредственного заключения — правовой, законодательный и социальный нон-сенс.

А потому до внесения с очевидностью напрашивающихся изменений в этом отношении в законодательную регламентацию правового института о досудебных соглашениях о сотрудничестве, мы полагаем, что реализация сформулированных выше положений должна рассматриваться как необходимый структурный тактико-этический элемент следственной деятельности.

¹ С предусмотренными законом последствиями для этого лица в виде существенного смягчения ему наказания.

Я. Ю. Бандуріна, аспірантка кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ТИПОВІ СЛІДИ КОНТРАБАНДИ АВТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Проанализированы типовые следы контрабанды автотранспортных средств как элемент криминалистической характеристики. Раскрыто значение типовых следов и выделены определенные группы этих следов.

Типові сліди злочину є важливою інформаційно-змістовною ланкою між всіма елементами криміналістичної характеристики контрабанди автотранспортних засобів. Завдяки цьому елементу формується доказова база кримінальної справи та будуються слідчі версії. Це важливий елемент у розслідуванні злочинної діяльності, що відображає особливості способу вчинення, а також ознаки інших елементів структури злочинну.

Правильна оцінка «слідової картини» дозволяє створити основи для найбільш швидкого розпізнання того чи іншого способу вчинення злочину за окремими ознаками. Виокремлення типових елементів має велике методологічне значення тому, що, з одного боку, надає слідчому набір відправлених пунктів тих чи інших слідів, а з другого — при виявленні слідів певного виду забезпечує можливість висунення та перевірки версій при розслідуванні контрабанди автотранспортних засобів.

Для дослідження типових слідів розглядуваного злочину необхідно враховувати таке поняття, як «сліди злочину». У широкому сенсі під слідами розуміють будь-які зміни в матеріальному середовищі, що виникають в ньому внаслідок вчиненого злочину. У вузькому — сліди є матеріальним відображенням на будь-яких предметах, ознаками будови інших матеріальних об'єктів, що взаємодіють один з одним.

Сліди злочину можуть бути класифіковані за різними підставами. Оскільки їх джерелом є злочин, склад якого слугує основою для класифікації у кримінальному праві, то ця класифікація може бути застосована й для класифікації злочинів у криміналістиці: сліди крадіжок, сліди вбивства та ін. Більш дрібна класифікація може бути здійснена щодо способу кожного виду злочину. Також у криміналістиці

вирізняють матеріальні та ідеальні сліди злочину. Під матеріальними слідами злочину розуміють предмети, що слугують знаряддями злочину чи зберігають в собі сліди злочину або були об'єктами злочинних дій, а також гроші й інші цінності, нажиті злочинним шляхом, та всі предмети, які можуть слугувати засобами до виявлення злочину, встановленню фактичних обставин справи, виявленню винних або до спростування обвинувачення чи пом'якшення відповідальності. Ідеальні сліди являють собою сліди у свідомості людини, що мають певну специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» — уявний у пам'яті людини образ, який заснований на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації.

У криміналістичній літературі зазначається, що під слідами контрабанди розуміють сукупність інформації про типові матеріальні й ідеальні сліди-ознаки, умови вчинення цього злочину, які є характерними для певних способів незаконного переміщення контрабанди і знаходяться в кореляції взаємозалежності з особою злочинця та предметом посягання (Шевчук В. М., 2003 р.).

Враховуючи вищезазначене, на наш погляд, типові сліди контрабанди автотранспортних засобів являють собою певну інформацію про матеріальні й ідеальні сліди, які знаходяться у взаємозв'язку між предметом контрабанди автотранспортних засобів та способами вчинення цього виду злочину.

Способам учинення контрабанди автотранспортних засобів притаманна певна «слідова картина» злочину. При цьому необхідно враховувати, що вона може вчинятися двома групами способів: а) з використанням переміщення поза митним контролем та б) способами вчинення контрабанди автотранспортних засобів шляхом приховування від митного контролю. «Слідова картина» переміщення контрабанди автотранспортних засобів поза митним контролем має свої особливості. Важливі для розслідування та доказування сліди виникають у результаті: а) переміщення автотранспортного засобу з однієї прикордонної території та територію України, б) знань, умінь та навичок тієї особи, яка цей автотранспортний засіб незаконно перевозить, тобто контрабандиста.

При контрабанді автотранспортних засобів поза митним контролем залишаються такі сліди, як матеріальні, звукові, запахові та

ідеальні сліди. Матеріальні сліди можуть відображатися у: 1) слідах протектора шин, 2) частинах автомобіля, 3) скалках розбитого скла фар, 4) мікрочастинах кузова машини, 5) відлущені фарби, 6) гальмівній рідині, 7) гальмуванні та боксуванні коліс, 8) слідах хитання тощо. Звукові сліди — це відбиття в матеріальному середовищі мови та інших звуків (пересування транспортного засобу або тварин), які існують на місці події тільки в момент учинення злочину, оскільки звуковий слід рухомий і затихає при віддаленні. Таким слідами є гуркіт мотору автотransпортного засобу; мова осіб, які перевозять цей засіб. Запахові сліди — в одорології інформація, яка переноситься при випарі від запахоутворюючих поверхонь на об'єкти речової обстановки. Це газоподібне утворення, що містить якісну інформацію про об'єкт. При контрабанді автотransпортних засобів такими запаховими слідами можуть бути запах мастила автомобіля, запах особи, що управляла цим засобом, будь-які інші рідини, що взаємодіяли з транспортним засобом та ін. Ідеальні сліди — це відбитки у свідомості людини про подію або події, які пов'язані з контрабандою автотransпортних засобів.

Типові сліди при вчиненні контрабанди автотransпортних засобів поза митним контролем має певні відмінності від контрабанди автотransпортних засобів, що здійснюється шляхом приховування від митного контролю. Це залежить від обстановки та у який спосіб вчинюється цей вид контрабанди. Існує декілька способів приховування контрабанди автотransпортних засобів від митного контролю. Серед них учинення контрабанди автотransпортних засобів з використанням документів, одержаних незаконним шляхом. Сліди цього виду злочину можуть мати відбиття у діях злочинців та їх домовленостях з працівниками митних органів, які надають чисті бланки для оформлення автотransпортного засобу: при переміщенні автомобілів через митний кордон за викраденими документами; переміщенні автомобілів з використанням номерів дипломатичних представництв чи консульств тощо.

«Слідова картина» злочину має важливе значення в розкритті злочинів, таких як контрабанда автотransпортних засобів, своєчасне вміння помітити та виявити сліди, «прочитати» їх й дати їм правильну оцінку при розслідуванні злочину. Типові сліди злочину надають змогу виокремити вид злочину та віднести його до певної групи, побудувати алгоритм, за допомогою якого можна легко та швидко розкрити злочин. Вони є підґрунтям, базою, а також речовими дока-

зами в суді. Можна виокремити сліди — спосіб — предмет злочину, оскільки за тими слідами, що лишаються на місці події, можна прослідкувати саме в якій спосіб учинявся злочин, зрозуміти механізм злочину та виявити предмет злочину, який залишив такі сліди.

Таким чином, типові сліди вчинення контрабанди автотранспортних засобів є важливим елементом криміналістичної характеристики цього виду злочину. Вони тісно пов'язані з іншими елементами цієї характеристики; завдяки інформації, яку отримують правоохоронні органи, будується доказова база; складається загальна «картина злочину», за допомогою слідів можна встановити особу злочинця тощо.

А. Р. Белкин, доктор юридических наук, професор Московского государственного университета приборостроения и информатики, академик РАЕН

ВНОВЬ ОБ УЧАСТИИ ПОНЯТЫХ В СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ

Досліджено питання участі понятих у слідчих та інших процесуальних діях. Запропоновано зміни до Кримінально-процесуального кодексу РФ, що конкретизують роль і статус понятих у кримінальному процесі.

Уголовно-процессуальный кодекс РФ (далее — УПК РФ) (ст. 170) предусматривает участие понятых при наложении ареста на имущество, осмотре и эксгумации, следственном эксперименте, обыске (в том числе личном) и выемке, предъявлении для опознания и проверке показаний на месте, т. е. практически во всех случаях, за исключением допроса, очной ставки, освидетельствования, а также получения образцов для сравнительного исследования¹. Обязанность понятого по закону (ч. 1 ст. 60 УПК РФ) заключается в *удостоверении факта производства следственного действия, а также содержания, хода и результатов следственного действия*, при производстве которых он присутствовал.

Сходную норму (ст. 127) содержит и УПК Украины, предусматривающий участие понятых при производстве обыска, выемки,

¹ В силу ч. 2 ст. 170 УПК РФ следователь может принять решение о привлечении понятых и в этих случаях. Так, хотя в ст. 202 УПК РФ понятые не упоминаются, на практике, особенно при принудительном получении образцов, их привлекают.

осмотра, предъявлении лиц и предметов для опознания, воссоздании обстановки и обстоятельств события, наложении ареста на имущество, а также освидетельствования, если следователь признает это необходимым.

Институт понятых имеет давнюю и богатую историю. Впервые в русском законодательстве он упоминается еще в «Уложении» 1649 г. Известный дореволюционный процессуалист профессор И. Я. Фойницкий писал о нем: «Это остаток старинного нашего института народного участия в уголовном суде, переродившегося в институт обеспечения подлинности происходящего перед данным органом власти и записываемого в протокол. По Своду законов (т. е. до Судебной реформы 1864 г. — А. Б.) он применялся шире, главным образом при допросах, для показаний; такое назначение понятых обуславливалось недоверием к полиции, производившей предварительное следствие, и должно было отпасть с переходом последнего в руки судебных следователей»¹.

Должно было, но отнюдь не «отпало». Статья 108 УУС предписывала приглашение понятых при производстве осмотров, обысков и освидетельствований, т. е. всех известных в то время следственных действий, за исключение допроса и очной ставки. Эта традиция и была воспринята советским законодательством.

Р. С. Белкин в последней своей работе задался вопросом, приносит ли пользу институт понятых, и сделал вывод, что «добросовестным, профессиональным и взвешенным может быть только отрицательный ответ». Впрочем, несколько далее он пророчески указывал: «Пессимистически глядя в будущее, я почти уверен, что глас криминалистов окажется гласом в пустыне и институт понятых в российском законодательстве благополучно доживет до следующей правовой реформы и, может быть, переживет и ее»². Что ж, предсказание Р. С. Белкина сбылось очень скоро.

На вопрос о том, как следует расценивать сохранение института понятых в современных условиях, однозначный ответ дать вряд ли возможно. Во всяком случае, конечно, не как одну из форм «участия общественности» в уголовном судопроизводстве, поскольку случайные люди общественности не представляют. Нам представляется, что это пережиток все того же недоверия к объективности лица, ведуще-

¹ Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства / И. Я. Фойницкий. — СПб., 1910. — Т. 2. — С. 253.

² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. — М.: Норма, 2001. — С. 211.

го расследование, своеобразное средство против фальсификации доказательств, хотя, как известно, проще всего и чаще всего фальсифицируются результаты допроса, при производстве которого понятия не присутствуют, что невольно наводит на мысль о целесообразности первоначального предназначения института понятий.

С нашим мнением солидаризировались и авторы вводного Комментария к УПК РФ, указывавшие, что «... институт понятий в уголовном судопроизводстве по-прежнему воспринимается как неотъемлемый атрибут процесса. Вместе с тем, представляется, что этот институт — не что иное, как «презумпция недоверия следователю и дознавателю»... Фактически участие понятий при производстве обыска... — это проявление настороженности как в отношении того, кто обыскивает, так и в отношении того, у кого производится обыск»¹.

Квалифицированно оценить законность, целесообразность и эффективность действий следователя понятия практически не могут, поскольку обычно совершенно не компетентны и фактически превращаются в статистов, людей «для подписи», которую они, как правило, и ставят без колебаний и сомнений, полностью полагаясь на добросовестность следователя, которую оценить не в состоянии, за исключением редких случаев слишком откровенных подтасовок с его стороны или пренебрежения правилами здравого смысла (например, когда следователь не пересчитывает изымаемые при обыске деньги).

Статья 170 УПК РФ (как и ст. 127 УПК Украины) фактически сохраняет участие понятий в следственных действиях, в которых их требовал и УПК РСФСР (УССР). Сторонник привлечения понятий, профессор О. Я. Баев приветствовал сохранение этого института в новом УПК: «Мы... с удовлетворением отмечаем, что УПК предусмотрена необходимость привлечения понятий к достаточно широкому кругу следственных действий»². Осталось лишь сказать, что мы не разделяем этого удовлетворения³.

¹ Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации. Вводный / под ред. проф. В.Т. Томина. — М. : Юрайт-М, 2002. — С. 68.

² Баев О. Я. Новации норм доказательственного права в УПК РФ 2001 г. и проблемы их реализации // 50 лет в криминалистике. К 80-летию со дня рождения Р. С. Белкина : материалы междунар. науч. конф. — Воронеж, ВГУ, 2002. — С. 33.

³ Впрочем, здесь же О. Я. Баев критикует УПК за появление в тексте ст. 170 термина «участие понятий» вместо «присутствия понятий». Однако нам как раз термин «участие» представляется более точным и правильным. Коль скоро законодатель продолжает требовать привлечения понятий, логично полагать, что понятия — не пассивные свидетели следственного действия. В частности, ч. 3 ст. 60 УПК РФ предоставляет им право *участвовать в следственном действии и делать по поводу следственного действия заявления и замечания, подлежащие занесению в протокол.*

В более поздней работе О. Я. Баев и Д. А. Солодов высказывали весьма интересную мысль, призванную обосновать и подкрепить необходимость сохранения института понятых, — участие понятых они считают обязательным «при производстве следственных действий, которые в тех же условиях, с участием одних и тех же лиц практически не повторяемы»¹. Следуя этой логике, можно видеть, что действия, упомянутые в ст. 170 УПК РФ, действительно, требуют участия понятых; однако непонятно, почему законодатель исключил из этого списка освидетельствование (кстати, по УПК РСФСР, это действие также требовало привлечения понятых). Возможно, имеет смысл вернуть обязательное участие понятых и для его производства?

Практически важный вопрос о необходимости сохранения в уголовном судопроизводстве института понятых вызывал и вызывает в последнее время большие споры. По мнению многих ученых, это просто анахронизм. Соглашаясь в целом с этой точкой зрения, мы подчеркивали, что «привлечение понятых целесообразно лишь при производстве обыска и не столько для охраны закона от следователя, сколько для охраны самого следователя от возможных впоследствии клеветнических заявлений обыскиваемого»².

Сомневаясь в принятии столь радикального предложения, можно было бы пойти на компромисс, исключив обязательное присутствие понятых при производстве тех следственных действий, в которых, помимо следователя, участвуют иные незаинтересованные лица, могущие при необходимости дать нужные показания о ходе и результатах следственного действия: специалисты, лица, предъявляемые для опознания вместе с опознаваемым, вспомогательные участники следственного эксперимента и др. Возможно, целесообразным было бы предоставление следователю права приглашать понятых по своему усмотрению в том случае, когда он считает это нужным.

Тем не менее, мы не готовы пока предложить конкретные поправки, столь коренным образом изменяющие сложившееся (пусть и противоречивое) представление об институте понятых. В то же время ряд конкретных упущений следует подкорректировать.

Упоминание в тексте ст. 60 УПК РФ именно следственных действий вряд ли можно считать правильным. Понятой может привлекаться и для участия в иных процессуальных действиях (например,

¹ Баев О. Я. Производство следственных действий: криминалистический анализ УПК России / О. Я. Баев, Д. А. Солодов. — М. : Эксмо, 2009. — С. 38.

² Белкин А. Р. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве / А. Р. Белкин. — М. : Норма, 2005. — С. 454.

при наложении ареста на имущество), а также для удостоверения факта невозможности подписания протокола и т. п.

Зададимся вопросом, сколько раз в следственных действиях по одному делу может участвовать один и тот же понятой? Вполне очевидно, что участие во многих действиях может создать у него некую предвзятую картину и повлиять на его беспристрастность и объективность наблюдения. Кроме того, практика показывает, что это способно породить град упреков в адрес правоохранительных органов по поводу использования «карманных», подготовленных понятых. В свете этого мы не можем разделить позицию М. Селезнева, полагающего, что «институт понятых должен существовать на постоянной основе, по аналогии, например, с формированием списков присяжных заседателей путем случайной выборки по спискам избирателей, привлекая граждан в качестве понятых на короткое время — на несколько дней не более чем один раз в году»¹; однако прямой запрет на использование одного и того же понятого в нескольких следственных действиях по одному делу выглядит весьма желательным².

К уже имеющимся запретам на участие в качестве понятых О. Я. Баев и Д. А. Солодов добавляют нежелательность привлечения в качестве понятых лиц, которые:

- имеют физические или психические недостатки, препятствующие выполнению ими обязанностей понятых;
- находятся в состоянии алкогольного или наркотического опьянения;
- постоянно проживают на территории другого субъекта РФ, другого государства;
- находятся в материальной, служебной или иной зависимости от лица, в отношении которого проводится действие;
- находятся в преклонном возрасте;
- не владеют языком, на котором ведется уголовное судопроизводство³.

¹ Селезнев М. Понятой или свидетель? / М. Селезнев // Законность. – 1998. – № 1. – С. 35–38.

² Строго говоря, косвенный запрет на это в УПК РФ уже есть: с момента участия в каком-либо следственном действии понятой уже становится участником уголовного судопроизводства и в силу п. 2 ч. 2 ст. 60 далее привлекаться в качестве понятого уже не должен; однако нам представляется, что косвенного запрета недостаточно.

³ Баев О. Я. Производство следственных действий: криминалистический анализ УПК России / О. Я. Баев, Д. А. Солодов. – М. : Эксмо, 2009. – С. 39.

Нам представляється, что большинство подобных ограничений целесообразно закрепить и на законодательном уровне.

Часть 1 ст. 60 УПК РФ определяет понятого как *не заинтересованное в исходе уголовного дела лицо*, сходная мысль присутствует и в ст. 127 УПК Украины. В том случае, если *post factum* выясняется заинтересованность понятого или несоответствие его условиям ч. 2 ст. 60 УПК РФ, протокол следственного действия должен быть признан недопустимым доказательством в порядке ст. 75 УПК РФ и исключён.

А. Н. Янкин в своем диссертационном исследовании предлагает разрешить отказ от понятого при осмотре жилища по мотивам нежелательности для проживающих в нем разглашения сведений об их частной жизни¹; но подобное предложение не представляется нам целесообразным. Тем не менее практически важен вопрос: как быть, если заинтересованность понятого или несоответствие его перечисленным выше условиям обнаруживаются участниками следственного действия ещё до его завершения? Полагаем, что УПК должен предусматривать и возможность отвода понятого по основаниям такого рода. Такой отвод может быть заявлен участниками следственного действия до его окончания и разрешается следователем, дознавателем, производящим данное действие².

Соответствующие поправки к ст. 60 и новая статья 71. 1 УПК РФ могли бы иметь следующий вид:

Статья 60. Понятой

1. Понятой — не заинтересованное в исходе уголовного дела лицо, привлекаемое дознавателем, следователем для удостоверения факта производства процессуального действия, а также его содержания, хода и результатов.

2. В качестве понятых не могут быть привлечены:

1) несовершеннолетние;

¹ Янкин А. Н. Реализация принципа неприкосновенности жилища при производстве следственных действий : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. Н. Янкин. – М., 2010.

² Предложение допустить отвод понятых при обыске ранее выдвигал И. Л. Петрухин, предлагавший предоставить обыскиваемому лицу право отвода понятых, являющихся соседями, сослуживцами, другими лицами, от которых можно ожидать разглашения его личных тайн, причем это право предлагалось разъяснять обыскиваемому перед обыском, с отметкой об этом в протоколе (см.: Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение / И. Л. Петрухин. – М., 1985. – С. 121). Мы склонны допустить отвод понятых и в общем случае.

1. 1) лица, которые:

а) не способны выполнять обязанности понятых по причине физических или психических недостатков, состояния алкогольного или наркотического опьянения, преклонного возраста, недостаточного владения языком, на котором ведется уголовное судопроизводство;

б) постоянно проживают на территории другого государства;

в) находятся в материальной, служебной или иной зависимости от лица, в отношении которого производится данное процессуальное действие;

2) участники уголовного судопроизводства по данному уголовному делу (в том числе лица, уже привлекавшиеся в качестве понятых), их близкие родственники и родственники;

...

2. 1. В случае установления факта заинтересованности понятого в исходе уголовного дела либо нарушения условий части второй настоящей статьи, протокол процессуального действия признается недопустимым доказательством в порядке статьи 75 настоящего Кодекса.

...

Статья 71. 1. Отвод понятого

1. Решение об отводе понятого принимает дознаватель, следователь, производящий соответствующее процессуальное действие.

2. Основанием для отвода понятого является его заинтересованность в исходе уголовного дела либо иные обстоятельства, предусмотренные частью второй статьи 60 настоящего Кодекса.

3. При наличии оснований, предусмотренных частью второй настоящей статьи, отвод понятому может быть заявлен любым участником данного процессуального действия до завершения этого действия. В случае отклонения следователем, дознавателем заявления об отводе понятого факт подачи и содержание этого заявления фиксируются в протоколе данного действия.

Аналогичные коррективы могут быть учтены и при подготовке новой редакции УПК Украины.

Значительный практический интерес представляет и вопрос о том, насколько существенно отсутствие подписи понятого в протоколе процессуального действия. Довольно широкое распространение получила точка зрения, согласно которой отсутствие подписи понятого — процессуальное нарушение, но небольшое, не слишком существенное. Его предлагают устранять, вызвав понятого на допрос

(к следователю или в суд) и предложив подтвердить факт своего участия в данном действии, правильность отражения его хода и результатов в протоколе, а затем подписать этот протокол¹.

Нередко при этом ссылаются на известное Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 5 марта 2004 г. № 1 «О применении судами норм Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации», п. 2 которого гласит: «*Решая вопрос о том, является ли доказательство по уголовному делу недопустимым по основаниям, указанным в пункте 3 части 2 статьи 75 УПК РФ, суд должен в каждом случае выяснять, в чем конкретно выразилось допущенное нарушение*». Нам представляется, что из этого пункта возможность признать нарушение несущественным никак не вытекает.

По нашему мнению, то, что понятой спустя какое-то время что-то подтверждает, вовсе не равнозначно тому, что он подтвердил это в момент составления протокола. Подобная точка зрения базируется на известном требовании *безотлагательности*, предъявляемом к протоколу следственного действия ч. 1 ст. 166 УПК РФ. Само по себе подтверждение какого-то факта спустя определённое время уже не может исправить того, что в нужный момент он не был удостоверен подписью понятого, тем более что память человеческая избирательна и недостаточно надежна.

Таким образом, мы полагаем, что *презумпция непреодолимости отсутствия подписи понятого* в протоколе процессуального действия не должна считаться опровержимой. Если участие понятого по закону было обязательным, отсутствие его подписи приводит к признанию протокола недопустимым доказательством.

Рискнём предложить соответствующие поправки в статьи 75 и 167 УПК РФ:

Статья 75. Недопустимые доказательства

<... >

2. К недопустимым доказательствам относятся:

<... >

2. 1) протоколы процессуальных действий, не удостоверенные в полном объеме всеми понятыми, — в случаях обязательного участия понятых в порядке частей первой и третьей статьи 170 настоящего Кодекса;

<... >

¹ Григорьева Н. Принципы уголовного судопроизводства и доказательства / Н. Григорьева // Рос. юстиция. – 1995. – № 8. – С. 41; Кипнис Н. М. Допустимость доказательств в уголовном судопроизводстве / Н. М. Кипнис. – М., 1995. – С. 83.

Статья 167. Отказ от подписания или невозможность подписания протокола процессуального действия

1. В случае отказа подозреваемого, обвиняемого, потерпевшего или иного лица, участвующего в процессуальном действии, подписать протокол этого действия следователь, дознаватель вносит в него соответствующую запись, которую удостоверяет своей подписью, а также подписями защитника, законного представителя, представителя и/или понятых участвующих в данном действии.

...

4. Если при производстве процессуального действия участие понятых было обязательно, то отказ понятого подписать протокол данного действия влечет признание этого протокола недопустимым доказательством в порядке части второй статьи 75 настоящего Кодекса.

Как уже упоминалось, отказ законодателя от требования обязательного участия понятых при производстве освидетельствования не выглядит логичным. Нам представляется целесообразным вернуть это требование в ч. 1 ст. 170 УПК РФ.

Статья 170. Участие понятых

1. В случаях, предусмотренных статьями 115, 177, 178, 179, 181–184, частью пятой статьи 185, частью седьмой статьи 186, статьями 193 и 194 настоящего Кодекса, процессуальные действия производятся с участием не менее двух понятых, которые вызываются для удостоверения факта производства данного действия, его хода и результатов, за исключением случаев, предусмотренных частью третьей настоящей статьи.

...

По смыслу закона, суду, производящему те или иные следственные (судебно-следственные) действия, понятые не нужны; однако явных указаний в законе на это нет. При этом ст. 288 и 289 УПК РФ содержат прямые отсылки к нормам ст. 181 и 193 соответственно, а для соответствующих следственных действий участие понятых обязательно. Нам представляется, что Глава 35 УПК РФ могла бы быть дополнена отдельной новой ст. 251. 1:

Статья 251. 1. Участие понятых

1. Арест на имущество, накладываемый судом в ходе судебного заседания в порядке части 1 статьи 115 настоящего Кодекса, производится с участием понятых.

2. Все прочие процессуальные действия, производимые непосредственно судом, участия понятых не предусматривают.

В. Д. Берназ, доктор юридических наук, професор, проректор по научній роботі і міжнародним зв'язям Міжнародного гуманітарного університета (г. Одеса)

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Запропоновано підходи до формування теорії криміналістичної стратегії. Визначено зміст стратегії розслідування злочинів, її напрями розвитку та рівні.

Борьба с преступностью становится все сложнее и сложнее. Обостряется криминогенная ситуация в Украине, так за 2009 год по сравнению с 2008 увеличилось количество преступлений на 13,1%, а тяжких та особо тяжких — на 30,1 %¹. И это без учета латентных преступлений. Меняется характер криминальных проявлений. Активизируется использование в преступных целях передовых достижений современной науки, в том числе и с применением информационных нанотехнологий, и в частности для снятия информации с каналов коммуникаций правоохранительных органов и влияния на их деятельность. Все чаще следователю, оперативному уполномоченному приходится действовать в условиях интенсификации противодействия расследованию преступлений. Изучение практики расследования преступлений свидетельствует о том, что по различным причинам усилия следователей, органов дознания не всегда адекватны изменениям характера и динамики преступности. В соответствии с официальной статистикой, каждое третье преступление за 2009 год не раскрыто². В связи с этим необходимо теоретическое переосмысление научных подходов в борьбе с преступностью, и в частности, к выявлению, прекращению, раскрытию и расследованию современных преступлений.

В структуре борьбы с уголовными деяниями расследование преступлений является наиболее сложным видом деятельности. Во-первых, расследование опирается на нормы уголовного права, во-вторых, жестко регулируется нормами уголовно-процессуального права и требует постоянного совершенствования и криминалистиче-

¹ Інформація про стан законності в державі у 2009 році. – К., 2010. – С. 8.

² Там само. – С. 10.

ского обеспечения¹. В связи с возрастанием профессионализма организации не только текущего, но и перспективного противодействия правоохранительным органам со стороны криминалитета (создания инфраструктуры для совершения будущих преступлений, подготовка «кадров» и внедрение их в правоохранительные, судебные органы и в органы власти и т. п.) возникла потребность в исследовании не только тактического арсенала следователя, но разработки и внедрения в практику расследования преступлений средств и методов *стратегического* характера. Здесь уместным будет привести выражение, «если у тебя нет своей стратегии, ты будешь жить по чужой».

В Новом толковом словаре украинского языка термин «стратегия» трактуется как «искусство подготовки и ведения войны и крупных военных операций»². Стратегия в психологии — «общий план, процедура ведения психологических исследований, терапии и пр.; искусство их проведения»³.

Существует военная стратегия, о стратегии говорят в политике, экономике, в иных сферах человеческой деятельности, соответственно и в психологии. Но сложилось парадоксальное явление: политики не бывает без борьбы с преступностью, последнее невозможно осуществлять без применения психологических знаний, однако при выявлении, пресечении, раскрытии и расследовании преступлений стратегические аспекты этой непростой деятельности практически не исследованы.

К сожалению, в криминалистической литературе стратегии уделяется недостаточное внимание. Так, практически ни в одном из современных учебников по криминалистике на постсоветском пространстве нет ни определений, ни параграфа, посвященных данной важнейшей проблеме. И только в одном из учебников по криминалистике мы находим несколько страниц по этой проблеме с предложением профессора А. В. Дулова сформировать отдельный раздел криминалистики — «Криминалистическую стратегию»⁴. К сожалению,

¹ Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів : монографія / А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2002.

² Новый тлумачний словник української мови : у 3 т. Т. 3. – К. : АКОНІТ, 2001. – С. 3–7.

³ Словарь психолога-практика / сост. С. Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск : Харвест; М. : АСТ, 2001. – С. 448.

⁴ Криміналістика : учеб. посібник / А. В. Дулов, Г. И. Грамович и др.; под ред. А. В. Дулова. – Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. – С. 790.

профессор А. В. Дулов более детально не развил свое предложение, не раскрыл, как же соотносить стратегию и тактику, а без разграничения этих пересекающихся понятий невозможно реализовать на практике в целом хорошее предложение. Не нашел ответа и вопрос, что относить к тактике, а что к стратегии. Как соотносить стратегию и процесс расследования преступлений. Тем не менее необходимо отдать должное автору идеи в том, что сама постановка проблемы весьма интересна, перспективна и требует дальнейшей разработки.

Идею формирования отдельного раздела «Стратегия криминалистики» поддержал и Г. А. Зорин¹. Спорный характер предложения А. В. Дулова о выделении раздела криминалистики «Криминалистическая стратегия» отмечают В. П. Бахин, А. Ю. Головин².

На наш взгляд, следует положительно оценить идею о необходимости разрабатывать в криминалистике стратегические аспекты выявления, предупреждения, раскрытия и расследования преступлений. По этому поводу мы изложили свою точку зрения, отметив дискуссионность идеи сформировать отдельные разделы в криминалистике «Криминалистическая тактика» и «Криминалистическая стратегия», которые, на наш взгляд, нельзя разрывать, и предложили назвать раздел «Криминалистическая тактика и стратегия». Здесь не будем обосновывать нашу точку зрения, ранее она излагалась детально³.

В контексте темы нашего исследования отметим только, что стратегия преследует общие цели раскрытия и расследования преступлений, тактика направлена на разрешение промежуточных задач. Предназначение стратегии — решать масштабные задачи, определяемые по уголовному делу большинством или всеми обстоятельствами, подлежащими доказыванию. Сущность стратегии связана с большими сравнительно отрезками времени перспективой, тогда как тактика оперирует малыми временными отрезками. Именно по этим основным признакам и необходимо разграничивать криминалистическую тактику и криминалистическую стратегию.

¹ Зорин Г. А. Теоретические основы криминалистики / Г. А. Зорин. – Минск, 2000. – С. 27–28.

² См. подробнее об этом: Головин А. Ю. Криминалистическая систематика : монография / А. Ю. Головин. – М. : Лекс Эст, 2002. – С. 23.

³ Берназ В. Д. «Криминалистическая стратегия и тактика» как раздел криминалистики // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. – Вып. 12 / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 2010. – С. 90–91.

Стратегия, стратегическое мышление, стратегическое управление дает возможность «прорвать» завесу, скрывающую от нас будущее, формировать его в нужном направлении¹.

Как часть криминалистических знаний стратегия представляет собой систему научных положений о противодействии правоохранительной деятельности со стороны лиц, совершающих преступления, и их связей, о закономерностях его успешного преодоления должностными лицами, уполномоченными раскрывать и расследовать деяния, предусмотренные уголовным законом.

Безусловно, о стратегии можно говорить не только как о теоретических знаниях, относящихся к этому понятию, но и как о понятии с точки зрения практической реализации стратегии, то есть расследования преступлений.

Понятие «стратегия» в расследовании преступлений с прагматической стороны и в соответствии с особенностью детективной работы (англ. detective, от лат. detego — раскрываю, разоблачаю) можно трактовать как деятельность уполномоченных законом должностных лиц, направленную на выбор перспективного направления расследования, приоритетных средств и методов преодоления противодействия расследованию со стороны субъектов преступления и их связей с целью формирования и успешной реализации реальной модели подготовки и проведения действий, определяющих судебную перспективу уголовного дела.

Существует и иная точка зрения по этому вопросу. Так, по мнению Р. С. Белкина, «криминалистическая стратегия на деле как раз является современным представлением об организации и планировании расследования»². Однако если взять изначальное понятие стратегии как «искусство подготовки и ведения войны и крупных военных операций» и перенести на деятельность по подготовке и осуществлению противодействия преступной деятельности, то становится очевидным, что организация и планирование безусловно лежат в основе любой деятельности, в том числе стратегической, но отнюдь не сводятся к ней. Стратегическая деятельность понятие значительно шире и предполагает не только организацию и планирование, но и реализацию запланированного. Скорее всего, здесь необходимо говорить

¹ Почепцов Г. Г. Стратегический анализ: стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела / Г. Г. Почепцов. – К. : Дзвін, 2004. – С. 62-67.

² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА-М, 2001. – С. 78–80.

о планировании стратегии расследования преступления или группы преступлений.

Возвращаясь к сформулированому нами понятию, следует подчеркнуть, что определить перспективу, приоритетное, стержневое направление в расследовании преступлений, выбрать основные средства и методы деятельности и смоделировать работу — означает осмыслить всю имеющуюся информацию по расследуемому событию, выдвинуть версии и в соответствии с ними выбрать оптимальный курс, который должен быть наиболее близким к верному пути, ведущему к своевременному принятию мер по преодолению противодействия расследованию и доказыванию всех обстоятельств, подлежащих установлению по уголовному делу. Стратегия во многом направлена на преодоление противодействия расследованию и реализуется всеми средствами и методами, которыми обладают субъекты детективного познания. Без стратегии не обойтись там, где есть противодействие детективной деятельности со стороны криминалитета и его связей. Стратегических подходов, рассчитанных на долгие годы, требует также деятельность должностных лиц по формированию у населения готовности принимать участие в уголовном судопроизводстве, без участия которого невозможно расследование ни одного преступления.

Кроме того, мы также считаем, что необходимо быть последовательными до конца и после успешного введения из военной науки в криминалистику термина «тактические операции» следует по аналогии использовать в криминалистической науке понятие «стратегические операции». Стратегия предусматривает, по определению, ведение крупных операций. Стратегические операции в масштабах уголовного дела проводятся, как правило, при расследовании многоэпизодных преступлений, по которым осуществляется противодействие следственной и оперативно-розыскной деятельности и у которых давно есть названия: первоначальные следственные действия и ОРМ; дальнейшие следственные действия и ОРМ. При этом формирование решений о проведении этих стратегических операций осуществляется не только в условиях противодействия расследованию, но и должно проводится на соответствующем уровне взаимодействия всех наличных сил и с применением необходимых для этого современных средств.

Стратегические операции, которые проводятся по уголовным делам, в основном отличаются от тактических прежде всего тем,

что они направлены на доказывание всех или большинства обстоятельств преступления, для чего составляется и реализуется план расследования по уголовному делу или той части, которая решает судебную перспективу расследования, а тактическая операция направлена на доказывание отдельных обстоятельств преступления, для реализации ее составляется локальный план осуществления этой операции. Кроме того, при проведении стратегических операций задействуются силы различных подразделений правоохранительных органов, а при необходимости и иных организаций и учреждений и проводится операция в рамках комплекса процессуальных действий, в то время как тактическая операция ограничивается пределами одного следственного действия. Разработку общих проблем стратегических операций нужно отнести к разделу криминалистики, который необходимо назвать «криминалистическая тактика и стратегия», разработав при этом стратегическую часть этого важнейшего раздела криминалистики, а конкретные стратегические операции необходимо рассматривать в методике расследования отдельных видов преступлений.

Таким образом, исходя из вышеизложенного, в содержание стратеги расследования преступлений должно входить: определение *приоритетов и судебной перспективы* расследования; разработка и реализация *направлений* в достижении целей расследования; моделирование и реализация *рефлексивного* управления в целом расследованием преступления; *прогнозирование* по уголовному делу; *разработка алгоритма* проведения типичных стратегических операций; *организация и управление* расследованием как по отдельным уголовным делам, так и по всем уголовным делам, которые находятся в производстве у следователя; *организация и управление* расследованием по уголовному делу, которое расследуются бригадой следователей или следственно-оперативными группами; подготовка и принятие ключевых, важнейших процессуальных и иных *решений* по уголовному делу; формирование у населения готовности принимать участие в раскрытии и расследовании преступлений.

В целом, на наш взгляд, криминалистическую стратегию необходимо развивать на нескольких *уровнях*: а) как искусство определения направлений развития научных криминалистических исследований, знаний и их реализацию; б) как искусство выявления, прекращения,

предупреждения, раскрытия и расследования преступлений и особенно их организованных форм; в) как искусство определения перспективы, приоритетов развития криминалистики — учебной дисциплины и ее преподавания.

В завершение подчеркнем: разработка в криминалистической науке проблем криминалистической стратегии расследования преступлений даст возможность оптимизировать подготовку профессионалов-детективов, развить у них новое современное стратегическое мышление, соответствующее потребностям реальной борьбы с преступностью в условиях интенсификации противодействия расследованию.

К. В. Беляева, аспірантка Академії адвокатури України

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ. КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ

Рассмотрены возможности использования некоторых психологических приемов в процессе расследования преступлений. Проанализированы критерии допустимости проведения психологического эксперимента в следственной практике.

Використання психологічних прийомів не є досягненням сучасності. Їх залучення відбувалося вже в інквізиційному та розшуковому процесах. Проте, якщо в ті часи дізнавачі не відрізнялись розбірливістю у їх застосуванні, сучасні вчені досить прискіпливо ставляться до впровадження надбань психології у слідчу практику.

Незважаючи на те, що більшість авторів (В. П. Бахін, Р. С. Белкін, І. Є. Биховський, О. М. Васильєв, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, А. В. Дулов, О. О. Закатов, Л. М. Карнєєва, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько та ін.) допускають результативність психологічних прийомів як прийомів слідчої тактики, деякі поняття та терміни продовжують викликати суперечки.

Зокрема, багато зауважень стосується так званих «слідчих хитрощів» та тісно пов'язаних з ними психологічних або емоційних (О. О. Закатов) експериментів.

Ці методи базуються на неодмінній реакції особи на різного роду подразники, в тому числі вербальні, психофізіологічні прояви¹.

При цьому, як зазначає Д. С. Верещагін, використання образів наміру та бажання дозволяє змінити сприйняття (наприклад, конфліктної ситуації) іншою людиною. На відміну від образу наміру, бажання діє довше, тому що належить до немотивованих сигналів підсвідомості і, що важливо, майже ніколи не перевіряється логікою².

Завданням слідчого є створення для особи, на яку спрямований експеримент, умов з розрахунком на таку оцінку цією особою ситуації, яка призведе її (особу) до єдино правильного самостійного рішення — дачі правдивих свідчень³.

Наріжним каменем проблеми залишається те, що одні й ті ж емоційні переживання можуть викликати різні психофізіологічні реакції, а однакові реакції у цієї ж людини можуть викликатися різноманітними переживаннями.

Саме тому одна з найнеобхідніших умов психологічного експерименту полягає в тому, що він має виключно вибіркову дію, тобто повністю індиферентний стосовно невинуватих осіб та осіб, що не мають відношення до справи або окремих її обставин.

Враховуючи те, що однією з важливих умов діяльності взагалі і слідчої зокрема є досягнення запланованих результатів з найменшими затратами сил та часу, тактика слідчої діяльності як засіб досягнення результату являє собою сукупність найбільш доцільних прийомів та методів⁴. Але оскільки кінцевим результатом розслідування є вирішення людської долі, усі прийоми та методи повинні відповідати критеріям, які окреслюють межу їх допустимості. Не є виключенням і психологічний експеримент.

Оскільки психологічний експеримент є скоріше доробкою психології ніж криміналістики, він поки що не знайшов чіткої регламентації в законі, а отже невизначеними залишаються підстави

¹ Закатов А. А. Ложь и борьба с нею / А. А. Закатов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 110; Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В. Г. Гончаренко. Академія адвокатури України, 2008. – С. 146.

² Верещагін Д. С. Система дальнішого енергоінформаційного розвитку, 3 ступень / Д. С. Верещагін. – СПб., 1999. – С. 65.

³ Закатов А. А. Ложь и борьба с нею / А. А. Закатов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. – С. 107.

⁴ Бахин В. П. Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования / В. П. Бахин. – К. : Лыбидь, 1991. – С. 16.

та межі його застосування. Скажімо, у ст. 22 Кримінально-процесуального кодексу України йдеться про заборону «домагатись свідчень обвинуваченого та інших осіб, що беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів». Що саме є «іншими незаконними заходами» законодавець не конкретизує. Намагаючись визначити їх, науковці, зокрема М. М. Михеєнко, відносять до їх числа: обман; підказки; обіцянки пом'якшити покарання, звільнити від кримінальної відповідальності або з-під варти після дачі бажаних слідчому свідчень; дозволити побачення з рідними; дуже тривалий, розрахований на виснаження обвинуваченого допит; навмисне створення під час допиту обстановки, яку обвинувачений внаслідок свого хворобливого стану не може переносити¹.

Звісно цей перелік не є і не може бути вичерпним.

Що ж до психологічного експерименту, він як елемент психологічного впливу знайшов своє визнання у практиці проведення окремих слідчих дій. Багато слідчих дотримуються думки, що «в їх арсеналі є місце і «психологічним пасткам» і іншим цілком законним тактичним прийомам, вміло застосовуючи які можна сприяти одержанню від підозрюваного правдивих показань»².

З цим погоджуються науковці, які за відсутності у діях офіційної особи психологічних або психофізіологічних акцій чи спонукальних настанов, що сковують вільне волевиявлення співрозмовника, перешкоджають вибору ним лінії поведінки на свій розсуд, виключають альтернативу у висловлюваннях і вчинках на угоду деяким лініям поведінки, позиції, вчинкам, висловлюванням, які навмисно прямо чи побічно нав'язуються суб'єкту. Допустимими слід вважати прийоми, спрямовані на зміну задач мислення у тієї чи іншої особи, виявлення слідів минулих афектів шляхом уведення у спілкування асоціативних образів та понять, встановлення так званої винуватої обізнаності³.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що критерієм допустимості психологічного впливу в цілому і психологічного експерименту на досудовому слідстві зокрема є «можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлювань, вчинків, поведінки, якщо певні обмеження прямо не передбачені законом»⁴.

¹ Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / В. Г. Гончаренко. – Академія адвокатури України, 2008. – С. 60.

² Там само. – С. 67.

³ Там само. – С. 63, 68.

⁴ Там само. – С. 63.

П. Д. Біленчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ КРИМІНАЛІСТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ ПІЗНАННЯ

Рассмотрены методологические основы использования криминалистических средств познания для исследования массовых социально-правовых явлений.

Криміналістичний консолідований аналіз злочинності потребує залучення новітніх засобів судового пізнання.

Теорія і методологія судового пізнання активно досліджується сьогодні українськими вченими-криміналістами (Ю. М. Грошевий, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, І. І. Котюк, В. Ю. Шепітько та ін.).

Тому в наш час актуальними є дослідження історичних, теоретичних, методологічних і праксеологічних засад використання у криміналістиці статистичних засобів пізнання для вивчення масових соціально-правових явищ.

Сучасні статистичні засоби пізнання дозволяють криміналістам досліджувати кількісні й якісні характеристики тих чи інших масових явищ, процесів суспільного життя.

У цей час статистичні засоби пізнання дозволяють криміналістам:

- вивчати суспільні явища, зокрема, явища, що перебувають поза сферою суспільної діяльності людини, які не піддаються статистичному обліку й вивченню;
- дослідити кількісні та якісні характеристики масового явища;
- вивчати масові суспільні явища, тобто не поодинокі факти, а сукупність фактів, що мають різні ознаки, які повторюються у просторі або протягом певного часу;
- проаналізувати кількісну та якісну характеристику суспільного явища за конкретних умов місця і часу;
- дослідити вплив природних і технічних факторів на кількісні зміни суспільного життя і вплив розвитку суспільства на природні умови життя суспільства.

Таким чином, сучасні статистичні засоби пізнання дозволяють криміналістам вивчати кількісну характеристику масових явищ суспільного життя нерозривно з їх якісною характеристикою за конкретних умов простору і часу.

Що стосується вивчення кількісної сторони правопорушень та злочинів і пов'язаних із ними явищ, а також заходів соціального контролю за ними, то головною метою використання статистичних засобів пізнання у сфері судочинства є облік порушень законності, що розглядаються органами правопорядку (суд, правоохоронні органи, спецслужби), які мають право проводити досудове і судове розслідування та дізнання, здійснювати соціальний контроль за злочинністю та іншими правопорушеннями.

Тому основними завданнями використання статистичних засобів пізнання у сфері судочинства є:

- консолідований системний аналіз показників масових соціально-правових явищ, які повинні бути надійною базою для розробки алгоритмів державної політики впливу на злочинність та інші правопорушення, сприяти побудові правової держави;

- здійснення всебічного обліку, збирання, системного аналізу та узагальнення статистичної інформації про масові соціально-правові явища;

- забезпечення вірогідності, об'єктивності, оперативності, стабільності та цілісності статистичної інформації з метою розробки єдиної програми статистичного обліку соціально-правових явищ, які будуть використовуватися і для удосконалення чинного законодавства (законів, відомчих нормативно-правових актів тощо);

- забезпечення доступної гласності та відкритості зведених статистичних даних про соціально-правові явища (правопорушення, злочини тощо).

Усе викладене вище свідчить про те, що використання статистичних засобів пізнання для вивчення соціально-правових явищ дозволяє криміналістам діагностувати, характеризувати і прогнозувати тенденції зміни законодавчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності державних органів. Їхнє значення полягає в тому, що статистичні засоби пізнання дозволяють криміналістам:

- отримувати вичерпну, науково-обґрунтовану інформацію про тенденції та закономірності в розвитку злочинності, її рівень, структуру, динаміку, особу злочинця, принципи й умови існування злочинності, а також про позитивні та негативні наслідки роботи правоохоронних органів щодо її запобігання;

- аналізувати статистичні дані і на їх основі прогнозувати і розробляти науково-обґрунтовані криміналістичні заходи щодо запобігання окремим видам злочинів;
- широко використовувати матеріали статистичного аналізу як засіб оперативного керівництва вищестоящих органів підлеглими та постійного контролю за їхньою діяльністю (дізнавачів, слідчих, прокурорів, суддів тощо);
- виявляти типові недоліки і своєчасно вживати заходів щодо їх усунення в процесі досудового і судового слідства;
- вирішувати питання про матеріально-технічне і фінансове забезпечення та дислокацію різних правоохоронних органів, проектування штатного розпису, а також інші організаційні, управлінські, стратегічні і тактичні питання з метою запобігання, протидії і розслідування злочинів;
- на основі зібраної інформації координувати діяльність різних правоохоронних органів з метою подолання їх роздрібненості в ході дізнання, досудового і судового слідства;
- реалізувати дані статистики в навчальному процесі, при проведенні наукових досліджень, при прийнятті тактичних рішень як в типових, так і в екстремальних ситуаціях криміналістичної діяльності.

І. В. Борисенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрены некоторые проблемы использования методов практической деятельности при расследовании преступлений, к которым отнесены методы оперативно-розыскной, следственной и экспертной деятельности. Очерчены основные направления использования отмеченных методов.

Сьогодні криміналістика — це самостійна галузь спеціальних юридичних наукових знань, котра має свій предмет, систему, науково обґрунтовані прийоми та методи розв'язання наукових і практичних завдань. Саме вона дає слідчому й оперативному працівникові ключ

до пізнання і дослідження події злочину, визначення її механізму, а також встановлення безпосередніх суб'єктів і об'єктів матеріального середовища, котрі беруть у ній участь. Професійні знання слідчого, які спираються на методи і засоби криміналістики, дають змогу розплутувати дуже складні збіги суб'єктивних і об'єктивних чинників, пов'язаних зі злочином. Криміналістика безпосередньо не займається розслідуванням і розкриттям злочинів, вона забезпечує слідчу, експертну та оперативну практику ефективними методами та технічними засобами, що постійно вдосконалюються. Потреби практики визначають і завдання криміналістики, для вирішення яких вона використовує досягнення суспільних, природничих і технічних наук. Криміналістика на підставі своїх наукових досліджень та положень пропонує розшуковим працівникам, слідчим, судовим експертам, суддям науково обгрунтовані та апробовані практикою засоби, прийоми та методи розкриття злочинів, їхнього розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Одержання фактичних даних оперативно-розшуковими заходами і доказування в ході досудового слідства є процесами пізнання, спрямованими на пізнання одного явища — злочину, і мета у них одна — здобуття істини. Незважаючи на єдину спрямованість, ці процеси пізнання відрізняються суб'єктами пізнання, методами і засобами, правовими нормами, що їх регулюють, умовами, в яких вони відбуваються. Однак, на наш погляд, важливо те, що фактичні дані і докази мають загальну основу — злочин, а види діяльності, спрямовані на одержання тих і інших, мають одну мету — пізнання певного злочину як явища матеріального світу. Причому перехід фактичних даних у докази, а потім у джерела доказів необхідно розглядати не ізольовано, а як поступальний процес, розвиток, перехід пізнання від нижчого рівня до вищого.

У системі методів пізнання особливе місце займають *методи практичної діяльності*, до яких, на наш погляд, можна віднести: методи оперативно-розшукової, слідчої та експертної діяльності. Взагалі, методи криміналістики — це способи вирішення наукових завдань у ході криміналістичних досліджень теоретичного і прикладного характеру. За своєю назвою, процедурами реалізації і деякими іншими ознакам методи криміналістики нерідко збігаються з тими методами, що використовуються в практиці правозастосовчих органів. Однак методи науки не можна плутати з методами практики. Не можна замінювати методами практики методи науки і навпаки, оскільки

одні від інших відрізняються цілями і задачами, формою, суб'єктами застосування, характером об'єктів, умовами одержання і використання знань про них. Нерідко варто враховувати, що є методом вирішення певного завдання на практиці, належить до числа продуктів, результатів творчості, знань, отриманих на основі застосування будь-яких методів науки. Найчастіше техніко-криміналістичні засоби і методи у боротьбі зі злочинністю доводиться використовувати працівникам експертних підрозділів. Це пояснюється і профілем їхньої діяльності (виявлення, фіксація, вилучення і дослідження речових доказів), і тим, що вони мають відповідні знання та володіють навичками роботи з технічними засобами. У подальшому розвитку методів експертної діяльності здається перспективним, на наш погляд, напрямок, пов'язаний з інтеграцією знань у загальній теорії криміналістики: подальше вдосконалення методології криміналістики та судової експертизи; розкриття інтеграційних зв'язків судової експертизи, розробка нових класифікаційних систем у методології судової експертизи; теоретичне обґрунтування використання наукових розробок, які базуються на інтеграції знань в експертній практиці; розширення сфери використання комп'ютерних технологій в розробці та вдосконаленні інтеграційних експертних досліджень при розслідуванні злочинів. Оскільки експертно-криміналістична діяльність, як і будь-яка професійна, характеризується певною спрямованістю, наявністю специфічних цілей, особливостями об'єктів діяльності, конкретними методами і засобами досягнення мети, наявністю специфічних умов вирішення професійних завдань, то в ній проявляються особливості трьох рівнів: по-перше, властиві будь-якій діяльності, по-друге — ті, що притаманні правоохоронній діяльності, по-третє — ті, що характеризують її як особливий різновид, який полягає у провадженні судових експертиз, криміналістичному забезпеченні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Інтеграція досягнень інших наук у практику розслідування злочинів, тобто на емпіричному рівні характеризується цільовою діяльністю по розробці криміналістичних засобів і методів їх впровадженню в таку практику. Тут практично реалізується у вигляді певного результату потенціал криміналістики, накопичений нею як наукою на пізнавальному рівні. При цьому розкривається зміст того, що прийнято називати «зв'язком науки з практикою».

У сучасній теоретико-методологічній літературі вирізняють багато форм ненаукового пізнання: несистематизовані знання, які не

формалізуються і не описуються законами (ясновидіння); паранаукові знання (телепатія, спіритизм); псевдонаукові знання тощо. Крім того, до них належать парапсихологія, магія, алхімія, науки, які називаються окультними, тощо. Проте ці знання не можуть використовуватися у пізнавальній діяльності слідчого.

З урахуванням специфіки пізнавальної діяльності слідчого, яка здійснюється під час розслідування злочинів, вважаємо за необхідне виокремити основні особливості використання практичних методів: а) встановлення об'єктивних законів дійсності (природничих, соціальних, мислення тощо). Звідси орієнтація дослідження на загальні, існуючі властивості предметів, їхні необхідні характеристики в системі абстракцій, у формі ідеалізованих об'єктів (може застосовуватись під час проведення такої слідчої дії, як відтворення обстановки та обставин події, огляд місця події); б) об'єктивність; в) використання у процесі наукового пізнання технічних засобів (приборів, інструментів), тобто наукового обладнання, а відповідно сучасних методів і засобів (В. М. Стратонов, М. В. Гриненко); г) доказовість, обґрунтованість отриманих результатів, достовірність висновків; ґ) принципова емпіричність (у спостереженні, на практиці), перевірка знань. Таким чином, у конкретних формах і видах наукове пізнання з урахуванням специфіки методів слідчої діяльності становить основу пізнавальної діяльності слідчого.

О. М. Брисковська, науковий співробітник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ АВТОТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З МЕТОЮ ЇХ ПОДАЛЬШОГО ОПЛАТНОГО ПОВЕРНЕННЯ ВЛАСНИКАМ

Раскрыта структура способов подготовки и изучения незаконных завладений автотранспортными средствами с целью их последующего платного возвращения владельцам.

Останнім часом як в Україні, так і в зарубіжних країнах трапляється незаконне заволодіння автотранспортними засобами

з метою подальшого їх повернення власникам за винагороду (злочинці вимагають, як правило, від 20% до 30% вартості). Нині ця складна у плані документування злочинна технологія, за оцінками експертів, має місце в кожному третьому випадку викрадення. Натомість, розкрити ці злочини вдається лише в поодиноких випадках. Зростаючу популярність цієї схеми серед злочинців можна пояснити легкістю одержання максимальних доходів при мінімальному ризику бути притягнутим до кримінальної відповідальності. Як правило, ці злочини вчиняють злочинні групи за чітко відпрацьованою схемою.

Розглянемо структуру способу незаконних заволодінь автотранспортними засобами, що вчиняються з метою їх подальшого платного повернення власнику.

На етапі *підготовки до вчинення злочину* викрадачі здійснюють розвідувально-пошукову діяльність, обираючи необхідний за характеристиками автомобіль, та збирають відомості про потенційного потерпілого.

Для збирання інформації про потенційного потерпілого вивчають його спосіб життя (розпорядок дня, маршрути пересування, матеріальне становище, зв'язки, контактні телефони, звичні місця паркування тощо). Для цього вчиняють дії, зовні схожі з офіційними оперативно-розшуковими заходами, зокрема: спостереження, опитування громадян, знімання інформації з каналів зв'язку, обстеження автостоянок, місць паркування та зберігання автотранспорту, під'їзних шляхів тощо.

Водночас злочинці підшукують пристрої для зламу замків, електронні прилади для сканування та подальшого відключення сигналізації, що встановлена на автотранспортних засобах, інші спеціальні технічні засоби (відмички, зварювальні апарати, автогени, радіомаяки, сканери кодів сигналізації тощо) для проникнення у салон автомобіля та запуску двигуна. Здебільшого злочинці використовують дублікати ключів від дверей автомобіля і замку запалення, що робить викрадення швидким й найменш ризикованим.

Для одержання дублікатів ключів члени злочинної групи нерідко укорінюються до підприємств, що займаються продажем, ремонтом, гарантійним обслуговуванням, охороною автомобілів, виготовляють шляхом зняття відбитків з ключів у разі, якщо власник передає ключі від автомобіля до інших осіб (автомайстерні, автомийки тощо).

На етапі *вчинення незаконних заволодінь автотранспортними засобами* у практиці організованих злочинних груп відповідного

спрямування вироблено певний алгоритм дій щодо вчинення злочину.

Прийоми безпосереднього проникнення до місця знаходження автотранспортного засобу досить численні й в основному вони визначаються конкретним місцем і умовами зберігання такого засобу. Проведене вивчення судово-слідчої практики показало, що для проникнення, наприклад, у гараж злочинці використовують такі прийоми:

- перепилювання петель і дужок замків — 39,7 % випадків;
- підбор ключів до замка або використання відмичок — 18,6 %;
- зрив замка за допомогою підручних предметів — 9,5 %;
- підкоп під гараж — 9,2 %;
- відгинання або вирізання газозварюванням металевої частини дверей або їх коробки — 8,5 %;
- зрив замка або дверей з використанням транспортного засобу — 4,4 %;
- руйнування стін або перекриття гаражів — 1,6 % тощо.

Прийоми проникнення до місця знаходження автотранспортних засобів обумовлені кількісним складом учасників злочинної групи. У більшості випадків такі групи нараховують дві-три особи. Для організованих злочинних груп характерним є застосування способів, що не завдають істотної шкоди автомобілю, адже завдана шкода вимагає додаткових витрат для його відновлення. Проведене дослідження показало, що типовими прийомами проникнення в автотранспортний засіб є такі:

- підбор ключів або використання відмичок — 44,7 % випадків;
- вільний доступ — 26,3 %;
- віджимання скла, важеля вхідних дверей — 15,2 %;
- видалення скла або кватирки — 6,7 %;
- віджимання дверей домкратом — 7,1 % тощо.

Вибір прийомів подолання пристроїв проти викрадення, вмонтованих на транспортному засобі, залежить від ступеня кваліфікації осіб, які беруть участь у злочині. Судово-слідча практика свідчить, що наявність протиугінного механічного пристрою й новітньої протиугінної системи не завжди є перешкодою для злочинців.

Нерідко злочинці використовують знання фахівців з електроніки, замовляючи їм прилади, які дозволяють на невеликій відстані знімати електронну сигналізацію, виготовлену без спеціальних блоків захисту.

Основними місцями вчинення злочинів цієї категорії є стихійні автостоянки та вулиці міст з найбільш розгорнутою дорожньо-транспортною інфраструктурою.

Відмічається стійка тенденція викрадення автомобілів у вечірній та нічний час (з 18.00 до 06.00 години ранку).

Для таких злочинів характерні такі особливості: кінцевою і єдиною метою злочину є отримання грошової винагороди за повернення викраденого автотранспорту; автотранспорт не піддається переробці, розбиранню, речі, які знаходяться у салоні, залишаються на місці.

О. Ю. Булуков, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

МЕТОДИ ПРИЙНЯТТЯ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛІСТИЦІ

Рассмотрены вопросы, связанные с классификациями методов принятия тактических решений в процессе расследования преступлений.

Проблеми раціонального вибору альтернатив, характерних для слідчої діяльності, існували завжди, однак з ряду причин важливість їх останнім часом значно зросла. Це пояснюється таким.

По-перше, зріс динамізм у сфері громадських й економічних відносин, що призвело до змін способів учинення злочинів, способів їхнього приховування і до зміни самого злочинця. У швидко змінюваних умовах зменшується час, коли прийняті рішення залишаються правильними, що відповідає слідчій ситуації, яка склалася на певний проміжок часу.

По-друге, в умовах науково-технічного прогресу з'явилася значна кількість альтернативних варіантів вибору.

По-третє, зросла складність кожного з варіантів прийнятих рішень.

По-четверте, збільшилася взаємозалежність різних рішень та їхніх наслідків, що необхідно враховувати при їх прийнятті.

Ефективними є тактичні рішення, при прийнятті яких використовуються певні методи.

У літературних джерелах методи прийняття рішень поділяють на групи, вирізняючи різні напрями їхньої класифікації. Незважаючи на безліч підходів до розподілу методів на види і групи, в основі таких розподілів завжди лежить думка авторів про можливість їхнього використання для подолання тих або інших проблем, що виникли в процесі розслідування. Зокрема, розрізняють математичну теорію прийняття рішень і поведінкову теорію.

Перший з напрямів припускає використання математичних методів, моделей і алгоритмів. Використання моделей дозволяє вирішити певну кількість завдань що, в остаточному підсумку, значно підвищує ефективність цього процесу. Проблеми математичних методів полягають у тому, що не всі рішення можуть бути прийняті за допомогою моделей. При високому ступені невизначеності й відсутності фіксованих числових характеристик цілей і параметрів використання моделей неможливо. Більшість авторів визначають модель як уявну або матеріально реалізовану систему, що відображає об'єкт дослідження й здатна замінити його так, що її вивчення надає вичерпну інформацію про об'єкт.

Для побудови математичної моделі необхідно:

1) проаналізувати теоретичні закономірності, властиві даному процесу або об'єкту, і емпіричні дані, отримані в процесі спостереження за цими або аналогічними процесами (об'єктами). Сформулювати кінцеву мету побудови моделі (стать, вік злочинця, наявність психічних захворювань, місце, час, спосіб учинення злочину);

2) вибрати найбільш раціональний математичний метод для вирішення даного завдання. Наприклад, для завдань лінійного програмування існують методи: симплексний, метод потенціалів та ін. Кращим є метод, що дозволяє одержати найраціональніше рішення та найбільш точні оцінки;

3) проаналізувати результати застосування моделі, їхню відповідність реальним умовам сформованої слідчої ситуації.

Незважаючи на логічність і системність, математична теорія використовується дуже обмежено, в основному, як допоміжний засіб. Причини цього полягають у нездатності математичних методів урахувати вплив людського фактору й того різноманіття невизначеності ситуації розслідування, з якими зіштовхується особа, що приймає тактичне рішення.

Поведінкова теорія прийняття рішень надає важливого значення суб'єктивним факторам, таким як професійний досвід особи, уміння логічно мислити, його інтуїція.

Інший підхід закладений у розподілі методів прийняття рішень на аналітичні, статистичні, математичного програмування та активізуючі, експертні, методи сценаріїв, метод древа рішень, евристичні. Серед названих методів заслуговує на пильнішу увагу остання група методів, що має назву евристичні методи прийняття рішень. До цих методів відносять такі: інтуїтивний, адаптивний, експериментальний і раціональний.

Інтуїтивний метод не вимагає попередньої підготовки, не супроводжується аналізом альтернатив або залученням якої б то не було додаткової інформації. Достойнством даного методу є швидкість в ухваленні тактичного рішення, а недоліком — відсутність розвиненого інтуїтивного мислення у всіх без винятку осіб, які приймають рішення.

Адаптивний метод полягає в тому, що рішення приймається за аналогією із уже прийнятим раніше рішенням. Позитивною якістю цього методу є високий ступінь визначеності у разі ухвалення рішення в стандартній, типовій слідчій ситуації. Однак недоліком цього методу є той факт, що слідча ситуація, як правило, не збігається з типовою, у якій дане рішення є успішним, а по-друге, трафаретний підхід до вирішення тактичних завдань не дозволяє в багатьох випадках просунутися вперед і вирішити завдання розслідування.

Експериментальний метод знаходить своє застосування як у рамках однієї слідчої дії, коли виникає необхідність у встановленні механізму вчинення злочину або одного з його елементів, так і у тактичних операціях, при розробці так званих «слідчих хитрощів». Перевагою даного методу є одержання позитивного результату в досить складній ситуації, коли інші методи прийняття рішень не можуть бути результативними. Недоліком експериментального методу є необхідність підготовчих заходів, які спричиняють часові, матеріальні й інші витрати, а також невизначеність в отриманому результаті.

Раціональний метод є найбільш трудомістким, оскільки для його застосування необхідно здійснити збір, аналіз й узагальнення інформації, а також ряд аналітичних дій.

Інтерес становить класифікація методів прийняття рішень в органах внутрішніх справ, яка поділяє їх так: а) методи динамічного програмування — прийняття рішень в умовах постійно змінюваної обстановки; б) методи статистичних рішень — прийняття рішень у випадкових ситуаціях, за умов невизначеності; в) методи теорії ігор — прийняття рішень у так званих конфліктних ситуаціях; г) методи мережного аналізу і теорії масового обслуговування.

Названі класифікації є лише частиною теоретичних розробок методів прийняття рішень. Специфіка розслідування припускає використання при прийнятті тактичних рішень і методів, які використовуються при прийнятті управлінських рішень у різних сферах людської діяльності, однак ці методи одержують своє переломлення щодо досягнення завдань розслідування як у цілому, так і на окремих його етапах.

В. І. Василичук, кандидат юридичних наук, професор кафедри оперативно-розшукової роботи та спеціальної техніки Національної академії внутрішніх справ, полковник міліції;

Л. П. Скалозуб, кандидат юридичних наук, заслужений юрист України

НАГЛЯД У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

Раскрыты особенности надзора в процессе осуществления оперативно-розыскной профилактики преступлений в сфере экономики.

Незважаючи на те, що в останні роки провадиться велика робота по законодавчому врегулюванню правоохоронної (контролюючої) діяльності держави, ряд питань, пов'язаних з контрольною і наглядною практикою, у тому числі й прокурорською, залишається невирішеним і потребує додаткової законодавчої регламентації.

У чиному законодавстві відсутні критерії, за якими можна розмежувати терміни «прокурорський нагляд» і «державний контроль». Тому ця проблема вимагає якнайшвидшого розв'язання на законодавчому рівні.

Організація прокурорського нагляду за ОРД оперативних підрозділів є актуальною проблемою організаційно-правової роботи оперативних підрозділів. Особливістю економічної злочинності є те, що переважна більшість економічних злочинів — це латентні злочини, які можна виявити і задокументувати тільки шляхом оперативно-

розшукових заходів, що мають інтрузивний, проникаючий до приватної сфери характер¹.

Доцільно розглядати пропозиції про необхідність наукового опрацювання механізму здійснення прокурорського нагляду за ОРД як гарантії законності проведення ОРЗ взагалі та з застосуванням ОТЗ зокрема. На важливості знання практичних результатів будь-якої діяльності наголошував у свій час Леонардо да Вінчі, який обґрунтовував глибоку ідею про необхідність поєднання практичного досвіду та його наукового освідомлення як найголовнішого шляху відкриття нових істин².

На даний час безпосереднє проведення нагляду регламентоване наказом Генерального прокурора України від 6 квітня 2004 р. № 4/1 «Про організацію прокурорського нагляду за дотриманням законів при проведенні ОРД». Разом з тим, доступ співробітників органів прокуратури до секретних відомостей в підрозділах ОВС, яким надано право проводити ОРД, повинен здійснюватися відповідно до окремого нормативно-правового акта Генеральної прокуратури України, який повинен бути узгоджений з керівництвом МВС та СБУ.

Наказом Генерального прокурора України від 14 січня 2002 р. № 4 затверджений Порядок здійснення наглядових повноважень органами України відносно органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, Збройних Сил України і інших військових формувань, котрі проводять діяльність, пов'язану з державною таємницею, яким визначено порядок допуску працівників прокуратури під час виконання ними службових обов'язків до відомостей, що становлять державну таємницю. У цьому документі передбачено, що кожне ознайомлення з такого роду відомостями здійснюється тільки на підставі спеціального припису, який повинен містити перелік конкретних документальних матеріалів, до яких потрібен доступ.

З прийняттям Закону України «Про прокуратуру» і практичним втіленням його в життя були закладені певні передумови становлення прокурорського нагляду в нашій державі. Прокуратура за своєю державно-правовою і політичною природою є незалежним (автоном-

¹ Бочковий О. В. Проблеми отримання судового дозволу на негласні оперативно-розшукові заходи, при розкритті економічних злочинів / О. В. Бочковий // Матеріали 5-ої міжнар. наук.-практ. конф. «Динаміка наукових досліджень – 2006». – Дніпропетровск, 2006. – Т. 5. – С. 37.

² Краткий очерк истории философии / Т. О. Ойзерман, И. Я. Щипанова ; под ред. М. Т. Иовчука. – 3-е изд. – М. : Мысль, 1975. – С. 146.

ним) державним утворенням у механізмі державної влади, покликаним здійснювати найвищий державний нагляд за додержанням законів і вживати заходів до усунення будь-яких їх порушень, від кого б вони не виходили. Не можна розглядати прокуратуру як орган боротьби зі злочинністю та іншими правопорушеннями. Прокуратура — це орган нагляду за додержанням законів у боротьбі, яку повинні вести професіонали органів внутрішніх справ.

Конституція України покладає на прокуратуру нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство¹.

При здійсненні нагляду прокурори не можуть втручатися в діяльність піднаглядних їм органів, не наділені безпосереднім правом застосовувати заходи примусового впливу, скасовувати протизаконні акти управління та змінювати їх. Вони також не можуть притягати винних до правової відповідальності.

Здійснюючи нагляд, прокурори застосовують певні методи і форми. До методів діяльності прокурорів слід віднести їх право: зажадати подання їм документів та відомостей; безперешкодно входити у приміщення; здійснювати на місцях перевірку законів; вимагати від відповідних органів і посадових осіб проведення перевірок і ревізій підпорядкованих об'єктів; вимагати від посадових осіб і громадян письмових чи усних пояснень з приводу порушень закону.

Підставою для цих дій з боку прокурорів є інформація про порушення законності, яку прокурори можуть одержувати будь-якими законними способами: із засобів масової інформації (телебачення, радіо, преса), звернень громадян, громадських об'єднань, оперативним шляхом та ін.

У разі підтвердження інформації прокурор реагує на порушення законності і дисципліни шляхом видання актів прокурорського реагування. Закон України «Про прокуратуру» називає чотири форми прокурорського реагування: протест, письмовий припис, подання та постанову.

Нагляд за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності має здійснюватися Генеральним прокурором України, уповноваженими заступниками Генерального прокурора, а також уповноваженими наказом Генерального прокурора України начальниками управлінь, відділів Генеральної прокуратури України

¹ Конституція України (офіційне видання). – К. : Парламентське видавництво, 2006. – 60 с.

та уповноваженими представниками Генерального прокурора у Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі¹.

Підстави здійснення прокурорського нагляду закріплено в таких законодавчих актах: ст. 121 Конституції України, ст. 30 Закону України «Про прокуратуру», ст. 14 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 24 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», ст. 28 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»².

Ми погоджуємось з думкою авторів законопроекту «Про оперативно-розшукову діяльність», що прокурор у межах своєї компетенції:

1) на підставі заяв та інших повідомлень про порушення законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності та з власної ініціативи, із зазначенням приводу, перевіряє оперативні добірки, оперативно-розшукові справи, ресстраційні, облікові, звітні, статистичні, аналітичні документи та інші відомості щодо проведення оперативно-розшукових заходів;

2) вимагає для використання під час перевірки накази, інструкції, розпорядження та інші акти, що регламентують порядок проведення оперативно-розшукових заходів та застосування оперативно-розшукових засобів, видані міністерствами і відомствами, до складу яких входять підрозділи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

3) доручає керівникам органів, зазначених у статті 5 цього Закону, проведення у підвідомчих їм підрозділах, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, перевірок з метою усунення порушень вимог закону;

4) дає письмові вказівки про проведення оперативно-розшукових заходів підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

5) дає згоду на продовження строку ведення оперативно-розшукової справи;

6) отримує пояснення щодо порушень вимог закону від посадових осіб підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність;

¹ Проект Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

² Скалозуб Л. П. Законодавче забезпечення протидії злочинам у сфері економіки в діяльності підрозділів Державної служби боротьби з економічною злочинністю : зб. норм.-правових актів / Л. П. Скалозуб, В. І. Василичук. – Львів : ЛА "ПІРАМІДА", 2008. – 512 с.

7) перевіряє скарги на порушення вимог законів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності;

8) припиняє провадження оперативної добірки, скасовує незаконні постанови та інші рішення в оперативно-розшукових справах;

9) вживає заходів щодо усунення порушень вимог законів під час здійснення оперативно-розшукової діяльності та щодо притягнення винних до встановленої законом відповідальності;

10) подає апеляцію у встановленому законом порядку на постанови суду про відмову в наданні дозволів на проведення оперативно-розшукових заходів.

У процесі розгляду матеріалів оперативно-розшукової діяльності прокурор перевіряє законність заведення оперативної добірки або оперативно-розшукової справи, обґрунтованість та законність проведення оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з тимчасовим обмеженням прав і свобод людини, додержання визначених законом строків ведення оперативної добірки або оперативно-розшукової справи, законність призупинення або поновлення строків ведення оперативно-розшукової справи, законність закриття оперативної добірки або оперативно-розшукової справи, переведення оперативної добірки в оперативно-розшукову справу або оперативно-розшукової справи одного виду в оперативно-розшукову справу іншого виду.

Обсяг документів та матеріалів оперативно-розшукової діяльності, які розглядає прокурор по оперативній добірці або оперативно-розшуковій справі, визначається предметом перевірки.

Ознайомлення прокурора з матеріалами оперативних добірок та оперативно-розшукових справ проводиться у службових приміщеннях, закріплених за підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, у які йому надається доступ. Про факт ознайомлення з документами прокурор робить відповідний запис із зазначенням дати ознайомлення¹.

Відомості про осіб, які конфіденційно співпрацюють або співпрацювали з оперативним підрозділом, належність конкретних осіб до штатних негласних працівників оперативного підрозділу, до кадрового складу розвідувальних органів та організаційно-штатної структури підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, а також інформація про методи і засоби оперативно-розшукової діяльності до предмета прокурорського нагляду не належать.

¹ Проект Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

Прокурор отримує доступ до матеріалів оперативно-розшукової діяльності, що містять відомості, які становлять державну таємницю, у порядку, визначеному міжвідомчими нормативно-правовими актами, і несе передбачену законом відповідальність за розголошення таких відомостей.

Виходячи із сказаного, під час здійснення нагляду за додержанням законів при провадженні оперативно-розшукової діяльності необхідно враховувати, що прокурору забороняється втручатися у методи і тактичні прийоми оперативно-розшукової діяльності за умови, якщо ці дії не суперечать діючому законодавству та не порушують конституційні права і свободи громадян, юридичних осіб.

А. А. Васильев, кандидат юридических наук, доцент кафедры оружейведения и трасологии Учебно-научного комплекса судебной экспертизы Московского университета МВД России;

К. Е. Дёмин, кандидат юридических наук, доцент кафедры оружейведения и трасологии Учебно-научного комплекса судебной экспертизы Московского университета МВД России

К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ И СОДЕРЖАНИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ С ПРИМЕНЕНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СРЕДСТВ И ТЕХНОЛОГИЙ

Розглянуто питання, присвячені сучасному стану і перспективам розвитку поняття криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із застосуванням інформаційних засобів і технологій.

В настоящее время в экономической деятельности общества и государства очевидна тенденция перехода на безбумажные технологии, основанные на электронном документообороте (ЭДО). Необходимость подобного перехода обоснована и уже реализуется: на основании принятой Федеральной целевой программы «Электронная Россия»; в постановлениях международных симпозиумов и конфе-

ренцій. Активно формується і совершенствується правове поле застосування електронного документооборота і електронних документів в Росії (законодавство Російської Федерації «Про електронний цифровий підпис», «Про інформацію, інформатизацію і захист інформації», «Про зв'язи» і т. д.). Однак розширення сфери застосування електронно-випереджувальної техніки в різних галузях діяльності людини, суспільства і держави, як зазначається в «Доктрині інформаційної безпеки Російської Федерації», породило таке негативне явище, як використання електронно-випереджувальної техніки, сучасних інформаційних технологій для здійснення злочинів, як в сфері економіки, так і в інших сферах народного господарства. Саме тому рішення завдань забезпечення правового поля і вироблення заходів, забезпечуючих мінімізацію інформаційних ризиків учасників ЕДО сьогодні особливо актуальні і рішення їх неотъемлемо пов'язано з отриманням доказової інформації при здійсненні правопорушень в цих сферах.

На сьогоднішній день в криміналістичній літературі немає єдиного підходу до визначення даного виду злочинів. Їх спектр представляє собою достатньо великий перелік злочинних дій, які характеризуються, перш за все, використанням при здійсненні правопорушень різної юридичної кваліфікації різноманітних технічних, інформаційних засобів і технологій. Це справедливо і для злочинів, в яких електронне обладнання використовується як супутнє для здійснення злочинів засіб (оруддя) і на яке не направлено злочинний результат. Саме тому даний вид злочинної діяльності за своєю природою значно ширше і включає в себе і такий вид злочинної діяльності, як широко відомі «комп'ютерні злочини», під якими А. Н. Селиванов розуміє «...передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні дії, в яких інформація на машинних носіях представляє собою предмет злочинного посягання»¹. Звернемо увагу, що саме слово «комп'ютерні» в застосуванні до злочинної діяльності слід відносити до її криміналістичної складової частини — до засобів, з допомогою яких здійснюються ці дії, а не суворо наукової і тим більше правової

¹ Селиванов А. Н. Розслідування комп'ютерних злочинів / А. Н. Селиванов // Підручник для слідчих. Розслідування злочинів підвищеної суспільної небезпечності. — М. : Ліга Разум, 1998. — С. 334.

категорией. Отметим также и то, что слово «компьютер»¹ и его производные, несмотря на повсеместное употребление как в устной, так и в письменной речи, является не строгой научной правовой и тем более технической категорией, а скорее общеупотребительным и модным «сленгом», размытым по смыслу и содержанию, не имеющим четких границ и поэтому, по нашему мнению, нуждающемся в замене в правовых нормах, в виду неоднозначности его толкования. Однако при анализе и рассмотрении данного вопроса мы будем исходить из уже имеющегося терминологического аппарата и используемых правовых категорий. Ряд авторов, исходя из международного опыта борьбы с данной категорией преступлений, в частности, рабочего варианта принятой Советом Европы Конвенции о преступлениях в компьютерной сфере, подготовленного ООН руководства по предотвращению и контролю над преступлениями, совершенными с использованием компьютеров, под компьютерными преступлениями «понимают преступления, направленные на несанкционированный доступ в защищенные компьютерные системы, причинение ущерба имуществу и электронной обработке информации, а также в криминализации деяний, связанных не только с имущественным ущербом, но и с нарушением прав личности, с угрозой»². Данная точка зрения логично вытекает из принятых в мире подходов к вопросу криминализации компьютерных правонарушений, являющихся квалификационными для действующих уголовных законодательств в различных странах, в том числе России. Изложенное позволяет нам предложить следующее определение отмеченных преступлений: криминальные деяния, совершаемые в области высоких технологий с применением

¹ Многие авторы научно-практических работ используют категории «средства вычислительной техники» (СВТ), персональные электронно-вычислительные машины или электроно-вычислительные машины (ПЭВМ). Некоторые фирмы, специализирующиеся на производстве компьютерной техники, используют указанные названия в своих гарантийных талонах.

² Гаврилин Ю. В. Расследование неправомерного доступа к компьютерной информации : учебное пособие / Ю. В. Гаврилин ; под ред. профессора Н. Г. Шурухнова. – М. : ЮИ МВД РФ, Книжный мир, 2001. – С. 5–7; Он же. Расследование преступлений, посягающих на информационную безопасность в экономической сфере: теоретические, организационно-тактические и методические основы / Ю. В. Гаврилин. – Тула : ГУП – Издательство «Левша», 2009; Черкасова Т. В. Концептуальные основы и сравнительный анализ развития законодательств России и Чехии с сфере борьбы с компьютерными преступлениями / Т. В. Черкасова // Информационная безопасность и компьютерные технологии в деятельности правоохранительных органов : межвуз. сб. – Саратов : СЮИ МВД России, 2003. – С. 89; и др.

інформаційних (в том числі комп'ютерних) і телекомунікаційних технологій з метою матеріального обогачення, здійснення протиправних діянь, направлених на загрозливу безпеку держави, бажання «подрыва» ділової репутації конкурента, сокрытия иного протиправного діяння, а також «спортивного інтереса». Данне визначення дозволяє виділити: різновидності вказаних протиправних діянь; розглянути елементи криміналістичної характеристики. При виділенні елементів криміналістичної характеристики слід виходити з їх специфіки, включаючої в себе, що в реалізації протиправного задуму беруть участь кілька осіб. Більше того, в сучасних умовах переважає більшість здійснюваних членами організованих протиправних формувань. Е. Р. Россинська в зв'язі з цим відзначає, що комп'ютерні протиправні діяння властиві організованим протиправним групуванням¹. В криміналістичній літературі, присвяченій боротьбі з протиправними діяннями, здійснюваними членами організованих протиправних спільнот, цій проблемі приділяється визначене уваження². Аналіз вказаних робіт показує, що найбільше уваження проблемам криміналістичної характеристики протиправних діянь, здійснюваних членами організованих спільнот, приділяють В. І. Куликов і В. А. Жбанков. По нашому мненню, при визначенні елементів криміналістичної характеристики протиправних діянь, пов'язаних з використанням інформаційних засобів і технологій (незаконного доступу до комп'ютерної інформації), слід врахувати класифікації елементів криміналістичної характеристики протиправних діянь застосовно до протиправних діянь, здійснюваних організованими протиправними спільнотами, які запропоновані В. І. Куликовим і В. А. Жбанковим. В цій зв'язі їх можна сгрупувати по трьох блокам:

¹ Россинская Е. Р. Особенности расследования преступлений в сфере движения компьютерной информации / Е. Р. Россинская // Криміналістика. Методика расследования протиправних діянь нових видів, здійснюваних організованими протиправними спільнотами. – М., 1999. – С. 269–279.

² Аверьянова Т. В. Особенности расследования преступлений организованных преступных сообществ / Т. В. Аверьянова // Криміналістичне забезпечення діяльності кримінальної міліції і органів попереднього розслідування. – М., 1997; Жбанков В. А. О разработке методики расследования протиправних діянь, здійснюваних організованими протиправними спільнотами / В. А. Жбанков // Організована протиправність. – М.: Кримінологічна Асоціація, 1998; Куликов В. І. Основи криміналістичної теорії організованої протиправної діяльності / В. І. Куликов. – Ульяновск, 1994; і др.

організаційно-структурному, технологічному і особистісному. Елементами організаційно-структурного блоку є: тип і структура злочинного формування, члени якої організували і реалізували злочинний задум; кінцева мета «комп'ютерного злочину»; характер зв'язів в організованій злочинній структурі і функціональні ролі учасників. К елементам технологічного блоку відносяться: предмет злочинного посягання; способи підготовки, виконання і приховання злочинів в області комп'ютерної інформації; обстановка виконання злочину; механізм виконання злочину; дані про слідову картину злочину. К елементам особистісного блоку відносяться: дані про властивості особи замовника, виконавця, посередника і інших учасників злочину; основні мотиви їх діяльності. Представляється, що вказана система елементів криміналістичкої характеристики злочинів, зв'язаних з використанням інформаційних засобів і технологій, дозволяє найбільш повно розкрити криміналістичку їх сутність, а відповідно, виявляти можливості криміналістичкої техніки в отриманні і практичеської реалізації характеру цих елементів інформації. Система елементів криміналістичкої характеристики будь-якого виду злочинів і, відповідно, злочинів, зв'язаних з використанням інформаційних засобів і технологій, є спеціальною моделлю діяння, яку можна використовувати при розкритті і розслідуванні конкретного злочину. В цьому випадку знання елементів криміналістичкої характеристики використовується при висуненні версій, визначенні напрямку розслідування, використанні криміналістических засобів і методів. Елементи криміналістическої характеристики злочинів взаємопов'язані один з одним, вони знаходяться між собою в закономірній взаємозв'язі. Встановлення цих взаємозв'язів і кількісних показателів між різними елементами — найважливіша задача при розробці методики будь-якого виду злочинів. В цьому випадку отримання інформації про один елемент криміналістическої характеристики злочину дозволяє (в залежності від рівня встановлених взаємозв'язів: однозначних або ймовірно — статистических) встановити інший елемент або висунути о ньому версію.

С. В. Великанов, кандидат юридических наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридическої академії України імені Ярослава Мудрого

ДОСЛЕДСТВЕННАЯ ПРОВЕРКА: ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Запропоновано впровадження у дослідчу перевірку криміналістичної конструкції «перевірочна ситуація — перевірочна версія — перевірочний захід». Визначено кримінально-процесуальні і криміналістичні ознаки дослідчої перевірки.

При проведенні дослідственной проверки, предшествующей возбуждению уголовного дела, оценка деяния (лица) как преступления основывается на установлении соответствия между признаками, выявленными следователем в проверяемом деянии, и сформулированными в Уголовном кодексе Украины (далее — УК Украины) элементами состава преступления. Закрепленная в главе 8 Уголовно-процессуального кодекса Украины (далее — УПК Украины) процедура установления такого соответствия базируется на концепции достижения «достаточности данных, указывающих на наличие признаков преступления». В качестве одного из критериев такой «достаточности» можно рассматривать накопление некоторого количества данных о признаках, необходимых при квалификации проверяемого события для разграничения со смежными составами преступлений. При этом данные о признаках преступления в течение процессуальных сроков и с использованием предусмотренных законодательством познавательных средств развиваются структурно и содержательно, преобразовываются следователем от отдельного, фрагментарного знания к знанию, структурированному соответственно строению состава преступления. При продвижении к знанию о проверяемом событии данные о признаках преступления либо получают (определенное) материальное или документальное обоснование, либо отбрасываются.

В приведенной выше общей характеристике следственной проверки можно выделить криминалистический (следовой) и процессуальный компоненты. Содержание следового компонента определяется криминалистическими задачами, которые уже на данный момент могут перспективно формироваться вокруг предмета доказывания и состава преступления, в то время как содержание процессуального

компонента определяется необходимостью реализации требований главы 8 УПК Украины, устанавливающей целевой характер познавательной деятельности и ограничения в процессуальном инструментарии и процессуальных сроках. Таким образом, прослеживается известная аналогия между познавательной деятельностью следователя при производстве доследственной проверки и познавательной деятельностью следователя при досудебном производстве. Такая аналогия позволяет рассмотреть возможность внедрения в проверочную деятельность криминалистической конструкции «проверочная ситуация — проверочная версия — проверочное мероприятие».

Проверочная ситуация, первый элемент рассматриваемой конструкции, может иметь как процессуальные, так и криминалистические варианты. Среди возможных процессуальных вариантов следует отметить предусмотренные ст. 98 УПК Украины ситуации возбуждения уголовного дела: 1) «по факту» — при наличии поводов и оснований, указанных в ст. 94 УПК Украины и 2) «в отношении лица» — если на момент возбуждения уголовного дела установлено лицо, совершившее преступление. С криминалистической точки зрения ситуация может получить общую благоприятную или негативную характеристику и традиционно рассматривается как совокупность информационного состояния проверяемых материалов и обстановки, в которой действует следователь. Информационное состояние предоставляет возможность разделить ситуации в зависимости от: 1) качества и объема имеющихся сведений и 2) специфики конкретной категории проверяемого материала. Обстановка, в которой действует следователь, дает основания к разделению ситуаций в зависимости от того, проверяются ли материалы: 1) при взаимодействии следователя со специалистами профильных надзорных контролирующих органов и 2) самостоятельно следователем.

На основе анализа сложившейся ситуации происходит формулирование гипотетического предположения, проверочной версии, объясняющей проверяемое событие.

Для выдвижения проверочной версии в равной степени может быть использована логическая и эвристическая модели. Логическая модель выдвижения версий разрабатывается в криминалистике на протяжении десятилетий и предусматривает использование дедуктивной или индуктивной формы логического умозаключения. В качестве общей посылки такого умозаключения используется некоторая форма ранее накопленного опыта. В зависимости от природы общей посылки целесообразно выделить версии квалификации (общая по-

сылка — уголовно-правовая норма Особенной части УК Украины) и версии, характеризующие отдельные обстоятельства проверяемого события (общая посылка — научно либо практически обобщенный опыт проверки аналогичных материалов). Информационный компонент ситуации доследственной проверки используется в качестве фактической посылки при выдвижении проверочных версий.

Значительно менее проработана в криминалистике эвристическая модель формулирования проверочных версий, которая в своей общей форме предусматривает отбрасывание предыдущего опыта и непроверенных сведений о событии с последующим генерированием нового знания. Эвристические модели выдвижения версий, как правило, требуют минимальных фактических данных, и представляют собой своеобразные результативные «мыслительные технологии», характерные для данной предметной области, но существенно отличающиеся по своей структуре от форм логических умозаключений. Как показывает опыт (например, эвристики законодательной техники), возможно накопление и повторное использование эвристик.

Сформулированная проверочная версия требует выведения из нее следствий. Проверка следствий проводится с помощью специального нормативно-определенного инструментария. С нормативной точки зрения инструментарий доследственной проверки может быть рассмотрен в широком и узком аспекте. В первом аспекте нормативный корпус доследственной проверки базируется на взаимодействии сформулированных в Конституции Украины системы прав и обязанностей личности и функций государства. Обозначенная система нормативов реализуется и уточняется в УПК Украины, Законах Украины «Об обращении граждан», «О прокуратуре», «Об оперативно-розыскной деятельности», «О милиции», «О Службе безопасности Украины», «Об организационно-правовых основах борьбы с организованной преступностью». Определенные аспекты доследственной проверки регламентируются и другими Законами Украины, в частности: «Об информации», «Об адвокатуре», «О статусе народного депутата Украины», «О судоустройстве и статусе судей», «О государственной тайне», «О банках и банковской деятельности». Также в широком аспекте в инструментарий доследственной проверки входит круг полномочий правоохранительных органов, установленных ведомственными нормативными актами.

Доследственная проверка в ее узком аспекте осуществляется с помощью определенного в ст. 97 УПК Украины исчерпывающего перечня процессуальных мероприятий: 1) отобрание объяснений у отдельных

граждан или должностных лиц; 2) истребование необходимых документов и 3) проведение оперативно-розыскных действий. В силу этого такие процессуальные действия, как «Следственный осмотр» (ст. 190 УПК Украины) и «Наложение ареста на корреспонденцию и снятие информации с каналов связи» (ст. 187 УПК Украины) хотя и могут быть проведены до возбуждения уголовного дела, однако являются отдельными процедурами, которые не входят в содержание доследственной проверки в значении ст. 97 УПК Украины.

Таким образом, для доследственной проверки в узком понимании характерны такие процессуальные черты:

- перечень проверочных мероприятий ограничен ст. 97 УПК Украины;

- проводится специальным субъектом до возбуждения уголовного дела в срок до 10 дней;

- целью доследственной проверки является установление оснований для возбуждения уголовного дела;

- сбор сведений о признаках преступления проводится следователем самостоятельно.

Среди криминалистических вопросов доследственной проверки необходимо отметить следующие:

- структура познавательной деятельности следователя при проведении доследственной проверки и на досудебном следствии имеет структурную аналогию;

- возможна типизация проверочных ситуаций и проверочных версий;

- процессуальные процедуры проверочной деятельности на данный момент недостаточно объяснены с криминалистической точки зрения.

В. К. Весельский, кандидат юридических наук, профессор, начальник кафедры криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

ДЕЯКІ СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ

Рассмотрены некоторые тенденции следственной тактики в современных условиях. Акцентировано внимание на связи реформирования уголовно-процессуальной деятельности и средств следственной тактики.

Відомо, що більшість юридичних наук безпосередньо пов'язані з нормами права. Це так звані галузеві юридичні науки. Серед юридичних наук криміналістика посідає специфічне місце. Її своєрідність полягає в тому, що основним її призначенням є забезпечення реалізації правових норм, здебільшого норм кримінально-процесуального права.

В умовах реформування суспільства галузеві юридичні науки теж реформуються, вдосконалюються, змінюються. На перший погляд криміналістика залишається відносно стабільною системою знань. Це пояснюється тим, що криміналістична наука забезпечує виявлення, фіксацію, вилучення, дослідження та оцінку доказової інформації в розслідуванні злочинів. Ці процеси за цільовим призначенням, методологією об'єктивно не можуть кардинально змінюватися. Певному реформуванню, з нашої точки зору, можуть піддатися окремі методи, прийоми, способи, інструменти роботи з інформацією. Саме ці обставини, як ми вважаємо, не можуть бути предметом наукової дискусії.

Серед таких дискусійних проблем можна назвати питання, які стосуються тактики проведення окремих слідчих дій. Відомо, що тактика має місце тоді, коли спостерігається протидія певним суб'єктивним взаємодіям. Так, при проведенні допитів слідчий намагається отримати достовірні показання від підозрюваного, який, як правило, не бажає поділитися зі слідчим правдивою інформацією. У таких випадках слідчий використовує різноманітні прийоми, способи усунення протидії розслідуванню. Це можна віднести до класичних прикладів використання можливостей тактики при отриманні інформації від людей. Слід сказати, що останнім часом серед науковців-криміналістів та представників кримінально-процесуальної науки поширюється думка про те, що не усім слідчим діям притаманні тактичні особливості. Наприклад, при проведенні огляду місця події слідчий фіксує наявну матеріальну обстановку. Тут важко визначити тактику у діях слідчого чи спеціаліста, які забезпечують виявлення, фіксацію, вилучення та оцінку речових доказів. Якщо виходити з того, що в таких випадках не має протидії з боку злочинця відносно осіб, які проводять розслідування, то тут скоріше за все має місце не тактика, а своєрідна технологія проведення слідчої дії. Певною мірою з таких позицій може оцінюватися позиція про відсутність тактики при обшуку, який проводиться без участі підозрюваного.

Разом з тим, учинення злочину в більшості випадків є багатоступеневим процесом. Так, традиційно до структури способу вчинен-

ня злочину включають підготовку, безпосереднє вчинення та приховування злочину. Нерідко злочинці при підготовці до вчинення злочину здійснюють заходи по внесенню в обстановку вчинення злочину слідів об'єктів інформації, які б ввели в оману слідчого та спрямували його зусилля на неправдивий, хибний шлях. Наприклад, на місці, де були вчиненні тілесні пошкодження чи вбивство, залишаються предмети чи речі сторонніх осіб. Таким чином злочинці намагаються спрямувати увагу осіб, які проводять розслідування, на пошук фактично неправдивої інформації.

Отже, якщо маскувальні дії злочинця сприймати як заздалегідь сплановану протидію розслідуванню, то і у випадках проведення огляду можна спостерігати певні елементи тактики. Таким чином, ми маємо спірну на сьогодні проблему про особливості тактики проведення окремих слідчих дій.

Демократичні зміни в суспільстві активізували процеси реформування різноманітних сфер суспільного життя. Це стосується і кримінально-процесуальної діяльності. Рішуче реформується законодавство, переосмислюються певні цінності, по-новому сприймаються раніше усталені погляди. Все сміливіше формулюються нові ідеї, шляхи вирішення різноманітних проблем. Але серед різноманітних пропозицій, спрямованих на покращення стану справ у протидії злочинності, нерідко звучать і сумнівні думки. Останніми роками в засобах масової інформації все частіше стали з'являтися публікації про використання нетрадиційних методів розслідування. Йдеться про те, що людина введена в гіпнотичний стан надасть більше інформації про подію, яка нині спостерігалася. Як це не дивно, але подібні пропозиції зустрічаються і на сторінках наукової літератури. При цьому фактично залишається поза увагою те, що людина не може бути об'єктом будь-якого насилля, в тому числі і психічного. Вважаємо, що використання в практиці отримання інформації від людей гіпнотичного навіювання є передчасним. Для вирішення цього питання необхідно визначитися з тим, як саме впливає таке навіювання на психіку людини, які наслідки такого навіювання, чи дійсно такий спосіб впливу на людину дозволяє розширити коло інформації, яка встановлюється.

Для розширення важливості отримання інформації від людини пропонуються і інші способи. Так, не потребує особливих доказів те, що функціонування людського організму тісно пов'язане з різноманітними періодами, циклами, ритмами функціонування

різноманітних природних явищ. Серед різноманітних природних, об'єктивних ритмів можна назвати певні цикли, які супроводжують фізіологічне функціонування жіночого організму. Доведено і те, що в так звані «критичні дні» в жінок спостерігається зниження самоконтролю, підвищена роздратованість і таке інше. Враховуючи таку безсумнівну науково достовірну інформацію, деякі юристи пропонують проводити допити жінок саме у такі дні. Але наукова обґрунтованість тих чи інших пропозицій не є єдиним і виключним критерієм застосування тих чи інших методів у кримінально-процесуальній діяльності. Не менш, а можливо і більш, важливим критерієм є етична оцінка тих чи інших новел. Тому не дивно, що один із науковців, який пропонував такі нововведення на сторінках невеликого практичного посібника, фактично вже відмовився від власних пропозицій.

До подібних спірних проблем можна віднести пропозиції, у яких проголошується думка про те, що для отримання інформації від людей та речей слід використовувати можливості різноманітних релігій, вірувань, культів. При цьому не рідко автори таких пропозицій намагаються обстоювати правильність своїх думок специфічними рисами певної категорії людей. Акцентується увага на тому, що для отримання інформації від людей слід запрошувати шаманів, колдунів, знахарів, ворожок, які користуються авторитетом у певній частині людей, котрі проживають на певній місцевості, належать до певних етнічних груп чи національностей. Гадаємо, що безапеляційно заперечувати вплив культових осіб на певну категорію людей безпідставно. Адже їх авторитет безсумнівно впливає на лінію поведінки тих чи інших осіб. Але сприймати культову особу як інструмент отримання інформації навряд чи виправдано.

Викладені тут міркування щодо проблем слідчої тактики потребують, на наш погляд, підвищеної уваги. Разом з тим, вивчення масиву дисертаційних робіт показує, що молоді науковці в галузі криміналістики, кримінального процесу та юридичної психології опікуються переважно традиційними питаннями. Безсумнівно є важливим дослідження проблем правового регулювання слідчих дій, статусу свідка, підозрюваного чи обвинуваченого, але власне пізнавальні можливості слідчих дій, тактичних операцій, тактичних комбінацій окремих методів та прийомів ще дуже рідко є об'єктом наукового інтересу. Очевидно, так склалося тому, що в державі практично відсутнє перспективне планування розробки проблем слідчої

тактики. Практично всі дослідники цього спрямування працюють у навчальних закладах, де вибір теми чи напрямку дослідження підпорядковується інтересам кафедри, навчального закладу чи відомства. Тому їх розробка здійснюється, здебільшого, безсистемно, стихійно.

В Україні існує досить широка мережа науково-дослідних установ, які займаються розробкою криміналістичних проблем. Але вектор інтересів науковців, які працюють у цих установах, спрямований на розробку проблем почеркознавства, балістики, вибухотехніки та інших питань технічного оснащення правоохоронних органів, чи розробкою методик судових експертиз. Самостійного підрозділу, який би займався питаннями слідчої тактики, немає. Одним із шляхів вирішення проблем підвищення ефективності наукових досліджень у галузі слідчої тактики вбачається у створенні конкретного наукового підрозділу, спрямованого на розробку таких проблем.

М. Й. Вільгушинський, кандидат юридичних наук, суддя Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, заслужений юрист України

ТАКТИКА СУДОВОГО СЛІДСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ

Рассмотрены особенности построения тактики судебного следствия в условиях реформирования уголовного судопроизводства и определены ее основные направления. Акцентировано внимание на необходимости выделения в структуре тактики судебного следствия: тактики обвинения, тактики защиты и тактики суда. Подчеркнута активность суда и осуществление его деятельности на организационно-плановых началах.

1. Формування соціально орієнтованої, демократичної та правової держави в Україні пов'язане із необхідністю проведення судово-правової реформи та реальною перебудовою органів досудового слідства та суду. Прагнення до цивілізованого суспільства передбачає впровадження прогресивних інституцій, міжнародно-правових стандартів, сучасних механізмів захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина. Важливим завданням кримінального судочинства є перехід на змагальні засади, змінення процедури судового розгляду кримінальних справ, запровадження дійсної незалежності

судових органів. Таке реформування має відбуватися з урахуванням передового світового досвіду та на науково обґрунтованих засадах. Справедливе вирішення соціальних конфліктів, встановлення істини по справі залежить від ефективності діяльності суду, наукової організації праці суб'єктів доказування, використання належної тактики здійснення судового слідства, запровадження новітніх досягнень криміналістичної науки.

2. Процес формування тактики судового слідства визначає наявність таких основних напрямів: 1) проблеми організації і планування судової діяльності; 2) проблеми взаємодії учасників судового слідства; 3) проблеми визначення тактичних платформ сторін, що змагаються; 4) проблеми тактичної доцільності проведення окремих судових дій; 5) проблеми тактичного змісту (застосування тактичних прийомів, інших тактичних засобів) судових дій; 6) проблеми розробки тактичних прийомів різних судових дій; 7) проблеми реалізації тактичних прийомів різними учасниками судового розгляду.

3. Суду має бути відведена регулятивна функція в процесі судового розгляду по кримінальних справах. Суд має бути активним, але він не повинен виконувати функції інших сторін. Перехід на реальні рейки змагального процесу показує існування в структурі судової тактики: тактики обвинувачення, тактики захисту, тактики суду. Тактиці судового слідства притаманні такі особливості: складність взаємодій та взаємостосунків між учасниками кримінального судочинства; своєрідність «колективного» дослідження та перевірки доказів у суді; чітке розмежування функцій учасників процесу; виконання організуючої та регулюючої ролі суду під час судового розгляду.

4. Судова діяльність має здійснюватися на організаційно-планових засадах. У сучасних умовах запровадження змагального процесу існує необхідність у плануванні діяльності суду, сторони обвинувачення та сторони захисту. Реальний зміст такого планування відображається відповідно у розробці трьох видів планів: плану суду (судді) по конкретній кримінальній справі, плану сторони державного обвинувачення та плану сторони захисту.

5. Судові версії є знаряддям пізнання подій, що вже відбулися. Судові версії та версії суду — це не тотожні поняття. За своїм змістом судова версія складається із: 1) версій суду (судді); 2) версій державного обвинувачення; 3) версій професійного захисту. Визначено, що розробка типових судових версій є перспективним напрямом у тактиці судової діяльності. У типових версіях інший механізм їхньої побудови та використання. Вони є лише певним орієнтиром для суб'єкта

застосування. Судова версія — це обґрунтоване припущення відносно окремого факту або групи фактів, що мають або можуть мати значення по кримінальній справі, яке висунуто й перевіряється спеціально уповноваженим на те суб'єктом (суд, сторона обвинувачення, сторона захисту) і слугує цілям установлення істини по справі.

В. К. Гавло, доктор юридических наук, професор, заведуючий кафедрой уголовного процесса и криминалистики Алтайского государственного университета, член-корреспондент СОАНВШ, заслуженный деятель науки РФ, заслуженный юрист РФ

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО И СУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ КАК ЗАДАЧА КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ

Розглянуто актуальні питання сучасного стану і перспектив розвитку криміналістичної методики як розділу науки криміналістики з криміналістичного забезпечення попереднього розслідування і судового розгляду окремих видів злочинів.

1. Проблемы борьбы с преступностью методами науки криминалистики постоянно и обоснованно привлекали и привлекают внимание исследователей к ответам на сложные вопросы, вытекающие из совершаемых и расследуемых событий преступлений. Всегда было важно получить ответы на вопросы, с одной стороны, о том, что и как произошло, а с другой стороны, на вопросы о том, как, каким образом по следам-последствиям и обстановке, в которой произошло событие, исходя из сложившихся следственных и судебных ситуаций и в соответствии с требованиями уголовно-процессуального закона, можно эффективно установить его суть, выполнив тем самым назначение уголовного судопроизводства.

Более вековая история ответов на такого рода вопросы наукой криминалистики (а ныне ей исполняется 120 лет) свидетельствует о колоссальных разработках, научных открытиях в области криминалистической техники, тактики и её методики расследования преступлений. Эти знания ограничены в общие и частные криминалистические

теории и учения о раскрытии, расследовании и предупреждении преступлений. В этой связи важно учитывать хорошо известные работы отечественных, советских и зарубежных криминалистов. С чувством глубокого уважения к ним назовем фамилии Р. С. Белкина, А. И. Винберга, В. И. Громова, С. А. Голунского, А. Н. Васильева, А. В. Дулова, А. Н. Колесниченко, И. Ф. Крылова, И. М. Лузгина, Г. А. Матусовского, М. В. Салтевского, В. Г. Танасевича, Б. М. Шавера, Б. И. Шевченко и многих других, перечисление имен которых вселяет уверенность в необходимости дальнейших исследований по повышению эффективности борьбы с преступностью методами криминалистики.

2. Вместе с тем, отметим, что в научных исследованиях в области криминалистики появились новые задачи и проблемы. Нерешённость их влияет на эффективность борьбы с преступностью в современных условиях, которые осложнены переходом России на рыночные отношения, осуществлением экономических, правовых реформ, постоянным изменением уголовного и уголовно-процессуального и иного законодательства. Происходит всплеск организованной преступности и преступных сообществ. Модифицировались преступления экономической, коррупционной, террористической и экстремистской направленности. Происходит рост традиционных тяжких и особо тяжких преступлений с изменением способов и механизмов их совершения (заказные убийства, похищение людей, бандитизм, грабежи и разбойные нападения на инкассаторов, водителей, незаконный оборот наркотиков и др.). Раскрываемость их по разным причинам низкая. Многие дошедшие до судебного разбирательства уголовные дела так же по разным причинам «разваливаются».

Актуальными в этой связи, на наш взгляд, являются дальнейшие исследования по криминалистическому обеспечению предварительного и судебного следствия как задача науки криминалистики и её части — криминалистической методики предварительного расследования и судебного разбирательства уголовных дел. Такие системные исследования и под таким углом зрения ещё только начинаются, суждения по ним противоречивые.

3. Анализ работ по заключительному разделу криминалистики позволяет сделать несколько обобщений. Во-первых, в настоящее время предпринимаются новые активные попытки теоретического осмысления накопленных знаний в области предмета методики расследования и практического претворения их в жизнь на качественно более высоком уровне. Во-вторых, в исследовании проблем и путей

дальнейшего развития методики расследования можно выделить следующие основные дискуссионные направления.

Первое направление разработки криминалистической методики (так называемое традиционное) характеризуется отнесением к предмету методики расследования как заключительному разделу науки криминалистики изучение тех закономерностей, которые отражают оптимальную систему криминалистических приемов, методов и методик по организации расследования в первоначальный и последующий его периоды, применяемую от проверки заявлений, сообщений, явки с повинной, возбуждения уголовного дела (ст. 140 УПК РФ) и до полного расследования его на предварительном следствии с передачей дела в суд (ст. 222 УПК РФ) или с прекращением уголовного дела и уголовного преследования в порядке ч. 1 ст. 212 или с прекращением дела в порядке ст. 226 УПК РФ. Такая точка зрения изложена в трудах А. Н. Васильева, И. А. Возгрина, А. Г. Филиппова, В. Ю. Шепитько и др. Это направление исследований традиционное. Оно правильное, но если его рассматривать как структурный компонент — часть криминалистической методики предварительного и судебного следствия. В последнее время оно привлекло внимание В. Е. Корноухова, который наиболее полно исследовал его в недавно вышедшей интересной монографии.

Предметом методики расследования преступлений, пишет В. Е. Корноухов, является (заметим, он не говорит о криминалистической методике): во-первых, «следственная деятельность»; во-вторых, протекает она в условиях «следственной ситуации»; в-третьих, следователь показан «как субъект профессиональной деятельности»; в-четвертых, автор выделяет «объект и предмет методики расследования отдельных видов преступлений как части объекта и предмета науки криминалистики». В результате по В. Е. Корноухову, «предмет методики расследования преступлений — это обусловленные следовой картиной закономерности поисково-познавательных процессов»¹. Эта точка зрения вызывает следующие замечания. Во-первых, поисково-познавательная деятельность и поисково-познавательные процессы почему-то ограничены только деятельностью следователя (выделено мной. — В. Г.), которая, как известно, регламентирована досудебным производством (ч. II УПК РФ). Значит, научное поле криминалистики и её методики будет в такой трактовке тоже ограничено

¹ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. — М. : Норма, 2008. — С. 20–22, 27.

стадіями возбуждения уголовного дела и предварительного расследования, т. е. досудебным производством, с чем согласиться нельзя.

Во-вторых, поисково-познавательная деятельность и поисково-познавательные процессы, как известно, продолжаются и в суде. Но В. Е. Корноухов об этом не пишет, хотя имеются десятки хорошо известных монографий и авторов, которые эти проблемы исследовали и получили признание. Таковы работы, например, Л. Е. Ароцкера, А. Ю. Корчагина, В. И. Комиссарова, Ю. В. Кореневского, О. Н. Коршуновой и др. Не замечать это направление исследований вряд ли верно.

Как показывает исследование, трактовка криминалистической методики, из структуры которой исключается криминалистическая методика судебного разбирательства уже не отвечает современным представлениям о криминалистическом обеспечении предварительного и судебного следствия как цели и задачи науки криминалистики.

Второе направление разработки криминалистической методики назовем разработкой полноструктурной криминалистической методики предварительного и судебного следствия. Она характеризуется исследованием закономерностей криминалистической методики как раздела науки криминалистики, научное и практическое поле действия которых находятся не только в плоскости предварительной проверки сообщения о преступлении, но и в плоскости судебного разбирательства. Полагаем, это направление верное и перспективное, отвечает реалиям дня и обоснованному выводу Р. С. Белкина о том, что термин «криминалистическая», примененный Р. С. Белкиным для названия первых двух разделов криминалистики — «Криминалистическая техника» и «Криминалистическая тактика», распространяются им не только на предварительное, но и на судебное следствие. «А судебную криминалистику» теперь уже никто отменить или закрыть не сможет...»¹. Замечательный вывод, которому последовали уже многие ученые, аспиранты и докторанты. Назовем здесь, к примеру, работы В. В. Алёшина (1999), А. А. Корчагина (2006), А. Ю. Корчагина (2006), М. А. Неймарк (2006), И. В. Посохиной (2006), О. Н. Коршуновой (2004), Д. В. Кима (2006).

Учитывая, что криминалистическая методика предварительного расследования и судебного разбирательства отдельных видов преступлений как система изучает закономерности, с одной стороны,

¹ Белкин Р. С. История отечественной криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Норма, 1999. – С. 199.

преступной деятельности лиц, механизмы и способы их действий и иную доказательственную и ориентирующую информацию по делу, а с другой стороны, предусмотренную уголовно-процессуальным законом деятельность по предупреждению, раскрытию, расследованию и судебному разбирательству преступлений, полагаем возможным выделить в системе криминалистической методики как части науки криминалистики следующие её взаимосвязанные информационно-познавательные подсистемы¹.

Первая подсистема криминалистической методики отражает систему типовых криминалистических знаний о преступной деятельности, которые должны быть сосредоточены в типовой криминалистической характеристике совершения отдельных видов преступлений.

Вторая подсистема криминалистической методики отражает систему типовых криминалистических знаний о складывающихся следственных ситуациях и их разрешении тактико-техническими приемами, средствами и методами, которые должны быть сосредоточены в типовой криминалистической характеристике предварительного расследования отдельных видов преступлений.

Третья подсистема криминалистической методики отражает систему типовых криминалистических знаний о складывающихся ситуациях судебного следствия и их разрешении тактико-техническими приемами, средствами и методами, которые должны быть сосредоточены в типовой криминалистической характеристике судебного разбирательства отдельных видов преступлений.

Вместе взятые они составят, с нашей точки зрения, частную криминалистическую методику предварительного и судебного следствия.

Цель создания полноструктурной методики заключается в разработке методических рекомендаций по предварительному и судебному следствию, начиная от проверки поступивших заявлений и сообщений о преступлении и заканчивая постановлением по уголовному делу приговора. Такая методика является основной, базовой. Цель создания неполноструктурной методики заключается в разработке методических, узловых рекомендаций, имеющих важное этапное тактическое и методическое значение в процессе предварительного

¹ Гавло В. К. Проблемные вопросы предмета и структуры криминалистической методики расследования преступлений / В. К. Гавло // Современное российское право: Федеральное и региональное измерение. – Барнаул : Издательство АлтГУ, 1998. – С. 19.

и (или) судебного следствия. Таковы, например, методики, разрабатываемые только для первоначального этапа расследования, или методики установления алиби, инсценировок.

Разработка криминалистической методики предварительного и судебного следствия как части науки криминалистики нуждается в дальнейшем глубоком теоретическом и практическом исследовании.

В. О. Глушков, доктор юридичних наук, професор кафедри кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Є. Л. Скалозуб, студентка фінансово-правового коледжу Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ІЗ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Раскрыты особенности взаимодействия оперативных подразделений с органами досудебного следствия в процессе выявления и расследования преступлений в сфере экономики.

Як свідчить аналіз практичної діяльності, стан взаємодії оперативних підрозділів і слідчих на стадії реалізації оперативних матеріалів щодо осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, є членами організованих злочинних угруповань, організації роботи по супроводженню розслідуваних кримінальних справ економічної спрямованості та відшкодування завданих ними матеріальних збитків є недостатнім та потребує покращення.

Проведеним вивченням встановлено, що причинами закриття кримінальних справ та зняття економічних злочинів з обліку, у тому числі за реабілітуючими обставинами, є прорахунки в організації роботи під час дослідчої перевірки матеріалів, а також відсутність належної взаємодії слідчих та оперативних працівників як на стадії підготовки матеріалів до порушення кримінальних справ, так і на стадії розслідування. Натомість керівниками органів внутрішніх справ практично не вживається заходів, спрямованих на покращення якості до-

кументування злочинів у сфері економіки та підвищення рівня взаємодії зі слідчими підрозділами, ігноруються вимоги наказу МВС України із зазначених питань, ефективність роботи підпорядкованих підрозділів оцінюється без урахування її кінцевих результатів, а саме без направлених до суду кримінальних справ та реально відшкодованих збитків.

Добре організована взаємодія сприяє правильному визначенню спрямування викриття та розслідування, більш швидкому і повному виявленню всіх обставин, які входять до предмета доказування у справі, допомагає визначитися з джерелами отримання доказової інформації і є одним з ефективних засобів вирішення завдань кримінального судочинства.

Взаємодія оперативних підрозділів з органами досудового слідства являє собою часово-просторовий процес, що включає: а) рішення про взаємодію; б) діяльність оперативного підрозділу щодо виконання доручень слідчого; в) процесуальну діяльність слідчого, пов'язану з оцінкою доказової та іншої інформації, отриманої в результаті взаємодії з оперативними підрозділами, і з включенням результатів цієї діяльності до системи доказів у даній кримінальній справі.

Обставинами, що зумовлюють взаємодію оперативних підрозділів з органами досудового слідства, є: спільність завдань цих органів у кримінальному судочинстві; єдність кримінально-процесуального законодавства, що регулює діяльність оперативних підрозділів і досудового слідства; прокурорський нагляд за діяльністю оперативних підрозділів і досудового слідства, який сприяє правильній організації взаємодії; наявність в оперативних підрозділах специфічної оперативно-розшукової функції, яка має важливе значення в розкритті і розслідуванні економічних злочинів; залежність повноважень і обсягу процесуальної діяльності оперативних підрозділів у конкретній справі залежно від тяжкості вчиненого злочину; допоміжний характер дізнання щодо відношення до досудового слідства; різні роль і становище оперативних підрозділів і слідства в системі державних установ і наявність у них різних можливостей для боротьби з економічною злочинністю.

Як свідчать результати нашого дослідження, виокремлюються основні форми взаємодії оперативного підрозділу із слідчим. Залежно від вирішуваних при цьому завдань та характеру діяльності їх доцільно умовно поділити на групи організаційно-тактичні (різновид управлінського) та процесуальні, що впливають з положень Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) і законів, які регулюють діяльність правоохоронних органів.

До першої групи слід віднести: 1) передачу слідчому матеріалів про виявлені шляхом оперативно-розшукових заходів ознаки злочину для вирішення питання про порушення кримінальної справи, а також спільне вивчення та аналіз матеріалів оперативної розробки і їх перевірки, створення слідчо-оперативних груп (СОГ); 2) спільну розробку версій і узгодженого планування слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; 3) регулярний обмін інформацією про обставини конкретної кримінальної справи, який сприяє формуванню глибшого уявлення про подію злочину; 4) забезпечення відшкодування завданих збитків злочинцем; 5) проведення спільних службових нарад (навчань) з актуальних проблем взаємодії, а також обговорення результатів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів з метою визначення їх ефективних та результативних шляхів виявлення, документування та розслідування злочинців.

До другої групи форм взаємодії належать: 1) доручення слідчого оперативному підрозділу про проведення оперативно-розшукових і слідчих дій; 2) виконання постанови слідчого про привід свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого; 3) надання допомоги оперативними підрозділами слідчому при проведенні окремих слідчих дій; 4) повідомлення оперативним підрозділом про результати оперативно-розшукової діяльності у справах, переданих ними слідчому; 5) спільне внесення на адресу керівників підприємств, установ, організацій пропозицій щодо усунення причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів, що передбачено ст. 23 КПК України.

Нами було проаналізовано стан взаємодії між оперативними підрозділами та слідчими підрозділами МВС України відповідно до вимог нормативно-правових актів. Слід зауважити, що окремими слідчими ОВС оцінка матеріалів дослідчої перевірки на їх відповідність вимогам ст. 94 КПК України щодо достатності підстав для порушення кримінальної справи, на наш погляд, здійснюється дещо упереджено, без урахування повноважень органів дізнання, визначених чинним законодавством.

Натомість, у таких оцінках слідчий має, на наш погляд, виконати окремі завдання досудового слідства щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин скоєння злочину ще на етапі дослідчої перевірки.

Мають місце також вимоги слідчих ОВС щодо обов'язкового проведення ревізій у ході дослідчої перевірки матеріалів за злочинами економічної спрямованості.

У той же час чинним законодавством не передбачена можливість проведення перевірок працівниками контрольно-ревізійної служби на непідконтрольних їм об'єктах до порушення кримінальної справи (п. 5 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»).

Ураховуючи зазначене, з метою налагодження більш дієвої взаємодії органів досудового слідства та оперативних підрозділів під час дослідчої перевірки матеріалів за злочинами у сфері економіки та прийняття за ними процесуальних рішень нами розроблено та запропоновано внести зміни до нормативно-правових актів, а саме:

«За необхідності проведення невідкладних слідчих дій, коли є достатні об'єктивні дані про те, що особа, яка вчинила злочин, може перешкоджати веденню слідства чи знищити документацію, інші сліди злочину, допускається порушення кримінальної справи за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, перевірок заяв і повідомлень про злочини без актів ревізій та оригіналів документів, але за наявності інших даних, що відповідно до вимог ст. 94 положень ч. 3 ст. 120, ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України містять приводи та підстави для порушення кримінальної справи. У таких випадках рішення про порушення кримінальної справи може бути прийнято лише керівником слідчого підрозділу або особою, яка виконує його обов'язки».

А. Ю. Головин, доктор юридических наук, професор (Тульский государственный университет);

М. А. Берестнев, кандидат юридических наук (Тульский государственный университет)

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Сформульовано сучасні наукові підходи до розуміння криміналістичної характеристики злочинів, а також обґрунтовано її роль, теоретичне і практичне значення як важливої криміналістичної категорії.

Криминалистическое содержание деятельности по выявлению и расследованию преступлений определяется объемом использования

следователями и работниками органов дознания криминалистических рекомендаций, направленных на ее совершенствование и оптимизацию, а также их профессиональными умениями и навыками познания расследуемой преступной деятельности.

Как обоснованно подчеркнул профессор Н. П. Яблоков, следователь должен уметь сопоставить выявленную криминалистически значимую информацию о преступной деятельности с ее типовой криминалистической характеристикой и на подобной основе выдвинуть конкретные следственные версии, а также выбрать оптимальные методы расследования¹. В этой связи можно сделать вывод о важном значении криминалистической характеристики преступления определенного вида как научно-информационной основы практической деятельности, что, в свою очередь, предполагает знание следователями криминалистических характеристик расследуемых видов преступлений как необходимый элемент их профессиональной подготовки.

Сам термин «криминалистическая характеристика преступлений» за более чем сорокалетний период исследований этой криминалистической научной категории подвергался многочисленным толкованиям и объяснениям со стороны ученых-криминалистов. Развитие идей о криминалистической характеристике преступлений позволило сформироваться современным подходам к пониманию рассматриваемого понятия. В их числе особо следует выделить **информационный и функциональный подходы** к его дефиниции.

Информационный подход представляет собой определение криминалистической характеристики преступления как совокупности (системы) обобщенных (типовых) сведений о наиболее типичных криминалистически значимых признаках (особенностях) определенного вида (группы) преступного деяния и его механизме. Информационный характер такой дефиниции проявляется также в том, что, как справедливо отметил профессор В. П. Лавров, хотя криминалистическая характеристика представляет собой абстрактную научную категорию, сведения, содержащиеся в характеристиках отдельных видов преступных деяний, имеют как научное, так и прикладное, практическое значение².

Содержащиеся в криминалистической характеристике того или иного вида (группы) преступления сведения не только помогают в раз-

¹ Яблоков Н. П. Криминалистическая характеристика преступлений как составная часть общей криминалистической теории / Н. П. Яблоков // Вестник МГУ. Серия «Право». – 2000. – № 2. – С. 3.

² Лавров В. П. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / В. П. Лавров // Курс лекций по криминалистике. – Вып. 8. – М., 1998. – С. 18.

работке новых частных методик расследования, но и должны непосредственно использоваться практическими работниками следствия и дознания в процессе работы по конкретным уголовным делам. Именно указанное обстоятельство позволяет относить криминалистическую характеристику к информационным средствам расследования.

Функциональный подход к дефиниции рассматриваемого понятия предполагает его определение как системы описания криминалистически значимых признаков вида, группы и отдельного преступления, проявляющихся в особенностях способа, механизма и обстановки его совершения, личности его субъекта и иных особенностях определенной преступной деятельности, имеющих значение для успешного раскрытия, расследования и предупреждения преступления¹.

Иными словами, если информационный подход к дефиниции криминалистической характеристики преступления предполагает ее определение как результата проведенных научных исследований того или иного вида преступной деятельности в виде системы обобщенных (типовых) сведений о ней, то функциональный подход указывает на порядок (механизм) формирования такой системы, то есть как тот или иной вид преступления грамотно описать.

Предлагаемая дифференциация подходов к пониманию криминалистической характеристики преступления в определенной степени, на наш взгляд, позволяет найти решение давнего спора о существовании криминалистической характеристики конкретного преступления².

Думается, что с позиций информационного подхода выделить криминалистическую характеристику конкретного преступления с учетом вышеприведенного определения нельзя в принципе. Однако, если подходить к решению этого вопроса с позиции функционального подхода к определению рассматриваемого понятия, то и конкретное преступление может быть описано (охарактеризовано) с криминалистических позиций. Результатом такой характеристики, впрочем, явится не система обобщенных (типовых) данных о том или ином виде преступной деятельности как своего рода научная абстракция,

¹ Яблоков Н. П. Криминалистика / Н. П. Яблоков. – М., 2000. – С. 14; Криминалистика / под ред. Н. П. Яблокова. – М., 1999. – С. 36.

² Подробнее о развитии дискуссии по данному вопросу см.: Белкин Р. С. Курс криминалистика : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М., 1997. – Т. 3. – С. 317–318; Ермолович Е. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / Е. Ф. Ермолович. – Минск, 2001. – С. 225–230; Каневский Л. Л. Дискуссионные проблемы сущности типовой криминалистической характеристики преступлений и ее использования в процессе расследования / Л. Л. Каневский // Вест. криминалистика. – Вып. 1 (3). – М., 2002. – С. 28.

а система криміналістически значимої інформації о розслідуємому преступленні, зібрана слідователем. Іменно інформація такого роду аналізується слідователем і іншими працівниками правоохоронительних органів, сопоставляється з типовими даними криміналістическої характеристики преступлення, являясь таким образом предпосылкой ее практического использования.

Необходимо отметить, что в отдельные периоды изучения криміналістическої характеристики преступлений ставилась под сомнение дальнейшая возможность использования этого понятия. В частности, профессором Р. С. Белкиным был сделан вывод о том, что «криміналістическая характеристика преступлення, «...не оправдав возлагавшихся на нее надежд и ученых, и практиков, изжила себя, и из реальности, которой она представлялась все эти годы, превратилась в иллюзию, в криміналістический фантом»¹. В числе проблем этой научной категории были названы, в частности, злоупотребление при формировании криміналістических характеристик отдельных видов преступлений сведениями уголовно-правового и криминологического характера, недостаточное раскрытие корреляционных связей и зависимостей между элементами таких характеристик.

Не отрицая определенной справедливости обозначенной критики, хотелось бы отметить, что подобные замечания указывают прежде всего на качество отдельных криміналістических научных исследований, а не на проблему существования криміналістическої характеристики преступлений в целом. В связи с этим отказ от использования указанного понятия представляется нецелесообразным, тем более что пока не сформирована альтернативная замена криміналістическої характеристики, а предлагаемые варианты такой замены вызывают серьезную дискуссию в криміналістической науке.

Так, например, профессором О. Я. Баевым было предложено исключить криміналістическую характеристику из структуры частных криміналістических методик, заменить ее указанием обстоятельств, подлежащих доказыванию по той или иной категории уголовных дел².

Приведенная идея замены криміналістическої характеристики преступлення на особенности предмета доказывания в структуре частной

¹ Белкин Р. С. Криміналістика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. – М., 2001. – С. 223.

² Баев О. Я. Объем и пределы освещения в курсе криміналістики уголовно-процессуальных вопросов / О. Я. Баев // Криміналістические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко. – М., 2002. – С. 252.

криміналістическої методики врят ли целесообразна. Очевидно, що криміналістическа характеристика и предмет доказывания не одно и то же. В предмет доказывания входит строго определенный законом круг обстоятельств, подлежащих установлению и доказыванию по каждому уголовному делу независимо от его вида и особенностей и примененных методов расследования. Этот круг обстоятельств является единым для всех субъектов доказывания на всех стадиях уголовно-процессуальной деятельности. Главное же состоит в том, что круг обстоятельств, входящих в предмет доказывания, не характеризует преступление тем или иным образом, а лишь дает основание для постановления обоснованного обвинительного или оправдательного приговора по уголовному делу. Иными словами, криміналістическа характеристика преступлений и предмет доказывания по уголовному делу хотя и близкие, но не конкурирующие друг с другом понятия, так как предназначены для решения различных задач и поэтому разноплановы.

Основываясь на изложенном, отметим, что для разработки любой частной методики расследования преступления определенного вида необходимо формирование соответствующей криміналістической характеристики, как результата комплексного эмпирического исследования, проведенного научного анализа и системного обобщения его результатов. При этом информационная ценность такой характеристики будет тем выше, чем более детально с криміналістических позиций определен и описан тот или иной вид или подвид преступной деятельности (преступления) с обязательным раскрытием типовых корреляционных взаимосвязей и взаимозависимостей между ее отдельными элементами.

В. В. Горський, кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики юридичного факультету Воронежського державного університету

ПРОБЛЕМИ КОАЛІЦІЙНОЇ І КОЛІЗІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ АДВОКАТА — ПРЕДСТАВНИКА ПОТЕРПІЛОГО З ІНШИМИ УЧАСНИКАМИ З БОКУ ОБВИНУВАННЯ

Рассмотрена тактика взаимодействия адвоката — представителя потерпевшего с другими участниками со стороны обвинения как элемент тактики его участия в уголовном судопроизводстве. Исследованы проблемы

коалиційного и коллизійного обвинення (представителя), сформулировано определение данных терминов.

Як показує практика, у наш час до послуг адвоката як свого представника у кримінальній справі потерпілий від злочину звертається, коли, на його думку:

а) органи попереднього розслідування необґрунтовано відмовили в порушенні кримінальної справи за його заявою про вчинений відносно нього злочин;

б) органи попереднього розслідування не вживають належних заходів з виявлення та викриття особи (осіб), що вчинила злочин проти нього;

в) сумнівна правомірність його власних дій, пов'язаних із вчиненням на нього посяганням;

г) при провадженні попереднього розслідування він відчуває недоброзичливе ставлення до себе з боку осіб, що його здійснюють, і які, як він вважає, перебувають «на стороні обвинуваченого»;

ґ) на нього чиниться негативний вплив із боку обвинуваченого чи інших осіб, що його представляють;

д) органи попереднього розслідування необґрунтовано припинили кримінальне переслідування проти встановленої або спочатку відомої особи, яка вчинила проти нього посягання¹.

Як видно, з шести найбільш поширених ситуацій звернення потерпілого за допомогою до адвоката чотири випадки пов'язані з несумлінною роботою посадових осіб, які здійснюють кримінальне переслідування. Тобто в основі відносин між потерпілим і слідчим (прокурором) лежить конфлікт.

Наявність цього конфлікту (протиріч) говорить про існування у відносинах між потерпілим і слідчим (прокурором) змагальних начал. Так, наприклад, О. М. Ларін зазначав (правда, щодо судової участі потерпілого і прокурора), що «змагальність допускає спір потерпілого не тільки із захистом, але і з прокурором»².

Утім наявність змагальності між потерпілим і слідчим (прокурором), у свою чергу, свідчить про особливості тактичної діяльності адвоката-представника.

¹ Баев М. О. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика : науч.-практ. пособие / М. О. Баев, О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2005. – С. 292–293.

² Ларин А. М. О принципах и гарантиях прав личности в проекте УПК / А. М. Ларин // Рос. юстиция. – 1997. – № 9. – С. 10.

Зрозуміло, якщо слідство проводиться сумлінно, всі обставини (підлягають доведенню) з'ясовуються, проводяться всі необхідні слідчі дії і т. д., тоді роль потерпілого та його представника невелика. Їх діяльність у даному випадку має тактичний характер при взаємодії з представниками сторони захисту (за взаємної участі у слідчих діях, у судових засіданнях тощо).

Більш суттєві особливості тактики участі адвоката — представника потерпілого виникають у тому випадку, якщо слідчий (прокурор) недобросовісно виконує свої обов'язки (починаючи з моменту надходження повідомлення про злочин), має місце всіляке порушення прав потерпілого (тобто жорсткий конфлікт). У даному випадку мета адвоката-представника — подолати «протидію» з боку слідчого, яке може полягати, передусім, у небажанні інформувати потерпілого про хід попереднього розслідування (або про хід дослідчої перевірки повідомлення про злочин), про провадження або непровадження тих чи інших процесуальних дій, про прийняття рішень, які перешкоджають подальшому провадженню у справі, та ін.¹ У разі якщо потерпілий і його представник мають необхідну інформацію про хід попереднього розслідування, то завдання адвоката полягає в оцінці законності та обґрунтованості дій і рішень посадових осіб органів розслідування і негайного реагування на такі дії з метою захисту прав потерпілого.

Отже, саме у «протиборстві», у змаганні адвоката — представника потерпілого з посадовими особами, які здійснюють кримінальне переслідування, і полягає істотна особливість його тактичної діяльності. В інших випадках, коли між потерпілим і слідчим (прокурором) конфліктні ситуації не складаються, потерпілі, як ми зазначали вище, як правило, за допомогою до адвоката і не звертаються.

Таким чином, наявність конфлікту між слідчим і потерпілим є основним чинником, що створює тактичну діяльність його адвоката.

¹ Див.: Горский В. В. Тактические основы деятельности адвоката – представителя потерпевшего в уголовном судопроизводстве России : дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Горский. – Воронеж, 2009. – С. 69–127; Він же. Защита адвокатом прав потерпевшего при назначении и производстве судебной экспертизы / В. В. Горский // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.) / МЮУ, ХНДІСЕ. – Х. : ХНДІСЕ, 2010. – С. 45–47; Він же. Ознакомление потерпевшего с состоянием расследования преступления на различных его этапах / В. В. Горский // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. трудов. – Воронеж, 2008. – Вып. 10. – С. 147–164.

Але, на відміну від взаємин захисника зі слідчим (прокурором), цей конфлікт має іншу природу. В основі спору сторони захисту і сторони обвинувачення лежить кримінально-правовий конфлікт, викликаний самим досконалим злочином¹. Тому вся діяльність адвоката-захисника спочатку протиставлена стороні обвинувачення.

У відносинах між потерпілим і посадовими особами, які здійснюють кримінальне переслідування, має місце зворотна ситуація: вони — учасники, які знаходяться на одній стороні, вони захищають ті самі інтереси, між ними не повинно бути конфлікту, тобто в даному випадку можна говорити про *коаліційне* звинувачення.

Під коаліційним звинуваченням (представництвом) слід розуміти такі взаємодії адвоката зі своїм довірцем (потерпілим, його законним представником), іншими його адвокатами, посадовими особами, які здійснюють кримінальне переслідування, іншими потерпілими, цивільними позивачами, їх законними представниками і представниками, які характеризуються відсутністю протиріч як щодо мети їх діяльності у кримінальному судочинстві, так і щодо планованих і реалізованих ними засобів її досягнення.

Утім така ситуація, як зазначалося, буває не завжди. Посадові особи, які здійснюють кримінальне переслідування, через як об'єктивні, так і суб'єктивні причини, часто не порушують кримінальні справи, а порушені — припиняють. Внаслідок чого порушені злочинні інтереси постраждалих осіб залишаються незахищеними. У випадках звернення їх за допомогою до адвоката виникає активне протиборство між цими суб'єктами, які за законом є представниками одного боку. У даному випадку має місце *колізійне звинувачення (представництво), під яким слід розуміти такі взаємодії адвоката зі своїм довірцем (потерпілим, його законним представником), іншими його адвокатами, посадовими особами, які здійснюють кримінальне переслідування, іншими потерпілими, цивільними позивачами, їх законними представниками і представниками, які характеризуються наявністю суперечностей щодо мети їх діяльності в кримінальному судочинстві і (або) щодо планованих і реалізованих ними засобів її досягнення.*

¹ Горский М. В. Объективные причины существования состязательности в уголовном судопроизводстве / М. В. Горский // Трибуны молодых ученых. – Воронеж, 2006. – Вып. 10. – С. 74–94.

Можливі колізії між представниками сторони звинувачення, на відміну від колізій, що виникають між представниками сторони захисту, зумовлюються не тільки відмінністю у визначенні та реалізації засобів і способів досягнення своєї мети, але і переважно відмінностями у правовому статусі слідчого (прокурора) і потерпілого, і його адвоката. Слідчий (прокурор), наділений владними повноваженнями, керує всім ходом кримінального переслідування на відповідних стадіях кримінального судочинства. Участь же потерпілого та його адвоката як представників сторони звинувачення, як правило, має похідний характер. Їх діяльність із викриття винних осіб перебуває в залежності від волі цих посадових осіб. Тому відносини між ними є вертикальними, що й визначають сутність тактики взаємодії адвоката-представника потерпілого з посадовими особами, які здійснюють кримінальне переслідування.

За таким же принципом можуть складатися взаємовідносини адвоката — представника потерпілого з іншими потерпілими у справі і відповідно їх представниками. Тактика їх взаємодії буде складатися залежно від співвідношення позицій, які будуть займати потерпілі. Якщо позиція дорученої особи збігається з позицією інших «приватних» представників сторони звинувачення або відрізняється, але за несуттєвими моментами, то має місце коаліційне звинувачення, при якому дані особи спільними зусиллями змагаються зі стороною захисту.

Якщо ж у позиціях зазначених осіб є суттєві суперечності, тобто між ними виникає жорсткий конфлікт, то в даному випадку слід також говорити про колізійне звинувачення.

При всьому цьому слід враховувати, що дані випадки взаємодії адвоката — представника потерпілого з іншими учасниками кримінального судочинства, які мають свій власний (матеріальний чи процесуальний) інтерес, можуть складатися в різних поєднаннях, оскільки позиція довірителя може збігатися або тільки з одним учасником процесу (слідчим, іншим потерпілим, обвинуваченим), або відразу з декількома учасниками, а може взагалі не збігатися ні з числом позицією у справі. Зважаючи на відмінності даних ситуацій, різною буде і тактична діяльність адвоката — представника потерпілого, який заздалегідь повинен спланувати порядок свого змагання залежно від кількості суб'єктів, що протистоять йому.

М. В. Горський, кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики Воронежського державного університету

АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ЯК КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ СПОСІБ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Затронута проблема установлення обставин, виключаючих участь в уголовном судопроизводстве. В связи с этим рассмотрен такой криминалистический способ их установления, как анализ материалов уголовного дела.

Частина 2 ст. 62 КПК РФ закріплює право підозрюваного, обвинуваченого, його законного представника, захисника, державного обвинувача, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача та їх представників заявити відвід професійним учасникам кримінального судочинства. Але якими способами встановлювати обставини, що виключають участь у кримінальному судочинстві, в КПК РФ не йдеться. Для реалізації вказаного права (право заявити відвід) нами розроблений правовий механізм встановлення обставин, що виключають участь у кримінальному судочинстві¹.

Одним з елементів правового механізму встановлення обставин, що виключають участь у кримінальному судочинстві його професійних суб'єктів, є конкретні криміналістичні засоби (способи) їх встановлення. Головною особливістю даного елемента є та обставина, що ці способи прямо не передбачені ні в кримінально-процесуальному, ні в іншому законодавстві. Але в той же час тільки завдяки цьому елементу учасники кримінального судочинства можуть реалізувати своє право заявити відвід, закріплене в ч. 2 ст. 62 КПК РФ.

Певні складнощі виникають при встановленні такої обставини для відводу, як знаходження в іншому процесуальному статусі. До даної групи можна віднести обставини для відводу судді, прокурора,

¹ Горський М. В. Механизм правового регулирования отводов участников уголовного судопроизводства (процессуальное и криминалистическое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. В. Горский. – Воронеж, 2009. – 24 с.; Горський М. В. Правовий механізм встановлення обставин, що виключають участь у кримінальному судочинстві: поняття, значення, структура / М. В. Горський // Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 8 жовт. 2010 р.) : у 2 т. Т. 2. – Одеса, 2010. – С. 89–91.

слідчого, дізнавача, закріплені у пп. 1, 2 ст. 61 КПК РФ, якщо хто-небудь з них: 1) був потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або свідком по даній кримінальній справі; 2) брав участь в якості присяжного, експерта, спеціаліста, перекладача, понятого, секретаря судового засідання, захисника, законного представника підозрюваного, обвинуваченого, представника потерпілого, цивільного позивача, або цивільного відповідача, а суддя також — як дізнавача, слідчого, прокурора в провадженні у даній кримінальній справі. Також до цієї групи обставин для відводу належать випадки повторної участі судді в розгляді кримінальної справи, закріплені в ст. 63 КПК РФ, і обставини, що виключають участь у провадженні по кримінальній справі захисника, представника потерпілого, цивільного позивача і цивільного відповідача, закріплені в п. 1 ч. 1. ст. 72 КПК РФ: раніше брав участь у провадженні у даній кримінальній справі в якості судді, прокурора, слідчого, дізнавача, секретаря судового засідання, свідка, експерта, спеціаліста, перекладача або понятого.

Природно, що вся інформація про процесуальний статус тієї чи іншої особи на кожному етапі кримінального судочинства міститься в матеріалах кримінальної справи. Тому найбільш раціональним криміналістичним способом встановлення даної групи обставин є аналіз з цією метою матеріалів кримінальної справи.

Матеріали кримінальної справи можуть містити також інформацію і про інші обставини, що виключають участь у кримінальному судочинстві (наприклад, інформацію про спорідненість між учасниками, про іншу зацікавленість). Тому даний криміналістичний спосіб є найбільш важливим.

Підозруваний, обвинувачений, його законний представник, захисник, а також потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники мають право на ознайомлення з усіма матеріалами кримінальної справи після закінчення попереднього розслідування. Крім того, у статтях Кримінально-процесуального кодексу РФ, що встановлюють процесуальний статус даних учасників процесу, закріплені їх права на ознайомлення по ходу попереднього розслідування з протоколами слідчих дій, з постановами про призначення судової експертизи і з висновком експерта, права отримувати копії різних процесуальних рішень (постанови про порушення кримінальної справи, про припинення кримінальної справи, про притягнення особи як обвинуваченого, про застосування запобіжного заходу і т. д.). Також необхідно враховувати, що згідно з ч. 1 ст. 163

КПК РФ провадження попереднього слідства у кримінальній справі в разі його складності або великого обсягу може бути доручено слідчій групі, про що виноситься окрема постанова або вказується в постанові про порушення кримінальної справи. Склад слідчої групи оголошується підозрюваному, обвинуваченому (ч. 2 ст. 163 КПК РФ). У даній статті КПК РФ відсутня вказівка на те, що склад слідчої групи повинен оголошуватися також потерпілому, цивільному позивачеві, цивільному відповідачеві та їх представникам, що перешкоджає реалізації їх права заявляти відводи особам, що входять до складу слідчої групи. В Ухвалі Конституційного Суду РФ від 11 липня 2006 р. № 300-О зазначено, що норма ч. 2 ст. 163 КПК РФ не може тлумачитися як така, що виключає право інших осіб, які виступають як на стороні обвинувачення, так і на стороні захисту, знати склад слідчої групи і за наявності до того підстав заявляти відводи особам, що до неї входять. У зв'язку з цим в юридичній літературі пропонуються відповідні законодавчі зміни¹. 23 липня 2010 р. в КПК РФ внесена ст. 223² «Проведення дізнання групою дізнавачів». Дана стаття містить аналогічні недоліки і тому також потребує коректив.

Крім того, керівник слідчого органу уповноважений вилучати кримінальну справу у слідчого і передавати її іншому слідчому, створювати слідчу групу, змінювати її склад і т. п. Дане рішення також оформляється відповідним процесуальним актом (постановою), яке повинно доводитися до відома особам, що беруть участь у справі.

З аналізу даних матеріалів можна встановити, хто саме у цій справі був слідчим, прокурором, керівником слідчого органу, захисником, свідком тощо. Цих даних достатньо для встановлення знаходження професійного учасника кримінального судочинства в іншому процесуальному статусі і відповідно для заяви йому мотивованого відводу.

Необхідно відзначити, що професійним учасникам кримінального судочинства, що мають повноваження на ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, для виявлення необхідної інформації про обставини, що виключають участь у кримінальному судочинстві, доцільно використовувати криміналістичні рекомендації, які в науці називають «технологією вивчення матеріалів кримінальної справи»².

¹ Горский В. В. Тактические основы деятельности адвоката – представителя потерпевшего в уголовном судопроизводстве России : дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Горский. – Воронеж, 2009. – С. 105–106.

² Баев М. О. Тактические основы деятельности адвоката-защитника в уголовном судопроизводстве России (теория и практика) : дис. ... д-ра юрид. наук / М. О. Баев. – Воронеж, 2005. – С. 208.

В. С. Давиденко, кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, старший радник юстиції

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ

Проведен анализ и аргументирована необходимость дальнейшей разработки частных криминалистических методик расследования воинских преступлений.

Вчені-криміналісти вже більше ста років переймаються проблемами наукового забезпечення розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм.

Основною проблемою, яка привертає увагу криміналістів, залишається розроблення окремих методик розслідування злочинів. Натомість поза межами досліджень вчених-криміналістів України тривалий час лишалась методика розслідування військових злочинів. Саме тому професор А. В. Іщенко підкреслює нагальну потребу формування методик розслідування військових злочинів¹.

Особливий резонанс у суспільстві викликають військові злочини, пов'язані з насильством серед військовослужбовців, ухиленням від військової служби, розкраданням військового майна та хабарництвом. Згідно з статистичними даними Головного управління військових прокуратур, за перше півріччя 2010 р. в усіх військових формуваннях зареєстровано 521 злочин, що на 18% більше, ніж за аналогічний період минулого року (440). З 165 до 170 збільшилась кількість тяжких та особливо тяжких злочинів, учинених військовослужбовцями.

Кількість військових злочинів збільшилась з 208 до 283, або на 36%, серед яких найбільш поширеними залишаються нестатутні взаємовідносини між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості (зросли з 45 до 76, або на 69%) та злочини, пов'язані з ухиленням від військової служби (з 42 до 59, або на 40%). Зокрема,

¹ Іщенко А. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування злочинів : моногр. / А. В. Іщенко, І. П. Красюк, В. В. Матвієнко. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – С. 102.

від нестатутних взаємовідносин постраждало 153 особи, тоді як у першому півріччі минулого року — 99.

В умовах кризових явищ в Україні, порівняно з аналогічним періодом минулого року, більш поширеними стали злочини, пов'язані з розкраданням військового майна та бюджетних коштів (з 55 до 78, або на 42%).

Підтриманню належної дисципліни серед особового складу не сприяє нехтування нормами законів та моралі самими офіцерами, які зобов'язані бути для підлеглих зразком з усіх питань несення військової служби. Натомість серед військовослужбовців, які вчинили злочини, кожен п'ятий — офіцер.

Вкрай небезпечними та такими, що руйнують засади соціальної справедливості, законності, підтримання військової дисципліни та боєготовності у військах, є непоодинокі факти хабарництва — найбільш небезпечного прояву корупції. За шість місяців поточного року по фактам одержання хабарів військовими службовими особами розслідувано та направлено до суду 21 кримінальну справу. Не слід забувати, що хабарництво відрізняється низкою обставин, які суттєво ускладнюють його розслідування.

Похідною діяльності основних фігурантів події хабарництва є кругова порука між ними та наближеними з обох сторін особами, зацікавленими у приховуванні події злочину (родичі, близькі друзі, підлегли та вищі керівники, які також можуть очікувати свою долю від хабара, тощо).

Окремо можна розглядати приховування хабарництва командуванням серед підлеглих військових службових осіб з метою показової дисципліни та правопорядку в конкретній військовій частині тощо.

Хабар може бути передано також і за законні дії військової службової особи, що унеможлиблює отримання очікуваних доказів шляхом огляду документів.

Гносеологічну основу пізнання явища насильницької та іншої злочинності серед військовослужбовців, на наш погляд, становить характеристика основних елементів механізму їх девіантної поведінки.

Саме це і обумовило міжгалузевий підхід у дослідженні науковцями цієї, безумовно, складної та багатопланової проблеми.

На початку 90-х рр. XX ст. українськими вченими М. Хавронюком та В. Шамраєм в українській правовій літературі вперше здійсне-

но спробу комплексно розглянути проблему забезпечення законності у військових формуваннях України¹.

Вагомим внеском у наукове забезпечення дослідження та попередження злочинності серед військовослужбовців стали дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук С. Дячука, О. Зархіна, М. Прохоренка, П. Богущького, В. Пашинського, В. Чумака, С. Тюріна, В. Бугаєва, М. Туркота.

Важливою складовою міжгалузевого наукового забезпечення дослідження в Україні насильницької злочинності серед військовослужбовців у 1999 р. стала дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. Ткачука, присвячена судовому розгляду кримінальних справ про порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями Збройних Сил України².

Більш конкретне висвітлення питань судового слідства по зазначеній категорії кримінальних справ О. Ткачук запропонував у монографії «Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців». Автором висвітлено тактику та методика дослідження доказів, проаналізовано предмет доказування, подано пропозиції щодо вдосконалення механізмів реалізації завдань кримінально-процесуального права України³.

Комплексне наукове дослідження проблем боротьби із порушеннями статутних правил взаємовідносин серед військовослужбовців у 2001 р. виконано В. Бондаревим у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Нестатутні взаємовідносини серед військовослужбовців Збройних Сил України: кримінологічний аналіз та попередження»⁴.

У 2006 р. нами завершено дослідження основ методики розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням статутних правил взаємовід-

¹ Хавронюк М. І. Військові злочини : навч. посіб. / М. І. Хавронюк. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1995. – 156 с.; Шамрай В. О. Військові формування та військова служба (організаційно-правові та управлінські аспекти) : моногр. / В. О. Шамрай. – К. : Вид-во «КВІЦ», 1998. – 225 с.

² Ткачук О. С. Судовий розгляд кримінальних справ про порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями Збройних Сил України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / О. С. Ткачук. – К., 1999. – 20 с.

³ Ткачук О. С. Судове слідство у кримінальних справах про насильство серед військовослужбовців : моногр. / О. С. Ткачук. – К. : КНТ, 2007. – 172 с.

⁴ Бондарев В. В. Нестатутні взаємовідносини серед військовослужбовців Збройних Сил України: кримінологічний аналіз та попередження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / В. В. Бондарев. – К., 2001. – 236 с.

носин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості¹. Поряд зі структурою та змістом методики розслідування окремого виду злочину в праці важливе місце також відведено і науковим основам розслідування нестатутних взаємовідносин, що базуються на засадах психології, кримінального права та процесу, кримінології тощо, та являють собою наукове підґрунтя, необхідне для викладення широкого кола питань, пов'язаних з побудовою окремої методики розслідування нестатутних взаємовідносин між військовослужбовцями.

Логічним завершенням комплексного міжгалузевого дослідження в Україні проблем насильницької злочинності серед військовослужбовців і нестатутних взаємовідносин зокрема, стало виконане М. Карпенком дисертаційне дослідження з проблем кримінальної відповідальності за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості².

Отже, у формуванні окремих методик розслідування військових злочинів неабияке значення матимуть дослідження їх кримінально-правової характеристики. З цих же міркувань доцільно підкреслити важливість досліджень М. Сенька та В. Бодаєвського, присвячених актуальним проблемам кримінальної відповідальності військовослужбовців відповідно за ухилення від військової служби та за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України)³.

Проблема створення окремих методик розслідування військових злочинів не залишила байдужими науковців Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України, де серед інших планових завдань здійснюється розробка методики розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним заволодінням військовим майном. Крім того, аспірантом академії А. Воеводою виконується дисертаційне дослідження «Основні положення методики розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням правил водіння або експлуатації військових машин».

¹ Давиденко В. С. Розслідування насильницьких злочинів, вчинених військовослужбовцями: проблеми тактики та методики : моногр. / В. С. Давиденко. – К. : Атіка, 2010. – 272 с.

² Карпенко М. І. Кримінальна відповідальність за порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. І. Карпенко. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.

³ Сенько М. М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / М. М. Сенько. – К., 2005. – 20 с.; Бодаєвський В. П. Кримінальна відповідальність військовослужбовців за корисливі посягання на військове майно (ст. 410 КК України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» / В. П. Бодаєвський. – Запоріжжя, 2010. – 16 с.

І. І. Дановська, ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, старший лейтенант міліції

СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрены основные направления усовершенствования тактико-криминалистического обеспечения в раскрытии и расследовании преступлений. Показаны взаимосвязи такого обеспечения с уголовно-процессуальным законодательством и организацией расследования преступлений.

Без будь-яких сумнівів можна зазначити, що тактико-криміналістичне забезпечення посідає важливе місце в механізмі реалізації завдань криміналістичного забезпечення процесу розкриття та розслідування злочинів та передбачає, передусім, наявність у слідчого необхідних знань у галузі слідчої тактики, а також умінь та навичок з використання тактичних засобів розслідування. Досліджуючи вищезгадану проблематику, нами була помічена така закономірність, якщо до питань розробки та застосування техніко-криміналістичних засобів і методів у розкритті та розслідуванні злочинів постійно приділяється пильна увага з боку вчених-криміналістів, то питанням, пов'язаним з використанням на практиці розробленого криміналістичною тактичною арсеналу засобів боротьби зі злочинністю, приділено значно менше уваги, хоча і наявні окремі розробки як загальних, так і окремих аспектів цієї проблеми. Загалом, питання криміналістичної тактики досліджувались такими вченими, як Р. С. Белкін, О. Я. Басєв, І. С. Биховський, Л. Я. Драпкін, О. В. Дулов, О. О. Закатов, З. І. Кірсанов, В. І. Комісаров, М. І. Порубов, Н. О. Селіванов, В. О. Образцов та інші. Разом з тим, ці дослідження обмежувались переважно питаннями розробки та удосконалення тактико-криміналістичних засобів і методів, залишаючи без належної уваги питання забезпечення їх впровадження у практичну діяльність.

В. Ю. Сокол визначає тактико-криміналістичне забезпечення як складну організаційно-функціональну систему, спрямовану на формування і підтримку на рівні, який відповідатиме потребам практики, постійної готовності працівників правоохоронних органів до систематичного використання у практичній діяльності тактичного арсеналу

лу засобів боротьби зі злочинністю (макрорівень, науково-дидактичний рівень), а також на реалізацію цієї готовності у кожному конкретному випадку для вирішення тактичних задач, які виникають (макрорівень, виконавчий рівень)¹.

Розглянемо практичний аспект тактико-криміналістичного забезпечення, що являє собою практику використання тактичних прийомів і рекомендацій в діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Її стан у більшості визначається досконалістю правової регламентації, організації роботи слідчих, рівнем їх професійної підготовки і т. д.

У системі правового регулювання тактико-криміналістичного забезпечення важливе значення мають норми кримінального та кримінально-процесуального законодавства.

Тактичні прийоми, комбінації та операції розробляються відповідно до норм кримінального закону, хоча у більшості випадків безвідносно до розслідування конкретних складів злочинів. Проте особливості видів злочинів, способів їх учинення, об'єктів злочинного посягання і т. д. визначають специфіку тактико-криміналістичного забезпечення їх розслідування. Практика розслідування злочинів, наприклад, у сфері господарської діяльності, у сфері використання ЕОМ, систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку та ін. поставила перед криміналістами завдання розробки не лише специфічних тактичних прийомів, комбінацій та операцій, але й організаційних форм їх застосування. Так, Е. К. Горячев вказує, що у зв'язку з ростом числа та суспільної небезпечності злочинів, які вчиняються організованими злочинними групами, була розроблена тактика обшуку, який проводиться у вигляді операцій, тактичні рекомендації по пред'явленню для впізнання поза візуальним спостереженням тощо. Розслідування злочинів у сфері використання ЕОМ потребувало розробки тактичних рекомендацій, що відображають специфіку слідчих дій, котрі проводяться при розслідуванні вказаних злочинів, зокрема, того ж обшуку².

¹ Сокол В. Ю. Тактико-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений (методологические и организационные аспекты) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. Ю. Сокол. – М., 1998. – С. 11.

² Горячев Э. К. Тактико-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Э. К. Горячев. – М., 2004. – С. 98.

Відзначимо, що в системі регулювання тактико-криміналістичного забезпечення не останню роль відіграють норми й кримінально-процесуального законодавства. Однак, разом з тим, процесуальні норми, на основі яких здійснюється діяльність органів досудового слідства, не в змозі надати вичерпний перелік можливих засобів та методів, які необхідно та доцільно застосовувати при розслідуванні кримінальної справи. Хоча в процесі розслідування суто криміналістичні тактичні прийоми, складаючи основи практичного аспекту тактико-криміналістичного забезпечення, широко використовуються за умови їх відповідності принципам кримінального судочинства. Вказана обставина свідчить лише про тісний зв'язок науки криміналістики та науки кримінального процесу, що висуває проблеми співвідношення цих галузей знання, з одного боку, процесуальних правил і криміналістичних рекомендацій — з другого.

На нашу думку, не має суттєвого значення факт закріплення або ж відсутності у правових нормах Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) окремих тактичних прийомів, оскільки тактика дій слідчого визначається на основі аналізу конкретної слідчої ситуації на певному етапі розслідування. Закон лише зобов'язує чи забороняє (повністю або частково) застосовувати той чи інший тактичний прийом, а криміналістика надає рекомендації, як це робити. Так, наприклад, у статтях 143, 168 КПК України закріплено заборону ставити запитання, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї (навідні запитання); у ст. 173 КПК України забороняється оголошення показань, даних учасниками очної ставки на попередніх допитах до моменту дачі ними показань на очній ставці та запису їх до протоколу, а також не допускаються прийоми, які ґрунтуються на обмані, фальсифікації, приниженні честі та гідності людей, порушеннях їх законних прав, розпаленні національної, релігійної та класової ворожнечі, міжособистісних конфліктах, провокаціях, використанні безпорадного стану.

Згідно з ч. 3 ст. 22 КПК України забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. А чи правомірним буде використання у названих цілях обману, «слідчих хитрощів», «психологічних пасток», провокацій і т. д. залишається незрозумілим. У зв'язку з цим можна двояко тлумачити частину дефініції, в якій згадуються «... інші незаконні заходи» чи відносити вищезгадані прийоми до їх числа або ні. Однак ст. 373 КК України передбачає

кримінальну відповідальність за примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство. У коментарі до даної статті до «незаконних дій» відносять шантаж, обман, гіпноз, незаконне обмеження прав потерпілого, його підкуп тощо¹.

Що стосується організаційного аспекту тактико-криміналістичного забезпечення, то його недосконалість проявляється під час провадження окремих слідчих дій, таких як, наприклад, огляді місця події (неповний склад слідчо-оперативної групи, не застосовуються необхідні техніко-криміналістичні засоби, в результаті чого різко знижується результативність огляду, відсутність практичних вмінь та навичок проведення огляду у слідчого тощо) та інших, пов'язаних із отриманням як вербальної, так і невербальної криміналістично значущої інформації; відсутність спеціаліста при проведенні слідчої дії; недоліки у застосуванні технічних засобів тощо.

Проблеми організації — один із суттєвих елементів системи тактико-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів. Взагалі, від рівня їх наукового та практичного вирішення залежить тактика, а у кінцевому результаті і результативність провадження окремих слідчих дій і в цілому процесу розслідування.

І на кінець звернемо увагу на недоліки в системі тактико-криміналістичної підготовки слідчих. У більшості випадків інформацію щодо криміналістичної тактики більшість слідчих здобуває із порад більш досвідчених колег або ж розраховують на власний досвід. І лише невеликий відсоток джерелом необхідної інформації визначає навчально-довідкову, наукову, криміналістичну літературу, статті, монографії. Однак, якщо врахувати, що практичний стаж роботи більшості слідчих у практичних підрозділах на сьогоднішній день складає в середньому 3–5 років, стає зрозумілим, що собою являє досвід більш «досвідчених» колег. Тому більшість слідчих може розраховувати лише на власний, відносно невеликий у порівнянні досвід.

Як наглядно свідчить практика, недоліки в криміналістичній підготовці слідчих не усуваються, а скоріш за все поглиблюються у процесі їх практичної діяльності. Тому, на нашу думку, з метою вирішення вказаної проблеми необхідно звернути належну увагу на систему їх перепідготовки та підвищення кваліфікації.

¹ Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. — К. : Каннон, А.С.К., 2001. — С. 936.

На завершення відзначимо, що найдосконаліші, науково обгрунтовані тактичні прийоми та рекомендації мало що означають для практики розкриття та розслідування злочинів, якщо відсутні або недосконалі правові основи їх застосування, якщо їх можливостям не відповідає рівень організації їх впровадження в практику і освоєння суб'єктами процесуальної діяльності. Інакше кажучи, усі ці проблеми повинні вирішуватися в системі, з урахуванням їх взаємозв'язків і взаємообумовленостей, що дозволяє запропонувати практиці системно узгоджені тактичні прийоми та рекомендації і механізм їх практичної реалізації. Саме як таку систему можна розглядати тактико-криміналістичне забезпечення, котре, являючись складовою частиною в цілому криміналістичного забезпечення, передбачає розробку тактичних прийомів і рекомендацій, організаційне та правове забезпечення їх впровадження у слідчу практику, професійну криміналістичну підготовку суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності, створюючи при цьому умови постійної готовності останніх до використання усього наявного тактичного арсеналу. Таким чином, тактико-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування злочинів являє собою нове спрямування у дослідженні проблем криміналістичної теорії та практики.

С. Ф. Денисюк, доктор юридических наук, професор кафедри криміналістики Національної юридическої академії України імені Ярослава Мудрого, председатель Государственной налоговой администрации в Харьковской области, генерал-лейтенант милиции

ТАКТИКА ПРОИЗВОДСТВА ПОИСКОВЫХ ДЕЙСТВИЙ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Розглянуто можливості використання різних пошукових дій під час розслідування злочинів. Звернено увагу на ефективність проведення обшуку з метою виявлення об'єктів, що мають значення по справі. Встановлено певні напрями мінімізації тактичного ризику в процесі здійснення обшуку.

Раскрытие и расследование преступлений связано с использованием различных поисковых действий, направленных на обнаруже-

ние источников доказательственной и ориентирующей информации. В криминалистике широко используются термины «поиск», «розыск» и «обыск». Иногда эти понятия применяют как синонимы. Однако это по сути разные понятия. Фактически речь идет о специальном криминалистическом методе (поиск), о системе оперативных действий по обнаружению разыскиваемого лица или иных объектов (розыск), о следственном действии (обыск).

Отыскание скрытых объектов может быть осуществлено в ходе производства обыска — следственного действия, проводимого с целью выявления объектов, имеющих значение для установления истины по уголовному делу (орудий преступления, вещественных доказательств, трупов, лиц, скрывающихся от суда и следствия). Проведение обыска в процессе расследования должно солидаризироваться с нормами международно-правовых документов о правах человека. В этих документах неприкосновенность жилища и связанные с нею тайны личной и семейной жизни отнесены к разряду важнейших прав человека и гражданина. В Декларации ООН «О правах человека» провозглашено, что никто не может подвергаться произвольному вмешательству в его личную и семейную жизнь, произвольному посягательству на его жилище, тайну его корреспонденции или на его честь и репутацию.

Реформирование уголовно-процессуального законодательства в Украине приводит к внедрению прогрессивных изменений, реальности состязательного процесса. Проведение следственных действий, ограничивающих права граждан, могут быть проведены с применением процедуры судебного контроля. Свообразие обыска находится в зависимости от таких факторов: особенностей процессуальной процедуры (уголовно-процессуальных предписаний); сложившейся следственной ситуации (ситуации расследования и ситуации обыска); сущности предмета поиска и объектов обыска; формы организации поисковых действий; избранной тактики обыска и стратегии расследования; специфики взаимодействия субъектов обыска и др.

Индивидуальность каждого обыска не исключает возможности установления каких-то общих черт, обнаружения наиболее общих сторон, типичного. Тактика поиска зависит от вида обыска (обыск в зависимости от этапа расследования; первичный или повторный; основной или дополнительный и т. п.), предмета поиска, наличия либо отсутствия противодействия со стороны заинтересованных лиц, избираемых тактических средств. Разработка тактики проведения обы-

ска предполагает необходимым учитывать дифференцирование его на виды. Наиболее приемлемыми основаниями такой дифференциации являются: 1) вид преступления; 2) этап расследования; 3) принцип повторности; 4) принцип одновременности; 5) характер объектов обыска; 6) характер объектов поиска; 7) объем обследования объектов обыска.

Использование тактических средств (отдельных тактических приемов или их систем) предполагает минимизацию тактического риска при проведении поисковых действий. Его минимизации при обыске должны способствовать: 1) типизация ситуаций обыска и предложение алгоритма действий следователя в тех или иных ситуациях; 2) разработка типовых систем тактических приемов (тактических комбинаций), являющихся наиболее целесообразными в определенных ситуациях; 3) предложение комплекса тактических приемов следователю как эффективных при обысках; 4) маневрирование тактическими средствами, замена тактической платформы следователем.

І. М. Дерев'яно, начальник Головного слідчого управління Служби безпеки України

ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ В СПРАВАХ ПРО ШПИГУНСТВО

Рассмотрено содержание предмета преступного посягательства по уголовным делам о шпионаже. Раскрыты основы правовой природы государственной тайны, указывается на ее соотношение с другими видами информации.

У Кримінальному кодексі України (далі — КК України) передбачено відповідальність за вчинення шпигунства. При чому у ст. 114 КК України шпигунство визначається як окремий склад злочину, а у ст. 111 — формою державної зради.

Юридичний аналіз шпигунства, передбаченого як ст. 111, так і ст. 114 КК України надає змоги встановити, що ці два злочини відрізняються лише за спеціальним суб'єктом учинення та деякими умовами звільнення його від кримінальної відповідальності. Саме тому є всі підстави як до їх узагальненого найменування, так і спільного дослідження, зважаючи при цьому й на вказані особливості.

Аналізуючи проблеми боротьби зі шпигунством, слід окремо зупинитися на предметі злочинного посягання, як одному з елементів криміналістичної характеристики злочинів. У ст. 114 КК України він чітко визначений — відомості, що становлять державну таємницю.

Під час провадження в кримінальних справах, порушених за статтями 111 та 114 КК України, ці відомості трансформуються у відповідні матеріали, набувши форму тих чи інших джерел доказів. Такі джерела є носіями (об'єктивними формами існування) доказів і мають обов'язково зазначатися як в описовій частині обвинувального висновку (ч. 2 ст. 223 КПК України), так і в мотивувальній частині вироку суду (ч. 1 ст. 334 КПК України).

Водночас використання в кримінальному судочинстві джерел доказів, зміст яких складає державна таємниця, надає певної особливості провадженню в кримінальних справах. Через таке використання провадження набуває закритого характеру.

У ст. 20 КПК України передбачено, що розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці. Слухання справ у закритому засіданні суду здійснюється з додержанням усіх правил судочинства. Вироки судів у всіх випадках проголошуються публічно.

Враховуючи особливий, закритий характер судового засідання, доцільно зупинитися на деяких ознаках правової природи відомостей, що становлять державну таємницю у справах про шпигунство.

Відповідно до положень ст. 1 Закону України «Про державну таємницю», державна таємниця є видом таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані державною таємницею і підлягають охороні державою.

Слід зауважити, що в Україні на законодавчому рівні встановлені основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації. Правовими підставами до цього є:

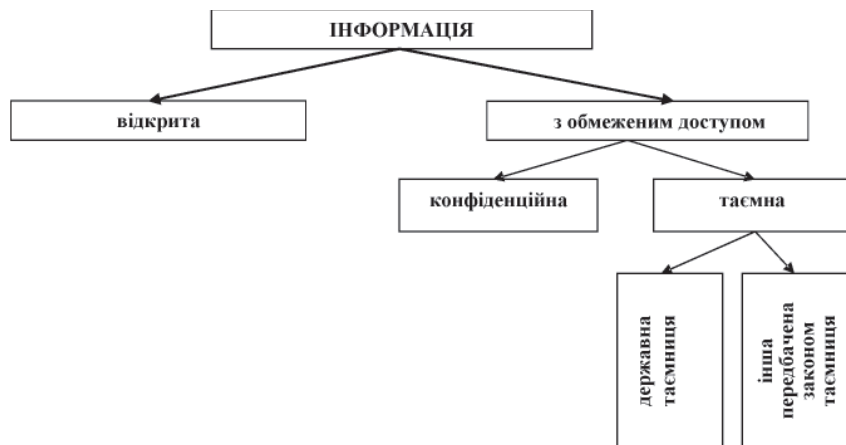
- Конституція України (зокрема, статті 17, 32, 34);
- Закон України «Про інформацію»;
- Закон України «Про державну таємницю» (зокрема, статті 1, 9, 15);
- Закон України «Про Службу безпеки України» (зокрема, статті 10, 13);

– укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, відомчі нормативно-правові акти (зокрема, Порядок організації та забезпечення режиму секретності в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах і організаціях, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 02.10.2003 р. № 1561–12; Положення про експертні комісії з питань державної таємниці, затвердженого наказом Служби безпеки України від 14.12.2004 р. № 696, зареєстрований у Міністерстві юстиції України 04.01.2005 р. за № 8/10288; Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Служби безпеки України від 18.08.2005 р. № 440 (далі — ЗВДТ) тощо).

За режимом доступу інформація поділяється на відкриту та з обмеженим доступом. У свою чергу інформація з обмеженим доступом за своїм правовим режимом складається із конфіденційної і таємної.

Так, до таємної належить інформація, що містить відомості, які становлять державну та іншу передбачену законом таємницю, розголошення якої завдає шкоди особі, суспільству і державі.

Викладене співвідношення можна продемонструвати таким чином:

Враховуючи законодавче визначення (ст. 1 Закону України «Про державну таємницю»), поняттям державної таємниці можуть охоплюватися відомості, зміст яких складається з інформації, що належить до державної таємниці (конкретизованої у ст. 8 Закону України «Про державну таємницю»).

Належність інформації до державної таємниці, зокрема, може підтверджуватися її:

- включенням до матеріального носія, якому надано певний гриф секретності («особливої важливості», «цілком таємно», «таємно»);
- передбаченням у ЗВДТ;
- визнанням державним експертом з питань державної таємниці як такої, що містить таємницю (юридична підстава та форма такого визнання — мотивоване рішення державного експерта).

Слід зауважити, що реквізити кожного матеріального носія секретної інформації повинні містити гриф секретності, який відповідає ступеню секретності інформації, встановленому рішенням державного експерта з питань таємниць, — «особливої важливості», «цілком таємно», «таємно», дату та строк засекречування матеріального носія секретної інформації.

Строк, протягом якого діє рішення про віднесення інформації до державної таємниці, не може перевищувати для інформації із ступенем секретності «особливої важливості» — 30 років, для інформації «цілком таємно» — 10 років, для інформації «таємно» — 5 років.

Водночас, щоб з'ясувати чи належить певна інформація до державної таємниці, слід не лише брати до уваги форму її передачі чи закріплення (наявність грифу; усна або письмова; відображення інформації на технічних носіях у вигляді кіно-, відео- чи магнітного запису тощо), а й обов'язково враховувати її зміст, якому притаманна така ознака як мінливість.

У ст. 30 Закону України «Про інформацію» вказується про можливість обнародування таємної інформації, зокрема, про порядок і терміни цього процесу, які визначаються в законі. Таким законом є Закон України «Про таємницю», у ст. 1 якого передбачено, що розсекречування матеріальних носіїв секретної інформації є зняттям в установленому законодавством порядку обмежень на поширення та доступ до конкретної секретної інформації шляхом скасування раніше наданого грифу секретності документам, виробам або іншим матеріальним носіям цієї інформації.

Розсекречення матеріальних носіїв інформації можливе виключно на підставі висновку державного експерта з питань таємниць або рішення суду:

- після закінчення передбаченого строку дії рішення про віднесення інформації до державної таємниці;

- у разі зниження визначеного державним експертом з питань таємниць ступеня секретності такої інформації;
- скасування рішення про віднесення інформації до державної таємниці;
- за ініціативи (мотивованою пропозицією) громадян та юридичних осіб (ст. 17 Закону України «Про державну таємницю»).

Державний експерт з питань таємниць є посадовою особою, уповноваженою здійснювати, відповідно до вимог Закону України «Про державну таємницю», у тому числі й функцію розсекречення інформації. Одним із завдань державного експерта є також і надання висновку щодо шкоди національній безпеці України у разі розголошення конкретної секретної інформації.

Так, під час провадження в кримінальних справах про шпигунство виникає необхідність звернення до державного експерта з питань таємниць, як до спеціаліста або експерта. Основною причиною цього є потреба з'ясування характеру відомостей, які складають предмет злочинного посягання. Як правило, формально «відкритий» характер певних відомостей, зумовлений відсутністю належних реквізитів на їх матеріальному носіїві, викликає сумніви у особи, яка веде процес. Тому зміст таких відомостей потребує окремого дослідження із залученням відповідного державного експерта.

Підбиваючи підсумок викладеному, слід зауважити на такому. Спеціальний порядок віднесення інформації, яка є предметом злочинного посягання, до державної таємниці і доступ до неї надають надзвичайно відповідальний характер провадженню в справах про шпигунство. Під час його здійснення державні органи та посадові особи, виконуючи завдання кримінального судочинства, повинні також гарантовано забезпечувати належну охорону державної таємниці передбачуваними у законі засобами.

Беручи це до уваги, видається перспективною наукова розробка проблем, пов'язаних із:

- змістом та реалізацією системи гарантій забезпечення охорони державної таємниці в кримінальному судочинстві;
- методикою розслідування кримінальних справ про шпигунство;
- механізмом оперативно-розшукового забезпечення таких справ.

О. М. Домашенко, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА УСУНЕННЯ ТАКТИЧНИХ ПОМИЛОК НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Обозначены причины и условия тактических ошибок, а также основные направления их предупреждения и устранения.

Проблема подолання тактичних помилок на сьогодні є досить актуальною. Останнім часом спостерігається збільшення кількості нерозкритих злочинів та кримінальних справ, які направляються на додаткове розслідування. Такі факти свідчать про недосконалість у роботі слідчих, що зумовлена наявністю тактичних помилок в їх професійній діяльності.

Визначення шляхів подолання тактичних помилок дасть можливість не допустити погіршення роботи слідчих, порушень конституційних прав та законних інтересів громадян, винесення в подальшому виправдувальних вироків чи закриття кримінальних справ щодо осіб за реабілітуючими підставами.

Для вирішення цього питання необхідно з'ясувати сутність і причини виникнення тактичних помилок. Тактична помилка — це певний негативний результат, що виявився у втраті доказової інформації, джерела її одержання, неможливості її використання надалі внаслідок омани слідчого щодо раціональності та ефективності обраних та вжитих способів по збиранню, дослідженню, оцінці й використанню такої інформації на досудовому слідстві.

Настання негативного результату спричиняється багатьма причинами та умовами, об'єктивними та суб'єктивними чинниками, що тісно взаємопов'язані між собою. Аналізуючи кримінальні справи, за якими були допущені тактичні помилки, можна дійти висновку, що система причин тактичних помилок є багаторівневою.

Об'єктивні чинники не залежать від суб'єкта розслідування, до них можна віднести: перевантаження слідчих роботою; недоліки матеріально технічного забезпечення; недостатній контроль за досудовим слідством та ін. Виникнення суб'єктивних підстав помилок передусім залежить від самого слідчого, тому недостатність практичного досвіду і професіоналізму слідчого, відсутність необхідних

морально-вольових і психологічних якостей, професійна деформація є сприятливим середовищем для настання негативного результату при розслідуванні злочину.

Тактичні помилки найбільш поширені при провадженні слідчих дій та оперативно-розшукових заходів у випадках недотримання слідчим положень криміналістичної тактики. На рівні організації розслідувань злочинів поширеними недоліками є неправильний вибір напрямку розслідування та невисування всіх можливих версій. Захоплення «найбільш реальною», на думку слідчого, версією може призвести до обвинувального ухилу всього процесу розслідування та втрати необхідного часу.

Проведення окремих слідчих дій складається із комплексу завдань процесуального, тактичного, організаційного і технічного характеру. Але, як показує практика, слідчі дуже рідко використовують планування окремих слідчих дій, внаслідок чого допускають серйозні помилки, які у подальшому призводять до невірних упущень. Цього можна не допустити за умов належної підготовки слідчого, продумавши план проведення кожної слідчої дії. Мінімізувати чи навіть усунути такі помилки можливо за рахунок якісного планування слідчих дій із залученням до складання планів прокурорів-криміналістів.

Причинами втрати доказової інформації при проведенні огляду місця події можуть бути: несвоєчасність проведення огляду, недостатнє використання науково-технічних засобів, незалучення відповідних спеціалістів до процесу огляду, звуження меж огляду та ін.;

при проведенні допиту (очної ставки): неправильне визначення предмета допиту (очної ставки), порядку постановки запитань, постановка навідних запитань, невміле використання доказів, невикористання заходів щодо додаткових засобів фіксації тощо;

при відтворенні обстановки та обставин події помилки можуть трапитися з причини невиконання вимог з реконструкції умов, за яких відбувалася злочинна подія;

при пред'явленні для впізнання помилковими діями слід вважати: залучення осіб (статистів), які зовнішньо не схожі на особу, яка упізнається; невжиття заходів щодо недопущення візуального контакту між тим, хто впізнає, і тим, кого впізнають, до проведення слідчої дії або демонстрація фотознімку такої особи; підміна процедури впізнання пред'явленням фотознімка особи, яку необхідно упізнати.

Виявлення тактичних помилок — це процес пошуку викривленої доказової інформації по можливості самим слідчим. Крім самого слідчого правом виявлення помилки наділені керівник слідчої групи, начальник слідчого відділу, прокурор, суддя, захисник. Усунення помилок на досудовому слідстві залежить від їх причин, ступеня викривлення доказової інформації, організаційно-технічних можливостей слідчого. Наслідки помилок можуть знайти своє вираження в недосягненні мети та завдань на проміжних етапах чи в настанні негативного результату в цілому. Вдосконалення підготовки майбутніх слідчих, їх роботи та контролю за їх діяльністю є основними шляхами подолання та попередження тактичних помилок.

А. Л. Дудніков, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СПОСІБ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Проанализированы основные криминалистические концепции способа совершения преступления, определены факторы, обуславливающие расхождения при установлении содержания и структуры способа.

Протягом усієї своєї історії як науки криміналістика велику увагу приділяла саме вивченню способів злочинів. У перших роботах криміналістів у 20-х роках ХХ сторіччя питання способу розглядалися, в основному, у зв'язку з розшуком злочинців. Зокрема, І. М. Якімов досліджував методи реєстрації за способом учинення злочинів, певною мірою модернізував їх. Пізніше Б. М. Шавер, С. О. Голунський та А. І. Вінберг звернули увагу на значення способу не тільки для розшуку, але і для виявлення слідів злочину, тобто для процесу доказування у конкретній кримінальній справі, а також для розробки криміналістичної методики і тактики. Але багаторічне використання даних про способи вчинення злочинів було безсистемним і не мало достатнього теоретичного обґрунтування.

Тільки у 60–70-х роках ХХ століття розпочалися дослідження цієї важливої криміналістичної категорії з позицій системно-структурного та системно-функціонального підходів і розробки на

основі отриманих результатів наукового поняття, що відповідає головним криміналістичним завданням. Але з самого початку виявились помітні розходження у визначенні змісту та структури способу вчинення злочину.

Е. Д. Куранова запропонувала включити дії з приховування злочину до змісту поняття способу вчинення і визначала його як комплекс дій з підготовки, вчинення, приховування злочину, який обраний винним у відповідності з наміченою метою і тими умовами, в яких здійснюється злочинний задум.

У багатьох своїх роботах Г. Г. Зуйков підтримував цей напрям та значно розвинув його. В обґрунтування такого рішення він, зокрема, вказував, що вирізнення способів приготування, вчинення і приховування злочинів руйнує структуру способу і заважає його об'єктивному дослідженню та використанню у практиці боротьби зі злочинністю¹. Проте не у всіх випадках такий підхід буде правильним і адекватно відображатиме зміст і структуру злочинних дій. На вирішення цього питання впливають такі чинники, як вид злочину, його кримінально-правова кваліфікація, учасники та зміст злочинних дій і прийомів.

Враховуючи деякі з цих факторів, В. П. Колмаков запропонував розрізняти спосіб учинення злочину та спосіб приховування злочину. Останній він визначив як дії злочинця, спрямовані на маскування факту злочину та ліквідацію його слідів. Найбільш ґрунтовно цю проблему досліджував О. Н. Колесніченко. Він обґрунтував необхідність розрізняти в методиці розслідування спосіб підготовки до вчинення злочину, спосіб його вчинення та спосіб приховування, пояснюючи це тим, що ці дії можуть бути вчинені різними особами і мати різне кримінально-правове значення.

Таке вирішення цієї проблеми знайшло підтримку з боку інших криміналістів. Зокрема, Б. М. Ковріжних зробив цікаву пропозицію про можливість самостійного існування способу приховування, способу вчинення та способу приготування до злочину, запропонувавши розглядати їх як складові інтегрального поняття «спосіб злочину».

Фактично підтримував цю позицію Г. М. Мудьогін, але в більш ускладненому вигляді. Він висловився за те, щоб розглядати спосіб учинення злочину у двох значеннях: а) у широкому, включаючи у це поняття як саме вчинення, так і приховування злочину і б) у вузькому,

¹ Зуйков Г. Г. Поиск по признакам способов совершения преступлений / Г. Г. Зуйков. – М. : Высшая школа МВД СССР, 1970. – С. 68–77.

маючи на увазі лише безпосередньо вчинення злочину. Автор також уважав за можливе самостійне існування способу приховування злочину в тих випадках, коли приховування виконано після вчинення злочину або не є необхідною умовою його вчинення. Тим не менше, у цілому такий підхід не зовсім правильно і точно відображає як кримінально-правову, так і криміналістичну сутність цієї категорії. По-перше, з точки зору кримінального права спосіб учинення злочину не включає спосіб його приховування. По-друге, при такій трактовці поняття способу виявляється відсутнім дуже важливий для криміналістичних цілей його елемент — підготовка до вчинення злочину.

Надалі ця позиція була розвинена та конкретизована М. С. Уткіним, який запропонував поділити всі способи на:

- 1) повноструктурні або найбільш кваліфіковані способи, які включають в себе підготовку, вчинення й приховування злочинів;
- 2) менш кваліфіковані або відсічені першого типу (вчинення та приховування злочинів);
- 3) менш кваліфіковані або відсічені другого типу (підготовка та вчинення злочинів);
- 4) некваліфіковані або спрощені, які складаються тільки з дій по вчиненню злочинів.

Ця класифікація набула певного поширення у криміналістиці, хоча успадкувала та поглибила окремі неточності останньої концепції способу вчинення злочину. Зокрема, мається на увазі складність та неоднозначність термінології у назвах окремих класифікаційних груп, що потребує додаткових пояснень і, відповідно, ускладнює її використання як в криміналістичних дослідженнях, так і в практичній діяльності. Окрім того, автор також недостатньо уваги приділяє підготовці до вчинення злочину, що негативно відображається на повноті та послідовності класифікації (наприклад, є група некваліфікованих способів, які складаються тільки з дій по вчиненню злочинів, але відсутня група способів, яка фактично включає тільки дії з підготовки до вчинення злочинів — посягання на життя, придбання чи збирання вогнепальної зброї без відповідного на це дозволу та ін.).

Також неоднозначно з цієї проблеми висловлювався Р. С. Белкін. З одного боку, він підтримує позицію Г. Г. Зуйкова, а з другого — не заперечує проти використання термінів «спосіб злочину» і «спосіб приготування до злочину», щоб запобігти термінологічній плутанині¹.

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 765.

Але намагання одночасно підтримувати дві різні позиції якраз і не сприяють вирішенню цього питання.

З усього вищевикладеного можна зробити висновок, що наукові погляди стосовно поняття способу вчинення злочину різняться як у змістовному плані, та і в термінологічному. Однією з основних причин неоднакового розуміння цієї категорії є різна спрямованість досліджень учених, які вивчають не всі, а тільки окремі види злочинів, що обмежує можливості розробки узагальнюючих висновків. Окрім того, різноманітність поглядів на поняття, зміст і структуру способу вчинення злочину можна пояснити тим, що його структура неоднорідна і відображає специфіку різних видів злочинів.

А. В. Дулов, доктор юридических наук, професор кафедри криміналістики юридического факультета Белорусского государственного университета, заслуженный деятель науки Республики Беларусь

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ

Висвітлено особливості розвитку криміналістичної тактики та деякі її тенденції. Встановлено важливість виокремлення тактичних завдань та запропоновано шляхи їх вирішення.

В общей системе борьбы с преступностью важнейшая роль отводится криминалистической тактике. Именно криминалистическая тактика составляет основу деятельности по расследованию преступлений. Ее приемы, методы, средства составляют основу содержания расследования.

Криминалистическая тактика постоянно разрабатывается учеными-криминалистами с учетом изменения в структуре преступлений, накопленного опыта расследования, достижений криминалистики и всех наук, которыми она постоянно обогащается.

Весомый вклад в развитие криминалистической тактики внесли украинские ученые-криминалисты. Достаточно сказать о трудах академика НАПрН Украины, профессора В. Е. Коноваловой. В целом ряде своих монографических исследований ею разработаны проблемы использования в криминалистической тактике логических, процессуальных, психологических основ. Существенный вклад внес

и академик НАПрН Украины, профессор В. Ю. Шепитько монографическим изданием «Теории криминалистической тактики».

Интенсивное развитие науки в XXI в. приводит к необходимости дальнейшего активного исследования проблем криминалистической тактики, что способно оказать большое влияние на повышение качества, быстроты расследования преступлений. Потребности развития общества привели к тому, что в системе наук появилось направление: изучение социально значимых видов деятельности человека. Структура этих наук включает определение целей и задач, изучение объектов (субъектов) воздействия, изучение структуры деятельности, ее организации. А это предполагает широкое использование прогнозируемых, управляемых процессов интеграции с другими науками. Эти процессы происходят и в криминалистике, которая призвана изучать деятельность по расследованию преступлений. Отсюда возникает необходимость расширить рамки изучения криминалистической тактики. Кроме проблем криминалистических приемов, тактических рекомендаций, возникла настоятельная необходимость разрабатывать тактические задачи, те общие цели, которые призваны решать тактические задачи.

Разработка тактических задач должна предшествовать изложению тактических средств (следственных и иных действий), используемых для реализации тактических приемов, методов, средств. Это существенно повышает теоретический уровень криминалистической тактики, определяет дальнейшие пути развития необходимой интеграции с другими науками.

Выделение в криминалистической тактике самостоятельного объекта изучения — тактических задач, требует более полного использования общих законов развития современной науки. Современная наука (особенно изучающая виды деятельности человека) изучает и закономерности объектов, явлений, возможности управления этими явлениями, разработкой стратегий управляемого развития явлений в интересах человека и общества. А это, в свою очередь, требует формирования и разработки принципиально новых теорий.

Все это полностью относится к решению тактических задач. Для их решения необходимо (с определенной целью) изучить объект—субъект воздействия, совокупность факторов, которые влияют (могут влиять) на функции объекта, процесса, на поведение и действия субъекта воздействия. Все тактические задачи можно подразделить на обеспечивающие познание, организацию, воздействие на объекты

(субъекты). Такой подход дает возможность целенаправленно разрабатывать методы практической (тактической) деятельности, средства для их реализации. На этой основе появляется возможность полнее решать общие вопросы организации деятельности (взаимодействия, определения этапов и т. д.).

Из приведенного следует вывод: осуществление процессов решения тактических задач в основном должно осуществляться через формирование и разработку теорий решения конкретных видов тактических задач. Возникла настоятельная необходимость ввести в систему криминалистической тактики раздел «Понятие и система тактических задач» и в нем излагать:

1. Основы формирования тактических задач (они определяются целями, которые формируются уголовным правом, уголовным процессом, нравственно-социальными потребностями общества).

2. Классификацию тактических задач (по относимости к определенной цели уголовного права, процесса, по особенностям объекта, субъекта, по целям воздействия на них).

3. Основы содержания теорий, призванных разрабатывать проблемы решения тактических задач. Каждая теория должна основываться на изучении преступной деятельности: ее интеллектуальной структуре, что определяет конкретную функцию, этап преступной деятельности, на который будет воздействовать процесс решения конкретной тактической задачи.

Теория должна изучать возникающие, проявляющиеся условия, возможные способы воздействия на них. Особое внимание во всех теориях должно уделяться разработке практических моделей решения (их различных вариантов) с учетом стадии расследования, где возникает необходимость решения данной тактической задачи. Разработка моделей включает определение методов и средств для ее реализации.

Таким образом, каждая теория призвана:

1. Изучать закономерности объектов-субъектов, которые проявляются (могут проявляться в будущем), влияющие условия.

2. Изучать методологические особенности решения тактической задачи.

3. Разрабатывать проблемы организации, осуществления действия, приемов, методов в процессе решения тактической задачи.

Система тактических задач требует отдельного рассмотрения. В качестве примера сошлемся только на две группы задач, решение

которых обязательно должно теоретически разрабатываться в криминалистической тактике.

1. Тактические задачи группы «Поиск».

Этим задачам уделяется большое внимание в практической деятельности и в криминалистической литературе. В литературе проделана большая работа по обобщению практического опыта, определению ряда общих положений, однако пока отсутствуют общие теории их решения.

Следует отдельно выделить группы: поиска объектов, розыска человека, выявления и расследования латентных преступлений. В каждой группе различно используется интеграция с другими науками. Так, для поиска объектов используются математические расчеты, физические и химические свойства объектов, временные и пространственные параметры, существующие криминалистические учеты.

При проведении розыска различно решаются задачи: 1) поиска без вести пропавших; 2) лиц, скрывающихся от следствия; 3) лиц, сбежавших из места отбытия наказания. Обязательным элементом розыска является анализ систем связей, социально-демографических сведений, которые надо устанавливать.

Существенные особенности имеет выявление латентных преступлений. Здесь обязательно надо формировать систему документов, связанных с деятельностью предприятия, осуществлять прогнозирование систем документального отражения элементов преступной деятельности, анализировать информационные системы, в которых могут отражаться элементы преступной деятельности.

2. Решение тактических задач, имеющих целью выявление, предупреждение, ликвидацию противодействия расследованию.

Решение этой группы тактических задач требует установления всех видов противодействия, их отражение в документах, поведении различных лиц, которые могут быть причастны к преступлению, в различных действиях лица, совершившего преступление. По разным видам преступления, в зависимости от объекта преступного посягательства, от способов преступного воздействия, от намечаемых результатов преступной деятельности, различным может быть и способ противодействия. Все эти проблемы необходимо изучать в общей теории решения тактических задач по борьбе с противодействием расследованию.

Это определяет разработку моделей решения задач по предупреждению и ликвидации противодействий.

Существенные изменения следует внести и в разработку теории по проведению отдельных видов следственных действий. Существуют монографические исследования по проведению осмотра, допроса и т. д. Однако их необходимо дополнять тщательным изучением систем целей следственного действия, выявлением всех задач, которые могут быть решены в ходе его проведения, например при допросе, это и изучение личности, получение новой информации, проверка имеющейся у следователя информации, изменение мировоззренческих позиций, проявление нравственных качеств и т. д. В каждом следственном действии необходимо осуществлять его моделирование, что значительно шире используемого термина — «подготовка к осуществлению следственного действия».

Развитие разработки проблем теории криминалистической тактики будет способствовать дальнейшему усилению борьбы с преступностью.

І. О. Єфремова, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ

Рассмотрены особенности предмета преступного посягательства как элемента криминалистической характеристики преступлений, совершаемых в сфере незаконного оборота наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов и прекурсоров. В этой связи выделены факторы, влияющие на содержание и взаимосвязь с другими элементами криминалистической характеристики.

Криміналістична характеристика злочинів тієї чи іншої категорії злочинів створюється як цілісна система шляхом аналізу і синтезу криміналістично значущих ознак окремих злочинів.

Кожен окремий злочин може бути проаналізований з погляду криміналістично значущих його елементів (обставин), зв'язків між ними і ролі у встановленні предмета доказування після того, як такий злочин буде розкрито. Аналіз його обставин дозволяє виявити взаємозв'язки і взаємозалежності, що спостерігаються між способом учинення злочину і його обстановкою, між способом учинення злочину й особою злочинця, злочинцем і потерпілим та ін. Такий аналіз на рівні окремого злочину має найважливіше значення, оскільки, зробивши його, ми виділяємо те загальне, типове, що властиве тій групі, виду, роду злочинів, до яких він належить, і те особливе нетипове, що притаманне саме йому.

Предмет злочинних посягань, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів як елемент їх криміналістичної характеристики може мати відповідний зв'язок зі способами вчинення таких злочинів, шляхами збуту, місцем їх приховування, особою злочинця, що дає змогу на практиці висувати версії про обставини події і особу злочинця.

Відповідно до чинного кримінального законодавства предметом злочинного посягання зазначеної категорії злочинів можуть бути: 1) наркотичні засоби; 2) психотропні речовини; 3) прекуртори; 4) аналоги наркотичних засобів та психотропних речовин.

Важливою особливістю даного предмета є тенденція до постійного розширення його змісту. У зв'язку з цим було б доцільно звернути увагу на ті фактори, які впливають на коло його постійного розширення, а саме:

1. *Спосіб виготовлення.* Наркотики поділяють на дві групи: рослинного та синтетичного походження. Поява нових наркотиків рослинного походження призводить до виготовлення із так званих природних стимуляторів наркотичних засобів. Слід звернути увагу на те, що злочинець постійно веде пошук нових видів наркотичних засобів та спрощеного способу їх виготовлення та здобування. Це виготовлення наркотичних засобів у підпільних лабораторіях, а також виявлення лікарських препаратів або сумішей різноманітних рослин, що дають наркотичний ефект або містять речовини (компоненти) з таким ефектом. Так, наприклад, у деяких сумішах для куріння встановлено наявність певних речовин синтетичного походження, які за своєю структурою і дією на організм аналогічні дії психотропних речовин.

За твердженням деяких фахівців, виробництво певних наркотиків синтетичного походження є нескладним із технологічної точки зору і вимагає порівняно невеликих капіталовкладень, що у свою чергу пояснює появу і нових наркотичних засобів. Існують саморобні (кустарного виробництва) психотропні речовини, що виготовляються у «кухонних» лабораторіях, не потребують певних знань у галузі хімії і фармації, а також спеціального обладнання. Разом з тим до таких можуть відноситися і психотропні речовини, для виготовлення яких потрібне спеціальне хімічне обладнання, а також певні знання у галузі хімії, фармації.

2. *Джерело походження.* Готові наркотичні засоби і сировина можуть бути вітчизняного та зарубіжного походження. Останні завозяться шляхом контрабанди або поступають офіційно як лікарські засоби або сировина для їх виготовлення.

3. *Спосіб розповсюдження.* До найбільш характерних і специфічних місць, де здійснюється збут і розповсюдження, можна віднести: фармацевтичні виробничі підприємства, аптечні склади, лікарні, лікувально-профілактичні установи, аптеки, контрольно-аналітичні лабораторії, науково-дослідні інститути, лабораторії та навчальні заклади Міністерства охорони здоров'я, ветлікарні, ветаптеки. До суб'єктів злочинів, що вчиняються у сфері порушення правил обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, можна віднести осіб, яким такі засоби були довірені на виконання службових обов'язків за наказом по відповідному підприємству, організації, установі або видані під звіт у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків або були довірені під охорону.

Найбільш ефективними заходами стосовно даних видів злочинів є експертні дослідження, можливості використання нових видів експертиз у зв'язку з появою нових видів наркотичних засобів. Можливо, доцільно було б включати до складу слідчо-оперативних груп медика-нарколога, кінолога, психолога і закріпити це на законодавчому рівні. Більше мають уваги приділяти органи внутрішніх справ, зокрема, профілактичним заходам, виховній роботі, виявленню і нейтралізації негативного впливу на неповнолітніх споживачів наркотичних засобів з боку інших осіб, здійсненню систематичного спостереження і контролю за поведінкою осіб даної категорії.

В. А. Жбанков, доктор юридических наук, профессор кафедры технических средств таможенного контроля и криминалистики Российской таможенной академии, заслуженный юрист Российской Федерации;

И. В. Ананина, стажер-исследователь научно-исследовательского центра Российской таможенной академии

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ПРЕСТУПНОГО ПОСЯГАТЕЛЬСТВА ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ КОНТРАБАНДЫ

Розглянуто особливості предмета злочинного посягання в структурі криміналістичної характеристики контрабанди.

В структуре таможенной преступности контрабанда занимает первое место. Общественная опасность контрабанды чрезвычайно высока. Она посягает на государственную, экономическую, экологическую безопасность России, интересы ее культурной жизни и здоровье каждого гражданина, а также безопасность всего мирового сообщества. В современной социально-экономической обстановке совершение контрабанды требует согласованных усилий правоохранительных ведомств и других структур. Наибольший ущерб интересам Российской Федерации наносит контрабандное перемещение товаров и транспортных средств, совершаемых организованными преступными сообществами.

Цель контрабандной деятельности организованных преступных сообществ заключается в получении сверхдоходов путем систематического совершения данных деяний.

Исходная информация о контрабанде может содержаться в различных источниках. Практика расследования контрабанды показывает, что уголовные дела возбуждаются, как правило, по материалам подразделений таможенного контроля и таможенного оформления (68 %); по материалам оперативно-розыскных подразделений и подразделений административных расследований (30 %); по материалам расследования иных преступлений (неуплата таможенных платежей и т. д.) (2 %).

Предмет преступного посягательства. В самом общем виде предмет преступного посягательства обозначен в ст. 188 УК РФ. В ней отмечается, что контрабанда — это перемещение в крупном размере через таможенную границу товаров и иных предметов за исключением указанных в части второй данной статьи.

В части второй статьи говорится о перемещении через таможенную границу наркотических средств, психотропных веществ и иных аналогов, инструментов и оборудования, находящихся под специальным контролем и используемых для производства и изготовления наркотических средств, психотропных веществ, сильнодействующих, ядовитых, отравляющих, взрывчатых, радиоактивных веществ, радиационных источников, ядерных материалов, огнестрельного оружия, взрывных устройств, боеприпасов, оружия массового поражения, средств его доставки, иного вооружения, иной военной техники, а также материалов и оборудования, которые могут быть использованы при создании оружия массового поражения, средств его доставки, иного вооружения, иной военной техники, в отношении которых установлены специальные правила перемещения через таможенную границу Российской Федерации, стратегически важных сырьевых товаров или культурных ценностей, в отношении которых установлены специальные правила перемещения через таможенную границу Российской Федерации.

Применительно к ч. 1 ст. 188 УК РФ законодатель указывает на крупный размер перемещаемых товаров и иных предметов. В настоящее время в соответствии с Федеральным законом Российской Федерации № 60-ФЗ от 07.04.2010 г. «О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации» крупный размер определен 1,5 млн. рублей, особо крупный в 6 млн рублей.

Что же касается предметов перечисленных в ч. 2 ст. 188 УК РФ, то их перемещение через таможенную границу образует состав преступления независимо от размерных характеристик. Вместе с тем, для их отнесения к предметам контрабанды, следует обратиться и к другим законодательным актам, в частности, к Федеральному закону «О вывозе и ввозе культурных ценностей» от 15.04.1993 г., Федеральному закону «Об оружии» от 13.12.1996 г., Федеральному закону «О наркотических средствах и психотропных веществах» от 08.01.1998 г., постановлению Правительства Российской Федерации «Об утверждении перечня наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, подлежащих контролю в Российской Федерации» от 30.06.1998 г. и ряду других.

Дальнейшая конкретизация предмета контрабанды осуществлена в Федеральных законах и других документах. Так, в соответствии со ст. 130 ГК РФ и п. 26 ст. 2 Федерального закона от 08.12.2003 г. «Об основах государственного регулирования внешнеторговой деятельности» товаром является движимое имущество, отнесенное к недвижимому, а именно: воздушные, морские суда, суда внутреннего плавания и смешанного (река — море) плавания, а также электрическая энергия и другие виды энергии.

Федеральным законом «О валютном регулировании и валютном контроле» от 10.12.2003 г. регулируется ввоз физическими лицами в Российскую Федерацию и вывоз с ее территории иностранной валюты, валюты РФ, дорожных чеков, внешних и (или) внутренних ценных бумаг в документарной форме.

Физические лица могут ввозить указанные объекты на территорию РФ без ограничения, но с обязательным письменным декларированием суммы, превышающей 10 000 дол. США. Они же имеют право одновременно вывозить из РФ иностранную валюту и (или) валюту РФ в сумме равной в эквиваленте 10 000 дол. США. При этом не подлежит декларированию валюта в сумме равной в эквиваленте до 3000 дол. США.

К иным документам можно отнести постановление пленума Верховного Суда Российской Федерации от 27.05.2008 г. «О судебной практике по делам о контрабанде». В нем отмечается, что предметом преступления, предусмотренного ч. 1 ст. 188 УК РФ является любое перемещаемое через таможенную границу движимое имущество, признаваемое товаром, а также иные не являющиеся товаром предметы, для которых законодательством установлен определенный порядок и правила их перемещения через таможенную границу РФ (например, используемые для международных перевозок транспортные средства, которые не обладают признаками товаров, рукопись научной статьи, либо иной не имеющий цены товара объект интеллектуальной собственности на материальном носителе, в частности, полезная модель, промышленный образец).

В системе элементов криминалистической характеристики контрабанды предмет преступного посягательства имеет весьма существенное значение. В зависимости от него осуществляется классификация видов контрабанды на контрабанду объектов:

– разрешенных в гражданском обороте, которые могут быть российского и иностранного производства;

– запрещенных в гражданском обороте, в частности, в соответствии с ч. 2 ст. 188 УК РФ;

– в отношении которых установлены специальные правила перемещения через таможенную границу РФ.

Разновидности контрабанды первой группы наиболее многочисленны. В принципе контрабандно может быть перемещен любой товар в соответствии с ТН ВЭД. Наиболее часто контрабанда осуществляется в отношении легковых автомобилей, промышленных и производственных товаров, алкогольных напитков, табачных изделий, леса и лесоматериалов, нефти и нефтепродуктов, образцов флоры и фауны (СИТЕС), морепродуктов, драгоценных металлов и т. д.

К разновидностям второй группы можно отнести контрабанду наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров, культурных ценностей, ядовитых веществ, оружия, боеприпасов, взрывных устройств и т. д. Нередки случаи контрабанды валюты, материальных носителей объектов интеллектуальной собственности.

Анализ видов контрабанды и их разновидностей позволяет с одной стороны, учесть специфику взаимосвязей предмета преступного посягательства с остальными элементами криминалистической характеристики контрабанды, а с другой, — особенности их законодательной регламентации и перемещения через таможенную границу РФ.

В. А. Журавель, доктор юридических наук, профессор кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого, член-корреспондент Национальной академии правовых наук Украины

НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ МЕТОДИК

Визначено напрями і сформульовано пропозиції відносно модернізації криміналістичних методик розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ, їх цілей, структури, змісту, підходів до формування.

В криминалистике как в динамично развивающейся области знаний научные концепции, положения и рекомендации постоянно видоизменяются, обновляются. Эти процессы характерны для всех

направлений криміналістических досліджень, в тому числі і для криміналістическої методики, котра інтегрує передові розробки криміналістическої техніки і тактики, дифференціює їх применительно к конкретній категорії преступлень. Модернізацію криміналістических методик цілесобразно здійснювати на основі обобщення і теоретического обьяснення накопленого емпірического матеріала і познання научних фактів, котрі стосуються як к механізму преступлень, так і к діяльності по їх розслідуванню і судовому дослідженню. При цьому, визначаючи напрямлення научного пошуку в сфері криміналістическої методики, необхідно в першу чергу виходити із потребностей судово-слідственої практики, прогностического видення вероятних путей розвитку і структурних змінєнь преступних проявлєнь, міжнародного опыта боротьби с ними.

В этой связи перед учеными-криминалистами встают следующие задачи:

— унифицировать современные взгляды на предмет криминалистической методики, сферу реализации, структуру как раздела криминалистики;

— разработать принципы формирования криминалистических методик судебного рассмотрения уголовных дел различных категорий преступлений, их цель, задачи, структуру, содержание, определить субъектов реализации;

— модернизировать существующие и разработать новые методические рекомендации по расследованию тех или иных видов преступлений за счет внедрения универсальной, базовой модели расследования, более широкого использования криминалистической классификации и характеристики преступлений, типовых следственных ситуаций и версий, а также различных подходов к формированию самих криминалистических методик исходя из их классификационных уровней;

— изложить соответствующие методические рекомендации в наиболее доступной для восприятия форме, в том числе и в виде определенных программ расследования и алгоритмических схем действий следователя в тех или иных ситуациях, реализация которых может осуществляться на базе современных компьютерных технологий.

Для решения указанных задач необходимо:

1) обосновать целесообразность и необходимость расширения познавательных границ криминалистической методики и распро-

страния ее рекомендаций на сферу судебного рассмотрения уголовных дел;

2) исходя из потребностей формирования криминалистических методик судебного рассмотрения уголовных дел, пересмотреть подходы к структуре криминалистической методики как раздела криминалистики, определить ее элементный состав и характер взаимосвязей между этими элементами. В частности, содержание общих положений криминалистической методики, систему ее методических рекомендаций и прежде всего относительно судебного разбирательства уголовных дел;

3) предложить принципы, подходы к формированию криминалистических методик расследования и судебного рассмотрения уголовных дел и создать такие их модели, которые были бы единообразными, общепринятыми, рассматривались как базовые, универсальные и служили исследователям своеобразным ориентиром для разработки частных криминалистических методик различных уровней общности;

4) в качестве конечной цели криминалистической методики расследования преступлений следует провозгласить формирование системы доказательств, необходимых для принятия обоснованных и скоординированных процессуальных и иных решений. Саму же криминалистическую методику расследования целесообразно рассматривать как своеобразную технологическую программу сбора доказательств по уголовному делу. В то же время целью криминалистических методик судебного рассмотрения уголовных дел следует признать разработку рекомендаций по оптимальной организации судебного разбирательства с учетом различных ситуаций и необходимостью реализации принципа состязательности, а также оперированию, предъявлению доказательств участниками процесса и их оценке судом;

5) в структуру криминалистической методики расследования преступлений следует включать элементы, которые несут в себе разноплановую информацию, с одной стороны, о преступлении, а с другой, о процессе и результате его познания, и где четко прослеживается взаимосвязь между этими элементами;

6) разработать концептуальные подходы к «технологии создания самих криминалистических методик расследования», где приоритетное значение получает наличие единой, непротиворечивой криминалистической классификации преступлений, а следовательно и методик

их расследования, что позволяет не только четко дифференцировать криминалистические методики по степени общности и уровню конкретизации частнометодических рекомендаций (межвидовые, видовые, подвидовые, комплексные), но и предложить различные подходы к технологии их создания (разработки). Так, подвидовые криминалистические методики (микрометодики), то есть методики расследования выделенные из одного вида преступлений по криминалистически значимым признакам, как научный продукт разрабатываются на базе значительного эмпирического материала, что позволяет детально проанализировать криминалистическую характеристику, определить вероятностно-статистические и корреляционные связи между ее элементами, выделить типовые следственные ситуации определенных этапов расследования и применительно к ним сформулировать конкретные задачи и построить программы их решения. Подвидовые криминалистические методики обоснованно принято относить к разряду наиболее оптимальных и действенных в распоряжении следователя, поскольку они тесно приближены к потребностям практики и включают рекомендации прямого действия.

В то же время современный этап развития криминалистики, активизация ее прогностической функции обуславливают возможность реализации и иного технологического подхода к построению криминалистических методик, где приоритетное место занимают абстрактно-научные разработки. В данном случае наука опережает практику, компенсирует отсутствие необходимого эмпирического материала либо обобщает существующие рекомендации, которые присущи не одному виду преступных деяний, а целой их группе. Речь идет о таких научных абстракциях, как межвидовые криминалистические методики, то есть методики расследования преступлений, которые сгруппированы на основе криминалистически значимых признаков, либо пока не получивших широкой сферы реализации, не достаточно репрезентативны для обобщения практики их расследования или носят латентный характер. Даже в таких условиях ученые-криминалисты не вправе бездействовать и ожидать пока судебной-следственной практика накопит сотни прецедентов, прежде чем начнется их обобщение и формирование соответствующих рекомендаций. Наоборот, опираясь на прогностическое виденье вероятностных путей и структурных изменений преступных проявлений, международного опыта борьбы с ними, ученые должны с опережением обеспечивать следственные органы необходимыми методическими рекомендациями, построение которых

осуществляется за счет применения таких научно-прогностических средств, как аналогия, экстраполирование, моделирование;

7) сформулировать предложения, направленные на повышение познавательной функции криминалистической характеристики определенных категорий преступлений за счет выявления и использования вероятностно-статистических и корреляционных связей между ее элементами и осуществления на этой основе построения типовых версий и в первую очередь относительно личности преступников, совершавших аналогичные преступления в прошлом. В свою очередь отсутствие такого рода научных разработок выступает основанием для неутешительных выводов относительно перспектив самой криминалистической характеристики и отнесения ее к разряду так называемых криминалистических фантомов;

8) активизировать процесс внедрения программ расследования и алгоритмических схем действий следователя в тех или иных ситуациях расследования, которые за счет детализации и рационализации деятельности призваны способствовать ее оптимизации и повышению эффективности, а также обеспечивать объективность полученных результатов, экономию процессуальных средств, сокращение сроков расследования. При этом необходимо учитывать, что криминалистическая методика, безотносительно формы ее изложения, всегда будет сохранять определенный уровень абстракции, так как невозможно «без остатка» типизировать все возможные версии и ситуации расследования и предложить формальные средства их проверки и решения. Именно в силу определенного уровня абстракции криминалистическая методика не может претендовать на полную «технологичность», которая бы стопроцентно обеспечивала достижение цели следственной деятельности формализованными средствами.

Кроме того, форма изложения методического материала зависит от классификационного уровня разрабатываемых методик и сферы их реализации. В этом плане наибольшую перспективу изложения методического материала в виде программ расследования и алгоритмических схем действий следователя объективно имеют подвидовые методики, поскольку они наиболее тесно приближены к потребностям практики и разработаны на базе значительного эмпирического материала. В то же время методики с высоким уровнем абстракции, а это в первую очередь касается межвидовых методик, могут сохранять устоявшуюся, традиционную описательную или комбинированную описательно-формализованную форму.

Содержание и форма методического материала также зависит от сферы его реализации, то есть от того, кому он предназначен, кто является его потребителем и в каких литературных источниках он излагается. Так, если речь идет об учебной литературе (учебниках), пользователями которой в первую очередь являются студенты, то и криминалистические методики могут быть представлены в ней в описательной форме. Иное дело, когда научно-методическое либо справочное издание рассчитано на следователей (судей). В этом случае методика должна быть подана в виде программы расследования (судебного разбирательства) либо алгоритма действий следователя (судьи) в определенных ситуациях, то есть в более лаконичной и доступной для восприятия и применения форме.

С. Ф. Здоровко, кандидат юридических наук, заместитель прокурора Червонозаводского р-на г. Харькова, старший советник юстиции, почетный работник прокуратуры Украины

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Розглянуто необхідність побудови криміналістичної характеристики транснаціональних злочинів. Визначено деякі особливості та складнощі у її побудові.

Если не отвлекаться на рассмотрение доктринальных понятий транснациональной организованной преступности, нетрудно заметить, что ее отличает от обычной организованной криминальной деятельности только один признак — «осуществление преступной деятельности как внутри, так и за рамками национальных границ»¹.

На Восьмом конгрессе ООН (Гавана, 1990 г.) отмечалось: «Организованная преступность создает прямую угрозу национальной и международной безопасности и стабильности и представляет собой фронтальную атаку на политические и экономические власти, а также создает угрозу самому государству. Она нарушает нормальное функционирование социальных и экономических институтов и компрометирует их, что приводит к утрате доверия к демократическим

¹ Репецкая А. Л. Транснациональная организованная преступность: характеристика, причины, стратегии контроля / А. Л. Репецкая. – Иркутск, 2001. – С. 8.

процессам. Она подрывает процесс развития и сводит на нет достигнутые успехи. Она ставит в положение жертвы население целых стран и эксплуатирует человеческую уязвимость, извлекая при этом доходы. Она охватывает, окутывает и даже закабаляет целые слои общества ... и вовлекает их в различные и взаимосвязанные преступные предприятия»¹.

С учетом важности данной проблематики в настоящее время на повестку дня ставится вопрос фундаментального исследования проблем формирования системы противодействия транснациональным преступлениям при помощи криминалистических методов. Указанная проблематика является крайне актуальной, поскольку направлена на разработку наиболее эффективных приемов, методов и средств в борьбе со специфической категорией преступлений, которые выходят за пределы одного государства. Расследование таких преступлений представляет определенную сложность и отличается спецификой.

Криминалистические проблемы противодействия транснациональной преступности еще не получили достаточной разработки в литературных источниках. В современной криминалистической литературе есть только отдельные научные публикации, в которых акцентируется внимание на необходимости исследования этой проблемы.

В связи с этим возникает необходимость определения структуры криминалистической характеристики транснациональных преступлений, построение ее информационной модели, а также установление корреляционных (от позднелат. *correlatio* — соотношение) зависимостей между отдельными ее элементами.

Традиционная криминалистическая характеристика является результатом обобщения и научного анализа судебно-следственной практики и рассматривается как обобщенное упорядоченное (реже как совокупность) описание криминалистически значимых и закономерно связанных типичных признаков изучаемой категории преступлений в целях формирования научно обоснованных рекомендаций для научной организации расследования преступления.

Типичная схема криминалистической характеристики включает в себя: данные об уголовно-правовой квалификации преступления; криминологические данные о личности типичного преступника, о типичной обстановке совершения преступления (время, место, условия), типичном предмете посягательства; описание типичных способов совершения и сокрытия данного вида преступления и ти-

¹ Руководство для дискуссии на Девятом конгрессе ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями. А / CONF. 169 / PM. 1. Corr. 1. P. 39/.

пичной следовой картины (последствий), характерной для применения того или иного способа¹.

Касаясь вопроса построения криминалистической характеристики транснациональных преступлений, уже на начальном этапе мы сталкиваемся с рядом проблемных вопросов, которые в международном уголовном праве еще не нашли своего разрешения.

В настоящее время отсутствует международное общепринятое толкования понятия транснационального преступления. Единственным документом является п. 2 ст. 3 Конвенции ООН против транснациональной организованной преступности от 15 ноября 2000 года, которая уточняет единственный признак транснациональной организованной преступности: преступление носит транснациональный характер, если: а) совершено в более чем одном государстве; б) совершено в одном государстве, но существенная часть его подготовки, планирования, руководства или контроля имела место в другом государстве, но при участии организованной преступной группы, которая осуществляет преступную деятельность в более чем одном государстве; или в) совершено в одном государстве, но его существенные последствия имеют место в другом государстве².

Кроме того, уголовное законодательство Европы, Америки, а также стран постсоветского пространства не содержит статей, которые касаются уголовно-правовой характеристики транснациональной преступности. Отсутствуют такие понятия в УК Украины, а также в УК Российской Федерации. Этот пробел затрудняет вычленение в общепринятом понимании субъекта преступления, объекта преступления, а также субъективной и объективной стороны уголовно наказуемого деяния.

К сложностям построения криминалистической характеристики транснациональных преступлений следует также отнести отсутствие четкого перечня преступлений, которые совершают организованные преступные группы. В 1994 году Секретариат ООН идентифицировал 18 категорий межнациональных преступлений следующим образом: 1) отмывание денег; 2) незаконный оборот наркотиков; 3) коррупция и взяточничество должностных лиц по определениям национальных законодательств; 4) проникновение юридического бизнеса; 5) злостное банкротство; 6) страховое мошенничество; 7) компьютерное

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня / Р. С. Белкин. – М., 2001. – С. 222.

² Международное право и борьба с преступностью. Сборник документов. – М., 2004. – С. 435.

преступление; 8) воровство интеллектуальной собственности; 9) незаконный оборот оружия; 10) террористические действия; 11) захват самолетов; 12) морское пиратство; 13) похищения и контрабанда автотранспорта; 14) торговля людьми; 15) торговля человеческими частями тела; 16) воровство художественных и культурных объектов; 17) экологическое преступление; 18) другие преступления, совершенные организованными преступными группами¹.

При всем многообразии существующих проблем формирования криминалистической характеристики транснациональных преступлений уже сейчас можно сказать, что их осуществляют организованные преступные группы, структурно оформленные в составе трех или более лиц, существующие в течение определенного периода времени и действующие согласованно с целью совершения одного или нескольких серьезных преступлений или преступлений, признанных таковыми, с тем чтобы получить, прямо или косвенно, финансовую или иную материальную выгоду. Этой организованной преступной группе присуща устойчивость, ее члены объединены единым планом с распределением функций между участниками группы, направленных на реализацию этого плана, который известен всем участникам группы. Такие группы характеризуются стабильностью состава, жесткой дисциплиной, правилами поведения. Свою преступную деятельность они осуществляют как внутри, так и за рамками национальных границ.

В. С. Зеленецкий, доктор юридических наук, профессор, заместитель директора Института изучения проблем преступности НАПрН Украины, академик Национальной академии правовых наук Украины, заслуженный деятель науки и техники Украины

КЛАССИФИКАЦИЯ СУБЪЕКТОВ ДОСЛЕДСТВЕННОГО УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА

Розглянуто поняття суб'єктів дослідчого кримінального процесу, виділено їх види, подано класифікацію і правову характеристику.

1. Научная классификация представляет собой особое логическое средство, позволяющее более глубоко проникнуть в сущность

¹ Gerhard O. Mueller. Transnational Grime: Definitions and Concepts. FRANK CASS LONDON. PORTLAND, OR. – P. 14.

изучаемых явлений с целью достижения истинного знания и решения конкретных практических задач. С этой точки зрения предлагаемая для обсуждения проблема должна рассматриваться в качестве теоретико-прикладной, а не чисто теоретической.

В современной логике под классификацией понимается процесс распределения предметов какого-либо рода на взаимосвязанные классы согласно наиболее существенным признакам, присущим предметам данного рода и отличающим их от предметов других родов, где каждый класс занимает в современной системе вполне определенное и к тому же постоянное место (Н. Н. Кондаков).

2. Любое уголовно-процессуальное производство основано на деятельности самых разнообразных субъектов, имеющих к нему то или иное отношение. Все они обладают в указанном производстве конкретными правами и корреспондирующими им обязанностями, что с учетом их правового и фактического положения делает возможным рассмотрение (и на этом основании обозначение) их в качестве субъектов соответствующего уголовно-процессуального производства.

С этой точки зрения не составляют исключения лица и органы участвующие в доследственном производстве. Их количество довольно большое, хотя и безграничное, что, естественно, не исключает возможности приведения их полного перечня. Это — заявители о совершенном или подготавливаемом преступлении; их очевидцы; лица и органы, правомочные вести данный вид уголовно-процессуального производства; те субъекты, которые по воле названных лиц вовлекаются в процесс производства для оказания им соответствующих видов помощи. Перечень подобных субъектов можно продолжить, но уже то, что сказано свидетельствует об их многообразном правовом положении и особом функциональном назначении, что позволяет (и даже делает необходимым) их классификацию по названным основаниям.

3. Анализ правового положения и функционального назначения всех субъектов, участвующих в доследственном производстве, позволяет классифицировать их на четыре относительно самостоятельные группы.

Первая группа — **постоянно действующие субъекты**. Это лица и органы, обладающие властными полномочиями и потому ведущие доследственный уголовный процесс. К ним относятся: дознаватель, следователь, начальник следственного отдела, прокурор, судья.

Вторая группа — **переменные субъекты**: те, кто меняются в ходе доследственного производства, заявляя о совершенном или подготавливаемом преступлении (к ним относятся жертвы преступной дея-

тельности: лица, явившиеся с повинной; иные лица, обладающие данными об известном им преступлении). Их чаще всего (и вполне правомерно) именуют инициаторами процесса или субъектами доследственного уголовно-процессуального производства.

Третья группа — **ситуативные субъекты**: те, кто в силу сложившейся правовой ситуации включены в процесс доследственного производства органами, его ведущими, с целью получения от них производственной помощи в качестве экспертов, специалистов и др. для решения соответствующих задач доследственного производства.

Четвертая группа — **иные лица**: чаще всего это понятие; близкие родственники жертв совершенного преступления; представители учреждений, предприятий и организаций, вовлеченных в процесс производства соответствующими компетентными органами для оказания им какой-либо помощи с целью успешного решения всего комплекса доследственных уголовно-процессуальных задач.

4. Поскольку речь идет об относимости множества разнообразных субъектов к одному и тому же (в нашем случае доследственному) производству, то вполне правомерно утверждать не только об их взаимосвязи, но и взаимозависимости. Если, например, жертва преступления или другое лицо, которому известно о совершенном преступлении, не подаст соответствующее заявление в компетентный государственный орган, то доследственное производство возникнуть не сможет. С другой стороны, если в конкретном регионе названные органы еще не созданы, то производство об известном преступлении возникнуть также не сможет. Но если такие органы все же существуют, и они в процессе осуществления своей профессиональной деятельности выявили признаки преступления непосредственно, то в полном соответствии со ст. 94 УПК Украины такое доследственное производство будет возбуждено. То же самое следует сказать и о лицах, оказывающих органам, ведущим процесс, свою профессиональную помощь (например, эксперты, специалисты, переводчики и др.). Если соответствующие государственные органы не примут решение вовлечь названных лиц в процесс осуществляемого ими производства, то они никак в указанное производство войти не смогут. Мы обращаем внимание на отмеченные элементарно понятные положения для того, чтобы проиллюстрировать не только взаимосвязь, но и взаимозависимость различных субъектов процесса, притом не только друг с другом, но и опосредованную связь одних субъектов с другими и, прежде всего, через должностных лиц, ведущих процесс.

5. Общеизвестно, что любая классификация с точки зрения достоверности верна лишь относительно, и прежде всего, в той части, которая отвечает требованиям ее логической истинности. В то же время отнесение тех или иных субъектов в сформированные здесь группы также относительно. На самом деле лица, ведущие процесс лишь условно постоянны, так как последние могут меняться в занимаемой должности и процесс производства будут вести совсем другие должностные лица. Однако в любом случае в их составе постоянным всегда будет соответствующий компетентный орган, например, прокуратура, орган дознания или суд и с этой точки зрения они функционально постоянны и на этой основе включаются в соответствующую классификационную группу.

6. Классификация субъектов доследственного производства не является исчерпывающей, поскольку оно может осуществляться не только по изложенным, но и по другим основаниям, например, исходя из того, кто конкретно инициировал доследственное производство. Поскольку указанный акт может совершать как следователь и прокурор (при непосредственном обнаружении признаков преступления), так и потерпевший или очевидец преступной деятельности, то и те, и другие могут справедливо быть отнесены к одной и той же классификационной группе — инициаторов уголовного процесса. С этой точки зрения у всех субъектов доследственного уголовного процесса имеется как общее, что их объединяет, так и особенное, что их существенно отличает друг от друга, и как раз это обстоятельство является вполне достаточным основанием для их индивидуальной характеристики.

О. І. Ізотов, кандидат юридичних наук,
доцент, заступник завідувача кафедри
криміналістики Національної академії
Служби безпеки України;

К. В. Басін, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики На-
ціональної академії Служби безпеки
України

ТЕРОРИСТИЧНІ ВИБУХИ ТА СПОСОБИ ЇХ СКОЄННЯ

Рассмотрены способы совершения террористических взрывов, тактические приемы, используемые террористами для успешного осуществления своих преступных намерений, проанализированы возможности предупреждения и противодействия террористическим актам.

Сьогоднішній тероризм — це динамічне явище, що характеризується, насамперед, небувалим розмахом терористичних акцій, зростанням ступеня їх катастрофогенності і масштабності. Сьогодні ареною тероризму стають уже не тільки традиційні зони міжнародних конфліктів, але, фактично, всі країни світу, у тому числі й Україна, через територію якої проходить, зокрема, так звана Балкано-Кавказька дуга нестабільності¹.

Ще однією небезпечною реалією слід вважати перехід терористів до широкомасштабного використання вибухових речовин та вибухових пристроїв при скоєнні злочинів. Так, із 16 кримінальних справ, порушених слідчими підрозділами органів СБ України у 2001–2009 роках за ознаками ст. 258 Кримінального кодексу України «Терористичний акт», лише в одному випадку була застосована вогнепальна зброя, а в усіх інших — вибухові пристрої. Завдання боротьби з тероризмом, розслідування терористичних вибухів та їх попередження законодавець покладає на Службу безпеки України. У цьому світлі вивчення і науковий аналіз способу скоєння кожного вибуху як складової розслідування злочину, як важливого елементу криміналістичної характеристики злочину видається дуже актуальним. Як указує В. П. Ємельянов, спосіб є елементом злочинної поведінки, яка наводить свій вираз у зовнішніх проявах, і у повній мірі «наповнений вольовим, психічним змістом»².

Саме тому метою авторів є узагальнення відомостей про способи скоєння вибухів, які практикують відомі сьогодні терористичні організації і терористи-одинаки, виокремлення певних особливостей, характерних для кожної групи, та окреслення заходів, необхідних для посилення ефективності боротьби з бомбовим тероризмом.

З нашої точки зору, спосіб скоєння будь-якого злочину (і не лише вибуху) по-перше, досить яскраво характеризує особу злочинця (злочинної організації) — освіту, професійні навички, особливості психіки, можливості виготовлення знаряддя злочину тощо; по-друге, відносно вибуху, його підготовка і скоєння вимагають обов'язкового проходження окремих етапів, на кожному з яких залишаються певні сліди, що, у свою чергу, розширює можливості виявлення і попередження злочину; по-третє, знання поширених, так би мовити «стан-

¹ Крутов В. В. Теоретико-правовые и тактико-специальные проблемы борьбы с терроризмом : дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Крутов. – К., 1998. – С. 38.

² Емельянов В. П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования (уголовно-правовое исследование) / В. П. Емельянов. – М., NOTA BENE, 2000. – С. 124.

дартних», способів скоєння вибухів може надати неоціненну допомогу при їх відверненні та попередженні.

Особливо привабливим тероризм є для деяких екстремістських угруповань як спосіб ведення політичної боротьби. Він може привести до результату, якого іншими тактичними засобами забезпечити досить важко або й узагалі неможливо. У випадку успіху терор в окремих випадках приносить відчутну вигоду, наприклад, деякі уряди можуть піти на значні політичні поступки, для його придушення залучаються великі фінансові кошти, і, крім того, акти терору стають широко відомими і сприяють поширенню і популяризації ідей терористів.

Подібний систематичний організований тероризм в Україні широкого масштабу, на щастя, поки не набув. У той же час з огляду на поляризацію політичних сил і не в усьому сприятливі соціально-економічні прогнози в країні, а також зближення України із Заходом, можна припустити загострення політичного протиборства, у тому числі і з використанням екстремістських методів. Тим більше, що воєнізовані формування різних політичних сил, наприклад, УНА-УНСО, «Фракції Української Армії», організації «Революційна комуністична молодь», загони партії «Імдат» та інші, що не виключають екстремізм з арсеналу засобів боротьби за досягнення своїх політичних цілей, в Україні діють уже кілька років¹. Викладене означає, що не можна виключати застосування на території України тих самих вибухових засобів і тими ж самими способами, якими діють відомі у світі терористичні організації.

Сучасний тероризм представляє своєрідну індустрію, що включає в себе тренувальні табори на території різних держав (Лівія, Пакістан, Афганістан та ін.), фірми, дослідницькі центри, консультантів, експертів тощо. З'явилися тисячі людей, для яких терор — основна професія і які уміло використовують міжнаціональні і міждержавні протиріччя, різноманітні конфлікти і кризи.

Хоча українські терористи не досягли поки що такого рівня, відносно невисокий ступінь загрози бомбового тероризму в Україні не повинен бути приводом для самозаспокоєння. Останні події на території сусідньої Росії та на авіалініях США знову привернули увагу до вибухів саме як засобу терористичної діяльності.

Аналіз найвідоміших у світі терористичних вибухів показує, що вибір способу здійснення терористичного вибуху визначається

¹ Крутов В. В. Теоретико-правовые и тактико-специальные проблемы борьбы с терроризмом : дис. ... д-ра юрид. наук / В. В. Крутов. – К., 1998. – С. 38.

в більшості випадків двома основними обставинами: *метою* і *можливостями* виконавця. Щодо мети, то вона може бути різною: залякати, усунути певну особу, знищити будь-який об'єкт або майно, дезорганізувати роботу установ і підприємств тощо. Відповідно до цього спочатку приблизно уявляється потрібна сила вибуху, залежно від цього вибирається вид і конструкція вибухового пристрою, склад вибухової речовини. Досить часто для скоєння вибухів використовуються різні засоби — від вибухових пристроїв на основі саморобних піротехнічних сумішей до сучасних боєприпасів.

Можливості злочинця щодо вибуху зумовлюються такими обставинами:

– наявністю доступу до певних вибухових пристроїв (надалі — ВП) або вибухових речовин (надалі — ВР) шляхом закупівлі або пов'язаними з місцем служби чи роботи зв'язками, знайомствами тощо;

– наявністю знань і навичок певного характеру;

– мірою захищеності об'єкта посягання;

– особистими якостями характеру злочинця¹.

Скоєння злочину шляхом вибуху можна розділити на кілька етапів:

– визначення конкретного способу скоєння злочину;

– виготовлення або знаходження засобів для скоєння злочинного наміру;

– експериментальна перевірка ВП або окремих його компонентів;

– доставка ВП до місця наміченого вибуху;

– встановлення і приведення ВП у бойовий стан;

– здійснення (ініціювання) вибуху;

– приховування слідів участі виконавців.

В окремих випадках до цих етапів можуть додаватися інші, наприклад, при замовному характері злочину — пошук посередників і виконавців. Однак указані етапи не завжди мають місце в повному обсязі. Так, може бути відсутньою експериментальна перевірка ВП; доставка до місця вибуху, приведення в бойовий стан та ініціювання вибуху іноді об'єднуються в єдину дію (постріл з гранатомета); ініціювання вибуху може здійснюватись автоматично при спрацюванні годинникового механізму або від дій самої жертви (міни-пастки).

¹ Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом / В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко. – К., Знання України, 2002. – С. 37.

На жаль, не тільки спецслужби аналізують успіхи і невдачі терористичних атак. Наприклад, бойовики Ірландської республіканської армії (ІРА) дещо модернізували випробуваний спосіб. Вони вдирались до помешкань осіб, які симпатизували англійським «загарбникам», захоплювали в заручники членів родини і, погрожуючи їх фізичним знищенням під страшними тортурами, примушували цих осіб проїздити на замінованому автомобілі на територію об'єктів, які охороняли англійські військові. Потім заряд дистанційно підірвався разом з невилітним «смертником».

Іспанська терористична організація ЕТА відмовилась від використання автомобілів, начинених динамітом, тому що ця тактика призводить до значної витрати вибухової речовини і численних жертв серед населення. Останнім часом перевага надається мобільним групам, що складаються з двох бойовиків на одному мотоциклі, які можуть в умовах щільного дорожнього руху швидко наблизитися до об'єкта, встановити за допомогою магніту на даху або капоті автомашини вибуховий пристрій і від'їхати на безпечну відстань. Проміжок часу між встановленням заряду і вибухом не перевищує 3-4 секунд, це не дає змогу жертвам теракту розпочати будь-які дії щодо запобігання вибуху або залишити машину¹.

Розгляд тактики терористичних проявів з використанням вибухівки буде неповним без розгляду ще одного, досить давно відомого, але й досі «популярного» способу — пересилання вибухівки в поштових відправленнях, конвертах чи бандеролях. При цьому через використання листової вибухової речовини подібні відправлення мають незначну товщину, і звичайний лист може містити до 10 г заряду. Останнім часом використовують для маскування вибухових речовин досить поширені в Європі електронні платівки зі звуковими поздоровленнями, що розсилаються поштою.

На підставі вищевикладеного можна зробити висновки, що, на жаль, терористи поки що постійно на крок попереду в плані розробки нових вибухових пристроїв, підготовки виконавців, винайдення тактичних прийомів застосування ВП.

Крім того, для фахівців у цій сфері стало очевидним, що набагато краще попередити терористичний вибух, аніж потім довго розслідувати кримінальну справу та підраховувати збитки. Тим більше, що цього вимагає один з основних принципів оперативно-

¹ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www. MIGnews.ru](http://www.MIGnews.ru)

розшукової діяльності — принцип наступальності, випередження дій злочинців. У практичному плані велику допомогу в цьому може надати криміналістичний аналіз способів скоєння терористичних вибухів з виокремлення на кожному етапі задуму, підготовки та скоєння злочину тих матеріальних слідів, які обов'язково повинні залишатися. Ця важлива робота, результати якої можуть бути втілені в службову інструкцію або практичний посібник для слідчих та фахівців з вибухотехніки, повинна вестися не лише силами Служби безпеки України, а й у тісній взаємодії та співпраці з іншими відомствами, задіяними у сфері попередження та розслідування терористичних вибухів.

С. Ю. Ільченко, помічник начальника
Головного слідчого управління Служби
безпеки України

ДЕЯКІ СПОСОБИ ЗАПОБІГАННЯ ЗМІНИ ПОКАЗАНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Представлена інформація о некоторых способах предотвращения изменения показаний. Названы такие способы, как: неуклонное соблюдение процессуальной формы в ходе допроса; детализация показаний в протоколе; проведение допросов с предъявлением вещественных доказательств и документов; использование изобразительных возможностей допрашиваемого; запись следственного действия на аудио- или видеоноситель; собственноручная запись показаний; подтверждение изложенных данных результатами других следственных действий.

Як окрема форма пізнання доказування у справі має відбуватися у напряму накопичення інформації, а саме — доказів. У свою чергу, як свідчить практика розслідування кримінальних справ, не завжди одержаних доказів є достатньо для прийняття тих чи інших процесуальних рішень. Зібрані при провадженні досудового розслідування, вони можуть бути такими, що належать до справи, є достовірними за своїм змістом і в той же час недостатніми для визнання кінцевої тези доказування, чим ставиться під сумнів можливість винесення судом справедливого вироку.

Може скластися й інша ситуація, коли доказів виявляється достатньо лише для встановлення деяких обставин справи, які входять до предмета доказування, та бракує, щоб стати підґрунтям достовірного знання про наявність усіх інших, визначених у ст. 64 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України). Тому, при провадженні досудового розслідування проблемним було та залишається питання унеможливлення, чи зведення до мінімуму, негативних наслідків, які виникають через зміну первинних правдивих показань (або відмову від них) з боку обвинуваченого, підозрюваного, свідка та потерпілого. Вдале його вирішення здатне сприяти належному виконанню завдань кримінального судочинства, визначених у ст. 2 КПК України.

Слідча та судова практики свідчать, що найчастіше первинні показання, які надала особа, відрізняються від подальших високим ступенем правдивості. Це пов'язується, передусім, із фактором раптовості проведення першого допиту. Завдяки використанню цього фактору особа, як правило, ще не здатна розробити та запровадити певний механізм приховування обставин скоєного. Саме тому однією із важливих проблем, з якою стикаються органи дізнання та слідчі при провадженні досудового розслідування, є зміна первинних правдивих показань (чи навіть відмова від них) суб'єктами кримінального судочинства. Завадити цьому здатне широке використання наукових напрацювань, вироблених криміналістичною тактикою.

Зміна первинних показань за своїм проявом є активною поведінкою. З її допомогою особа намагається підірвати довіру до раніше наданих свідчень. Разом із тим, зміна правдивих показань на неправдиві має й юридичне значення, адже від неї може залежати доля окремої кримінальної справи. Якщо слідчий на таку поведінку не в змозі більш-менш активно вплинути, за винятком роз'яснення обов'язку давати правдиві показання, то враховувати, прогнозувати та попереджати її він зобов'язаний.

Проявом такого попередження є застосування під час розслідування *системи заходів, спрямованих на забезпечення доказової сили первинних показань*. Метою їх застосування є недопущення виникнення в судді чи суду будь-яких сумнівів щодо правдивості первинних показань особи та надання негативної оцінки зміненним свідченням.

Заходами, які здатні забезпечити стабільну доказовість первинних показань, є:

- 1) неухильне дотримання процесуальної форми під час допиту;
- 2) деталізація свідчень у протоколі;
- 3) проведення допитів із пред'явленням речових доказів та документів;
- 4) використання образотворчих можливостей допитуваної особи;
- 5) запис слідчої дії на аудіо- чи відеоплівку;
- 6) власноручний запис свідчення особою;
- 7) підтвердження викладених даних результатами інших слідчих дій та висновками експертів.

Одержані показання мають доказове значення лише за умови проведення допитів та оформлення протоколів згідно із вимогами норм Конституції та КПК України. Передусім, під час допитів представникові органу дізнання та слідчому слід неухильно керуватися вимогами статей 62, 64 та 129 Конституції України, в яких чітко визначається що: обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також припущеннях; конституційні права й свободи людини й громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України; законність визнається принципом судочинства.

Тактичний прийом деталізації показань полягає в такому. За допомогою уточнюючих запитань з'ясовується така кількість подробиць, яка в подальшому, при зміні свідчень, робить непорушною тезу — *«особа, якій відомі деталі події злочину, є, щонайменше, причетною до самого злочину»* (їй притаманна так звана «злочинна обізнаність»).

Основне завдання допиту із пред'явленням речових доказів та документів зводиться до більш повної деталізації показань. Максимальна деталізація досягається постановкою уточнюючих запитань щодо речового доказу чи документа.

Використання образотворчих можливостей полягає, зокрема, у пропозиції підтвердити свої показання шляхом власноручного зображення схеми місця події та розташуванні на ній предметів обстановки; визначенні місцезнаходження кожного учасника події; по можливості схематичному відображенні слідів злочину, які міг залишити злочинець; встановленні шляхів прибуття на місце події та шляхів відходу кожного учасника.

Використання аудіо- чи відеозапису під час допиту є також надійним засобом спростування у майбутньому аргументів підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного щодо фальсифікації протоколів допиту, складених з їх участю.

Одним із факторів, який протидіє, в подальшому, зміні показань, є їх власноручний запис. Найчастіше використовується такий прийом: заносяться до протоколу, по можливості дослівно від першої особи, вільна розповідь, а потім записують уточнюючі запитання, відповіді на які власноручно надаються самою особою, причому кожна із них підписується.

Об'єктивність показань свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого можуть підтверджуватися результатами інших слідчих дій, а також висновками експертів. Слідчі дії та висновки експертів має бути похідним від першого допиту. Під час співставлення їх результатів не повинно бути жодних відмінностей та суперечностей.

Слід зауважити, що наслідки зміни показань можна ліквідувати під час подальшого провадження у справі. Але це вимагає проведення тактичних операцій (комплексу взаємопов'язаних дій та реалізованих при цьому засобів, прийомів, правил, методів тощо), які розробляються та реалізуються слідчим одноособово чи спільно з оперативними співробітниками. Ліквідація наслідків зміни показань вимагає значного часу, якого завжди обмаль при провадженні досудового розслідування, та існує висока вірогідність втрати іншої доказової інформації.

На підставі викладеного пропонується:

– по-перше, під час розслідування кримінальної справи брати до уваги, що зміну показань з боку потерпілого, свідка, підозрюваного чи обвинуваченого легше попереджати, аніж ліквідувати її наслідки;

– по-друге, із метою унеможливлення зміни первинних показань якнайширше використовувати на досудових стадіях провадження справи розглянуту систему тактичних засобів.

М. В. Капустина, кандидат юридических наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридическої академії України імені Ярослава Мудрого

ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ДОКАЗЫВАНИЯ ПО ДЕЛАМ О ЯТРОГЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ

Розглянуто специфіку предмета доказування по кримінальних справах, порушених за фактом учинення злочинів при безпосередньому наданні медичної допомоги. Вказано складнощі процедури доказування в справі у цілому і винуватості конкретного лікаря зокрема.

Производство по уголовным делам, возбужденным по факту совершения преступления при непосредственном оказании медицинской помощи, представляет определенные трудности. Во многом это обусловлено своеобразием предмета доказывания, анализом и оценкой собранной информации, необходимостью использования понятийного аппарата, не являющегося традиционным для работников следственных органов.

Перечень обстоятельств, подлежащих установлению при расследовании ятрогенных преступлений, определяется тремя факторами: 1) предметом доказывания по уголовным делам, обозначенного в ст. 64 УПК Украины; 2) диспозицией статьи или совокупностью статей Особенной части Уголовного кодекса Украины; 3) криминалистической характеристикой данной категории преступлений.

Доказыванию подлежит весь процесс взаимоотношений между врачом и пациентом, начиная с момента его обращения к врачу, предоставление последним медицинской помощи, нарушение стандартов лечения пациента, неблагоприятные последствия, наставшие в период лечения либо по его завершению — вред здоровью или смерть пациента, посткриминальные действия медицинских работников. Традиционно процесс оказания медицинской помощи состоит из трех стадий — диагностирования, лечения и реабилитации. На стадии диагностирования осуществляется сбор анамнеза, осмотр пациента, лабораторное и инструментальное исследование, оценка симптомов, постановка предварительного и клинического диагнозов. На стадии непосредственного лечения осуществляется выбор наиболее апробированной и оптимальной методики лечения, проведение процедур, манипуляций, вмешательств, наблюдение и контроль за их результативностью. На стадии реабилитации принимается решение о предоставлении пациенту последующих процедур и манипуляций, выборе места осуществления медицинских мероприятий и необходимости профилактики. На каждой из перечисленных стадий могут иметь место нарушения правил оказания медицинской помощи, которые в состоянии повлечь наступление неблагоприятных для жизни и здоровья пациента последствий. В этой связи непосредственной задачей следователя при осуществлении доказывания является установление факта нарушения оказания медицинской помощи и наступивших в результате этого неблагоприятных последствий.

Для установления указанного факта необходимо проанализировать признаки, подтверждающие адекватность оказания медицинской помощи, поскольку именно их исследование позволяет полно и все-

сторонне оценить действия медицинских работников. К таким признакам следует отнести: своевременность, достаточность, обоснованность, безопасность, оптимальность, результативность оказания медицинской помощи. Кроме того, тщательному анализу подвергается информация, содержащаяся в медицинских документах о пациенте, о медицинских работниках, сведения об избранной методике лечения конкретной патологии и технологическом процессе определенных лечебных мероприятий, начиная с их подготовки, использования и завершения. При этом сложность доказывания состоит в том, что на сегодняшний день не разработаны и не утверждены унифицированные критерии диагностирования и методики лечения пациентов, поскольку многие заболевания приобретают нетипичные или комбинированные формы, единые требования контроля за оформлением медицинской документации, а именно обязательное электронное дублирование на независимом носителе. В частности, отсутствие правовой регламентации современных методов исследования приводит к тому, что в медицинской практике появились и применяются еще недостаточно апробированные высокоэффективные и сильнодействующие («агрессивные») препараты, методики диагностирования и лечения, которые основаны на генных манипуляциях, лазерных технологиях, трансплантации органов и тканей.

Указанные недостатки существенно усложняют процедуру доказывания по делу в целом и виновность конкретного врача, в частности, поскольку отсутствие утвержденных медицинских стандартов лечения не дает возможности их сопоставления с методикой, избранной конкретным врачом, установления степени критичности этих отклонений и вероятности наступления неблагоприятных последствий. Возможности врачей в совершении посткриминальных действий главным образом связаны с внесением искажений в историю болезни пациента, это приводит к тому, что судебно-следственная практика имеет единичные случаи привлечения к уголовной ответственности медицинских работников.

Реализация доказывания по делам о ятрогенных преступлениях предполагает необходимость использования широкого круга специальных знаний — медицинских (в области клинической, судебной медицины, патологоанатомии), химических, фармацевтических, психологических, технических, криминалистических и других. Так, медицинские знания используются при назначении и проведении судебно-медицинской экспертизы качества оказания медицинской помощи и предоставлении консультаций при проведении таких следственных действий, как допрос потерпевшего, подозреваемого (обви-

няемого), осмотр медицинской документации (историю болезни, медицинской карты амбулаторного и стационарного больного, заключения первичной судебно-медицинской экспертизы, протокола патологоанатомического вскрытия трупа с результатами гистологического исследования, материалов ведомственной проверки), освидетельствование. В случаях наступления неблагоприятных последствий в результате применения лекарственных препаратов используются химические или фармацевтические знания. Для установления причин неисправности медицинского оборудования (аппаратов) применяются технические знания. При анализе психологического состояния врача или пациента используются психологические знания. Криминалистические знания могут использоваться при осмотре медицинской документации, когда врачи, пытаясь скрыть свои преступные действия, вносят искажения.

Таким образом, особенность доказывания по делам о ятрогенных преступлениях состоит в том, что изучению и анализу подлежит весь процесс взаимоотношений между врачом и пациентом и каждый его элемент в отдельности, что позволяет при обязательном использовании специальных знаний установить механизм преступного действия, хронологически увязать каждое действие медицинского работника с конкретным моментом времени и пространства и наступлением неблагоприятных последствий (вред здоровью или смерть пациента).

Л. І. Керик, науковий співробітник
Інституту вивчення проблем злочинності
НАПрН України

ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Обращено внимание на личность потерпевшего как структурный элемент криминалистической характеристики доведения до самоубийства. Данные о потерпевшем позволяют полнее охарактеризовать личность преступника, мотивы совершения преступления, объяснить, почему был выбран данный способ совершения преступления.

1. Дані про потерпілого дозволяють повніше охарактеризувати особу злочинця, мотиви вчинення ним злочину, з'ясувати чому було

обрано даний спосіб учинення злочину. Стаття 120 КК України встановлює, що потерпілим від доведення до самогубства може бути як людина, яка знаходиться у матеріальній чи іншій залежності від винуватого, так і та, яка не перебуває в залежному становищі від злочинця (кваліфікуюча ознака). Р. З. Авакян стверджує, що необхідно всебічно вивчати особу загиблого, відносини і зв'язки в сім'ї, побуті й за місцем роботи, з метою виявлення передсмертної записки, щоденника. Криминолог Н. О. Сафонова зазначає, що особливістю такого злочину є те, що потерпілим може бути не кожна людина. Вплив на неї, який може призвести до самогубства, є можливим лише на певному етапі розвитку людини.

2. Особа потерпілого включає загальні демографічні ознаки: стать, вік, місце проживання, роботи чи навчання, професію, освіту, дані про спосіб життя й виховання в сім'ї, риси характеру, звички й нахили, зв'язки й відносини, віктимність. Існують взаємозв'язки між особливостями особи потерпілого й особи злочинця, що впливає на місце, час, способи вчинення й приховування злочину¹. Відомості про потерпілого, його поведінку відіграють важливу роль для розкриття й розслідування такого злочину, як доведення до самогубства, а аналіз його особи має таке ж значення, що і вивчення особи злочинця. Щоб особу визнали потерпілою від даного злочину внаслідок жорсткого поводження з нею, систематичного приниження її гідності, шантажу, необхідно, щоб самогубство (або замах на нього) вона вчинила умисно, за своїм бажанням і волею, через дії, спрямовані на спричинення організму смертельних ушкоджень.

3. Використання слідчим даних про потерпілого допомагає швидко й повно розслідувати злочин, правильно його кваліфікувати, застосовувати найбільш ефективні тактичні прийоми, індивідуалізувати покарання винного з урахуванням поведінки потерпілого². До чинників, що впливають на вибір злочинцем способу вчинення злочину, належать і особливості особи злочинця. Питанню збирання даних про потерпілого для використання їх у процесі розслідування приділяється певна увага вчених³. Дослідження особи самогубця

¹ Див.: Коновалова В. О. Юридична психологія : акад. курс / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. – С. 257.

² Див.: Сорокотягина Д. А. Собрание и использование данных о личности потерпевшего с целью расследования преступлений : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Д. А. Сорокотягина ; Свердлов. юрид. ин-т. – Свердловск, 1978. – С. 88–92.

³ Там само. – С. 27–29.

допомагає встановити причини самогубства, відрізнити його від інсценування останнього або доведення до самогубства¹.

4. Зв'язок злочинця й потерпілого вивчається криміналістами². Спосіб учинення доведення до самогубства може вибиратися злочинцем з урахуванням близькості відносин між ним і жертвою (потерпілий перебував у матеріальній чи іншій залежності від злочинця). Специфіка розглядуваного злочину полягає в тому, що особа потерпілого, його поведінка у випадку завершеного суїциду може досліджуватися лише опосередковано — через рідних, співробітників, знайомих, передсмертну записку, лист шантажиста тощо.

5. Психологія конфлікту «злочинець — жертва» може набувати різних форм. Причому жертва злочину до злочинної події характеризується певною поведінкою. Залежно від ролі потерпілого в ході реалізації злочинного наміру розрізняють декілька видів типової поведінки з боку жертви: позитивна, нейтральна, провокуюча³.

6. І. А. Алієв наголошує на тому, що особа потерпілого вирізняється: яскраво вираженими емоційними переживаннями, запальністю, вибухами почуттів, пристрасністю, різкими змінами настрою, які їх повністю захоплювали. Потерпілі відрізняються афективним характером емоційних переживань, які в них часто зумовлені негативними рисами характеру: дратівливістю, запальністю, неврівноваженістю, злобою тощо. Їм притаманний сповільнений перебіг психічних процесів, у тому числі емоційних переживань, які є дуже глибокими; їхні рухи мляві, почуття зовні виражаються слабо, нібито вони ні в чому незацікавлені й байдуже ставляться до своєї долі. Менша чисельність потерпілих відрізняється життєрадісністю й значною рухливістю, уразливістю. Вони поспішно приймають рішення, поводяться необдуманно, легковажно. Через систематичне приниження їх особистої гідності або жорстокого поводження вони стають поривчастими, схильними до афекту, бурхливих емоцій⁴.

¹ Див.: Зеленковский С. П. Установление и использование данных о личности потерпевшего при расследовании убийств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / С. П. Зеленковский ; Киев. гос. ун-т. – Киев, 1983. – 17 с.

² Див.: Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – С. 17.

³ Див.: Коновалова В. О. Юридична психологія : акад. курс / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2004. – С. 155.

⁴ Алієв І. А. Некоторые вопросы криминологической характеристики доведения до самоубийства / И. А. Алиев // Вопросы криминологии, криминологии и судебной экспертизы. – Баку, НИИСЭ, 1972. – № 15 – С. 82–91.

Найчастіше спроби суїциду спостерігаються в період гострих ситуаційних депресивних реакцій невротичного рівня. Такі розлади, як алкоголізм, наркоманія, органічні захворювання головного мозку, неврози, психопатія, а також важкі соматичні захворювання, що викликають загальне ослаблення психічної діяльності, полегшують виникнення суїцидальних дій, відзначені у спостереженнях дослідників у 68 % суїцидентів¹.

7. При завершеному самогубстві — кримінолог Л. М. Шестопалова описує самогубця так: чоловік — віком старше 55 років, психічно здоровий, стан соматичного здоров'я якого може погіршуватись; самотній (розлучений чи вдовець), який проживає окремо від дорослих дітей або взагалі їх не має; українець (або росіянин), громадянин України, який переважно не працює, а якщо працює, то займає, як правило, невисоку посаду, тому його матеріальне становище є незадовільним; тип темпераменту — меланхолійний; рівень інтелекту — низький або середній; мета життя — досягнення добробуту; політично, громадсько, релігійно неактивний, але його моральні якості наближаються до високих; у момент учинення самогубства він не перебував у стані алкогольного сп'яніння. Потерпілому від доведення до самогубства властиві такі елементи: дівчина — 16–17 років, донька, співмешканка або знайома злочинця; має середню освіту; працює чи навчається; за місцем зайнятості й у побуті характеризується позитивно, не вживає алкоголю, наркотиків; перебуває в матеріальній чи іншій залежності від винного, зазнаючи моральної чи фізичної агресії з його боку; про намір учинити самогубство переважно не попереджає і передсмертної записки не залишає².

8. При розслідуванні даного злочину необхідно вивчити такі взаємозв'язки: а) особа потерпілого від доведення до самогубства — особа злочинця; б) особа потерпілого — спосіб учинення злочину — сліди злочину; в) особа потерпілого — спосіб учинення злочину — особа злочинця; г) час, обстановка, місце злочину — особа потерпілого.

¹ Див.: Кравченко Л. П. Деякі правові і судово-експертні аспекти проблеми суїцидів // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / Л. П. Кравченко, В. В. Єгоров, Т. М. Єгорова. – 2002. – Вип. 2. – С. 545–549.

² Шестопалова Л. М. Самогубство та доведення до самогубства: заходи протидії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Л. М. Шестопалова ; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2001. – С. 16.

Д. В. Ким, доктор юридических наук, доцент, заместитель начальника по учебной работе Барнаульского юридического института МВД России

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУДЕБНОГО РАССМОТРЕНИЯ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ

Розглянуто дискусійні питання, пов'язані зі структурою криміналістичної методики як частини криміналістичної науки. Відстояно позицію по виділенню самостійної категорії «криміналістична характеристика судового розгляду кримінальних справ», яка відображає особливості криміналістичних методик з позиції ситуаційного підходу.

Как и всякая самостоятельная область научного знания, криминалистика имеет свой предмет, решает свои специфические задачи с помощью обширного арсенала методов научного исследования.

Современная концепция деятельностного подхода на предмет науки криминалистики позволяет рассматривать деятельность субъектов доказывания как одну из подсистем (блоков) в информационно-познавательной системе, именуемой в методике расследования преступлений и их судебного рассмотрения криминалистической характеристикой расследования и криминалистической характеристикой судебного рассмотрения уголовных дел, на что правильно обратил внимание В. К. Гавло¹. Другую подсистему указанной методики представляет криминалистическая характеристика преступлений, отражающая закономерности по подготовке, совершению и сокрытию преступлений. Указанные подсистемы тесно связаны между собой сложными явлениями и процессами, центральным, ключевым из которых является криминалистическая (следственная) ситуация. Именно через информационную структуру криминалистической ситуации, состоящую из данных, относящихся к криминалистической характеристике преступлений, криминалистической характеристике расследования и криминалистической характеристике судебного рассмотрения уголовных дел, происходит пересечение этих трех подсистем и проявляется их общность в общей системе — методике

¹ Гавло В. К. О понятии, значении и задачах методики расследования отдельных видов преступлений / В. К. Гавло // Борьба с преступностью на современном этапе. – Барнаул, 1982. – С. 109–118.

расследования преступлений и их судебного рассмотрения. Согласно такому подходу, расследуемое событие преступления, закрепленное в криминалистической ситуации в доказательствах, является основой деятельности субъектов доказывания, то есть тем информационно-структурным развивающимся элементом, который познают под своим углом зрения, исходя из целей и задач уголовного судопроизводства, а также в пределах своих уголовно-процессуальных полномочий орган дознания, следователь, прокурор, суд (судья).

При этом необходимо отметить, что с принятием УПК РФ в юридической литературе развернулась дискуссия относительно того, является ли суд субъектом доказывания?

Ряд авторов считает, что в условиях состязательности уголовного процесса суд в исследовании доказательств должен занимать пассивную роль¹.

Другие, наоборот, настаивают на статусе суда как субъекта доказывания².

Если обратиться к анализу норм Уголовно-процессуального кодекса РФ (далее — УПК РФ), то ч. 1 ст. 86 УПК РФ относит суд к субъектам, уполномоченным собирать доказательства, в то же время это не является его обязанностью как было предусмотрено в ст. 3 УПК РСФСР.

На предварительном слушании суд вправе допросить свидетеля и приобщить к делу документы, указанные в ходатайстве сторон (ч. 3 ст. 235 УПК РФ). В судебном же разбирательстве суд проверяет и оценивает доказательства, полученные на досудебных стадиях, допрашивая подсудимого, свидетеля, потерпевшего, эксперта (ч. 3, ст. 275, ч. 3 ст. 278, ст. 282 УПК РФ), по собственной инициативе может назначить судебную экспертизу (ч. 1 ст. 283 УПК РФ). Закон не запрещает суду проводить и другие процессуальные действия, такие как осмотр, следственный эксперимент, освидетельствование, предъявление для опознания и др. (статьи 287–290 УПК РФ), по-

¹ См., напр., Григорьева И. Принципы уголовного процесса и доказательства / И. Григорьева // Российская юстиция. – 1995. – № 8. – С. 40; Волчецкая Т. С. Изменение уголовно-процессуальной политики российского государства: основные направления / Т. С. Волчецкая // Новое в уголовно-процессуальном законодательстве РФ: проблемы теории и практики : материалы науч.-практ. конф. / под ред. проф. Т. С. Волчецкой. – Калининград : Изд-во КГУ, 2003. – С. 12; и др.

² Ковтун Н. Н. О роли суда в доказывании по уголовным делам в свете конституционного принципа состязательности процесса / Н. Н. Ковтун // Государство и право. – 1998. – № 6. – С. 59–63; Лупинская П. Доказательства и доказывание в новом уголовном процессе / П. Лупинская // Росс. юстиция. – 2002. – № 7. – С. 7 и др.

сколькучу указанные действия направлены на проверку имеющихся в деле сведений (доказательств). Именно исследуя (проверяя и оценивая) представленные в судебное заседание сведения (ч. 1 ст. 74 УПК РФ), суд (и только он) в конечном итоге признает их доказательственное значение, фиксируя в протоколе судебного заседания. Именно суд формирует итоговый вывод и решение о доказанности обстоятельств, входящих в предмет доказывания (статьи 73 и 299 УПК РФ).

Таким образом, в условиях состязательности уголовного процесса, в деятельности суда, не являющегося органом уголовного преследования, присутствуют все элементы процесса доказывания, а его исключение из субъектов доказывания является не обоснованным.

Анализ научных исследований показывает, что если вопросам, касающимся криминалистической характеристики преступления, криминалистической характеристики расследования преступления и их структур, уделялось достаточно внимания,¹ то понятие «криминалистическая характеристика судебного рассмотрения» и ее структура практически не исследовались.

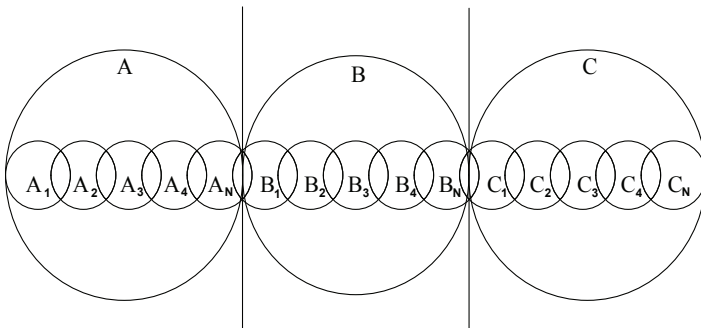
Тенденции развития современной криминалистики позволяют говорить о том, что понятие «криминалистическая характеристика судебного рассмотрения уголовных дел», наряду с «криминалистической характеристикой преступления» и «криминалистической характеристикой расследования» является структурным элементом единой криминалистической методики раскрытия, расследования и судебного рассмотрения уголовных дел. Все эти характеристики не являются тождественными, не поглощаются одна другой, а в научных и практических целях их целесообразно различать. Такой подход позволяет расширить категориальный аппарат криминалистической науки и способствует более углубленному ее изучению².

¹ См., напр.: Колесниченко А. Н. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесниченко. – Харьков, 1976. – С. 10, 14; Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р. С. Белкин. – М., 1997. – С. 306-319 и др.

² См., напр.: Гавло В. К. Методические аспекты и некоторые пути развития криминалистики / В. К. Гавло // Актуальные проблемы криминалистики : материалы междунар. конф. – Харьков, 2003. – С. 18–21; Комиссаров В. И. Проблемы борьбы с преступностью и их место в предмете криминалистики / В. И. Комиссаров // Актуальные проблемы криминалистики : материалы междунар. конф. – Харьков, 2003. – С. 27; Ким Д. В. Проблемы теории и практики разрешения криминалистических ситуаций в процессе раскрытия, предварительного расследования и судебного рассмотрения уголовных дел : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Д. В. Ким. – Омск, 2009. – С. 21–22 и др.

Таким образом, криминалистическая характеристика судебного рассмотрения уголовных дел, отталкиваясь от криминалистической характеристики преступлений и криминалистической характеристики их расследования, в то же время ориентируется на них, на их информационную базу. Она имеет свою внутреннюю специфическую базу саморазвития, которая позволяет понять в генезисе специальный криминалистический (а не уголовно-процессуальный) ход, этапы и самое главное — поисковую сущность деятельности суда (судьи) криминалистическими средствами, тактическими приемами и методами с учетом складывающихся ситуаций.

Схематично взаимосвязь выделенных криминалистических характеристик, а также сопутствующих им криминалистических ситуаций (преступления, предварительного расследования и судебного рассмотрения уголовных дел) в самом обобщенном виде можно изобразить следующим образом:

где:

блок А отражает криминальную деятельность преступника в ситуациях преступления и знания о ней, содержащиеся в криминалистической характеристике совершения отдельных видов и групп преступлений;

A_1 — начало преступной деятельности (предкриминальная ситуация); A_2 — A_4 — ситуации, складывающиеся в процессе совершения преступления (криминальные ситуации); A_N — окончание преступной деятельности (посткриминальная ситуация);

блок В отражает криминалистическую деятельность субъекта доказывания в ситуациях предварительного расследования и знания о ней в криминалистической характеристике раскрытия, расследования и предотвращения отдельных видов и групп преступлений;

V_1 — начало предварительного расследования (ситуация складывающаяся на первоначальном этапе предварительного расследования); V_2 — V_4 — ситуации, складывающиеся на дальнейшем этапе предварительного расследования; V_N — окончание предварительного расследования (ситуация складывающаяся на заключительном этапе предварительного расследования);

блок С отражает криминалистическую деятельность суда (судьи) в ситуациях судебного рассмотрения уголовных дел и знания о ней, содержащиеся в криминалистической характеристике судебного рассмотрения отдельных видов и групп преступлений;

C_1 — начало судебного разбирательства (ситуация, складывающаяся на первоначальном этапе судебного разбирательства уголовных дел); C_2 — C_4 — ситуации, складывающиеся на дальнейшем этапе судебного разбирательства уголовных дел; C_N — окончание судебного разбирательства и постановление обвинительного приговора (ситуация складывающаяся на заключительном этапе судебного разбирательства уголовных дел);

■ — часть информационной структуры ситуации, которая переходит в другую (последующую) ситуацию и влияет на ее развитие (переходные ситуации).

Следует заметить, что приведенная общая схема не является жесткой и окончательной и может быть дополнена и детализирована с учетом особенностей этапов деятельности субъектов, вовлеченных в орбиту уголовного судопроизводства. В частности, каждую из трех ситуаций, относящихся к той или иной криминалистической характеристике, можно подразделить на более частные, складывающиеся на том или ином этапе. Например, криминалистическая ситуация, складывающаяся на первоначальном этапе предварительного расследования, может быть ограничена рамками: в одних случаях, от момента возбуждения уголовного дела до появления подозреваемого; в других — до появления обвиняемого.

Наконец, схему можно дополнить более крупными блоками, например, такими как криминалистическая характеристика оперативно-розыскной и розыскной деятельности. Изучение их в частных методиках, полагаем, позволит повысить эффективность криминалистических рекомендаций по раскрытию и расследованию преступлений, а также их судебному рассмотрению, что, в конечном счете, будет способствовать оптимизации деятельности по уголовным делам субъектов доказывания.

С. О. Книженко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ШКОДИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

Рассмотрены актуальные проблемы определения размера ущерба, причиненного незаконной добычей полезных ископаемых. Предложены пути решения отдельных проблемных вопросов, связанных с установлением ущерба, в частности разработка соответствующих такс, методик и использование возможностей судебных экспертиз.

Значних збитків державі завдає незаконне видобування корисних копалин. Слід зазначити, що незаконний видобуток корисних копалин має місце по всій території України. Так, у Луганській, Донецькій області предметом злочинного посягання є вугілля; Одеській — пісок, камінь-ракушняк, глинозем; Черкаській — торф, бентоніт, граніт, гранодіорит; Харківській — пісок формувальний, підземні води; Хмельницькій — доломіти, вапняки. Кількість злочинів, пов'язаних з незаконним видобуванням корисних копалин, постійно збільшується. Саме тому ця галузь сьогодні є пріоритетом діяльності органів внутрішніх справ, зокрема державної служби боротьби з економічними злочинами.

Слід указати, що при розслідуванні незаконного видобування корисних копалин слідчі, прокурори та судді допускають низку недоліків, що призводять до незаконного закриття кримінальної справи, неповноти розслідування або до невідповідності призначеного покарання вчиненому злочину. Одним із недоліків є те, що слідчий, прокурор, суддя не визначають розмір шкоди при розслідуванні досліджуваних злочинів.

Варто зазначити, що порушення правил охорони надр (в тому числі й незаконне видобування корисних копалин) злочин з формальним складом (ст. 240 Кримінального кодексу України). Кримінальна відповідальність настає з моменту вчинення злочинного діяння, а настання суспільно небезпечних наслідків не є обов'язковими. Така ситуація на практиці призводить до того, що слідчі, прокурори, судді всупереч ст. 64 КПК України не обтяжують себе обов'язком доведення шкоди, спричиненої незаконним видобутком корисних копалин. На жаль, правозастосовна практика у сфері охорони довілля є такою,

коли правоохоронні органи реагують в основному на злочинні правопорушення безробітних місцевих мешканців, які таким чином намагаються заробити на своє існування. Як правило, ці особи вчиняють злочини епізодично та в невеликих розмірах (тобто кількість незаконно добутих корисних копалин не значна і, як правило, має малу територію). Члени організованих злочинних угруповань у сферу дії правоохоронних органів та судів практично не потрапляють. Організоване злочинне угруповання, як правило, веде незаконний видобуток корисних копалин тривалий час, на великій території й має значні обсяги незаконно видобутих копалин. Правоохоронні органи при розслідуванні вказаних слідчих ситуацій не визначають завдану злочином шкоду навколишньому природному середовищу. Результатом таких дій є те, що особі, яка вперше незаконно видобула кілька тонн корисних копалин, і злочинцям, які протягом тривалого часу незаконно видобували сотні тонн корисних копалин й заробили на цьому десятки мільйонів гривень, суд призначає покарання у вигляді штрафу. Вважаємо таку ситуацію неприпустимою.

Згідно зі ст. 64 КПК України при провадженні досудового слідства, дізнання у розгляді кримінальної справи в суді підлягають доказуванню:

1) подія злочину (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення злочину);

2) винність обвинуваченого у вчиненні злочину і мотиви злочину;

3) обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого, а також інші обставини, що характеризують особу обвинуваченого;

4) характер і розмір шкоди, завданої злочином, а також розмір витрат закладу охорони здоров'я на стаціонарне лікування. Зауважимо, що перелік обставин, які підлягають встановленню, є обов'язковим. Як правило, слідчий, прокурор, суд не мають суттєвих проблем з доказуванням події злочину, винності обвинуваченого у вчиненні злочину. Водночас питання встановлення характеру і розміру шкоди, завданої незаконним видобутком корисних копалин, мають низку невирішених аспектів.

Так, необхідно зазначити, що сьогодні методик або такс, які б визначали розмір шкоди навколишньому природному середовищу, спричиненої в результаті незаконного видобутку корисних копалин, не розроблено. Водночас відсутність таких методик не може бути

причиною неповноти та необ'єктивності досудового та судового слідства при розслідуванні досліджуваних злочинів.

Вважаємо за необхідне Міністерству екології та природних ресурсів розробити методика нарахування та відшкодування збитків від незаконного видобутку корисних копалин. На нашу думку, дана методика повинна визначати загальну суму шкоди в результаті незаконного видобутку корисних копалин, а саме:

- шкоду, спричинену надрам в результаті втрати запасів корисних копалин;
- шкоду, спричинену в результаті несплати податків за користування надрами;
- шкоду, спричинену земельним та рослинним ресурсам у результаті знищення (деградації) ґрунту;
- затрати на проведення робіт з оцінки розмірів шкоди надрам та шкідливого впливу на навколишнє природне середовище.

Сьогодні, враховуючи відсутність указаної методики, визначити розмір шкоди, спричиненої навколишньому природному середовищу в результаті незаконного видобутку корисних копалин, можливо при призначенні судових експертиз, а саме:

- геологічної експертизи — з метою визначення шкоди, спричиненої надрам в результаті втрати запасів корисних копалин;
- судово-екологічної експертизи — з метою визначення виду джерела негативної антропогенної дії; характеристику негативної антропогенної дії на навколишнє природне середовище в часі та в просторі; встановлення механізму негативної антропогенної дії; визначення масштабів негативної антропогенної дії.

Зазначимо, що в Україні клас судово-екологічної експертизи тільки розвивається. У Російській Федерації судово-екологічна експертиза визначена самостійним родом судових експертиз і має такі види: дослідження екологічного стану об'єктів ґрунтово-геологічного походження; дослідження екологічного стану природних та штучних біоценозів та дослідження радіаційної обстановки.

Експертами в галузі судово-екологічної експертизи можуть бути екологи; біологи; географи; спеціалісти, що мають ґрунтово-агрохімічну, технічну освіту; працівники спеціально уповноважених органів у галузі природокористування та охорони навколишнього природного середовища.

В. А. Колесник, кандидат юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної академії Служби безпеки України

ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрены отдельные тактические аспекты использования материалов оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности в интересах уголовного судопроизводства. Акцентировано внимание на сложностях, которые возникают на пути использования следователем результатов оперативной деятельности в ходе расследования.

У 70-х роках ХХ століття набуло визнання уявлення про криміналістичну тактику як про самостійний розділ криміналістики, що вивчає не загальні питання розслідування злочинів чи проведення окремих слідчих дій, а проблеми інтенсифікації слідчої діяльності. У подальшому цей принциповий висновок у більшості криміналістів вже не викликав серйозних заперечень, його стали розглядати як очевидний, такий, що відповідає реальному стану розвитку криміналістичного наукового знання. Увага дослідників поступово стала переключатись з вивчення загальнотеоретичних проблем криміналістичної тактики на більш глибокий розгляд окремих елементів її предмета¹. До таких елементів предмета криміналістичної тактики сьогодні відносять й тактику використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в розслідуванні злочинів, що безсумнівно впливає на інтенсифікацію слідчої діяльності.

Використання оперативних сил та засобів під час розслідування злочинів, віднесених до підслідності Служби безпеки України, дає змогу більш правильно й точно визначити основні напрями і завдання розслідування кримінальної справи, розширює можливості для якісної перевірки висунутих слідчих версій, сприяє виявленню джерел і шляхів отримання доказів, підвищує ефективність слідчих дій, дає можливість глибокого вивчення особи підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого та свідка, в окремих випадках може істотно вплинути на зміст слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування спра-

¹ Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография / И. А. Возгрин. – СПб. : Юрид. центр ПРЕСС, 2003. – С. 206.

ви. Окрім того, оперативно-розшукові та контррозвідувальні заходи, які здійснюються під час досудового слідства, сприяють не лише розкриттю злочинів, а й успішному розв'язанню низки специфічних контррозвідувальних завдань, що стоять перед органами СБ України.

Науковці й практики вказують на те, що проблема використання в кримінальному судочинстві результатів оперативно-розшукової діяльності набуває сьогодні особливого значення у зв'язку із зростанням кількості тяжких злочинів і особливо їх організованих форм і відмовлятися від використання таких матеріалів у доказуванні не слід¹. Наукова розробка таких питань потребує окремого самостійного дослідження.

Практика розкриття й розслідування злочинів проти основ національної безпеки напрацювала певні принципи використання оперативних засобів з метою забезпечення завдань судочинства:

– кожний оперативний засіб треба застосовувати під час розслідування справи лише тоді, коли це викликано слідчою ситуацією;

– в разі застосування будь-якого нового оперативного засобу слід враховувати, які засоби вже були використані і якими є результати їх застосування;

– оперативні засоби, що використовуються під час розслідування, повинні доповнювати один одного, узгоджуватись із слідчими діями і сприяти більш швидкому розв'язанню завдань кримінального судочинства.

Тактичні підходи до використання матеріалів оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності в кримінальному судочинстві зумовлені необхідністю зведення до мінімуму розшифровки негласних сил, засобів і методів такої діяльності, відсутністю обставин, які можуть заважати їх передачі в органи розслідування, а також можливістю нейтралізації створюваного окремими засобами масової інформації враження щодо глобального поширення і використання оперативних засобів усупереч інтересам особи і держави.

Науковці, що працювали в системі органів КДБ, ще в попередні роки і до прийняття законів «Про оперативно-розшукову діяльність», які діють нині в країнах, що входили до складу колишнього СРСР,

¹ Шумило М. Є. Наукові засади використання оперативно-розшукових матеріалів в доказуванні у кримінальних справах / М. Є. Шумило // Судова реформа в Україні: Проблеми і перспективи : матеріали наук.-практ. конф., 18–19 квіт. 2002 р. – Х., 2002. – С. 188–191.

пропонували такі основні форми використання оперативно-розшукових матеріалів та оперативної інформації в інтересах розслідування справи:

- перетворення (трансформація) оперативної інформації в судові докази;
- використання оперативної інформації для прийняття деяких кримінально-процесуальних рішень;
- використання оперативної інформації через криміналістичну тактику.

При цьому звертали увагу на те, що можливість трансформації оперативної інформації не означає того, що будь-які дані, отримані оперативним шляхом, можуть бути визнані судовими доказами. Найбільш перспективними з точки зору трансформації вважалися деякі первинні оперативно-технічні документи, фонограми, фотографії, відеозаписи. Трансформація вважалася виключною формою використання оперативної інформації на попередньому розслідуванні. До неї зверталися лише за згоди керівництва КДБ і за наявності надзвичайних обставин, які виключали можливість легалізації оперативних даних іншим способом. З метою з'ясування питання щодо використання оперативної інформації для прийняття кримінально-процесуальних рішень, необхідно було мати на увазі, що й на ті часи закон вимагав фактичних даних у формі судових доказів лише для прийняття окремих, найбільш важливих процесуальних рішень. Для більшості інших рішень процесуального характеру закон таких обмежень не містив. Тим самим допускалась можливість використання для прийняття процесуальних рішень інформації не процесуального характеру. На цій підставі вважалося, що оперативні дані можуть використовуватися як підстави для прийняття рішень про порушення кримінальної справи або відмови в її порушенні, про проведення слідчих дій, обрання запобіжного заходу або його відміни. Водночас науковці зазначали, що основна маса оперативної інформації при розкритті й розслідуванні державних злочинів використовується саме через слідчу тактику.

Сьогодні ст. 10 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено основні напрями використання матеріалів ОРД в інтересах кримінального судочинства, а ст. 65 Кримінально-процесуального кодексу України протоколи оперативно-розшукових заходів з додатками до них прямо віднесено до джерел доказів. Проте навіть передбачене законом використання таких матеріалів безпо-

середньо слідчим має певні складнощі, що зумовлені низкою причин. До таких причин слід віднести:

- існуючі недоліки в організації взаємодії слідчих, а також і дізнавачів органу дізнання з суб'єктами оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності;

- відсутність налагодженої системи обміну оперативною інформацією, що отримана співробітниками оперативних підрозділів, зі слідчим, доказовою інформацією, яка отримана слідчим під час проведення слідчих дій, з оперативними працівниками, котрі здійснюють оперативний супровід розслідування кримінальної справи;

- відсутність належних знань працівників слідчих та оперативних підрозділів щодо тактики використання оперативних матеріалів у кримінальному судочинстві.

У певних випадках використанню негласно отриманих матеріалів оперативної діяльності в інтересах розслідування кримінальної справи заважає відчуття загрози власній безпеці оперативних співробітників або оперативним джерелам у разі їх розшифрування. В окремих випадках співробітники оперативних підрозділів, побоюючись негативної реакції громадськості на оприлюднення фактів проведення ними негласних заходів, не передають отримані результати слідчому попри те, що самі розуміють і усвідомлюють значення таких матеріалів для розслідування. У результаті цього втрачаються можливості всебічного і повного дослідження обставин справи з використанням всіх гласних та негласних засобів, що є в розпорядженні правоохоронних органів і використовуються співробітниками їх підрозділів і служб на законних підставах.

Науковці, які досліджують питання використання матеріалів ОРД у кримінальному судочинстві, звертають увагу на те, що потреба розв'язання таких питань стає сьогодні ще більше актуальною, коли особливе значення відводиться об'єктивізації доказування і коли науково визначено, що методологічною основою використання результатів оперативно-розшукової діяльності в інтересах кримінального процесу повинні слугувати положення теорії пізнання, пов'язані з такими категоріями, як добування і збирання, перевірка і оцінка результатів оперативно-розшукової діяльності, котрі входять до кримінального процесу як докази або слугують орієнтуючою інформацією. Ми цілком погоджуємося з В. К. Знікіним у тому, що в практичній роботі з розкриття й розслідування злочинів зв'язок оперативно-розшукової діяльності й кримінального процесу повинен

мати вираз у різних формах взаємодії оперативних співробітників і слідчих¹, а розроблення цих форм і конкретних прийомів взаємодії, так само як і тактичних прийомів використання матеріалів оперативної діяльності в інтересах кримінального судочинства, повинно враховувати сучасний стан нормативно-правової бази та сучасні можливості діяльності слідчих й оперативних підрозділів. Це й має стати одним із актуальних завдань криміналістичної тактики.

І. А. Колесник, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ЗАПОБІГАННЯ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК У ПОКАЗАННЯХ СВИДКІВ

Рассмотрено значение систематизации тактических приемов, способствующих получению достоверной информации в ходе допроса. Предложена система тактических приемов нейтрализации добросовестных ошибок в показаниях свидетелей.

Важливим напрямом криміналістичної тактики у виявленні й одержанні повної, достовірної інформації є розробка та впровадження системи тактичних прийомів, спрямованої на запобігання добросовісних помилок у показаннях свідків. Значна кількість тактичних прийомів допиту свідків дозволила порушити питання про існування їх систем, які підпорядковуються не лише загальним завданням провадження відповідної слідчої дії, й тим конкретним цілям, обумовленим обстановкою, що створилася. Розробка систем тактичних прийомів є вкрай необхідною, такі системи можуть надати неоціненну організаційну й методичну допомогу слідчому у виявленні прогалин у його особистому досвіді й у стимулюванні його до професійної творчості.

Упорядкування відповідних тактичних прийомів може бути здійснено на основі їх систематизації, що відіграє важливу роль при виділенні із загальної кількості тактичних прийомів тих із них, які за ознаками подібності можуть бути об'єднані у самостійні групи. Така

¹ Зникин В. К. Оперативно-розыскное обеспечение раскрытия и расследования преступлений: монография / В. К. Зникин. – Кемерово : ГУ Кемеровский университет, 2003. – С. 29.

систематизація потребує виконання синтетичної функції, пов'язаної з об'єднанням тактичних прийомів у різні сукупності відповідно до об'єктивно існуючих між ними закономірних зв'язків.

Система тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків, повинна охоплювати три відповідні підсистеми тактичних прийомів, які доцільно розподілити залежно від стадії формування показань, на якій виникли такі помилки:

I. підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок сприйняття: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення помилок при зоровому чи слуховому сприйнятті: а) зіставлення показань, що одержані з даними огляду місця події; б) постановка уточнюючих запитань; в) надання свідку можливості пояснити суперечності між показаннями й даними місця події; г) пред'явлення речових доказів; г) допит на місці події; д) оголошення фрагментів показань інших осіб, що не збігаються із показаннями допитуваного; е) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей; 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення помилок при сприйнятті смаку, запаху чи на дотик: а) постановка доповнюючих запитань про асоціативні відчуття під час сприйняття смаку, запаху чи на дотик; б) постановка уточнюючих запитань; в) пред'явлення речових доказів; г) надання можливості свідку повторного сприйняття смаку, запаху чи на дотик; г) надання йому можливості пояснити причини суперечностей між первинними свідченнями й показаннями, що даються після повторного сприйняття.

II. Підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок запам'ятовування: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на актуалізацію забутої інформації: а) постановка нагадуючих запитань; б) пред'явлення речових і письмових доказів; в) демонстрація іншої матеріалізованої інформації; г) використання зображувальних можливостей допитуваного; г) оголошення фрагментів показань інших осіб щодо забутої інформації допитуваним; д) допит на місці події; 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення «фантастичних нашарувань»: а) постановка уточнюючих запитань; б) пред'явлення матеріалізованої інформації (фотозображень); в) пред'явлення речових доказів; г) оголошення результатів інших слідчих дій; г) оголошення висновків експерта; д) допит на місці події.

III) Підсистема тактичних прийомів, спрямована на нейтралізацію добросовісних помилок відтворення: 1) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення лінгвістичних помилок допитуваного: а) постановка уточнюючих запитань; б) оголошення показань допитуваного, які він дав раніше, що суперечать одержаним показанням (форми оголошення можуть бути різні: при виявленні омонімії доцільно усно оголосити попередні показання чи пред'явити протокол допиту для ознайомлення; при виявленні фонетичної редукції або метатези треба пред'являти аудіо-, чи відеозапис первинного допиту); в) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей у показаннях; г) пред'явлення матеріалізованої інформації (даних словників, довідників тощо); 2) блок тактичних прийомів, спрямований на усунення логічних помилок допитуваного: а) постановка уточнюючих запитань; б) постановка запитань про обставини, що передують, супроводжують чи слідує за подією злочину; в) постановка запитань у хронологічній чи логічній послідовності; г) оголошення фрагментів показань інших осіб, що не збігаються із показаннями допитуваного; г) надання свідку можливості пояснити причини суперечностей у показаннях.

Запропонована система прийомів є найбільш типовою. У процесі її використання ефективним прийомом може стати кожен із зазначених або їх комплекс, залежно від психологічних особливостей допитуваного і своєрідності добросовісних помилок, які слід нейтралізувати.

В. В. Колесніков, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗВ'ЯЗОК ПОНЯТЬ «ПРИЧИНА ПОЖЕЖІ» ТА «ДЖЕРЕЛО ЗАПАЛЮВАННЯ» Й ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ

Рассмотрены понятия «причина пожара» и «источник возгорания», их соотношение, причинно-следственная связь и значение для методики расследования преступлений, связанных с пожарами.

Сучасний стан криміногенної ситуації в Україні характеризується збільшенням кількості тяжких злочинів проти життя та здоров'я лю-

дей, майнових інтересів громадян та держави, у тому числі зростанням кількості пожеж.

Аналіз судово-слідчої практики дає можливість зробити висновок, що розслідування злочинів, пов'язаних з пожежами, перебуває не на високому рівні. Це обумовлено рядом причин, однією з яких є недостатність досвіду слідчих, які провадять розслідування злочинів даної категорії. Разом зі знанням кримінально-правових, кримінально-процесуальних, криміналістичних та інших питань правової галузі слідчому, на наш погляд, необхідно володіти деякими мінімальними знаннями у пожежній справі, знати спеціальну термінологію, особливості виникнення та розвитку пожежі, вміти користуватися нормативною документацією.

Виникнення та розвиток пожежі являє собою не випадкове стихійне явище, а підпорядковується визначеним закономірностям, які властиві процесам горіння різноманітних речовин і матеріалів, і можливе після настання певних умов, у результаті збігу цілого ряду обставин.

У спеціальній нормативній літературі термін «пожежа» визначається як «неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, що розповсюджується у часі та просторі». Розглядаючи пожежу як процес горіння, що викликає шкідливі наслідки, таке визначення, на наш погляд, не враховує ряд суттєвих моментів. Відповідно до кримінального закону пожежа є злочином у тих випадках, коли її виникнення і розвиток перебуває у причинному зв'язку з необережним або умисним, кримінально караним діянням особи, у результаті чого настали суспільно небезпечні наслідки. Тому з юридичної точки зору пожежу слід визначити як неконтрольоване горіння поза спеціальним вогнищем, яке виникло внаслідок протиправного діяння особи, у результаті якого настають суспільно небезпечні наслідки. До таких наслідків належать: заподіяння фізичної шкоди життю і здоров'ю людей (та) або знищення й пошкодження майна.

Відомо, що для виникнення і розвитку горіння необхідні три обов'язкових компоненти: джерело запалювання, горюча речовина й окислювач, які взаємопов'язані між собою. При нормальних умовах як окислювач виступає кисень, що знаходиться у повітрі, горючу речовину становлять предмети та матеріали навколишньої обстановки, які здатні горіти. Термін «джерело запалювання» у нормативній літературі має декілька інтерпретацій. Так, ДСТУ — 2272–93 «Пожежна безпека. Терміни, та визначення» визначає джерело запалю-

вання, «як теплову енергію, що призводить до займання». Згідно з Правилами влаштування електроустановок джерело запалювання це «тіло, що горить або розжарене, а також електричний розряд, який має запас енергії та температуру, достатню для виникнення горіння інших речей». ГОСТ 12. 1. 004–91 «Пожарная безопасность. Общие требования» визначає джерело запалювання як «засіб енергетичного впливу, який є ініціатором виникнення горіння». Крім того, цей же стандарт класифікує джерела запалювання за природою виникнення, таким чином: 1) розряди атмосферної електрики; 2) теплові прояви електроструму; 3) іскри статичної електрики; 4) фрикційні іскри (іскри удару, тертя); 5) нагрів окремої поверхні, яка контактує з горючим середовищем; 6) самозаймання; 7) відкрите полум'я.

Згадані нормативні акти містять несуперечливі визначення джерела запалювання, зазначаючи його різноманітні властивості, але найбільш повним та зручним, на наш погляд, є визначення, подане у ГОСТі 12. 1. 004–91, адже через класифікацію джерела запалювання за природою виникнення він розкриває його сутність, що може надати дійову допомогу слідчому у висуненні версій про причину пожежі.

Наведені умови виникнення горіння досить повно ілюструють причинно-наслідковий зв'язок між джерелом запалювання та причиною пожежі, що поряд із іншими обставинами необхідно враховувати при розслідуванні пожеж.

Беручи до уваги те, що при пожежі у процесі горіння навколишня обстановка суттєво змінюється під впливом вогню та інших небезпечних факторів пожежі, а також дій, що спрямовані на гасіння пожежі, враховуючи, що не завжди відразу вдається визначити джерело запалювання, при розробці версій про причину пожежі необхідно розглядати всі можливі види джерела запалювання, не обминаючи і таких, які на перший погляд здаються малоімовірними.

У ході аналізу орієнтуючої та додаткової інформації, яка надходить під час розслідування, коло версій про джерело запалювання та причину пожежі, визначене на початковому етапі розслідування, може бути змінено. Слід пам'ятати, що оскільки у процесі розслідування висувається декілька версій про причину пожежі та джерело запалювання, то слідчому необхідно виконати всі передбачені законом заходи (слідчі дії, організаційні та оперативно-розшукові), спрямовані на якісне дослідження кожної з версій, які виникли, у повному обсязі, незважаючи на те, що одна з них буде здаватися найбільш імовірною.

Знання особливостей виникнення і розвитку пожежі, спеціальної термінології, нормативної документації на стадії розслідування дає можливість звернути увагу на обставини, пов'язані з виявленням, фіксацією та вилученням доказів, більш повно оцінити взаємозв'язок з'ясованих явищ для встановлення істини у справі.

И. М. Комаров, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой судебной экспертизы и криминалистики Белгородского государственного университета

ПОНЯТИЕ ВЕРСИИ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ

Надано загальний аналіз генези криміналістичного вчення про версію і планування та обґрунтування поняття версії слідчої дії і його авторське визначення.

Начало разработки учения о криминалистической версии и планировании расследования преступлений и судебного разбирательства по уголовному делу отечественная криминалистика связывает с именем В. И. Громова.

В специальной литературе советского периода первые рекомендации по планированию расследования и построению умозаключений при работе с доказательствами были сделаны Н. В. Крыленко «Дознание и предварительное следствие (теория и техника расследования преступлений)».

Термин версия, по нашим данным, впервые был употреблен авторами учебника по криминалистике 1935 г. Они не рассматривали логическую природу версии и ограничивались указаниями на то, что версии лежат в основе плана расследования и выдвигаются на втором этапе расследования — после проведения первоначальных следственных действий, если с их помощью следователь «все же не получает определенных указаний о личности и местонахождении преступника»¹.

По мнению авторов учебника, перечень следственных действий, необходимых для проверки версии, образует собой план расследования².

¹ Криминалистика. – М., 1935. – С. 141.

² Там же. – С. 143.

В учебнике криминалистики 1938 г. раздел «Планирование расследования» принадлежит перу С. А. Голунского. В нем он привел рекомендации, связанные с умением пользоваться версиями расследования.

Однако учебники криминалистики и другие криминалистические исследования указанного периода не содержали определения понятия версии.

Первое определение было дано Б. М. Шавером и выглядело следующим образом: «Под версией понимается основанное на материалах дела предположение следователя о характере расследуемого преступления, мотивах, в силу которых оно совершено, и лицах, которые могли совершить преступление»¹. Следуя традициям первого периода развития советской криминалистики Б. М. Шавер рассматривал вопросы, относящиеся к основаниям и содержанию версии, в неразрывной связи с рекомендациями по планированию расследования и считал разработку версии началом составления плана расследования.

Послевоенные работы криминалистов продолжили исследование вопросов, связанных с версиями, в контексте планирования предварительного расследования преступлений.

Так, Т. М. Арзумян определил версию как основанное на фактах предположение следователя, исследование которого может обеспечить раскрытие преступления и изобличение преступника².

Значение версии для предварительного расследования преступлений в середине 50-х годов ХХ ст. привлекло внимание и ученых уголовно-правовой специализации. В этой связи А. А. Пионтковский писал: «Вызывает сомнение и обычное рассмотрение в криминалистической литературе вопроса о построении версии среди других вопросов планирования следствия. Хотя планирование тесным образом связано с выдвижением версии, однако по своей природе выдвижение следственных версий как орудия познания объективной истины является самостоятельным и одним из наиболее ответственных этапов следственной работы»³.

Данное высказывание выпадало из традиционной концепции взглядов на версию, которые сложились у криминалистов к тому периоду времени. Поэтому первым, кто возразил А. А. Пионтковскому, был А. Н. Колесниченко. Он подчеркивал, что единство процесса

¹ Шавер Б. М. Криминалистика / Б. М. Шавер, А. И. Винберг. – М., 1940. – С. 76.

² Настольная книга следователя. – М., 1949. – С. 115.

³ Пионтковский А. А. К вопросу о теоретических основах советской криминалистики / А. А. Пионтковский // Советская криминалистика на службе следствия. – М., 1955. – Вып. 6. – С. 28.

мышления в форме гипотезы, включающего накопление и изучение фактического материала, высказывание предположений о причинах и иных связях, выведение из них следствий и проверку, есть единый процесс и его нельзя разделить на две части, отнеся первые два момента к версии, а третий — к планированию¹.

Этот же период времени ознаменован появлением в исследованиях терминов «судебная версия»², «следственная версия»³, обоснованием взглядов на версию как разновидность гипотезы, новыми определениями понятия версии⁴ и их классификациями⁵.

Эти авторы, также как и В. В. Братковская, другие криминалисты, не отрывают теорию версии от теоретических положений планирования расследования и рассматривают их как единое теоретическое построение.

Между тем на заседаниях Совета ВНИИ криминалистики Прокуратуры СССР в 1955 г. высказывались мнения о разработке самостоятельной теории версии как раздела криминалистики, но тогда возобладали точка зрения А. Н. Васильева — «разработка проблемы следственных версий может быть плодотворной только в сочетании с вопросами планирования, так как само планирование тесно и органически связано с выдвиганием и проверкой версии»⁶.

Однако в 1959 г. Г. Н. Александров опубликовал статью «Версия», где обосновал свои взгляды на эту криминалистическую категорию и необходимость создания самостоятельного раздела криминалистики — учения о версии⁷.

¹ Колесниченко А. Н. Роль следственных версий и построение их при расследовании преступлений / А. Н. Колесниченко // Ученые записки Харьковского юридического института. — Харьков, 1957. — Вып. IX. — С. 165.

² Никренц О. В. Судебная версия как разновидность гипотезы : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / О. В. Никренц. — М., 1954.

³ Тербилов В. И. Разработка следственных версий и планирование следствия / В. И. Тербилов // Расследование убийств. — М., 1954. — С. 120; Тербилов В. И. К вопросу о следственных версиях и планировании расследования / В. И. Тербилов // Советская криминалистика на службе следствия. — М., 1955. — Вып. 6. — С. 110.

⁴ См.: Тербилов В. И. Указ. соч. — С. 110; Васильев А. Н. Общие вопросы планирования предварительного следствия / А. Н. Васильев // Планирование расследования преступления. — М., 1957. — С. 41; Голунский С. А. Планирование расследования / С. А. Голунский // Советская криминалистика на службе следствия. — М., 1958. — Вып. 10. — С. 13; Шляхов А. Р. Планирование предварительного следствия / А. Р. Шляхов. — М., 1957 — С. 13.

⁵ Васильев А. Н. Указ. соч. — С. 40; Шляхов А. Р. Указ. соч. — С. 14.

⁶ Он же. О тактике следствия / А. Н. Васильев // Советская криминалистика на службе следствия. — М., 1956. — Вып. 7. — С. 151.

⁷ Александров Г. Н. Версия / Г. Н. Александров // Социалистическая законность. — 1959. — № 10.

В тот период времени данные взгляды поддержки не получили, но анализ специальной литературы по проблематике вопроса (прошлого и современного периода развития криминалистики) свидетельствует о том, что авторы неизменно связывают проблемы версии с планированием расследования как в теории, так и на практике, а это закономерно приводит к выводу: разработка вопросов версии неизбежно влечет за собой разработку аспектов планирования (а не наоборот), то есть «учения о криминалистической версии и планировании судебного исследования»¹.

За последние десятилетия вопрос криминалистической версии исследовался достаточно подробно и разносторонне. В настоящей статье мы не станем утомлять читателя приведением имен известных ученых, которые посвятили проблематике вопроса свои исследования, специалистам они хорошо известны.

Беглый исторический экскурс нам понадобился для того, чтобы еще раз обратить внимание на значение необходимости дальнейшего развития криминалистического учения о версии и планировании, как одном из важнейших методов и средств предварительного расследования преступления и судебного разбирательства по уголовному делу.

Далее мы намерены предпринять попытку обоснования понятия, которое не встречается в исследованиях различных аспектов криминалистической версии. Это понятие — «*версия следственного действия*». В процессе подготовки материалов к данной статье мы не обнаружили в специальной литературе определения понятия версии следственного действия, которое, на наш взгляд, может быть полезным на практике предварительного расследования. Предпримем попытку его обоснования и определения.

Исходным моментом в данном вопросе будет понятие криминалистической версии. Оно является родовым для искомого определения.

Мы склоняемся к мнению Р. С. Белкина, что криминалистическая версия — это обоснованное предположение относительно отдельного факта или группы фактов, имеющих или могущих иметь значение для дела, указывающее на наличие или объясняющее происхождение этих фактов, их связь между собой и содержание и служащее целям установления объективной истины².

Очевидно, что это определение имеет прикладное значение для предварительного расследования и судебного разбирательства по уголовному делу как элементов уголовного судопроизводства.

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 483.

² Там же. – С. 493.

Следственное действие — элемент системы досудебного производства, преимущественно предварительного расследования преступления. Поэтому определение версии следственного действия мы будем обосновывать для прикладных целей предварительного расследования.

Следственное действие в процессе реализации следователем имеет следующие общие цели: получение доказательственной и ориентирующей криминалистически значимой информации, подтверждение факта ранее выдвинутой версией, проверка версии, установление причин и условий, способствующих совершению преступлений.

Эти цели подразумевают конечный результат следственного действия, так сказать, формирование на его основе источника доказательства по уголовному делу. Этот источник, закрепленный следователем в процессуальной форме — протоколе, никак не связан с процессом проведения следственного действия, то есть с криминалистическим механизмом достижения следователем этих целей.

Данный же механизм, как свидетельствует практика, представляет собой сложную систему действий следователя, его тактическое построение, оптимальная реализация которого обеспечивает эффективность в достижении конечной цели следственного действия — формирования на его основе полноценного источника доказательств.

Данный тезис справедлив для любого следственного действия, предусмотренного действующим Уголовно-процессуальным кодексом РФ. Как в процессе подготовки, например, к допросу следователь должен разрабатывать определенные варианты (версии) своего поведения на случай изменения его ситуации, в силу возникновения тех или иных объективных и субъективных обстоятельств, так и возможные изменения ситуации при производстве других следственных действий без непосредственного вербального контакта следователя и участника следственного действия должны быть учтены и при необходимости оптимизированы (в соответствии с версиями) с целью увеличения результативности данного действия.

Последняя часть тезиса означает, что изменение ситуации, например, в процессе осмотра места происшествия должно предполагать наличие у следователя соответствующей версии осмотра на тот случай, когда определенный в начале данного действия алгоритм поведения следует изменить для увеличения его результативности.

Тактическое построение следственного действия мы относим к важному существенному признаку понятия версии следственного действия. По существу, это алгоритм линии поведения следователя

«привязанный» своим содержанием к оценке ситуации, в которой данное следственное действие проводится.

Вместе с тем, этот алгоритм должен быть его «домашней заготовкой», то есть заранее, на подготовительной части следственного действия, спланированной линией поведения следователя. В зависимости от сложности следственного действия, личностей его участников, других обстоятельств предварительного расследования таких «заготовок» должно (может) быть несколько, что, разумеется, не лишает следователя возможности творческой импровизации в «непрочитанных» ситуациях предварительного расследования.

В основе содержания тактического построения лежит тактический прием (тактическая комбинация). С учетом постоянного мониторинга и оценки ситуации следственного действия, своим применением тактический прием (тактическая комбинация) рассчитан на достижение целей, которые определил следователь.

Понятия ситуации следственного действия в криминалистике нет. На наш взгляд, для того чтобы определить его для содержания (процессуальный и криминалистический аспект) следственного действия, следует экстраполировать на его понятие группы компонентов (условий) следственной ситуации, определенные Р. С. Белкиным, естественно, в их видовом приложении к следственному действию¹.

Итак, что же собой может представлять ситуация производства следственного действия, из оценки каких условий должен исходить следователь, применяя то или иное теоретическое построение для проведения следственного действия и достижения поставленной ему цели?

Во-первых, это компоненты психологического характера. Для вербальных (с участниками, дающими показания) и невербальных следственных действий они отличны, так как включают оценку результата возможного конфликта между следователем и противостоящим ему лицом, собственную оценку следователем своих психологических свойств и подобные факторы.

Во-вторых, компоненты информационного характера: осведомленность следователя об обстоятельствах преступления, возможных доказательствах и возможностях их обнаружения, местах сокрытия искомого и прочее, осведомленность противостоящих следователю и иных проходящих по делу лиц, о степени информированности сле-

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 631.

дователя и свидетелей, об обнаруженных и не обнаруженных доказательствах, о намерениях следователя и прочих обстоятельствах.

Компоненты процессуального и тактического характера относятся к третьей группе условий, влияющих на оценку ситуации следственного действия. К ним относится состояние производства по делу, возможность избрания меры пресечения, изоляции друг от друга проходящих по делу лиц и т. д.

Четвертым компонентом, рассматриваемой криминалистической категории, являются материальные и организационно-технические условия производства следственного действия (возможность мобильного маневрирования имеющимися силами и средствами, наличие средств передачи информации из учетных аппаратов органов внутренних дел и пр.).

Таким образом, на основе аналитической оценки данных условий ситуацией проведения следственного действия можно называть обстановку, в которой осуществляется следственное действие, где доминирующим является информационный компонент.

Правда, определяя свои взгляды на содержание следственной ситуации, Р. С. Белкин отметил, что сочетание этих компонентов (условий), составляющее содержание следственной ситуации, есть результат воздействия факторов, влияющих на ее формирование, но оценка сложившейся следственной ситуации и принятие на основе такой оценки тактического решения в понятие и содержание ситуации не входят¹.

Полагаем, вторая часть данного тезиса является актуальной для версии следственного действия и ее необходимо включать в содержание этого понятия. В ходе следственного действия следователь должен постоянно проводить оценку ситуации его проведения, а при ее изменении оперативно принимать тактические решения об использовании другой версии следственного действия с новым тактическим построением; то есть он должен использовать другую, более оптимальную версию его производства, когда оценкой ситуации установлено, что прежняя версия не обеспечит достижения поставленной следственному действию цели.

Таким образом, наряду с тактическим построением ситуационный подход к производству следственного действия является следующим существенным признаком понятия версии следственного действия.

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 631.

Остался не исследованным еще один вопрос относительно того, какой субъективный фактор является доминирующим при построении следователем версий следственного действия, при условии исключения типичных версий, например, подозреваемый будет давать правдивые показания, подозреваемый откажется от дачи показаний и пр.

Мы имеем в виду более сложную систему отношений следователя как творческого субъекта доказывания и главного участника стадии предварительного расследования преступлений, когда отсутствует необходимость решать тактические задачи по примитивному алгоритму следственной деятельности.

На наш взгляд, таким субъективным фактором, практически не исследованным в криминалистике, является следственная рефлексия. Данного вопроса касался только А. Р. Ратинов¹. В приложении к предварительному расследованию его теоретическое исследование было бы достаточно полезным.

В психологии рефлексия — это умственная активность субъекта, концентрирующаяся на определенном содержании сознания, инстинкт и влечение, включающие в себя поиски смысла.

Она характеризуется как обращенность сознания назад или к внутреннему миру, при которой вместо непосредственной, немедленной и непреднамеренной реакции на объективные стимулы в «дело» вступает психологическое размышление. В результате подобного размышления как следствие свободной мысли возможны весьма индивидуализированные и относительные ответы. Рефлексия дает толчок серии внутриспсихических образов еще до того, как принято само действие. С помощью рефлексивного инстинкта стимул становится психическим содержанием, опытом, посредством которого становится возможным преобразовать естественный процесс в осознанный и созидающий².

Если этот тезис упростить, то рефлексия, хотя и инстинктивно, но выступает как процесс сознательный, предполагающий использование воображения при принятии решений и последующего действия.

Предметно-рефлексивные отношения следователя в процессе построения версий для такого следственного действия, как допрос, могут быть выражены отображением допрашиваемого в следующей

¹ Ратинов А. Р. Теория рефлексивных игр в приложении к следственной практике / А. Р. Ратинов // Правовая кибернетика. — М. : Наука, 1970. — С. 185–197.

² Зеленский В. В. Словарь аналитической психологии / В. В. Зеленский. — М., 1997. — С. 131–132.

схеме: каков этот субъект в действительности; как этот субъект оценивает сам себя; каким с позиции этого субъекта он видится окружающим. В соответствии с ответами на эти вопросы и могут быть выстроены версии допроса.

Таким образом, искомое понятие — версия следственного действия, на наш взгляд, содержит следующие существенные признаки: 1) теоретическое построение; 2) ситуация следственного действия; 3) рефлексия следователя.

Следовательно, ее можно определить как основанное на рефлексии следователя ситуационное тактическое построение, линию его поведения с целью установления криминалистически значимой информации в расследовании преступлений.

В. И. Комиссаров, доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой методологии криминалистики Саратовской государственной академии права

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТЕРПЕВШИХ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Розглянуто актуальні питання захисту прав і законних інтересів потерпілих в умовах кримінального судочинства.

Анализ специальной литературы, судебной практики и тематики научных исследований свидетельствует о том, что усилия криминалистов справедливо направлены на совершенствование методов расследования преступлений. Однако больших успехов в части повышения эффективности расследования пока не достигнуто. И здесь важно отметить — по данным разных источников, из всех зарегистрированных преступлений остаются нераскрытыми около 50 %. Кроме того, ежегодно выявляется более 100 тысяч криминальных фактов, укрытых от учета, и более 66 тысяч преступников скрывается от правосудия за границей.

Возникает вопрос — насколько возрос и возрос ли вообще уровень законности предварительного расследования, достаточно ли внимания уделяется на практике реализации международных норм и основного назначения уголовного судопроизводства — защите прав и законных интересов лиц и организаций, потерпевших от престу-

пленія? Думається, нет, що відповідально привело к усилению уголовной ответственности за преступления, совершаемые работниками правоохранительных органов.

Так, в 1985 г. Генеральной Ассамблеей ООН была принята Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью. В ней четко зафиксировано — потерпевшие должны иметь право на доступ к правосудию и скорейшую компенсацию причиненного вреда. При этом отмечалось, что все государства — члены ООН обязаны содействовать тому, чтобы судебные и административные процедуры в большей степени отвечали потребностям жертв преступлений, разумеется, без ущерба для обвинения. Как нам думается, эта рекомендация напрямую имеет отношение к России как государству — члену ООН.

В 1985 г. Кабинет Министров Совета Европы принял Рекомендацию К (85) 11 «О положении потерпевшего в рамках уголовного права и процесса». В ней особо выделялась рекомендация членам Совета Европы пересмотреть их законодательство и практику по ряду направлений в целях обеспечения возмещения потерпевшему причиненного материального и морального вреда. Ему должно быть предоставлено право просить о пересмотре решения суда об отказе от уголовного преследования. При этом отказ должен быть обусловлен компенсацией вреда, причиненного потерпевшему.

Если формально анализировать нормативную базу по защите прав и законных интересов участников уголовного процесса, то вышеуказанные и некоторые иные созвучные по содержанию рекомендации международных организаций в России выполнены. Так, в ст. 52 Конституции Российской Федерации зафиксировано, что права потерпевшего от преступлений и злоупотреблений властью охраняются законом, а государство обеспечивает потерпевшему доступ к правосудию и компенсацию причиненного ущерба. Однако в России разработка компенсационных программ не налажена, фондов по компенсации ущерба жертвам преступления не создано и финансирование подобной деятельности госбюджетом не предусматривается. Как видим, конституционное положение на практике не реализуется — остается декларативным.

Одна из основных конституционных задач МВД России — обеспечение в пределах своих полномочий защиты прав и свобод человека и гражданина — также полностью не решена. Ибо, как отмечалось, значительная часть преступлений остаются не раскрытыми.

Поэтому требование п. 1 ч. 1 ст. 6 УПК РФ, согласно которому уголовное судопроизводство имеет своим назначением «защиту прав и законных интересов лиц и организаций, потерпевших от преступлений» в действительности реализуется далеко не в полной мере. Да и Федеральный закон «О государственной защите потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства» от 20 августа 2004 г. № 119-ФЗ, «Административный регламент Федеральной службы безопасности Российской Федерации по исполнению государственной функции по обеспечению государственной защиты потерпевших, свидетелей, иных участников уголовного судопроизводства и их близких» от 3 февраля 2009 г. № 39 пока не могут коренным образом изменить сложившуюся в обществе ситуацию. Свидетели и потерпевшие, а порой и раскаивающиеся преступники весьма неохотно идут на контакт с правоохранительными органами. Как видим, «изобилие» нормативных актов, ориентированных на защиту прав потерпевших, на деле мало способствует повышению эффективности борьбы с преступностью. Получается, что в уголовном судопроизводстве в области защиты прав человека действует «двойной стандарт» — один, о котором много говорится, в отношении подозреваемого, обвиняемого, подсудимого, другой — в отношении потерпевшего.

Согласно ч. 3 ст. 42 УПК РФ потерпевшему обеспечивается возмещение вреда, причиненного преступлением, а также расходов, понесенных в связи с участием в ходе предварительного расследования и в суде, включая расходы на представителя, в порядке, предусмотренном ст. 131 Кодекса. Это положение полностью согласуется и с международными нормами, и с конституционными, и с уголовно-процессуальными принципами. Однако, как показывает судебная практика, осужденные редко добровольно возмещают ущерб (принцип реституции). Тогда суд обявляет виновного возместить ущерб, причиненный в результате совершенного им преступления. И здесь возникает тупиковая ситуация: большинство осужденных в местах лишения свободы не работают. Но даже если они и работают, то их заработанные деньги распределяются не в интересах потерпевшего. Согласно УИК РФ из заработка осужденного сначала удерживаются: 1) налоги в доход государства; 2) алименты на содержание детей осужденного; 3) покрытие государству затрат на содержание самого осужденного. Кроме того, закон гарантирует осужденному (не потерпевшему. — *В. К.*) зачисление на его счет от 25 до 50 % заработка. Учитывая нынешнее материальное содержание заключенных, жертве

преступления фактически ничего не достается ни от государства, ни от осужденного.

Анализируя правовое положение потерпевшего (гражданского истца) в уголовном процессе, можно выявить ряд противоречивых норм УПК РФ. Согласно п. 4 ч. 1 ст. 24 Кодекса, основанием отказа в возбуждении или прекращении уголовного дела является смерть подозреваемого или обвиняемого, за исключением случаев, когда производство по уголовному делу необходимо для реабилитации умершего. Все вроде бы правильно, а какова судьба потерпевшего, гражданского истца и их права на возмещение ущерба, причиненного преступлением? Ибо в соответствии с п. 2 ст. 44 УПК РФ гражданский иск может быть предъявлен после возбуждения уголовного дела и до окончания судебного следствия при разбирательстве уголовного дела в суде первой инстанции. Таким образом, если нет уголовного дела, то нет и возможности признания потерпевшего гражданским истцом в уголовном судопроизводстве.

В обвинительном заключении (ст. 220 УПК РФ) следователь указывает данные о потерпевшем (гражданском истце) о характере и размере вреда, причиненного ему преступлением, и др. Однако меры, принятые следователем по обеспечению иска и возможной конфискации имущества, отражаются не в самом заключении, а в справке, к нему прилагаемой (п. 5 ст. 220). Согласно п. 5 ст. 228 УПК РФ судья по поступившему в суд уголовному делу устанавливает, приняты ли меры по обеспечению возмещения вреда, и только по ходатайству потерпевшего, гражданского истца или их представителей либо прокурора он вправе (но отнюдь не обязан. — *В. К.*) вынести постановление о принятии мер по обеспечению возмещения вреда, причиненного преступлением, либо возможной конфискации имущества (ст. 230 УПК РФ).

Здесь же заметим, что согласно п. 1 ст. 42 Кодекса потерпевшим является физическое лицо, которому преступлением причинен физический, имущественный, моральный вред, а также юридическое лицо в случае причинения преступлением вреда его имуществу и деловой репутации» (выделено нами. — *В. К.*). Таким образом, в процессе расследования необходимо доказывать не только материальный, но и моральный вред, причиненный преступлением потерпевшему лицу (организации). И бремя доказывания законом возлагается на правоохранительные органы. И здесь мы видим новый аспект деятельности для криминалистов. Ибо уголовное нака-

зание виновного без решения вопросов о возмещении (компенсации) морального вреда, на наш взгляд, не достигает своей цели. Потерпевший как был униженным и оскорбленным, так им и остается. Но это проблема уже иного плана.

В. Е. Коновалова, доктор юридических наук, профессор кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого, академик Национальной академии правовых наук Украины

ГЕНЕЗИС КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ

Розглянуто стан і періоди розвитку криміналістичної тактики, джерела формування її окремих концепцій і прогнози їх розвитку. Особливу увагу приділено відповідності криміналістичних рекомендацій вимогам демократичного судочинства.

Криминалистическая тактика как один из разделов криминалистики в своем развитии и становлении прошла несколько этапов, позволивших проследить формирование ее научных концепций и прогнозировать возможные направления научных поисков.

Первые попытки научного обоснования криминалистической тактики сводились к достаточно абстрактным формам о наиболее эффективных приемах расследования преступлений, а далее — о планировании и организации расследования как основополагающих направлениях, определяющих оптимальность расследования. Общий характер таких определений тактики не являлся предпосылкой для развития собственно тактических концепций, связанных с формированием тактических приемов, их комплексов и систем, оставляя широкое поле для развития научных положений планирования расследования и основ организации последнего.

Неравномерность развития отдельных направлений криминалистической тактики как отражение общих закономерностей неравномерного развития отдельных отраслей знания вызвало к жизни развитие отдельных тактических приемов производства следственных (процессуальных) действий — наиболее конкретного выражения собственно понятия тактики применительно к отдельным действиям.

Если раннее развитие этих направлений привело только к выделению отдельных приемов (главным образом допроса), то более позднее использование данных логики и психологии вызвало предпосылки для создания систем отдельных приемов производства следственных действий. Этот процесс обогатил тактику отдельных процессуальных действий не только наименованиями приемов (восстановление в памяти забытого, разоблачение лжи и др.), но и их конкретизацией, определяемой направленностью и последовательностью постановки вопросов, предъявления доказательств и др. Такие же попытки были предприняты в отношении разработки тактики других процессуальных действий. Неравномерность развития научного поиска и здесь нашла свое отражение. До настоящего времени нет тактических приемов обыска, предъявления для опознания, проверки показаний на месте. Систематизация отдельных приемов производства процессуальных действий, несомненно, является одним из этапов развития криминалистической тактики. Ценность такого рода исследования заключается не только в их научном обосновании, но и в практической значимости, ориентирующих и следователей, и прокуроров, и судей на использование научных приемов обнаружения доказательственной информации, являющейся основой познания истины в судопроизводстве.

Новеллой в развитии теории криминалистической тактики явилось появление научной концепции «тактические операции» (А. В. Дулов). Оригинальность созданной концепции состояла в ее целевой тактической эффективности, объединяющей следственные, оперативно-розыскные и организационные действия для решения поставленной задачи. Тактическая операция по ее замыслу прерывала длительное и последовательное осуществление следственных действий тактическим комплексом, который решал двуединую задачу — быстрота и внезапность, получения доказательственной информации, что обуславливало не только эффективность расследования, но и экономию процессуальных средств и сил следственного аппарата.

Разработка тактических операций как научной концепции стала своеобразным мостом, объединяющим тактику и методику расследования, и обогатила последнюю новыми тактическими приемами не отдельных процессуальных действий, а расследования в целом. Научные исследования в этом направлении должны быть ориентированы на разработку тактических операций применительно к расследованию отдельных видов преступлений, особенно на первоначальных

етапах расследования, где тактические операции могут предотвратить утрату важной информации.

Развитие криминалистической тактики свое дальнейшее движение находит в системе следственных действий, определяющих наиболее эффективные пути расследования отдельных видов преступлений.

Логика расследования предполагает избрание таких направлений деятельности, которые могут обеспечить его эффективность. Здесь в первую очередь речь идет об избрании наиболее оптимальной последовательности действий, которые могут обеспечить получение необходимой для расследования информации, обеспечивающей успех последнего. Источником такого рода рекомендаций является обобщение практики расследования, позволяющее избрать наиболее радикальные из них. Обобщение и анализ следственной практики дает основание для создания своего рода моделей деятельности следователя в сходных, типовых условиях информационной обеспеченности. Модели, абстрактно существующие при их мысленном наложении на конкретную ситуацию, выполняют роль ориентиров для практического осуществления имеющейся модели либо для выводов об ее непригодности в определенных случаях.

Формирование тактических моделей расследования как оптимальной последовательности следственных действий зависит от тех следственных ситуаций, которые дает обобщение практики, а также о научных прогнозах возможных ситуаций, возникающих в связи с развитием форм преступной деятельности, обусловленными развитием экономики и техники.

Развитие криминалистической тактики может идти в направлении создания определенных алгоритмов (моделей) применительно к особенностям тактических приемов производства отдельных действий в методике расследования отдельных видов преступлений.

Специфика расследования отдельного вида преступлений обуславливает специфику тактических приемов производства следственных действий и их тактики. Так, следственный осмотр места происшествия при расследовании одного вида преступлений отличается по своей направленности и тактике от другого. Это же касается и других действий. Поэтому разработка такого рода тактических приемов может иметь свою перспективу.

В настоящее время происходит возрождение идей использования криминалистики в судебной деятельности. Свое конкретное выражение последнее находит в исследовании проблем тактики судебного следствия как системы научных положений тактики судебного следствия, способствующей его оптимизации.

Наиболее важным здесь является то обстоятельство, что решение тактических задач осуществляется в рамках процессуальной процедуры, последнее обуславливает их зависимость и временной дефицит. Развитие этого направления также имеет свои перспективы.

Научный поиск в криминалистической тактике и практика применения созданных ею концепций должны соответствовать демократическим принципам судопроизводства, таким нравственным требованиям, в основе которых лежит защита прав и свобод личности.

Имеющиеся в этом отношении рекомендации, содержащиеся в монографиях и учебниках, и претендующие на научную обоснованность, нередко прямо противоречат допустимости и правомерности тактических приемов при проведении следственных действий. К ним можно отнести такие, как «допущение легенды», «косвенный допрос», возможность введения в процесс того или иного действия объектов, создающих впечатление их обнаружения в качестве доказательств. Иными словами введение информации, не содействующей получению доказательств, а провоцирующей стрессовые состояния личности.

Следственные органы нередко допускают приемы физического насилия, что несовместимо с пребыванием этих чиновников на соответствующих должностях.

Совершенствование криминалистической тактики должно идти в направлении разработки и внедрения научных рекомендаций, соответствующих требованиям закона и нравственным эталонам судопроизводства.

А. А. Корчагин, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовного процесса и криминалистики Алтайского государственного университета

ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ УБИЙСТВ В МЕТОДИКЕ ИХ РАССЛЕДОВАНИЯ

Розглянуто проблемні питання розробки криміналістичної класифікації злочинів. Досліджено точки зору вчених-криміналістів з даного питання і запропоновано авторське бачення деяких аспектів цієї проблеми.

Повышение эффективности борьбы с убийствами криминалистическими методами требует дальнейшего совершенствования кри-

миналістических методик их предварительного и судебного следствия. При построении методик расследования важное практическое значение имеет правильная криминалистическая классификация совершаемых убийств. Изучение криминалистической литературы показывает, что криминалистическая классификация далека от совершенства. Остаются сложными и нерешенными многие аспекты классификации преступлений в методике их расследования как разделе науки криминалистики. Это объясняется не только сложностью решаемой задачи, но и отсутствием развитой теории криминалистической классификации в методике расследования отдельных видов преступлений, несмотря на то, что эта проблема рассматривалась в работах О. Я. Баева, В. П. Бахина, Р. С. Белкина, А. Н. Васильева, А. И. Винберга, В. К. Гавло, И. Ф. Герасимова, В. Е. Коноваловой, В. А. Образцова, В. Ю. Шепитько, Н. П. Яблокова и др.

Р. С. Белкин, А. И. Винберг отмечали, что «в криминалистике, как и других областях научного знания, систематизация и классификация служат средством проникновения в сущность познаваемых явлений и предметов, установления связей и зависимостей между ними, выражения отношений между элементами структуры, между подсистемами»¹. Классификация преступлений является основанием выделения частных криминалистических методик по их расследованию. В основе криминалистической классификации убийств должны лежать философское понимание проблемы классификации, общие положения теории соотношения тождества и различия и системно-структурного анализа. Нами разделяется подход, согласно которому под классификацией понимается система, состоящая из элементов, между которыми существуют определенные отношения, образующие ее структуру². Классификация в методике расследования убийств предполагает выявление сходства и различия в компонентах криминалистических характеристик. Общим объединяющим их элементом является уголовно-правовая характеристика и классификация этих преступлений, которая является руководством, основой для формирования подлинно криминалистических классификаций данного объекта, а, в конечном счете, — для выработки частных методик их расследования³. Так, Уголовный ко-

¹ Белкин Р. С. Криминалистика. Общетеоретические проблемы / Р. С. Белкин, А. И. Винберг. — М. : «Юрид. лит.», 1973. — С. 182

² Розова С. С. Классификационная проблема в современной науке / С. С. Розова. — Новосибирск : Наука, 1986. — С. 8

³ Стояновский М. В. Классификационный подход в криминалистической науке и практике (на примере криминалистической тактики) / М. В. Стояновский. — М. : Юрлитинформ, 2010. — С. 36

декс РФ закрепляет общее понятие убийства, определяет непосредственный его объект, а также закрепляет отдельные виды убийств, в зависимости от объективной и субъективной стороны данного преступления, а также субъекта, его совершившего (статьи 105 ч. 2, 106, 107, 108 УК РФ). Наметились два подхода в решении этого вопроса. Одни авторы, считают, что классификация преступлений в методике их расследования должна исходить не из уголовно-правовых характеристик, а из криминалистических¹. Другие авторы придерживаются противоположной точки зрения. Р. С. Белкин, отмечал, что без уголовно-правовой классификации совокупность частных криминалистических методик утратила бы признаки системы, проследить связи между методиками оказалось бы невозможным². По нашему мнению, для дальнейшего развития методики расследования убийств недостаточно только лишь их уголовно-правовой группировки. Для методики расследования классификация уголовных дел по составу преступления является одной из основных, поскольку этим определяется общий подход к установлению обстоятельств, подлежащих доказыванию, исходя из состава преступления с учетом родового объекта посягательства. Вместе с тем, как отмечает В. А. Образцов, «...распределение преступлений по главам особенной части уголовного кодекса в зависимости от объектов посягательства, обоснованное с уголовно-правовой точки зрения, далеко не во всех случаях обеспечивает гносеологические потребности криминалистической теории и следственной практики»³.

Классификация преступлений по уголовно-правовым критериям, полагаем, не решает криминалистических задач. Построение классификации убийств зависит от выбора основания, на что правильно обращает внимание В. К. Гавло, выделив уголовно-правовые, уголовно-процессуальные и криминалистические основания классификации преступлений⁴. В качестве криминалистических оснований

¹ Криминалистика : учебник / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 425.

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 743.

³ Образцов В. А. Криминалистическая классификация преступлений / В. А. Образцов. – Красноярск : Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. – С. 8–9

⁴ Гавло В. К. Теоретические проблемы и практика применения методики расследования отдельных видов преступлений / В. К. Гавло. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 1985. – С. 135; он же. Основания классификации преступлений в методике их расследования / В. К. Гавло // Проблемы криминалистики и доказывания при расследовании преступлений. – Барнаул : Изд-во АлтГУ, 1990. – С. 50–51.

классификации можно назвать такие, как: способ и особенности подготовки, совершения и сокрытия убийства; личность убийцы, наличие у него преступного опыта; личность потерпевшего; место и время совершения убийства; обстановка совершения убийства; мотивы и цели преступления. Эти основания могут объединяться для отражения специфики механизма преступления и следственных ситуаций, складывающихся в процессе его расследования. Так, в зависимости от способа совершения можно выделить убийства, совершаемые с использованием каких-либо орудий или нет; совершаемые с использованием взрывчатых, отравляющих веществ, огнеопасных веществ. В зависимости от характера орудия совершения убийства можно выделить убийства с применением холодного оружия, огнестрельного оружия, предметом бытового назначения, предметов, случайно обнаруженных преступником на месте преступления и использованных для лишения жизни потерпевшего; совершенные с использованием транспортных средств. Убийцы могут использовать для лишения жизни несколько орудий, их сочетание. В зависимости от характера действий, направленных на непосредственное лишение жизни можно выделить убийства, совершаемые путем утопления, удушения, нанесения телесных повреждений и т. д. В некоторых случаях убийство может быть совершено и путем бездействия. Исходя из места совершения, можно выделить убийства в помещении, на открытой местности. В некоторых случаях убийства совершаются на транспорте. В зависимости от характеристики личности убийц нами выделены такие основания для построения методик расследований убийств, например, убийства, совершаемые мужчинами и (или) женщинами; в зависимости от возраста — совершаемые малолетними, несовершеннолетними и взрослыми; в зависимости от семейного положения — женатыми (замужними) и неженатыми (незамужними); исходя из психического состояния здоровья — совершенные лицами, не страдающими психическими отклонениями, лицами с психическими отклонениями, не исключающими вменяемости, лицами невменяемыми, состоящими на учете у психиатра. Также в качестве основания классификации убийств можно назвать особенности характеристики личности жертв: в зависимости от пола; в зависимости от возраста; психического состояния здоровья потерпевших. Важное значение имеет изучение предшествующего убийству образа жизни будущей жертвы, ее характеристика в быту, по месту учебы, работы. Исходя из этого, можно выделить убийства в отношении жертв, ха-

рактизовавшихся до преступления положительно, не имевших судимостей, административных взысканий и лиц, характеризовавшихся отрицательно, имевших в прошлом судимость, привлекавшихся к административным взысканиям, ранее уходившим из дома, склонных к бродячому образу жизни, случайным связям. В качестве основания может быть взят мотив. Это убийства из корыстных побуждений, из неприязненных отношений, по мотивам ненависти, религиозной, расовой вражды, из желания убрать соперника (соперницу); сексуальный мотив¹. Корыстный мотив можно делить на мотив, связанный со стремлением убийцы завладеть деньгами жертвы, иным имуществом жертвы (вещи, ценные бумаги). Исходя из времени совершения, можно выделить убийства, совершаемые в утренние, дневные, вечерние, ночные часы. В зависимости от времени года, совершаемые весной, летом, осенью, зимой. В зависимости от окружающих условий, можно выделить убийства, совершаемые в условиях мирного времени, военного времени, чрезвычайного положения (ситуации), военного положения. В зависимости от сферы жизни, в которой совершается преступление, можно выделить убийства, совершаемые на бытовой почве, убийства, совершаемые в предпринимательской сфере, убийства, совершаемые в криминальной среде, в политической сфере. Классифицировать преступления можно по признакам складывающихся следственных ситуаций. Складывающаяся ситуация содержит определенную информацию, которая определяет методику расследования дела и, как показывает практика, является результативной. Но примечательным оказывается то, что такая ситуация повторяется, становится типичной не только при расследовании какого-то одного состава преступления, но и других внешне видных»². За основу классификации убийств и построения методик их расследования следует взять общность складывающихся следственных ситуаций. Исходя из этого, нами выделены следующие ситуации: когда преступление носит неочевидный характер; события преступления по следственной ситуации характеризуются данными о самом событии и содержат сведения о том, что заподозренное лицо после совершения преступления скрылось, круг заподозренных в совершении

¹ Гавло В. К. Расследование фактов безвестного исчезновения женщин при подозрении на их убийство : монография / В. К. Гавло, А. А. Корчагин. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2006. – С. 85.

² Гавло В. К. Основания классификации преступлений в методике их расследования / В. К. Гавло // Проблемы криминалистики и доказывания при расследовании преступлений. – Барнаул : Изд-во АлтГУ, 1990. – С. 56.

убийств лиц более или менее ограничен, убийца обладает определенными профессиональными навыками и умениями, известны отдельные данные о преступнике; событие преступления характеризуется данными о самом событии, но сведения о лице, его совершившем, крайне ограничены, слишком общие.

Предложенная классификация убийств не является исчерпывающей, что обуславливает необходимость дальнейшего изучения данной проблемы, в целях создания эффективной криминалистической методики предварительного и судебного следствия по делам об убийствах.

В. В. Коряк, начальник Департаменту ДСБЕЗ МВС України, генерал-майор міліції;

Г. В. Сальков, начальник відділу Департаменту ДСБЕЗ МВС України, майор міліції

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ХАБАРНИЦТВУ

Раскрыты некоторые проблемные вопросы относительно противодействия взяточничеству.

Як свідчить аналіз практичної діяльності, більш ефективній боротьбі з корупцією та хабарництвом заважає ряд існуючих проблем, вирішення яких можливо на законодавчому рівні.

Громадська думка щодо боротьби з корупцією та хабарництвом здебільшого складається із зіткнення громадян з цими явищами у повсякденному житті, коли хабарі даються в учбових закладах, лікарнях, комунальних службах та при оформленні різноманітних дозволів, довідок та ін. У цих випадках суми хабарів складають від 50 до 1 тис. грн, елементи вимагання зазвичай відсутні, що не дає можливості згідно з діючим законодавством здійснювати оперативно-розшукові заходи по документуванню хабарництва. У зв'язку з викладеним було б доцільно розглянути питання про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України, якими передбачити можливість досудової підготовки матеріалів про хабарництво, суми по яких не перевищують 10 неоподаткованих

мінімумів (3 тис. грн), та їх розгляд у суді за протокольною формою. Це дозволить суттєво покращити ефективність боротьби з масовими проявами хабарництва. Зменшити витрати на проведення оперативно-розшукових заходів, уникнути довгих термінів проведення досудового слідства та судового розгляду та відокремити корупціонерів, що своїми діями завдають суттєвої шкоди авторитету державних органів влади.

Гострим організаційним питанням є відсутність обліку справ по кримінальній корупції. Не дивлячись на те, що з 1995 р. діє Закон України «Про боротьбу з корупцією», а з 1 квітня 2010 р. вступив в законну силу новий Закон «Про засади запобігання та протидії корупції», міжвідомчою інструкцією облік кримінальних злочинів корупційної спрямованості не передбачено. Співробітниками служби БЕЗ ведеться лише оперативний облік, який на практиці призводить до міжвідомчих облікових розходжень.

Для організації єдиного обліку пропонується розробити та затвердити зміни до Інструкції про порядок заповнення та передачі документів первинного обліку злочинів, осіб, які їх скоїли, де в рядку 26 статистичної картки № 1 передбачити додаткову класифікацію — «з ознаками корупції».

Іншою проблемою є деякі положення норм Кримінального кодексу України (далі — КК України), а саме понять «провокація хабара» (ст. 370) і не передбаченого законом оперативного експерименту, який деякі правозахисники ще називають «провокаційний захід».

При цьому хотілось би зазначити, що у Російській Федерації оперативний експеримент прямо передбачений Законом РФ «Про оперативно-розшукову діяльність» як один із оперативно-розшукових заходів.

Результативність оперативного експерименту досягається при його найбільшій наближеності до реальної обстановки, а також за умови відсутності провокації до вчинення злочину.

У процесі проведення оперативного експерименту забороняється: штучно створювати докази вчиненого злочину; провокувати особу до вчинення злочину; вчиняти дії, які принижують честь та гідність громадянина, загрожують життю і здоров'ю його учасників або інших осіб.

Дії по проведенню оперативного експерименту жодним чином не повинні впливати на свідомість ймовірного хабарника, щодо якого

здійснюються оперативно-розшукові заходи. Діяння оперативних працівників жодним чином не можуть упливати на рішучість фігуранта вчинити злочин узагалі, обумовити поведінку суб'єкта, формувати обставини дачі-отримання хабара. В іншому випадку це слід трактувати як підбурювання дій провокованої особи, штучно викликані шляхом зовнішнього створення мотивації до їх здійснення. Подібні дії ігнорують завдання оперативних підрозділів, до повноважень яких належить здійснення ОРД з метою припинення правопорушень, підміняючи її незаконним, у тому числі протиправним, схиленням до вчинення злочинів.

Як правило, оперативний експеримент повинен проводитись відповідно до плану, в якому повинно бути відображено: конкретні обставини, на перевірку яких направлений експеримент; зміст дій, їх кількість та послідовність; місце, час його проведення, склад учасників, а також місце, час і зміст інструктажу; заходи по реконструкції обстановки і створенню необхідних умов експерименту; розрахунок необхідних сил і засобів; питання взаємодії і координації підрозділів, які беруть участь в експерименті і забезпечують його проведення; засоби фіксації результату експерименту; заходи по локалізації можливих негативних наслідків; передбачувані фінансові витрати.

Також хотілось би зазначити, що оперативний експеримент відрізняється від слідчого експерименту його конспіративністю, маскуванням цілі, ролей і завдань, а також у різних формах фіксації.

Що стосується відмінності оперативного експерименту від оперативної комбінації, то тут загальним для них є лише штучне створення умов, які забезпечують досягнення поставлених цілей, а сутність їх різна.

Оперативний експеримент є самостійним заходом ОРД для отримання і перевірки інформації, а оперативна комбінація застосовується як тактичний прийом для створення умов проведення оперативного експерименту.

Таким чином, настала нагальна потреба внесення вищезазначених змін до нормативно-правових актів, що, на нашу думку, покращить результативність роботи оперативних підрозділів і буде виступати превентивним заходом для осіб, які мають намір учинити дані злочини.

А. М. Костира, ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, слідчий СВ Печерського РУ ГУ МВС України в м. Києві, старший лейтенант міліції

ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ НА ІНКАСАТОРІВ

Рассмотрен вопрос относительно важности разработки методики расследования разбойных нападений на инкассаторов.

Серед злочинів, що належать до найбільш небезпечних видів, широкого резонансу набули розбійні напади на інкасаторів. Вони характеризуються як зухвалі і нещадні, при цьому їх кількість є значною. Також ці злочини відрізняються тим, що, окрім інкасаторів, їх жертвами нерідко стають сторонні особи, які за певних обставин випадково опинилися на місці вчинення злочину. Окрім цього, потерпілим від злочину спричиняються тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості, викрадаються значні суми грошей, автомобілі, вогнепальна зброя та набої до неї. Це свідчить про особливу небезпечність даних злочинів.

На підтвердження зазначеного наведемо окремі факти.

Так, у квітні 2009 р. у м. Харкові було вчинено напад і вбивство трьох інкасаторів. Жінку, яка стала свідком нападу, було поранено. Нападники застосували автоматичну зброю. Вони зникли з місця події на двох автомобілях, один із яких — інкасаторський. За даними міліції, нападники викрали 300 тис. банківських грошей¹.

Слід указати, що розбійні напади на інкасаторів у м. Харкові вчиняються вже протягом 2001–2009 років. За даними прес-служби прокуратури Харківської області, за цей період учасники банди вчинили чотири зухвалі розбійні напади із застосуванням вогнепальної зброї на екіпажі інкасації різних банків. Під час цих нападів убито десять осіб, спричинено тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості чотирьом особам, викрадено близько 1 млн 219 тис. грн, більш ніж 33,5 тис. дол. США, 4,3 тис. євро, 37 тис. російських рублів, три автомобілі, три пістолети, два автомати та набої до них.

¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/191586>.

Порушені за цими фактами кримінальні справи об'єднані в одне провадження¹.

Наведене свідчить про актуальність та важливість проблеми розслідування розбійних нападів на інкасаторів, її складність, а також про необхідність наукового дослідження цих питань та розробки відповідних рекомендацій із розслідування даних злочинів. У наукових джерелах звертається увага на те, що зі сторони правоохоронних органів особливої уваги потребують злочини, вчинені проти інкасації грошових коштів, цінностей і цінних паперів, які, на жаль, є непоодинокими і вимагають особливих професійних знань і навичок для їх розкриття та розслідування².

Різні наукові аспекти розслідування розбійних нападів досліджувалися в працях вітчизняних і зарубіжних учених. Ці наукові розробки мають важливе значення для вирішення проблеми розслідування зазначених видів злочинів, у той же час існує ряд питань, які потребують свого розгляду, серед них розробка методики розслідування розбійних нападів на інкасаторів. Слід вести постійний пошук шляхів вдосконалення та підвищення ефективності запобігання, розкриття й розслідування злочинів, у тому числі розбійних нападів на інкасаторів.

Враховуючи те, що підготовка і вчинення таких розбійних нападів здійснюються на високому рівні, зокрема, проводиться попереднє визначення об'єкта злочинного посягання, вивчення місця вчинення злочину, режиму інкасації, підбір учасників і розподіл ролей, підбір необхідної зброї, транспортних засобів, розробка прийомів і методів маскуванню зовнішності співучасників тощо, тому досить часто органи розслідування стикаються з проблемою складності розкриття злочину, встановлення винних. Отже, органи досудового слідства, кримінальний розшук мають бути відповідним чином підготовлені до розслідування даної категорії злочинів, озброєні відповідною технікою, знаряддями і, що дуже важливо, належними методичними рекомендаціями з розслідування, щоб ефективно протидіяти таким випадкам.

Таким чином, зазначене свідчить про необхідність розробки нових ефективних методик боротьби з цими видами злочинів, які б сприяли подоланню об'єктивних та суб'єктивних труднощів

¹ Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://kharkiv.unian.net/ukr/detail/191586>

² Завидняк В. І. Особливості розслідування злочинів, вчинених проти інкасації грошових коштів, цінностей та цінних паперів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / В. І. Завидняк. – К., 2010. – С. 1.

у діяльності правоохоронних органів. Всебічне й ґрунтовне теоретичне і практичне дослідження механізму вчинення розбійних нападів на інкасаторів, кримінально-процесуальних відносин, які виникають під час розслідування цих злочинів, а також розробка відповідної методики розслідування мають велике значення для поліпшення діяльності органів розслідування в напрямі боротьби зі злочинністю в цілому.

В. П. Крамаренко, старший преподаватель кафедры уголовного процесса, криминалистики и правовой информатики Российского государственного университета имени И. Канта

ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ОШИБКИ СЛЕДОВАТЕЛЯ: ВИДЫ, ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Розглянуто організаційно-управлінські помилки в діяльності слідчих. Визначено їх види та запропоновано шляхи подолання.

Организация расследования — это собирательное понятие, характеризующее различные уровни деятельности по раскрытию, расследованию и предотвращению преступлений¹. Исследованию организационно-управленческих функций, на различных уровнях расследования, в специальной литературе уделяется значительное внимание².

Вместе с тем такие исследования носят эпизодический характер и, с нашей точки зрения, не в полной мере отражают насущные проблемы и современные тенденции в области совершенствования досудебного производства по уголовным делам.

¹ См.: Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 539–542.

² См., например: Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Ларин. — М., 1970; Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования / И. М. Лузгин. — М. : Юрид. лит., 1973; Возгрин И. А. Криминалистическая методика расследования преступлений / И. А. Возгрин. — Минск : Выssh. школа, 1983; Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования преступлений / Н. П. Яблоков. — М. : Изд-во МГУ, 1985; Зеленский В. Д. Организация расследования преступлений. Криминалистические аспекты / В. Д. Зеленский. — Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1989; Соловьев А. Б. Как организовать расследование / А. Б. Соловьев. — М. : ООО Изд-во Юрлитинформ, 2000; Анисимов В. И. Проблемы организационно-управленческой деятельности следователя при проведении предварительного расследования : дис. ... канд. юрид. наук / В. И. Анисимов. — Сургут, 2004 и др.

В последние годы предпринимаемые в России меры по реформированию системы досудебного производства по уголовным делам, направлены главным образом на разрешение организационно-управленческих проблем и ошибок, возникающих на ее первом и втором высших уровнях.

К организационно-управленческим ошибкам этих двух уровней относятся ошибки в организации деятельности существующих следственных органов и подразделений, которые связаны с неравномерным распределением нагрузки, слабой организацией взаимодействия между оперативно-розыскными подразделениями, экспертными организациями и органами предварительного следствия, недостаточно активном контроле руководителей следственных органов за следователями; недостатками прокурорского надзора за органами дознания — на стадии раскрытия преступлений и за органами предварительного следствия — при утверждении обвинительного заключения (акта) следователя на стадии завершения предварительного следствия; низким уровнем материально-технического обеспечения деятельности по раскрытию и расследованию преступлений.

Первым шагом разрешения организационно-управленческих проблем и ошибок, возникающих на высших уровнях деятельности по расследованию преступлений, были изменения и дополнения в УПК РФ и Федеральный закон «О прокуратуре Российской Федерации», которые изменили характер процессуального надзора прокурора за предварительным следствием. Полномочия прокурора были существенно уменьшены, а за качество предварительного следствия стал отвечать руководитель следственного органа (РСО), также расширилась самостоятельность следователя¹.

Вторым шагом, в соответствии с Указом Президента РФ от 1 августа 2007 г. № 1004 «Вопросы Следственного комитета при прокуратуре Российской Федерации»², было создание Следственного комитета при прокуратуре РФ.

¹ «Федеральный закон от 5 июня 2007 года № 87-ФЗ "О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации и Федеральный закон "О прокуратуре Российской Федерации"» [Электронный ресурс] // Рос. газета. Документы. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2007/06/08/genprokuratura-doc.html>

² Указ Президент РФ от 1 августа 2007 г. № 1004 «Вопросы Следственного комитета при прокуратуре Российской Федерации» [Электронный ресурс] // Информационно-правовой портал «Гарант». – Режим доступа: <http://base.garant.ru/12155103/>

Третьим шагом на пути создания Следственного комитета как службы обвинительной власти стало появление самостоятельного Следственного комитета. В его основе Указ Президента РФ от 27 сентября 2010 г. № 1182 «Вопросы Следственного комитета Российской Федерации», а также Проект № 431376-5 Федерального закона «О Следственном комитете Российской Федерации». Этими документами устанавливается, что в целях совершенствования деятельности органов предварительного следствия и усиления прокурорского надзора за исполнением ими законов создать на базе Следственного комитета при прокуратуре Российской Федерации Следственный комитет Российской Федерации, кроме того названные законопроекты предусматривают регламентацию организационно-управленческих и материально-технических аспектов деятельности нового органа.

Думается, что проводимая политика реформирования правоохранительных органов Президента РФ Д. А. Медведева в будущем коснется следственных органов МВД и других ведомств, которые объединятся с независимым единым следственным органом.

С позиций теории управления касательно организации расследования конкретного преступления (3-й уровень) и организации проведения отдельного следственного действия (4-й уровень) отметим, что, осуществляя расследование конкретного преступления, следовательно, в соответствии со складывающейся следственной ситуацией и формирующейся информационной моделью исследуемой криминальной ситуации, определяет наиболее оптимальный вариант организации этой сложной деятельности.

Функционально организационная деятельность следователя органично связана:

- с типовыми ситуациями возбуждения дел по конкретной категории преступлений;
- со своевременным выдвижением всех возможных версий по расследуемому событию, а также планированием деятельности, направленной на их проверку;
- со спецификой проведения неотложных, первоначальных, последующих следственных, процессуальных, технических действий и мероприятий направленных на своевременное выявление, фиксацию, исследование, оценку материальных, идеальных, косвенных доказательств наличия или отсутствия того или иного вида криминального события, ставшего предметом досудебного разбирательства;

- с привлечением к участию в следственных действиях соответствующих специалистов для организации предварительного исследования вещественных и иных доказательств;
- с определением необходимого круга обязательных и факультативных участников производимых следственных действий;
- с распределением функциональных, ролевых, поведенческих задач, которые разрешаются каждым участником из круга привлекаемых к производству следственного действия;
- с определением целей и задач, которые должны быть решены привлекаемыми к расследованию преступления сотрудниками органов дознания, оперативных аппаратов и экспертных организаций;
- с подбором, подготовкой технических средств, средств оргтехники, материалов, комплексов, комплектов, предназначенных для качественного производства следственных действий и фиксации их результатов...

Приведенный выше перечень функций не претендует на завершенность организационно-управленческой модели деятельности следователя, осуществляемой в период производства предварительного следствия.

Построение организационно-управленческой модели деятельности следователя осуществляется в связи с необходимостью сбора и анализа информации о конкретной криминальной ситуации. Существующие типовые криминальные ситуации и типовые следственные ситуации являются основой построения ситуационной модели расследования по делу в конкретных пространственно-временных границах.

Предпринятый анализ следственной практики позволяет выделить наиболее типичные ошибки в организации следствия по делу: а) ошибки в оценке следователем исходной информации о наличии или отсутствии достаточных поводов и оснований для принятия решения о возбуждении уголовного дела; б) ошибки в оценке результатов доследственной проверки сообщений о преступлениях; в) ошибки в определении предмета доказывания, расследования, следственного, процессуального и иного действия; г) ошибки при выдвижении и проверке всех возможных версий; д) ошибки в планировании (любой деятельности, связанной с расследованием преступления); е) ошибки при принятии решений о необходимости производства неотложных следственных дей-

ствий и определении очередности их осуществления; ё) ошибки при принятии решений о производстве последующих следственных, процессуальных и иных действий и ошибки в определении очередности, времени, места их осуществления; ж) ошибки при формировании целей расследования преступления; з) ошибки при формировании целей предстоящих следственных, процессуальных и иных действий; и) ошибки при выполнении осмотра места происшествия; й) ошибки при выполнении других неотложных следственных действий; к) ошибки при использовании научно-технических средств и специальных знаний; л) ошибки взаимодействия следователя с оперативным аппаратом, другими службами, экспертами, организациями, следователями (при групповом методе расследования), общественностью¹.

Своевременное распознавание ошибок в организационно-управленческой деятельности следователя позволяет в свою очередь обеспечить полный охват его вниманием различных аспектов ситуаций расследования и одновременно способствует группировке информации о ситуативной модели² расследуемого преступления.

Ситуационный подход к разрешению организационно-неупорядоченных ситуаций предварительного следствия является оправданным на практике технологическим средством исправления допущенных ошибок и превенции новых³.

¹ Об устранении ошибок взаимодействия следователя с экспертом мы уже писали. См., например: Крамаренко В. П. Комплексные следственно-экспертные ошибки при назначении и производстве экспертиз / В. П. Крамаренко, Ю. Е. Морозов // Судебно-медицинская экспертиза профессиональных ошибок и дефектов оказания медицинской помощи : материалы науч.-практ. конф. с междунар. участием, посвященной памяти проф. В. М. Смольянинова ; под ред. заслуженного деятеля науки РФ, проф. Г. А. Пашиняна. – М., 2009. – С. 18–25.

² Более обстоятельно о роли ситуационного моделирования в познании и разрешении ситуаций организационно-управленческого типа см.: Волчечкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистике и следственной практике : учеб. пособие / Т. С. Волчечкая. – Калининград, 1997. – С. 38–51.

³ Об эффективности ситуационного подхода в исправлении и превенции ошибок см.: Крамаренко В. П. Ситуационный подход как интегративная криминалистическая технология / В. П. Крамаренко // Криминалистические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения профессора Б. И. Шевченко : Тезисы выступлений. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 117–122; Он же. Ситуационный подход в предупреждении ошибок экспертной деятельности / В. П. Крамаренко // Теория и практика судебной экспертизы. – М., 2009. – № 1 (13). – С. 10–14.

Г. С. Крамаренко, здобувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ ОБІГУ ЖИТЛА

Рассмотрена личность преступника как элемент криминалистической характеристики при расследовании мошенничества в сфере оборота жилья. Акцентировано внимание на том, что данные о личности преступника в названном виде преступления могут определить эффективные пути его поиска и изобличения.

На сьогодні в Україні шахрайство набуло особливого значення, а притаманне йому змінювання видів і способів дозволило охопити широке коло соціальних відносин. Значну увагу шахраїв привертає житлова сфера, в якій вчинюється велика кількість шахрайств, характер яких змінюється, способи вчинення ускладнюються, а особи, які їх учинюють, стають все більш винахідливими та освіченими.

За останні роки кількість зареєстрованих фактів шахрайств у сфері обігу житла збільшилася майже втричі. Кожне третє шахрайство вчинене у великих та особливо великих розмірах, що спричинило значну майнову шкоду. Лише афера компанії «Еліта-центр» на столичному ринку нерухомості позбавила грошей і житла 1774 сім'ї, а шахраї заробили на цьому злочині понад 50 млн дол. США.

Велике значення при розслідуванні даної категорії злочинів має вивчення особи злочинця (злочинців). Це дає можливість виявлення певних закономірностей у поведінці обвинувачених, що також може бути використане у криміналістичній методиці. Успішне розслідування злочину, який нами розглядається, неможливе без вивчення особи шахрая у зв'язку зі специфікою.

Суб'єктом шахрайства може бути фізична осудна особа, якій до вчинення злочину минуло 16 років. Суб'єктивна сторона шахрайства передбачає наявність прямого умислу. Винний усвідомлює, що вводить в оману інвесторів або завідомо використовує довіру фізичних та юридичних осіб, що і забезпечує заволодіння майном. Обов'язковою ознакою шахрайства є корисливий мотив.

У криміналістичній літературі вказується, що в переважній більшості випадків шахраї певною мірою відрізняються від таких злочинців, як злодії, грабіжники, хулігани.

Як правило, шахраї є соціально благополучними особами, позитивно характеризуються за місцем проживання. Вони є непоганими «психологами», фінансистами, досить швидко вступають у контакт із людьми. Заздалегідь обмірковують і готують свої дії, здебільшого розраховуючи на знання специфіки своєї роботи, прогалини законодавства і безкарність. Ці особи мають широкий кругозір, високий інтелектуальний рівень, реагують на будь-які зміни, що відбуваються в соціально-економічній обстановці, законодавчій базі, добре орієнтуються в економічних та юридичних питаннях.

Здійснення злочинного наміру в цій сфері потребує від суб'єктів значних знань з операціями з нерухомістю, що характеризує їх як професіоналів. Перед тим як приступити до злочинних дій, особи, які вчиняють шахрайство у сфері обігу житла, ретельно, до дрібних деталей планують увесь механізм проведення афери. Шахраї можуть являти собою організовані злочинні угруповання. Вони мають складну структуру засновницьких і управлінських зв'язків, що полегшують можливості приховування доходів та ускладнюють контроль за їх діяльністю у процесі розслідування.

Злочинець продумує та планує типову схему шахрайської операції. Вона полягає в тому, що компанія-забудовник чи управитель коштів реєструються в установленому порядку, оголошують у рекламі про початок будівництва об'єкта нерухомості та залучення коштів інвесторів. Після одержання значної частини коштів під майбутні квартири фірма, як правило, припиняє свою діяльність, посилаючись на завдану інвесторам шкоду невдалою фінансово-господарською діяльністю. Кошти, одержані від вступу нових інвесторів, витрачаються на сплату премій іншим учасникам. Ця фінансова піраміда рано чи пізно розпадається, тому що не вистачає засобів від потоку нових надходжень учасників для того, щоб виплатити премію старим.

У випадках привласнення частини грошових коштів вкладників або їх розкрадання шляхом укладення в інші будівельні об'єкти шахраї з числа керівників будівельних і посередницьких компаній, щоб уникнути відповідальності, змінюють директорів компаній або реорганізують їх у нові структури з іншим керівництвом, переконують вкладників внести доплату, навмисно затягують будівництво, пропонуючи інвесторам здійснити доплату для швидкого його завершення.

Зазвичай шахраї демонструють потенційним покупцям чужі будівельні майданчики, пред'являють фіктивні договори із забудовником та інші документи в умовах відсутності належного контролю

з боку правоохоронних органів. Інтенсивно рекламують банк, який виступає гарантом при виплаті інвестицій клієнтам. Наймають на роботу працівників, які нічого не знають про їх наміри, інструктують персонал, як саме поводитися з клієнтами. Пропонують різноманітні і вигідні фінансові пропозиції для приватного інвестування, нові незнайомі інвестору фінансові послуги, що забезпечують надійність. Створюють «ілюзії» захищеності інвестицій за рахунок організації численних страхових компаній, які виявляються неплатоспроможними.

Особа злочинця при розслідуванні шахрайства у сфері обігу житла володіє цілою низкою якостей, особливостей, які необхідно враховувати при розслідуванні зазначеної категорії злочинів.

І. В. Кубарєв, кандидат юридичних наук, викладач кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка

ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

Обращено внимание на роль и значение вычленения тактических задач расследования. Определены их организационные функции.

1. У вирішенні завдань посилення боротьби зі злочинністю важлива роль належить тактико-методичним криміналістичним засобам розслідування, які потребують подальшої наукової розробки та вдосконалення їх практичної реалізації. Однією з порівняно нових, і, на наш погляд, перспективних категорій криміналістики на сьогодні є тактичне (локальне, проміжне) завдання розслідування, яке може бути визначено як певна проблема, яка потребує свого вирішення в процесі розслідування, має відокремлений характер різного ступеня, передбачає використання різноманітних тактичних засобів (тактичних операцій, слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, тактичних комбінацій, тактичних або інших прийомів) (С. Ф. Здоровко).

2. Тактичне завдання розслідування у криміналістиці розглядається зазвичай, у зв'язку із поняттям тактичної операції, як її мета. При цьому саме поняття тактичної операції в науці залишається дискусійним. Становить інтерес розуміння тактичної операції як системи, тобто сукупності структурно взаємопов'язаних елементів.

Зокрема, вдалим є визначення тактичної операції як системи одноіменних або різноіменних процесуальних або непроцесуальних дій і заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), які спрямовані на вирішення проміжного завдання розслідування, об'єднані єдиним планом і єдиним задумом, характеризуються вибірковістю і ситуаційною обумовленістю та виконуються правомочними особами під керівництвом слідчого (С. Ф. Здоровко). При цьому кожна така дія як елемент структури є незамінною, а їх послідовність — зазвичай чітко визначеною, оскільки в цій послідовності й може полягати задум операції (Р. С. Белкін). Якщо взяти до уваги положення загальної теорії систем про те, що результат (ціль) є невід'ємним та вирішальним компонентом системи, інструментом, що створює упорядковану взаємодію між усіма іншими компонентами (П. К. Анохін, 1973) то організаційна функція тактичного завдання стає очевидною. Саме тактичне завдання розслідування є тим системоутворюючим фактором, який визначає зміст окремих елементів (дій) тактичної операції, взаємозв'язок між ними та структуру операції у цілому.

3. Один із організаційних аспектів тактичних завдань розслідування полягає також у тому, що вони, на наш погляд, поряд із версіями, можуть виступати логічною основою планування розслідування у ситуаціях інформаційної невизначеності. Міркування для цього такі. По-перше, версії хоча і можуть застосовуватися при мінімальних даних (зокрема, типові версії), однак для одержання навіть таких даних необхідно проводити слідчі дії і оперативно-розшукові заходи, які повинні плануватися. Крім того, як справедливо зазначається в криміналістичній літературі, у практиці розслідування мають місце випадки, коли вихідної інформації немає зовсім, або вона настільки мізерна, що предмет аналізу (з метою формулювання версій) відсутній (В. О. Коновалова). По-друге, у низці випадків навіть типові версії не можуть бути використані через їх недостатню розробку. Так, наприклад, у випадках виявлення частин трупа типовою версією буде припущення про те, що вбивство вчинене родичем загиблого. Проте звертатися до даної версії поки не встановлена особа вбитого немає сенсу, оскільки відсутні реальні передумови для її конкретизації і перевірки. Більш раціональним у даному випадку буде розглядати встановлення особи загиблого як тактичне завдання і планувати подальшу діяльність на основі типової тактичної операції «Атрибуція трупа», адаптуючи її до конкретних обставин розслідування.

4. Розслідування можна уявити як необхідність послідовного чи паралельного вирішення його суб'єктом окремих локальних завдань, найбільш загальні з яких визначаються предметом доказування (О. Я. Басв). Причому розслідування окремих категорій злочинів передбачає з'ясування однотипних обставин, що обумовлює можливість і доцільність виявлення типової структури уявної моделі злочину (Т. С. Волчецька), і типізації відповідно до цієї моделі тактичних завдань. У свою чергу типізація тактичних завдань створює передумови для розробки типових програм їх вирішення (С. Ф. Здоровко), що дозволяє в організаційному плані оптимізувати розумову діяльність слідчого під час вибору засобів і методів їх розв'язання.

5. Слід звернути увагу на те, що для планування початкового етапу розслідування важливо, щоб модель містила в собі і дозволяла виділити при розслідуванні конкретного злочину ті обставини, першочергове встановлення яких істотно розширює інформаційну базу. Щодо цього тактичне завдання відповідає головному напрямку розслідування. Реалізація головного напрямку розслідування, зосередженого на першочерговому встановленні певних обставин, дозволяє з'ясувати загальний характер і значну частину змісту події злочину, що відкриває шлях до його розкриття, а потім і до вичерпного пізнання (О. Н. Васильєв). За такого підходу створюються передумови для збору в найкоротший термін даних, достатніх для розробки конкретних версій або конкретизації типових і здійснення вже на їх основі так званого розгорнутого планування. На можливість використання тактичних завдань розслідування як логічної основи планування початкового етапу розслідування вказала і більшість (67 %) проанкетованих під час дослідження практичних працівників (дослідження проводилось стосовно розслідування вбивств, учинених групою осіб).

6. Ще один організаційний аспект тактичних завдань розслідування полягає в можливості їх використання як критерію розподілу роботи між членами слідчої (слідчо-оперативної) групи. Такі завдання, як зазначалося, мають відокремлений характер різного ступеня, що дозволяє чітко розмежувати ділянки роботи, які доручаються окремим співробітникам. При цьому варто враховувати, що в деяких випадках локальні завдання можуть перетинатися, а способи їх вирішення збігатися, що робить доцільним об'єднання таких завдань. Так, наприклад, у випадку вчинення вбивства за місцем проживання загиблого доцільно об'єднати в один напрям збір відомостей про обставини злочину в районі місця події із вивченням зв'язків загиблого за місцем проживання.

7. Таким чином, тактичні завдання розслідування виконують важливі організаційні функції. Зокрема, вони: визначають структуру та зміст відповідної тактичної операції; можуть виступати логічною основою планування початкового етапу розслідування неочевидних злочинів; використовуватись як критерій розподілу роботи між окремими співробітниками, залученими до розслідування.

О. І. Кудерміна, кандидат психологічних наук, доцент Національної академії внутрішніх справ

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ

Обоснована необходимость использования специальных психологических знаний в процессе раскрытия преступлений. Дана краткая характеристика психологических особенностей оперативно-розыскной деятельности, позволяющая определить основные направления привлечения психологов для оказания консультативной помощи и содействия специалиста для решения задач по раскрытию преступлений.

Розробка методологічних засад використання спеціальних знань у процесі розкриття та розслідування злочинів — напрям наукових пошуків, що набуває актуальності з огляду на завдання, що ставляться перед органами внутрішніх справ в нашій державі. Визначений курс розвитку України на досягнення світового рівня демократії, дотримання прав та свобод громадян, повне та об'єктивне дослідження злочинів вимагає постійної ревізії нормативно-правових засад щодо діяльності із розкриття та розслідування злочинів.

У ході роботи над проблемою визначення юридико-психологічних засад використання спеціальних психологічних знань у процесі розкриття злочинів ми не ставили за мету надання характеристики поняттю спеціальних знань. Зазначене обумовлено наявністю значної кількості досліджень, присвячених цьому питанню. Серед них Є. Г. Коваленко, В. Д. Арсен'єв, В. Г. Заблоцький, Г. І. Грамович, Г. М. Надгорний, І. Н. Сорокотягін, П. Д. Біленчук, А. В. Шабалін, В. Г. Гончаренко, М. Г. Щербаковський, А. А. Кравченко, які у своїх роботах розглядали окремі питання використання спеціальних знань у процесі розкриття та розслідування злочинів. У подальшому ми будемо спиратися на точку зору фундатора юридичної психології України М. В. Костицько-

го, що дозволяє розуміти під ними сукупність психологічних знань, залучених до процесу розкриття та розслідування злочинів, консультантів, спеціалістів та експертів психологічного профілю, що застосовуються правоохоронцями в ході професійної діяльності. На сьогодні можна констатувати наявність певної кількості наукових робіт, присвячених обґрунтуванню юридико-психологічних засад використання спеціальних психологічних знань у правоохоронній діяльності. Це дослідження М. В. Костицького, В. Я. Марчака, В. В. Кошценець, М. І. Луцького. Однак наявні досягнення в розробленні зазначеної проблеми не надають вичерпні відповіді на певні актуальні для сьогодення системи «людина–право» питання. Ми спробуємо деякі з них надати.

Окреслюючи предметне поле нашого теоретичного дослідження, вважаємо за потрібне зазначити, що найбільш визначеними є юридико-психологічні засади застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі. У той же час застосування цієї форми спеціальних знань у процесі оперативно-розшукової діяльності є досить невизначеним. Невиправданим, на нашу думку, є той факт, що звернення оперативних працівників по допомогу до фахівців психологічного профілю у вирішенні питань щодо встановлення конкретних фактів, виявлення прихованих зв'язків, властивостей, ознак досліджуваних об'єктів, виконання інших завдань має виключний та епізодичний характер.

Однак «розкриття злочинів — це визначена законодавством і нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України комплексна діяльність *оперативних підрозділів*, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на встановлення наявності або відсутності суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також установаження та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів»¹.

Чомусь існує розповсюджена думка, що слідчий, дізнавач, суддя може опинитися в ситуації, коли власні знання та можливості, навички застосування засобів та методів виявляються недостатніми для ефектив-

¹ Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості: станом на 27 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]. — П. 1.2 / М-во внутр. справ України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

ного розслідування злочину. У зазначеному випадку він обґрунтовано звертається за допомогою до спеціаліста чи експерта (ст. 75 КПК України та ст. 128 КПК України)¹. Але діяльність оперативного працівника по розкриттю злочинів є не менш психологічно насиченою та у певних випадках потребує залучення фахівця психологічного профілю. «Розкриття злочинів передбачає встановлення у ході проведення *оперативно-розшукових* заходів і слідчих дій обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі: події злочину; вини особи, яка його вчинила; мотивів злочину; фактичних даних, що впливають на ступінь і характер відповідальності, характеризують таку особу; характеру й розміру шкоди, завданої злочином; інших обставин, що мають значення для правильного вирішення кримінальної справи»².

Вищезазначене дозволяє стверджувати, що сам зміст діяльності щодо розкриття злочинів припускає виникнення ситуацій, коли залучення фахівця психологічного профілю є необхідним та виправданим. Доцільність застосування спеціальних психологічних знань у ході оперативно-розшукової діяльності ми дозволимо собі обґрунтувати шляхом узагальнення відображених у науковій літературі³ іманентних цій діяльності психологічних особливостей, а саме:

1. Оперативно-розшукова діяльність має перебіг в умовах постійної та прихованої конфліктної взаємодії зі злочинним середовищем, особами, що планують чи вже скоїли певну злочинну дію.

2. Застосування негласних пошукових та розвідувальних заходів оперативним працівником реалізується в умовах конспіративності.

3. Пошук фактичних даних щодо об'єкта оперативно-розшукової діяльності характеризується вивченням його особистісних властивостей та мотивів поведінки. У той же час оперативному в подальшому працівнику доводиться в ході професійного спілкування застосовувати методи психологічного впливу, тобто оперативно-розшукова діяльність є рефлексивною діяльністю.

4. У ході оперативно-розшукової діяльності використовуються різноманітні мотивування та гра ролей суб'єктом із метою забезпечен-

¹ Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 1 груд. 2005 р. / Верховна Рада України : Офіц. вид. — К. : Парлам. вид-во, 2006. — 207 с. — (Бібліотека офіційних видань).

² Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості: станом на 27 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]. — П. 1.3 / М-во внутр. справ України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

³ Див.: Аминов И. Юридическая психология / И. Аминов, В. Мельник. — М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2006. — 458 с.

ня прихованості заходів, що проводяться для підвищення ефективності одержання та використання оперативно-цінної інформації щодо осіб, які проходять перевірку та знаходяться в розробці.

5. У межах реалізації оперативно-розшукових заходів суб'єкту доводиться зіштовхуватися з особливостями кримінальної субкультури представників організованих злочинних угруповань.

Окреслений перелік психологічних особливостей оперативно-розшукової діяльності не є вичерпним, але він дозволяє стверджувати про її значну психологічну навантаженість.

Зміст ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»¹ дає право визначити найбільш психологічно насичені оперативно-розшукові заходи, а саме: опитування, наведення довідок, спостереження, впровадження, експеримент.

Приймаючи рішення щодо звернення за допомогою до фахівця-психолога, оперативний працівник керується виключно внутрішнім переконанням. Безумовно, внутрішнє переконання — це суб'єктивний чинник, він знаходиться в площині особистісних особливостей суб'єкта оперативно-розшукової діяльності. Виникає питання — чи звернеться до психологічної консультації людина, що характеризується самовпевненістю, наявністю марнославства чи правовим нігілізмом? Виходячи з цього, виникає обґрунтована необхідність визначення основних проблем, вирішення яких оптимізується залученням фахівця-психолога. Серед інших консультант чи спеціаліст-психолог може надати відповіді на питання оперативного працівника стосовно особливостей відображення об'єктом оперативно значущої інформації залежно від:

- рівня її інтелектуального розвитку, обсягу словарного запасу, характеристик мовленнєвої культури, національної приналежності тощо;
- обсягу та характеристик життєвого та професійного досвіду особи, що надає інформацію (реалізація принципу розвитку та єдності свідомості та діяльності);
- особливостей підліткового віку (специфічних особливостей сприймання інформації — збудженість, максималізм, вплив референтної групи, необґрунтована впевненість у формулюванні висновків тощо);
- вікової обумовленості розвитку пізнавальної сфери опитуваного (розвитку мислення, пам'яті, уваги тощо);

¹ Про оперативно-розшукову діяльність [Електронний ресурс] : Закон України станом на 15 груд. 2005 р. / Верховна Рада України. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

– психологічних особливостей статевої приналежності особи, що має значущу для оперативного працівника інформацію;

– наявності індивідуально-психологічних особливостей опитуваного (сугестивності, фантазування; у осіб похилого віку — підвищеної насиченості деталями, що не мають відношення до справи та наявності можливого впливу соціальної деривації тощо).

Вищенаведений перелік — це тільки часткове окреслення деяких можливостей сучасної психологічної науки, що можуть бути використані в процесі розкриття злочинів. Можна стверджувати, що сьогодні існує нагальна потреба в нормативно-правовій регламентації фактів залучення консультанта та спеціаліста психологічного профілю в процесі розкриття злочинів, яка б дозволила визначити перелік проблемних питань та вимоги до рівня професіоналізму зазначених фахівців.

Є. В. Кузьмічова, ад'юнкт кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛІКАРСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Раскрыты вопросы, связанные с международно-правовым регулированием обеспечения врачебной тайны в уголовном судопроизводстве.

Міжнародне співробітництво при розкритті та розслідуванні злочинів зачіпає сферу прав і свобод людини. За таких умов слід дотримуватись положень провідних міжнародно-правових документів договірної та недоговірної характеру, які закріплюють міжнародні стандарти прав та свобод людини. Зазначене повною мірою стосується й права на таємницю особистого життя людини, в тому числі, що стосується забезпечення лікарської таємниці.

Збереження лікарської таємниці — один із основних, фундаментальних морально-етичних принципів медицини, в якому виявляється діалектичне співвідношення особистого і суспільного. Необхідно відзначити, що лікарська таємниця охоплює не саме це співвідношення, а лише його один бік — ставлення лікаря до інтересів хворого й інтересів суспільства.

Обґрунтованими є погляди вчених, які визначають, що змістом лікарської таємниці є відомості про сам факт звернення особи за медичною допомогою, хворобу (діагноз, перебіг, прогноз); застосовані

методи лікування та їх ефективність; особу, яка звернулася за допомогою — її минуле, зв'язки, фізичні і психічні вади, інтимні зв'язки та ін; сім'ю хворого, домашній устрій життя. Таким чином, інформацію, яку може отримати лікар можна поділити на інформацію про хворобу, на інформацію про інтимне життя та на інформацію про сімейне життя пацієнта. Це впливає також із аналізу ст. 40 Основ законодавства про охорону здоров'я. Ми підтримуємо думку, що дане поняття включає також відомості, повідомлені пацієнтом лікареві усно, а їх розголошення повинне визнаватись протиправним незалежно від форми фіксації¹.

Вітчизняну правову основу забезпечення лікарської таємниці становить Конституція України², Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р.³, Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я»⁴ (зокрема, ст. 40), а у випадках, коли забезпечення лікарської таємниці пов'язано із кримінально-процесуальною діяльністю Кримінальний кодекс України (ст. 145 «Незаконне розголошення лікарської таємниці»)⁵, Кримінально-процесуальний кодекс України⁶.

Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.⁷ — один із перших документів, який прийнятий у межах ООН з метою міжнародно-правового сприяння забезпеченню прав і свобод людини.

¹ Когут Н. М. Забезпечення права на лікарську таємницю в кримінальному процесі України / Н. М. Когут // Медичне право України: правовий статус пацієнтів в Україні та його законодавче забезпечення (генезис, розвиток, проблеми і перспективи вдосконалення) : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. 17–18.04.2008, м. Львів. – С. 145–148.

² Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. // Довідник працівника міліції. Книга 1. Законодавчі та інші нормативно-правові акти з питань діяльності органів внутрішніх справ : довідкове видання. – К. : Воля, 2003. – С. 267–284.

⁴ Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 4. – Ст. 19.

⁵ Кримінальний кодекс України, прийнятий сьомою сесією Верховної Ради України 5 квітня 2001 року. : офіц. текст. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 189 с.

⁶ Кримінально-процесуальний кодекс України від 28.12.1960 р. зі змінами і доповненнями. Станом на 01.09.2008 р. – К. : Атіка, 2008. – 205 с.

⁷ Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року // Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку : наук.-практ., документально-джерельний та навч.-методич. комплекс (у трьох частинах). Частина друга. Частина третя ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. – К. : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 11–20.

Ряд положень Всезагальної декларації регламентує права осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності чи визнані винними у вчиненні злочинів та відбувають покарання.

Зокрема, ст. 12 зазначає «ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, таємниці його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від подібних втручань чи посягань».

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 р.¹, серед широкого переліку прав і свобод закріпив заборону свавільного чи незаконного втручання в особисте і сімейне життя особи, посягання на честь та репутацію, таємницю кореспонденції. Кожна людина має право на захист закону від таких посягань (ст. 17). Ці положення важливо враховувати під час провадження слідчих дій, пов'язаних із обмеженням прав і свобод людини: обшуку, виїмки, освідування, накладення арешту на кореспонденцію та зняття інформації з каналів зв'язку тощо. Саме під час проведення зазначених слідчих дій може бути отримана інформація, яка становить лікарську таємницю. Забезпечення її нерозголошення — одне із важливих завдань учасників кримінального судочинства, зокрема слідчого, що несе відповідальність за законне та своєчасне проведення слідчих дій у кримінальній справі.

17 липня 1997 р. Україна ратифікувала Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 р., Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції², які займають особливе місце в правовому регулюванні кримінально-процесуальної діяльності.

Європейська конвенція забороняє катування (ст. 2), закріплює право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 7): «кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції. Органи державної влади не можуть втру-

¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації і приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН 16 грудня 1966 року // Забезпечення органами внутрішніх справ міжнародно-правових стандартів прав людини при охороні громадського порядку : наук.-практ., документально-джерельний та навч.-методич. комплекс (у трьох частинах). Частина друга. Частина третя. ; відп. ред. Ю. І. Римаренко, Я. Ю. Кондратьєв, Ю. С. Шемшученко. — К. : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 21–44.

² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., а також Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7, 11 до Конвенції // Голос України — 2001. — 10 січ. — № 3 (2503). — Ст. 6–8; Відом. Верхов. Ради України. — 1997. — № 40. — Ст. 263.

чатися у здійсненні цього права інакше ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Наступною є Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, підписана 10 грудня 1984 р., ратифікована 26 січня 1987 р.¹

Указана Конвенція визначила термін катування як «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди. У цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково».

Згідно зі ст. 2 Конвенції, кожна держава-сторона зобов'язалася вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів для запобігання актам катувань на будь-якій території під її юрисдикцією. Жодні виключні обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність чи будь-який інший надзвичайний стан не можуть бути виправданням катувань. Наказ вищого начальника або державної влади не може служити виправданням катувань.

Крім зазначених, права і свободи людини, що повинні забезпечуватися під час розслідування злочинів, та певною мірою стосуються забезпечення лікарської таємниці, закріплені й у інших міжнародно-правових документах: Зводі принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи заключенню в будь-якій формі 1988 р.²,

¹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, підписана 10 грудня 1984 року, ратифікована 26 січня 1987 року // Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – № 40. – С. 46–61.

² Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи заключенню в будь-якій формі 1988 р. [Електронний ресурс] : інформаційно-правовий довідник «Приватний практик». – К. : Вид-во ТОВ «Ліга Закон», 2009. – 1 електрон. опт. диск (DVD): кольор.; 12см. – Систем. вимоги: Windows 98 / ME/NT 4.0/2000/XP/Vista

Кодексі поведінки посадових осіб з підтримування правопорядку, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 р.¹ та інших.

Окремо слід сказати про проблеми забезпечення лікарської таємниці відносно дітей. Такі питання регламентує Декларація прав дитини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1959 р.², Конвенція «Про права дитини» (1989 р.)³.

Відповідно до Конвенції, дитиною визнається людська істота, яка не досягла 18-річного віку (ст. 1), «найкраще забезпечення інтересів» якої повинно враховуватися в усіх ситуаціях (ст. 3).

Згідно зі ст. 16 Конвенції, жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність. Дитина має право на захист закону від такого втручання або посягання.

Відповідно до ст. 24 Конвенції, дитина має право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я та засобами лікування хвороб і відновлення здоров'я.

В основі цих міжнародних актів — людина, її невід'ємне право на недоторканність особистого життя, зокрема дотримання лікарської таємниці. Україна як держава-учасниця наведених міжнародних документів взяла на себе зобов'язання враховувати передбачені цими актами положення при розробці кримінально-процесуального законодавства, у практичній діяльності з розслідування злочинів, а також при підготовці відповідних кадрів правоохоронних органів⁴.

¹ Кодекс поведінки посадових осіб з підтримування правопорядку, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року [Електронний ресурс] : інформаційно-правовий довідник «Приватний практик» – К. : Вид-во ТОВ «Ліга Закон», 2009. – 1 електрон. опт. диск (DVD): кольор.; 12см. – Систем. вимоги: Windows 98 / ME/NT 4.0/2000/XP/Vista. – Назва з контейнера.

² Декларація ООН про права дитини // Там само – С. 61–67.

³ Конвенція про права дитини // Права дитини : зб. документів. – Львів : Оскарт, 1995. – С. 29–49.

⁴ Кондратьєв Я. Ю. Забезпечення органами внутрішніх справ прав та свобод людини в умовах політичної і правової реформи / Я. Ю. Кондратьєв // Забезпечення прав людини та громадянина в умовах реформування політичної та правової системи України : тези доповідей наук.-практ. конф. – К., 2004. – С. 12.

О. В. Курман, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

МЕХАНІЗМИ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ

Рассмотрены проблемные вопросы, связанные с исследованием механизмов преступных посягательств на сведения, составляющие коммерческую или банковскую тайну, предложена систематизация типичных операций и приемов действий преступников.

За часів СРСР у системі планової економіки та централізованого керування промисловістю питання незаконного отримання комерційних секретів усередині країни не мали актуальності. І тільки зі становленням ринкової системи незалежна Україна зіткнулася з проблемою злочинних посягань на встановлений порядок здійснення господарської діяльності та необхідністю забезпечення чесної конкуренції між її суб'єктами.

Згідно зі ст. 36 Господарського кодексу України відомості, пов'язані з виробництвом, технологією, управлінням, фінансовою та іншою діяльністю суб'єкта господарювання, що не є державною таємницею, розголошення яких може завдати шкоди інтересам суб'єкта господарювання, можуть бути визнані його комерційною таємницею¹. Склад і обсяг відомостей, що становлять комерційну таємницю, спосіб їх захисту визначаються суб'єктом господарювання відповідно до закону.

Таким чином, інформація є комерційною таємницею за наявності ознак: 1) має дійсну або потенційну комерційну цінність у силу необізнаності з нею третіх осіб; 2) до неї не існує вільного доступу на законних підставах; 3) власник або уповноважена ним особа вживає заходи щодо збереження її конфіденційності.

¹ Відповідно до ст. 505 Цивільного кодексу України комерційною таємницею є інформація, яка є секретною в тому розумінні, що вона в цілому чи в певній формі та сукупності її складових є невідомою та не є легкодоступною для осіб, які звичайно мають справу з видом інформації, до якого вона належить, у зв'язку з цим має комерційну цінність та була предметом адекватних існуючим обставинам заходів щодо збереження її секретності, вжитих особою, яка законно контролює цю інформацію.

Інформація, що становить комерційну таємницю, повинна бути зафіксована на матеріальному носії (папері, магнітному чи оптичному носії, фотонегативі чи іншому матеріальному об'єкті) та забезпечена реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати. Це можуть бути: результати дослідів та їх протоколи, дані про якість матеріалів, документація з виготовлення продукції, креслення, формули та рецепти, статистичні розрахунки, звіти про виготовлену продукцію або надані послуги, картотеки та електронні бази даних клієнтів, відомості про організацію виробництва, методи реклами, інформація про джерела фінансування тощо. У деяких ситуаціях інформація, що становить комерційну таємницю, може втілюватися в предметах — виробках, блоках, агрегатах, приборах і речовинах. Однак і в даному випадку для визнання відомостей, втілених у предметах, комерційною таємницею необхідно, щоб інформація була попередньо задокументована у встановленому порядку.

Банківською таємницею вважається інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку в процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третіми особами при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту. Банківською таємницею, зокрема, є: 1) відомості про банківські рахунки клієнтів, у тому числі кореспондентські рахунки банків у Національному банку України; 2) операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди; 3) фінансово-економічний стан клієнтів; 4) системи охорони банку та клієнтів; 5) інформація про організаційно-правову структуру юридичної особи-клієнта, її керівників, напрями діяльності; 6) відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів чи комерційної таємниці, будь-якого проекту, винаходів, зразків продукції та інша комерційна інформація; 7) інформація щодо звітності по окремому банку, за винятком тієї, що підлягає опублікуванню; 8) коди, що використовуються банками для захисту інформації; 9) інформація про банки чи клієнтів, що збирається під час проведення банківського нагляду¹.

Механізми злочинних посягань конкретного виду злочину мають загальні ознаки, які повторюються, що дозволяє їх узагальнити, тобто типізувати системи операцій і прийомів злочинних діянь. Можна виділити три групи типових способів злочинних посягань на відомості,

¹ Див.: Про банки і банківську діяльність : Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 5–6. – Ст. 30.

що становлять комерційну або банківську таємницю: 1) незаконне збирання відомостей, які становлять комерційну або банківську таємницю; 2) незаконне використання таких відомостей; 3) умисне розголошення такої інформації.

Незаконне збирання відомостей може виявлятися у:

1) викраденні відповідної інформації чи об'єктів, що їх містять, з приміщень, де вони зберігалися. Така крадіжка може бути як відкритою, так і завуальованою, коли справжні предмети посягання (документи, вироби, які містять комерційну таємницю) викрадаються разом з іншими і, таким чином, створюється хибне уявлення про дійсні цілі злочинців;

2) таємному проникненні злочинця до приміщення та копіюванні інформації паперовим чи електронним способом. Для фіксації інформації та її пересилання можуть застосовуватися мобільні телефони з вбудованими фотокамерами та послуга MMS;

3) підкупі співробітника підприємства, який мав чи має законний доступ до інформації. Працівник за певні матеріальні чи інші блага копіює інформацію і передає її замовнику. Якщо людина вже звільнилася або на сьогодні не має законного доступу, але інформація, якою вона володіла раніше, ще не втратила комерційної привабливості, то вона її просто повідомляє;

4) підкупі посередників на переговорах, які володіють певною інформацією;

5) незаконному отриманні інформації у співробітників правоохоронних або контролюючих органів, яким вона стала відома внаслідок виконання службових обов'язків;

6) погрозах фізичним насильством над особою чи її близькими родичами, якій інформація була довірена у результаті виконання її трудових обов'язків;

7) шантажі працівника, який знаходиться на «гачку» в силу певних життєвих обставин;

8) упродовженні свого агента у штат підприємства під виглядом звичайного співробітника;

9) вербуванні діючого працівника або спонуканні до розголошення звільненого, застосовуючи мотиви етнічної, расової, релігійної близькості, бажання помститися керівникові за незаконне звільнення, переведення на іншу роботу, зняття з посади;

10) використанні різних технічних пристроїв, що фіксують і передають інформацію. За допомогою спеціальної техніки здійснюється прослуховування приміщень або зняття інформації з каналів зв'язку.

Таку техніку можуть встановлювати або використовувати як спеціально підготовлені особи, так і завербовані співробітники підприємства;

11) проникненні в комп'ютерні мережі. Для цього злочинці застосовують спеціальні комп'ютерні програми, що дозволяють виконувати пошук необхідних даних та копіювати їх.

Незаконним використанням комерційної чи банківської таємниці є впровадження у виробництво або врахування під час планування чи здійснення господарської діяльності без дозволу власника чи уповноваженої на те особи таких відомостей. Зокрема, незаконне використання може мати такі форми:

1) пред'явлення майнових чи інших вимог до власника комерційної чи банківської таємниці за повернення або нерозголошення відповідних відомостей. Такі вимоги можуть стосуватися повернення на роботу, призначення на вищу посаду, звільнення іншого працівника, надання послуг і т. ін.;

2) продаж інформації третім особам (електронних баз даних операторів телефонного зв'язку, ДАІ, БПІ тощо);

3) обмін інформації, що становить комерційну чи банківську таємницю, на іншу або матеріальні цінності;

4) корегування своїх дій при укладанні договорів із власником такої таємниці.

Незаконне використання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, є можливим і в іншому вигляді, наприклад умисне розголошення таких відомостей. Розголошення може здійснюватися усно, письмово, із використанням засобів зв'язку та масової інформації, комп'ютерних мереж тощо. Таке розголошення вчинюють особи, яким ця інформація стала відома внаслідок професійної або службової діяльності. Це можуть бути як працівники самого підприємства, установи, організації, так і співробітники правоохоронних чи контролюючих органів, які отримали цю інформацію, користуючись своїм службовим становищем, але не для виконання своїх функцій, а для передачі конкурентам чи використання в інших протиправних цілях, наприклад різних видів шантажу щодо здійснення чи нездійснення певних дій за нерозголошення комерційної або банківської таємниці.

Вивчення та виявлення механізмів злочинних посягань на відомості, що становлять комерційну або банківську таємницю, дозволяє встановити технології цього злочинного явища, спланувати розслідування злочину, виявити прогалини у чинному законодавстві, що регулює відносини у сфері охорони конфіденційної інформації, розробити заходи протидії недобросовісній конкуренції.

О. В. Лацук, ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТАМИ ТА ЕКСПЕРТАМИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Рассмотрены особенности взаимодействия следователя со специалистами и экспертами в процессе расследования преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств. Определены основные направления такого взаимодействия.

1. Взаємодії різних систем наукових знань, розширення форм адаптації їх практикою — об'єктивна закономірність сучасності. Інтеграція спеціальних знань у процесі розслідування злочинів набуває дедалі більшого розмаху. Без ефективної взаємодії слідчого зі спеціалістами та експертами неможливе повне об'єктивне і всебічне доказування обставин учинених злочинів, у тому числі пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів.

2. Роз'єднаність дій, слабкі і непродуктивні форми взаємодії, недостатня допомога слідчому з боку експертів призводить до того, що не з'ясовуються факти, які потребують спеціальних знань, несвоєчасно і неякісно виявляються обставини вчинення злочину, не виявляються і не вилучаються речові докази, неефективно проводяться слідчі та пошукові дії.

3. У сучасній психологічній науці взаємодія розглядається як «... дії індивідів, спрямованих один до одного»¹. Основою взаємодії є процеси спілкування. Таке спілкування може бути різних видів:

- 1) міжособисте — слідчий — експерт;
- 2) особисто — групове — слідчий — декілька експертів комісійної або комплексної експертизи;
- 3) міжгрупове — бригада слідчих — група експертів;
- 4) за місцем взаємодії:
 - а) в експертній установі;
 - б) в позаекспертних умовах.

Характерною особливістю взаємодії є і те, що її ініціатором є слідчий, який потребує нової інформації та доказів за злочинами,

¹ Епидемия наркомании в Украине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dri.ru/news/analitika/2002/6/3/10374.html>

які він розслідує, а це покладає на нього основну відповідальність за її ефективність

4. Слід наголосити, що за злочинами, пов'язаними з незаконним обігом наркотичних засобів, взаємодія слідчого зі спеціалістами та експертами є обов'язковою. Оскільки перед тим як прийняти рішення на стадії порушення кримінальної справи, слід представити спеціалісту-хіміку, фармацевту речовину, яка схожа на наркотичний засіб. І тільки після одержання довідки про те, що досліджуване є наркотичним засобом, може бути прийняте рішення про порушення кримінальної справи, але не звільняє слідчого від призначення за кримінальною справою судової експертизи (ст. 76 КПК України).

Аналіз літератури і практики діяльності органів, які здійснюють досудове слідство за справами даної категорії, дозволяє говорити про існування різних напрямів взаємодії слідчого зі спеціалістами та експертами, які доцільно, на нашу думку, розділити на ті, що проводяться на стадії порушення кримінальної справи, та такі, що проводяться після її порушення.

На наш погляд, типовими формами взаємодії на першій стадії є такі:

1) виконання спеціалістом досліджень за дорученням слідчого на стадії порушення кримінальної справи;

2) використання слідчим результатів дослідження за оперативними матеріалами для прийняття тактичних рішень;

3) спільна узгоджена діяльність у складі слідчо-оперативних груп. Цей напрям взаємодії потребує вдосконалення. На практиці у якості спеціаліста, як правило, виїжджає експерт-криміналіст, який повинен виявляти сліди, а у подальшому провести за ними експертизи. Таке положення не стимулює його виявляти всі сліди. Тому, на наш погляд, необхідно передбачити в системі МВС України окрему посаду спеціаліста-криміналіста, який виїжджав би тільки на місце події, і не мав би права проводити експертизи;

4) використання порад спеціалістів для більш раціонального висунення версій та складання планів розслідування злочинів;

5) спільні зусилля з визначення тактики зняття інформації з каналів зв'язку про незаконний обіг наркотичних засобів та інші злочинні діяння із забезпечення технологій зберігання доказів до порушення кримінальної справи.

На стадії досудового розслідування взаємодія слідчого з експертами реалізується в таких напрямках:

1) встановлення нових фактичних обставин, які причетні до об'єкта експертизи з подальшим інформуванням експерта;

2) встановлення нових об'єктів за розслідуваною подією і надання їх на експертизу;

3) створювання умов для ознайомлення експерта з усіма необхідними йому фактами і обставинами. Трапляються випадки, коли для дачі висновку експерт сам повинен оглянути місце злочину, наприклад нарколабораторію, бути присутнім на допитах певних осіб;

4) узгодження роботи експерта з робочими планами слідчого. Якщо слідчий у певній послідовності планує дослідження окремих епізодів злочинної діяльності, то доцільно в такій же послідовності планувати роботу експерта. План роботи експерта повинен узгоджуватися з планом досліджень цих же об'єктів іншими експертами;

5) інформування слідчого про результати експертних досліджень;

б) запрошення слідчого для участі при проведенні експертних досліджень. У процесі окремих досліджень експерта слідчий має можливість:

а) особисто сприймати перебіг досліджень, що суттєво полегшує йому оцінку висновків експерта;

б) перевіряти повноту використаних експертом усіх зібраних по кримінальній справі й поданих на дослідження фактів;

в) з'ясувати питання, які виникають в експерта під час дослідження, та пояснювати, як бажано фіксувати окремі факти;

г) приймати рішення про повторення деяких експертних досліджень у присутності заінтересованих осіб;

г) приймати рішення про збір додаткових матеріалів, про проведення додаткових слідчих дій¹.

5. Існують випадки, коли присутність слідчого при експертних дослідженнях не тільки бажана, а й дуже необхідна:

а) у випадках, коли при експертних дослідженнях було надано дозвіл бути присутнім комусь із заінтересованих учасників. Присутність при дослідженнях завжди пов'язана з реалізацією прав (ставити запитання експерту). Можуть бути і зворотні ситуації, коли присутність учасника необхідна для того, щоб певні питання у нього міг з'ясувати експерт. В усіх цих ситуаціях необхідно регулювати

¹ Удод А. П. Наркотичні засади, психотропні речовини та їх розпізнання / А. П. Удод. – К. : РВВ МВС України, 1997. – С. 380–382.

відносини, які виникають, процесуально фіксувати їх перебіг і результати, це може здійснити тільки слідчий;

б) якщо хтось із учасників процесу є об'єктом дослідження. При цьому він зберігає права суб'єкта, що завжди пов'язано з необхідною процесуальною фіксацією;

в) якщо в процесі експертних досліджень виявляються невідомі раніше предмети, сліди, які можуть бути самостійними речовими доказами. Так, при дослідженні речовини може бути виявлена, наприклад, наркотична, отруйна чи радіаційна речовина, куля в тілі. Це самостійні речові докази, які можуть з'являтися тільки в результаті процесуальної діяльності слідчого. Саме він зобов'язаний процесуально оформити появу нового речового доказу — скласти протокол огляду;

г) якщо метод експертного дослідження пов'язаний зі змінами або знищенням, направленою для дослідження речового доказу. За загальним принципом зміна об'єкта під час дослідження при розслідуванні кримінальної справи повинна також фіксуватися слідчим у відповідному процесуальному документі і таким чином закріплюватися в матеріалах кримінальної справи.

6. Виходячи з вищевикладеного, на наш погляд, необхідно у новому КПК України передбачити норми, які б регулювали правовідносини, що можуть виникнути під час проведення експертизи у присутності слідчого або заінтересованої особи.

А. М. Лисенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри економічної безпеки Харківського національного університету внутрішніх справ

СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ ГРУП ТА ОРГАНІЗАЦІЙ З ІНШИМИ ФОРМАМИ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Определено место террористических групп и организаций в общей структуре организованной преступности на основании анализа их признаков, структурного построения, качественного состава и механизма осуществления преступной деятельности.

Перш ніж перейти до аналізу схожості ознак терористичних груп і організацій з іншими формами організованої злочинності, необхідно зупинитися на розгляді ознак, за якими вони відрізняються одні від

одних. Зазначимо, що у Кримінальному кодексі України (далі — КК України)¹ не надається визначення терористичних груп та організацій, властивих їм ознак, також з його змісту не зрозуміло, у чому полягають відмінності між ними, що є значним упущенням та ускладнює кваліфікацію злочинів, учинених указаними терористичними формуваннями. Єдиним законодавчим актом, у якому надається опис ознак терористичних груп та організацій як форм співучасті, є Закон України «Про боротьбу з тероризмом». Виходячи зі змісту ст. 1 зазначеного закону, терористична організація відрізняється від терористичної групи за такими ознаками: 1) стійкістю об'єднання злочинців; 2) мінімальною чисельністю — три та дві особи відповідно; 3) метою створення — здійснення терористичної діяльності та здійснення терористичних актів відповідно; 4) у терористичних організаціях здійснюється розподіл функцій, встановлюються певні правила поведінки, обов'язкові для цих осіб під час підготовки і вчинення терористичних актів².

Згідно з положеннями ст. 28 КК України³, однією з найважливіших відмінних ознак організованої групи та злочинної організації від інших форм співучасті, яка водночас є кількісним показником їх стійкості, виступає попередня зорганізованість трьох та більше осіб (злочинна організація п'яти і більше осіб) з метою вчинення злочинів, що передбачає необхідність багатоактної підготовки. Саме така складна підготовка передуює злочинній діяльності терористичних груп та організацій, що обумовлено певною мірою багатооб'єктністю злочинів, які вчиняються ними.

З цією думкою погоджуються такі дослідники, як В. Ф. Антипенко⁴, В. П. Ємельянов⁵, В. А. Ліпкан⁶, які займаються розробленням проблем кримінально-правового визначення тероризму. Вони постійно наголошують, що злочини терористичної спрямованості — це

¹ Кримінальний кодекс України / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Відом. Верхов. Ради України. — 2001. — № 25–26. — Ст. 131.

² Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV / Верховна Рада України. — Офіц. вид. — К. : Відом. Верхов. Ради України, 2003. — № 25. — Ст. 180.

³ Антипенко В. Ф. Теории мирового развития и антитеррористическое право. Логика сопрягаемости : монографія / В. Ф. Антипенко. — Киев, 2007. — 440 с.

⁴ Там само.

⁵ Ємельянов В. П. Злочини терористичної спрямованості (тероризм) : монографія / В. П. Ємельянов. — Х. : Рубікон, 1997. — 160 с.

⁶ Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом : навч.-практ. посіб. / В. А. Ліпкан, Д. Й. Никифорчук, М. М. Руденко. — К. : Знання України, 2002. — 254 с.

багатооб'єктні злочини, які відзначаються складністю об'єктивно-суб'єктивних ознак. Усе це свідчить про те, що такі злочинні формування, як терористична група та організація у цьому схожі з іншими формами організованої злочинності. Але виходячи зі змісту визначення «терористичної групи», наведеному у ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом»¹, вона не може розглядатися як форма організованої злочинності, тому що у неї, на відміну від організованої групи та злочинної організації, відсутня така ознака, як стійкість об'єднання злочинців. Це підтверджує те, що терористична група є певною мірою тимчасовим формуванням, мета створення якого — вчинення конкретного терористичного акту або серії актів та яке належить до форм співучасті, котрі не входять до організованої злочинності.

Узагалі слід зазначити, що в основі виокремлення організованої злочинності із системи злочинності лежать характер і ступінь організованої взаємодії групи злочинців між собою при здійсненні своєї пролонгованої кримінальної діяльності². Це особливого роду група, визначена форма співучасті (організатор, виконавець, підбурювач, пособник). Таким чином, поняттям «організована злочинність» охоплюються відповідні види спільної злочинної діяльності, характерні як для кримінальної економіки, злочинного бізнесу, корупції, бандитизму, деяких інших злочинів, так і для тероризму. Безумовно, у кожному з випадків є своя специфіка.

Необхідно наголосити, що діяння, пов'язані зі створенням терористичної організації, керівництво такою організацією, участь у терористичній організації, матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної організації за своїм змістом збігаються з аналогічними діями щодо злочинних організацій та організованих груп, передбаченими статтями 28 і 255 КК України³. Також спільними ознаками терористичних організацій та інших форм організованої злочинності є стійкість об'єднання, налагоджена система зв'язків злочинців, розподіл між ними ролей тощо. Крім того, вони схожі за структурою побудови. Так, деякі вчені зазначають, що «те-

¹ Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відом. Верхов. Ради України, 2003. – № 25. – Ст. 180.

² Канарев В. А. Организованные преступные формирования: вопросы квалификации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. А. Канарев. – М., 2002. – С. 11.

³ Кримінальний кодекс України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

рористичним організаціям притаманні майже всі ознаки, що характерні для організованих злочинних угруповань, — наявність лідера, чіткий розподіл функцій, конспірація, дотримання неформальних норм поведінки, наявність грошового фонду підтримки»¹.

Як ще одну загальну ознаку, яка притаманна як організованим групам, злочинним організаціям, так і терористичним організаціям, можна виокремити їх схожість за своїм якісним складом. Так, члени організованих та терористичних формувань, як правило, професіонали, тобто люди, які мають в якості основного доходу засоби, одержувані від здійснення своєї злочинної діяльності протягом тривалого часу. Вони досконально володіють навичками і технікою вчинення злочинів, нерідко навіть складними спеціальними прийомами і мають високий авторитет у злочинному світі. Зазначені особи розвивають у своєму середовищі кримінальну систему цінностей, намагаються максимально ускладнити розкриття вчинених ними злочинів і прагнуть не допустити втручання у свою діяльність офіційних інстанцій, особливо правоохоронних органів, при цьому нерідко використовують корупційні зв'язки.

Відповідно ієрархічній структурі в терористичних організаціях, також як і в організованих групах та злочинних організаціях є конкретні керівні принципи. Неписаний закон (відносини за своїми внутрішніми нормами) вимагає від кожного члена групи безумовної лояльності; не можна починати ніяких злочинних дій без одержання заздалегідь наказу на це від керівництва групи. Нейтралізація державного кримінального переслідування, ухилення від нього досягаються шляхом ізоляваності керівної і планувальної еліти від виконавців за допомогою найсуворішої дисципліни в рамках групи (організації) і за рахунок корумпованих зв'язків. Для того щоб відгородити себе від заходів кримінального переслідування, керівництво організації відстороняється від злочинних дій по виконанню запланованих операцій. Керівники уникають будь-яких прямих контактів з рядовими членами своєї злочинної групи, що вчиняють злочинні дії. Це робиться для того, щоб правоохоронні органи не могли добратися до «верхівки»².

Головна відмінність терористичних організацій від організованих груп і злочинних організацій — це те чому підпорядкована і на що спрямована здійснювана ними злочинна діяльність. Так, при вчиненні

¹ Канарев В. А. Организованные преступные формирования: вопросы квалификации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В. А. Канарев. – М., 2002. – С. 142.

² Солодовников С. А. Терроризм и организованная преступность : монография / С. А. Солодовников. – М. : Закон и право, 2008. – С. 38.

злочинної діяльності організованими групами та злочинними організаціями це придбання, накопичення, збільшення кримінальних доходів, встановлення контролю над владними структурами з використанням значного, нажитого злочинним шляхом капіталу, налагодження і розвиток корумпованих зв'язків. Терористичні ж організації як головні цілі переслідують цілі вказані в ст. 258 КК України¹, пов'язані з впливом на прийняття рішень органами державної влади, юридичними особами, провокації збройного конфлікту, міжнародних ускладнень тощо. До того ж терористична організація, на відміну від інших форм організованої злочинності, включає крім загальних і додаткові ознаки, зумовлені особливістю здійснення терористичної діяльності. Зокрема, згідно зі ст. 1 Закону України «Про боротьбу з тероризмом», терористична діяльність поряд з іншими видами діянь охоплює також пропаганду і поширення ідеології тероризму².

Вищевикладене певною мірою підтверджує точку зору про те, що терористичні організації за своїми основними ознаками все ж таки є різновидом форм організованої злочинності, що обумовлено схожістю структури побудови та організації, механізму їх функціонування, і відрізняються від інших форм лише цілями та мотивами їх створення та вчинення ними злочинної діяльності.

И. А. Макаренко, доктор юридических наук, профессор, директор Института права Башкирского государственного университета

ОСОБЕННОСТИ НРАВСТВЕННО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ

Проаналізовано соціально-психологічні та моральні властивості неповнолітніх правопорушників. Звернено увагу на особливості збирання даних слідчими про неповнолітніх.

На фоне продовжуючогося росту преступлений, совершаемых несовершеннолетними, особую актуальность приобретает проблема

¹ Кримінальний кодекс України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

² Закон України «Про боротьбу з тероризмом» від 20 березня 2003 року № 638-IV / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Відом. Верхов. Ради України, 2003. – № 25. – Ст. 180.

изучения личности этой категории правонарушителей. Однако на практике следователи редко уделяют этому вопросу должное внимание. Одной из причин такого положения является недостаток информации о типичных особенностях личности несовершеннолетнего правонарушителя, а также методах и способах получения информации о личности конкретного несовершеннолетнего обвиняемого и ее использования в уголовном судопроизводстве.

Между тем знание особенностей личности и психологических свойств несовершеннолетнего позволит следователю уже на первоначальном этапе не только выдвинуть обоснованные версии о совершении преступления именно подростком, но и эффективно провести следственные действия, применить наиболее рациональные тактические приемы, установить психологический контакт и оказать положительное воздействие на несовершеннолетнего правонарушителя в процессе расследования преступления.

Особенности психики подростков достаточно хорошо изучены — это недостаток жизненного опыта, доверчивость, возбудимость, внушаемость и стремление к подражанию, к демонстрации своей взрослости и т. д.

Следует отметить, что перечисленные особенности характерны для всех подростков, для нас же представляют интерес психологические особенности личности, присущие несовершеннолетним правонарушителям.

По мнению психологов, ведущим компонентом структуры личности является направленность — система устойчивых мотивов, определяющая поведение личности в изменяющихся внешних условиях. Направленность в свою очередь — это то ядро, которое определяет тип личности преступника.

Приняв за основу классификацию типов личности несовершеннолетних преступников, предложенную А. И. Долговой, мы предлагаем ее дополнить и представить в следующем виде: а) положительно-ситуативный тип. В материалах дела на них имеются положительные характеристики с места учебы, работы и жительства, их положительно характеризуют родители, педагоги, товарищи. Подразделения по делам несовершеннолетних не имеют информации об этих подростках до совершения ими преступления; б) ситуативный тип, в котором безнравственные элементы сознания и поведения если и имеются, то выражаются незначительно. Такие подростки, хотя и не состояли на учете в подразделениях по делам несовершеннолетних, однако об-

суждались в школе за плохое поведение, имели отрицательные характеристики; в) ситуативно-криминогенный тип, то есть несовершеннолетние, уже имеющие развитые отрицательные потребности, привычки и «опыт» мелких правонарушений, состоящие на профилактическом учете; г) последовательно-криминогенный тип. Подростки данного типа нормы морали и права нарушают систематически, убегают из дома, бродяжничают, не учатся и не работают. Из них около половины — ранее судимые, остальные несовершеннолетние совершали преступления, но уголовные дела в отношении них были прекращены в связи с передачей материалов в комиссию по делам несовершеннолетних или на момент ранее совершенного преступления им не было 14 лет.

Описывая мировоззрение несовершеннолетних правонарушителей, психологи обычно говорят о том, что по отношению к требованиям морали, общепризнанным правилам поведения они настроены весьма скептически, не желают с ними считаться. Данное утверждение подтверждается и нашими исследованиями. Отвечая на вопрос: «Какое из качеств Вы считаете наиболее ценным?», мнения несовершеннолетних осужденных распределились таким образом: умение найти выход из любого положения — 20 % респондентов; умение держать «язык за зубами» — 14 %; физическая сила — 7 %; властность, бесцеремонность — 3 %; умение приспосабливаться к любым условиям — 15 %; поддержка рискованных мероприятий — 2 %; бескорыстная помощь — 3 %; честность, добросовестность — 14 %; работоспособность, трудолюбие — 11 %; ум, знания — 11 %.

Анализируя вышеприведенные данные, на наш взгляд, трудно утверждать о преобладании положительного или отрицательного мировоззрения у несовершеннолетних осужденных, поскольку некоторые качества ими воспринимаются своеобразно. Например, честность для некоторых из них — это «не продать» друга, поддержать его в противоправном деянии, «справедливо» поделить ворованное и т. д. В результате появляется искаженное представление о смелости, товариществе, чувстве долга, которые в неблагоприятных ситуациях могут лечь в основу мотивации преступного поведения.

Говоря об интересах несовершеннолетних, необходимо остановиться на качестве культурной информации, поступающей к ним. Теле- и видеофильмы с низким содержательным уровнем фактически заменили театры и музеи. По большей части это объясняется тем, что просмотр таких фильмов не требует усилий для собирания и переработки инфор-

мації, то есть интеллектуальной нагрузки. В дополнение к этому, книжный рынок наводнен низкосортным чтивом, которое развивает у подростка представления о допустимости и обыденности в человеческих отношениях грубости, жестокости, пьянства. Психологами установлено, что насилие, демонстрируемое в средствах массовой информации, особенно по телевидению, негативно влияет на зрителей.

Думается, что проявлению интереса к такого рода информации способствовало как общество в целом, которое, вступая на путь новых экономических отношений не в состоянии заполнить вакуум, оставшийся после исчезновения детских и юношеских общественных организаций и не способно организовать досуг молодого поколения, так и недостаточное воспитание в школе и дома.

К сожалению, занятость на производстве, а в некоторых случаях пьянство и аморальное поведение родителей (по изученным делам в 27 % случаях родители употребляли спиртные напитки и вели аморальный образ жизни, а в 36 % случаях этот вопрос не выяснялся вовсе, если судить по материалам дел), недостаточное внимание к детям, безусловно, ограничивает круг интересов подростков и приводит к бесцельному и беспорядочному времяпрепровождению, которое в значительной части носит антиобщественный характер.

Суть интереса заключается в удовлетворении потребности. В исследуемом возрасте одной из потребностей является осознание себя как личности. Самосознание несовершеннолетних правонарушителей сводится к утверждению себя как личности в стихийно создаваемых группах подростков, называемых в социологии референтными, на почве которых прежде всего и возникает преступная деятельность несовершеннолетних. Потребности таких групп подростков сводятся к употреблению алкоголя, курению, привычкам к азартным играм, половой распущенности, к стремлению проявить себя, привлечь внимание.

Данные об индивидуальной и групповой психологии несовершеннолетних в референтных группах необходимо учитывать в процессе расследования. Как отмечает Л. Л. Каневский, они помогут более правильно уяснить позицию несовершеннолетнего правонарушителя на предварительном следствии, мотивы противоправной деятельности, причины и условия вовлечения подростка в преступную деятельность группы; избрать наиболее эффективные тактические приемы допроса несовершеннолетнего обвиняемого¹.

¹ Каневский Л. Л. Криминалистические проблемы расследования и профилактики преступлений несовершеннолетних / Л. Л. Каневский. – Красноярск, 1991. – С. 103.

В области эмоциональной воспитанности несовершеннолетнего преступника характерно ослабление чувства стыда, развитие несдержанности, грубости и жестокости, лживости, не самокритичности и упрямства.

Характер, как и темперамент, обнаруживает зависимость от физиологических особенностей человека, и, прежде всего, от типа нервной системы. В свою очередь, знание типов темперамента может сыграть положительную роль в установлении психологического контакта с допрашиваемым и в уяснении этиологии его поведения.

Как видно, для установления с несовершеннолетним обвиняемым психологического контакта и успешного проведения следственных действий с его участием необходимо знание личностных качеств подростка. Выяснение нравственно-психологических особенностей несовершеннолетнего обвиняемого предполагает использование множества источников информации процессуального и не процессуального характера.

Отмечая важность выявления психологических особенностей несовершеннолетнего обвиняемого, следует заметить, что следователи не всегда в состоянии собрать сведения об индивидуальных психологических качествах несовершеннолетних и на должном тактико-психологическом уровне произвести расследование. Но даже обладая такими сведениями, следователи испытывают трудности в использовании психологических особенностей в процессе расследования уголовного дела, что объясняется, в частности, слабой информационной обеспеченностью практических работников. Данные анкетирования, проведенного В. Ю. Шепитько, свидетельствуют о том, что 67,3 % опрошенных следователей не имеют в своем распоряжении необходимой литературы по психологии несовершеннолетних, а 72 % опрошенных не смогли даже указать какую-либо литературу по данной проблеме¹. Поэтому считаем, что необходимо уделять более пристальное внимание преподаванию в юридических вузах курса «Юридическая психология», а также вводить спецкурсы, например, по психологической диагностике личности подозреваемого и обвиняемого. Кроме того, существует объективная необходимость в повышении квалификации практических работников по рассматриваемым вопросам путем проведения семинаров и т. д.

¹ Шепитько В. Ю. Допрос несовершеннолетних: психология и тактика : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харьков, 1991. – С. 12.

Н. К. Макаренко, викладач кафедри криміналістики Національної академії Служби безпеки України, капітан юстиції

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

Рассмотрены некоторые особенности проведения осмотра места происшествия при расследовании преступлений в сфере оборота наркотических средств. Указаны диагностические возможности выявления определенных видов наркотических средств.

Злочинам, що вчиняються у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, притаманні особливі риси, обумовлені специфічністю предмета злочину, різноманітністю способів учинення, високим рівнем латентності, багатоваріантністю поведінки злочинців та груповим, організованим характером.

Законодавець відносить до вказаної категорії злочинів досить широкий перелік, а саме: контрабанду, незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання й збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ним шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням; незаконна видача рецепта на придбання наркотичних засобів чи психотропних речовин; незаконне введення в організм або схиляння до вживання наркотичних засобів; посів або вирощування снотворного маку чи конопель; незаконна організація або утримання місць для вживання одурманюючих засобів тощо (статті 305–322, 324 КК України).

Розслідування даного виду злочинів передбачає проведення комплексу слідчих дій, організаційних та оперативно-розшукових заходів, визначення якого залежить від конкретної слідчої ситуації та обраного напрямку розслідування.

Як показують результати анкетування слідчих, найбільш доцільними першочерговими слідчими діями при розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин,

їх аналогів або прекурсорів є: огляд місця події (70 %); допит підозрюваного (62 %); обшук особи (61,2 %); допит свідків (55,2 %); огляд транспортних засобів (33,2 %); обшук транспортних засобів (31,2 %); огляд речових доказів (27,6 %); освідування (23,6 %).

Очевидно, що при розслідуванні злочинів вищевказаної категорії суттєву роль відіграє слідчий огляд і такі його види, як огляд місця події (огляд місця виявлення наркотичних засобів або психотропних речовин), огляд предмета контрабанди (наркотиків або інших речовин), огляд тайників, огляд предметів упакування наркотичних засобів, огляд транспортних засобів, огляд документів, освідування тощо. Крім перелічених видів слідчого огляду, деякі науковці рекомендують звернути увагу й на такі, як огляд тварин, яких використовують як засоби переміщення контрабанди; огляд предметів і документів, від яких намагаються позбутися перед або в момент затримання.

Безумовно, що слідчий огляд як самостійна слідча дія проводиться згідно з вимогами чинного кримінально-процесуального законодавства та з урахуванням досягнень і рекомендацій криміналістичної науки.

Проте слід пам'ятати, що тактика проведення огляду місця події у справах про незаконний обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів має свої особливості виявлення та фіксації.

Як справедливо зазначають В. Лисенко та О. Одерій, у справах указаної категорії огляду повинні підлягати: 1) місця затримання злочинців; 2) місця використання дикорослих наркотико- або психотроповмісних рослин або плантації цих культур, на яких злочинці можуть збирати сировину (наприклад, пилок конопель); 3) місця виготовлення наркотичних засобів; 4) місця їх зберігання; 5) різноманітні упаковки, використовувані для перевезення і пересилання наркотичних засобів, транспортні засоби, а за необхідності — відділення зв'язку, в яких знаходилась посылка (наприклад, коли посылка має розірване пакування); 6) місця збуту наркотиків; 7) місця їх уживання; 8) одяг підозрюваних (обвинувачених), у якому вони, за наявними даними, зберігали наркотики; 9) медичні рецепти на одержання наркотиковмісних лікарських препаратів; 10) безпосередньо наркотичні засоби¹.

¹ Одерій О. В. Розслідування злочинів щодо незаконного обороту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів : наук.-практ. посіб. / О. В. Одерій, В. М. Лисенко. – Х. : Золоті сторінки, 2004. – 164 с.

Під час огляду місця затримання слідчий або особа, що проводить дізнання по справі, має можливість виявити сліди наркотику, залишки упаковки, пакети, сумки, тайники та ін. Важливо провести наркологічне освідчення затриманого, ретельний обшук особи чи догляд. З метою отримання даних щодо можливого наркотичного сп'яніння затриманої особи необхідно вилучення зразків для досліджень

До протоколу огляду місця події необхідно ретельно записати всі дані стосовно наркотичного засобу, його консистенції, назви (якщо вона відома), упаковки, маси, способу транспортування та збереження.

Також важливе криміналістичне значення має огляд місця виявлення наркотичних засобів. Йдеться про огляд певної ділянки території або приміщення, в якому виявили наркотики. Під час проведення даної слідчої дії доцільною є участь спеціаліста, який матиме змогу належним чином продіагностувати виявлений предмет чи речовину. Як правило, якщо йдеться про злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів, доцільно залучати до участі у проведенні слідчих дій спеціалістів-хіміків, наркологів, кінологів. Правильне визначення необхідних спеціалістів та забезпечення їх вчасного прибуття на місце події є важливою запорукою успішного проведення слідчої дії та вирішується на підготовчому етапі — до виїзду на місце події. Крім загальновизнаних завдань підготовчого етапу, варто окремо виділити підготовку та перевірку необхідних технічних засобів, наприклад рентгенапаратів — флюороскопів прямого спостереження, які дозволяють просвічувати невеликі предмети: коробки, сумочки, тубики, балончики та ін.; наборів оглядових дзеркал і форм на подовжувальних шлангах, оглядних ендоскопів, оглядних щупів, спеціальних наборів хімічних реактивів для експрес-аналізу речовин («Політест», «Canabispray», «Herosol» та ін.).

У митній практиці успішно використовуються вказані набори хімреактивів. Так, дослідженнями доведено, що за допомогою «Canabispray» можна виявляти частки гашишу та марихуани вагою до 20 нанограмів, навіть після того, як їх сліди були видалені. Крім того, «Canabispray» є незамінним в польових умовах, оскільки відрізняє гашиш від інших речовин, таких, як тютюн, трава, приправа тощо.

Ефективним засобом виявлення кокаїну є «Herosol» — балончик спрею з набором індикаторного паперу. Спосіб застосування дуже простий: підозрювану поверхню або матеріал протирають спеціальним індикаторним папером, після чого розпилюють на нього «Herosol».

Поява через кілька секунд фіолетової плями свідчить про можливе знаходження наркотику.

З високим рівнем достовірності встановлювати природу наркотичної речовини можливо за допомогою таких тестів для експрес-досліджень наркотичних засобів, як «Політест-2», «Нарко-2».

Правильна організація проведення огляду місця події та вміле використання нових досягнень у галузі криміналістичної техніки дає можливість вивчити, зафіксувати та оцінити обстановку вчинення злочину та побудувати найбільш вірогідні версії, що можуть мати значення для справи.

В. О. Малярова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ (УБИВСТВ)

Для дальнейшего усовершенствования технологий раскрытия и расследования отдельных видов преступлений разработаны новые эффективные рекомендации по методикам их расследования. В совокупности с традиционными, которые положительно себя зарекомендовали, методами и приемами выявления и организации расследования преступлений новые данные о них составляют надежную информационную основу для создания эффективных методик их расследования.

Технологія розкриття та розслідування злочинів є стрижнем боротьби зі злочинністю. Однак за рахунок упровадження досягнень науки і техніки вона може змінюватись. На основі більш глибокого аналізу природи і сутності давно відомих прийомів, засобів і методів розслідування, з урахуванням співвідношення прав особи і завдань боротьби зі злочинністю необхідно вдосконалювати, розширювати можливості їх використання для вирішення завдань кримінального судочинства.

Відомо, що засоби, прийоми і рекомендації криміналістичної техніки, а також положення криміналістичної тактики реалізуються

через окремі криміналістичні методик з урахуванням особливостей розслідування конкретних видів злочинів. В. О. Коновалова наголошує, що для встановлення особливостей розслідування окремих видів злочинів необхідно виявити однорідність способів їх учинення, подібність слідової інформації, зібрати дані про дії обвинувачених із скоєння злочинів, виявити типові способи їх учинення, встановити і дослідити закономірності утворення слідів злочину. На цій основі розробляються нові ефективні рекомендації із методик розслідування окремих видів злочинів, які у сукупності із традиційними методами і прийомами виявлення та організації розслідування злочинів становитимуть надійну інформаційну основу для створення ефективних методик їх розслідування.

Існують різні наукові підходи до проблеми класифікації методик розслідування окремих видів злочинів. Однак, незалежно від пропонувані класифікаційних систем, В. П. Бахін, Р. С. Белкин, І. О. Возгрін, В. О. Коновалова та інші автори однакові в тому, що:

а) при побудові класифікацій криміналістичних методик необхідно враховувати кримінально-правову класифікацію;

б) класифікація криміналістичних методик повинна зіставлятися з криміналістичною класифікацією злочинів, яка має різні підстави (об'єкт злочину, предмет, засоби злочину, суб'єкт злочину й ін.), що визначаються кримінально-правовою характеристикою, предметом доказування, іншими характеристиками злочину;

в) методик розслідування підлягають розмежуванню за ступеням спільності;

г) існує необхідність розробки комплексних (міжкласових, міжродових, міжвидових) методик, які поєднують у єдиному комплексі рекомендації з розслідування декількох різних видів злочинів.

В існуючих точках зору вчених на побудову класифікаційних систем криміналістичних методик наявні як загальні підходи, так і розбіжності та протиріччя. І. О. Возгрін відмічає, що це негативно позначається на розробці нових методик. Ці розбіжності обумовлені такими причинами:

1) при визначенні класифікаційних груп криміналістичних методик використовується різний термінологічний апарат;

2) класифікаційні системи будуються без чітких і конкретних критеріїв, у тому числі без визначення ступенів спільності класифікаційних груп;

3) нерідко пропонувані класифікації позбавлені системи, тобто вони є простим перерахуванням різновидів криміналістичних мето-

дик, або не охоплюють усіх різновидів методик, або методики перетинаються;

4) не дається обґрунтування класифікації комплексних методик розслідування злочинів;

5) є спроби обґрунтувати існування загального (універсального, базового) методу розслідування злочинів.

Щодо змісту окремих методик розслідування різних видів убивств, то тут можна виділити певні фактори, що зумовлюють специфіку названих методик:

1) необхідність одночасної перевірки великої кількості версій, дослідження багатьох взаємозалежних діянь, скоєних на одному, а то й на низці об'єктів;

2) участь у вчиненні злочину групи обвинувачених;

3) вчинення злочинів організованою групою осіб, у кількох населених пунктах або районах країни;

4) надзвичайна актуальність кримінальної справи, розслідування якої необхідно закінчити у гранично стислі строки;

5) реалізація розроблених заходів, характер і обсяг яких залежить від слідчої ситуації, що склалася на початку розслідування;

6) організаційні складнощі.

На нашу думку, специфіка розслідування особливо тяжких злочинів проти особи (вбивств) крім того визначається й такими обставинами.

Початок розслідування відбувається не в обстановці інформаційного вакууму, властивого початковому етапу розслідування переважної більшості злочинів, а базується, як правило, на цілком репрезентативній інформаційній основі, елементами якої є доказова та орієнтуюча інформація для подальшого розслідування. Джерела та носії інформації утворюються в результаті прояву динамічного стереотипу на основі моделей девіантної поведінки злочинця.

О. С. Саїнчин наголошує, що динамічний стереотип перетворюється у злочинну діяльність обвинуваченого, яка має суттєві особливості, що відображаються в навколишній обстановці та інших об'єктах.

Початок розслідування зазвичай пов'язаний з усуненням деяких труднощів. О. О. Андрєєв вважає, що основні труднощі, з якими стикаються слідчі та працівники оперативно-розшукових підрозділів у ході розкриття і розслідування вбивств, викликані такими причинами:

1) недостатнім обсягом даних про особу злочинця, які можуть бути використані при його встановленні «особистим розшуком»;

2) відсутністю у розшукуваного вбивці, певних специфічних ознак, що відображаються прямо або опосередковано у слідах, дослідженням яких можна одержати інформацію, яка сприятиме розшуку та викриттю злочинця;

3) приховуванням певної кількості вбивств під безвісне зникнення потерпілих; недостатньо ретельною перевіркою обставин їх зникнення і несвочасним порушенням кримінальних справ за результатами таких перевірок, що перешкоджає своєчасному висуванню версії про те, що потерпілий став жертвою вбивства;

4) тривалим часом, який проходить із моменту вбивства до виявлення трупа потерпілого, що негативно позначається на результатах ідентифікації особи потерпілого, установленні часу вбивства, способу його вчинення, слідів злочинця та інших важливих обставин;

5) недотриманням спеціалізації слідчих із розслідування вбивств, особливо на початковій стадії розслідування. Нерідко до моменту залучення слідчого, який спеціалізується на розслідуванні вбивств, рівень розслідування виявляється низьким, що вимушено призводить до значних витрат часу на усунення прогалин, допущених при виконанні початкових слідчих дій;

6) неякісним проведенням огляду місця події та огляду трупа; невжиттям усіх можливих у даних умовах заходів із виявлення і закріплення слідів злочину та злочинця; недостатньо ретельним дослідженням виявлених слідів та об'єктів із метою одержання даних, які сприятимуть встановленню і викриттю злочинця;

7) відсутністю в обліках експертно-криміналістичних та оперативно-розшукових служб органів внутрішніх справ даних, які могли б указувати на особу як на ймовірного вбивцю;

8) відсутністю належного оперативного супроводження розслідування вбивств, організація якого нерідко здійснюється тільки після зникнення сумнівів про причетність до вчинення злочину певної особи;

9) недостатніми можливостями експертно-криміналістичних установ і підрозділів, які не дозволяють одержати і задіяти під час розшуку вбивці інформацію, що міститься на матеріальних носіях.

На даній основі видається можливою класифікація причин невисокої якості розслідування вбивств:

а) загальні причини у вигляді найпоширеніших недоліків слідства та оперативно-розшукової роботи, що негативно впливають на стан розслідування вбивств;

б) окремі причини, що обумовили необгрунтоване призупинення кримінальних справ про конкретні вбивства в результаті неналежного досудового розслідування;

в) супутні причини, безпосередньо не пов'язані з організацією та проведенням розслідування конкретних убивств, але які позначаються на результатах цієї роботи — незадовільне забезпечення діяльності функціонуючих у місці проведення розслідування експертних установ; слабкий рівень проведення в них експертиз окремих видів; недоліки формування, ведення і використання систем кримінальної реєстрації та ін.

Усунення принаймні деяких із указаних причин, які обумовлюють недоліки розслідування вбивств, позитивно позначиться на стані досудового слідства по тяжких злочинах проти особи та допоможе оптимізації кримінального переслідування.

І. О. Манжос, здобувачка кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ КРАДІЖОК НЕПОВНОЛІТНІМИ В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрена обстановка совершения краж несовершеннолетними в структуре криминалистической характеристики преступлений. Выделен элементный состав обстановки совершения краж и проанализирован каждый из этих элементов.

1. Криміналістичну характеристику злочинів можна визначити як систему узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду злочинів, що проявляються в способі й механізмі діяння, обстановці його вчинення, даних про особу злочинця, інших обставинах, використання закономірних зв'язків між якими сприяє вирішенню завдань розкриття та розслідування злочинів. Крими-

налістична характеристика як цілісний інформаційний комплекс має практичне значення лише в тих випадках, коли встановлені кореляційні зв'язки й залежності між її елементами, що мають закономірний характер і виражені в кількісних показниках. Серед елементів криміналістичної характеристики злочинів можна виокремити основні: спосіб злочину; типові сліди; обстановку його вчинення; дані, що характеризують особу злочинця, потерпілого; предмет злочинного посягання.

2. Важливим елементом криміналістичної характеристики крадіжок, учинених групою неповнолітніх, є обстановка вчинення цих злочинів. Вдале використання в ході розслідування криміналістично значущої інформації про обстановку вчинення крадіжок дає можливість визначати просторово-часові межі злочину, його механізм, найбільш поширені місця збереження та збуту викраденого майна, будувати на підставі цього версії про кількість злочинців і їх характеристики. Початкову інформацію про обстановку вчинення крадіжок, здебільшого слідчий отримує в процесі огляду місця події. Така обстановка зберігає в собі зміни, викликані перебуванням у певному місці неповнолітніх та реалізацією злочинних намірів. Вона майже в усіх випадках відбиває послідовність і характер дій неповнолітніх, що знаходять свій прояв у перестановці, розкиданні тих чи інших предметів, не пов'язаних з метою крадіжки, меблів, у наявності слідів рук, взуття, мікрослідів на об'єктах з якими контактував злочинець, інколи — й слідів транспорту.

3. Аналіз обстановки вчинення крадіжок дозволяє виокремити певні ознаки, за якими можна орієнтовно визначити групову належність злочинців, а отже, суттєво звузити коло осіб, серед яких слід шукати винних. Здійснюючи вибір способу вчинення крадіжки, неповнолітні ретельно вивчають обстановку, в якій доведеться діяти, у зв'язку з чим у процесі злочину можуть зтикатися з непередбачуваними перешкодами, усунення яких викликає виникнення додаткових слідів. Іноді обстановка спеціально пристосовується неповнолітніми, створюються сприятливі умови для реалізації злочинних намірів. Неповнолітні, як правило, обирають умови для вчинення крадіжки, де їх дії не були б об'єктом спостереження — ні випадкового, ані навмисного.

4. Дослідження обстановки вчинення крадіжки охоплює поряд із аналізом умов також і час їх учинення. Значення інформації про

час учинення крадіжки полягає в тому, що неповнолітні можуть планувати вчинення злочину, враховуючи, по-перше, що у певний час доби відсутні власники квартири, й по-друге, у конкретний час об'єкт не охороняється. Таким чином, час учинення крадіжки має важливе значення для розкриття й розслідування злочинів і свідчить про те, що неповнолітні знали деякі обставини, обстановку, яка могла бути зручною для вчинення крадіжки. Час із криміналістичних позицій сприяє з'ясуванню можливості вчинення злочину в цей період конкретними особами. Встановлення часу вчинення крадіжки вирішує завдання не лише пошуку особи злочинця а й сприяє всьому процесу розслідування злочину шляхом вивчення зв'язків цього елемента криміналістичної характеристики з усіма іншими.

5. Складовим елементом обстановки вчинення злочину є місце вчинення крадіжки неповнолітніми. Воно є безпосереднім фрагментом події й містить значний обсяг інформації щодо способу вчинення злочину, характеристики його слідів, деяких даних про особу неповнолітнього. В окремих випадках місце злочинної події може прямо орієнтувати слідчого на характерні риси осіб, які вчинили крадіжку. Отже, місце вчинення крадіжки, що вчиняється групою неповнолітніх, зберігає цілий комплекс взаємозалежних ознак, які відбивають подію, що відбулась.

6. У процесі вивчення обстановки вчинення злочину, зокрема під час огляду місця події, іноді вдається встановити кількість осіб, що брали участь у злочині. При цьому враховуються такі ознаки: наявність слідів ніг різних розмірів, декількох видів взуття; сліди знарядь злому, для чого потрібні зусилля двох або більшої кількості осіб; різні за розміром відбитки долонь. Таким чином, сліди злочинця є носіями інформації як про час і місце вчинення, так і про спосіб учинення крадіжки, а також про осіб, які причетні до вчиненого злочину.

7. Обстановка вчинення крадіжок неповнолітніми як елемент криміналістичної характеристики цієї категорії злочинів повинна вивчатися як комплекс взаємопов'язаної інформації про місце, час та умови вчинення злочину, який дозволяє вирішувати завдання щодо встановлення особи злочинця (членів групи) та всіх деталей механізму крадіжки.

А. Д. Марушев, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК РОЗКРАДАНЬ ГРОШОВИХ КОШТІВ У КАСІ ПІДПРИЄМСТВ (УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ)

Рассмотрены особенности выявления признаков хищений денежных средств в кассах предприятий посредством методов документальной и фактической проверки.

Більшість операцій, що здійснюються на підприємстві, пов'язані з рухом грошових коштів, що привертає особливу увагу розкрадачів. Способи вчинення розкрадання готівкових коштів досить різноманітні і плануються заздалегідь та залежно від відображення їх в облікових касових документах поділяються на дві групи: розкрадання, пов'язані з неоприбуткуванням грошових коштів по касі; розкрадання оприбуткованих по касі грошових коштів.

До ознак, які вказують на можливе вчинення розкрадання грошових коштів на підприємстві, належать: виявлені лишки або нестачі готівкових коштів у касі; невідповідність даних про кількість відпущеної продукції і матеріальних цінностей, зазначених у звітах матеріально відповідальних осіб, з даними касових звітів про надходження грошей, виявлені безгрошові прибуткові і видаткові ордери; записи у касовій книзі і звіті касира не збігаються; касиром недотримується ліміт залишків грошових коштів у касі підприємства; відсутність доручення при наявності видаткового касового ордера на виплату грошей третім особам; внесення недостовірних відомостей в доручення при виплаті грошей; невідповідність суми касового прибуткового ордера сумі, що зазначена на корінці чекової книги; відсутність практики погашення касових документів на підприємстві; наявність незареєстрованих видаткових і прибуткових ордерів; наявність застарілих (недійсних) бланків касових документів; відсутність у касових документах необхідних реквізитів; наявність виправлень у первинній касовій документації; наявність значної кількості зіпсованих бланків касових документів; скарги працівників підприємства на постійне обрахування при видачі касиром заробітної плати. До слідів-ознак

недоброякісності касових документів, які можуть указувати на вчинення зловживань, належать: підписання документа особами, що не мають на це права; наявність підписів, підчисток, виправлень, не обумовлених при підписанні документа; розбіжність у змісті кількох екземплярів одного й того ж документа; недооформлення документа, наприклад, відсутність підписів службових осіб; взаємна невідповідність окремих реквізитів документа; виготовлення документа з порушенням встановленої законом форми (застарілих бланків); незаповнення реквізитів документа; заповнення неналежними реквізитами касових документів (чек на одержання грошей, підписаний неправомочною особою); зайве оформлення документа, наприклад, наявність на документі непотрібних резолюцій; відсутність при документах необхідних додатків, наприклад, відсутність при відомостях необхідних табелів; невідповідність додатка і документа.

Виявлення ознак розкрадань грошових коштів у касі підприємства, як правило здійснюється за допомогою методів документальної і фактичної перевірки. До методів документальної перевірки належать: а) методи виявлення різних невідповідностей або протиріч у змісті окремих документів, де застосовуються формальна, арифметична і нормативна перевірки; б) методи виявлення невідповідностей у змісті декількох взаємозалежних (сполучених) документів; в) методи, які дозволяють виявити відхилення від звичайного порядку руху матеріальних цінностей і виконання господарських операцій, що знайшли своє відображення в даних обліку. До методів фактичної перевірки належать: а) вибіркова інвентаризація грошових коштів; б) перевірка реального стану і умов збереження коштів у касі підприємства; в) перевірка правильності заповнення прибуткових і видаткових касових документів.

Методи фактичної перевірки мають самостійне значення, але найчастіше вони застосовуються в комплексі з методами документальної перевірки. Метою фактичної перевірки найчастіше є з'ясування відповідності змісту документа дійсному стану операцій пов'язаних з прийняттям і видачею готівкових коштів. Так, у процесі проведення інвентаризації каси встановлюються лишки або нестача готівкових коштів. Виявленні лишки у касі можуть свідчити про те, що касир уже не оприбуткував частково гроші, але не встиг їх привласнити. Нестача, навпаки, дозволяє припустити, що касир уже привласнив коштів, але не встиг приховати факт привласнення документально.

Виявлення ознак розкрадань, які пов'язані з неоприбуткуванням грошових коштів по касі, необхідно починати з підрахування фактич-

ного залишку грошових коштів. Потім перевіряється повнота і своєчасність оприбуткування готівки, що надійшла із банку (наприклад, за корінцями чеків і записами у виписках з банку встановлюються одержані суми, які порівнюються із сумами, вказаними у касовій книзі та у прибуткових касових ордерах). Далі підраховуються суми надходження виручки в прибуткових касових ордерах (від реалізації продукції готівкою, оплати виконаних послуг, робіт та ін.).

Виявлення розкрадання оприбуткованих по касі грошових коштів необхідно починати з дослідження видаткових касових ордерів. Витрати готівки з каси встановлюються шляхом підрахування сум за видатковим касовим документом на виплату заробітної плати, премій та інші допомоги, на оплату придбаних товарно-матеріальних цінностей, на оплату вартості різних робіт і послуг, на здавання готівки у банк, на видачу готівки під звіт тощо. Підраховані суми за прибутковим документом порівнюються з видатковими сумами. У разі виникнення розбіжностей з'ясовуються їх причини. Суми використання оприбуткованої готівки в касі порівнюються з аналогічними показниками їх фактичного витрачання із залученням відповідних виправдувальних документів.

Т. П. Матюшкова, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ СПІЛКУВАННЯ ПРИ ДОПИТІ

Рассмотрены психологические барьеры общения, которые могут возникнуть при общении в ходе допроса, и тактические приемы их преодоления.

Допит як процес інформаційної та психологічної взаємодії слідчого з допитуваним, полягає у керованому слідчим спілкуванні, застосування тактичних прийомів під час якого дозволяє досягти головну мету цієї вербальної слідчої дії — отримання від допитуваного повної та правдивої інформації, що сприяє встановленню істини у справі. Під час допиту при спілкуванні слідчого з допитуваним між ними можуть виникнути різноманітні психологічні бар'єри, що обумовлено різницею у психічних процесах (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять, ін.), психічних ста-

нах (бадьорість, пасивність, настрої тощо), психічних властивостях особистості, статусі, віці, статі слідчого і допитуваного тощо.

До зазначених психологічних бар'єрів спілкування слід віднести:

1. **Естетичний** — може виникнути у зв'язку з особливостями сприйняття допитуваним тих чи інших елементів зовнішності слідчого (зросту, кольору очей і волосся, рис обличчя, особливостей міміки, манери поведінки, стилю одягу тощо), а також місця та обстановки допиту.

2. **Інтелектуальний**, виникнення якого може бути обумовлене різницею у типі інтелекту, неоднаковою швидкістю інтелектуальних процесів і розмов у осіб, що спілкуються.

3. **Мотиваційний** — може виникнути у зв'язку з, по-перше, відсутністю у допитуваного мотивації давати повні та правдиві свідчення, або, по-друге, з надмірним рівнем мотивації, що викликає неконтрольоване хвилювання, плутанину думок, незрозуміле мовлення та, як наслідок, неминуче призводить до спаду ефективності допиту.

4. **Моральний**, виникнення якого зазвичай обумовлене непримиримістю слідчого з намаганням допитуваного замаскувати свої аморальні установки та непорядні вчинки принциповою позицією, або їх виправданням зовнішніми обставинами, слабкістю, помилками, заздрістю оточуючих, або використанням обеззброюючого визнання у підлості тощо.

5. **Емоційний** — може виникнути під дією негативних емоцій (гнів, озлобленість), що послаблює здатність допитуваного сприймати й правильно оцінювати навіть достатньо значущі і ґрунтовні аргументи слідчого, або під впливом крайнього ступеня позитивних емоцій (так званої ейфорії), що знижує критичність слідчого у сприйнятті отриманої під час допиту інформації.

Зазначені психологічні бар'єри спілкування не є абсолютними, такими, що проявляються неминуче. Навпаки, вірогідність їх утворення залежить і від ситуацій, що складаються при проведенні допиту, і від особистісних властивостей конкретних суб'єктів спілкування. Подолання бар'єрів спілкування пов'язане із дотриманням слідчим правил підготовки до допиту, застосуванням різноманітних тактико-психологічних прийомів безпосередньо при його проведенні та оцінці отриманих результатів, а саме:

1. Підвищення слідчим рівня розвитку соціального інтелекту з метою розуміння потреб й індивідуальних особливостей допитуваного, обрання найбільш дієвих форм спілкування з ним у міжособистісних ситуаціях; врахування швидкості інтелектуальних процесів допитуваного при обранні темпу допиту; використання рівномірного середнього темпу розмови

у більшості випадків, а також прискорення чи(і) уповільнення темпу розмови з метою психологічного впливу на допитуваного.

2. Вивчення демографічних, соматичних, психологічних, соціальних та інших даних про особистість допитуваного; врахування особливостей його психічного стану в передкримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях; контролювання рівня мотивації допитуваного.

3. Допущення повного викладення допитуваним своєї версії з наступним її спростуванням шляхом пред'явлення доказів, поступового виокремлення змісту від форми; переконання допитуваного дати повні, достовірні показання, відмовитись від зайнятої позиції відмови від дачі показань з обов'язковим висловленням причин необхідності її зміни.

4. Критичний аналіз показань допитуваного, даних під дією негативних емоцій, відокремлення справжніх цінностей від ситуативних коливань настрою; контролювання слідчим власних емоцій тощо.

5. Ретельний контроль слідчого за виразом очей і обличчя, статурою, чистотою та акуратністю власного одягу, робочого місця й кабінету в цілому.

Обізнаність слідчого щодо можливих бар'єрів спілкування та прийомах їх подолання підвищить ефективність не лише допиту, але й інших вербальних слідчих дій.

Я. Є. Мишков, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, начальник управління нагляду за додержанням законів органами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство Прокуратури Харківської області

СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ХАБАРНИЦТВА

Предложена характеристика объекта взяточничества, предмета преступления, традиционных и новых способов совершения взяточничества в современный период.

Спосіб учинення злочину є одним з елементів криміналістичної характеристики хабарництва. Його значення полягає в тому, що він

сприяє з'ясуванню особи злочинця, іншими словами є взаємозалежним і обумовленим діями певної особи. Щодо цього спосіб неможливо вказує на особу, її інтереси та цілі при хабарництві.

Способи дачі хабара дуже різноманітні, тому що охоплюють значний діапазон прагнень різних осіб у тій чи іншій сфері посадової діяльності.

Об'єктом хабарництва є нормальне функціонування відповідної галузі влади або управління. Предметом злочину, що об'єднується збірним поняттям «хабар», розуміються, відповідно до кримінального закону, гроші, цінні папери, інше майно і вигоди матеріального характеру. Поняття «інше майно» передбачає будь-які матеріальні цінності, що мають мінову вартість. До них можна віднести: валюту, транспортні засоби, житлові будинки, дачі, квартири, гаражі, меблі, одяг та ін. Матеріальні вигоди, що можуть бути предметом хабара, на даний час набули дуже широкого характеру. До їх переліку входять: закордонні і туристичні поїздки хабароодержувача та членів його родини, сприяння в одержанні кредитів, придбання товарів за низькими цінами, оплата за вступ і навчання дітей у закордонному і вітчизняному навчальних закладах, виплата завищених гонорарів за публікації, оплата теле- та радіочасу з метою розміщення реклами посадової особи, сприяння в проведенні виборчої кампанії, сприяння в проведенні конкурсів краси, попередня оплата на інших престижних конкурсах, у тому числі і на займану посаду.

Як правило, з об'єктивної сторони, дії хабароодержувача є складовою частиною його службових повноважень, однак можуть і не входити до них тоді, коли він діє, використовуючи своє посадове становище, авторитет або посадові зв'язки, зокрема, у міністерствах, відомствах, в адміністрації областей, міст тощо.

За своїм змістом хабар може мати різний характер. Так, хабар, що дається за певні дії або бездіяльність до їх здійснення, розглядається як хабар-підкуп. Якщо хабар дається після виконання певних дій, про які домовлялися, то він розглядається як хабар-винагорода. Хабар може мати характер систематичної винагороди за загальне заступництво, систематичне сприяння у здійсненні якої-небудь діяльності.

Хабарництво як злочин відрізняється високою латентністю, що ускладнює розкриття та розслідування таких злочинів. Хабарництво завжди оточене таємницею, тому що в цьому злочині бере участь, як правило, дві особи — хабароодержувач і хабародавець, які однаково зацікавлені в приховуванні вчиненого. Тому проявами зробленого

злочину можуть бути факти і обставини, які свідчать про явну невідповідність тих чи інших домагань особи й отриманих вигод. Такі обставини завжди викликають підозри і, як правило, досить обґрунтовані.

Поряд із традиційними способами дачі хабара, що мали місце в соціалістичному суспільстві, в сучасний реформений період способи хабарництва стали більш витонченими, як правило, пов'язаними із діяльністю комерційних структур, банків, реєстраційних органів та ін.

Серед таких способів можна назвати такі:

- передача за заниженими цінами державної власності підприємницьким структурам безпосередньо, без продажу через аукціони;
- дозвіл створення комерційних структур із метою передачі в них коштів підприємства;
- укладення збиткових для держави комерційних угод про здачу в оренду будинків та інших об'єктів;
- видача банківських кредитів і позичок без одержання зобов'язань із їх повернення;
- приховання наданих кредитів у зв'язку з їх нецільовим використанням;
- сприяння у створенні фіктивних підприємств без їх юридичного оформлення і реєстрації у відповідних органах;
- відмова в реєстрації конкурентів підприємницьких структур за надання одноразових хабарів або їх постійне надання чиновникам, які підтримують конкурента (особливо широко практикується в нафтогазовій промисловості та енергомережах);
- дача хабара адміністративним, податковим органам за підтримку недобросовісної конкуренції з боку окремих підприємців;
- надання пільгових ліцензій для відкриття тієї чи іншої комерційної структури;
- фальсифікація матеріалів документальної ревізії, аудиторської перевірки, відомостей про оподатковувані податком кошти, фальсифікація податкових декларацій.

На цей час хабарі досить широко поширені у вищих навчальних закладах. Хабарі надаються за вступ до престижних вузів, особливо за вступ на бюджетні відділення окремих факультетів, у зв'язку з тим, що при вступі на них, на відміну від платних відділень або факультетів, не потрібно платити великі суми, давши хабар. Хабарі надаються за розподіл до структур, що, як правило, розташовані у великих містах

і досить добре забезпечують молодих фахівців (надання квартири, оплата роботи).

Хабарництво має місце в органах юстиції, де на різних рівнях (у тому числі й у Міністерстві юстиції) вирішуються питання про надання ліцензій на зайняття певною діяльністю, за хабарі відкриваються квоти для окремих областей для організації приватних нотаріальних контор. Нерідко за хабарі надаються місця суддів, які прикриваються фіктивними постановками до резерву, а для нотаріусів задачею іспитів для одержання посвідчення, яке дозволяє зайняття нотаріальною діяльністю як державною, так і приватною.

Надання права займатися адвокатською діяльністю з відповідною задачею іспиту в комісії колегії адвокатів також нерідко здійснюється за хабарі за попередньою домовленістю.

Таким чином, як видно з наведеного, діапазон хабарництва надзвичайно великий і охоплює всі галузі діяльності.

Разом з тим боротьба з хабарництвом ведеться явно недостатньо. Як свідчить узагальнення слідчої практики, виявлення фактів хабарництва і притягнення винних у вчиненні цього злочину до відповідальності найчастіше обмежується дрібними епізодами, де суми хабарів і антисоціальний характер учиненого незначні. Поза сферою боротьби з хабарництвом залишаються великі спільні підприємства, податкові служби, приватизаційні служби, прикордонна адміністрація, окремі міністерства, відділи обласних і міських адміністрацій, які здійснюють дозвільні функції. У таких службах рівень злочинної діяльності значно вище, діапазон ширше, що нерідко створює враження, близьке до дійсного, про те що жодного вирішення того чи іншого питання без дачі хабара здійснити неможливо.

Продажність чиновників, що все більше охоплює окремі сфери діяльності, підриває економічні й організаційні основи функціонування державної та інших служб, спричиняє прорахунки в кадровій політиці, «поширення психології всездозволеності і допустимості використання хабарництва, правовий нігілізм і правовий цинізм». В юридичній літературі прямо зазначається: «... Як свідчить дослідження практики у справах про хабарництво, правоохоронним органам практично не вдається виявляти і доводити факти одержання хабара під виглядом укладення законних угод, виплати премій, комісійних, вручення подарунків тощо». Це стосується і так званих резонансних справ, в яких фігурують високопоставлені посадові особи та відомі політики. Правоохоронним органам, як це впливає із офіційних документів

(подань Генерального прокурора України до Верховної Ради України, відповідей керівників зазначених органів на депутатські запити і звернення тощо) та повідомлень масової інформації, в окремих випадках вдається зафіксувати факти перерахувань на особисті валютні рахунки певних посадових осіб великих сум грошових коштів, одержування ними дорогих подарунків (сума яких інколи сягає десятків тисяч доларів США), придбання нерухомого та цінного рухомого майна (включаючи коштовні квартири, житлові будинки, дачі, автомобілі), однак правової оцінки за ст. 168 КК такі факти не одержують.

Наведене дозволяє дійти висновку про необхідність посилення боротьби з хабарництвом, причому не тільки кримінально-правовими методами, а й заходами пропаганди, яка акцентує увагу на кримінальній відповідальності за вчинення таких злочинів.

Н. М. Місюра, ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

СПОСІБ УЧИНЕННЯ КРАДІЖОК ІНДИВІДУАЛЬНОГО МАЙНА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Рассмотрены особенности совершения краж индивидуального имущества в сельской местности. Обращено внимание на способы их совершения и сокрытия.

Спосіб учинення крадіжок індивідуального майна в сільській місцевості як елемент криміналістичної характеристики має ряд особливостей.

У ході аналізу кримінальних справ про крадіжки індивідуального майна, вчинені у сільській місцевості, нами було виділено фактори, які детермінують способи вчинення. У цілому їх можна розділити на дві групи.

Об'єктивні фактори: 1) об'єкт учинення злочину (будинок, автомобіль, город, поле і т. п.); 2) предмет посягання (худоба, коні, інші домашні тварини, городина, металобрухт, домашні речі, особисті речі, гроші і т. д.); 3) рівень охорони об'єкта (зазвичай єдиним охоронцем є дворовий собака); 4) конкретна обстановка при підготовці, вчиненні і приховуванні злочину; 5) знаряддя та засоби вчинення злочину; 6) час учинення злочину; 7) наявність транспортного засобу.

Суб'єктивні фактори: 1) вік злочинця; 2) особистісні якості злочинця; 3) наявність судимості за аналогічні злочини; 4) вчинення злочину групою осіб чи самостійно.

Спосіб учинення злочину — система поведінки, що має певну структуру. Спосіб учинення злочину утворюється із взаємопов'язаних елементів поведінки, спрямованих на готування, вчинення і приховування злочину. Такими елементами є спосіб підготовки, вчинення та приховування злочину.

Залежно від кількості елементів М. С. Уткін способи вчинення злочинів розділив на:

- 1) повноструктурні, або найбільш кваліфіковані способи (включають прийоми підготовки, вчинення і приховування злочинів);
- 2) менш кваліфіковані, або скорочені першого типу (включають прийоми вчинення і приховування злочинів);
- 3) менш кваліфіковані, або скорочені другого типу (включають прийоми підготовки і вчинення злочинів);
- 4) некваліфіковані, або спрощені, що складаються тільки з прийомів по вчиненню злочинів¹.

Відповідно до зазначеної класифікації способи вчинення крадіжок індивідуального майна громадян, вчинених у сільській місцевості, в основному є менш кваліфікованими, або скороченими першого типу (включають прийоми вчинення і приховування злочинів). Повноструктурні способи при крадіжках індивідуального майна в сільській місцевості застосовувались у 41 % від усіх випадків, а саме при вчиненні із приватних будинків, квартир, дачних будинків та інших приміщень. Підготовка полягає у виборі об'єкта, часу вчинення, підборі знарядь та засобів учинення крадіжки, а також у пошуку для використання транспортного засобу, виборі способу приховання слідів злочину. У 25 % при вчиненні крадіжки здійснювався розподіл ролей між учасниками крадіжки як елемент підготовки до вчинення злочину.

Для крадіжок у сільській місцевості не є характерним проведення розвідувальних заходів, таких як перевірка на наявність господарів удома, вивчення інформації про сам об'єкт злочину. Це пов'язано із високою інформативністю про місце вчинення злочину, характеристику майбутнього потерпілого та розпорядок його робочого дня. У ході проведення дослідження нами не було виявлено як елемент підготовки до вчинення крадіжки підбір засобів маскуванню (надяган-

¹ Уткін М. С. Особенности расследования и предупреждения хищений в потребительской кооперации / М. С. Уткін. — Свердловск, 1975.

ня на обличчя масок, окулярів, обв'язування шарфом чи іншими матеріалами, на взуття чохлами з метою уникнення залишення на місці вчинення крадіжки слідів злочину). Лише у 17 % кримінальних справ злочинці одягали на руки рукавиці.

Особливістю крадіжки в сільській місцевості є те, що злочинці рідко підшукують чи пристосовують знаряддя і засоби для вчинення таких злочинів (лише у 11,4 % кримінальних справ, переданих до суду). Це пояснюється тим, що в сільській місцевості злочинець має переважно вільний доступ до об'єкта крадіжки. Водночас для взлому чи усунення перешкод можна використовувати предмети домашнього використання, що є в кожному сільському дворі.

Провівши узагальнення матеріалів кримінальних справ, спосіб учинення крадіжки індивідуального майна в сільській місцевості ми розділили на три групи: крадіжки, вчинені «безінструментальним» способом та шляхом використання вільного доступу (63 %); крадіжки, пов'язані із подоланням перешкод (31,5 % кримінальних справ) та на відкритій місцевості — з городів, пасовиськ, полів (5,4 % вивчених кримінальних справ).

Залежно від предмета та його місцезнаходження крадіжки індивідуального майна можуть учинятись із житла (будинки, дача, комора); господарських приміщень (гараж, сарай, сінник); городів, пасовиськ, полів.

Як зазначалось вище, більшість крадіжок у сільській місцевості вчиняються шляхом вільного доступу. Це пояснюється тим, що місцеві жителі залишають відкритими приміщення будинків, комори, гаражі, сараї та інші приміщення, що уможливило вільний доступ злочинця до предмета посягання.

Якщо говорити про час учинення крадіжки, то тут спостерігається тісний взаємозв'язок зі способом учинення злочину. Більшість крадіжок вчиняється у період з 17-ї години до 2-ї години ночі. Предметом посягання є худоба, домашні тварини, особисті речі, продукти харчування, гроші, запчастини автотранспорту, городина. У ранковий час, а саме з 6-ї до 12-ї години, об'єктом крадіжки є будинки, з яких викрадають гроші, домашні та особисті речі.

У нічний час характерним є вчинення крадіжок із сараїв, комор чи гаражів. Як свідчить наше дослідження, приміщення для тримання худоби та домашніх тварин не зачиняються. Тому цей вид крадіжки є досить поширеним у сільській місцевості. Єдиною перешкодою для злочинця може бути домашній собака. При вчиненні крадіжки

використовується транспортний засіб з метою транспортування викраденого та швидкого зникнення з місця події. Типовими матеріальними слідами такої крадіжки є, крім слідів ніг (взуття) людини, копит (підків) тварин, сліди транспортного засобу. Крадіжку домашніх тварин учиняють групою осіб (74 % кримінальних справ), що пов'язано зі складністю транспортування викраденого.

З метою проникнення в місця збереження матеріальних цінностей шляхом подолання перешкод злочинці використовують конкретні прийоми. Такими є взлом, віджимання дверних та віконних запорів, виставлення віконних рам та скла. Водночас через слабку укріпленість дверей та вікон досить часто вдається проникнути «безінструментальним» шляхом, долаючи перешкоди поштовхом плеча, ударом ноги та руки по них.

Ще одним видом крадіжки індивідуального майна в сільській місцевості є крадіжка з городу, поля, луку. Предметом злочину є городина. Вчиняється цей вид крадіжки в нічний час і характеризується значною кількістю слідів злочину, що пов'язано із властивістю слідосприймаючої поверхні.

Особистісні якості злочинців, особливості предмета посягання в сільській місцевості обумовлюють способи приховування злочину та розпорядження викраденим майном. У ході вивчення матеріалів кримінальних справ нами було встановлено, що у 68 % злочинцями здійснювались дії з приховання викраденого майна. Серед них можна виділити найбільш характерні для сільської місцевості способи приховування:

1) збут викраденого майна (металобрухт збувався у приймальних пунктах; худоба — заготівельникам такого товару, мобільні телефони, запчастини від автотранспорту — у торгових місцях, на базарах);

2) приховання викраденого в сараях, на горищі, в лісі чи інших тайниках;

3) передача іншим особам на зберігання або як розрахунок за борги (золото, дорогоцінні вироби, домашні речі, знаряддя для обробітку землі);

4) використання викраденого майна за власними потребами (поїдання продуктів харчування, витрачання грошей);

5) обмін на інші товари чи послуги (обмін на алкогольні напої);

6) інші способи приховування.

Іноді злочинці використовували декілька способів приховування злочину. Наприклад, з метою уникнення своєчасного виявлення працівниками міліції, викрадене майно спочатку заховували, а потім швидко продавали через торгові місця чи на базарі.

Серед поширених способів приховування викрадених домашніх тварин та птиці є забій на м'ясо для особистих потреб. Однак частіше забій здійснювався з метою подальшого збуту заготівельникам (у 84 % вивчених кримінальних справ по викраденню худоби, домашніх тварин, птиці і т. п.). Обмін та продаж іншим особам здійснювався у 16 % кримінальних справ.

Отже, спосіб крадіжки індивідуального майна в сільській місцевості є одним із основних елементів криміналістичної характеристики зазначеного виду злочину, який має ряд особливостей та перебуває у тісних кореляційних зв'язках з іншими елементами криміналістичної характеристики.

В. В. Негребецький, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРЕВІРКИ ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ

Определена роль и специфика использования метода криминалистической реконструкции в ходе проверки показаний на месте. Рассмотрены виды криминалистической реконструкции, используемые в процессе следственного действия.

Важливим завданням кримінального судочинства є вдосконалення порядку проведення слідчих дій, утворення найбільш оптимальної їх системи та підвищення ефективності її реалізації. При цьому ефективність проведення слідчої дії залежить від уміння слідчого застосувати сучасні криміналістичні методи та прийоми, спрямовані на збирання і дослідження доказів.

У слідчій практиці нерідко застосовується метод криміналістичної реконструкції. Проте в теорії криміналістики залишається недостатньо дослідженим питання щодо його використання під час перевірки по-

казань на місці. Ця слідча дія надає широкі можливості використання методу криміналістичної реконструкції, оскільки за своїм змістом передбачає відтворення обстановки й обставин події. При цьому нерідко виникає необхідність відтворювати елементи обстановки, зовнішнього вигляду учасників події, механізм їх взаємодії тощо.

Окремим аспектам цієї проблематики були присвячені роботи відомих учених-криміналістів Р. С. Белкіна, О. А. Леві, І. М. Лузгіна та ін. При цьому реконструкція розглядається в основному як захід, що передуює проведенню перевірки показань на місці. У той же час у криміналістичній літературі реконструкція як елемент тактики цієї слідчої дії практично не розглядається. Не досліджувались психологічні аспекти реконструкції, особливості оцінки її результатів під час цієї слідчої дії.

Дискусійним залишається питання про значення методу криміналістичної реконструкції при перевірці показань на місці. Так, одні науковці розглядають її як захід, що передуює проведенню цієї слідчої дії. Наприклад, Р. С. Белкін вважає, що реконструкція виступає початковим етапом або умовою, тактичним прийомом перевірки показань на місці, унаслідок чого результати реконструкції не мають доказової цінності. Інші автори відносять її до змісту перевірки показань на місці. Так, В. В. Куванов зазначає, що при проведенні цієї слідчої дії можна застосовувати реконструкцію обстановки, яка здійснюється саме особою, показання якої перевіряються, для перевірки того, чи обізнана вона в цій обстановці.

З останнім, з нашої точки зору, необхідно погодитися. Така реконструкція має сенс, зокрема, у тих випадках, коли до моменту проведення перевірки показань обстановка на місці зазнала змін. Наступне порівняння результатів реконструкції з даними, отриманими в процесі огляду місця події, з іншими доказами дозволяє перевірити поінформованість підозрюваного про обстановку на місці, де було вчинено злочин. Отже, у цьому разі ці результати мають цілком самостійне значення. При цьому процес реконструкції охоплюється безпосередньо змістом перевірки показань на місці.

Вивчення криміналістичної літератури і матеріалів слідчої практики дозволило виділити такі види криміналістичної реконструкції, що використовуються під час перевірки показань на місці:

- 1) реконструкція ситуації події (матеріальної обстановки місця події, механізму взаємодії учасників події);
- 2) реконструкція окремих предметів;
- 3) речовинна реконструкція зовнішнього вигляду людини.

При цьому реконструкція ситуації події може охоплювати різновиди: а) відтворення первісного розташування предметів у просторі; б) відтворення розташування учасників події; в) реконструкція окремих дій учасників. Необхідно звернути увагу на можливість здійснення реконструкції ситуації під час перевірки у двох формах: 1) речовинній та 2) графічній. Так, з метою перевірки поінформованості доцільно запропонувати підозрюваному зобразити просторове розташування предметів графічно, наприклад на схемі. Унаслідок цього у слідчого з'явиться можливість порівняти цю інформацію з наявною обстановкою після прибуття в пункт, указаний підозрюваним.

Окремі автори вважають, що реконструкція відіграє домінуючу роль при перевірці показань на місці. Так, І. М. Лузгін розглядає перевірку показань на місці як одну з форм ситуаційної реконструкції. Дійсно, відтворення ситуації (матеріальної обстановки місця події, механізму взаємодії людей) може в окремих випадках становити зміст цієї слідчої дії. При цьому на відміну від слідчого експерименту, реконструкція при перевірці показань на місці проводиться саме особою, показання якої перевіряються, і в місці, де відбувалася подія. Результат реконструкції фіксується в протоколі і може бути в подальшому використаний, наприклад, для порівняння з протоколами перевірок показань на місці інших підозрюваних по справі.

Криміналістична реконструкція використовується як один із методів, що реалізують мету слідчої дії – перевірку показань підозрюваного (обвинуваченого, потерпілого, свідка) на місці події. Ось чому водночас з нею застосовуються й інші методи, зокрема зіставлення, спостереження, спілкування, що зумовлено комплексною природою цієї слідчої дії. Перевага того чи іншого методу пояснюється конкретною метою перевірки показань на місці. У випадках, коли для перевірки показань необхідно відновити матеріальну обстановку або механізм взаємодії людей, предметів, домінуюче значення методу реконструкції виявляється в тактиці слідчої дії через застосування тактичних прийомів. При цьому розглядати реконструкцію ситуації при перевірці показань на місці, з нашого погляду, не можна як окремий тактичний прийом. Існує необхідність формування системи тактичних прийомів, спрямованих на відтворення тих чи інших елементів ситуації досліджуваної події (наприклад, її матеріальної обстановки, механізму взаємодії учасників). Саме завдяки цілісності і взаємозв'язку окремих тактичних прийомів у системі остання здатна забезпечити реалізацію кінцевої мети реконструкції – перевірку показань підозрюваного.

О. В. Одерій, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Донецького юридичного інституту ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, полковник міліції

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

Рассмотрены особенности производства осмотра места происшествия при расследовании экологических преступлений. Отмечена специфика использования научно-технических средств в ходе такого следственного осмотра.

Останнім часом екологічна ситуація в Україні погіршується. Це зумовлено не лише економічною кризою, а й ставленням людей до природних багатств, бажанням збагатитися за рахунок природних ресурсів. Бездумно вирубуються ліси, забруднюються річки та моря, атмосферне повітря, руйнується та забруднюється родючий шар ґрунту сміттям та іншими відходами. Вкрай важкий екологічний тягар невіршених природоохоронних проблем залишила у спадок Чорнобильська катастрофа. На долю України припала четверта частина загального обсягу забруднень колишнього Союзу (Україна займала лише 3 % території СРСР). Кількість накопичених відходів становить 50 тис. тонн на 1 квадратний кілометр, що є найвищим показником у світі. Токсичні, радіоактивні відходи підприємств вугільної промисловості, паливно-енергетичних, будівельних, хімічно-металургійного, машинобудівного та аграрно-промислового комплексу упродовж десятиріч практично не утилізуються та не знешкоджуються. Їх маса становить 30 млрд тонн. Відходами зайнято понад 160 тис. га земель сільськогосподарського призначення, лісового фонду, прибережних захисних смуг. Забруднення довкілля досягло загрозливого рівня, що негативно впливає на здоров'я населення. Зростає кількість генетичних відхилень. За нормами Всесвітньої організації охорони здоров'я нація вважається вимираючою, коли зміни на генетичному рівні спостерігаються у 10 % немовлят.

Статистика МВС свідчить про збільшення екологічної злочинності. Так, у 2001 році було зареєстровано 1374 таких злочини, а у 2009 році вже більш ніж 2000. Таким чином, своєчасне виявлення та ефективне розслідування і профілактика екологічних злочинів нині стають першочерговими.

Однією зі слідчих дій, від своєчасності та якості проведення якої може залежати успіх розслідування кримінальної справи в цілому, є слідчий огляд. При розслідуванні злочинів проти довкілля саме огляд місця події може відіграти ключову роль у викритті таких злочинів. Особливо це стосується таких слідчих ситуацій, коли ми маємо інформацію лише стосовно території забруднення, а джерело забруднення та місце викиду забруднюючих речовин нам невідомі.

До особливостей огляду місця події розглядуваної категорії злочинів належить множина об'єктів огляду, види забруднюючих речовин, завдяки яким і була нанесена шкода природним об'єктам, просторість оглядуваної території, різноманітність негативних наслідків учиненого злочину.

У науковій літературі існує думка, що місцем події у кримінально-процесуальному праві є те місце, де відбулася подія, або те, яке на початку розслідування приймається за місце вчинення злочину. Воно не обов'язково розташоване там, де виявляються шкідливі наслідки. Саме тому встановлення дійсного місця події та його огляд слідчим мають виключне значення для розслідування конкретного злочину. Своєчасний огляд дозволяє слідчому отримати уявлення щодо характеру події, причетності осіб та інших обставинах, що підлягають доказуванню.

Під час огляду території, яка піддана забрудненню, виникає потреба зробити відбір проб ґрунту, води тощо для їх подальшого дослідження з метою встановлення виду (видів) забруднюючої речовини. Однак слідчий не завжди має таку технічну можливість. На наш погляд, доцільно доукомплектувати слідчу валізу певними предметами, що будуть у нагоді саме в таких випадках. Це можуть бути пробовідбірник для води, газу, ґрунту, радіометр, дозиметри, експрес-тести; скляні банки з притертою пробкою (з наклеєними чистими етикетками); контейнери різних розмірів (також з наклеєними чистими етикетками) для зберігання вилучених зразків флори та фауни; сорбенти для вилучення забруднюючих речовин (активоване вугілля, обпилки); ложка, нейтральна до впливу хімічних речовин (наприклад, пластмасова), лопаточка, шприць, пінцет, гумова груша, марля стерильна, паперові пакети, картонні бірки, поліетиленові пакети різних розмірів (і великого розміру, і з отворами для вентиляції). Звичайно, доукомплектування слідчої валізи сприятиме більш повному та об'єктивному проведенню огляду місця події по злочинах проти довкілля, однак питання надання орієнтовної інформації вже

під час огляду не вирішує, бо для цього необхідно залучати до слідчої дії відповідних спеціалістів, у яких є й необхідне оснащення.

Як відомо, експертна діяльність регламентується великою кількістю нормативних документів, однак у жодному з них не урегульоване питання використання в експертній діяльності спеціалізованих пересувних лабораторій, немає переліку їх устаткування і спеціальною, у тому числі і криміналістичною технікою. Така проблема стосується і сфери судових екологічних експертиз. Відсутність рухомих екологічних лабораторій призводить до того, що сліди негативного антропологічного впливу вилучаються неякісно з порушенням методичних правил, їхнє дослідження проводиться несвоєчасно. Вилучені речові докази екологічного забруднення можуть за час їхньої доставки в стаціонарні лабораторії змінити свої властивості. Подібні дослідження раціонально проводити в масштабі реального часу, формуючи тим самим підстави для порушення кримінальної справи. Для вирішення даної проблеми науковцями Росії пропонується реалізація спеціальної програми по розробці комплектації сучасних пересувних екологічних лабораторій¹. Гадаємо, що і в Україні впровадження такої програми дасть лише позитивні результати.

На нашу думку, пересувна екологічна лабораторія повинна розміщатися на базі автомобіля підвищеної прохідності, що має салон-лабораторію і вантажний відсік. У салоні-лабораторії передбачити одне чи два посадкових місця і спеціальне уніфіковане устаткування, а саме: стіл (хімічно стійкий), крісло поворотне, рукомийник, системи освітлення, вентиляції й опалення салону, автономне електроживлення, комплект освітлювального устаткування для роботи на місці події, платформа на даху для фото- і відеозйомки, сейф, металева шухляда для збереження об'єктів, універсальна криміналістична валіза, комплект для виготовлення цифрових фотографій, набір вимірювальних інструментів та приладів навігації і топографічної прив'язки, набір для документування (комп'ютер, принтер і т. д.), мікроскоп з фотонасадкою, набір для зняття проб ґрунту, води і повітря, комплект пакувального матеріалу (у тому числі для загиблих представників тваринного світу), комплект спецодягу і засобів індивідуального захисту, протипожежні засоби, тент для роботи на відкритому повітрі, комплект переправних засобів для роботи на

¹ Головань О. М. Теоретические и практические основы использования специальных знаний при расследовании экологических преступлений при производстве работ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. М. Головань. – Краснодар, 2008 – С. 32.

водоймі, комплект приналежностей для огороження місця події, інше устаткування.

При виникненні ситуацій негативного антропологічного впливу на навколишнє середовище, як правило, виникають питання оцінки масштабів (довжина, розміри) зон екологічного забруднення. Це залежить від різних обставин, що включають інтенсивність небезпечних викидів, погодні умови (напрямок і сила вітру, наявність атмосферних опадів), течії рік, морські течії і т. п. Для визначення меж екологічного забруднення раціонально використовувати аерофотозйомку в різних спектрах світла, прив'язану до стаціонарних орієнтирів на місцевості, — елементи інфраструктури (населені пункти, комунікації і т. п.), а також елементи природного ландшафту. Фотознімки в різних діапазонах світла дозволяють виявити контраст на поверхні землі, води, рослинності і т. п. з нашаруваннями антропологічного впливу.

Гадаємо, що наведена інформація сприятиме більш ефективному проведеному огляду місця події під час розслідування злочинів проти довкілля.

Е. В. Осипова, кандидат юридических наук, доцент Російського державного університету імені І. Канта

ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ: АНАЛИЗ РОССИЙСКОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА

Розглянуто етапи боротьби з торгівлею людьми, проаналізовано проблеми протидії цьому виду злочинів і окреслено шляхи вирішення деяких з них.

Изменения, происходящие в жизни общества на протяжении последних десятилетий и связанные с существенными переменами в политической, экономической и социальной жизни стран Центральной и Восточной Европы, Центральной Азии, а также протекающие в мире процессы глобализации, интеграции и информатизации существенно повлияли на организованную преступную деятельность и послужили основной причиной активного развития такой ее разновидности, как торговля людьми и эксплуатация рабского труда.

Латентный характер и отсутствие должного реагирования со стороны государственных органов и общества на проблему долгое

время позволяли беспрепятственно совершенствовать механизм и изыскивать новые пути совершения данного вида преступления, приносящего организованным преступным группам миллиарды долларов чистого дохода в год¹.

Можно выделить два этапа в истории противодействия торговле людьми в мире. Первый этап — до 2000 года — характеризуется принятием ряда Конвенций ООН, косвенно или частично затрагивающих некоторые аспекты торговли людьми в ее современном понимании и борьбы с нею², а также разрозненными действиями преимущественно неправительственных организаций (в США, странах Европы, донорских организаций, действующих в странах Восточной и Центральной Европы, других регионах), специфика деятельности которых находилась в сфере оказания помощи жертвам домашнего насилия, насилия над женщинами и др., и выражались эти действия в оказании психологической, медицинской и иной помощи жертвам торговли людьми³.

История же комплексного, целенаправленного противодействия преступлениям, связанным с торговлей людьми, в мире насчитывает чуть более 10 лет — после криминализации данного вида преступления в США в 2000 г., а также последовавшей сразу за этим активизации борьбы с рассматриваемым феноменом на международном уровне, что выразилось в принятии Протокола о предупреждении и пресечении торговли людьми, особенно женщинами и детьми, и наказании за нее, дополняющего Конвенцию ООН против транснациональной организованной преступности (г. Палермо), и в 2005 г. принятии Конвенции Совета Европы «О противодействии торговле людьми» (г. Варшава)⁴.

¹ По оценкам экспертов ООН – до 32 миллиардов долларов в год, www.unmultimedia.org.

² Например, Конвенция МОТ № 105 «Об упразднении принудительного труда» 1957 г., Конвенция ООН о правах ребенка 1989 г. и др. Более подробно о международно-правовых актах, направленных на борьбу с торговлей людьми, см.: Торговля людьми в Калининградской области: постановка проблемы, противодействие, профилактика / под ред. Т. С. Волчецкой. – Вильнюс, 2007.

³ Например, в России с 1992 года поддержку жертвам торговли людьми стало оказывать представительство Международной организации по миграции, с 1998 года – Miramed.

⁴ Аргентина выступила с инициативой о необходимости предпринимать конкретные шаги по борьбе с торговлей людьми, затем в 2000 году США принимают Акт о защите жертв торговли людьми (Trafficking Victims Protection Act 2000, www.state.gov/g/tip/), явившийся первым нормативно-правовым документом, криминализовавшим торговлю людьми, а также предусматривавшим конкретные меры правового, институционального, социального и экономического характера по противодействию данному преступлению.

Характеризується цей етап тим, що існування проблеми і необхідність активної боротьби з нею визнано більшістю держав і за останні роки в кримінальному законодавстві багатьох країн з'явилися відповідні нормативно-правові акти (статті в кодексах)¹, що поклали початок формуванню правової бази протидії злочинній діяльності, пов'язаній з торгівлею людьми, а також розробці і прийняттю комплексу заходів по боротьбі з цим злочинством, в тому числі і криміналістичного характеру.

Однак слід визнати, що і на сьогоднішній день рішення багатьох проблем вимагає уваги вчених, дослідників, законодавців, а також практиків, призначених безпосередньо виявляти ознаки злочину і протидіяти діяльності злочинців.

Незважаючи на те, що вже досліджені багато елементи криміналістичної характеристики торгівлі людьми і експлуатації рабської праці², необхідна подальша її розробка, що враховує регіональну специфіку і заснована на безпосередньому вивченні практики не тільки правоохоронних органів, але і спеціалізованих соціальних організацій, що працюють в цій сфері.

Так, наприклад, достатньо детально вивчена така форма торгівлі людьми, як торгівля жінками і дітьми з метою сексуальної експлуатації, оскільки ця форма торгівлі «живим товаром» є найбільш помітною і відносно простою для ідентифікації порівняно з іншими. В той же час не менш поширеною, однак менш вивченою торгівлею людьми з метою експлуатації праці, а особливо — торгівлею чоловіками. В той же час торгівля чоловіками з метою експлуатації їх праці має свою специфіку як по способам вербовки, транспортування, сферам застосування рабської праці, особливостям звернення до жертв, їх сприйняття і реакції на ситуацію, в якій вони опинилися, в порівнянні з жінками — жертвами торгівлі людьми. Однією з найменш дослід-

¹ Наприклад, в 2001 році був прийнятий чинний КУ України, що містить ст. 149 «Торгівля людьми або інше незаконне угоду щодо передачі людини», в 2003 році в Кримінальний кодекс Російської Федерації були внесені статті 127.1 «Торгівля людьми» і 127.2 «Використання рабської праці».

² Сп., наприклад: Журавлев С. У. Торговля людьми: механизм преступной деятельности, методика расследования / С. У. Журавлев, А. М. Пигаев. — М., 2006; Торговля людьми в Калининградской области: постановка проблемы, противодействие, профилактика. — Вильнюс, 2007; Колесов А. И. Проблемы первоначального этапа расследования торговли людьми, использования рабского труда и связанных с ними преступлений : дис. ... канд. юрид. наук / А. И. Колесов. — Нижний Новгород, 2010 и др.

ванных форм торгівлі людьми являється торгівля з метою ізъяття органів, в то время как спрос на продукт растет ежегодно. Скрытый характер преступной деятельности и сравнительно небольшое количество дел данной категории, попавших в орбиту уголовного судопроизводства, во всех странах, ратифицировавших Палермский протокол, в целом служит существенным препятствием к получению необходимой информации.

Одной из центральных проблем борьбы с торговлей людьми на доследственном этапе остается проблема идентификации жертв данного вида преступления. Полагаю, что здесь следует выделить два аспекта. Недостаточная осведомленность населения, а главное — работников сферы услуг (таксисты, продавцы небольших магазинов и др.), здравоохранения о проблеме, ее формах, незнание основных признаков, свидетельствующих о том, что лицо возможно является жертвой торговцев людьми, снижает шансы на своевременное реагирование соответствующих органов и пресечение преступной деятельности. Остается также актуальным и повышение осведомленности о данном феномене работников правоохранительных органов, особенно тех, которые по долгу службы имеют большие шансы на непосредственный контакт с жертвами торговли людьми на различных этапах этой преступной деятельности (вербовка, транспортировка, эксплуатация).

Анализ опыта ряда зарубежных стран показывает, при расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми, наиболее эффективна так называемая стратегия активного расследования — *active investigation*, которая ориентирована на поиск и идентификацию жертв торговли людьми и приоритет сбора информации о деятельности преступных групп оперативно-розыскным путем, а не на получение информации о преступлении от жертвы, согласившейся на сотрудничество с правоохранительными органами (в основном жертва либо отказывается сотрудничать, либо не обладает необходимой для расследования информацией). Расследование данной категории преступлений в ситуации, когда информация о нем получена в ходе оперативно-розыскных мероприятий, обладает рядом преимуществ и решает многие проблемы доказывания по рассматриваемой категории дел¹.

¹ Об этом подробнее см.: Осипова Е. В. Информационное обеспечение деятельности по раскрытию и расследованию преступлений, связанных с торговлей людьми: опыт США / Е. В. Осипова, Д. Блом // Актуальные проблемы государства и права : материалы межвуз. науч.-практ. конф. / под общ. ред. О. А. Заячковского. – Калининград, 2010. – С. 158–171.

Представляется, что тактическое обеспечение следователей по делам о расследовании преступлений, связанных с торговлей людьми, также требует дальнейшего совершенствования. Причем при работе с жертвами данного преступления необходимо учитывать и их гендерные отличия. Так, мужчины — жертвы торговли людьми требуют несколько иного, чем женщины, подхода при установлении и поддержании психологического контакта. Специфика обусловлена их стремлением зарабатывать, чтобы обеспечить семью, боязнью проявить в сложившейся ситуации качества, которые, по их мнению, являются проявлением женской слабости, и др.

Представляется также необходимым проводить исследования и в области судебно-психологической экспертизы лиц, ставших жертвами рассматриваемого вида преступлений. Так, например, анализ уголовных дел данной категории и результатов интервьюирования специалистов в области противодействия торговле людьми в США, проведенный нами в 2009 г. (г. Вашингтон), показал, что при рассмотрении уголовных дел в суде возникает необходимость в специальных знаниях в области психологии, нередко — кросс-культурной и этнической психологии, для того чтобы исследовать особенности психического состояния и мотивации иногда необоснованного бездействия жертв торговли людьми, находящихся в рабских условиях.

Существует также и ряд других проблем, решение которых требует дальнейших исследований и адекватного реагирования органов государственной власти и международной общественности.

Н. В. Павлюк, младший науковий співробітник лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України

ВИКОРИСТАННЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, СПРЯМОВАНИХ НА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ ФАНТАЗУВАННЯ

Рассмотрено направление оптимизации проведения допроса несовершеннолетних различных возрастных групп. Проанализирована проблема применения тактических приемов допроса несовершеннолетних, направленных на преодоление последствий фантазирования, являющихся барьером для получения следователям полных и объективных показаний.

Невід'ємною складовою криміналістики є криміналістична тактика і, безпосередньо, тактика допиту неповнолітніх осіб. Криміналістика XXI сторіччя вимагає створення оптимальної системи досудового слідства тому й тактика проведення допиту за участю неповнолітніх має відбуватися на новому, більш високому рівні.

Основоположним тактичним початком допиту є тактичний прийом. Тактичний прийом, що використовується під час проведення допиту неповнолітніх являє собою найбільш раціональний й ефективний, науково обґрунтований спосіб здійснення процесуальної дії, який застосовується з урахуванням особливостей неповнолітнього і специфіки його віку та спрямований на одержання повних і достовірних результатів.

Тактика допиту неповнолітніх має особливу специфіку. Застосування слідчим тих або інших тактичних прийомів під час допиту цієї категорії осіб визначається залежно від особливостей психіки допитуваних різних вікових груп. Ця специфіка не дозволяє використовувати відносно неповнолітніх таку тактику допиту, яку слідчий застосував би при допиті дорослого.

Значним кроком у напрямку оптимізації тактики допиту неповнолітніх є застосування систем тактичних прийомів допиту, що розроблені з урахуванням психологічних особливостей, характерних для різних вікових груп означених осіб. Ці системи тактичних прийомів спрямовані на подолання наслідків дії окремих психологічних особливостей, притаманних психіці неповнолітніх, які є бар'єром для одержання слідчим повних і відповідних істині показань.

Важливою підсистемою тактичних прийомів, що складають вищезначену систему, є тактичні прийоми, спрямовані на подолання наслідків дії такої психологічної особливості, притаманної неповнолітнім, як схильність до фантазування. Неконтрольована безпричинна видача результатів своєї уяви за дійсність породжує викривлення в показаннях неповнолітніх, які полягають в неусвідомленому заповненні прогалин сприйняття і пам'яті нашаруваннями та під час відтворення відрізняються неправдоподібними деталями і подробицями чи висловлюваннями. За своєю суттю ці викривлення є добросовісними помилками. Тому для з'ясування фантастичних моментів у показаннях неповнолітніх треба звернутися, насамперед до тактичних прийомів, які застосовуються з метою виявлення добросовісних помилок.

З метою надання допомоги неповнолітньому в пригадуванні й точному відтворенні всього того, що було ним дійсно сприйнято,

і в той же час відокремлення лише уявного слідчим використовуються нагадуючі та контрольні запитання, перші з яких викликають спогади за асоціацією, а другі — дозволяють перевірити «чутливість» неповнолітнього до часу, правильність передачі ним послідовності подій.

За результатами анкетування 64 % слідчих вважають, що в роботі з неповнолітніми допитуваними обов'язково під час допиту застосовувати такий тактичний прийом, як постановка різних видів запитань. Запитання повинні ставитися відповідно до віку і рівня розвитку допитуваного в простій і зрозумілій формі, у доступних його розумінню висловлюваннях. Однак результати вивчення протоколів допиту неповнолітніх свідчать, що у 4 % випадків запитання слідчого сформульовані без урахування віку допитуваних, у 23 % — мають характер навіювання, а ще у 6 % протоколах спостерігаються нечіткі формулювання запитань.

Виїзд у ході допиту на місце, про яке йдеться в показаннях, теж сприяє виконанню вищезгаданої задачі, враховуючи, що для неповнолітнього легше упізнати предмети або місце, ніж описати їх словами. Зіставлення показань із точно встановленими фактами при розслідуванні також спрямовано на усунення фантастичних нашарувань у показаннях неповнолітніх і одержання від них найповніших показань.

Фантастичні моменти в показаннях неповнолітніх з'ясовуються після вислухування розповіді допитуваного, шляхом її аналізу і поставлення запитань. Якщо неповнолітній насправді не сприймав ті або інші обставини, а фантазує про них, то зазвичай в таких показаннях заделегідь не проробляється послідовність і деталі окремих обставин. Допитуваний не пам'ятає подробиць того, що говорив раніше, і йому доводиться фантазувати знову.

Усуненню фантастичних нашарувань у показаннях неповнолітніх також сприятимуть такі тактичні прийоми: слідчий експеримент, пред'явлення доказів, доступних розумінню допитуваного; повернення до певних місць показань з метою докладнішого висвітлення окремих обставин; використання різних наочних засобів, що допомагають відновити в пам'яті наочні події; використання образотворчих здібностей неповнолітнього; промовляння поставленого слідчим запитання вголос тощо.

Для ефективного використання тактичних прийомів на практиці вони мають відповідати віку неповнолітніх допитуваних. Отже,

підсистема тактичних прийомів, спрямована на усунення наслідків фантазування в показаннях неповнолітніх допитуваних, має складатися з тактичних прийомів для використання під час допиту неповнолітніх молодшої вікової групи (дошкільного та молодшого шкільного віку) та старшої вікової групи (підліткового та юнацького віку). Щодо неповнолітніх допитуваних молодших вікових груп пропонується застосовувати такі тактичні прийоми допиту: 1) використання різних видів запитань (деталізуючих, уточнюючих, контрольних, нагадуючих); 2) зіставлення показань із точно встановленими фактами при розслідуванні; 3) з'ясування інформації про проведення часу неповнолітнім у період між подіями, що ним сприймалися, і допитом; 4) з'ясування емоційного стану неповнолітнього під час сприйняття подій; 5) встановлення інформації про те, чим був зайнятий неповнолітній у момент злочину, чи брав у ньому участь або тільки спостерігав її, чи була ця подія в центрі його уваги; 6) з'ясування умов сприйняття події неповнолітнім та доступність для його розуміння сприйнятого; 7) з'ясування змісту фантазій неповнолітнього, виявлення характеру його мрій; 8) роз'яснення важливості заперечних відповідей; 9) викладення допитуваному вірогідного ходу подій; 10) проведення слідчого експерименту; 11) пред'явлення доказів, що є доступними розумінню допитуваного; 12) повернення до певних місць показань з метою докладнішого висвітлення окремих обставин; 13) використання різних наочних засобів; 14) використання образотворчих здібностей неповнолітнього; 15) допит на місці події, якщо це не зашкодить психіці неповнолітнього тощо. Для неповнолітніх допитуваних старших вікових груп під час допиту можуть бути використані вищеозначені тактичні прийоми, до яких слід додати і такі: 1) висвітлення подій з різних боків; 2) пропонування допитуваному повторити розповідь в іншій послідовності; 3) використання аналогії, порівняння; 4) використання суперечностей усередині показань допитуваного або з іншими доказами тощо.

Таким чином, використання під час допиту неповнолітніх різних вікових груп системи тактичних прийомів, що складається з відповідних підсистем, в якості засобу нейтралізації наслідків негативного впливу на показання цих осіб окремих психологічних особливостей, які їм притаманні, здатне оптимізувати тактику проведення допиту неповнолітніх, що частково стане запорукою успіху в будіванні якісної системи досудового слідства, яке відповідає вимогам криміналістики XXI сторіччя.

І. О. Пануша, здобувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, заступник начальника Головного управління військових прокуратур – начальник Слідчого управління Генеральної прокуратури України

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКРАДЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ

Рассмотрена специфика формирования криминалистической характеристики похищения военного имущества, совершаемого должностными лицами. Обращено внимание на такие элементы: предмет посягательства, способы похищения, типовые следы, личность преступника.

Соціально-економічна криза в Україні призвела до криміналізації життєво важливих сфер функціонування держави. Це, у свою чергу, зумовило значне поширення злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військових злочинів). Серед названих злочинів особливе місце займають викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна або заволодіння ними шляхом шахрайства, а також зловживання службовим становищем (ст. 410 КК України). Суспільна небезпечність таких злочинів полягає у спричиненні військовій частині, Збройним Силам України в цілому матеріальних збитків, послабленні матеріальної бази діяльності військ. Особливу складність у розслідуванні становлять розкрадання військового майна і грошових коштів, що вчиняються службовими особами військових частин та закладів шляхом їх привласнення або розтрати.

Викрадення військового майна є одним із найбільш поширених видів злочинів у Збройних Силах України. З точки зору криміналістики, зокрема питань оптимізації та підвищення ефективності розслідування зазначених злочинів, значний інтерес становить розробка теоретичних та практичних засад методики розслідування викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами, а саме — проблеми формування криміналістичної характеристики даних злочинів та практична цінність її використання у процесі розслідування.

Криміналістична характеристика викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами, виступає вихідним елементом методики розслідування як інформаційна модель та основа висунення слідчих версій при розслідуванні розглядуваних злочинів. У криміналістичній літературі криміналістична характеристика злочинів розглядається як узагальнена, інформаційна модель, що являє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак злочину, які мають суттєве значення для його виявлення, розкриття та розслідування. Такий підхід у повній мірі стосується викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами.

Основними структурними елементами криміналістичної характеристики викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами, виступають: 1) предмет злочинного посягання; 2) способи вчинення злочину; 3) типові сліди вчинення злочину; 4) обстановка вчинення злочину; 5) особа злочинця.

Розглянемо їх зміст.

Предметом цих злочинів є різноманітне військове майно, а саме: зброя, боєприпаси, вибухові або інші бойові речовини, засоби пересування, військова та спеціальна техніка чи інше військове майно. Необхідно враховувати, що все майно Збройних Сил України має своє цільове призначення та залежно від нього поділяється на хімічне, речове, продовольче, санітарно-технічне, озброєння, боєприпаси, бойову техніку та інші види майна. Отже, предметом злочинних посягань виступають: а) грошові кошти; б) речове, технічне, квартирно-експлуатаційне майно; в) продукти харчування та продукція сільськогосподарського виробництва (м'ясо, зерно, овочі, фрукти); г) паливно-мастильні матеріали (бензин, спирт і т. д.); г) будівельні матеріали; д) зброя та боєприпаси тощо.

Слід зазначити, що деяке військове майно за своїми якостями нічим не відрізняється від іншого державного або приватного майна і лише перебування на балансі військової частини або на використанні у військовослужбовця дає можливість зробити висновок, що перед нами предмет військового злочину, а не загальнокримінального. Під іншим військовим майном розуміють будь-яке військове майно, що вручається військовослужбовцю для використання за цільовим призначенням і підлягає поверненню.

Способи викрадення військового майна — різноманітні. На вибір злочинцем способу викрадення впливають об'єктивні та суб'єктивні фактори. До об'єктивних належать: характер діяльності військової

частини, закладу; вид служби (фінансова, продовольча, речова тощо); предмет та об'єкт посягання; умови функціонування (звичайні, навчання і т. д.); існуюча система документообігу, який відображає порядок отримання, обліку, витрачання, зберігання та списання того чи іншого виду майна; система контролю за діяльністю посадових та інших осіб служби військової частини. До суб'єктивних факторів можна віднести: посадове становище та повноваження тієї чи іншої особи відносно майна; професійні навички розкрадача, його кваліфікацію, досвід, особисті якості, зокрема мотиваційно-споживчу сферу, освіту, рівень розвитку інтелектуальних здібностей.

Способи викрадення необхідно досліджувати стосовно різних видів військового майна, зокрема продовольства, грошових коштів, речового майна, паливно-мастильних матеріалів і т. п. Разом із тим, можна вирізнити найбільш типові способи вчинення викрадення військового майна: 1) неприховане викрадення підзвітного майна без внесення в облікові документи будь-яких змін. Такий спосіб використовується у розрахунку на безкарність, на надію в майбутньому якимось чином погасити недостачу, що утворилась, та списати її. Він застосовується при викраденнях, які вчиняються шляхом розтрати майна чи зловживання службовим становищем; 2) викрадення військового майна, надлишки якого створюються раніше або після вчинення злочину, шляхом внесення кількісних або якісних змін у документи обліку; 3) викрадення стороннього майна, вчинене службовими особами, які не мають прямого відношення до його обліку, зберігання та використання (наприклад, інспектором-ревизором вищестоящої служби тилу, який отримує за викраденою в архіві чековою вимогою продукти на продовольчому складі гарнізону, тощо).

Типові сліди викрадення військового майна знаходять своє відображення у матеріальних та ідеальних слідах такого злочину. Матеріальні сліди в широкому розумінні зберігаються перш за все у бухгалтерських документах обліку, форми яких передбачені діючим нормативним документом. Тому питання про визначення переліку документів, які підлягають виїмці, та проведення документальної ревізії та різноманітних судових експертиз (бухгалтерської, криміналістичних) набуває першочергового значення. Матеріальними слідами викрадення виступає також і саме викрадене майно, виявлене у злочинця при провадженні обшуку. Ідеальні сліди знаходять своє відбиття у слідах пам'яті свідків, підозрюваних, обвинувачених.

Обстановка вчинення викрадення військового майна службовими особами включає місце та час учинення такого злочину. Місцем учинення таких злочинів є структурні підрозділи та служби військової частини, підприємства військової торгівлі, магазини, їдальні, фабрики пошиву обмундирування, склади будівельних і паливно-мастильних матеріалів, бази військових частин та гарнізонів. Викрадення здійснюється в різних ситуаціях діяльності військової частини, зокрема у звичайних умовах повсякденного бойового навчання, при отриманні майна зі складів, під час навчань, маршів, при заготівлі сільськогосподарської продукції тощо. Час учинення таких злочинів не підпорядковується конкретним закономірностям, оскільки він пов'язаний із виконанням службових обов'язків і може бути обмежений проміжками часу службової діяльності.

Особа злочинця є важливим елементом криміналістичної характеристики розглядуваного злочину. При вчиненні викрадення військового майна, як правило, діють групи розкрадачів, до складу яких входять як службові особи, які несуть матеріальну відповідальність за збереження майна, так і особи, які матеріально не відповідають за майно, але мають пряме відношення до його отримання, зберігання та використання. Крім цього, такі злочини вчиняють і службові особи, які відповідають за організацію забезпечення військової частини різними видами постачання і здійснюють контрольні функції, наприклад командир частини, його заступник з матеріально-технічного забезпечення та ін. До співучасників можуть входити інші військовослужбовці, а також цивільні особи з числа працівників організації, зокрема постачальники матеріальних цінностей.

Службові особи, що вчиняють викрадення військового майна, зазвичай мають достатньо високий загальноосвітній та професійний рівень підготовки, досвід роботи, що пов'язаний із матеріальним забезпеченням військ. Організаторами викрадення військового майна можуть бути службові особи: 1) наділені по службі правами по отриманню і зберіганню військового майна, яке знаходиться у їх віданні, тобто які несуть матеріальну відповідальність за недостачу ввіреного їм майна; 2) відповідальні за облік та використання майна, а також за контроль його отримання, які несуть матеріальну відповідальність тільки в тих випадках, коли майно їм безпосередньо видається для транспортування у військову частину; 3) які мають відношення лише до обліку майна і ведення облікової документації (до них належать діловоди, бухгалтери).

При розробці й побудові криміналістичної характеристики викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами, дуже важливо виявити та встановити відповідні взаємозв'язки й залежності цих елементів, використовуючи при цьому завчасно розроблені наукові програми та сучасні можливості комп'ютерних технологій. Необхідно простежити та вивчити кореляційні зв'язки між такими елементами: предмет злочинного посягання — спосіб злочину; спосіб злочину — особа злочинця; предмет посягання — сліди злочину; сліди злочину — спосіб злочину та ін. Використання вказаних зв'язків сприяє виявленню, розкриттю злочинів, а також плануванню їх подальшого розслідування. З урахуванням криміналістичної характеристики будуються та висуваються слідчі версії, і така характеристика виступає інформаційною основою побудови та формування оптимальних методик розслідування окремих видів злочинів, у тому числі й викрадення військового майна, що вчиняється службовими особами.

В. В. Печерский, кандидат юридических наук, доцент Российского государственного социального университета (филиал в г. Минске)

ПРИЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ УГОЛОВНОГО ДЕЛА: КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Визначено цілі вивчення матеріалів кримінальної справи, прийоми, за допомогою яких кримінальна справа може бути вивчена. Основний акцент зроблено на розробку прийомів криміналістичного аналізу матеріалів кримінальної справи.

Цель изучения материалов уголовного дела заключается в том, чтобы на основе полученных знаний определить относимость каждого содержащегося в деле доказательства к тому или иному обстоятельству предмета доказывания, допустимость этого доказательства и, самое главное, — его способность самого по себе и в определенной совокупности образовать качество достаточности. Это позволит принять тактически верное решение о дальнейшем направлении расследования, а в итоге — о возможности направления уголовного дела в суд.

Изучение материалов уголовного дела должно происходить посредством подробного анализа каждого из так называемых первичных документов. К ним относятся процессуальные решения, протоколы следственных действий и иных источников доказательственной информации. Анализ необходимо сочетать с параллельной обработкой и обобщением получаемой информации по ее относимости к тому или иному обстоятельству предмета доказывания. Такая сортировка должна отражать не только обвинительную или оправдательную информацию, но и выявленные ошибки и противоречия, а также пробелы.

Приемы криминалистического анализа направлены на проверку соответствия процессуальных решений и следственных действий правилам и рекомендациям, выработанным для них наукой криминалистикой.

1. Приемы исследования протокола следственного действия с точки зрения соответствия рекомендациям криминалистической техники (обнаружение, фиксация, изъятие и исследование следов и иных объектов — носителей криминалистически значимой информации):

1) *соответствие способов и технических средств обнаружения следов и иных объектов* — носителей криминалистически значимой информации (следы рук, обуви, орудий взлома, биологических выделений и проч.);

2) *соответствие способов и технических средств фиксации* выявленных следов и иных объектов — носителей криминалистически значимой информации;

3) *соответствие способов и технических средств изъятия* выявленных следов и иных объектов — носителей криминалистически значимой информации. Соблюдение этого требования оказывает достаточно большое влияние на весь процесс дальнейшего исследования и использования обнаруженных следов, поскольку ошибки в их изъятии могут привести к ничтожности этих объектов и невозможности их использования при доказывании определенных обстоятельств;

4) *соответствие способов и методик исследования* выявленных следов и иных объектов — носителей криминалистически значимой информации. Данное требование характеризуется такими способами, как проведение осмотра (в рамках осмотра места происшествия или отдельного осмотра предмета, документа и т. п.), направление на соответствующую (или несколько) экспертизу (причем если речь идет о нескольких экспертизах, то в определенной последовательности,

чтобы объект исследования не был поврежден или уничтожен в рамках предшествующих экспертных исследований) использование при проведении экспертных исследований современных технических средств и методик; использование полученных результатов при проведении других следственных действий (например, опознания, следственного эксперимента и т. д.).

II. Приемы исследования протокола следственного действия с точки зрения соответствия рекомендациям криминалистической тактики:

1) *соответствие целей и задач следственного действия реальным возможностям его проведения.* Данный прием направлен на проверку следственного действия с точки зрения возможностей его проведения в конкретной следственной ситуации, с определенным объемом известной криминалистически значимой информации, а также целей, которые ставил следователь перед данным следственным действием, и действительных процессуальных и тактических возможностей данного следственного действия;

2) *соответствие состава участников следственного действия тактическим рекомендациям;*

3) проверка соблюдения условий подготовки и проведения соответствующего следственного действия. Это касается следственных действий, имеющих ярко выраженный подготовительный этап, — осмотр места происшествия, следственный эксперимент, проверка показаний, обыск, опознание (верное определение границ, проведение реконструкции обстановки, соответствие орудий и проч.);

4) *проверка фактов обнаружения и фиксации всех относимых к событию преступления явлений, предметов, объектов (следов);*

5) *определение эффективности и результативности каждого следственного действия, трансформации полученной криминалистически значимой информации в другие следственные действия и процессуальные решения.*

III. Исследование нескольких документов, отражающих процессуальные решения и следственные действия. Большое значение имеет исследование определенной совокупности процессуальных документов, которая представляет не только отдельные процессуальные решения и следственные действия, но проникает в связи между данными группами документов.

Изучать или анализировать документы возможно с точки зрения:

1) отражения совокупностью документов одного процессуального решения или следственного действия;

2) отражения совокупностью документов взаимосвязанных процессуальных решений и следственных действий;

3) отражения совокупностью документов однородных процессуальных решений и следственных действий.

Однородные процессуальные решения и следственные действия — это совокупность соответствующих следственных и (или) процессуальных решений, направленных на получение криминалистически значимой информации от определенного объекта (источника), но различающихся временем, местом или субъектом их совершения.

К однородным следственным действиям относятся все допросы подозреваемого (обвиняемого) на протяжении всего предварительного следствия (с учетом проверки его показаний на месте совершения преступления); все постановления о привлечении лица в качестве обвиняемого; все первичные, повторные и дополнительные экспертные исследования одного вида экспертизы. Накопление содержащейся в однородных действиях криминалистически значимой информации позволит выявить не только качественную и количественную определенность каждого следственного действия или процессуального решения. Использование информации, содержащейся в подобных документах, также позволяет выявить последовательность позиции каждого участника уголовного процесса, дефекты и противоречия в их, казалось бы, непротиворечивом содержании, определиться с причинами изменения свойств криминалистически значимой информации того или иного субъекта (эксперта, например) или объекта — источника (например, свидетеля).

IV. Исследование материалов дела с точки зрения соответствия существующей методике расследования конкретного вида преступления. Тактика производства отдельных следственных действий и методика расследования преступлений наибольшее развитие получили для целей следствия и отчасти государственного обвинения. Разработанные для них алгоритмы производства первоначальных следственных действий чаще всего выступают в форме детально разработанных планов взаимодействия следователей с оперативно-розыскными органами внутренних дел. В них в определенной последовательности и взаимосвязи предусматриваются не только первоначальные следственные действия, но и оперативно-розыскные мероприятия и др.

Изучение оконченного расследованием уголовного дела предъявляет к методике расследования уже несколько иные требования.

Дело здесь, безусловно, не в той последовательности процессуальных, следственных, организационных действий, которые провел следователь, очень часто такую последовательность трудно проследить, поскольку материалы дела состояются по нескольким существующим в следственной практике критериям. Задача исследования методики проведенного расследования состоит в том, чтобы оценить совокупность проведенных действий через призму полученных в их ходе результатов, которые должны быть направлены на доказывание обстоятельств, входящих в предмет доказывания. Иными словами, анализ должен быть направлен на относимость и достаточность полученных доказательств существующему предмету доказывания.

Каждая составляющая того или иного элемента (обстоятельства) предмета доказывания в ходе предварительного расследования выглядит как определенная тактическая задача, на достижение (решение) которой должна быть направлена определенная совокупность процессуальных, следственных, оперативно-розыскных и иных действий. Как и любая задача, данная, тактическая, направлена на установление содержания полностью или частично неизвестных элементов предмета доказывания. Их совокупность вместе с известными элементами предмета доказывания в каждом конкретном уголовном деле индивидуальна. Она зависит от многих факторов, в том числе от правильной интерпретации значимой информации первоначальной следственной ситуации, сложившейся после проведения одного или нескольких первоначальных действий после обнаружения события преступления. В ходе ознакомления с материалами уголовного дела в соответствии с элементами предмета доказывания происходит формирование совокупности тактических задач, возникающих в той или иной следственной ситуации. Выявленные тактические задачи, обладающие естественным содержанием элементов неизвестности, позволяют определиться с совокупностью следственных и иных (оперативно-розыскных, организационных и проч.) действий, способных установить неизвестное содержание обстоятельства (обстоятельств) предмета доказывания и изменить содержание следственной ситуации, продвигаясь последовательно от незнания к знанию каждого обстоятельства. Таким образом, через выдвижение тактических задач, определение процессуальных и непроцессуальных средств их решения возможно достижение задачи досудебного производства — полного, всестороннего и объективного предварительного расследования, направленного на выявление и привлечение к ответственности действительно виновного лица и защите потерпевшего (гражданского истца).

В. М. Плахотіна, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Определены типичные следственные ситуации, возникающие при расследовании преступлений, совершенных сотрудниками правоохранительных органов.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням типових слідчих ситуацій, що виникають при розслідуванні злочинів приділялася увага багатьма вченими (О. В. Батюк, Л. Я. Драпкін, В. К. Лисиченко, В. В. Тіщенко та ін.), але, на нашу думку, до теперішнього часу недостатньо розглянуто питання визначенню типових слідчих ситуацій, що виникають при розслідуванні злочинів, вчинених співробітниками правоохоронних органів, що негативно впливає на процес протидії означеному виду злочинної діяльності.

Метою є визначення деяких типових слідчих ситуацій, що виникають при розслідуванні злочинів, учинених співробітниками правоохоронних органів.

Дослідження проблеми. У справах про хабарництво (корупцію), що вчинено працівниками правоохоронних органів, до моменту порушення кримінальної справи можуть виникнути різні слідчі ситуації.

Особи, які виступили в ролі учасників давання й одержання хабара, по-різному ставляться до цього протиправного діяння. Одні з них розцінюють хабар як засіб досягнення своїх цілей. Для інших це явище в нашому суспільстві зовсім нетерпиме. Такі особи звичайно відразу ж доводять до відома правоохоронних органів про злочин, що готується або вже вчинено. У цьому випадку має місце слідча ситуація, коли у первинних матеріалах є відомості про основні елементи події злочину, особи, що брали участь у ньому, і про предмет хабара. У цьому випадку залишається лише зібрати й перевірити докази, що підтверджують отримане повідомлення. Однак хід розслідування в розглянутому випадку може бути ускладнений відсутністю безперечних даних про обставини, що сприяють хабарництву, і обстановку, у якій воно вчинено. Робота з уточнення зазначених відомостей

дозволяє зрозуміти дійсний характер розслідуваної події і вжити заходів до попередження подібних злочинів.

Пошук слідчим правильного виходу з будь-якої ситуації, як відомо, проводиться з урахуванням усіх варіантів, які можливі в конкретних умовах¹. Тому було б помилковим судити про обстановку, у якій здійснювалася злочинна подія, тільки виходячи з даних, що містяться у свідченнях заявника. Зокрема, якщо повідомлення про давання хабара надійшло від особи, якій він був призначений, важливо встановити, що спонукало хабародавця звернутися саме до цієї посадової особи, зокрема, чи не з'явилося поводження заявника підставою для запропонування йому хабара. У цьому зв'язку рекомендується перевірити, чи не було його повідомлення про одержання хабара змушеним. Таке положення створюється в тих випадках, коли хабародавець по незалежним від нього обставинам не може виконати раніше дану обіцянку хабародавцеві задовольнити його інтерес. Можливий і інший варіант. Факт дачі хабара випадково стає відомим іншим особам. Довідавшись про це, хабароотримувач вирішує реабілітувати себе шляхом викриття свого партнера. Наведені ситуації специфічні для кримінальних справ про хабарництво, вчинене співробітниками правоохоронних органів, що виникають у зв'язку з повідомленнями конкретних посадових осіб про дачу їм хабара. Вирішуються вони шляхом вивчення дій заявника, що передують передачі йому хабара й прийняттю ним рішення про викриття хабародавця.

Ознаками причетності його до вчиненого злочину можуть слугувати: 1) незвичайний характер взаємин даної посадової особи з хабародавцем; 2) наявність спроб виконати в інтересах останнього які-небудь дії у порушенні загальноприйнятого порядку їхнього здійснення; 3) непередбачене для учасників події виникнення обставин, що ускладнили виконання тих дій, за які був дан хабар; 4) несвочасність звернення заявника до правоохоронних органів із приводу вчиненого факту дачі хабара.

Поводження учасників розслідуваної події в цій ситуації нерідко видає їхні первісні задуми, а вивчення дій, які вони вже вчинили на виконання домовленості, що відбулася між ними, допомагає повністю розкрити характер діяння. У результаті ситуація спрощується й стає сприятливою для встановлення істини у справі.

¹ Драпкин Л. Я. Понятие и классификация следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин // Следственные ситуации и раскрытие преступлений. – Свердловск: СЮИ, 1975. – С. 27–90.

Відомості про подію, його учасників і предмет хабара можуть міститися й у повідомленнях осіб, у яких вимагається хабар. Тут перед слідчим виникає інша проблема. Він зобов'язаний встановити, чи дійсно було вимагання. Із цієї причини, перш ніж ухвалювати рішення щодо порушення кримінальної справи, рекомендується перевірити, чи дійсно на шляху задоволення законних інтересів заявника створені такі перешкоди, про які йдеться в його повідомленні. Однак їхнє виявлення не знімає всіх проблем, що виникають на першому етапі розкриття злочину. Ситуація в цих умовах ще залишається складною. Перед слідчим постає завдання одержати об'єктивні дані про наявність у конкретної посадової особи наміру на вимагання хабара. Вирішується ця проблема шляхом розробки спеціальної тактичної операції, що містить у собі такий комплекс слідчих дій: фіксація індивідуальних ознак предмета хабара; затримання хабароотримувача на місці злочину; його особистий обшук і обшук у місці передачі хабара; огляд знайдених при здійсненні цих дій документів і цінностей, що мають відношення до справи. Успіх проведення перерахованих слідчих дій повинен бути забезпечений відповідними оперативно-розшуковими заходами. Головна їх мета — встановлення моменту початку слідчих дій, що входять до тактичної операції. При її розробці важливо передбачити можливі варіанти захисту особи, що підозрюється у вимаганні хабара¹.

До найбільш типових з них можна віднести такі: 1) хабароотримувач заявляє, що він мав намір повідомити про факт дачі йому хабара, але не встиг; 2) отримувач хабара стверджує, що не помітив, хто і як залишив у нього ці цінності.

Для попередження першого варіанту можливого поведіння особи, підозрюваної в хабарництві, доцільно виждати, коли нею буде виконаний хоча б мінімум обумовлених дій в інтересах хабародавця. Її затримання на місці злочину в цей момент значною мірою спрощує ситуацію, тому що в розпорядження слідчого надходять безперечні дані, які розкривають наміри посадової особи.

Щоб спростувати заяву підозрюваного про те, що він не помітив, як і хто залишив цінності, виявлені в нього при обшуку, можна скористатися рекомендаціями І. К. Туркевича щодо застосування

¹ Дулов А. В. Тактика следственных действий / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск, 1971. – С. 48–49.

спеціальних хімічних пасток або продумати можливості використання у сформованих умовах відеозйомки та звукозапису¹.

Подібні тактичні операції щодо викриття хабарників можуть проводитися й у тих випадках, коли повідомлення про майбутню передачу хабара отримано оперативним шляхом або з інших джерел.

Вимагання хабарів нерідко приймає характер систематичних поборів. У таких ситуаціях необхідний аналіз способу вчинення злочину. Вивчення механізму його слідоутворення дозволяє розкрити аналогічні факти, не виявлені раніше. Особливе значення при розслідуванні кримінальних справ про хабарництво, вчинене співробітниками правоохоронних органів, має вивчення слідів, що залишаються у документах, оформлених при здійсненні тих дій, за виконання яких вимагався хабар, або взагалі відсутність належних документів. Їхня перевірка не тільки дозволяє розкрити нові факти хабарництва, але й розширює інформацію про коло осіб, винних у дачі хабара.

Щоб повністю й до кінця розслідувати злочини розглянутої категорії, необхідно виявити джерело одержання коштів для дачі хабарів. Відсутність цих даних не тільки ускладнює встановлення події злочину, але й обмежує інформацію про його учасників. У подібних ситуаціях рекомендується використати метод моделювання всіх можливих варіантів одержання коштів на дачу хабарів. Для цього треба проаналізувати характер службової діяльності хабародавця і його можливостей по наданню таких матеріальних благ або цінностей, в одержанні яких зацікавлений хабароотримувач.

Можлива ситуація, коли відомо, що хабар вимагається за здійснення законної дії. Подібна слідча ситуація припускає оперативну перевірку, чи дійсно дія буде вчинена посадовою особою і яка саме. Далі потрібна підготовка й проведення тактичної операції по затримці хабароотримувача на місці злочину, його особистому обшуку, виявленню й вилученню предмета хабара.

Буває відомо, що хабар дається за бездіяльність, наприклад, можливість працювати на певному місці, обіймати посаду, що дає високі доходи, пільги (поїздки за кордон і т. ін.), невтручання в хід деяких справ. Нерідко за «бездіяльністю» стоїть можливість учинити розкрадання, хабарничати, зловживати службовим становищем та перевищувати службові повноваження. Для успішного розслідування справи у зазначеній ситуації на первісному етапі необхідно мати

¹ Туркевич И. К. Расследование и предупреждение взяточничества // дис ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / И. К. Туркевич. – К., 1968. – С. 107–111.

інформацію (як правило, це оперативні дані) про діяльність, у тому числі й протизаконну, хабародавця, про характер його взаємин із хабароодержувачем. Безумовно, потрібні відомості про конкретні факти хабарів, їх місце, час, розмір. У іншому випадку буде мати місце активне заперечення провини й не менш активна протидія розслідуванню¹.

О. В. Полстовалов, доктор юридических наук, професор кафедри криміналістики Інститута права ГОУ ВПО «Башкирського державного університета»

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ТАКТИКА, СОСТЯЗАТЕЛЬНОСТЬ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ КОМПРОМИСС

У формі постановки проблеми запропоновано до обговорення питання про включення в контексті сучасної російської моделі кримінального судочинства в систему криміналістичної тактики прийомів переконливої дії, що реалізуються у ході ведення переговорів у цілях належного криміналістичного забезпечення процесуального компромісу. Простежено вплив змагальності на доказування і встановлення істини у справі, зрештою — на призначення криміналістичної тактики.

Современное видение предназначения криминалистической науки в трудах ведущих ученых-криминалистов остается довольно традиционным, поскольку положения уголовного процессуального закона имеют для криминалистики значение лишь в части теории доказательств, общих условий расследования, норм о производстве отдельных следственных действий и процессуальных основ судебного следствия. Кроме того, принято считать, что криминалистика является прикладной не по отношению к уголовному процессуальному закону даже в формате механизма его реализации, а к практике расследования и судебного следствия. Нельзя не согласиться с уважаемым профессором В. Ю. Шепитько в том, что криминалистика «помогает восстановить истину, проникнуть в неведомое, тайное» и связана она наиболее тесно с теорией

¹ Мельник М. І. Проблеми кваліфікації одержання хабара, поєданого з його вимаганням / М. І. Мельник // Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України. – 2000. – № 1. – С. 125.

доказательств¹. Однако в современной российской практике уголовного судопроизводства (уже не только в законе) явственно обозначился другой ориентир — суррогатный вариант сделок с правосудием, в котором истина малоинтересна(!) обеим сторонам. Не секрет, что состязательная модель уголовного судопроизводства превращает истину в фикцию с приставками «конвенциональная» или «консенсуальная». Появились два «параллельно» сосуществующих измерения уголовного судопроизводства, основанных на одной парадигме — недостаточной ориентированности на истину: 1) нормы о процессуальном компромиссе сторон (институт сделок с правосудием); 2) доказывание в условиях состязательности. Не вдаваясь в дискуссию о пользе и вреде сделок с правосудием, отметим, что нельзя не замечать факта существования этого института, пусть даже в суррогатном виде.

Справедливости ради необходимо согласиться с тем, что обеспечение принципа состязательности в классическом англо-американском варианте сокращения досудебной стадии не планировалось законодателем, но расширение сферы его влияния на досудебные стадии расследования — это то, на чем было сконцентрировано внимание авторов проекта УПК РФ. В частности, в своем выступлении на заседании Государственной Думы России 16 апреля 2001 г. в ходе парламентских слушаний Е. Б. Мизулина отметила: «Следующая проблема связана с тем, чтобы обеспечить состязательность сторон в большей мере, чем это присутствует на данной стадии уголовного судопроизводства (имеется в виду стадия предварительного расследования. — *О. П.*). В прошлый раз мы с вами говорили о том, что наша рабочая группа приняла концепцию такую, которая не совпадет никаким образом с американским судопроизводством, английским судопроизводством. Мы не отказываемся от предварительного расследования. Это самостоятельный этап»². Относительно полного дистанцирования от англо-американского варианта правосудия — это верно лишь в обозначенной части — в сохранении предварительного расследования, но в качественном изме-

¹ Шепітько В. Ю. Тенденції і перспективи розвитку криміналістики (концептуальність підходів і дискусійність поглядів) / В. Ю. Шепітько // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ; ред. кол. : М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. — Х. : Гриф, 2003. — С. 5.

² Мизулина Е. Б. Проект Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (общее положение) / Е. Б. Мизулина // Уроки реформы уголовного правосудия в России (по материалам работы Межведомственной рабочей группы по мониторингу УПК РФ и в связи с пятилетием со дня его принятия и введения в действие) : сб. ст. и материалов ; отв. ред. А. Е. Лебедев и Е. Б. Мизулина ; науч. ред. Е. Б. Мизулина. — М. : Норма, 2007. — С. 613.

нении его основы в свете трансформации розыскной модели на состязательную видятся вполне прозрачные параллели. Кроме того, отказ от объективной истины как квинтэссенции всего судопроизводства — это ли не англо-американский вариант? Однако именно в интерпретации Е. Б. Мизулиной состязательность должна стать основной превентивной формой-гарантией от произвола должностных лиц правоохранительных органов на досудебных стадиях, обеспечить реализацию прав и свобод граждан, поставить следственные органы на службу правосудию, а не ведомственным интересам¹. Более лаконично на сей счет высказался В. Д. Холоденко: «Проблема состязательности имеет много аспектов и один из них — обеспечение баланса правовых возможностей сторон обвинения и защиты»². Однако под этими красивыми лозунгами явно усматривались тенденции гипертрофии экономии уголовной репрессии, стремления к «удешевлению» правосудия, превращения исследовательской функции следственных органов в преследовательскую, игнорирования гарантий надлежащей реализации прав потерпевших и жертв преступлений в целом.

Необходимо признать полностью оправданным «прогрессивный консерватизм» профессора В. Е. Коноваловой: «Исследование проблем криминалистической тактики позволило создать достаточно четкую тенденцию последней, предполагающую не только ее определение, но и обозначение принципов, функций, взаимосвязей с другими разделами криминалистики и социальными, и естественными науками, достижения которых адаптировались в изучаемую отрасль»³. Тем не менее, для российской криминалистической тактики уже много важнее трансформация уголовного судопроизводства в контексте влияния состязательности и расширения компромиссных начал.

Вместе с тем, существует вполне очевидная проблема: предмет науки криминалистики, согласно устоявшимся подходам, структури-

¹ Мизулина Е. Б. Проект Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации (общее положение) / Е. Б. Мизулина // Уроки реформы уголовного правосудия в России (по материалам работы Межведомственной рабочей группы по мониторингу УПК РФ и в связи с пятилетием со дня его принятия и введения в действие) : сб. ст. и материалов ; отв. ред. А. Е. Лебедев и Е. Б. Мизулина ; науч. ред. Е. Б. Мизулина. — М. : Норма, 2007. — С. 612.

² Холоденко В. Д. Проблемы правового регулирования уголовно-процессуальной деятельности : лекция / В. Д. Холоденко. — Саратов : Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2007. — С. 21.

³ Коновалова В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития / В. Е. Коновалова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ; ред. кол. : М. І. Панов (голов. ред.), В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. — Х. : Гриф, 2003. — С. 66.

рован на інформаційно-отражальній базі дослідження відповідних закономірностей механізму слеодообрання в процесі совершення преступлення, матеріальних і ідеальних свідень о нем і лице его совершившем, собиранні, проверке и оценке доказательств и основанных на познании этих закономірностей средств, методов и приемов судебного исследования и предупреждения преступлений¹. Здесь, как видим, нет места криміналістическому обеспечению процесса расширения компромиссных начал, сосуществующих с вопросами доказывания, которые, вне всяких сомнений, не следует отождествлять. Возникает вопрос: следователь, убеждающий обвиняемого и его защитника содействовать расследованию в связи с перспективой прекращения уголовного преследования ввиду деятельного раскаяния, или государственный обвинитель, разъясняющий положения особого порядка принятия судебного решения при согласии обвиняемого с предъявленным ему обвинением (гл. 40 УПК РФ), стремятся к компромиссу? Ответ: безусловно! Имеем ли мы в данном случае дело с реализацией тактики убеждающего воздействия на противодействующего? Ответим вопросом на вопрос: почему нет? Поэтому криміналістика должна включать в свой предмет не только проблемы прикладного обеспечения практики реализации собирання, проверки и оценки доказательственной информации, но законные, этичные и научно-обоснованные приемы обеспечения процессуального компромисса.

Для нас, тем не менее, остается принципиальным положение о всесторонности, полноте и объективности для определения основных направлений развития криміналістической тактики, поскольку истина, по нашему мнению, остается единственно возможным ориентиром уголовно-процессуального познания². Другое дело, что развитие сферы процессуального компромисса через

¹ Белкин Р. С. Курс криміналістики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – С. 65 ; Криміналістика : учебник ; под ред. Е. П. Ищенко, В. И. Комиссарова. – М. : Юрист, 2007. – С. 18.

² Мы не можем в полной мере согласиться с ограничительным толкованием значения криміналістики для достижения всесторонности, полноты и объективности исследования обстоятельств дела в представлении профессора В. С. Бурдановой: «Всесторонность, полнота и объективность исследования обстоятельств дела должны быть обеспечены методами криміналістики: методикой расследования отдельных категорий дел, включающей программы расследования, алгоритмы работы в разных следственных ситуациях, алгоритмы работы при проведении тактических операций, отдельных следственных действий с использованием современной криміналістической техники» (см.: Бурданова В. С. Поиски истины в уголовном процессе / В. С. Бурданова. – СПб. : Санкт-Петербургский университет МВД России, 2002. – С. 20). В обеспечении всесторонности, полноты и объективности исследования обстоятельств дела не меньшее значение имеет криміналістическая тактика.

сделки с правосудием, расширение примирительных процедур обвинения и защиты обуславливает развитие специфического направления тактического обеспечения уголовного судопроизводства — тактику ведения переговоров, которая не всегда решает задачу «практически-прикладного сопровождения» доказывания, а в не меньшей степени «работает» на достижение не противоречащего уголовному и уголовно-процессуальному законодательству консенсуса обвинения и защиты. Все это связано с тем, что определяется со всей очевидностью относительно новое направление достижения назначения уголовного судопроизводства, которое далеко не всегда связано с доказыванием (чаще в усеченном виде, как аргумент стороны уголовного преследования в плане демонстрации возможностей по доказыванию) — достижение компромисса между сторонами обвинения и защиты. В связи со сказанным, криминалистическая наука должна своими рекомендациями обеспечивать два нетождественных направления уголовного процесса: 1) доказывание по уголовному делу и установление истины; 2) достижение процессуального компромисса (тактика ведения переговоров).

Криминалистическая тактика развивается в новых условиях процессуально-правовой конъюнктуры, которая меняется качественно. По справедливому замечанию профессора И. Л. Петрухина, «на смену карательному правосудию в определенных пределах приходит правосудие восстановительное и кардинально меняет парадигму уголовного судопроизводства...»¹. При этом данный процесс протекает противоречиво, порою вплетает в свою материю отжившие идеи, наталкивается в своем в целом поступательном развитии на полумеры, им же порожденные. Между тем нельзя не заметить существенного изменения самой модели уголовного судопроизводства, которая движется к состоятельности в ее классическом выражении через современные смешанные формы процесса.

¹ Восстановительное правосудие : под общ. ред. И. Л. Петрухина. – М. : МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 2003. – С. 5.

А. М. Полях, кандидат юридичних наук,
генерал-майор юстиції, заслужений
юрист України

ДОПИТ ТА ЙОГО МІСЦЕ У РОЗКРИТТІ Й РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРО КОНТРАБАНДУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ

Рассмотрены особенности проведения допроса при расследовании контрабанды наркотических средств. Предложен перечень обстоятельств, подлежащих установлению при допросе свидетелей, подозреваемых и иных лиц.

При розслідуванні контрабанди наркотичних засобів психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів важливе місце посідає така слідча дія, як допит.

Допит — це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть в ньому участь, та спрямований на отримання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі¹. Допит можна уявити як процесуальну форму спілкування, змістом якої є отримання інформації, що має відношення до розслідуваної справи². По даній категорії справ доцільно виокремлювати особливості проведення й тактики таких видів допиту, як допит підозрюваного та допит свідків. З криміналістичної точки зору можливо виокремити й такі види допиту, як допит перевізника наркотичного засобу (або психотропної речовини), допит особи, яка надавала допомогу в переміщенні наркотичних засобів через митний кордон, допит організатора наркобізнесу тощо. Така диференціація передбачає визначення предмета допиту цих осіб.

Деякі вчені-криміналісти робили спроби щодо групування обставин, які необхідно з'ясувати під час допиту підозрюваного. Так, існує пропозиція про те, що під час допиту належить з'ясувати такі обставини: 1) обставини затримання особи з наркотичними засобами;

¹ Криміналістика : підручник / В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Концерн Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 256.

² Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Вышэйшая шк., 1978. – С. 14.

2) чи вживає особа наркотичні засоби у немедичних цілях, якщо так, то які, з якого періоду і як часто, чи стоїть на обліку в нарколога або психіатра, чи проходила курс лікування від наркоманії; 3) обставини вчинення злочину, пов'язаного з незаконним обігом наркотичних засобів. Коло питань, що стосуються даних обставин, залежить від того, яку саме злочинну операцію вчинив підозрюваний (обвинувачений)¹.

У криміналістичній літературі пропонувався перелік обставин, які необхідно з'ясувати при допиті затриманого контрабандиста: 1) особу затриманого, його сімейне та службове положення, місце проживання, родинні та інші стосунки; 2) кому належать предмети контрабанди; якщо затриманий виконує лише функцію перевізника, то за чиїм дорученням, на яких умовах він погодився здійснити перевезення, кому належить транспортний засіб (ТЗ); чи є він співробітником володаря контрабанди, чи вчинював аналогічні перевезення; 3) ким зроблені та обладнані тайники у ТЗ, коли, чи використовувалися вони раніше для аналогічних цілей, чи є ще невиявлені місця для таємного перевезення контрабанди; 4) де, коли і від кого прийняв контрабандний вантаж, де, кому та при яких умовах повинен був його передати за кордоном; що відомо допитуваному про відправників і отримувачів вантажу, про сам вантаж; 5) хто і при яких обставинах надав перевізнику підроблені документи та інші засоби проходження митного контролю, хто проводив інструктаж про лінію поведінки у випадку невдачі; 6) чи є домовленість із співробітниками митниці про їх сприяння у безперешкодному перетинанні кордону, на яких засадах мало бути надано це сприяння, у чому полягало; чи здійснювалося таке сприяння раніше; 7) кому, окрім володаря контрабанди, відомо про перевезення вантажу, яке відношення мають ці особи до діяльності володаря вантажу, до самого вантажу, що відомо перевізнику про співучасників володаря контрабанди, джерелах його набуття². У тих випадках, коли в одязі або на тілі затриманого вияв-

¹ Серова Е. Б. Методика расследования преступлений в сфере незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ / Е. Б. Серова / Курс криминалистики : в 3 т. [Возгрин И. А., Гурев М. С., Корсаков К. А. и др.]; под ред. О. Н. Коршуновой, А. А. Степанова. – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – Т. 2. Криминалистическая методика: Методика расследования преступлений против личности, общественной безопасности и общественного порядка. – С. 543.

² Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – С. 780–781.

лено наркотичні або сильнодіючі речовини слід з'ясувати, чи не є затриманий наркоманом або токсикоманом, якщо ні, то кому призначалися ці речовини, як передбачалося їх реалізовувати і через кого¹.

Пропонований перелік є найбільш загальним, який фактично не враховує предмет контрабанди.

Вивчення слідчої практики дозволяє розробити предмет допиту підозрюваних або свідків щодо розслідування контрабанди вищевказаного злочину та до допиту перевізника наркотичних засобів (психотропних речовин)² віднести: 1) коли і у зв'язку з чим були затримані; 2) що перевозилося, у зв'язку з чим виникли проблеми; 3) при яких обставинах було виявлено предмет контрабанди; 4) з якою метою переміщувався цей предмет; 5) чи знали що саме переміщуєте; 6) хто надав це доручення; 7) чи знали, що здійснюєте саме перевезення наркотичних засобів (психотропних речовин); 8) чи перемішували раніше наркотичні засоби; 9) яку винагороду отримували за переміщення наркотиків; 10) хто надавав таку винагороду і в який спосіб; 11) для кого призначалися наркотичні засоби або психотропні речовини; 12) чи знаєте цих осіб і як давно; 13) які стосунки з особами для яких призначалися наркотичні засоби; 14) хто виготовлював тайник у транспортному засобі; 15) як давно зроблено цей тайник; 16) чи вживаєте наркотичні засоби (психотропні речовини) і як давно; 17) чому погодилися на перевезення наркотичних засобів; 18) хто запропонував таке перевезення і коли; 19) хто ще здійснює перевезення наркотичних засобів.

Предмет допиту організатора наркобізнесу охоплює з'ясування таких обставин: 1) у кого виник задум організації злочинного наркобізнесу; 2) яким чином передбачалося здійснювати таку діяльність; 3) хто є учасником злочинного наркобізнесу; 4) яким чином розподілені рольові функції учасників; 5) які операції охоплював наркобізнес (виготовлення, вироблення, збут, реалізацію, контрабанду наркотичних засобів та ін.); 6) коли було створено злочинну групу для зайняття наркобізнесом; 7) чи входять у таку групу іноземні громадяни, з яких країн і хто саме; 8) які дії виконували іноземні громадяни; 9) з яких країн постачалися наркотичні засоби (психотропні

¹ Криміналістика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во НОРМА, 2003. – С. 780–781.

² Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – С. 497.

речовини); 10) де вирощувалися наркомісткі рослини, де виготовлялися або вироблялися наркотики; 11) які канали контрабанди наркотичних засобів; 12) хто розподіляв доходи від наркобізнесу і в який спосіб; 13) чи мали місце конфлікти в злочинній групі, причини конфліктів; 14) чи мали місце корумповані зв'язки з митниками, працівниками правоохоронних органів; 15) хто відповідав за підтримання зв'язків з корумпованими працівниками правоохоронних органів; 16) яка тривалість існування злочинної групи (організації); 17) чи визначався порядок переправлення наркотичних засобів через митний кордон; 18) хто здійснював допомогу в перетинанні державного кордону і в який спосіб; 19) які способи приховування предмета контрабанди використовувалися при перетинанні кордону; 20) чи використовувалися перевізники наркотичних засобів; 21) яку кількість наркотиків перевозив перевізник за один раз і яка його винагорода за це; 22) кому призначалися наркотичні засоби після перетинання кордону; 23) яка подальша судьба наркотичних засобів.

На початковому етапі розслідування контрабанди наркотичних засобів важливу інформацію можуть надати свідки. Свідком є особа, якій можуть бути відомі які-небудь обставини, що підлягають встановленню по даній справі. Свідок як процесуальна фігура «породжений» самим фактом злочину і тому є незамінним¹. Згідно зі ст. 167 КПК України свідка можна допитувати про факти, які стосуються даної справи, а також про особу підозрюваного або обвинуваченого та потерпілого.

При розслідуванні контрабанди наркотичних засобів можливо виокремлення таких груп свідків: 1) особи, у присутності яких відбулося затримання контрабандиста; 2) співробітники транспортних підприємств, послугами яких користувався контрабандист (провідники вагонів залізничного транспорту, начальники поїзду, стюардеси та ін.); 3) співробітники прикордонної служби, митниці або оперативні працівники; 4) члени родини, колеги по роботі, знайомі контрабандиста.

Предмет допиту свідка (особи, у присутності якої відбулося затримання контрабандиста) може охоплювати такі обставини: 1) які стосунки між затриманим та свідком; 2) коли познайомилися; 3) про що розмовляли у процесі спільного пересування; 4) чи не виявляла затримана особа якихось особливостей у поведінці; 5) з ким

¹ Шепітько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. / В. Ю. Шепітько. – Х. : Право, 2006. – С. 48.

спілкувався підозрюваний: 6) про що вони вели бесіди; 7) чи не мав затриманий спільників; 8) чи не пропонував затриманий приховати які-небудь речі; 9) чи не надавали допомогу затриманому у цьому; 10) чи не пропонував затриманий приховати свої речі кому-небудь іншому; 11) як поведився затриманий під час руху транспорту; 12) чи не було конфліктів, яка причина конфліктів, з ким конфліктував; 13) чи вживали під час руху транспорту алкогольні напої, наркотичні засоби або психотропні речовини, хто саме їх вживав; 14) чи палив затриманий цигарки, які саме, чи не палили разом тощо.

Уміле використання даних знань на практиці дає змогу своєчасно отримати необхідну інформацію, щодо розкриття злочину, особи злочинця, а також об'єктивно, всебічно та повно дослідити всі обставини що підлягають доказуванню у ході розслідування контрабанди наркотичних засобів психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

И. П. Пономарев, аспірант кафедри криміналістики юридического факультета Воронежского государственного университета

ВЫДВИЖЕНИЕ И ПРОВЕРКА СЛЕДСТВЕННЫХ ВЕРСИЙ О ЦИФРОВОМ АЛИБИ ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО)

Розглянуто питання перевірки версії про цифрове алибі — ситуації, коли підозрюваний (обвинувачений) заявляє, що у момент учинення злочину він виконував роботу з комп'ютером, який знаходився поза зоною місця його здійснення.

При уголовно-процессуальном исследовании преступлений, механизм совершения которых с необходимостью включает в себе какие-либо действия подозреваемого (обвиняемого) на месте преступления в момент его совершения (а таковых — большинство), всегда возникает необходимость в выдвижении и проверке криминалистических версий об алиби подозреваемого (обвиняемого). В основе выдвижения таких версий, в большинстве случаев, лежит информация, полученная в ходе допроса указанных лиц, которые, как убедительно показывает практика уголовного судопроизводства по-

следних лет, в обоснование заявляемого алиби все чаще ссылаются на то, что в момент совершения преступления они осуществляли работу с персональным компьютером, находящимся в другом месте. За рубежом такие объяснения получили, на наш взгляд, вполне удачное название «цифровое алиби», ибо основным источником формирования доказательств выступает информация, записанная в цифровой форме на машинных носителях¹.

На основании такой информации, полученной в ходе допроса, может быть сформулирована версия о цифровом алиби в любом из возможных ее вариантов:

1. Подозреваемый (обвиняемый) имеет цифровое алиби.
2. Подозреваемый (обвиняемый) цифрового алиби не имеет.
3. Цифровое алиби подозреваемого (обвиняемого) сфальсифицировано.

Принимая во внимание, что криминалистическая версия лишь мысленный образ того или иного события, практической проверке поддаются только следствия из нее, которые обуславливают соответствующие направления поиска.

Как известно, причина ведет к своему исчерпывающему отражению в следствиях своего действия — работа лица с компьютером влечет появление соответствующих следов.

Пользуясь системой, разработанной криминалистикой для классификации следов преступления, которая, по нашему мнению, универсальна и применима для любого процесса действительности, среди указанных следов работы с компьютером вполне обоснованно можно выделить идеальные, материальные и виртуальные следы.

Действительно, процесс работы с компьютером отражается в сознании, памяти пользователя — возникают идеальные следы. На периферийном оборудовании компьютера, клавишах, других матери-

¹ Нами ранее уже отмечалось, что к категории «цифровое алиби», по всей видимости, кроме указанной, можно отнести значительно большее количество других ситуаций, где имеет место доказательственная информация, подтверждающая либо опровергающая алиби, находящаяся в цифровой форме на машинных носителях, а само это понятие можно рассматривать в «широком» и «узком» смыслах. Однако в рамках настоящей статьи остановимся на цифровом алиби именно в «узком» его понимании — как факте работы подозреваемого или обвиняемого с персональным компьютером, находящимся вне места совершения преступления, в момент зафиксированный как время преступления. См.: Пономарев И. П. Цифровое алиби / И. П. Пономарев // Воронежские криминалистические чтения. – Воронеж : Издательство ВГУ, 2010. – № 12.

альных объектах, участвующих в процессе работы (например, листах бумаги при распечатке текстов на принтере), остаются материальные следы — отпечатки пальцев, потожировые следы, следы табака и т. д. Однако большая часть информации в процессе работы с компьютером возникает и сохраняется в памяти компьютера, на машинных носителях в виде виртуальных следов, занимающих промежуточное положение между материальными и идеальными¹.

Именно виртуальные следы, возникающие в ходе работы с компьютером, имеют наибольшее значение при проверке версий о цифровом алиби подозреваемого (обвиняемого), поскольку они, в силу своей природы, имеют жесткую привязку к времени их возникновения.

Так, например, время включения и отключения компьютера, подключения к компьютерной сети и внешнему оборудованию, время запуска и остановки системных служб, время установки программного обеспечения и других событий фиксируется в системном «журнале событий».

Помимо системного «журнала событий», большинство прикладных программ (текстовых редакторов, Интернет-браузеров, систем обмена мгновенными сообщениями) имеют встроенные функции сохранения истории своей работы. Также многие компьютерные программы «ведут» собственные, так называемые, файлы протокола.

Кроме того, при работе лица с персональным компьютером происходит изменение файлов и их временных меток (времени создания, модификации, последнего доступа).

При этом необходимо учитывать, что компьютерная информация является легко модифицируемой и крайне неустойчивой. Отсюда возникает не менее важная задача установления, не были ли виртуальные следы работы подозреваемого (обвиняемого) с компьютером во время совершения преступления, сфальсифицированы в целях создания себе алиби.

Фальсификация виртуальных следов работы возможна путем перевода системных часов компьютера, добавлением ложной информации в файлы «журнала событий» и файлы протокола, использованием макросов, а также иными способами.

¹ Мещеряков В. А. Преступления в сфере компьютерной информации: основы теории и практики расследования / В. А. Мещеряков ; науч. ред. О. Я. Баев. — Воронеж : Изд-во Воронежского государственного университета, 2002. — С. 102.

Заметим, что возможность установления фальсификации обоснована положением о том, что уничтожая, добавляя или модифицируя виртуальные следы работы с компьютером, пользователь порождает другие следы, соответственно, следы уничтожения, добавления или модификации информации.

Таким образом, с методологических позиций и для целей формирования системы следствий, влияющих на процесс выдвижения версии относительно цифрового алиби, необходимо учитывать, что:

1) алиби представляет собой логическую систему, состоящую из трех элементов: время совершения преступления, место его совершения и место фактического нахождения заявителя алиби в момент совершения преступления¹;

2) основным источником формирования доказательств, подтверждающих либо опровергающих цифровое алиби, выступает информация, находящаяся в цифровой форме на машинных носителях;

3) данная информация, благодаря своей природе, легко может быть создана, изменена (модифицирована) и уничтожена, в том числе и в целях ее фальсификации для последующего обеспечения доказательств ложного алиби.

Согласно рассмотренных выше положений, в самом общем виде, можно выделить все необходимые следствия, вытекающие из версий о цифровом алиби:

1) следов работы с компьютером в момент времени, зафиксированный как время преступления, нет;

2) имеются следы работы лица на стационарном (не портативном) компьютере, находящемся в месте отличном от места преступления, в момент времени, зафиксированном как время совершения преступления;

3) имеются следы работы лица на портативном компьютере (ноутбук, нетбук), место нахождения которого на время совершения преступления не установлено;

4) признаков фальсификации (модификации, искусственного создания) следов работы с компьютером в указанное время нет.

Заметим, что установить местонахождения портативного компьютера в интересующий момент времени возможно лишь при наличии следов его подключения в этот момент времени к сети Интер-

¹ Шиканов В. И. Проверка алиби в процессе расследования уголовных дел об убийстве : учеб. пособие / В. И. Шиканов. – Иркутск, 1978. – 51 с.

нет либо периферийному не портативному оборудованию, место нахождения которого установлено.

Очевидно, что для опровержения цифрового алиби подозреваемого (обвиняемого) достаточно хотя бы одного из следующих следствий:

1) следов работы с компьютером в момент времени, зафиксированного как время преступления, нет;

2) имеются признаки фальсификации (модификации, искусственного создания) следов работы с компьютером в момент времени, зафиксированного как время преступления.

Кроме того, могут быть рассмотрены и возможные следствия, вытекающие из версии о цифровом алиби. Например, при наличии подключения компьютера подозреваемого (обвиняемого) к компьютерной сети Интернет можно выделить следующие следствия:

1) у поставщика услуг Интернет (Интернет-провайдера) имеются данные о сеансе работы с компьютером подозреваемого (обвиняемого);

2) кто-то мог связываться с подозреваемым (обвиняемым) посредством Интернет-коммуникаций (системы мгновенных сообщений, электронная почта, видеоконференции, Интернет-телефония и т. д.).

Сформулированная система необходимых и возможных следствий из версий о цифровом алиби предопределяет планирование их проверки. Практическая проверка должна привести либо к подтверждению версии о цифровом алиби, либо к ее опровержению. В качестве первоочередных, как правило, при этом выполняются действия, направленные на обнаружение и фиксацию быстроизменяющихся следов, а также доказательств, которые могут быть утрачены или умышленно видоизменены.

Учитывая оправдательную силу алиби вообще, практическая значимость разработки вопросов проверки следственной версии о цифровом алиби вполне очевидна. Актуальность проблемы осознается полнее, если принять во внимание некоторые данные статистики: необходимость в проверке алиби чаще всего возникает в случаях расследования умышленных убийств, совершенных как принято говорить, не в условиях очевидности, т. е. преступлений, которые раскрыть наиболее сложно.

О. В. Пчеліна, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

МЕХАНІЗМ УЧИНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ПРЕДМЕТОМ ДОКАЗУВАННЯ

Рассмотрены сущность механизма совершения экономических преступлений, особенности предмета доказывания по делам данной категории и определена их взаимосвязь.

Розслідування будь-якого злочину — це досить складний пізнавальний процес, для оволодіння яким потрібне чітке уявлення про об'єкт пізнання. Таке уявлення формується шляхом установлення технологічної сторони злочину, тобто механізму його вчинення. Особливо це стосується економічних злочинів, які можуть мати надзвичайно складний механізм.

Поняття механізму злочину, його структура та значення, особливості механізму вчинення економічних злочинів були предметом уваги у працях Р. С. Белкіна, А. Ф. Волобуєва, В. Ф. Єрмоловича, Ю. І. Кондра, А. М. Кустова, І. М. Лузгіна та інших авторів. Але, незважаючи на низку сформульованих принципово важливих положень у працях названих учених, залишається ряд невирішених або дискусійних питань. Зокрема, відсутнє однозначне визначення механізму злочину та його структурної побудови, особливо стосовно економічних злочинів. Розгляд особливостей механізму вчинення економічних злочинів та їх впливу на предмет доказування у кримінальних справах зазначеної категорії і є метою даного дослідження.

Механізм злочину — це система обставин, процесів і факторів, які відображають функціональну сторону протиправної діяльності та зумовлюють виникнення матеріальних та інших носіїв інформації про злочин (джерел доказів). Особливості механізму вчинення економічних злочинів обумовлюються їх складністю, що дає підстави для висновку про існування певних технологій злочинної діяльності. Для них є характерним учинення комплексу злочинів групою осіб за єдиним задумом і з розподіленням функцій та використанням легальних форм господарської діяльності. Ці характерні ознаки справляють суттєвий вплив на обставини, що підлягають доказуванню у кримінальних справах про економічні злочини.

Механізм злочину містить відомості про те, як саме було вчинено злочин. Він виступає як об'єкт пізнання як для практичних співробітників у ході встановлення обставин, що входять до предмета доказування, так і для науковців у ході узагальнення відомостей про функціональну сторону злочинів. Економічні злочини — це сукупність (комплекс) злочинів, що вчиняються групою осіб із розподіленням ролей та об'єднані єдиною метою. Тому уявляється, що вказані особливості економічних злочинів обумовлюють специфіку механізму вчинення злочинів зазначеної категорії. А саме — механізм учинення економічних злочинів є складним, оскільки відображає технологічну сторону вчинення комплексу взаємопов'язаних злочинів (основного та підпорядкованих). Механізм злочину тісно пов'язаний із предметом доказування, адже в ході розслідування кримінальної справи всі елементи механізму злочину підлягають установленню та доказуванню як елементи предмета доказування.

Особливістю предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини є те, що одночасному доказуванню підлягає сукупність (комплекс) злочинів, а не кожний злочин відокремлено один від одного. Одним із головних факторів існування комплексу злочинів як системи є наявність між злочинами тісного зв'язку, який об'єднує їх в єдиний ланцюг злочинної поведінки. Цей ланцюг характеризується наявністю основних та підпорядкованих злочинів, де останні виступають формою, способом чи необхідною умовою вчинення злочину основного. Тому в ході розслідування кримінальних справ про економічні злочини з урахуванням ознак останніх доказуванню підлягають такі обставини:

1) об'єкт економічних злочинів, тобто суспільні відносини та порядок господарської діяльності, які порушуються внаслідок злочинного діяння;

2) предмет посягання — матеріальні цінності та грошові кошти в національній чи іноземній валюті (готівкові, безготівкові);

3) подія економічного суспільно небезпечного діяння (їх комплекс), наслідки, спричинені таким діянням, та причинний зв'язок між діянням та наслідком;

4) спосіб (підроблення документів, фіктивне підприємництво, перекручування комп'ютерної інформації, легалізація майна, здобутого злочинним шляхом, тощо), час та місце вчинення економічних злочинів;

5) використання статусу та атрибутів суб'єкта господарської діяльності (організаційно-правова форма, установчі документи, мета та предмет її діяльності, склад і компетенція її органів управління тощо);

6) обставини, що характеризують особу, яка вчинила економічний злочин;

7) вина обвинуваченого у вчиненні злочину, його мотив та мета;

8) обставини, що впливають на ступінь тяжкості злочину, а також обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання;

9) обставини, які характеризують «потерпілу» юридичну особу (організаційно-правова форма, установчі документи, мета та предмет її діяльності, наявність відокремленого майна тощо);

10) характер і розмір шкоди, завданої економічним злочином (матеріальні втрати або упущена вигода, моральна шкода);

11) причини та умови, що сприяли вчиненню економічного злочину.

Отже, механізм учинення економічних злочинів обумовлюється комплексним характером зазначеної категорії злочинів, їх організованістю, високою кваліфікованістю злочинців та використанням легальних форм господарської діяльності для досягнення злочинної мети. Інакше кажучи, механізм учинення економічних злочинів характеризується існуванням злочинних технологій збагачення, вивчення яких є необхідною умовою для подальшої ефективної розробки засобів та методів боротьби з економічною злочинністю. З метою повного, всебічного та об'єктивного розслідування економічних злочинів підлягають з'ясуванню всі елементи механізму вчинення злочинів зазначеної категорії як обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі (як елементи предмета доказування). Саме цим і обумовлюється зв'язок між криміналістичною категорією «механізм учинення злочину» та кримінально-процесуальною категорією «предмет доказування».

В. Д. Пчолкін, доктор юридичних наук,
доцент, завідувач кафедри кримінального
процесу ННІПЕС Харківського національного
університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТАН ТА НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Рассмотрены ряд теоретико-правовых проблем оперативно-розыскной деятельности, состояние современной теории ОРД и перспективные на-

правления научных исследований, связанных с вопросами правового регулирования, организации и тактики, а также правоотношений, возникающих в сфере этой деятельности.

Політичні, економічні й соціальні перетворення в Україні останніх років обумовили розвиток специфічної системи наукових знань, предметом дослідження яких є переважно негласні заходи і засоби, що застосовуються оперативними підрозділами правоохоронних органів у процесі оперативно-розшукової діяльності. Теорія оперативно-розшукової діяльності — це та наука, яка розробляє правові, організаційні, методичні й тактичні основи щодо ефективного застосування оперативно-розшукових сил та засобів у розкритті злочинів. У результаті інтеграції та диференціації системи наук кримінального циклу вона сформувалася як самостійна галузь наукового знання.

Прийняття законів України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»¹ та інших нормативних актів, що регламентують правові засади, організацію і тактику оперативно-розшукової діяльності, сприяло зміцненню правової основи і легітимності оперативно-розшукової діяльності.

За роки незалежності в Україні підготовлено й опубліковано ряд підручників та монографій². Захищено значну кількість дисертацій у результаті чого одержали фундаментальну розробку чимало важливих і принципових питань цієї галузі наукового знання. Аналіз про-

¹ Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», прийнятий 18 лютого 1992 р. № 2135-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1992. — № 22. — Ст. 303; Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30 червня 1993 р. № 3341-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. — 1993. — № 35. — Ст. 358.

² Бандурка О. М. Оперативно-розшукова діяльність : підручник / О. М. Бандурка. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. — Ч. I. — 336 с.; Попередження та розкриття злочинів підрозділами карного розшуку : підручник ; за заг. ред. Ю. Ф. Кравченка. — К., 2000. — 391 с.; Долженков О. Ф. Інфраструктура організованої економічної злочинності : монографія / О. Ф. Долженков. — Одеса : НДРВВ ОЮІ, 2002. — 254 с.; Антонов К. В. Державно-правове забезпечення економічної безпеки України від злочинних посягань (за матеріалами підрозділів ДСБЕЗ) : монографія / К. В. Антонов. — Луганськ: РВВ ЛАВС, 2004. — 408 с.; Ортинський В. Л. Протидія нелегальній економіці засобами оперативно-розшукової діяльності : монографія. — Львів : ЛЮІ, 2004. — 436 с.; Пчолкін В. Д. Розкриття злочинів у харчовій промисловості : монографія. — Одеса : НДРВВ ОІВС НУВС, 2005. — 376 с.; Система методів оперативно-розшукової діяльності : монографія ; за заг. ред. д-ра юрид. наук проф. О. Ф. Долженкова. — Одеса : Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. — 262 с.; Погорєцький М. А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі : монографія. — Х. : Арсіс, ЛПД, 2007. — 576 с.

ведених в Україні наукових досліджень спонукає до висновку, що на сучасному етапі особливої уваги з боку науковців потребують розробки ті питання теорії оперативно-розшукової діяльності, які визначають конкретні особливості здійснення оперативно-розшукових заходів і у своїй сукупності розкривають: соціальну обумовленість і державно-правовий характер оперативно-розшукової діяльності; шляхи удосконалення нормативно-правового регулювання цієї діяльності; принципи здійснення оперативно-розшукової діяльності; проблеми застосування спеціальних засобів, заходів і організаційно-тактичних форм оперативно-розшукової діяльності; питання компетенції різних суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, а також координації їх діяльності; особливості організації й тактики проведення оперативно-розшукових заходів; проблеми державного та відомчого контролю за цією діяльністю. Подальший розвиток теорії оперативно-розшукової діяльності багато в чому пов'язаний з науковою розробкою саме цих напрямів наукових досліджень.

Важливе місце у справі подальшого розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності посідають проблеми, пов'язані з науково-теоретичним осмисленням правового регулювання, організації і тактики діяльності оперативних підрозділів. Останнім часом було опубліковано велику кількість наукових видань, присвячених правовим засадам оперативно-розшукової діяльності¹. Разом із тим, не можна не відзначити, що сучасне правове регулювання оперативно-розшукової діяльності не відповідає потребам сьогодення і потребує удосконалення. У першу чергу це стосується законодавчої частини правових засад. Говорити про важливість Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» немає потреби, вона очевидна. Разом із тим, не можна не відзначити, що цей правовий акт не позбавлений певних недоліків. Окремі його положення сформульовані не зовсім чітко, суперечливо і можуть трактуватися по-різному. Багато питань зовсім не врегульовані. Це стосується визначення завдань, принципів оперативно-розшукової діяльності, оперативно-розшукових заходів (їх переліку, підстав і умов проведення тощо); регламентуван-

¹ Коментар до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»: навч. посіб. – К., 1993. – С. 11; Бандурка О. М. Оперативно-розшуковий діяльність: Правовий аналіз: навч.-практ. посібник / О. М. Бандурка, В. П. Захаров. – К.: РІО МВД України, 1994. – С. 31; Вишня В. Б. Правове регулювання оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ (структурно-логічні схеми): навч. посіб. / В. Б. Вишня, В. П. Захаров, І. Р. Шинкаренко; за ред. канд. юрид. наук, доц. І. Р. Шинкаренка. – Донецьк: Юрид. акад. МВС України, 2003. – С. 6.

ня прав, обов'язків, соціального і правового захисту суб'єктів здійснення таких заходів тощо. На основі аналізу Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» можна зробити висновок про те, що він потребує істотних змін. Оптимальним варіантом вирішення даного питання є розробка і прийняття Закону в новій редакції. Внесення в нього лише окремих змін і доповнень, на нашу думку, є мало-перспективне. Однаковою мірою ці недоліки характерні й для підзаконних нормативних актів, що регламентують оперативно-розшукову діяльність. У багатьох із них не визначено або недостатньо чітко врегульовано механізм реалізації окремих норм Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

З нормативно-правовим регулюванням оперативно-розшукової діяльності пов'язане питання про правовідносини, що виникають у сфері цієї діяльності. Це питання давно привертає увагу дослідників і постійно перебуває в центрі їх наукових інтересів. І це не випадково. У правовідносинах найбільш яскраво відображаються особливості механізму правового впливу на суспільні зв'язки, чітко виявляється специфіка правових методів, що використовуються різними галузями права для регулювання таких зв'язків. Саме у правовідносинах, у їх виникненні й припиненні та їх зміні, у тих правах і обов'язках, що виникають, виявляється справжнє життя норм права. Тому визнання відносин, що складаються у сфері оперативно-розшукової діяльності, правовими дозволяє зробити висновки, які мають як прикладне, так і наукове значення. Воно полягає в тому, що при цьому розкривається найважливіший аспект фактичної обґрунтованості правового регулювання, демонструються можливості реального втілення норм у права й обов'язки конкретних осіб, що беруть участь в оперативно-розшуковій діяльності.

Про це яскраво свідчать до кінця не вирішені проблеми застосування оперативно-розшукових заходів. Оперативно-розшукові заходи не вичерпують змісту оперативно-розшукової діяльності, але складають її серцевину. Тому їх дослідження має вкрай важливе значення. Однак аналіз спеціальної літератури свідчить, що цьому напряму досліджень хоча й приділяється певна увага¹, але недостатня. Потребують подальшої розробки питання застосування таких оперативно-розшукових

¹ Киселев А. А. К вопросу о методах оперативно-розыскной деятельности // Оперативно-розыскная деятельность: проблемы та шляхи їх розв'язання (Додаток до «Вісника ЛІВС МВС України» № 3, 1998). – Луганськ : РВВ ЛІВС МВС України, 1998. – С. 8–9; Сервєцький І. В. Проблеми теорії оперативно-розшукових заходів / І. В. Сервєцький // Науковий вісник НАВСУ. – 2002. – № 3. – Ч. II. – С. 51–59. Никифорчук Д. Й. Контрольована поставка наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів / Д. Й. Никифорчук // Науковий вісник НАВСУ. – Ч. 2. – К., 2002. – № 1.

заходів, як контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень, зняття інформації з технічних каналів зв'язку, оперативне впровадження, контрольована поставка, створення легендованих об'єктів тощо. Назріла необхідність у законодавчому уточненні підстав і умов проведення оперативно-розшукових заходів. У науковому плані потрібна подальша розробка питань, пов'язаних із визначенням правової природи оперативно-розшукових заходів, їх сутності, основних елементів, класифікації. Заслужують на увагу питання застосування оперативно-розшукових заходів у якості так званих «негласних слідчих дій» та використанні їх результатів у процесі розслідування злочинів. Ці питання були висвітлені у пропозиціях розробників нового кримінально-процесуального кодексу України¹.

Підбиваючи підсумок викладеному хочемо ще раз наголосити, що в системі юридичних наук саме теорія оперативно-розшукової діяльності покликана озброювати практику боротьби зі злочинністю комплексом наукових висновків і рекомендацій, необхідних для ефективної організації та проведення оперативно-розшукових заходів, створення методологічних, правових, організаційних, інформаційних та інших умов успішної діяльності оперативно-розшукових підрозділів по боротьбі зі злочинністю.

С. Д. Редька, перший заступник начальника Департаменту карного розшуку МВС України, заслужений юрист України, полковник міліції;

О. М. Алексійчук, начальник відділу слідчого управління ГУ МВС України в Київській області, капітан міліції

ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНИХ ГРУП З РОЗКРИТТЯ УМИСНИХ УБИВСТВ

Рассмотрены проблемные вопросы организации и раскрытия умышленных убийств работниками следственно-оперативной группы.

¹ Проект Кримінально-процесуального кодексу України; Негодченко О. В. Використання в кримінальному процесі матеріалів оперативно-розшукової діяльності та гарантії захисту прав і свобод людини : монографія / О. В. Негодченко, І. П. Козаченко, К. В. Антонов. – Дніпропетровськ : Юрид. акад. МВС України, 2004. – 184 с.; Душейко Г. О. Організаційно-тактичні основи реалізації оперативно-розшукової інформації в стадії порушення кримінальної справи : дис. ... канд. юрид. наук : 21.07.04 / Г. О. Душейко. – Х. : НУВС, 2000.

Умисне вбивство вважається розкритим якщо особа, яка вчинила умисне вбивство, встановлена, і їй пред'явлено обвинувачення.

А безпосереднім розкриттям умисних убивств посадових осіб вважається затримання злочинців (злочинця) за свідченням очевидців після його вчинення, одержання оперативної та іншої інформації про особу, яка вчинила умисне вбивство, чи місце знаходження речових доказів, знарядь злочину; встановлення інших фактичних даних (слідів, свідків, матеріалів, документів, речей тощо), які свідчать про вчинення умисного вбивства конкретною особою, знайшли підтвердження у ході слідства і покладені в основу обвинувачення.

Слідчо-оперативні групи з розкриття умисних убивств створюються в обласних центрах і транспортних магістралях, є постійно діючими формуваннями, основним завданням яких є контроль і надання практичної допомоги в безпосередньому розкритті умисних убивств, вчинених в умовах неочевидності, та умисних убивств посадових осіб, провадження справ з яких зупинено через не встановлення злочинців. До її складу включаються слідчі і оперуповноважені карного розшуку міськрайлінорганів внутрішніх справ, а також судово-медичний експерт обласного бюро, спеціаліст-криміналіст експертно-криміналістичного відділу, відділення ДКР МВС, ГУМВС, УМВС, УМВСТ та спеціаліст-кінолог; за необхідності до складу цієї групи також можуть бути включені інші спеціалісти (хіміки, біологи, медики криміналісти, балісти).

Безпосереднє керівництво слідчо-оперативною групою здійснює слідчий, що розслідує кримінальну справу — начальник чи заступник начальника карного розшуку міськрайліноргану, контроль за розкриттям покладається на начальника кримінальної міліції органу внутрішніх справ України.

Керівник слідчо-оперативної групи забезпечує якісний огляд місця події, трупа і прилеглої території, приймає справу до свого провадження і керує діями слідчих і оперуповноважених карного розшуку, які входять до її складу, організує цілеспрямований і чіткий обмін інформацією з керівниками оперативної групи, координує проведення слідчих дій з обов'язковим виконанням оперативно-розшукових заходів. Він забезпечує швидке, кваліфіковане і якісне проведення оперативно-розшукової роботи, виконання окремих доручень слідчих, слідчої групи, обмін отриманою інформацією, координує виконання оперативно-розшукових заходів та проведення слідчих дій.

Виходячи з важливості поставлених завдань по розкриттю умисних убивств, слідчі та оперуповноважені карного розшуку, які входять

до її складу, звільняються від інших завдань і доручень керівників прокуратури та органів внутрішніх справ України.

Високий рівень організації і результативна взаємодія значною мірою забезпечуються добре організованим обміном інформацією слідчих і оперуповноважених карного розшуку про дані, якими вони володіють щодо розкриття умисних убивств посадових осіб.

Слідчо-оперативна група проводить роботу відповідно до плану спільних дій до моменту встановлення злочинця і після проведення всіх слідчих дій і оперативно-розшукових заходів передає оперативно-розшукову справу до апарату карного розшуку за територіальністю.

Практика доводить, що найбільш ефективною формою обміну інформацією є безпосереднє ознайомлення слідчих з оперативними даними оперуповноважених карного розшуку і, навпаки, оперуповноважених карного розшуку з матеріалами досудового слідства. Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено, що оперативні дані, отримані негласними методами та засобами повідомляються слідчому без указівки джерел їх отримання.

Організація взаємодії слідчих і оперуповноважених карного розшуку в розкритті умисних убивств посадових осіб передбачена у зв'язку з тим, що згідно з ч. 1 ст. 112 Кримінально-процесуального кодексу України у справах про злочини, передбачені ст. 115 Кримінального кодексу України, досудове слідство проводиться слідчими, тому важливим попереднім заходом з метою ефективного розкриття умисних убивств посадових осіб, пов'язаних з загибеллю потерпілого, є постійна взаємодія оперуповноважених карного розшуку зі слідчими. При цьому оперуповноважені карного розшуку тісно взаємодіють з судово-медичними закладами Міністерства охорони здоров'я України, органами і підрозділами внутрішніх справ України, які ведуть оперативно-розшукові, кримінологічні та інші обліки, де оперуповноважені карного розшуку повинні отримувати необхідну інформацію для перевірки осіб, які становлять оперативний інтерес для розкриття умисних убивств посадових осіб.

Помилки та прорахунки, допущені оперуповноваженими карного розшуку та слідчими при розкритті та розслідуванні кримінальних справ з учинених умисних убивств посадових осіб:

- не завжди створюються слідчо-оперативні групи або ж створюються дещо формально;
- несвоєчасний виїзд на місце події, суттєві помилки при проведенні огляду місця події, що тягне за собою неналежне проце-

суальне закріплення, втрату виявлених речових доказів, однотипне проведення огляду місця події, відсутність відповідних спеціалістів, що звужує можливість застосування науково-технічних засобів і допомоги фахівців для отримання доказової та іншої інформації;

– не проведення (або проведення із запізненням) невідкладних оперативно-розшукових заходів та слідчих дій по встановленню та затриманню злочинців (злочинця) «по гарячих слідах»;

– безплановість і безсистемність організації роботи з розкриття та розслідування цих злочинів, особливо на початковому етапі розкриття та розслідування;

– відсутність належного контролю за роботою оперуповноважених з боку керівників служби карного розшуку та органів внутрішніх справ, яка ведеться на початкових етапах розкриття умисних убивств;

– керівники міськрайлінорганів, начальники управлінь, відділів та відділень карного розшуку не організують щодавно заслуховування звітів членів слідчо-оперативних груп щодо виконання узгоджених планів, не вносять необхідні корективи в розстановку сил і засобів міськрайліноргану, не уточнюють завдання, поставлені особовому складу органів внутрішніх справ;

– створені слідчо-оперативні групи в подальшому працюють з розкриття цих злочинів не постійно, а тільки тоді, коли виникає необхідність проводити оперативно-розшукові заходи та слідчі дії;

– помилкова оцінка виявлених слідів, що спричинила побудову необґрунтованих версій і втрату джерел доказової інформації;

– недостатня кількість висунутих оперативно-розшукових та слідчих версій;

– неякісне проведення оперативно-розшукових заходів та слідчих дій;

– прикмети підозрюваних осіб не завжди використовуються для складання фотороботу;

– трапляються випадки, коли не враховуються результати експертиз при плануванні оперативно-розшукових заходів;

– відсутня належна взаємодія між різними службами ОВС та слідчими, слідчі не завжди використовують надані їм ст. 114 КПК України процесуальні повноваження;

– поверхово відпрацьовуються зв'язки осіб, які підозрюються у вчиненні злочину;

– не в повному обсязі проводяться оперативно-розшукові заходи, які можуть сприяти розкриттю умисних убивств;

– знижена активність роботи щодо розкриття злочину після проведення першочергових оперативно-розшукових заходів та невідкладних слідчих дій, якщо вони закінчилися безрезультатно, через що частина важливої інформації втрачається;

– після закінчення звітнього періоду уповільнюється робота з розкриття цих злочинів, а основна увага звертається на розкриття новочинених злочинів тощо;

– не складаються та не використовуються психологічні портрети підозрюваних осіб із залученням фахівців-психологів.

А. В. Реуцький, кандидат юридичних наук, асистент кафедри адміністративно-правових та кримінально-правових дисциплін Кримського юридичного інституту Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОБІГУ ПЛАТІЖНИХ КАРТОК

Проанализирована специфика допроса различных категорий лиц при расследовании преступлений в сфере изготовления и оборота платежных карточек, определены предмет допроса указанных лиц, особенности подготовки следователя к этому следственному действию. Разработана классификация допрашиваемых лиц, сформулированы тактические задачи, стоящие перед допрашивающим.

При розслідуванні злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток найчастіше проводиться допит (за вивченими кримінальними справами — 100 % випадків). Кримінально-процесуальний кодекс України (статті 107, 143–146, 166–171, 201, 300, 303, 304, 308 і 311) досить докладно регламентує порядок проведення цієї слідчої дії, права й обов'язки осіб, які беруть участь у ньому. Основні організаційні, психологічні й криміналістичні аспекти допиту ретельно досліджено В. П. Бахіним, В. Є. Богінським, В. О. Коноваловою, В. С. Комарковим, М. І. Порубовим, В. Ю. Шепітьком та іншими вченими-криміналістами.

При розслідуванні злочинів у розглядуваній сфері, внаслідок особливості предмета допиту та кола осіб, які можуть виявитися

у справі підозрюваними (обвинуваченими), свідками та експертами, допит має певну специфіку. Так, крім підозрюваних та обвинувачених можуть бути допитані працівники: а) підприємства, що виготовляє платіжні картки; б) банківської установи, які займалися відкриттям і обслуговуванням рахунка за платіжною карткою; в) процесингового центра; г) банківської установи, які займаються обслуговуванням підприємств, що приймають платежі за платіжними картками; ґ) підприємства, що обслуговує розрахунки платіжними картками (керівники, оператори, касири, продавці, працівники внутрішньої служби безпеки тощо); д) органів державної реєстрації, податкової служби і дозвільної системи; а також е) потерпілі від злочину; є) інші особи, про яких у слідчого є дані, що вони володіють інформацією, яка його інтересує.

Через те, що чисельність осіб, яких необхідно допитати як свідків при розслідуванні злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток є досить великою, при визначенні кола й черговості допитів слідчому слід виходити з обсягу інформації, якою вони можуть володіти та сформованою на цей момент слідчої ситуації.

Предметом допиту за розглядуваною категорією справ є обставини: а) де, коли й ким учинено злочин; б) спосіб його підготовки, вчинення і приховування; в) де особа придбала спеціальні знання й навички щодо виготовлення та обігу платіжних карток і хто їй допомагав у цьому; г) часовий проміжок, протягом якого вчинялися злочини; ґ) за чією допомогою вчинено злочини (кількість співучасників, їх ролі, відомості про них); д) мотиви вчинення злочинів; е) зв'язки злочинців, у тому числі міжнародні; є) за допомогою яких технічних засобів було вчинено злочин; ж) де, ким і за яких обставин придбано устаткування й матеріали для виготовлення платіжних карток і сліпів, фіктивних банкоматів й устаткування для зняття інформації з каналів зв'язку між банківськими установами, процесинговими центрами та банкоматами; з) причини й умови, що сприяли вчиненню злочину, та ін.

Вивчення узагальнення даної категорії кримінальних справ показало, що тільки близько 75 % допитів були результативними, що зумовлено поганою підготовкою слідчих до цього процесу.

Необхідно погодитися з В. Ю. Шепітьком, що підготовка до допиту передбачає потребу вивчення соціально-психологічних даних про допитуваного, його характеру, темпераменту, рівня інтелекту,

способу мислення, схильності до референтної групи, способу життя, виховання в родині. Вивчення особи допитуваного дозволяє обрати найбільш доцільний час допиту, визначити послідовність допиту декількох свідків або обвинувачених, установити психологічний контакт із допитуваним, обрати найбільш ефективні прийоми, способи виховного впливу, а також оцінити отримані показання¹. При цьому слід враховувати, що допитувані за даною категорією справ свідки, підозрювані, обвинувачені найчастіше мають вищу освіту, високий інтелект та ранг рефлексії, досконало володіють спеціальними знаннями і термінологією, часто взагалі не зрозумілими слідчому. У зв'язку із цим при підготовці до допиту треба приділити увагу ознайомленню зі спеціальною літературою; відновити в пам'яті результати огляду місця події, документів та інших предметів; з'ясувати особливості виготовлення та обігу платіжних карток. До того ж, слідчому потрібно деталізувати показання допитуваного постановкою уточнюючих запитань, що розкривають зміст тих чи інших термінів і визначень, уживаних допитуваним.

При підготовці до допиту слідчому належить скласти його письмовий план, що допоможе йому «...від самого початку правильно і повно окреслити коло питань, що інтересують його, всебічно й в оперативний строк їх досліджувати»².

Видається доцільним для участі в допиті запросити спеціаліста в галузі обігу платіжних карток, що забезпечить правильність використання та пред'явлення в ході допиту доказів-документів, правильність формулювання запитань до допитуваного і точність запису в протоколі допиту формулювання його відповідей на поставлені запитання. Адже будь-яка неточність у формулюванні та записі запитання або відповіді в протоколі допиту може виключити наступну кримінальну відповідальність допитуваного.

Показання потерпілих і свідків посідають важливе місце в матеріалах кримінальних справ. Їх повнота і правдивість залежать від вирішення певних тактичних завдань, а саме:

– правильного окреслення кола осіб, які володіють інформацією, що має значення для розслідування, і послідовності їх допиту;

¹ Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / за ред. В. Ю. Шепітька. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 263.

² Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 1999. – С. 55.

– визначення можливої заінтересованості свідків у тих чи інших результатах розслідування або залежності від осіб, які заінтересовані в цьому;

– нейтралізації чинників, які негативно впливають на поведінку під час допиту (відмова, ухилення від давання показань, неправдиві свідчення);

– урахування соціальних і психологічних особливостей допитуваних;

– вжиття заходів, спрямованих на попередження подальшої відмови від даних правдивих показань¹.

При розслідуванні злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток свідків доцільно умовно поділити на такі групи: 1) особи, які безпосередньо виявили злочин і затримали підозрюваного, — продавці, касири, працівники внутрішньої служби безпеки, оперативні працівники міліції, СБУ та ін.; 2) свідки, які були присутні при його вчиненні; 3) особи, яким можуть бути відомі окремі обставини злочину, — працівники банківських установ, процесингового центру та ін.; 4) родичі злочинців, їх друзі, знайомі, товариші по службі, колеги по роботі.

На початковому етапі розслідування належить допитати свідків першої групи. Як правило, ці особи дають правдиві показання. Проте в показаннях продавців і касирів можуть мати місце суперечності внаслідок того, що внутрішніми інструкціями підприємства (інструкціями й наказами банківської установи) передбачено певний порядок здійснення розрахунків платіжними картками, а якщо він був порушений, ці особи можуть спотворювати інформацію з метою уникнути дисциплінарної відповідальності. Щоб не допустити перекручення свідком інформації, слідчий може застосовувати такі тактичні прийоми: а) актуалізації відображеного свідком; б) що сприяють відтворенню (словесному) відомої свідку події; в) спрямовані на викриття неправди і встановлення мотивів умовчування в показаннях свідка; г) спрямовані на встановлення помилок у показаннях і на їх усунення².

При допиті працівників банківських установ, процесингових центрів, підприємств, які мають відношення до розрахунків

¹ Див.: Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва / А. Ф. Волобуєв. – Х. : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – С. 220.

² Див.: Коновалова В. Е. Допрос: тактика и психология : учеб. пособие / В. Е. Коновалова. – Харьков : Консум, 1999. – С. 73.

платіжними картками, необхідно враховувати, що деякі з них можуть бути співучасниками вчиненого злочину. Так, при вчиненні злочину шляхом створення фіктивної фірми засновники, керівники та продавці даного підприємства залучені до злочинної діяльності.

Злочини, вчинені з використанням підроблених платіжних карток з неякісно нанесеною на них поліграфією або взагалі з її відсутністю, також з великою ймовірністю припускають наявність у злочинця співучасників серед продавців і касирів, що приймають до оплати платіжні картки. До того ж аналіз та узагальнення кримінальних справ дозволяє зробити висновок, що близько 37 % реквізитів платіжних карток були одержані злочинцями саме у працівників підприємств, що обслуговують розрахунки платіжними картками.

При допиті свідків четвертої групи слідчий повинен пам'ятати, що ці особи через близькі стосунки з підозрюваним, обвинуваченим могли брати участь у підготовці, вчиненні або приховуванні злочину, а через небажання псувати відносини з ними дуже часто дають необ'єктивні показання. Як слушно відзначається в криміналістичній літературі, лінію поведінки цієї групи свідків готують самі підозрювані й обвинувачені.

При розслідуванні злочинів у сфері виготовлення та обігу платіжних карток для розв'язання конфліктних ситуацій між допитуваними особами й усунення протиріч у показаннях може провадитися очна ставка, тактика проведення якої докладно розглянута низкою науковців. Ця слідча дія провадиться між співучасниками; підозрюваними, обвинуваченими та свідками за наявності суперечностей в їх показаннях. При прийнятті рішення про проведення очної ставки слідчий повинен урахувати, що обвинувачений деякою мірою ознайомиться з наявними у справі доказами, тому передчасне її проведення може показати обвинуваченому прогалини в системі доказів і зміцнити його позицію.

Отримані в результаті допиту відомості необхідно зіставити з даними, одержаними в результаті огляду місця події і показаннями інших осіб, та іншими доказами, добутими до моменту допиту.

Таким чином, правильний вибір тактичних прийомів допиту, з урахуванням психологічних особливостей допитуваної особи допоможе слідчому вибрати найбільш ефективний варіант поведінки та отримати найбільш повну та достовірну інформацію стосовно злочинної події, що розслідується.

М. М. Ржевська, ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ВИВЧЕННЯ ОСОБИ РОЗКРАДАЧА В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ЙОГО ВИКРИТТЯ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ

Рассмотрено понятие «личность», предложен многоаспектный подход к ее изучению, выяснено содержание деятельности относительно ее изучения, определен круг сведений, необходимых для изучения личности расхитителя на стадиях возбуждения уголовного дела и досудебного расследования.

Успішна реалізація одного з найважливіших завдань кримінального судочинства, яке полягає у викритті винних, щоб кожен, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності (ст. 2 КПК України), можлива лише за умов ретельного збирання особової інформації, усебічного її вивчення та оцінки з позиції вимог, яким мають відповідати докази.

Вивчення особи злочинця у криміналістичній науці має давні традиції, що були розпочаті ще засновником криміналістики Гансом Гроссом наприкінці XIX ст., який указував на те, що «найбільших зусиль слід докладати саме до з'ясування власне особи обвинуваченого»¹. Не втратили вони своєї актуальності й дотепер. За цей час вітчизняними та зарубіжними вченими, такими як В. П. Бахін, М. Т. Ведерніков, А. Ф. Волобуєв, Ф. В. Глазирін, Л. Я. Драпкін, А. В. Дулов, В. А. Жбанков, В. А. Журавель, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, В. П. Корж, М. Г. Коршик, О. С. Кривошеєв, Г. К. Курашвілі, Г. А. Матусовський, В. О. Образцов, М. В. Салтевський, В. Ю. Шепітько, М. П. Яблоков та інші, був розроблений значний науковий потенціал, який може використовуватися в науково-дослідній діяльності та практиці розслідування злочинів дотепер.

Що стосується вивчення особи розкрадача, то в науках кримінально-правового циклу радянського періоду цим питанням науковці приділяли пильну увагу. Це дозволило розробити окремі методики розслідування розкрадань, учинених у різних галузях виробництва й обслуговування. Однак докорінні перетворення у сфері

¹ Гросс Г. Руководство для судебных следователей, чинов общей и жандармской полиции / Г. Гросс. – Смоленск, 1895. – Вып. 1. – С. 12.

економіки, перехід до ринкових відносин, реформування форми власності, комп'ютеризація ведення бухгалтерського обліку, звітності та документообігу привели до істотних змін у стані, динаміці та структурі розкрадань, унаслідок чого окремі рекомендації втратили свою актуальність і практичну значущість та зумовили необхідність проведення нових досліджень, оскільки за статистичними даними розкрадання становлять п'яту частину від злочинів економічної спрямованості¹.

Отже, мета тез доповіді полягає у визначенні основних напрямів вивчення особи розкрадача в контексті оптимізації його викриття у вчиненні злочину.

Поняття «особа» та «особистість» належать до вельми складних у людинознавстві. Їх визначення та дослідження викликає інтерес учених багатьох сфер наукової діяльності — соціології, психології, філософії та ін. Що стосується «особи обвинуваченого (підозрюваного)», «особи злочинця», то пріоритет у їх вивченні належить наукам кримінально-правового циклу: кримінальному праву, кримінальному процесу, криминології, криміналістиці. Причому кожна з них пропонує розглядати питання, пов'язані зі з'ясуванням змісту понять і напрямів вивчення особи, у площині своїх інтересів.

Соціологи пропонують розглядати особу як представника системи взаємопов'язаних соціально зумовлених властивостей або якостей².

Психологи наполягають на протилежному підході до визначення цього поняття, стверджуючи, що особа — це окремий індивід зі специфічними, властивими тільки йому ознаками, складовими його індивідуальності, такими особливостями, що відрізняють його від інших³.

Філософи виділяють фізичні, соціальні та духовні властивості особи, які утворюють систему, кожний з елементів якої на різних етапах життя людини може набувати домінуючого значення⁴.

Отже, визначивши різні підходи до розгляду поняття «особа», слід відповісти на справедливе запитання, який же пріоритетний

¹ Відомості департаменту інформаційних технологій МВС України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua>

² Курганов С. И. Социология для юристов / С. И. Курганов, А. И. Кравченко. – М., 2000. – С. 6.

³ Немов Р. С. Психология : учебник : в 3 кн. / Р. С. Немов. – 3-е изд. – М., 1999. – Кн. 1: Общие основы психологии. – С. 7.

⁴ Философия : учеб. для высш. учеб. заведений. – Ростов н/Д : Феникс, 1997. – С. 269.

напряму доцільніше обрати, визначаючи особу розкрадача: той, що її індивідуалізує, або, навпаки, той, що відображає її соціальний характер, чи той, який характеризує особу як систему елементів.

Ми погоджуємося з думкою авторів, котрі вважають, що однаково помилковим буде як однобічне психологізування поняття особи, що полягає в спробі розглядати її як сукупність певних психологічних властивостей, так і однобічне соціологізування цього поняття, коли особа виступає лише носієм соціальних функцій, оскільки загальне й індивідуальне в людській особистості в умовах її формування перебуває в нерозривній єдності¹.

Це пояснюється тим, що, розслідуючи злочини, слідчий ураховує як індивідуальні, властиві тільки конкретній особі якості, обмірковуючи різні тактичні рішення та обираючи найбільш ефективні тактичні прийоми провадження слідчих дій, перш за все допитів, так і типові характеристики певного типу осіб, використовуючи системи криміналістичних та оперативно-довідкових обліків.

Отже, ми вважаємо, що доцільним буде не віддавати перевагу будь-якому окремому напрямку вивчення особи розкрадача, а застосовувати багатоаспектний підхід до з'ясування його характерних рис, особистих якостей, що складають індивідуальність особи та формуються під впливом існуючих соціальних умов. Такий підхід сприятиме оптимальній організації викриття злочинця.

Вивчення особи розкрадача, на наш погляд, складається з декількох етапів та здійснюється протягом усіх стадій кримінального процесу. До того ж цілі, завдання, методи цієї діяльності, нарешті коло суб'єктів, які збирають певні відомості, можуть відрізнятися, а отримана інформація — використовуватися в різні способи та для досягнення різної мети: для прийняття процесуальних або тактичних рішень, вибору тактичних прийомів, постановлення справедливого вироку тощо. Але в усіх випадках така діяльність має бути націлена на досягнення об'єктивної істини в справі, забезпечення повноти, всебічності та об'єктивності дослідження та вирішення обставин справи.

Зміст діяльності щодо вивчення особи обвинуваченого різні вчені конкретизують по-різному, здебільшого фрагментарно. Аналіз бачення науковцями змісту вивчення особи обвинуваченого дозволяє уявити сутність такої діяльності лише в загальних рисах. Отже,

¹ Личность преступника / редкол.: В. Н. Кудрявцева, Г. М. Миньковский, А. Б. Сахаров ; Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 9.

аналізуючи визначення вивчення особи, запропоновані М. Т. Ведерніковим¹ та О. С. Кривошеевим², можна дійти висновку, що під вивченням особи, яка вчинила злочин, розуміється цілеспрямована діяльність слідчого, прокурора, судді та інших уповноважених суб'єктів, яка з використанням різних методів та в різні способи здійснюється на всіх стадіях кримінального судочинства з метою вирішення завдань, притаманних кожній із них, тобто кримінально-правових, кримінально-процесуальних, криміналістичних, оперативно-розшукових, криминологічних, пенітенціарних тощо.

Межі вивчення особи розкрадача на стадії порушення кримінальної справи можуть коливатися залежно від ситуації, що склалася на будь-якому етапі дослідчої перевірки. До основних обставин, що мають бути встановлені, слід віднести відомості, котрі належать до кримінально-правового аспекту: виявлення загальних ознак суб'єкта (досягнення віку кримінальної відповідальності та осудності особи), ознак спеціального суб'єкта (посадова, матеріально-відповідальна особа) та наявності правомочності щодо розпорядження та управління викраденим майном. Також це обставини, з'ясування котрих вимагає диспозиція ст. 191 КК України. По-перше, це відомості про скоєння злочину особою, яка раніше була засуджена за вчинення розкрадання, за умови, що судимість не знято й не погашено в порядку, передбаченому законом. По-друге — фактичні дані, які вказують на вчинення злочину за попередньою змовою групою осіб або організованою групою. По-третє, це відомості про розмір збитків, заподіяних злочином. Про таке можуть свідчити дані щодо рівня життя конкретної особи (осіб), яка запідозрена у вчиненні розкрадання, поліпшення матеріального становища в передбачуваний період злочинної діяльності.

Вивчення особи розкрадача на стадії досудового розслідування, безумовно, значно ширше. Це зумовлено необхідністю врахування всієї сукупності особової інформації для оцінки особи в цілому з метою прийняття остаточного рішення за результатами проведеного розслідування.

Насамперед це відомості про обставини, що підлягають доказуванню в кримінальній справі, які належать до головного факту та підлягають обов'язковому з'ясуванню. Вони дозволяють вирішувати

¹ Ведерников Н. Т. Личность обвиняемого и подсудимого (понятие, предмет и методика изучения) / Н. Т. Ведерников. – Томск, 1978. – С. 38.

² Кривошеев А. С. Изучение личности обвиняемого в процессе расследования / А. С. Кривошеев. – М. : Юрид. лит., 1971. – С. 8.

питання щодо обрання запобіжного заходу, дотримання прав і законних інтересів особи як учасника кримінального процесу. Разом із тим наявність даних про вчинення розкрадання групою осіб в умовах, коли один із співучасників виявився неспроможним відмовитися від виконання вказівки організатора, будуть свідчити про «слабку ланку» в злочинному ланцюжку, що сприятиме встановленню психологічного контакту з особою, яка виконує другорядну роль у вчиненні злочину, з метою отримання від неї правдивих свідчень.

Окрему увагу при вивченні особи розкрадача слід приділяти відомостям про місце його проживання, наявності у його володінні (розпорядженні) житлових та підсобних приміщень. Актуальним є й установлення кола родичів та знайомих особи розкрадача, адреса їх проживання як можливих місць приховування майна та цінностей, здобутих злочинним шляхом. Така інформація повинна якомога швидше реалізуватися передусім при проведенні обшуків. У свою чергу, дані щодо наявності у володінні розкрадача об'єктів рухомого та нерухомого майна, активів банківських рахунків дозволить своєчасно вжити заходів щодо забезпечення відшкодування збитків, заподіяних злочинном, шляхом накладення арешту на майно та грошові кошти.

Аналізуючи вищенаведене, можливо зробити висновок, що ретельне вивчення особи обвинуваченого в ході розслідування дозволить виявити не лише обставини, що сформуvalи антигромадську установку особистості, її погляди, звички та перетворили їх у злочинний намір, але й причини та умови, що сприяли вчиненню злочину, без з'ясування яких неможливо вжити заходів щодо їх усунення.

В. В. Семенов, кандидат юридических наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ УБИЙСТВ, СКРЫТЫХ ИНСЦЕНИРОВКАМИ

Висвітлено проблеми розслідування вбивств, прихованих інсценуваннями. Розглянуто можливості використання судових експертиз для виявлення й викриття інсценувань.

Успешное расследование и раскрытие преступлений и убийств, в частности, невозможно без эффективного технико-криминалистического обеспечения. С целью такого обеспечения в Украине созданы определенные условия: достаточно высокий уровень развития криминалистики и судебной экспертизы, наличие у правоохранительных органов необходимых научно-технических средств, развитая сеть судебно-экспертных учреждений и юридических вузов, высокая профессиональная подготовка большинства оперативных работников, следователей, судебных экспертов, привлекаемых к проведению следственных действий.

Назначение и производство судебных экспертиз при расследовании убийств, скрытых инсценировками, является одним из средств получения доказательственной информации. Основаниями для их производства являются версии следователя о характере и обстоятельствах, связанных с совершением преступления. Когда следователь в процессе расследования обнаруживает негативные обстоятельства, как правило, назначается судебная экспертиза, подтверждающая либо опровергающая его представление об обстановке и механизме совершения убийства, мотивах и намерениях преступника. В следственной практике достаточно часто встречаются случаи, когда сложные, запутанные вопросы, связанные с установлением причины смерти либо обстоятельств, ее сопровождающих, решались производством одного из видов экспертиз. Особенно важно производство экспертиз в случаях, когда у следователя возникает версия об инсценировании события преступления, либо отдельных его фрагментов, в связи с обнаружением трупа при расследовании убийств.

Обнаружение инсценировки события происходит не только в том случае, когда назначение экспертизы является следствием предположения (версии) следователя, но и тогда, когда производство экспертного исследования происходит в обязательных случаях. В процессе экспертизы, в частности судебно-медицинской, внезапно могут быть обнаружены обстоятельства, свидетельствующие об инсценировании смерти. Это могут быть следы отравляющего вещества в организме жертвы, следы посмертного наложения петли, следы, свидетельствующие об инсценировании несчастного случая при падении под поезд, и т. д.

Более того, производство экспертного исследования в отдельных случаях позволяет выявить профессиональные навыки убийцы, которые скрывались, а также промахи преступника, подготавливающего и осуществляющего инсценировку.

Нельзя не отметить и ошибки, допускаемые экспертами в результате профессиональной деформации или небрежности, что во многих случаях затрудняет расследование или неправильно ориентирует следственные органы.

Для разоблачения инсценировок огромное значение имеет проведение судебных экспертиз, которые могут дать четкие ответы на спорные вопросы относительно истинности происшедшего события, обстоятельств, в том числе и негативных, предметов и обстановки, относящихся к преступлению. В значительном числе случаев именно экспертное исследование способствует обнаружению инсценировки.

При расследовании убийств, скрытых инсценировками, назначают не только судебно-медицинскую, судебно-химическую, биологическую экспертизы, но и ряд других. Не меньшее значение при расследовании убийств, скрытых инсценировками, имеет экспертиза следов и вещественных доказательств. При исследовании следов и вещественных доказательств, не являющихся объектами судебно-медицинской экспертизы, назначается криминалистическая экспертиза (трасологическая, баллистическая, дактилоскопическая, почерковедческая и т. д.).

При расследовании убийств, скрытых инсценировками, может быть назначена судебно-психологическая экспертиза для проверки версии о возможности самоубийства, в ходе которой может быть установлено, что лицо, совершившее самоубийство, было человеком уравновешенным, жизнелюбивым, без каких-либо психических отклонений и что у него отсутствовали мотивы, обстоятельства, подтолкнувшие к лишению себя жизни. Установление данных фактов может служить основанием для выдвижения версии об инсценировке.

В ряде случаев при расследовании убийств, скрывааемых инсценировками, возникает необходимость в проведении почерковедческой экспертизы. Такая экспертиза может установить автора предсмертной записки, что очень важно в случаях при сокрытии трупа и сообщении сведений о переезде потерпевшего в другой город, страну, что подтверждается получением писем, телеграмм.

При расследовании убийств, скрытых инсценировками, в частности с применением огнестрельного оружия, интерес представляют ответы на вопросы относительно состояния оружия и пригодности его к стрельбе, о возможности случайного выстрела из исследуемого оружия (при падении, ударе и т. д.), о давности последнего выстрела, о расстоянии с которого производился выстрел, и т. п. Ответы на подобного рода вопросы, при сопоставлении с другими материалами

дела, помогают при установлении естественного хода события и раскрытии инсценировки.

В большинстве случаев изощренность способов сокрытия убийств требует назначения и проведения судебно-химической экспертизы, судебной инженерно-транспортной, пожарно-технической, судебно-биологической, судебной экспертизы по технике безопасности труда и т. д.

Судебно-химической экспертизе, кроме остатков ядов, внутренних органов, различных пятен (исключая кровь), подвергаются частицы металла, стекла, почвы, кусочки штукатурки, мела, кирпича, найденные на месте обнаружения трупа, на его одежде, на орудиях преступления, на одежде подозреваемого. В случае инсценирования утопления можно произвести химический анализ воды, содержащейся в легких жертвы, и воды из того водоема, где был обнаружен труп. В случае различия химического состава можно выдвинуть версию об инсценировке.

В ходе судебной автотехнической экспертизы можно установить техническое состояние транспортного средства, наличие неисправностей и время их возникновения, чем они могли быть вызваны, связь между имеющимися неисправностями и дорожно-транспортным происшествием, инсценирующим смерть потерпевшего.

Пожарно-техническая экспертиза позволяет установить очаг пожара, время возникновения и распространения огня, а это имеет решающее значение при сопоставлении со временем наступления смерти лица, обнаруженного на месте происшествия. Может быть также установлена причина возгорания, что имеет огромное значение для разоблачения инсценировки.

Нередко для разоблачения инсценировок, а впоследствии для раскрытия убийства необходимы знания в нескольких отраслях науки и техники. И тогда возникает необходимость в проведении комплексной экспертизы. Практика показывает, что при расследовании убийств чаще всего возникает необходимость в проведении комплексной медико-криминалистической экспертизы, что объясняется пограничным положением судебной медицины и криминалистики.

Обеспечение быстроты и эффективности расследования убийств, скрытых инсценировками, во многом зависит от своевременности и правильности назначения и проведения экспертиз, поскольку промедление в проведении исследования может повлечь за собой уничтожение следов или утрату их ценности. Проведение экспертиз и их результаты, в свою очередь, зависят от правильно избранного предмета исследования и формулирования вопросов.

О. В. Синчук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

РОЛЬ ТИПОВИХ ВЕРСІЙ У ПЛАНУВАННІ РОЗСЛІДУВАННЯ

Рассмотрена роль типовых версий в планировании расследования, в частности, при построении рабочих следственных версий с использованием таких методов формальной логики, как индукция, дедукция и аналогия.

Версія як логічний умовивід, побудований на аналізі всієї сукупності фактів, знаходиться в нерозривному зв'язку з плануванням розслідування, відіграючи по відношенню до нього спрямовуючу роль. Щодо типових версій, то вони надають можливість визначити не просто напрям розслідування, а головний, стратегічний, який в подальшому при конструюванні робочих версій може уточнюватися, трансформуючись у більш продуктивний, тісніше наблизений до реальних обставин, аніж визначальний. Крім того, при плануванні типові версії сприяють визначенню шляхів щодо відшукування тієї інформації, якої поки ще немає в розпорядженні слідчого, але яка з високим ступенем імовірності має бути, виходячи з практики розслідування аналогічних злочинів у схожих ситуаціях.

Типові версії у версійному процесі відіграють самостійну роль, впливаючи як на саму процедуру побудови робочих версій, так і на визначення головного напрямку діяльності слідчого щодо виявлення, фіксації та використання необхідної для доказування інформації. При цьому реалізація типових версій залежить від того, які прийоми логіки застосовуються. Так, при побудові слідчих версій індуктивним шляхом типові версії в цьому процесі посідають проміжну ланку між аналізом вихідної інформації і безпосередньою процедурою формування самих слідчих версій, тоді як при реалізації дедуктивного методу або аналогії типові версії відіграють визначальну роль, оскільки виступають основою для формування відповідних припущень. У даному разі на перший план виступають розпізнання події злочину і її порівняння з еталонами, що відображені у відповідних літературних джерелах, наприклад, з таблицями Л. Г. Відонова стосовно осіб, які раніше вчинили навмисні вбивства.

Саме за таких обставин відповідна типова версія служить більшою посилкою силогізму при висуненні конкретної робочої версії

у будь-якій кримінальній справі. Як менша посилка використовується судження, в якому констатується наявність певних вихідних даних. Конкретна ж версія, що втілюється у форму припустимого судження, виводиться з двох указаних посилок. Так, якщо виявлено труп з ознаками спотворення обличчя, то в такій ситуації відповідне міркування буде здійснюватись за такою логічною схемою: а) більша посилка (типова версія) — «якщо виявлено труп з ознаками спотворення обличчя, то вбивство, вчинено родичем або знайомим потерпілого з метою приховування особи жертви злочину»; б) менша посилка — «у даному випадку виявлено труп із спотвореним обличчям»; в) умовивід (конкретна версія) — «дане вбивство, ймовірно, вчинено родичем або знайомим потерпілого».

Зазначені методи знаходять свою реалізацію й в практичній діяльності слідчого. При цьому пріоритетне місце посідає саме індуктивний метод. За підсумками проведеного нами опитування 76 % респондентів указали на індукцію як найбільш поширений метод побудови робочих версій, 56 % опитаних слідчих назвали аналогію і тільки 24% — дедукцію. Серед причин такого стану речей можна назвати такі: 1) дія звичок, традиційних підходів, за яких слідчі віддають перевагу самостійно здобутим даним, що слугують основою для побудови робочих версій; 2) недостатньо якісне відображення в сучасних криміналістичних методиках типових версій, які б у своїй сукупності слугували орієнтиром для побудови робочих версій; 3) відсутність необхідних криміналістичних рекомендацій щодо процедури використання типових версій у версійному процесі.

Крім того, стереотипне мислення слідчого, перебільшена віра у свої можливості, особистий досвід, спрощені підходи до розв'язання певних розумових завдань, недооцінка складності реальної ситуації призводять до відстроченого звернення до систем типових версій. Дійсно, слідчі визначально при висуненні робочих версій не ускладнюють себе зверненням до типових аналогів, а віддають перевагу звичним, традиційним підходам, спираючись головним чином на вихідні дані, які є в їх розпорядженні, тим більше що й у криміналістичній літературі про звернення до типових версій при застосуванні індуктивного методу побудови робочих версій також майже не йдеться. І лише стикнувшись з негативними результатами при перевірці сконструйованих робочих версій слідчі починають згадувати про існування типових версій, до яких доцільно звертатися і з якими необхідно співставляти і порівнювати побудовані логічні конструкції.

Такого роду практику навряд чи можна визнати позитивною, оскільки метод «спроб та помилок» ніколи не вважався продуктивним. З цього приводу виникає запитання, навіщо діяти у такий спосіб, який пов'язаний з більшим ризиком одержати негативні результати і лише потім звертатися до такого, який у змозі підказати правильний напрям діяльності, якщо відразу можна діяти конструктивно? Для цього на-самперед необхідно визнати за типовими версіями самостійне, провідне місце у версійному процесі, а також сформулювати принципи і підходи щодо їх використання в побудові слідчих (робочих, конкретних) версій в залежності від різновидів логічних прийомів, що застосовуються. Теоретичні розробки і практичні рекомендації з даної проблематики слід у доступній формі довести до споживачів цих напрацювань, тобто слідчих, з тим щоб вони мали змогу продуктивно застосовувати типові версії у своїй практичній діяльності, збільшуючи її ефективність. Завдяки реалізації саме цих зусиль можна відмовитися від методу «спроб та помилок», позбавитися негативного його впливу, значно підвищити рівень конструктивної діяльності слідчого, надати їй більшої спрямованості.

Отже, збільшення самостійності типових версій у плануванні розслідування дозволить підняти їх роль у версійному процесі, надати йому більшої спрямованості, зменшити ризик випадковості в обранні напрямів одержання доказової інформації.

***В. Р. Сливенко**, перший заступник начальника Департаменту ДСБЕЗ МВС України, полковник міліції;*

***М. Г. Риков**, заступник начальника управління Департаменту ДСБЕЗ МВС України, полковник міліції*

СПІВВІДНОШЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ

Раскрыты особенности соотношения оперативно-розыскной и уголовно-процессуальной функции в процессе противодействия преступлением в бюджетной сфере.

Одним із основних напрямів діяльності правоохоронних органів є профілактика злочинів у сфері економіки. Особливе місце серед них

належить оперативним підрозділам, на які покладено здійснення оперативно-розшукової і кримінально-процесуальної функції при профілактиці і викритті злочинів у бюджетній сфері.

Як свідчить аналіз оперативно-слідчої практики, більша частина злочинів у бюджетній сфері має латентний характер і їх профілактика та викриття можуть бути успішними із застосуванням комплексу оперативно-розшукових засобів, сил і заходів. Лише з їх допомогою виникає можливість виявити, а в деяких випадках за необхідності і зберегти ідеальні та матеріальні носії доказової інформації.

Норми матеріального права передбачають ті обставини, які належать до подій злочинів, і в кримінальному судочинстві становлять предмет доказування, а в оперативно-розшуковій діяльності — предмет документування, і саме ці чинники визначають задачі оперативних підрозділів і органів досудового слідства при реалізації оперативно-розшукової і кримінально-процесуальної функції¹.

Отже, протидія злочинів у бюджетній сфері вимагає співвідношення оперативно-розшукових і кримінально-процесуальних функцій, які вирішуються у тісній взаємодії між оперативними працівниками і слідчими.

Правовою основою співвідношення оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної функції є закони і відомчі нормативні акти, зокрема Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність», Кримінально-процесуальний кодекс України (далі — КПК України) тощо.

Відповідно до вищевказаних норм підрозділи, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, зобов'язані:

– у межах своїх повноважень відповідно до законів, що становлять правову основу оперативно-розшукової діяльності, вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, своєчасного виявлення, припинення і розкриття злочинів та викриття причин і умов, які сприяють їх учиненню, здійснювати профілактику правопорушень;

– виконувати письмові доручення слідчого, вказівки прокурора та ухвали суду і запити повноважних державних органів, установ та організацій про проведення оперативно-розшукових заходів у справах, які знаходяться в їх провадженні;

¹ Пути и средства повышения эффективности ОРД ОВС : межвуз. сб. науч. трудов. – Минск : Минская высшая школа МВД СССР, 1989. – С. 12–14.

– виконувати запити відповідних міжнародних правоохоронних організацій та правоохоронних органів інших держав на підставі договорів і угод;

– інформувати відповідні державні органи про відомі їм факти та дані, що свідчать про загрозу безпеці суспільства і держави, а також про порушення законодавства, пов'язані зі службовою діяльністю посадових осіб;

– здійснювати взаємодію між собою та іншими правоохоронними органами, у тому числі відповідними органами іноземних держав, з метою швидкого і повного розкриття злочинів та викриття винних.

Окрім цього, матеріали оперативно-розшукової діяльності можуть використовуватися:

– як приводи та підстави для порушення кримінальної справи або проведення невідкладних слідчих дій;

– для отримання фактичних даних, які можуть бути доказами у кримінальній справі;

– для попередження, припинення і розслідування злочинів, розшуку злочинців та осіб, безвісно відсутніх;

– для забезпечення безпеки працівників суду, правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей і близьких родичів;

– для взаємного інформування підрозділів, уповноважених здійснювати оперативно-розшукову діяльність, та інших правоохоронних органів;

– для інформування державних органів відповідно до їх компетенції;

– для проведення наукових досліджень, розроблення організаційних і тактичних заходів боротьби зі злочинністю, навчання працівників оперативних підрозділів форм і методів оперативно-розшукової діяльності¹.

Стаття 2 КПК України покладає на кримінальне судочинство завдання з охорони прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть у ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, і жоден невинний не був покараний².

¹ Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р.

² Кримінально-процесуальний Кодекс України від 28 грудня 1960 р.

У процесі співвідношення оперативно-розшукової і кримінально-процесуальної функції здійснюється взаємодія між оперативними підрозділами і слідчими.

Як свідчить аналіз оперативно-слідчої практики, дана взаємодія проходить декілька стадій, зокрема:

- 1) взаємодія при дослідчій перевірці і реалізації оперативної інформації;
- 2) взаємодія при розслідуванні кримінальної справи (оперативне супроводження).

Розглянуті нами форми взаємодії оперативних підрозділів та слідчих могли б бути результативнішими та ефективнішими, якби не існувало певних негативних чинників.

Виходячи із аналізу практичної діяльності оперативно-слідчих підрозділів, вважаємо, що до них слід віднести:

- по-перше, недосконалість наявної процесуальної форми досудового слідства, оскільки нині кримінально-процесуальне законодавство все ще здебільшого знаходиться на рівні колишнього союзного;
- по-друге, практику гонитви за кращими показниками, усупереч об'єктивним обставинам і реальним можливостям;
- по-третє, так звані «соціальні замовлення» щодо боротьби з тим чи іншим видом злочинів (наприклад, сьогодні пріоритетом є боротьба з корупційними діяннями, а завтра — зі злочинами у бюджетній сфері тощо).

Слід зауважити, що окремими слідчими оцінка матеріалів дослідчої перевірки на їх відповідність вимогам ст. 94 КПК України щодо достатності підстав для порушення кримінальної справи, на наш погляд, здійснюється дещо упереджено, без урахування повноважень органів дізнання, визначених чинним законодавством.

Натомість, у таких оцінках слідчий має, на наш погляд, виконати окремі завдання досудового слідства щодо всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин скоєння злочину ще на етапі дослідчого збору матеріалів.

Мають місце також вимоги слідчих щодо обов'язкового проведення ревізій у ході дослідчої перевірки матеріалів за злочинами економічної спрямованості.

У той же час чинним законодавством не передбачена можливість проведення перевірок працівниками контрольно-ревізійної служби на непідконтрольних їм об'єктах до порушення кримінальної справи

(п. 5 ч. 5 ст. 11 Закону України «Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні»)¹.

Отже, головними ознаками взаємодії оперативних підрозділів із органами досудового слідства є: наявність загального об'єкта, а саме швидке і повне розкриття економічних злочинів, яке потребує комплексного використання сил і засобів різних суб'єктів кримінального судочинства.

Виходячи із вищезазначеного, оперативний співробітник у своїй діяльності керується як нормами кримінально-процесуального законодавства, так і нормами Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відомчими нормативними актами, а слідчий лише нормами кримінально-процесуального законодавства.

Оперативно-розшукова діяльність включає як гласні, так і негласні заходи; для проведення деяких необхідно рішення суду. При цьому є як позитивні, так і негативні сторони. До позитивних можна віднести те, що таємно від фігуранта (підозрюваної особи) отримуються дані, які отримати іншим шляхом украй важко, а то і неможливо; що стосується недоліків, то це можуть бути порушені права особи не тільки в процесі самої діяльності, але і пізніше (коли вже формується процесуальні докази).

Таким чином, до основних правил використання результатів ОРД доцільно віднести те, що в процесі доказування у кримінальній справі забороняється використовувати результати ОРД, якщо вони не відповідають вимогам, які ставляться до доказів. Тому завдання оперативних підрозділів не тільки викрити злочин, встановити особу, яка його вчинила, а й при тісній взаємодії із слідчим перетворити у докази на оперативні матеріали.

На нашу думку, було б доцільно, щоб основні положення Закону «Про оперативно-розшукову діяльність» були включені до норм кримінально-процесуального законодавства, яке до цього часу ще не прийняте законодавчими органами, що негативно впливає на процес профілактики, викриття і розслідування злочинів².

¹ Василичук В. І. Розмежування функцій підрозділів ДСБЕЗ і спецпідрозділів БОЗ МВС України у протидії злочинам у сфері економіки / В. І. Василичук. – Науковий вісник КНУВС. – 2007. – № 4. – С. 64–72.

² Кудрявцев В. Н. Стратегія боротьби с преступностью / В. Н. Кудрявцев. – М., 2003. – С. 110–113.

О. П. Снігер'юв, доктор юридичних наук, професор, проректор Харківського національного педагогічного університету

ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА

Рассмотрены вопросы реализации оперативно-розыскной информации в обеспечении досудебного следствия и проблемы взаимодействия между оперативными работниками и следователями при расследовании уголовных дел.

Організаційно-тактичні аспекти оперативно-розшукового забезпечення досудового слідства багато в чому визначаються слідчою ситуацією, в умовах якої порушується кримінальна справа і проводиться розслідування. Організаційні аспекти розглянутого процесу безпосередньо на стадії розслідування мають ряд особливостей, властивих саме цьому етапу діяльності. По-перше, значно звужені тимчасові рамки здійснення всіх оперативних заходів, зорієнтованих на час закінчення розслідування. Це спричиняє необхідність більш інтенсивної роботи практично в усіх напрямках: від збору відомостей до їх обробки та використання. По-друге, оперативні підрозділи часто обмежені в застосуванні методів ОРД, тому що злочинці припускають, що у відношенні до них застосовуються негласні оперативно-розшукові заходи, тому вони більш насторожено ставляться до всіх контактів. При плануванні і здійсненні оперативно-розшукових заходів потрібні особлива старанність і продуманість.

Необхідність реалізації оперативно-розшукової інформації може виникнути в різних справах оперативного обліку. Однак, на наш погляд, тактика цього процесу визначається залежно не від виду оперативної розробки, а від характеру оперативно-розшукової інформації, її значимості для процесу доказування. Виходячи з цього, оперативно-розшукову інформацію, яка використовується для досудового слідства, можна поділити на дві групи:

– відомості організаційно-тактичного характеру (про задуми обвинувачуваних та інших учасників процесу, що можна використовувати для організації розслідування, планування, розробки тактичних прийомів тощо);

– дані, що містять указівки на джерела судових доказів (про конкретних осіб, предмети, документи, добуті в ході оперативно-розшукової діяльності, що при відповідному процесуальному оформленні можуть бути джерелами доказів чи залучені до кримінальної справи як речові докази).

Під час реалізації оперативно-розшукових даних першої групи ставиться мета — в основному вирішити деякі організаційно-тактичні питання досудового слідства. Насамперед, вони можуть сприяти правильному висуванню слідчих версій. Дані цієї групи, що характеризують особистість підозрюваного (уклад його життя, характер, звички, інтереси, вольові якості, коло знайомих), дозволяють обґрунтовано уявити, як він буде поводитися під час допиту, обшуку тощо. Ці дані допомагають слідчому обрати відповідну тактику проведення слідчих дій.

Під час реалізації другої групи оперативно-розшукових даних основні труднощі полягають у тому, що слідчий, керуючись вимогами закону про допустимість доказів, прагне до встановлення і фіксації джерел походження відомостей для того, щоб вони були переведені в ранг доказів, тобто з метою дотримання загальних правил доказування, збирання і фіксації даних визначеного характеру. Оперативні працівники, виконуючи функцію оперативно-розшукового забезпечення досудового слідства, в той же час змушені думати про конспірацію і забезпечувати зашифровування негласних сил, засобів і методів ОРД.

Ця обставина припускає тісну взаємодію і співробітництво оперативного працівника і слідчого. Організаційні й тактичні аспекти взаємодії оперативного працівника із слідчим достатньо розроблені в теорії правничих наук¹. Разом з тим, теоретичні і практичні питання організації взаємодії слідчих і оперативних працівників на різних стадіях спільної роботи з розкриття і розслідування злочинів, незважаючи на значну кількість досліджень, не втратили своєї значимості і набувають в умовах реконструкції діяльності ОВС нового змісту. У зв'язку з цим видається необхідним

¹ Оперативно-розшукова інформація : проблеми реалізації : монографія / О. П. Снігерьев, Г. О. Душейко, О. А. Долгий та ін. ; за заг. ред. А. М. Подоляки і П. В. Коляди. – Суми : ВВП «Мрія-1», 2003. – 204 с. ; Козаченко І. П. Правові, морально-етичні та організаційні основи оперативно-розшукової діяльності / І. П. Козаченко, В. Л. Регульський. – Львів : Львів. ін-ут внутр. справ при Нац. акад. внутр. справ Україні, 1999. – 219 с.

звернути увагу на деякі моменти, що стосуються оперативно-розшукового забезпечення розслідування. Нормативною підставою для такого супроводу слугують відомчі нормативні акти¹, де передбачається, що оперативний працівник і слідчий всебічно оцінюють зібрані дані і визначають основні напрями і порядок їх використання.

Розгляд проблем використання оперативно-розшукової інформації як на стадії порушення кримінальної справи, так і в ході розслідування кримінальних справ неможливий без розгляду більш загального питання: про форми і межі ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами.

Відомчі нормативні документи, що регламентують питання використання слідчим матеріалів ОРД, дозволяють оперативному працівнику, за згодою відповідного керівника ОВС, надавати слідчому для ознайомлення матеріали справ оперативних обліків в обсязі і способом, що забезпечують дотримання принципу конспірації. Однак таке положення не задовольняє ні слідчих, ні оперативних працівників, тому що не сприяє зміцненню їх взаємодії. Скоріше навпаки, атмосфера таємничості, якою оперативний працівник оточує себе і свою негласну діяльність, дозволяє йому нерідко приховувати свою бездіяльність, професійну неграмотність, не говорячи вже про втрати значної кількості інформації при передачі її слідчому в такий спосіб.

Неповне ознайомлення слідчого з наявною оперативно-розшуковою інформацією, джерелами і способами одержання ускладнює її використання, а в ряді випадків може призвести до розшифровки не-

¹ Про затвердження Інструкції про взаємодію правоохоронних та інших державних органів України у боротьбі зі злочинністю : наказ Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України (зараз – Державна прикордонна служба України), Державного митного комітету України (зараз – Державна митна служба України), Національної гвардії України (реорганізована), Міністерства оборони України, Міністерства юстиції України від 10 серпня 1994 р. № 4348/138/151/11-2-2870/172/ 148-407/2-90-442. – К., 1994. – 11 с. ; Про затвердження Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загально-кримінальної спрямованості : наказ МВС від 30 квітня 2004 р. № 458. – 24 с. ; Інструкція про порядок використання правоохоронними органами можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів : наказ МВС України, Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Державної митної служби України, Державного комітету у справах охорони кордону, Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. № 3/1/2/5/2/2. – 9 с.

гласних методів роботи. Виходячи з необхідності одержання більш повної, докладної інформації, що міститься в оперативних матеріалах, у спеціальній літературі висловлюються досить обґрунтовані судження про можливість і доцільність ознайомлення слідчого з усіма матеріалами ОРД, незалежно від джерел і способів їх одержання¹. Прихильники такої позиції обґрунтовано вважають, що кримінально-процесуальний закон, дозволяючи слідчому давати вказівки органів дізнання про здійснення оперативно-розшукових заходів, не виключає, а навпаки, допускає можливість використання відомостей, отриманих негласним шляхом, у ході розслідування злочинів. Припустити інше — значить позбавити слідчого важливої для розслідування розвідувальної інформації. При такому підході (положенні) оперативна робота втрачає всякий сенс, тому що не забезпечує нормальне й ефективне розслідування.

Незважаючи на наведені аргументи на користь необхідності і можливості ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами, у фаховій літературі також існує думка, що під впливом оперативної інформації постраждає об'єктивність слідчого, тому що його внутрішнє переконання в даному випадку сформується не на підставі доказів, а за допомогою непроцесуальних документів. Прихильники такої позиції виходять з того, що кримінально-процесуальний закон забороняє поєднувати в одній особі оперативно-розшукові і процесуальні функції, а одним із проявів такого об'єднання, на їх думку, є ознайомлення слідчого з матеріалами ОРД. Указане твердження є недостатньо переконливим унаслідок кількох причин. По-перше, ніякі відомості про обставини, що підлягають доказуванню, у тому числі й ті, що отримані процесуальним шляхом і мають доказове значення, відповідно до вимог КПК, не мають для слідчого заздальгідь встановленої сили. Тому оперативно-розшукова інформація, отримана оперативним працівником без дотримання вимог кримінально-процесуальної форми, вимагає ще більшої перевірки, ніж інформація, отримана тільки процесуальним шляхом. По-друге, кримінально-процесуальний закон допускає об'єднання оперативно-розшукових і процесуальних функцій в особі оперативного уповноваженого, коли він, одночасно з проведенням оперативних заходів, виступає як особа, яка проводить дізнання і сама реалізує матеріали оперативної розробки. Це дає підстави стверджувати, що

¹ Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории к практике / Р. С. Белкин. — М. : Юрид., лит., 1988. — 304 с.

право слідчого знайомитися з матеріалами, отриманими в ході ОРД, не суперечить вимогам закону, а впливає з нього і цілком йому відповідає.

На практиці слідчих і керівників слідчих підрозділів нерідко залучають до обговорення ходу і проміжних результатів оперативної розробки, у процесі якого слідчий, ознайомившись з оперативними матеріалами, висловлює свої думки про обставини, що підлягають встановленню, готовність матеріалів до реалізації, її моменти, тактичні прийоми, способи і заходи для зашифровки негласних матеріалів.

Таким чином, практика сама підказує найбільш правильні форми взаємодії слідчих і оперативних працівників. Саме потреби практики розслідування неочевидних, замаскованих злочинів диктують необхідність ознайомлення слідчих з усіма матеріалами ОРД, незалежно від джерел і способів одержання оперативної інформації. Такий порядок видається кращим у порівнянні з тим, коли слідчому і оперативному працівнику пропонується скласти на основі усної інформації чи довідки оперативного працівника спільний план погоджених слідчих дій і оперативно-розшукових заходів і вказувати в ньому тільки ті обставини, що необхідно встановити оперативному працівнику непроцесуальним шляхом. При цьому оперативний працівник, не знаючи планів слідчого, виконуючи заходи гласного і негласного характеру, створює часом перешкоди чи ускладнення для розслідування, а слідчий, будучи необізнаним про запланований оперативним працівником негласний захід, своїми діями розшифровує чи зриває проведення намічених заходів.

Тільки за умови взаємного і повного обміну інформацією, якою володіють як слідчий, так і оперативний працівник, можна успішно координувати оперативні заходи і слідчі дії, запобігти змішанню оперативної і процесуальної інформації, надійно зашифрувати негласні джерела і способи одержання оперативно-розшукових матеріалів для того, щоб створити в розроблювальних осіб враження, що вони викриті в результаті своєї власної необережності, випадкового збігу обставин, своєчасного і тактично грамотного проведення слідчих дій, умілого використання науково-технічних засобів при їх використанні.

Ф. М. Сокиран, кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

М. Ф. Сокиран, кандидат юридичних наук, доцент кафедри досудового розслідування Національної академії внутрішніх справ

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Обращено внимание на необходимость систематизации приемов психологического воздействия на стадии досудебного следствия. Предпринята попытка вычленения определенных блоков таких приемов: эстетический, этический, психологический, процессуальный, тактико-криминалистический.

Успішне розслідування злочинів, викриття винуватих і встановлення об'єктивної істини в справі багатов в чому залежить від оволодіння працівниками слідства тактичними прийомами і застосування їх у практиці. Вирішення цієї задачі залежить, перш за все, від успішного виконання окремих слідчих дій, де знання тактичних прийомів є визначальним фактором. Працівники слідства у своїй діяльності в процесі розслідування кримінальних справ застосовують тактичні прийоми, методи й засоби, розроблені юридичною наукою, в основному криміналістикою і судовою психологією. Наше завдання полягає в тому, щоб на фоні аналізу загальних тактичних прийомів теоретично систематизувати прийоми психологічного впливу на досудовому слідстві, що дозволить надалі застосувати їх у кожній конкретній слідчій дії.

Питання про тактичні прийоми розслідування, їх систематизацію в літературі розглядається вже тривалий час, починаючи з Ганса Гросса, який наголошував, що праця слідчого не є мистецтвом, але є майстерною діяльністю, що складається з ряду окремих дій або прийомів. Вивченню питання тактичних прийомів приділяється багато уваги і в наш час. Спільними зусиллями вчених-криміналістів і практичних працівників слідства розроблено тактичні прийоми розслідування, які застосовуються в слідчій діяльності. Деякі з тактичних прийомів закріплені в Кримінально-процесуальному кодексі України (далі — КПК України) і одержали статус обов'язкових норм (як елементи

слідчих дій). У зв'язку з цим зазначимо, що ці прийоми не втрачають своєї криміналістичної сутності. Поява нової слідчої дії або процесуальної процедури, які раніше називали криміналістичними прийомами і рекомендаціями, шляхом їх закріплення в законі не скасовує взаємодії її криміналістичного і процесуального аспектів.

Враховуючи погляди вчених-криміналістів, процесуалістів і психологів, а також дані слідчої практики, нами зроблена спроба сформулювати та визначити зміст системи прийомів психологічного впливу, застосування якої, на нашу думку, можна рекомендувати слідчому.

На нашу думку, за межі цієї системи необхідно вивести імператив: за будь-яких обставин спочатку вживаються усі засоби переконання, і лише тоді — примусу (якщо в цьому виникає необхідність).

Прийоми психологічного впливу в системі доцільно розбити на окремі блоки: естетичний, процесуальний, етичний, тактико-криміналістичний, психологічний, назви яких, певною мірою є умовними і віддзеркалюють не єдину, а, так би мовити, основну зону впливу, головний акцент, головне навантаження, яке вони несуть. Зрозуміло, що всі ці блоки мають, по-перше, фіксований психологічний зміст у цілому і, по-друге, кожен з них, у свою чергу, містить окремі моменти інших блоків. Наприклад, естетичний блок певним чином впливає на особу, на яку він спрямований психологічно. У той же час він, безумовно, містить окремі елементи інших блоків, перш за все, етичного і тактико-криміналістичного. Слід також зазначити, що блоки мають бути розташовані саме у такій послідовності, але це зовсім не означає, що в окремих випадках не можуть бути деякі перестановки, пропуски, повернення.

Яку ж саме роль відіграє послідовність блоків і яке значення має кожен з них?

Естетичний блок передбачає формування в осіб, які спілкуються зі слідчим, почуття поваги як до слідчого, так і до установи, у якій той працює, завдяки зовнішнім ознакам (одяг, обличчя, інтер'єр тощо), культурі мовлення та поведінці. Цілком зрозуміло, що неголене обличчя, пом'ятий одяг, захарашений паперами письмовий стіл, низький мовний рівень, брутальна поведінка слідчого негативно впливає на створення необхідних психологічних умов для нормального спілкування і можуть легко налаштувати співрозмовника на зневажливе, іронічне ставлення до самого слідчого і до всього, що він робить.

І, навпаки, наявність позитивних естетичних факторів у спілкуванні створює надійний психологічний фон для одержання ефективних результатів слідчої дії.

Процесуальний блок полягає в чіткому і навіть у деякому відношенні підкресленому (може бути іноді і з нотками урочистості) виконанні слідчим процедури слідчої дії, передбаченої КПК України: встановлення особи за документами, попередження про кримінальну відповідальність, наприклад, потерпілого за відмову від дачі свідчень, повідомлення про застосування науково-технічних засобів, роз'яснення прав і обов'язків учасникам слідчої дії тощо. Тут не може бути ніяких скорочень і спрощень, а тим більше порушень.

Безумовно, не може бути бездушного шаблону, казенщини, які відштовхують. Але процесуальний ритуал з поправками психологічного гатунку на конкретну особу має виконуватись бездоганно. Це створює атмосферу діловитості, взаємної поваги до закону, переконаності в тому, що у слідчого немає іншої мети, як служіння закону, встановлення об'єктивної істини в справі.

Етичний блок певною мірою завершує, можна сказати, фонову частину системи психологічного впливу і полягає в бездоганному дотриманні норм етики службового спілкування, ввічливості, чесності, розумної офіційності, неупередженості тощо. Наголосимо, що дотримання цих норм має бути дуже суворим, оскільки кримінальне судочинство — найбільш уразливий з морально-етичного боку ланцюжок людських відносин, у межах якого може бути оголошено вирок. Принагідно зазначимо, що стало поганою традицією в органах досудового слідства звертатись до підозрюваних і обвинувачених на «ти». Це, на перший погляд, необразливе відхилення від норм етики свідчить про упередженість (навіть підсвідому) і необ'єктивність, що серйозно шкодить нормальному ходу слідства. Цю традицію необхідно без зволікань і рішуче викоринити.

Тактико-криміналістичний блок є набором прийомів психологічного впливу за рахунок чітко визначеної позиції слідчого в даній ситуації, переконання в доцільності (або необхідності) говорити правду, визначення послідовності пред'явлення доказів, місця і часу проведення тієї чи іншої слідчої дії, виявлення високого професіоналізму в застосуванні окремих криміналістичних актів тощо.

Психологічний блок складається з прийомів впливу за рахунок використання психологічної сфери людини: активізації мислення, пам'яті, збудження асоціацій і слідів афектів, деяких емоцій і почуттів, стимулювання певних учинків тощо.

Наведена система, звісно, не є безперечною, але вона, на нашу думку, може стати певним організаційним підмурком у застосуванні психологічного впливу на досудовому слідстві.

Естетичний блок:

1. Культура поведінки слідчого.
2. Зовнішній вигляд слідчого.
3. Інтер'єр службового приміщення.
4. Стан оргтехніки.
5. Ознайомлення осіб (з посиланням на закон) з їх правами, обов'язками, відповідальністю, порядком проведення і значенням окремих слідчих дій.

Процесуальний блок:

1. Попередження про кримінальну відповідальність за дачу неправдивих свідчень і за відмову їх давати (свідок, потерпілий).
2. Роз'яснення правових наслідків поведінки на слідстві підозрюваних або обвинувачених.
3. Суворе дотримання слідчим норм кримінально-процесуального законодавства.
4. Сповіщення осіб — учасників слідчої дії про застосування в ході слідчої дії науково-технічних засобів, роз'яснення принципу їх дії.

Етичний блок:

1. Дотримання, слідчим у процесі проведення слідчої дії норм етики і моралі.
2. Тактовність, доброзичливість, ввічливість, уважність у поводженні з людьми, які мають відношення до справи.
3. Шанування слідчим честі та гідності осіб, які спілкуються з ним у справі, піклування про охорону їх здоров'я та майна.

Тактико-криміналістичний блок:

1. Переконання.
2. Виявлення злочинної обізнаності (психологічний експеримент щодо визначення злочинної обізнаності).
3. Раптовість.
4. Створення видимості обізнаності слідчого (перебільшена, применшена).
5. Часткове повідомлення інформації, що є у слідчого.
6. Використання суперечностей у свідченнях осіб, що проходять у справі.
7. Використання суперечностей між свідченнями та іншими доказами, що є у справі.
8. Повідомлення результатів експертиз.
9. Оголошення всієї доказової інформації.

10. Повідомлення певних відомостей для переконання особи у неминучості розкриття вчиненого злочину.

11. Пред'явлення речових доказів.

12. Словесна розвідка.

13. Психологічна підготовка особи до наступної слідчої дії. Відтворення особі фрагментів звуко-, відеозапису та кінозйомки окремих епізодів або фактів злочину, що розслідується.

14. Повторне проведення окремих слідчих дій.

Психологічний блок:

1. Надання психологічної допомоги шляхом нагадування, активізації мислення і пам'яті з метою відновлення, відтворення раніше сприйнятих фактів.

2. Стимулювання позитивних якостей особи.

3. Спонування особи до певних учинків і дій шляхом активізації її емоцій та почуттів.

4. Стимулювання пригадування забутих обставин особам, які проходять у справі, за допомогою асоціацій суміжності, подібності, протилежності, місця, часу, перегляду (відображення в пам'яті забутого).

5. Подолання недоліків відтворення сприйнятого.

6. Відновлення асоціативних зв'язків шляхом накопичення або збудження слідів афектів, спонування до збудження пережитих емоцій, моторних реакцій, образів, що зафіксувалися в підсвідомості.

7. Відтворення обставин сприйняття.

8. Зняття розпорошення уваги шляхом її акцентування.

9. Активізація настанов у емоційно-вольовій сфері.

Я. А. Соколова, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Науково-дослідного інституту Національної академії прокуратури України

СПОСОБИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Определен элементный состав криминалистической характеристики и представлена классификация наиболее распространенных способов незаконного перемещения лиц через государственную границу Украины.

Дослідження основних положень методики розслідування незаконного переправлення осіб через державний кордон України слід

розпочати з криміналістичної характеристики злочинів. Криміналістична характеристика є системою відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відображають закономірні зв'язки між ними, і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні конкретних злочинів. Її метою є оптимізація процесу розкриття і розслідування злочинів¹. Криміналістична характеристика незаконного переправлення осіб через державний кордон України включає такі елементи:

а) спосіб злочину — збірне поняття, структура якого охоплює: способи підготовки, вчинення та приховування незаконного переправлення осіб через державний кордон України;

б) особа злочинця (характеристика осіб, які здійснюють незаконне переправлення осіб через державний кордон України);

в) особа мігранта²;

г) «слідова картина» незаконного переправлення осіб через державний кордон України.

Нелегальні мігранти потрапляють до України, використовуючи як легальні, так і нелегальні схеми перетину кордону. Як відомо, кримінальне законодавство України сьогодні не дозволяє притягнути до кримінальної відповідальності організаторів схеми, за якою мігранти легально потрапляють до України з метою в подальшому залишитись в ній нелегально. Тому зосередимо увагу саме на нелегальних *способах* прибуття нелегалів до України.

Нелегальні мігранти та їх провідники використовують різні незаконні способи перетину кордону і подолання контролю: підробку документів, піший перехід кордону, укриття в поїздах і вантажному автотранспорті тощо³. Для переправлення нелегальних мігрантів в Україну найчастіше використовується «східна» ділянка державного

¹ Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методики : монографія / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2006. – С. 12.

² Зазвичай до елементів криміналістичної характеристики відносять «особу потерпілого». У той же час, розглядаючи криміналістичну характеристику незаконного переправлення осіб через державний кордон України, такий елемент виділяти не варто, оскільки в абсолютній більшості випадків мігранти добровільно дають згоду на своє переправлення. Потерпілими вони будуть лише у випадках насильницького переправлення через кордон, що потребуватиме додаткової кваліфікації за статтями 149 або 146 КК України.

³ Голунов С. В. Этнический фактор в контексте безопасности границы между Россией и Казахстаном / С. В. Голунов // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2007. – № 1. – С. 251.

кордону. Переправлення нелегальних мігрантів в Україну здійснюється в основному автомобільним транспортом (з використанням схованок або маскувального вантажу), пішки та комбіновано¹. До найбільш поширених способів незаконного переправлення осіб через державний кордон України відносять:

а) *поза пунктами пропуску (з використанням транспортних засобів):*

– перевезення незаконних мігрантів через державний кордон України в автомобільному, водному, повітряному транспорті (іноді засоби транспортування змінюються кілька разів за подорож);

б) *поза пунктами пропуску (піший перехід):*

– самостійний перетин державного кордону поза пунктами пропуску з топографічною картою з нанесеним маршрутом із корегуванням руху мігрантів по мобільному телефону;

– піший супровід незаконних мігрантів через державний кордон поза пунктами пропуску;

– використання для перетину кордону декількох провідників: один із яких доводить мігрантів до кордону, а другий зустрічає з іншого боку кордону;

в) *у пунктах пропуску (таємно):*

– перевезення у схованках вантажних і легкових автомобілів, а також залізничного, водного чи повітряного транспорту;

г) *у пунктах пропуску (відкрито):*

– перетин державного кордону через пункти пропуску з пред'явленням підроблених або чужих документів;

– перетин державного кордону через пункти пропуску із попереднім підкупом службових осіб.

У більшості випадків незаконне переправлення осіб через державний кордон відбувається на сухопутних ділянках або поблизу пунктів пропуску на автомобільних трасах чи залізничних шляхах, у важкодоступних районах та місцях, не призначених для законного перетину кордону. Кількість незаконних перетинів тієї або іншої ділянки кордону залежить від його доступності, економічних і технічних можливостей порушників, тобто тих чинників, які лежать в основі вибору способу вчинення злочину. Часові характеристики також мають свої особливості, злочинці враховують чинник часу при

¹ Капітанчук Л. Ю. Спосіб вчинення злочину та його особливості при незаконному переправленні осіб через державний кордон України / Л. Ю. Капітанчук // Форум права. – 2008. – № 2. – С. 214.

плануванні злочину. У деяких випадках час незаконного переправлення осіб обирається з урахуванням настання зими, щоб перейти кордон на ділянці, що проходить по льоду водоймища у важкодоступному місці; з настанням літа — за наявності густої рослинності.

Експерти з питань протидії нелегальній міграції зазначили, що найбільш поширеними способами переправлення осіб через державний кордон України є такі: пішохідний супровід (поза пунктами пропуску) — 59,3 %, перевезення (поза пунктами пропуску) — 44,8 %, пред'явлення підроблених або чужих документів — 40,4 %, підкуп службових осіб — 33 %, перевезення (в схованках у різних видах транспорту) — 28 %¹.

Р. Л. Степанюк, кандидат юридичних наук, доцент, начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ЗЛОЧИНИ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (ОЗНАКИ І КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ)

Определены признаки преступлений, совершаемых в бюджетной сфере Украины. Предложена их криминалистическая классификация на основе наиболее значимых элементов механизма соответствующей преступной деятельности.

Згідно із Конституцією України бюджетна система нашої держави будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами (ч. 1 ст. 95). Водночас державні фінанси є одним із найбільш привабливих об'єктів злочинних посягань, а боротьба зі злочинами в бюджетній сфері знаходиться серед пріоритетів у діяльності правоохоронних органів. Зважаючи на це, вказаний напрям не може залишатись без уваги криміналістичної науки, яка покликана забезпечувати органи дізнання та досудового слідства сучасними засобами і методами виявлення, розслідування та попередження злочинів.

¹ Результати дослідження, проведеного НДІ Національної академії прокуратури України у 2008 р. Експерти з питань протидії нелегальній міграції позначили декілька запропонованих варіантів відповіді.

Злочини в бюджетній сфері мають суттєву питому вагу серед інших економічних злочинів. Однак аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що до цього часу серед криміналістів немає єдиного розуміння щодо того, які саме злочини слід вважати бюджетними. Також не розроблялась їх класифікація.

На сьогоднішній день залишається широко підтриманою концепція, відповідно до якої в основі системи окремих видових криміналістичних методик знаходиться кримінально-правова класифікація злочинів. Вона здійснюється перш за все за об'єктом посягання, що відображено у чинному Кримінальному кодексу України (далі — КК України), й окремого розділу про злочини проти бюджетної системи не передбачає. Вченими ж такі делікти, як правило, розглядаються в межах групи злочинів у сфері господарської діяльності. При цьому пропонується окремо вирізняти злочини проти державних фінансів, у сфері фінансової діяльності тощо. Як окремий різновид господарських злочинів нерідко розглядаються злочини проти бюджетної системи, системи бюджетного регулювання тощо.

Кримінологічний аспект дослідження злочинів у бюджетній сфері знайшов своє найбільш ґрунтовне висвітлення у працях російського вченого А. В. Макарова, котрий відносить до зазначених посягань не тільки злочини, що безпосередньо посягають на порядок виконання бюджетів, а й ухилення від сплати податків, шахрайство, привласнення та розтрату майна та інші, класифікуючи їх залежно від безпосереднього об'єкта.

Оскільки основною функцією криміналістичної класифікації злочинів є її значущість для формулювання теоретичних положень і практичних рекомендацій, спрямованих на вирішення завдань щодо розкриття, розслідування та попередження злочинів, підстави класифікації мають відображувати перш за все суттєві у криміналістичному сенсі риси відповідної злочинної діяльності. Серед таких підстав науковці виокремлюють особливості суб'єктів злочину, способи вчинення і приховування злочинів, характер предмета посягання, місце злочину, суб'єктивну сторону діяння, підслідність того чи іншого правоохоронного органу тощо.

Загальною ознакою, яка дозволяє виділити злочини, що розглядаються, в окрему групу, є одна з пріоритетних в аспекті правоохоронного захисту сфера економіки — бюджетна. У широкому розумінні вона охоплює всю діяльність щодо формування бюджетів і розпорядження державним майном і майном місцевих громад. Водночас видається недоцільним надмірне розширення переліку бюджетних

злочинів, зокрема, шляхом включення до нього податкових. Дійсно, внаслідок таких злочинів до бюджетів не надходять обов'язкові платежі, однак це єдина ознака, яка надає їм схожість з іншими діяннями, що мають наслідком шкоду для бюджету. Особливості ж механізму податкових злочинів як окремої групи умисних корисливих діянь принципово відрізняються від бюджетних і потребують окремих досліджень, що переконливо доведено вченими-криміналістами (В. В. Лисенко, П. В. Цимбал).

Таким чином, визначальною ознакою злочинів у бюджетній сфері в криміналістичному розумінні, крім об'єкта і предмета злочинів, на нашу думку, є їх суб'єкт, що зумовлює «внутрішній» характер злочинної діяльності, тобто вчинення посягань на бюджетні ресурси особами, які мають право формувати і розпоряджатись ними.

В основу класифікації вбачається доцільним покласти саме технологічні, ті, що складають зовнішній прояв злочину, риси. У цьому розумінні, відзначимо, що наукові розробки проблем методик розслідування економічних злочинів останнім часом доводять складний характер злочинної діяльності, що у свою чергу потребує розроблення і впровадження комплексних методичних рекомендацій щодо її виявлення та розслідування. Це пояснюється тією обставиною, що для досягнення злочинної мети (збагачення) винні особи здійснюють ряд прийомів і операцій, які утворюють склади не одного, а кількох окремих злочинів. Такі комплекси злочинів називають технологіями злочинної діяльності, до складу яких входять основні (головні) та підпорядковані (допоміжні) злочини.

На нашу думку, головним критерієм криміналістичної класифікації злочинів, що вчиняються в бюджетній сфері України, має бути саме зміст (механізм) злочинної діяльності. За цим критерієм їх можна поділити на дві групи: а) злочини, головною метою яких є збагачення за рахунок бюджетних коштів; в) злочини, що не пов'язані із заволодінням бюджетними коштами.

У свою чергу, в межах першої класифікаційної групи можна виокремити дві підгрупи злочинів: а) технології злочинної діяльності (комплекси злочинів), що вчиняються із метою збагачення за рахунок бюджетних ресурсів; б) окремі умисні корисливі злочини, предметом яких є бюджетні кошти та державне майно.

На сьогоднішній день найбільш типовими є такі комплекси злочинів першої підгрупи:

1. Заволодіння бюджетними коштами шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України), поєднане з грубим порушен-

ням порядку закупівлі товарів за державні кошти (статті 364, 365 КК України), службовим підробленням (ст. 366 КК України), фіктивним підприємництвом (ст. 205 КК України) тощо.

2. Заволодіння бюджетними коштами шляхом шахрайства (ст. 190 КК України), що супроводжується підробленням (у тому числі службовим) та використанням підроблених документів (статті 358, 366 КК України), зловживанням службовим становищем (ст. 364 КК України), фіктивним підприємництвом (ст. 205 КК України), легалізацією (відмиванням) злочинних доходів (ст. 209 КК України) тощо.

3. Умисні службові злочини, що вчиняються службовими особами, до повноважень яких входить розпорядження державним майном, із метою збагачення. До них можна віднести: а) одержання службовими особами хабарів (ст. 368 КК України), що супроводжується безгосподарським використанням бюджетних ресурсів в інтересах хабародавців (статті 364, 365, 366, 210, 211 КК України); б) зловживання службовим становищем (ст. 364 КК України), перевищення посадових повноважень (ст. 365), поєднані зі службовим підробленням (ст. 366 КК України), грубим порушенням законодавства про працю (ст. 172 КК України) тощо, вчинені із метою одержання особистої вигоди, надання преференцій суб'єктам господарської діяльності, що належать до родичів, тощо.

Друга підгрупа включає умисні корисливі злочини, що вчиняються, як правило, одноосібно і не мають ознак злочинних технологій. До них, зокрема, належать привласнення або розтрата державного майна, зловживання службовим становищем, службове підроблення тощо. Їх можна віднести до числа найбільш детально досліджених у криміналістичній літературі, оскільки питання розслідування розкрадань майна бюджетних організацій розглядалися ще за радянських часів.

Друга група злочинів характеризується відсутністю корисливого мотиву. До таких діянь можна віднести порушення законодавства про бюджетну систему України (ст. 210 КК України), видання нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку (ст. 211 КК України), службову недбалість (ст. 367 КК України), зловживання службовим становищем в інтересах третіх осіб (ст. 364 КК України), перевищення службових повноважень (ст. 365 КК України), грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 КК України), невиплату заробітної плати (ст. 175 КК України), шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222 КК України), вчинені з мотивів невірно зрозумілих інтересів установи

(підприємства), намагання вислужитись перед керівництвом, прагнення створити необґрунтований службовий комфорт тощо.

Із метою розроблення (удосконалення) окремих криміналістичних методик є доцільним виокремити більш деталізовані групи злочинів, перш за все, залежно від таких підстав, як кримінально-правовий різновид злочинів (відповідні статті КК України), предмет і місце вчинення злочину (бюджетні організації, органи місцевого самоврядування, державні підприємства, суб'єкти господарської діяльності, що одержують цільову фінансову допомогу з бюджетів). У межах зазначених груп можуть бути вирізнені окремі підгрупи за змішаними підставами. Наприклад, для забезпечення потреб слідчої практики можуть бути розроблені деталізовані методики розслідування заволодінь майном шляхом зловживання службовим становищем службовими особами бюджетних установ, заволодінь бюджетними коштами шляхом зловживання службовим становищем службовими особами суб'єктів підприємницької діяльності — одержувачів бюджетних коштів, зловживань службовим становищем, перевищення службових повноважень, службової недбалості при розпорядженні державним майном тощо.

Підбиваючи підсумок викладеному, відзначимо, що, на нашу думку, до злочинів у бюджетній сфері слід відносити не тільки діяння, що безпосередньо посягають на бюджетну систему України, тобто сукупність бюджетів (державного і місцевих), які в матеріальному розумінні являють собою відповідні фонди коштів, в економічному — плани фінансових ресурсів держави або місцевої громади, а в правовому — нормативно-правові акти про бюджет, а й інші злочинні діяння, предметом яких є державні фінанси і майно бюджетних установ, а суб'єктами — особи, уповноважені ними розпоряджатись.

Д. Г. Терьохін, ад'юнкт Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

СПОСОБИ ВИКРИТТЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ ПРАЦІВНИКАМИ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ

Рассмотрены способы раскрытия мошенничества в сфере потребительского кредитования. Предложена система мероприятий по выявлению поддельных документов, предъявленных заемщиками, и фактов сообщения ложной информации при заключении сделки.

Очевидним є факт, що діяльність, пов'язану з виявленням ознак злочинів, здійснюють не тільки представники правоохоронних органів, але і співробітники установ, підприємств, організацій, що не належать до останніх. Закономірно постає питання про розробку методичних рекомендацій для осіб, відносно яких учиняються злочини.

Виявленням ознак шахрайських дій працівниками кредитних установ відбувається такими шляхами:

1. У ході моніторингу стану виконання кредитних зобов'язань. Про факт невиклати боргу позичальником повідомляється службі безпеки кредитної установи, працівники якої вивчають матеріали кредитної справи на предмет наявності підроблених документів або інформації, наданої позичальником, що не відповідає дійсності. Якщо у результаті перевірки виявлено факт надання підробленого документа або неправдивих відомостей, уповноважені особи кредитної установи направляють повідомлення у правоохоронний орган.

2. У ході перевірки документів, наданих позичальником, та інформації, що повідомляється усно під час укладання кредитної угоди.

Шахрайство, вчинене шляхом незаконного отримання споживчого кредиту, завжди супроводжується використанням підроблених документів та (або) повідомленням неправдивої інформації. Тому у двох зазначених ситуаціях з метою перевірки таких можливих фактів уповноважений працівник кредитної установи здійснює такі заходи:

- оглядає документи на предмет виявлення ознак підроблення;
- перевіряє інформацію, що міститься в документах або повідомлена позичальником, у тому числі шляхом використання інформаційних баз даних.

Перевірити інформацію у документі — це упевнитися у тому, що факт, який засвідчує документ, дійсно має місце. Зробити це можливо шляхом одержання інформації з інших джерел, які відображають цю інформацію, адже безпосередньо сприйняти обставини, про які йдеться у документі, при укладанні угоди споживчого кредитування неможливо. При кредитуванні юридичних структур кредитні установи вдаються до безпосередньої перевірки наявності, наприклад, заставного майна, але у споживчому кредитуванні така практика не застосовується.

Перевірка відомостей про фінансовий стан позичальника (місце роботи, посада та заробітна плата, наявність нерухомості, автомобіля, інших кредитних зобов'язань) здійснюється кредитним інспектором шляхом телефонування за вказаними позичальником телефонами за місцем роботи та проживання. Зазвичай, шахраї вказують телефони

своїх співучасників для підтвердження таких відомостей. З метою об'єктивної перевірки відомостей про місце роботи та рівень заробітної платні позичальника пропонуємо здійснювати такі заходи:

1) самостійно встановлювати номери телефонів за місцем роботи позичальника;

2) фіксувати посаду та дані особи, що підтвердила факт роботи позичальника на підприємстві;

3) перевіряти інформацію, що міститься у довідці про доходи через особу, що відповідає на запит кредитного інспектора. Як правило, шахраї не ознайомлюють співучасників зі змістом цього документа, тому при перевірці такої інформації можуть мати місце розбіжності з відомостями, що надані особою за телефоном. Це може свідчити про те, що позичальник вніс до довідки про доходи зміни з метою поліпшення своїх фінансових показників (наприклад, посада або розмір заробітної плати) або про те, що особа, яка підтверджує відомості, є співучасником злочину.

Для перевірки інформації при укладанні угод споживчого кредитування також використовується єдина інформаційна система (далі ЄІС) «Реєстр позичальників». До бази даних ЄІС «Реєстр позичальників» банк надає інформацію про осіб, які на дату її надання мають у гривневому еквіваленті сумарну прострочену та сумнівну заборгованість (з урахуванням прострочених і сумнівних до погашення нарахованих доходів) у національній та іноземній валюті в сумі, що перевищує 10 тис. грн¹. Інформація, що міститься у ЄІС, групується за анкетними даними, які у свою чергу використовуються для встановлення фінансової репутації позичальника і виявлення прострочених заборгованостей за іншими кредитними угодами.

Для оптимізації ЄІС «Реєстр позичальників» до вирішення завдань з перевірки інформації, зазначеної у наданих позичальником документах, вважаємо доцільним вдосконалити систему за такими напрямками:

1. Збільшення кількості інформації про позичальників шляхом залучення до роботи системи не тільки банків, а й інших кредитних установ (наприклад, кредитних спілок).

2. Здійснення реєстрації всіх кредитних угод, що здійснені особою, не чекаючи, коли її зобов'язання перевищуватимуть визначену

¹ Про створення єдиної інформаційної системи обліку позичальників (боржників) : постанова НБУ № 245 від 27 червня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=z0604-01>

межу у 10 тис. грн. Слідчій практиці відомі випадки, коли особи, користуючись підробленими довідками про доходи, оформлювали декілька кредитів протягом одного дня. Якщо укладання таких угод було б відображено у ЄІС, існувала б реальна можливість попередити вчинення шахрайства, адже інформація про багаторазове оформлення кредитів протягом незначного проміжку часу може свідчити про вчинення шахрайський дій.

3. Запровадження реєстрації документів або інформації про фінансовий стан, що надається позичальником для укладання кредитної угоди. Наприклад, здійснювати облік довідок про доходи, які використовуються позичальником для отримання кредиту. Такий облік має являти собою реєстрацію реквізитів документа. За інформаційним навантаженням всі реквізити основної облікової одиниці (у даному випадку документа) можна розділити на дві групи: ті, що надають умови для ідентифікації об'єкта, і ті, що містять іншу інформацію про нього¹. Серед реквізитів першої групи, які мають довідки про доходи позичальника, слід виділити, перш за все, відомості про особу працівника, а також найменування і код ЄДРПОУ підприємства. Тобто, використовуючи як пошукову ознаку відомості про особу, можна встановити, за якими документами позичальник раніше отримував кредит. Шляхом використання даних про підприємство можна встановити осіб, які користувалися документами з відповідними реквізитами для отримання кредиту. Останнє положення особливо набуває актуальності у випадку наявності відомостей про масове використання печатки підприємства для виготовлення підроблених довідок про доходи.

4. Запровадження реєстрації біометричних характеристик позичальника. Використання ЄІС, навіть вдосконаленої, не дає змоги викривати та попереджувати шахрайства, що вчиняються шляхом надання неправдивих даних про особу позичальника. Сьогодні існує нагальна потреба у здійсненні надійної ідентифікації особи, що звернулася до банку для отримання кредиту. Вченими та практиками запропоновано декілька способів ідентифікації особи при пред'явленні паспорта. На наш погляд, ідентифікація людини за слідами рук є однією з найбільш надійних й відносно простих, завдяки чому вона стійко зайняла своє місце у криміналістичній експертизі. Кримінальну

¹ Бірюков В. В. Основна облікова одиниця: її структура та місце в інформаційних системах / В. В. Бірюков // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. – 2008. – № 3. – С. 205.

реєстрацію неможливо уявити без дактилоскопічних обліків¹. Досвід, що накопичений за досить великий час існування таких обліків у закритих системах, слід піддавати конверсії та з успіхом використовувати в інших сферах юридичної практики, у тому числі й у практиці кредитних установ.

Л. Д. Удалова, доктор юридичних наук,
професор, начальник кафедри кримінального процесу Національної академії внутрішніх справ

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ГІПНОЗУ ПРИ ОТРИМАННІ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Рассмотрены целесообразность применения гипноза при получении вербальной информации и условия, которых следует придерживаться при этом.

Нова за своїм характером злочинність, способи і засоби посиленої протидії розкриттю і розслідуванню злочинів обумовлюють необхідність пошуку нових засобів і методів для отримання вербальної інформації.

Основним напрямом вирішення цієї проблеми є повноцінне використання досягнень науково-технічного прогресу.

Впливати на розум і поведінку людини можна різними шляхами, одні з яких вимагають лише специфічної підготовки фахівця (переконання, навіювання, гіпноз), а інші — ще і спеціальної апаратури (наприклад, поліграфа).

Зустрічаються випадки, коли в ході розслідування кримінальних справ виникає ситуація, за якої свідки і потерпілі, незважаючи на бажання пригадати важливі для слідства обставини і події, за активної допомоги в пригадуванні з боку слідства, все ж таки виявляють повну нездатність до репродукції. Причин такому явищу безліч: від неусвідомленого відображення і латентного фіксування інформації до різної природи амнезій стосовно подій, які мають доказове значення.

Допомога в «пожвавленні» пам'яті може йти з такої галузі медицини як гіпнологія. Гіпноз — це не «тваринний магнетизм» і не

¹ Бирюков В. В. Дактилоскопическая регистрация: проблемы прошлого и настоящего / Бирюков В. В. // Использование дактилоскопической информации в раскрытии и расследовании преступлений : материалы конф. – К., 2005. – С. 58.

шарлатанство, а науково обґрунтований медичний метод, широко застосовуваний більше ста років у медицині, психології і психіатрії, а останнім часом і в криміналістиці як високоефективний спосіб відтворення подій минулого.

Серед країн, де використовується гіпноз у правоохоронній діяльності, такі розвинені країни, які характеризуються суворим дотриманням законності і прав людини: США, Канада, Англія, Австралія, Ізраїль. Гіпнорепродукція застосовується не лише стороною обвинувачення, але й стороною захисту при розгляді як кримінальних, так і цивільних справ. Найбільше поширення застосування гіпнозу одержало в США (використовується співробітниками поліції Лос-Анджелеса, Сієтла, Денвера, Х'юстона, Сан-Антоніо, Вашингтона, Нью-Йорка та ін. штатів). В Україні гіпноз як метод активізації пам'яті свідків та потерпілих почав використовуватися лише в 1987–1989 роках.

При розслідуванні великої серії кримінальних справ у Дніпропетровській, Херсонській, Запорізькій і Кіровоградській областях як фахівець залучався гіпнолог. Завдяки використанню гіпнозу потерпілі та свідки змогли репродукувати істотні деталі кримінальних подій, які багато в чому сприяли розкриттю злочинів.

Слід окремо зазначити, що гіпноз не панацея від «забудькуватості» свідків і потерпілих і може застосовуватися тільки в тому разі, коли вичерпані всі інші можливості для одержання інформації з інших джерел.

Дані, отримані за допомогою гіпнорепродукції, споконвічно мають орієнтуючий характер і повинні піддаватися ретельній перевірці в ході подальшого слідства. Дотримуючись неухильного виконання вимог законності і дотримання прав людини, опитувана особа повинна мати добровільну згоду на проведення гіпнорепродукції. Ряд вимог повинен, на наш погляд, ставитися до гіпнолога та умов проведення гіпнорепродукції. Проведення гіпносеансу можливе тільки фахівцем-гіпнологом, який має медичну освіту, за фахом психотерапевт та має юридичну підготовку в галузі криміналістики та кримінального процесу. Гіпнотизер повинен бути неупереджений, не ставити навідних запитань і проводити навіювання лише в межах відновлення пам'яті суб'єкта необхідної інформації.

Неодмінною умовою проведення гіпнорепродукційного допиту є фіксація його на відеоплівку. Не виключена і присутність понятих у будь-якій кількості, якщо це не перешкоджає процесу введення в гіпноз.

Обов'язковою умовою здійснення гіпносеансу повинна бути ще й відсутність медичних протипоказань. При цьому для забезпечення об'єктивності одержуваної інформації необхідно виключити можливість «введення в пам'ять» особи, яка піддається гіпнозу, неправдивих даних, а також присутність оперативних та слідчих працівників.

У КПК України слід закріпити статтю такого змісту: «Допит гіпнолога» як свідка за результатами проведеної гіпнорепродукції. У допиті гіпнолог повинен повідомити про використовуваний ним метод введення в гіпнотичний стан, сформовану стадію гіпнозу, про стан опитуваного власне в ході опитування: про поставлені питання та отримані відповіді, про реакції на запитання та про їх значення з психологічної точки зору тощо.

На наш погляд, такі зміни в КПК України допоможуть не лише уникнути неправильних рішень, але й знайти додаткове джерело нових напрямів підвищення ефективності слідчої діяльності.

В. С. Філашкін, здобувач кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ, начальник відділу УБОЗ УМВС України в Миколаївській області, майор міліції

СЛІДОВА КАРТИНА ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Рассмотрен один из основных элементов криминалистической характеристики торговли людьми транснационального характера — «следовая картина». Раскрыты понятия и виды материальных и идеальных следов.

У сучасних умовах розвитку суспільних відносин, що супроводжуються «розмиванням» кордонів держав, збільшенням їх прозорості, збільшенням кількості фактів працевлаштувань громадян України за кордоном, розвитком туристичних відносин тощо, збільшується й кількість транснаціональних злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми.

Така ситуація викликає занепокоєння як на рівні міжнародних організацій, вітчизняних та зарубіжних державних й правоохоронних

органів, так і окремих громадян, які стурбовані дотриманням їх прав і свобод.

Так, Міжнародна організація праці — установа ООН, вважає, що в систему примусової праці, підневільної праці, в тому числі й дитячої, а також сексуального рабства втягнуті 12,3 млн людей. В інших джерелах називаються цифри від 4 до 27 млн¹.

За даними спеціальних досліджень, останнім десятиліттям сотні тисяч жінок були вивезені з Центральної та Східної Європи і республік колишнього Радянського Союзу для заняття проституцією. Їх кількість Європейським Союзом оцінюється у 500 000 осіб. Вивезені українські жінки займаються проституцією у більш ніж 50 країнах світу.

За даними Управління ООН із наркотиків і злочинності, у світі практично немає країн, яких так чи інакше не торкнулася проблема торгівлі людьми. 127 країн є постачальниками «живого товару», 98 — країнами транзиту і 137 — пунктом призначення².

На XX конгресі ООН 2000 р. відзначено, що торгівля людьми — це ринок, котрий найшвидше розвивається у світі і включає три основні компоненти: незаконний ввіз іноземців, сексуальне рабство жінок і дітей та економічне рабство у всіх його формах. Складно виокремити домінуючі фактори, якими детермінується торгівля людьми, тому що всі вони є взаємозалежними. Ефективна протидія цьому негативному явищу можлива тільки в разі використання комплексного підходу, що включає як кримінально-правові, кримінально-процесуальні та соціально-економічні заходи³.

Тому ситуація щодо стану й динаміки злочинності у сфері торгівлі людьми транснаціонального характеру є загрозливою, вимагає рішучих заходів протидії. Особливо це стосується вчинення злочинів організованою групою чи злочинною організацією із міжрегіональними або міжнародними зв'язками.

За таких умов розробка положень криміналістичної характеристики торгівлі людьми транснаціонального характеру набуває особливого значення, адже зазначені відомості створять вагоме наукове

¹ Книга М. М. Фактори, що детермінують транснаціональні злочини у сфері торгівлі людьми / М. М. Книга // Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю : тези доп. Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 24 березня 2010 р. ; редкол: М. Г. Вербеньський, В. Я. Горбачевський, Є. М. Моїсєєв, О. М. Джу́жа та ін. — К. : КНУВС., 2010. — С. 98.

² Кубов Р. Х. Торговля людьми как вид транснациональной преступности / Р. Х. Кубов // Российский следователь. — 2008. — № 1. — С. 30.

³ Книга М. М. Указ. праця. — С. 97.

підґрунтя для практичної діяльності з розкриття, розслідування і попередження даного виду злочину.

Загальне розуміння криміналістичної характеристики злочинів може бути зведене до такого визначення. Криміналістична характеристика злочинів — це система узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду (групи) злочинів, що проявляються у способі і механізмі діяння, обстановці його вчинення, особі суб'єкта злочину, інших обставинах, закономірний зв'язок яких слугує основою наукового і практичного вирішення завдань розкриття та розслідування злочинів¹.

Особливо важливе значення в криміналістичній характеристиці злочину відіграє його слідова картина. Слідова картина завжди знаходиться у причинному зв'язку зі способом вчинення злочину.

Спосіб вчинення торгівлі людьми може виражатися у діях з «торгівлі людьми» (тобто, вчинення актів купівлі-продажу людей) та «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина». Це може бути «вербування, переміщення, переховування, передача, одержання людини»². Для способу вчинення торгівлі людьми транснаціонального характеру ознаками є вчинення злочину на території кількох держав, злочинною організацією із міжнародними чи міжрегіональними зв'язками, відносно громадян кількох держав тощо.

При вчиненні торгівлі людьми як засіб впливу на потерпілих може використовуватися обман, шантаж та уразливий стан особи.

Обман, шантаж чи уразливий стан особи досягається застосуванням злочинцями насильства або загрози його застосування. До нього можна віднести: психічне насильство: (демонстрація зброї; вислови погроз на адресу жертви або її близьких; боргова кабала; шантаж тощо); фізичне насильство: згвалтування; заподіяння тілесних ушкоджень; виснаження голодом та ін.

Відповідну слідову картину складатимуть вогнепальна, холодна зброя та сліди її застосування; боргові розписки; гроші, цінності та сліди пальців рук на них; сліди крові, сперми, боротьби тощо.

У справах про торгівлю людьми криміналістичний інтерес представляють не тільки сліди злочинців, але й сліди потерпілих. Дуже важливо правильно визначити, які саме сліди і де повинні або могли залишитися в результаті вчинення злочину.

¹ Бахін В. П. Криміналістика : курс лекцій. / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2002. – Ч. 1. – С. 242.

² Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України : 5-те вид., перероб. і доповн. ; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Юрид. думка, 2008. – С. 345.

Пошук слідів доцільно проводити як на місці затримання підозрюваних у вчиненні злочинів, так і в місці утримання потерпілих, за місцем знаходження посередників у вчиненні злочинів, транспортних засобах, що використовувалися для перевезення потерпілих тощо.

Оскільки завжди йдеться не тільки про матеріальні, але й про ідеальні сліди, їх носії (джерела) слід виявляти, відслідковуючи діяльність із підготовки вчинення злочину, безпосереднього вчинення та приховання наслідків (слідів злочину). Кожна з цих стадій може бути помічена очевидцями. Від них можливо отримати відомості про стать людей, пов'язаних із вчиненням торгівлі людьми, їх вік, зовнішній вигляд, особливі прикмети, автотранспорт, напрямок руху і деякі інші дані, що мають значення для встановлення особистості злочинців.

Слідова картина характеризується й тим, що торгівля людьми транснаціонального характеру пов'язана із перетинанням державного кордону України. Для цього злочинці можуть використовувати підроблені документи, налагоджувати корупційні зв'язки із представниками уповноважених органів, перетинати кордон незаконно. Звісно, така діяльність не може проходити безслідно, а знаходить свій вираз у відповідній слідовій інформації.

Переміщення і переховування людини припускає багаторазові факти контактної взаємодії одягу злочинців і одягу потерпілих. У результаті такої взаємодії на одязі потерпілого часто залишаються мікроволокна одягу злочинців і навпаки. Обов'язково залишаться мікроволокна його одягу на тих предметах, з якими він вступав у контактну взаємодію: ліжко, де він лежав; оббивка крісла, де сидів; радіатор батареї, до якої був прикутий, тощо. Аналогічні сліди залишаться також у транспортному засобі, що використовувався для перевезення потерпілого.

Якщо для утримання, обмеження переміщення потерпілого застосовувалися наручники, мотузки і тому подібні засоби, на цих предметах залишаться клітини епітелію, кров потерпілого¹.

Отже, вчинення торгівлі людьми транснаціонального характеру знаходить свій вираз у наявності матеріальних та ідеальних слідів учинення злочину, а саме: слідів, пов'язаних із переміщенням (законним чи незаконним) через державний кордон (наприклад, відповідні

¹ Авраменко О. Л. Слідова картина як елемент криміналістичної характеристики викрадення людини / О. Л. Авраменко // Міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. за різними юридичними напрямками [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=769

документи); слідів укладення незаконної угоди стосовно жертви з її подальшим переміщенням через кордон (наприклад, журнали обліку відвідувань, записи секретарів організацій, що займаються працевлаштуванням громадян за кордоном, та ін.); слідів отримання винагороди за продаж людини (гроші, цінності, сліди пальців рук на них, мікрочастинки тощо); слідів, що залишилися на тілі людини внаслідок застосування фізичного насильства (тілесні ушкодження, сліди крові); широкого кола ідеальних слідів (показання потерпілих, свідків, підозрюваних, обвинувачених)¹, що в сукупності складають такий елемент криміналістичної характеристики як «слідова картина».

Н. Є. Філіпенко, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та кримінології ННПЕС Харківського національного університету внутрішніх справ

РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОХОРОНОЮ НАДР

Рассмотрен вопрос раскрытия преступлений, связанных с охраной недр, посредством оперативно-розыскных сил, средств и методов.

Згідно зі ст. 13 Конституції України земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону. Злочини у сфері надрокористування в Україні характеризуються постійним зростанням і високою латентністю. Рівень латентності цих злочинів доходить до 60 %. Це пояснюється недоліками в діяльності природоохоронних органів та судів. Кримінальна відповідальність за такі діяння передбачена ст. 240 КК України. У відповідності до неї

¹ Борідько О. А. Глобалізація світових процесів та уніфікація криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із торгівлею людьми / О. А. Борідько // Міжнародне співробітництво ОВС у боротьбі з транснаціональною злочинністю : тези доп. міжнар. наук-теорет. конф., Київ, 24 березня 2010 р. ; редкол. : М. Г. Вербенський, В. Я. Горбачевський, Є. М. Моїсєєв, О. М. Джуца та ін. – К. : КНУВС, 2010. – С. 45.

порушення встановлених правил охорони надр, якщо це створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля, а також незаконне видобування корисних копалин, крім загальнопоширених, караються штрафом до п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років. Ті самі діяння, вчинені на територіях та об'єктах природно-заповідного фонду або повторно, або якщо вони спричинили загибель людей, їх масове захворювання або інші тяжкі наслідки, караються обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією незаконно добутого і знарядь видобування.

Суспільна небезпечність злочину полягає в порушенні встановлених правил охорони надр, якщо це створює небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля. Розуміння надр як основного сировинного джерела матеріального виробництва не виключає визнання за ними, в кінцевому підсумку, екологічних пріоритетів. Злочинно на них впливаючи, особа своїми діями призводить до негативної зміни екологічну обстановку. Так, нераціональне використання надр може вплинути саме на надра та корисні копалини в них, на суміжні природні об'єкти води, землі, лісу, на здоров'я людини та її майно.

Загальна структура злочинності характеризується великою кількістю корисливих злочинів, питома вага яких складає майже три чверті. Компетенцією підрозділів ДСБЕЗ є протидія злочинам у сфері надрокористування, що становлять суспільно небезпечні діяння, посягають на їх цілісність і недоторканність. Враховуючи багатоманітність порушень правил охорони надр, розкриття названого виду злочинів ми будемо розглядати на прикладі незаконного видобування корисних копалин загальнодержавного значення.

Комплексні заходи розкриття злочинів, пов'язаних з охороною надр, розроблюються МВС, УМВС на підставі всебічного врахування місцевих умов та особливостей оперативної обстановки. Правильно оцінити позитивні або негативні зміни оперативної обстановки у видобутку благородних металів можна лише стосовно до конкретних умов, місця й часу. Однак є цілий ряд постійно діючих факторів, які неприпустимо ігнорувати в діяльності апаратів ДСБЕЗ. До них, зокрема, належать: характер розроблюваних родовищ благородних металів (їх види, відсоток вмісту металів у породі) і застосовані способи видобутку; віддаленість підприємств і виробничих ділянок від місць дислокації органів внутрішніх справ; суворі заговореності незаконного видобутку та обмежене коло осіб, які на ньому працюють;

особливий характер збуту благородних металів (незаконно добуті благородні метали у переважній більшості випадків не залишаються у місцях видобутку, а вивозяться за їхні межі). Тільки враховуючи ці та інші фактори, можна швидко та професійно розкрити злочини, пов'язані з охороною надр.

Розкриття злочинів, пов'язаних з охороною надр ґрунтується на системі заходів, які забезпечують швидке виявлення злочину, своєчасне прибуття слідчо-оперативної групи на місце події, активне проведення першочергових оперативно-розшукових заходів та невідкладних слідчих дій. У разі одержання повідомлення про вчинення злочинів, пов'язаних з охороною надр, необхідно вжити заходів щодо збереження обстановки й слідів на місці події (затримання всіх осіб, які перебувають у незаконній копальні (кар'єрі, шурфі) чи поблизу неї; збереження знарядь видобутку благородних металів; особистих речей осіб, що там працювали, тощо). Для охорони місця події й затримання злочинців по гарячих слідах на місце злочину направляються автотпатруль та постові, а також дільничний інспектор міліції. До місця події виїжджає слідчо-оперативна група в складі: оперативного працівника сектору БЕЗ, слідчого, дільничного інспектора міліції, на території якого вчинено злочин, експерта-криміналіста, оперативного працівника СКР, кінолога зі службово-розшуковою собакою. Після прибуття до місця події учасники слідчо-оперативної групи здійснюють першочергові оперативно-розшукові заходи за такими основними напрямками: проведення опитування осіб, які першими виявили незаконну копальню; виявлення осіб, яким відомі прикмети злодіїв або інші дані, що можуть сприяти встановленню злочинців та виявленню незаконно добутих благородних металів; переслідування злочинців по гарячих слідах; організація загороджувальних заходів; обстеження місцевості біля копальні; перевірка за оперативно-розшуковими обліками та справами; орієнтування органів внутрішніх справ (району, міста) про прикмети злочинців; орієнтування суміжних органів та органів внутрішніх справ на транспорті тощо.

На місці вчинення злочину оперативні працівники сектору БЕЗ, спільно зі слідчими та експертами-криміналістами, провадять обстеження копальні та визначають спосіб незаконного вибодутку благородних металів. Також приблизно з'ясовують термін, впродовж якого діє цей незаконний видобуток (наприклад, якщо копальня досить розроблена, має разгалужену систему коридорів, це свідчить про значний термін її експлуатації). Опитуючи очевидців та інших обізнаних осіб,

встановлюють, у якому напрямку злочинці могли зникнути або перебувають дотепер. Під час огляду необхідно також визначити, яке спеціальне обладнання є необхідним для проведення подібних робіт, які сліди могли залишитися на тілі та одязі злочинців.

Шляхом обстеження підходів до незаконної копальні чи кар'єру, споруд, розміщених поряд з ним, а також окремих ділянок прилеглої території виявляють сліди рук, взуття, транспортних засобів, залишені злочинцями. Залежно від характеру таких слідів встановлюються зріст, стать, вік людини, напрям руху транспорту тощо. Оперативний працівник, ознайомившись з обставинами вчинення злочину, самостійно або разом зі слідчим опитують тих, хто виявив злочин, інших осіб, яким може бути щось відомо про обставини його вчинення.

Переслідування злочинців по гарячих слідах можливе в разі, коли з моменту перебування осіб на видобутку минуло небагато часу та встановлено напрямок, в якому вони зникли. Для цього використовується допомога кінолога зі службово-розшуковою собакою. Інколи водночас з діями групи переслідування доцільно здійснювати загороджувальні заходи з метою перекрити шлях імовірного відходу злочинців. Стосовно цього, для ефективної організації пошуку злодіїв та незаконно отриманих благородних металів, спеціально розробляються і в разі потреби вводяться в дію типові схеми. Для перекриття шляхів відходу злочинців організуються оперативні заслони і засідки на дорогах, автобусних та залізничних станціях, пристанях, в аеропортах, на мостах, переправах. Оперативні групи на залізничних станціях, пристанях, в аеропортах та інших місцях провадять роботу біля камер схову ручної кладі, багажних приміщень, а також вивчають пасажирів, встановлюючи серед них злочинців за зовнішніми прикметами.

Під час огляду місця події, опитувань, оперуповноважений сектору БЕЗ встановлює ознаки благородних металів (пісок, грудочки, самородки тощо), які негайно повідомляються черговому органу внутрішніх справ для орієнтування.

Про злочин інформується особовий склад органу внутрішніх справ, на території обслуговування якого його вчинено. В інформації зазначаються відомості про місце знаходження незаконної копальні чи кар'єру, спосіб видобутку благородних металів, приблизна кількість сировини, що була отримана впродовж роботи злочинцями, приблизна кількість осіб, які могли працювати на видобутку, відому інформацію про злочинців тощо.

Отримавши інформацію, працівники сектору БЕЗ, за допомогою конфідентів і представників громадськості негайно перевіряють, де в останній час перебували мешканці обслуговуваної території, які стоять на обліку та розроблюються. Якщо злочинці використовували автотранспортні засоби, дільничні інспектори міліції, працівники ДАІ з'ясовують, яких мотоциклів та автомобілів у момент учинення злочину не було на місці їх звичайних стоянок, та перевіряють, куди і з якою метою виїжджали їх власники.

Якщо після вжиття першочергових оперативно-розшукових заходів злочин залишається нерозкритим, працівник сектору БЕЗ заводить оперативно-розшукову справу та здійснює такі оперативно-розшукові заходи.

О. В. Фунікова, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ТАКТИЦІ СЛІДЧИХ ДІЙ

Рассмотрена сущность информационного взаимодействия в тактике следственных действий, а также особенности применения психологического воздействия в процессе коммуникативного общения.

Ефективність розкриття та розслідування злочинів значною мірою залежить від успішності взаємодії учасників процесу. Ця взаємодія являє собою погоджену за цілями і завданнями, силами, засобами, місцем й часом діяльність у процесі встановлення істини в справі.

У криміналістиці інформаційна взаємодія розглядається як процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їхню взаємну обумовленість і зв'язок. Залежно від суб'єктів та об'єктів взаємодії виділяються два її види: безпосередня взаємодія, у результаті якої здійснюється вплив на особу, що вчинила злочин, або на інші особи; опосередкована взаємодія, при якій слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем.

Безпосередня взаємодія осіб, що беруть участь у справі, визнається метою її здійснення. У загальному вигляді безпосередня взаємодія

завжди спрямована на успішне проведення тієї або іншої слідчої дії. Однак різноманітність можливих слідчих ситуацій обумовлює різну функціональну спрямованість цього процесу. З огляду на те, що при безпосередній взаємодії джерелом криміналістичної інформації є людина, зміст цієї інформації можна розкрити тільки за допомогою певних логічних і психологічних прийомів. Спрямованістю й сполученням цих прийомів визначається ступінь психологічного впливу.

Твердження про те, що психологічний вплив завжди має місце в процесі безпосередньої інформаційної взаємодії, можна розглядати з погляду того, що основою безпосередньої взаємодії завжди є спілкування. Спілкування в широкому розумінні — це складний процес встановлення і розвитку контактів між індивідами, який включає в себе обмін інформацією, розроблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття та розуміння іншої людини. До структури спілкування входять комунікативна, інтерактивна та перцептивна складові.

Комунікативний процес у тактиці слідчих дій — обмін інформацією між учасниками процесу розслідування, метою якого є точне й повне засвоєння повідомлень, що містять певну інформацію, яка має значення по конкретній справі. У ролі відправника інформації завжди виступає слідчий або інша процесуальна особа, яка визначає предмет інформаційного обміну.

Безпосередній передачі інформації передують її кодування за допомогою певних символів та обрання відповідного каналу інформування шляхом використання відповідних засобів комунікативного процесу. Засобами комунікативного процесу спілкування є різноманітні знакові системи: перш за все, мова, пара- та екстралінгвістична системи знаків (інтонація, темп мови та ін.), кінетична система знаків (рухи, міміка, пантоміміка), система організації простору та часу комунікаційного процесу, а також система візуального спілкування. Психологічний вплив у межах комунікативної складової спілкування може справлятися як за допомогою системи мовних засобів, так і шляхом використання будь-яких інших зазначених експресивно-емоційних знакових систем (інтонація, міміка, пантоміміка й ін.).

У тактиці слідчих дій окреме місце відведене інтерактивній стороні спілкування, яка знаходить свій прояв у розробленні загальної стратегії взаємодії слідчого з іншими учасниками слідчої дії. Виділяють два загальних типи інтерактивної взаємодії сторін: кооперація (тобто безконфліктна ситуація взаємодії) та конкуренція (ситуація виникнення, розвитку та загострення конфлікту). Залежно

від зазначених ситуацій механізм психологічного впливу проявляється у різних формах: інформування, переконання або навіювання. Саме така обумовленість використання психологічного впливу передбачає застосування його конкретних методів та засобів.

Перцептивна складова інформаційної взаємодії в межах слідчої діяльності являє собою процес формування образу опонента, тобто виявлення його психологічних властивостей й особливостей поведінки за допомогою рефлексивного мислення. Вдале використання техніки рефлексивного мислення дозволяє розкрити психологічний зміст процесу взаєморозуміння, яке може бути досягнуте в процесі спілкування учасників слідчих дій.

Механізм та функціональна спрямованість психологічного впливу як засобу інформаційної взаємодії обумовлена й ситуацією розслідування, а саме: вплив на учасників кримінального процесу, які є безпосередніми носіями доказової й орієнтуючої інформації; вплив на інших учасників процесу розслідування злочину; психологічний вплив при розробці та проведенні тактичних операцій, тобто за межами певної процесуальної дії.

Від того, за допомогою яких знакових систем відбувається передача інформації, залежить ефективність процесу інформаційної взаємодії. Досліджено, що ступінь впливу інформації суттєво збільшується, якщо її одержувач користується не одним, а кількома органами чуття. Відповідно, чим більш різноманітними виявляються засоби та методи психологічного впливу в процесі передачі інформації, тим більшою стає ефективність процесу інформаційної взаємодії в цілому.

М. Л. Цимбал, кандидат юридичних наук, доцент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ЛІСОВИХ ПОЖЕЖ

Рассмотрена специфика осмотра места происшествия при расследовании лесных пожаров. Раскрыто понятие лесного пожара и подчеркнута необходимость приглашения специалистов на место происшествия.

Відомо, що основною природною небезпекою в Україні є лісові пожежі, які зумовлені порушеннями Правил пожежної безпеки в лісах

України, утверджених наказом Державного комітету лісового господарства України від 27.12.04 р. № 278 і зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 24.03.05 р. № 328/10608.

Постановою Верховної Ради України від 21.04.94 р. № 3853-ХІІ введено у цію Лісовий кодекс України, відповідно до якого власники лісів і постійні лісокористувачі повинні розробляти протипожежні заходи, спрямовані на захист лісів від пожеж.

Наведена нормативно-правова база для розкриття та розслідування враховує, що лісова пожежа є надзвичайною ситуацією, яка спричиняє людські жертви та завдає значні збитки державі.

Статистика, наведена в Національній доповіді «Про стан техногенної та природної безпеки в Україні в 2004–2009 роках»¹ показує, що за цей період в Україні сталося 28 784 лісові пожежі, площа знищених пожежами лісів склала 32 848 гектарів, а матеріальні збитки — майже 295,4 млн грн.

Аналіз ситуації в лісах, наведений в Інформаційній довідці Українського НДІ пожежної безпеки (Київ, 2010)² за останні роки, свідчить, що необережне поводження з вогнем туристів, мисливців, рибалок, грибників та інших осіб під час відвідування лісів є причиною 92–99 % випадків пожеж. Неконтрольоване випалювання сухої трави на сінокосах, пасовищах, також стерні на полях призводить до виникнення 2,9–4,6 % випадків лісових пожеж.

Причинами виникнення лісових пожеж є також джерела вогню техногенного характеру і обірвані лінії електропередач, залізничний та автомобільний транспорт, також пожежі на складах або інших об'єктах, розташовані у лісі чи біля нього. Також причинами пожеж можуть бути і злочинні дії осіб (навмисні та ненавмисні підпали).

Погодні умови є чинником, який сприяє або перешкоджає виникненню та поширенню пожежі. Так, виникненню багатьох пожеж сприяла й посуха, що настигла Україну в 2010 р.

Лісова пожежа є надзвичайною ситуацією природного характеру викликана чинниками природного характеру або людськими чинниками (вогнища, огарки, непогашені сірники). Згадані причини

¹ Аналіз пожеж у природних екосистемах та систем реактування на них. – Режим доступу: http://www.mns.gov.ua/fiies/prognocz/report/2010/2_3_2009.pdf від 09.09.2010 р.

² ІНФОРМАЦІЙНА ДОВІДКА про стан проблеми запобігання виникненню лісових пожеж і зменшення їх впливу на об'єкти підвищеної небезпеки, розташовані на території лісового фонду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://firesafety.at.ua/_ld/0/28_info_forest.pdf від 09.09.2010 р.

виникнення лісових пожеж можуть бути підставою для висунення версій про встановлення причини пожежі та її осередку як у ході огляду місця події, так і під час подальшого розслідування.

Як завжди, розслідування розпочинається з огляду місці події лісової пожежі, який має специфічні особливості, оскільки охоплюються великі території. Тому місце лісової пожежі слід оглядати за окремими ділянками, які поділяють на вузли, огляд яких дає можливість встановити деталі, тобто статична стадія огляду місця події може доповнюватись динамічною.

У ході огляду місця лісової пожежі необхідно встановити характер займання, бо від нього та складу лісу розрізняють верхові, низові та ґрунтові лісові пожежі.

На початку, будь-яка лісова пожежа є низовою, але з поривом вітру або з інших причин може перейти у верхову або ґрунтову (за наявності торфу) пожежу.

У зв'язку з цим слідчий повинен негайно запросити дані про силу і напрям вітру в найближчій метеостанції і лише потім приступити до огляду місця пожежі з участю спеціалістів і неодмінно лісничого.

В особливих випадках (радіоактивне забруднення) та у лісових масивах об'єктів підвищеної небезпеки (арсенали, бази і склади боєприпасів) існує загроза виникнення надзвичайної ситуації державного рівня. Огляд місця події слідчий проводить за участю спеціалістів різних галузей знань, фахівців Міністерства оборони, МНС, МВС, СБУ тощо. Місце події у такому разі оголошується зоною особливо-го режиму з обмеженим доступом сторонніх осіб.

На жаль, як видно з довідки Українського НДІ пожежної безпеки, не існує єдиного документа, узгодженого всіма відомствами (Державним комітетом лісового господарства України, Міністерством оборони та МНС), який визначив би порядок взаємодії між службами вказаних відомств.

Не дивлячись на відсутність узгодженого документа вказаних відомств, слідчий, відповідно до ст. 128 КПК України, залучає до проведення огляду місця лісової пожежі спеціалістів; отримані відомості в подальшому використовуються для об'єктивного встановлення осередку та причини лісової пожежі.

Враховуючи, що лісові пожежі є великою загрозою державній безпеці, життю та здоров'ю громадян, що потребує фундаментально-го вивчення криміналістичної характеристики цього злочину та нау-

кових розробок з проблем запобігання виникнення лісових пожеж, зменшення їх впливу на об'єкти підвищеної небезпеки та дослідження усіх обставин, пов'язаних з лісовою пожежею, встановленням причин пожежі, виявленні винних у її виникненні.

С. С. Чернявський, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії проблем запобігання та розкриття тяжких злочинів Національної академії внутрішніх справ

МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ШАХРАЙСТВА

Рассмотрены научные и практические основы формирования модели комплексной криминалистической методики расследования финансового мошенничества, а также перспективы разработки отдельных методик.

Методика розслідування — це правила діяльності слідчого, належне виконання яких сприяє вирішенню завдань кримінального судочинства з найменшими затратами сил, засобів і часу. Розслідування потребує узгодженого застосування цілого ряду методів практичної діяльності, що розробляються криміналістикою з використанням досягнень інших наук. Інколи ці методи мають цілком теоретичний характер, їх неможливо застосовувати при вирішенні конкретних завдань. Тому методики розслідування мають відповідати критеріям доступності для сприйняття, можливості застосування та практичної доцільності.

Проаналізувавши погляди вчених щодо підстав побудови та класифікації методик розслідування злочинів, зокрема у сфері економічної діяльності (В. П. Бахін, А. Ф. Волобуєв, О. Н. Колесніченко, Г. А. Матусовський, В. Ю. Шепітько та ін.), ми спробували узагальнити вихідні положення з розв'язання цієї проблеми¹.

По-перше, за ступенем спільності та рівнем конкретизації криміналістичних рекомендацій усі без винятку методики слід

¹ Чернявський С. С. Концептуальні засади комплексної методики розслідування фінансового шахрайства / С. С. Чернявський // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». – 2009. – № 4. – С. 177–183.

диференціювати на загальні (науковий рівень) та спеціальні (практичний рівень). Загальні положення забезпечують системність окремих методик, їх наукову обґрунтованість та взаємозв'язок.

По-друге, в основі розподілу спеціальних методик є криміналістична класифікація. Сформована в криміналістиці система методик традиційно визначається побудовою законодавства про кримінальну відповідальність. Водночас особливості злочинів, важливі з точки зору їх криміналістичної характеристики, використовуються для класифікації злочинів лише на найнижчому рівні — на рівні підвидів (різновидів). Деякі криміналістично однорідні види злочинів (приміром, шахрайство, фіктивне підприємництво та підробка документів) розміщені в різних розділах КК. Між тим, лише після пізнання цілісної слідової картини, що, тією чи іншою мірою, може містити відомості про ознаки різних злочинів, а також проведення початкових слідчих дій, слідчий може отримати доказову інформацію, достатню для відповідної кримінально-правової оцінки.

По-третє, прийнятими для практики є спеціальні методики, побудовані з урахуванням криміналістично значущих ознак. Як зазначає О. Н. Колесніченко, чим вище ступінь спільності, тим більш схематична і відповідно менш детальна методика. Практиків, натомість, цікавлять конкретні програми розслідування, що відображають особливості окремих різновидів злочинів певного виду¹.

Отже, найширшим напрямом формування методик розслідування економічних злочинів є їх систематизація залежно від сфери господарювання, способу вчинення злочину, характеристики предмета злочину, ознак злочинця тощо, на основі чого йдеться про певні технології (схеми) злочинної діяльності. Зазначене орієнтує криміналістичні дослідження на перехід від розподілу злочинів виключно на основі кримінально-правової класифікації до більш предметного рівня, з урахуванням ознак, що мають значення для розслідування. Саме на цих засадах побудовано комплексну методику розслідування фінансового шахрайства.

Під комплексною методикою розслідування слід розуміти систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо розслідування злочинів, об'єднаних на основі криміналістично значущих ознак. Комплексні методики зарекомендували себе у криміналістиці

¹ Колесніченко А. Н. Структура и содержание методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Колесніченко // Советская криминалистика : Методика расследования отдельных видов преступлений. – К., 1988. – С. 15.

(досить згадати «корисливо-насильницькі», «комп'ютерні», «податкові», «екологічні» злочини тощо).

Як підкреслює Г. А. Матусовський, сутність комплексних методик полягає в тому, що більша частина злочинів економічного спрямування є множиною діянь, що кваліфікуються за сукупністю економічних та інших, суміжних з ними злочинів. Практика розслідування свідчить, що у кримінальному середовищі складаються складні схеми злочинної діяльності. Це положення створює потребу розроблення загальних методико-криміналістичних рекомендацій з розслідування цих злочинів на основі їх узагальнених криміналістичних характеристик¹.

Результати вивчення кримінальних справ про фінансове шахрайство яскраво підтверджують цю тезу. Під час розслідування фінансового шахрайства перед слідчими виникає необхідність об'єднання методик розслідування злочинів у сфері господарської діяльності (статті 200, 202, 205, 207, 209, 218–222 КК України), проти власності (статті 190–192 КК України), у сфері службової діяльності (статті 364, 366 КК України), «комп'ютерних» злочинів (статті 361–363 КК України) та ін.²

Обґрунтовуючи доцільність комплексної методики розслідування фінансового шахрайства, виходимо з такого:

– в основі її створення — перетин групових, видових і внутрішньовидових методик розслідування корисливих посягань на власність, злочинів у сфері господарської діяльності та службових зловживань у фінансовій сфері, тобто різні за своїм об'єктом злочини, об'єднані у рамках певних технологій злочинної діяльності;

– предметом цієї методики є закономірності тієї частини злочинної діяльності, що пов'язана з фінансовими правовідносинами, а також спільними елементами механізму злочину (це, у свою чергу, визначає однотипність слідових картин і криміналістичних засобів їх дослідження);

– підставою для її розроблення є потреби практики, оскільки окремі ознаки злочинів тісно взаємозв'язані у процесі доказування, що визначає специфіку висунення й перевірки версій, планування розслідування, проведення окремих слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, їх комплексів тощо (скажімо, службові зловжи-

¹ Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ / Матусовский Г. А. – Харьков, 1999. – С. 377.

² Чернявський С. С. Фінансове шахрайство: методологічні засади розслідування: монографія / Чернявський С. С. – К., 2010. – С. 288.

вання працівників банку під час проведення кредитних операцій здебільшого є виявом їх співучасті у шахрайстві і тому доказування ознак злочину проти власності безпосередньо пов'язано з доказуванням службового злочину).

Окремі методики розслідування фінансового шахрайства сформовано з урахуванням таких засад: в основі їх створення — алгоритми проведення слідчих і процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів, а також їх комплексів (тактичних операцій), спрямованість і послідовність яких залежать від ситуацій розслідування; їх предмет обумовлений особливостями криміналістичної характеристики злочинів, а на їх спрямування впливає комплекс тактичних завдань, що потребують розв'язання.

Диференціація окремих методик розслідування фінансового шахрайства здійснюється за такими ознаками:

1) за сферою фінансової діяльності (галузевою ознакою):

– методика розслідування злочинів у сфері розподілу та використання бюджетних коштів (розслідування незаконного заволодіння бюджетними коштами, зокрема шляхом змови представників сфери бізнесу та службових осіб держави, шляхом незаконного відшкодування з бюджету податку на додану вартість тощо);

– у кредитно-банківській сфері (розслідування незаконного одержання кредиту, шахрайств, пов'язаних з використанням засобів доступу до банківських рахунків, шахрайств, учинених з використанням інших банківських операцій);

– у сфері страхування (розслідування шахрайств залежно від виду страхування, предмета страхової угоди, мети злочинних дій);

– у сфері діяльності небанківських кредитно-фінансових установ (розслідування шахрайств, учинених способом фінансової піраміди, шляхом залучення коштів громадян на будівництво житла та ін.);

– у сфері обігу цінних паперів та на фондовому ринку (розслідування шахрайств з цінними паперами залежно від категорії цінних паперів, а також етапів їхнього обігу);

– у сфері використання комп'ютерних мереж (розслідування шахрайств, що вчиняються з використанням мережі Інтернет або інших комп'ютерних мереж);

2) за кримінально-правовою ознакою:

– методика розслідування злочинів, спрямованих на заволодіння чужим майном (статті 190, 191, 222 КК України);

– розслідування злочинів, що є складовою способу їх підготовки, вчинення та приховування (статті 200, 202, 205, 207–209, 218–221, 357, 358, 361–363, 388 КК);

– розслідування злочинів, пов'язаних з корупційною діяльністю службових осіб (статті 364, 366–370 КК);

3) за іншими ознаками (за окремими різновидами фінансових правовідносин; залежно від технологій злочинної діяльності; від предмета злочинного посягання; від характеристик особи злочинця та потерпілого тощо).

Отже, об'єктивна потреба в узагальненні та впорядкуванні методичних рекомендацій з розслідування виявів фінансового шахрайства є передумовою створення комплексної криміналістичної методики. Об'єднані в єдиній системі ідеї і положення стають цілісною теоретичною концепцією. Запропонована нами модель комплексної криміналістичної методики розслідування фінансового шахрайства, що враховує вітчизняний та зарубіжний досвід протидії економічній злочинності, може бути взята за основу при проведенні подальших досліджень у галузі криміналістики.

Г. А. Черный, кандидат юридических наук, доцент кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ТЕРРОРИЗМА

Розглянуто типові елементи криміналістичної характеристики тероризму, встановлено кореляційні зв'язки між ними. Особливу увагу приділено питанням використання вищезгаданих елементів при організації і плануванні розслідування, а також при проведенні першочергових слідчих дій.

Одной из фундаментальных проблем формирования криминалистической характеристики терроризма является разработка не только понятийного аппарата, но и ее элементов.

Понятие терроризма определяется как политика и тактика террора, а террор (от лат. *terro* — страх, ужас) как политика устрашения, подавления политических противников насильственными средствами.

Уголовно-правовая составляющая элементов криминалистической характеристики терроризма предусмотрена непосредственно статьями 258; 258–1; 258–2, 258–3; 258–4 УК Украины.

Криминалистическая характеристика терроризма рассматривается как взаимосвязанная система сведений о криминалистически значимых признаках терроризма, отражающая закономерные связи между ними и служащая построению и проверке следственных версий для решения основных задач расследования.

Взаимосвязанная система сведений о криминалистически значимых признаках терроризма объединяет такие элементы как: 1) личность преступника; 2) способ приготовления и совершения преступления; 3) орудия совершения преступления; 4) следы преступления (типовая следовая картина); 5) место, время, обстановка совершения преступления; 6) личность потерпевшего.

Предложенный порядок размещения элементов не случаен, он отражает целесообразную последовательность рассмотрения, описания элементов и существующих корреляционных связей указанных элементов криминалистической характеристики преступлений рассматриваемой группы.

Рассматривая личность преступника, необходимо отметить, что акты терроризма совершают в основном относительно молодые люди в возрасте от 18 до 40 лет группой лиц.

Группы лиц можно классифицировать на: простые группы лиц; организованная группа; преступная организация.

Организованная группа и преступная организация, с одной стороны, могут быть в своей деятельности нацелены непосредственно на совершение террористических актов с целью нарушения общественной безопасности, запугивания населения, провокации военного конфликта, международного усложнения или с целью влияния на принятия решений или совершения либо несовершения действий органами государственной власти или органами местного самоуправления; с другой стороны, иметь в том числе и общекриминальную направленность, то есть совершать преступления против личности, имущественные и насильственно-имущественные преступления без указанных выше целей.

Кроме этого, указанные группы можно классифицировать: *по характеру действий* — совершающие одноразовые операции (террористический акт); ведущие регулярную, систематическую террористическую деятельность; *в зависимости от целей* — политические,

религиозные, националистические, национально-сепаратистские; по *территориальной принадлежности* — региональные, межрегиональные, международные.

К способам совершения преступления относят прежде всего совершение террористических актов с использованием: взрывных устройств или взрывчатых веществ; с применением биологического оружия; с применением огнестрельного и холодного оружия; с применением транспортных средств. Способы совершения террористических актов могут варьироваться и применяться в совокупности.

Характерной особенностью элементов данной криминалистической характеристики является отсутствие способов сокрытия совершения террористического акта, так как именно распространение информации о совершенном преступлении, его общедоступность и известность приводит к достижению целей терроризма в целом — посеять среди населения панику, страх, нарушить общественный порядок или принудить органы государственной власти к совершению (либо несовершению) определенных, необходимых для террористов действия.

Орудия совершения преступления непосредственно находятся в корреляционной зависимости со способом совершения террористического акта и типичными следами преступления (типовая следовая картина) и классифицируются на: *А* — *традиционные орудия совершения преступления*, т. е. — 1) огнестрельное и холодное оружие, в том числе и взрывные устройства; 2) предметы домашнего обихода; 3) транспортные средства; *Б* — *нетрадиционные орудия* — различного рода печатная продукция в виде плакатов, журналов, газет, листовок, CD- или DVD-дисков, а также использование телекоммуникационных систем.

Рассмотренные элементы криминалистической характеристики позволяют определить следующие направления расследования террористических актов на первоначальном этапе: выдвижение и проверку следственных версий; организацию раскрытия преступления по «горячим следам»; особенности тактики проведения таких первоначальных следственных действий как осмотр места происшествия, допрос различного круга процессуальных лиц (свидетелей, потерпевших, подозреваемых), назначение и проведение различного рода экспертиз.

Ю. М. Черноус, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної академії внутрішніх справ

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ

Рассмотрены актуальные вопросы международного сотрудничества в деятельности и расследовании преступлений, а именно выяснение его понятия и содержания.

Терміни «міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю», «міжнародне співробітництво у розслідуванні злочинів», «міжнародне співробітництво у сфері кримінального судочинства», «правова допомога у кримінальних справах» та інші тривалий час використовуються як у науковій літературі, практичній правоохоронній діяльності, так і публіцистиці, засобах масової інформації. Проте слід мати на увазі, що незважаючи на певну подібність, вони мають різне змістове навантаження, відрізняються між собою.

Ситуація ускладнюється тим, що в кримінально-процесуальному законодавстві питання міжнародного співробітництва не врегульовані, адже положення ст. 31 КПК України про те, що «порядок зносин судів, прокурорів, слідчих і органів дізнання з відповідними установами іноземних держав, а також порядок виконання взаємних доручень визначається законодавством України та міжнародними договорами України» нині недостатньо. Слушним є зауваження, що чинний КПК України не передбачає процесуального порядку реалізації багатьох положень, зазначених у міжнародних договорах, що істотно ускладнює їх процесуальне виконання на практиці, вибір і застосування відповідної норми¹.

Як свідчать результати досліджень, міжнародна договірна практика і внутрішнє законодавство України, регулюючи правові відносини з міжнародного співробітництва, оперують поняттями «надання (отримання) взаємної правової допомоги у кримінальних справах», «співробітництво у діяльності з розслідування злочинів», «співробітництво у боротьбі зі злочинністю» тощо.

¹ Смирнов М. Застосування іноземного кримінально-процесуального права при наданні взаємної правової допомоги по кримінальних справах / М. Смирнов // Підприємництво, господарство і право. – № 1. – 2004. – С. 109.

Проте слід зазначити про відсутність відповідних дефінітивних норм, які б закріпили «стрижневу» сутність даного поняття.

Згідно з прийнятим у науці міжнародного права визначенням, під міжнародним співробітництвом у боротьбі зі злочинністю розуміють співробітництво різних держав у боротьбі зі злочинними діяннями, суспільна безпека яких вимагає об'єднання зусиль декількох держав. До них належать міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру¹.

Останнім часом значно зросла міжнародна активність злочинності, безпека якої посилюється розмиванням кордонів держав, збільшенням їх прозорості, розширенням і взаємопроникненням економічних ринків, які раніше були закриті або суворо контролювались державами. Це обумовило виникнення нових, раніше невідомих форм злочинності, поглиблення її професіоналізації. У результаті змін у структурі торгівлі, фінансів та інформації злочинність не обмежується національними кордонами.

Аналіз сучасних тенденцій злочинності, а також відповідних міжнародно-правових договорів та національного законодавства, дозволяє зробити висновок, що нині міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю є складним системним явищем.

Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю можна визначити як врегульовану нормами міжнародного і внутрідержавного права діяльність із захисту інтересів особистості, суспільства, держави та світової спільноти від міжнародних злочинів та злочинів, які мають міжнародний характер.

Ця діяльність здійснюється шляхом прийняття узгоджених між країнами заходів з: 1) встановлення кримінальної караності певних суспільно-небезпечних діянь (криміналізації) та уніфікації на цій основі кримінального законодавства; 2) припинення злочинів, в тому числі тих, що готуються, застосовуючи в необхідних випадках оперативно-розшукові дії; 3) надання допомоги у розслідуванні кримінальних справ і здійсненні кримінального переслідування; 4) організації діяльності міжнародних судових органів, що пов'язана із розслідуванням міжнародних злочинів, здійсненням кримінального переслідування і покаранням осіб, винних у їх учиненні; забезпечення виконання кримінальних покарань; 5) постпенітенціарного впливу;

¹ Панов В. П. Международное уголовное право : учеб. пособие / В. П. Панов. – М. : ИНФРА-М, 1997. – С. 67.

б) надання професійної технічної допомоги і попередження злочинів¹.

Правове регулювання міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю має яскраво виражений міжсистемний та міжгалузевий характер. Це обумовлено тим, що зазначені напрями співробітництва регулюються міжнародними договорами, які є одним із джерел міжнародного права.

Разом з тим, правове регулювання міжнародного співробітництва в боротьбі зі злочинністю здійснюється законами та іншими нормативними правовими актами різних галузей іншої системи — внутрідержавного права, яке забезпечує фактичну реалізацію міжнародних зобов'язань на внутрідержавному рівні.

Вищевказане стосується і міжнародного співробітництва, пов'язаного із розслідуванням злочинів.

Адже захист прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку і суспільної безпеки, навколишнього середовища, конституційного устрою від найбільш суспільно небезпечних злочинних посягань здійснюється в межах заснованої на законі діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури, суду з розслідування, розгляду і вирішення кримінальних справ. Відповідно, кількісне зростання міжнародної злочинності визначає необхідність ефективнішої діяльності вищезазначених органів та реалізації основних завдань кримінального судочинства.

Адже відповідно до норм ратифікованих Україною міжнародних договорів, кримінально-процесуального законодавства, у справах про злочини міжнародного характеру без такого співробітництва неможливо забезпечити збирання доказів, які знаходяться за кордоном; здійснити кримінальне переслідування; забезпечити охорону прав і свобод людини у кримінальному судочинстві; відшкодувати завдану злочином шкоду.

Перераховані завдання досягаються в діяльності з розслідування злочинів органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

Тобто під час міжнародного співробітництва з розслідування злочинів може застосовуватися надання (отримання) взаємної правової допомоги у кримінальних справах (у вузькому розумінні), тобто виконання (або надання допомоги у проведенні) процесуальних дій на

¹ Волеводз А. Г. Правовое регулирование новых направлений международного сотрудничества в сфере уголовного процесса / А. Г. Волеводз. – М. : ООО Издательство «Юрлитинформ», 2002. – С. 35–41.

території іноземної держави: проведення слідчих дій, вручення документів, передача предметів, надання документів і виконання інших процесуальних дій; представництво і захист інтересів власних громадян на території іноземної держави.

Слід додати й про можливості проведення видачі (екстрадиції) осіб (підозрюваних, обвинувачених, підсудних); передачі засуджених осіб у країну свого громадянства; здійснення кримінального переслідування за клопотанням іноземної держави; передачі юрисдикції по кримінальних судах (передачі кримінального судочинства); створення спільних слідчих груп; виконання вироків та інших процесуальних рішень по кримінальних справах (наприклад, у частині, що стосується цивільного позову)¹; обміну інформацією, що стосується правових питань, стану боротьби зі злочинністю і співробітництва з окремих питань; розшуку осіб (проводиться з метою притягнення до відповідальності, забезпечення видачі або приведення вироку до виконання); забезпечення захисту прав і свобод громадян однієї держави під час здійснення кримінального судочинства в іншій країні; проведення інших скоординованих заходів з попередження, припинення, розкриття і розслідування злочинів; спільного вивчення причин та інших проблем злочинності, а також обміну досвідом роботи поліцейських, експертних підрозділів та ін.

І. С. Чумак, аспірант кафедри кримінального процесу Національного університету «Одеська юридична академія»

ДЕЯКІ ТИПОВІ СПОСОБИ РЕЙДЕРСЬКОГО ЗАХОПЛЕННЯ

Представлены типичные способы рейдерского захвата предприятий. При этом выделены типичные процедуры такого захвата.

Постановка проблеми. Дослідженню особливостей рейдерського захоплення підприємств приділялася увага вчених різних галузей права, але, на нашу думку, на сьогоднішній день недостатньо розглянуті криміналістичні особливості механізму і типових способів рейдерських захоплень підприємств, що негативно впливає на результативність протидії зазначеній категорії злочинної діяльності.

¹ Смирнов М. Поняття і сучасний стан інституту взаємної правової допомоги по кримінальних справах / М. Смирнов // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 2. – С. 118.

Аналіз останніх досягнень і публікацій. Результати дослідження ґрунтуються на роботах О. Астахова, М. Іонцева, П. Сичева, М. Сергєєва й інших авторів.

Метою дослідження є дослідження механізму і типових способів рейдерських захоплень підприємств.

Дослідження проблеми. Про кримінальний характер рейдерства свідчить механізм захоплення підприємств, який охоплює визначені, типові для такого захоплення процедури.

Враховуючи результати аналізу матеріалів практики і думок окремих учених¹, можна виокремити типові процедури такого захоплення: розвідка, оцінка захисту компанії-жертви, розробка схеми захоплення підприємства, здійснення захоплення.

При цьому типові дії рейдерів із захоплення чужої власності можуть виглядати таким чином:

1. Визначення мети для рейдерського захоплення.
2. Збір інформації про підприємство:
 - вартість основних фондів;
 - наявність заборгованості;
 - офіційні дані про засновників і розподілення між ними долі участі;
 - стан захищеності, у тому числі внутрішньо об'єктового режиму;
 - уразливі в правовому відношенні елементи функціонування, у тому числі податкові і економічні правопорушення, що мали місце в процесі господарської діяльності;
 - рух грошових коштів по рахунках;
 - способи отримання грошей готівкою;
 - партнери і контрагенти;
 - відомості особистого характеру про акціонерів, керівників, головного бухгалтера.

3. Здійснення захоплення:

¹ Ганихин А. А. Легализация (отмывание) имущества, приобретенного преступным путем: финансово-экономический и уголовно-правовой аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / А. А. Ганихин. – Екатеринбург, 2003. – С. 12; Гриб В. Г. Организованная преступность и средства массовой информации / В. Г. Гриб, А. В. Макиенко. – М., 1999. – С. 101; Ивлиев Д. Корпоративные захваты и поглощения / Д. Ивлиев // ЭЖ-Юрист. – 2004. – № 18; Клейменов И. М. Легализация организованной преступности / И. М. Клейменов // Новые криминальные реалии и реагирование на них. – М., 2005. – С. 7–10; Осипенко О. В. Защита компании от недружественного поглощения и корпоративного шантажа / О. В. Осипенко. – М., 2005. – С. 31–35; Паскаль Т. PR-технологии в войнах за предприятия / Т. Паскаль // Советник. – 2006. – № 1. – С. 31.

- здобуття незаконним шляхом у контролюючих, реєстраційних і податкових органах документів про підприємство, акції, майно та ін.;
- розміщення в ЗМІ «замовлених» статей негативного характеру про підприємства і його співробітників;
- ініціація необґрунтованих перевірок контролюючими органами або порушення відносно керівників підприємства кримінальних справ з метою здійснення на них тиску;
- реєстрація підставних фірм («фірм-прокладок») для подальшого оформлення на них продажу і перепродажу захопленого підприємства і його майна;
- виготовлення підробленої печатки підприємства;
- підроблення договору купівлі-продажу акцій і зміна реєстратора;
- виготовлення підроблених документів про позачергові збори акціонерів, переобрання ради директорів, зміну керівника і передача таких документів у податкові органи;
- підроблення судового рішення про арешт майна підприємства і реалізація цього рішення;
- примушення дрібних акціонерів під загрозою або іншими способами всупереч їх волі до продажу акцій;
- проведення, порушуючи встановлену процедуру, загальних зборів акціонерів, де обираються «паралельні» органи управління товариством і керівники, які надалі при внесенні змін до єдиного державного реєстру юридичних осіб можуть здійснити заходи по відчуженню майна підприємства;
- здобуття контролю над боргами підприємства шляхом їх купки або у результаті переуступки прав вимоги, що дає можливість при пред'явленні вимог про погашення боргів ініціювати у встановленому порядку накладення арешту на активи підприємства;
- відкриття в асоційованому з рейдерами банку додаткового рахунка підприємства і переказ на нього грошових коштів з інших рахунків цього підприємства;
- розпродаж майна підприємства або продаж підприємства в цілому фізичним і юридичним особам, необізнаним про злочинний характер його відчуження («добросовісному набувачу»).

Аналіз матеріалів практики дозволяє виокремити такі етапи захоплення підприємства:

1. Будь-який рейдер, готуючись до захоплення (або до захисту від нього), збирає про об'єкт (або про передбачуваних опонентів) усі можливі відомості. Це інформація про засновників, акціонерів, керівників, головного бухгалтера підприємства. Аналізуються зв'язки,

контакти, коло спілкування, ділові і особові характеристики, інтереси. Виявляються ознаки економічних порушень, адміністративних правопорушень, вчинених у ході діяльності компанії.

2. Отримання правовстановлюючих документів компанії, дані реєстру акціонерів, документів про найбільш ліквідне майно (будівлі і тому подібне).

3. Виготовлення печатки товариства.

4. Зміна органів управління у товаристві шляхом складання «протоколу зборів акціонерів (учасників)».

5. «Підписання» сфальсифікованого договору купівлі-продажу акцій (долі).

6. Укладення договору на ведення реєстру акціонерів. Підготовка системи ведення реєстру компанії і передача її новому реєстроотримувачу.

7. Подача документів про зміну генерального директора в компанії, про зміну складу учасників товариства, реєстрація змін.

8. Укладення договору з приватним охоронним підприємством і силове захоплення підприємства за допомогою співробітників охоронної структури.

9. Відкриття рахунка компанії-мети у дружньому банку.

10. Виведення активів товариства шляхом продажу найбільш ліквідного майна (будівлі і тому подібне).

11. Продаж акцій (долі) у статутному капіталі товариства «добросовісним» набувальникам.

12. Ухвалення рішення про ліквідацію товариства, про приєднання товариства до іншого товариства.

С. П. Чумак, асистент кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія»

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЩО ВИНΙΚАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ФАКТІВ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ВИБОРІВ

Определены типовые следственные ситуации, возникающие при расследовании фактов фальсификации выборов.

Постановка проблеми. Питанням типових слідчих ситуацій, приділялася увага багатьох учених, але, на нашу думку, до теперішнього

часу недостатньо визначено типові слідчі ситуації, що виникають при розслідуванні фактів фальсифікації виборів, що негативно впливає на процес протидії означеній категорії злочинної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати дослідження ґрунтуються на працях С. В. Большакова, В. І. Васильєва, О. Е. Кутафіна, В. І. Лисенко, В. М. Уварова та інших авторів.

Метою статті є визначення типових слідчих ситуацій, що виникають при розслідуванні фактів фальсифікації виборів.

Дослідження проблеми. Після порушення кримінальної справи за фактом порушення виборчих прав громадян необхідно невідкладно приступити до розслідування, щоб не дати можливості винним особам приховати сліди злочину, знищити важливі документи.

Підставами для порушення даної категорії кримінальних справ в більшості випадків є безпосереднє виявлення порушень виборчих прав громадян. Аналіз практики проведення виборів показує, що порушення виборчих прав громадян відбуваються, як правило: 1) в ході підготовки до проведення виборів при: а) формуванні виборчих комісій; б) збиранні підписів на підтримку кандидатів, що висуваються; в) проведенні передвиборчої агітації; г) фінансуванні виборів; 2) у стадії підрахунку голосів виборців і встановлення результатів виборів. Залежно від стадії виборчого процесу розрізняють типові слідчі ситуації: а) порушення виборчих прав сталося у стадії формування виборчих комісій; б) порушення виборчих прав сталося у стадії збирання підписів; в) порушення виборчих прав сталося у процесі передвиборчої агітації; г) порушення виборчих прав сталося у процесі фінансування виборів; д) порушення виборчих прав сталося у стадії підрахунку голосів виборців і встановленні результатів виборів.

Залежно від ініціативи розслідування виникають певні типові слідчі ситуації. Слідчі ситуації розрізняються залежно від категорії громадян, які звернулися зі скаргами на порушення виборчих прав. З такими скаргами найчастіше звертаються такі категорії громадян:

1. Кандидати на виборчі посади, які не пройшли до органу представницької або виконавчої державної влади, як такі, що не отримали необхідної кількості голосів.

2. Довірені особи кандидатів.

3. Спостерігачі — особи, призначені при проведенні виборів кандидатом, виборчим об'єднанням, виборчим блоком, створеним і зареєстрованим на відповідному виборам рівні.

4. Підставами для реагування правоохоронних органів можуть стати критичні публікації в пресі, які при перевірці отримали підтвердження. Крім того, слід практикувати проведення спеціалізованих прокурорських перевірок, які виявлятимуть у тому числі і кримінально карані порушення виборчих прав громадян.

При розслідуванні злочинів, що порушують виборчі права громадян на первісному і подальшому етапах слідчої діяльності, можуть виникати й інші слідчі ситуації, наприклад:

1. Наявність аргументованих відомостей про те, що перешкодило здійсненню громадянином своїх виборчих прав, що вже відбулося.

2. Наявність аргументованих відомостей про факт того, що перешкодило роботі виборчих комісій, який уже відбувся.

3. Наявність заяв конкретних осіб про їх підкуп, оману, вживання насильства або загрози його вживання.

4. Наявність відомостей про те, що перешкодило здійсненню громадянином своїх виборчих прав або перешкодило роботі виборчих комісій особою, з використанням свого службового положення.

5. Наявність аргументованих відомостей про факт, що відбувся, свідомо неправильного підрахунку голосів або свідомо неправильного встановлення результатів виборів.

6. Наявність аргументованих відомостей про порушення таємниці голосування.

На початковому етапі розслідування слідчі версії, перш за все, висуваються для встановлення того, чи дійсно мало місце порушення виборчих прав. Найбільш характерними при цьому є такі версії:

1) член виборчої комісії, ініціативної групи або комісії з проведення референдуму вчинив дії, які спричинили неправильний підрахунок голосів або неправильне встановлення результатів виборів, свідомо знаючи про наслідки; 2) член виборчої комісії, ініціативної групи або комісії з проведення референдуму вчинив дії, що спричинили за собою неправильний підрахунок голосів або неправильне встановлення результатів виборів, але з необережності або неухважності; 3) член виборчої комісії, ініціативної групи або комісії з проведення референдуму виконав службові дії на користь певного кандидата і отримав за це винагороду; 4) член виборчої комісії, ініціативної групи або комісії з проведення референдуму не виконував жодних дій на користь певного кандидата.

Методом організації розслідування виступає планування дій слідчого, а логічною основою планування служать саме криміналістичні версії. Версія вказує на наявність і пояснює походження цих фактів, явищ, їх зміст і зв'язок між собою, служить цілям встановлення істини у справі¹.

Попередня логічна обробка висунутих версій складається з декількох стадій і полягає в тому, що слідчий: а) виводить логічні (уявні) наслідки з кожної версії, визначає, які сліди повинні або можуть бути виявлені в тому випадку, якщо дана слідча версія відповідає дійсності; б) продумує конкретні слідчі дії і організовує інші заходи, які допоможуть переконатися в існуванні (або неіснуванні) виведених у думках наслідків і слідів, забезпечити їх фіксацію і перевірку; в) визначає послідовність, терміни і місце проведення запланованих дій².

Висунуті версії визначають черговість і комбінацію слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що забезпечують перевірку вихідної інформації і здобуття доказів.

При плануванні розслідування необхідно виходити з першочерговості встановлення фактів, які прямо або побічно свідчать про можливість порушення виборчих прав громадян або фальсифікацію результатів виборів: а) спостереження фактів зустрічей, телефонних переговорів члена виборчої комісії або посадової особи з представниками тих структур, які зацікавлені в результатах виборів; б) виявлення матеріально-фіксованих наслідків підкупу громадян; в) виявлення свідків проведення незаконної передвиборної агітації; г) встановлення місця зберігання виборчої документації; г) виявлення причетності до неправильного підрахунку голосів або неправильного встановлення результатів виборів конкретних членів виборчої комісії³. Перевірка вказаних документів і достовірності даних, в них викладених, дозволяють на початковому етапі висунути версію про винність конкретної особи в скоєнні злочину, що порушує виборчі права громадян.

¹ Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов / под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФА•М, 1999. – С. 472–474.

² Арцишевский Г. В. Выдвижение и проверка следственных версий / Г. В. Арцишевский Г. В. – М. : Юрид. лит., 1978. С. 65.

³ Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов / под ред. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА-ИНФА•М, 1999. – С. 472–474.

В. В. Шаповалов, доктор фармацевтичних наук, перший заступник начальника СУ ГУМВС України в Харківській області

СУДОВО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН НА КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСАДАХ

Рассмотрены подходы к судебно-фармацевтическому изучению преступлений, связанных с незаконным оборотом психоактивных веществ.

Президентом України В. Януковичем (01.07.2010 р., м. Київ) проведена вже друга нарада з керівниками правоохоронних та інших державних органів з питань протидії наркозлочинності, наслідками чого є поширення наркоманії, токсикоманії і ВІЛ/СНІДу, на якій були надані доручення керівнику Адміністрації Президента України, Генеральному прокурору України і Міністру внутрішніх справ України — визначити і розробити систему ефективної боротьби із наркобізнесом. Крім того, глава держави загострив увагу на ситуації із закупівлею лікарських засобів, що містять у своєму складі наркотичні засоби: «...Це насамперед спрямовано на те, щоб усунути фірми-посередники, які сьогодні працюють на цьому ринку, дуже часто не маючи для цього ніяких прав. Про яку ефективну роботу правоохоронних органів можна казати, якщо через Інтернет-магазини можна придбати увесь асортимент наркотичних засобів? Міністерство охорони здоров'я цим питанням займається незадовільно...»¹.

Під головуванням Прем'єр-міністра України М. Азарова відбулося розширене засідання Уряду (23.06.2010 р., м. Київ), в якому взяв участь Президент України В. Янукович, голова Верховної Ради В. Литвин, міністри, голови облдержадміністрацій, керівники парламентських комітетів і фракцій. Засідання склалося з двох частин: на першій — проаналізовано дії Уряду, оцінено досягнення, окреслено подальші кроки, спрямовані на реалізацію економічних і соціальних перетворень у державі. За підсумками ухвалено рішення про виконання Програми економічних реформ України на 2010–2014 роки

¹ Прес-служба Президента України Віктора Януковича. Президент України проводить боротьбу з незаконним обігом наркотиків на якісно новий рівень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17535.html> ; Янукович В. Все, що ми обіцяли народу, маємо втілити в життя / В. Янукович // Урядовий кур'єр. – № 114. – 24 червня 2010 р. – С. 1–4.

«Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада». Затверджено план першочергових заходів з провадження основних положень Програми на 2010 р. Під час другої частини засідання було ухвалено ряд проектів нормативних актів. У своєму виступі Президент України В. Янукович наголосив на тому, що необхідно провадження економічних реформ, розробка програми розвитку депресивних регіонів, активізація співпраці між центральними органами влади і регіонами та закликав усі гілки влади до максимальної скоординованості дій: «... Міністри, фахівці, вчені повинні доповідати суспільству про зроблене. Дуже важливо долучати до цієї роботи громадськість ...»¹. Виконуючи наголошені Президентом України на нараді пропозиції (31.05.2010 р., м. Київ), прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 31.05.2010 р. за № 373 «Про внесення змін до переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів», а на засіданні Кабінету Міністрів України наголошено про необхідність утворення Державного комітету України з питань контролю за наркотиками, про що було прийнято відповідну постанову². Тому МОЗ України і МВС України розробляють концепцію реалізації державної політики у сфері протидії поширенню наркоманії, боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів, отруйних і сильнодіючих лікарських засобів на 2011–2015 роки. У продовження цієї важливої роботи 19.11.2010 р. на базі ГУМВС України в Харківській області пропонується з молодими слідчими, оперативними працівниками, службами БНОН, УКР, ДІМ, ВКМСД та експертами НДЕКЦ проведення VII Міжнародної науково-практичної конференції «Судова фармація, доказова фармація та фармацевтичне законодавство, як складові фармацевтичного права у програмі реалізації державної політики у сфері боротьби зі злочинністю та порушенням правил обігу психоактивних речовин на 2011–2017 роки « при підтримці керівництва МВС України, МОЗ України, Харківської державної обласної адміністрації, Харківської обласної ради, спільно з Національним фармацевтичним університетом, Національною юридичною академією імені Ярослава Мудрого та ГУ МНС в Харківській області. Це сприятиме удосконаленню взаємодії слідчих зі службами УБНОН, УБОЗ, УКР, УГБ, ДАІ, ВКМСН та ГУ МЧС в області у ході проведення:

¹ Янукович В. Все, що ми обіцяли народу, маємо втілити в життя / В. Янукович // Урядовий кур'єр. – № 114. – 24 червня 2010 р. – С. 114.

² Азаров М. Всі рішення приймаються з урахуванням інтересів суспільства / М. Азаров // Урядовий кур'єр. – № 114. – 24 червня 2010 р. – С. 4.

оперативних закупок; контрольованих поставок; огляду місця події слідчими, які спеціалізуються на розслідуванні злочинів по лінії служби БНОН із залученням експертів-криміналістів НДЕКЦ для якісного, повного і всебічного огляду місця події із застосуванням відео- та фотозйомки, проведенням дактилокопіювання, вилученням речових доказів (лікарських засобів, хімічного обладнання, грошей, шприців тощо), які мають значення по справі; судово-фармацевтичного обстеження речових доказів; судово-медичного і судово-наркологічного, а в деяких випадках і судово-психіатричного освідчення злочинців, які затримані співробітниками дізнання після скоєння злочину із ознаками ст. 305–321 КК України. З метою протидії наркозлочинності та виконання завдань кримінального судочинства щодо осіб, діяльність яких пов'язана з незаконним обігом психоактивних речовин (далі — ПАР), що створює безпосередню загрозу генофонду нації, забезпеченню правопорядку та на виконання завдань, поставлених МВС України, проводиться судово-фармацевтичний моніторинг стану розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом ПАР, запропоновуються організаційні та практичні заходи, спрямовані на удосконалення взаємодії слідчих з оперативними працівниками служб органу дізнання щодо покращення стану слідчо-оперативної і судово-експертної діяльності¹.

Так, за шість місяців 2010 р., у порівнянні з аналогічним періодом 2009 р., зареєстровано 158 483 споживачів ПАР (динаміка зменшення — 7,2 %), найбільше зареєстровано споживачів ПАР в АР Крим — 9 284 (–1,3 %), Дніпропетровській — 19 804 (–10,2 %), Донецькій — 15 602 (динаміка збільшення, +0,1 %), Запорізькій — 8 563 (+1,6 %), Луганській — 16 109 (+3,1 %), Одеській — 11 798 (–25,4 %), Харківській — 5 849 (–2,5 %) областях, м. Києві — 11 294 (–3,1 %); найменше зареєстровано споживачів ПАР у Волинській — 1 749 (–6,0 %), Закарпатській — 838 (–3,0 %), Рівненській — 1 885 (–13,7 %), Тернопільській — 1 635 (–15,9 %) та Чернівецькій — 1 614 (–2,1 %)

¹ Керівництво з розслідування злочинів : наук.-практ. посібник / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітько. – Х. : Одисей, 2010. – 960 с. ; Фармацевтичне право в наркології / під ред. В. О. Шаповалової, І. К. Сосіна, В. В. Шаповалова. – Х. : Факт, 2004. – 800 с. ; Фармацевтичне право у безпечному самолікуванні: лікарські засоби, що відпускаються без рецепта лікаря. – Х. : Факт, 2005. – 800 с. ; Шаповалов В. В. Стан судово-фармацевтичного забезпечення розслідування кримінальних справ, пов'язаних із незаконним обігом психоактивних речовин / В. В. Шаповалов // Право України. – 2010. – № 8. – С. 153–161 ; Шепітько В. Ю. Справочник следователя / В. Ю. Шепітько. – Х. : Одисей, 2010. – 200 с.

областях. Виявлено 28 654 злочинів, пов'язаних із незаконним обігом ПАР (–8,3 %), найбільше: АР Крим — 1 756 (+0,5 %), Дніпропетровська — 2 831 (–5,0 %), Донецька — 2 516 (–9,2 %), Запорізька — 1 672 (–9,2 %), Луганська — 2 841 (+0,8 %), Одеська — 1 627 (–9,1 %), Полтавська — 1 031 (–23,0 %), Харківська — 1 885 (–10,6 %) та м. Київ — 1 959 (–2,8 %); із них скоєно тяжких та особливо тяжких злочинів 11 554 (–3,0 %), питома вага складає 40,3 %; виявлено 18 ОЗГ; збут (ст. 307 КК України) — 10 162 (–1,8 %), що складає 35,5 % від усіх злочинів. Основними причинами та умовами, що сприяють учиненню злочинів зазначеної категорії, залишаються низька правосвідомість громадян, недостатня соціально-економічна, юридична і медико-фармацевтична захищеність, які в сукупності призводять до збільшення випадків уживання ПАР серед населення і молоді і, як наслідок, до збільшення осіб, що займаються незаконним обігом і насамперед виготовленням, зберіганням і збутом ПАР з метою отримання матеріальної винагороди. На жаль, слід відмітити, що Україна знаходиться на четвертому місці за кількістю звернень до Європейського суду серед країн, що ратифікували 17.07.1997 р. Конвенцію «Про захист прав людини і основоположних свобод» як складової частини конституційної політики України щодо захисту прав і свобод, життя і здоров'я людини і громадянина. Це свідчить, з одного боку, про те, що зростає рівень правової культури і правосвідомості громадян, а з другого боку — про слабкість судової системи у справедливому, повному і об'єктивному розгляді спорів про право¹. Це вимагає підняття професійного рівня оперативних працівників, експертів (криміналістів, судових лікарів, психіатрів, провізорів і наркологів) і слідчих та викликає необхідність проведення реформування МВС України в цілому і досудового слідства зокрема. У зв'язку з невизначеністю до теперішнього часу статусу слідчого та з урахуванням потреби в оновленні і реформуванні системи досудового слідства в системі МВС України необхідно створення слідчого комітету (далі — СК) при МВС України. Емпіричні дослідження (було проанкетовано 56,0 % слідчих та керівників слідчих підрозділів України), які проведено ГСУ МВС України вказують на те, що 35,0 % слідчих не задоволені умовами роботи, в основному це стосується: навантаження, яке в державі у два та більше разів

¹ Тацій В. Я. Права людини і громадянина як підґрунтя вдосконалення законодавства України / В. Я. Тацій // Проблеми законності: респ. міжвідом. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Національна юридична академія України, 2009. – Вип. 100. – С. 6–17.

перевищує науково обґрунтовані норми; ненормованого робочого часу (20,0%), недостатнього матеріально-технічного та фінансового забезпечення (90,0 %), неналежних соціально-побутових умов (16,0 %). Відмічено, що за останні роки (зі змінами в КК України і КПК України) значно зросли психологічне навантаження на слідчих, трудомісткість і складність розслідування кримінальних справ, оскільки злочинність набуває професійного і організованого характеру. Розширення прав підозрюваного (обвинуваченого), ускладнення при порушенні кримінальних справ, обранні запобіжних заходів, підвищення вимоги прокурорів і суддів по виконанню вимог Конституції України і КПК України тощо ускладнюють роботу слідчих. Стаж роботи (59,0 %) слідчих складає до 5 років, має місце значне омолодження кадрів та відповідне «розмиванням» кадрового ядра, що послаблює набуття відповідного досвіду молодими слідчими, у 40,0 % яких виникало бажання про звільнення із органів внутрішніх справ. Крім того, на думку 65,0 % респондентів (керівників), не сприяє ефективності слідчої діяльності гендерне співвідношення в слідчих підрозділах (в деяких від 5 до 10 жінок-слідчих знаходяться у декретних відпустках), воно повинно становити співвідношення 80,0 % (чоловіки) до 20,0 % (жінки). Тому, на наш погляд, на першому етапі було б доцільно розробити нормативні документи, які регламентували діяльність слідчих підрозділів ОВС при підпорядкуванні їх по вертикалі до начальника створеного СУ СК при ГУМВС в області, який у свою чергу залишався б заступником начальника ГУМВС в області. Таким чином, слідчих в міськрайвідділах (МРВ) вивести з організаційного підпорядкування начальників органів дізнання, якими є начальники МРВ. Це у свою чергу дозволить уникнути фінансової (заохочення, надбавки до заробітної плати), соціальної (житло) та професійної (заняття та ін.) залежності від органу дізнання (залучення до охорони громадського порядку, формального відношення до доручень слідчих, тиску на передчасне виставлення статистичних карток Ф. 1, Ф. 4, Ф. 1. 1, Ф. 3 на розкриття злочинів та ін.). При цьому з метою удосконалення організації системи досудового слідства надати начальникові СУ СК при ГУМВС в області право самостійного вирішення кадрових та фінансових питань, перерозподіливши в ГУМВС України в Харківській області штатну чисельність Управління кадрового забезпечення та Управління фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку, передавши частину управлінського апарату. Крім того, це надасть можливість маневрувати штатною чисельністю слідчих не за адміністративним розподілом районів області, а з урахуванням на-

вантаження, таким чином скоротити до мінімуму некомплект особового складу, значно покращити якісний склад співробітників. Наприклад, на посаду слідчого може бути призначений громадянин України, не молодший 25 років, який має вищу юридичну освіту і стаж служби на різних посадах в МВС України не менш ніж 2 роки, має звання «лейтенант юстиції». Створення СК при МВС України передбачає: за рахунок перерозподілу штатної чисельності створити кадровий апарат, фінансово-бухгалтерську службу; призначати слідчих на посади, закріплені рахуються за співробітниками, які знаходяться у відпустках по догляду за дитиною; службу в органах слідства враховувати рік за півтора, виплачувати усі 100 % надбавки, створити колегію слідчого комітету, призначаючи на посаду слідчого МВ-РВ, збільшення звань за посадами, наприклад: слідчий (капітан міліції) — майор юстиції, старший слідчий в ОВС (підполковник міліції) — полковник юстиції, начальник СУ СК в області (полковник міліції) — генерал-лейтенант юстиції; перший заступник начальника СУ СК в області (полковник міліції) — генерал-майор юстиції; надати можливість начальникам СУ СК в областях присвоювати звання до підполковника юстиції, начальнику СК при МВС України — до полковника юстиції. У зв'язку з цим начальник СУ СК при ГУМВС в області буде мати право самостійно вирішувати питання про призначення або звільнення слідчих та керівників підпорядкованих підрозділів, присвоювати спеціальні звання до підполковника юстиції. Начальника СУ СК при ГУМВС в області призначати на посаду не за поданням начальників ГУМВС в області, а безпосередньо за поданням начальника СК при МВС України — першого заступника Міністра внутрішніх справ України. Створення СК при МВС України сприятиме підвищенню якості досудового слідства, що у свою чергу приведе не тільки до зменшення скарг громадян (в рік надходить більш, ніж 1 млн) на дії не тільки слідчих, а й на дії співробітників органу дізнання, які фіксують злочини (вбивства, грабежі, крадіжки, зґвалтування, збут наркотичних засобів та ін.), затримують злочинців, опитують свідків, потерпілих, вилучають речові докази та передають матеріали в подальшому слідчому, який порушує кримінальну справу та виконує необхідні слідчі дії, які передбачені КПК України, а й до зменшення кримінальних справ, які направляються судами і прокурорами на додаткове розслідування (2008 р. — 6 297; 2009 р. — 6 062) та призупиняються за частинами 1, 2 і 3 ст. 206 КПК України. А це потребує в якості законодавчої ініціативи внести пропозицію щодо

доповнень до Конституції України (розділ «Досудове слідство»), розширення повноважень і відповідальності слідчого (статті 114, 118 та ін. КПК України) та ряду нових норм до КПК України (щоб виключити фальшування доказів з боку органу дізнання, слідчого і експерта, наприклад, вручати потерпілому і обвинуваченому засвідченої копії опису матеріалів кримінальної справи тощо); прийняття Закону України «Про досудове слідство»; внесення змін до наказу МВС України від 31.03.2008 р. № 160 «Про організацію діяльності органів досудового слідства Міністерства внутрішніх справ України». Місце розташування таких підрозділів визначати в МВРВ області. Створення міжрайонних слідчих підрозділів СК ГУМВС в області надасть змогу скоротити сільські відділи в Харківській області з 29 майже вдвічі. Так, до Чугуївського СВ включити Печенізький СВ, до Валківського СВ — Коломацький СВ, до Лозівського СВ — Близнюківський СВ, до Красноградського СВ — Зачепилівський СВ, до Кегичівського СВ — Сахновщинський СВ тощо. Так, наприклад, слідчим управлінням ГУМВС України в Харківській області окремо проаналізовано стан роботи слідчих підрозділів Чугуївського, Печенізького, Валківського та Коломацького РВ ГУМВС України в Харківській області. При штатній чисельності слідчих підрозділів Коломацького РВ — 3 одиниці та Печенізького РВ — 4 одиниці, у зв'язку з відсутністю матеріалів для порушення кримінальних справ ними закінчено за сім місяців 2010 р. 30 та 42 кримінальні справи відповідно. Таким чином, на одного слідчого припадає в середньому одна-дві кримінальні справи в місяць, що не відповідає встановленій нормі навантаження (щодо закінчення — 3,1 кримінальна справа на місяць). У створених слідчих підрозділах замість скасованих посад начальників СВ Коломацького РВ та СВ Печенізького РВ ввести додаткові посади заступників начальника СВ. Загальний нагляд за роботою СВ Коломацького РВ та СВ Валківського РВ здійснює Валківська міжрайонна прокуратура, а за роботою СВ Печенізького РВ та СВ Чугуївського РВ — Чугуївська міжрайонна прокуратура. Структура СУ СК при ГУМВС в області повинна виглядати таким чином: керівництво (начальник, 1-й заступник начальника і три заступника начальника); відділ розслідування економічних злочинів; відділ розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів і вибухових речовин; відділ розслідування особливо важливих справ; відділ розслідування загальнокримінальних злочинів; відділ розслідування злочинів проти життя, здоров'я,

статевої свободи та статевій недоторканості особи; відділ розслідування злочинів, скоєних організованими групами та корупції; відділ процесуального контролю за розслідуванням злочинів територіальними підрозділами досудового слідства та організаційно-аналітичної роботи; відділ з професійної підготовки, кадрового та фінансового забезпечення.

У зв'язку з тим, що кінцеве реформування не потребує суттєвого фінансування, вказана структура СУ СК при ГУМВС в області може бути створена за рахунок перерозподілу наявної штатної чисельності ГУ МВС в області, забезпечивши дотримання спеціалізації слідчих по окремих видах злочинів, їх фінансове та кадрове забезпечення.

В. М. Шевчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ФУНКЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Рассмотрены функции тактических операций и предложена их классификация. Обращено внимание на возможности прогнозирования функциональной направленности тактических операций.

У теорії криміналістики проблема функцій тактичних операцій при розслідуванні злочинів являє собою один із найперспективніших напрямів досліджень. Аналіз робіт, присвячених тактичним операціям, свідчить про те, що в наукових розробках функцій тактичних операцій досі існують великі прогалини, необхідність заповнення яких сьогодні набуває все більшої актуальності.

Уперше у криміналістиці функції тактичних операцій досліджував А. В. Дулов (1979 р.), який зазначив, що при розробці тактичної операції потрібно враховувати і функціональну підструктуру — певну залежність, сукупність функцій, які виконуються при реалізації даних тактичних засобів. Вирізнення технологічної підструктури забезпечує ретельне і глибоке вивчення проблем взаємодії між різними особами, які беруть участь у проведенні тактичної операції. Кожний тактичний засіб реалізується через дії людей — функції при проведенні тактичної операції. Неоднаковий зміст цих функцій.

Разом з тим, автор не називає конкретні функції тактичних операцій та не розкриває їх зміст. Розглядаючи функції таких тактичних засобів, він пов'язує їх з діяльністю учасників тактичної операції, при цьому зауважує, що доцільно так побудувати структуру тактичних операцій, щоб найбільша кількість її учасників наділялась функціями не тільки проведення дій, але й прийняття рішень, правильність яких уже контролюється слідчим, котрий має право або погодитись з запропонованим рішенням, або прийняти інше.

Досліджуючи деякі питання перспектив розвитку теорії тактичних операцій, В. І. Шиканов (1983 р.) вказує на актуальність та необхідність дослідження функцій тактичних операцій як одного із найбільш перспективних напрямів розробки концепції тактичних операцій у криміналістиці. У зв'язку з цим автором зазначається, що функції тактичних операцій багатогранні. Це і засіб організації діяльності слідчого з урахуванням вимог криміналістичної праксеології. Це і форма співробітництва слідчого з оперативними підрозділами органів внутрішніх справ. Це, нарешті, і надійний засіб, призначений оптимізувати процес розслідування злочинів на основі останніх досягнень системології, пов'язаної з сучасним етапом науково-технічної революції.

Досить своєрідним, на наш погляд, є визначення функцій тактичних операцій в даній роботі. Функції тактичних операцій розглядаються як «засоби» та «форми» прояву таких тактичних засобів, через їх властивості, як один із аспектів, сторін розглядуваної категорії. Очевидно, таке розуміння повною мірою не відображає правильне розуміння сутності, природи та поняття функцій тактичних операцій.

Виходячи із вищенаведеного, можна дійти висновку, що в основному функціональне призначення тактичних операцій у криміналістичній літературі висвітлюється науковцями через перелік вузького кола їх функцій або функціональних властивостей, без глибокої теоретичної розробки. В інших випадках функції тактичних операцій розглядаються як «засоби» та «форми» прояву таких тактичних засобів. Такий підхід відображає лише одну зі сторін, один із багатьох аспектів розглядуваної категорії. Це повною мірою практично не дає повного уявлення про правильне розуміння природи, сутності функцій тактичних операцій у слідчій діяльності, про їх багатогранність та багатоаспектність, складну систему таких функцій як єдиний цілісний комплекс явищ (самих функцій) та процесів

(зв'язків між ними), що відображає суттєві сторони, поняття, роль та функціональне призначення розглядуваних тактичних засобів.

Досліджуючи зміст функцій тактичних операцій, не важко помітити, що зазначена категорія тісно пов'язана з такими поняттями, як сутність, зміст тактичної операції. Шлях до пізнання сутності тактичної операції походить передусім через пізнання її функцій. Тільки сутність тактичної операції може надати її функціям відповідної визначеності, яка проектується на практичну діяльність. У визначенні поняття функцій тактичних операцій можна виокремити два підходи: від сутності тактичних операцій та від з'ясування певних видів діяльності у процесі їх реалізації. Однак у жодному разі не можна допустити одностороннього підходу. Тобто для поняття функцій тактичних операцій характерним має бути саме двосторонній зв'язок: з одного боку, з їх сутністю, а з другого — з їх практичною діяльністю, тобто розглядати тактичну операцію необхідно з позицій діяльнісного підходу як певні напрями діяльності.

Таким чином, можна зробити висновок, що функції тактичних операцій — це прояви властивостей, ролі та функціонального призначення тактичних операцій, які спрямовані на реалізацію цілей розслідування, вирішення окремих тактичних завдань, ситуаційно обумовлені та пов'язані з об'єктами впливу і відображають основні напрями діяльності в процесі їх проведення.

Отже, у криміналістичній теорії сформульована категорія «функція тактичної операції» відображає реальний процес функціонування тактичних операцій, що знаходить свій прояв у певних напрямках її діяльності з реалізації цілей і завдань, обумовлених як слідчою ситуацією на певному етапі розслідування, так і сутністю тактичної операції, її функціональним призначенням. У функціях тактичних операцій виражається її сутність — найбільш глибинне і усталене в ній. Відображення у функціях тактичних операцій їх призначення означає, що вони є засобом (інструментом) вирішення окремих тактичних завдань. Слід погодитись також з думкою, що функції тактичних операцій характеризують призначення цього тактичного засобу; визначають характер та його особливості як самостійного виду практичної пізнавально-пошукової діяльності.

На наш погляд, окремого розгляду потребує проблема криміналістичної класифікації функцій тактичних операцій та розробка їх системи. На сьогодні у криміналістичній літературі, на жаль, у деяких роботах лише фрагментарно або в порядку постановки про-

блеми згадуються окремі аспекти зазначеного питання. Тому розробка і дослідження системи функцій тактичних операцій виступає одним із найпріоритетніших напрямів дослідження криміналістичної теорії тактичних операцій.

За положенням та відносинами функцій у тактичній операції останні можна класифікувати на: а) внутрішні (регулюють процеси всередині системи, властиві для внутрішнього змісту окремої тактичної операції); б) зовнішні (орієнтовані на реалізацію цілей системи, взаємодію з об'єктами впливу та слідчими ситуаціями). Вони відбивають прояви властивостей, ролі та функціонального призначення тактичних операцій, які спрямовані на вирішення окремих тактичних завдань, ситуаційно обумовлені та пов'язані з об'єктами впливу і відображають основні напрями діяльності у процесі проведення таких тактичних засобів під час розслідування злочинів.

Функції тактичних операцій являють собою багатоаспектне утворення, досить складну систему, яка визначає сукупність функцій, що виконуються при реалізації даних тактичних засобів. На підставі аналізу системи функцій тактичних операцій можна зробити висновок про те, наскільки ефективно реалізовується тактична операція, які завдання можна вирішити завдяки проведенню тієї чи іншої тактичної операції, які функції досягли своєї мети, які ні і, взагалі, ефективність та цінність обраної тактичної операції.

Практична цінність запропонованої системи функцій полягає в тому, що врахування слідчим при плануванні проведення тактичної операції дає змогу передбачити можливу систему функцій, які така операція буде виконувати. Іншими словами, знання слідчим функцій, які виконують ті чи інші тактичні операції, та можливість їх реалізації у процесі розслідування злочинів дає змогу передбачити можливі результати впливу тактичної операції на слідчу ситуацію, оптимізувати процес розслідування, підвищити ефективність застосування тактичної операції.

Отже, слідчий, плануючи тактичну операцію, може прогнозувати, які функції під час її реалізації будуть виконуватись, наприклад, при розробці плану тактичної операції «Пошук та затримання злочинця, який переховується від слідства» можна передбачити систему функцій, яка характерна для даної тактичної операції і які з них можуть бути реалізовані. Так, внутрішніми функціями можуть бути такі: а) розпорядча; б) координації та погодження; в) субординації та підпорядкування; г) контролююча; г) цілепоглинаюча. Серед зовнішніх

функцій основними можуть бути: пошукова, пізнавальна, конструктивна, організаційна тощо, додатковими можуть виступати діяльнісні, рольові та ін.

Таким чином, у процесі планування тактичної операції слідчий може передбачити: які саме функції виконує та чи інша операція, який буде вплив та результат після її проведення, як ці функції будуть впливати на слідчу ситуацію і наскільки вони можуть змінити слідчу ситуацію у кращий бік; яка ефективність тих чи інших функцій; чому не всі функції тактичної операції досягли бажаних результатів; що необхідно зробити, щоб функції тактичної операції спрацювали на сто відсотків, найбільш ефективно? Кожна тактична операція передбачає свою найбільш повну, можливу систему функцій, які вона може виконати. Усі функції працюють на один результат — вирішення тактичних завдань і досягнення мети тактичної операції. Основний сенс існування системи функцій тактичних операцій, ролі та призначення їх у слідчій діяльності по вирішенню окремих проміжних завдань полягають не у самоцілі, а лише в єдності, яка обумовлена взаємозв'язками і взаємозалежностями між функціями як елементами системи розслідування.

Б. В. Щур, кандидат юридичних наук,
доцент, начальник Головного управління
МВС України у Львівській області,
генерал-майор міліції

ОКРЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИКИ: ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ТА ЗАСТОСУВАННЯ

Рассмотрены принципы построения и формирования частных криминалистических методик. Осуществлена дифференциация этих принципов на уровни и виды, предложена их краткая интерпретация.

Розроблення та використання окремих криміналістичних методик має ґрунтуватися на певних принципах (головних ідеях, вихідних положеннях). Питання про принципи криміналістичної методики залишається недостатньо висвітленим у криміналістичній літературі і віднесено до дискусійних.

Аналіз принципів криміналістичної методики, що містяться у спеціальних літературних джерелах, дозволяє розподілити їх на дві

групи: 1) принципи побудови (формування) окремих криміналістичних методик; 2) принципи застосування окремих криміналістичних методик. Такий розподіл принципів фактично визначає різні рівні вимог (головних ідей), спрямованих, з одного боку, на побудову, з другого — на застосування окремих криміналістичних методик. При цьому принципами розроблення (побудови, формування) керуються, головним чином, наукові співробітники, вчені-криміналісти. Принципами застосування мають керуватися правозастосовчі органи — дізнавачі, слідчі, прокурори (ті особи, які безпосередньо використовують криміналістичні методики у своїй практичній діяльності).

До принципів побудови (формування) окремих криміналістичних методик мають бути віднесені: 1) системність криміналістичної методики; 2) наукова обґрунтованість методичних рекомендацій та слідчих технологій; 3) структурованість побудови окремої криміналістичної методики; 4) об'єктивність у формуванні окремої криміналістичної методики. До принципів застосування окремих криміналістичних методик доцільно віднести: 1) законність використання методичних рекомендацій; 2) етичність використання методичних рекомендацій; 3) етапність (планомірність) використання методичних рекомендацій; 4) вибірковість (ситуаційність) застосування методичних рекомендацій; 5) індивідуальність (конкретність) застосування методичних рекомендацій.

Визначені принципи побудови (формування) та принципи застосування окремих криміналістичних методик потребують певної інтерпретації. Розглянемо ці принципи окремо:

1) принципи побудови (формування) окремих криміналістичних методик: а) *системність окремої криміналістичної методики* означає, що всі її елементи взаємопов'язані поміж собою і виконують певні функції. Окрема криміналістична методика, з одного боку, є системою, яка охоплює відповідні підсистеми. Підсистеми теж складаються з відповідних елементів, які відповідають ознакам системи. З другого боку, окрема криміналістична методика є елементом (підсистемою) системи розроблених і запропонованих слідчій практиці криміналістичних методик. Елементи окремої криміналістичної методики — є єдиним ансамблем, мають чітко визначений характер, займають певну послідовність, є логічно обумовленими; б) *наукова обґрунтованість методичних рекомендацій та слідчих технологій* передбачає те, що внутрішній зміст окремої криміналістичної методики не є довільним, ґрунтується на останніх досягненнях науки і техніки, а криміналістичні прийоми, методи та засоби — науково

апробовані під час використання суб'єктом застосування; в) *структурованість окремої криміналістичної методики* припускає те, що вона складається із певних автономних елементів, які знаходяться в чіткій послідовності. Окрема криміналістична методика повинна мати заделегідь встановлену структуру. У цьому відношенні окрема криміналістична методика відрізняється жорсткістю; г) *алгоритмічність окремої криміналістичної методики* означає, що вона формується як типова програма. Будь-яка окрема криміналістична методика — це типова модель, яка має використовуватися слідчим, при розслідуванні певних видів злочинів. Тому при формуванні кожної окремої криміналістичної методики необхідно враховувати те, що вона має являти собою криміналістичний алгоритм; г) *об'єктивність формування окремої криміналістичної методики* — підґрунтям кожної окремої криміналістичної методики мають бути належні емпіричні дані (репрезентативне узагальнення кримінальних справ даного виду (роду, групи) злочинів, анкетування слідчих працівників тощо);

2) принципи застосування окремих криміналістичних методик:

а) *законність використання методичних рекомендацій і слідчих технологій* передбачає те, що всі пропоновані рекомендації мають відповідати духу і букві закону. Даний принцип означає необхідність дотримання законності під час застосування різних прийомів, методів та засобів у слідчій діяльності при розслідуванні тих чи інших видів злочинів; б) *етичність використання методичних рекомендацій і слідчих технологій* означає, що їх практичне застосування має бути в межах вимог професійної етики слідчого, дотримання етичних вимог здійснення слідчої діяльності. Пропоновані методичні рекомендації мають бути високо моральними; в) *етапність (планомірність) використання методичних рекомендацій і слідчих технологій* пов'язана з рухом кримінальної справи, виконанням певних дій на різних етапах розслідування (початковому, наступному, завершальному), що має бути передбачено в окремій криміналістичній методиці. Криміналістична методика повинна відображати не тільки рух кримінальної справи, а й етапність цього процесу, планомірність реалізації; г) *вибірковість (ситуаційність) застосування методичних рекомендацій і слідчих технологій* — це переломлення окремої криміналістичної методики (як типових криміналістичних рекомендацій) до конкретної кримінальної справи з урахуванням виду (категорії, групи) злочинів. Застосування методичних рекомендацій передбачає за необхідне врахування стану розслідування, сукупності фактичних даних на конкретному етапі розслідування злочину;

г) *індивідуальність (конкретність) методичних рекомендацій і слідчих технологій* означає те, що типова криміналістична методика як певна модель має наповнюватися конкретним змістом у процесі своєї реалізації. Методичні рекомендації від абстрактних конструкцій змінюються на ті, що використовуються у кожному конкретному випадку залежно від об'єктивних та суб'єктивних чинників. Але це не означає того, що окрема криміналістична методика перетворюється в іншу криміналістичну категорію.

С. Ю. Якушин, кандидат юридических наук, доцент кафедри уголовного процесу и криминалистики Казанского федерального университета

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТАКТИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

З урахуванням сучасного стану, тенденцій розвитку криміналістичної тактики та судової практики сформульовано положення і обґрунтовано рекомендації стосовно завдань та засобів тактико-криміналістичного забезпечення дослідження доказів у суді.

В криміналістиці виділен *двуединый* об'єкт познання — *пре-ступная* діяльність і криміналістическая діяльність. При этом в содержание понятия «криміналістическая діяльність» традиційно включаються: оперативно-розсыкная діяльність, діяльність по раскрытию и расследованию преступлений, експертно-криміналістическая діяльність, діяльність по судебному рассмотрению уголовных дел, криміналістическая профилактическая діяльність, криміналістическая научно-педагогическая діяльність¹. Вместе с тем, до последнего времени в учебной литературе можно встретить весьма узкую трактовку содержания понятия криміналістической тактики как «системы научных положений и разрабатываемых на их основе рекомендаций по проведению отдельных следственных действий»².

¹ Криміналістика : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – С. 15–16.

² Например: Криміналістика : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Высшее образование, 2007. – С. 144.

На необходимость использования данных криминалистики в судебной практике и включения вопросов техники и тактики судебного следствия в задачи криминалистики указывалось уже давно¹. Важное практическое значение разработки и применения особых «приемов процессуального исследования» доказательств для стадии судебного следствия отмечал еще известный юрист, организатор русской группы Международного союза криминалистов И. Я. Фойницкий в конце XIX века². В разные периоды времени было подготовлено и опубликовано несколько монографических, диссертационных работ по обозначенной тематике³.

Полагаем, что в современных условиях понятие криминалистической тактики можно определить следующим образом: криминалистическая тактика представляет собой раздел науки криминалистики, включающий систему теоретических положений и практических рекомендаций по определению допустимой оптимальной линии поведения лиц, осуществляющих предварительное расследование, а также судебное рассмотрение уголовных дел. Считаем, что в структуру криминалистической тактики на современном этапе ее развития следует вклю-

¹ Цыпкин А. Судебное следствие и криминалистика / А. Цыпкин // Социалистическая законность. – 1938. – № 12. – С. 44–46; Гарин К. Криминалистику – на службу судебному следствию / К. Гарин // Социалистическая законность. – 1955. – № 9. – С. 13–15; Скопенко С. Особенности получения и исследования доказательств в предварительном следствии и суде / С. Скопенко, Б. Розовский // Социалистическая законность. – 1971. – № 6. – С. 57–59; Корневский Ю. В. Криминалистика и судебное следствие / Ю. В. Корневский // Советское государство и право. – 1987. – № 4. – С. 56–63; Бозров В. Судебное следствие и криминалистика / В. Бозров // Советская юстиция. – 1990. – № 8. – С. 11–12 и др.

² Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства (извлечения) / И. Я. Фойницкий // История русской правовой мысли: биографии, документы, публикации / отв. ред. Пяткина С. А. – М.: Остожье, 1998. – С. 534–536.

³ См., напр.: Ароцкер Л. Е. Использование данных криминалистики в судебном разбирательстве уголовных дел / Л. Е. Ароцкер. – М., 1964; Ароцкер Л. Е. Тактика и этика судебного допроса / Л. Е. Ароцкер. – М., 1969; Корневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия / Ю. В. Корневский. – М., 2001; Кириллова Н. П. Процессуальные функции профессиональных участников состязательного судебного разбирательства уголовных дел в суде первой инстанции : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Н. П. Кириллова. – СПб., 2008; Полстовалов О. В. Процессуальные, нравственные и психологические проблемы криминалистической тактики на современном этапе : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / О. В. Полстовалов. – Саратов, 2009; Ким Д. В. Проблемы теории и практики разрешения криминалистических ситуаций в процессе раскрытия, предварительного расследования и судебного рассмотрения уголовных дел : автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Д. В. Ким. – Омск, 2009 и др.

чать следственную тактику, а также тактику судебного следствия (исследования доказательств в суде). При этом, на наш взгляд, тактика судебного следствия — это разрабатываемая наукой криминалистикой, апробированная судебной практикой система положений и рекомендаций по избранию и применению с учетом сложившейся судебной ситуации допустимых тактических приемов, а также наиболее эффективной и целесообразной линии поведения при исследовании доказательств в целях успешного решения задач уголовного судопроизводства. Такой подход к пониманию сущности и структуры криминалистической тактики разделяется и нашими украинскими коллегами¹.

Криминалистическое обеспечение судебного следствия в целом представляет собой систему криминалистических знаний, основанных на них навыков и умений лиц, производящих судебное разбирательство, использовать научные криминалистические рекомендации, применять криминалистические средства, методы и технологии в целях успешного решения задач уголовного судопроизводства². В структуре криминалистического обеспечения судебного следствия свое место занимает и тактико-криминалистическое обеспечение, предполагающее необходимые знания указанных лиц в области криминалистической тактики, а также их навыки и умения в пользовании соответствующими тактическими средствами. В психологии навык трактуется как действие, сформированное путем повторения, характеризующееся высокой степенью освоения; а умение — как освоенный субъектом способ выполнения действия, обеспечиваемый совокупностью приобретенных знаний и навыков³.

Полагаем, что основной задачей криминалистической тактики следует считать обеспечение наиболее эффективной организации предварительного расследования преступлений, судебного следствия, а также оптимального проведения отдельных следственных и судебных действий по исследованию доказательств при рассмотрении уголовных дел.

¹ См., напр.: Коновалова В. Е. Криминалистическая тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова // Криминалистика и судебная экспертиза. — К., 1981. — Вып. 22. — С. 40; Специализированный курс криминалистики : учебник. — К., 1987. — С. 186–187; Шепитько В. Ю. Криминалистика : курс лекций / В. Ю. Шепитько. — 3-е изд. — Х. : ООО «Одиссей», 2009. — С.130.

² Об этом также см.: Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / под ред. проф. Т. В. Аверьяновой и проф. Р. С. Белкина. — М., 1997. С. 64 и др.

³ Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко ; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. — М. : Политиздат, 1985. — С. 195, 365.

Представления о современных средствах тактико-криминалистического обеспечения судебного следствия, по нашему мнению, формируются с учетом следующих основных положений.

Тактическая задача в судебном следствии может быть охарактеризована как определенная совокупность конкретных вопросов тактического характера, необходимость успешного решения которых вытекает из возникшей судебной ситуации.

В содержании тактико-криминалистического обеспечения деятельности по исследованию доказательств в суде важную роль выполняют принимаемые соответствующими лицами тактические решения. С учетом высказанных в специальной литературе мнений о сущности тактического решения представляется возможным определить его понятие следующим образом. Тактическое решение при исследовании доказательств в суде есть определенный волевой и интеллектуальный акт, основанный на анализе сложившейся ситуации, знании способов и механизмов преступлений, научных рекомендаций криминалистики, личном судебном опыте и интуиции принимающего его лица, приводящий к выбору наиболее оптимального варианта поведения в конкретных тактических условиях судебного следствия.

Современный тактико-криминалистический арсенал включает в себя различные рекомендованные криминалистикой и апробированные передовой практикой средства решения возникающих на предварительном и в судебном следствии тактических задач. Средство — это прием, способ действия для достижения чего-либо; орудие (предмет, совокупность приспособлений) для осуществления какой-нибудь деятельности¹. Учитывая высказанные специалистами мнения о сущности, видах и назначении тактических средств, представляется возможным на современном этапе определить понятие тактического средства исследования доказательств в суде следующим образом. Тактическое средство есть процессуальная и организационно-тактическая форма осуществления оптимальных и допустимых способов действия, линии поведения участников уголовного судопроизводства со стороны обвинения, а также суда в процессе решения тактических задач, реализуемая для достижения целей судебного следствия².

¹ Ожегов С. И. Словарь русского языка. — М. : Русский язык, 1978. — С. 699.

² С учетом содержания предмета и задач криминалистики считаем обоснованной позицию, согласно которой разработка рекомендаций по тактике защиты должна осуществляться в рамках соответствующих учебных дисциплин. Об этом см.: Аверьянова Т. В. О криминалистической тактике и тактике защиты / Т. В. Аверьянова // Актуальные проблемы теории и практики уголовного судопроизводства и криминалистики. Ч. 2. — М., 2004. — С. 49; Зашляпин Л. А. Основы теории эффективной адвокатской деятельности / Л. А. Зашляпин. — Екатеринбург, 2006. — С. 306 и др.

Как уже отмечалось нами ранее, допустимость тактических средств представляет собой возможность применения этих средств, обусловленную их соответствием требованиям законности, нравственности, их научной обоснованностью, эффективностью и избирательностью воздействия. Допустимость применения тактических средств, по нашему мнению, является одним из исходных положений (принципов) тактико-криминалистического обеспечения судебного следствия.

В системе тактико-криминалистических средств различают отдельные тактические приемы, а также тактические комплексы (или комплексные тактические средства) — тактические комбинации и тактические операции.

Принято считать, что понятие тактического приема является ключевым в системе категорий криминалистической тактики. По нашему мнению, тактический прием при исследовании доказательств в суде представляет собой практически доступный способ действия, свободно избираемый в зависимости от особенностей судебной ситуации, соответствующий уголовно-процессуальному закону, принципам нравственности, основывающийся на достижениях специальных наук, судебной практики, применяемый при производстве отдельного судебного действия в целях наиболее рационального и эффективного решения возникающих при исследовании доказательств тактических задач.

Специальные криминалистические исследования последних лет дают основание рассматривать тактическую комбинацию как вид тактических комплексов или комплексное тактическое средство — сочетание нескольких тактических приемов в рамках одного или различных судебных действий, которое направлено на установление одного обстоятельства или решение одной тактической задачи.

Тактическая комбинация также может быть охарактеризована как определенное сочетание тактических приемов либо сочетание судебных действий для решения конкретной тактической задачи в сложившейся ситуации. В рамках одного судебного действия применяются простые тактические комбинации (сочетание тактических приемов), в рамках процесса судебного следствия используются сложные тактические комбинации, представляющие собой сочетание одноименных и/или разноименных судебных действий. Целью проведения тактической комбинации можно считать определенное воздействие на сложившуюся ситуацию для ее изменения либо исполь-

зования. При этом с помощью тактических комбинаций решаются более сложные тактические задачи судебного следствия. Если отдельные тактические приемы и простые тактические комбинации (см. выше) реализуются в рамках одного судебного действия, то проведение сложных тактических комбинаций предполагает выход за пределы одного судебного действия и обеспечение определенного тактически обусловленного сочетания как одноименных, так и разноименных судебных действий. Примером практической реализации сложной тактической комбинации в ходе судебного следствия может служить избрание судом (стороной обвинения) оптимальных тактических приемов и линии поведения с участниками разбирательства в условиях конфликтной ситуации (отказа от дачи показаний, дачи заведомо ложных показаний, самооговора). Благополучному разрешению сложившейся ситуации может способствовать применение следующего комплекса мероприятий: первоначальный судебный допрос соответствующих лиц; выезд состава суда на место происшествия, проведение судебного осмотра, предъявление для обозрения вещественных доказательств, проведение опознания в суде, применение, при необходимости, дисциплинирующих мер к нарушителям порядка в зале судебного заседания и др.

Тактическая операция (на предварительном следствии), по нашему мнению, представляет собой форму организации расследования, включающую комплекс следственных действий, оперативно-розыскных и иных мер и соответствующих им тактических приемов (их комбинаций), объединенных решением конкретной тактической задачи расследования и проводимых по единому согласованному плану. При этом оперативно-розыскные мероприятия в качестве элементов тактической операции создают необходимые условия, обеспечивающие результативность и безопасность входящих в содержание данной тактической операции следственных действий. В то же время следственные действия могут обеспечивать последующие оперативно-розыскные мероприятия в структуре единой тактической операции¹.

По общему правилу для судебного разбирательства не характерно какое-либо оперативное сопровождение находящегося в производстве уголовного дела. Применение предусмотренных законодательством мер государственной защиты свидетелей чаще всего

¹ Подробнее см.: Якушин С. Ю. Криминалистическая тактика: вопросы теории и практики : учеб. пособие / С. Ю. Якушин. – Казань : Казан. гос. ун-т, 2010. – С. 43.

имеет место в ходе предварительного следствия. Вместе с тем, как быть в ситуации массового изменения показаний очевидцами преступления в зале судебного заседания? Такое положение сложилось, в частности, при судебном рассмотрении уголовного дела по обвинению М. и др. в совершении преступлений, предусмотренных ст. 158 ч. 2 пп. «а», «б» Уголовного кодекса Российской Федерации (далее — УК РФ). В судебном заседании несовершеннолетние свидетельницы З., Л. и Я. полностью изменили данные в ходе предварительного следствия показания (в отношении Я. впоследствии было возбуждено уголовное дело по ст. 307 УК РФ). От других участников процесса стало известно, что на этих свидетелей было оказано психологическое воздействие находящимися под стражей подсудимыми М. и Т. путем направления содержащих угрозы писем из СИЗО. Для принятия необходимых мер были задействованы сотрудники оперативно-розыскных органов¹. Таким образом, при производстве по данному уголовному делу судом и стороной обвинения были применены тактические средства обеспечительного характера в рамках своеобразной тактической операции.

Развитие представлений о сущности, задачах и средствах тактико-криминалистического обеспечения судебного следствия служит дальнейшему развитию теории криминалистической тактики и способствует совершенствованию судебной практики.

М. О. Янковий, кандидат юридических наук, доцент, начальник кафедры криминалистики Одесского державного университета внутрішніх справ

ТАКТИКА ПІДГОТОВКИ ДО ОПИТУВАННЯ ТА ДОПИТУ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД

Сквозь призму компаративистского подхода проведено сравнительное исследование тактики подготовки к опросу и допросу. Акцентировано внимание на необходимости дальнейших сравнительных исследований в прикладных юридических науках с целью выявления существующих пробелов в той или иной отрасли научных знаний.

Необхідно визнати, що в умовах сьогодення проблеми протидії злочинності, встановлення правопорядку в країні виходять за межі

¹ Из практики Ульяновского районного суда Ульяновской области за 2004 год.

предмета певної наукової дисципліни. Надмірна диференціація предметності юридичних наукових дисциплін призвела до роздробленості, фрагментації, «розпорошеності» наукових знань про цілісний, взаємозалежний злочинний світ та діяльність, пов'язану зі запобіганням, виявленням, розкриттям та розслідуванням злочинів. Зазначене обумовлює необхідність визнати своєчасним і актуальним проведення міждисциплінарних порівняльних (компаративних) досліджень у прикладних юридичних науках.

Слід погодитись з думкою О. Д. Тихомирова про різноманітність та дискусійність інтерпретацій порівняльного правознавства¹. Під порівняльним правознавством або юридичною компаративістикою, наприклад, на думку О. Ф. Скакун, слід розуміти порівняльне дослідження загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування сучасних правових систем світу². Тому традиційно компаративістику юристи пов'язують лише з правознавством, тобто з порівнянням правових систем, інститутів та норм права. Це стосується, перш за все, як теорії права в цілому, так і галузевих інститутів права³. Але в системі правових наук є такі галузі знань, які реалізують себе не стільки в юридичних нормах, скільки в певних заходах, що спираються на норми права. Зокрема, йдеться про криміналістику і оперативно-розшукову діяльність.

Компаративістський підхід до вивчення криміналістичних засобів та оперативно-розшукових заходів у боротьбі зі злочинністю передбачає, на нашу думку, творче використання певного арсеналу взаємопов'язаних методів дослідження (структурно-функціональний, історичний, аксіологічний, логічний та ін.) декількох (більше одного) об'єктів.

З цілком очевидних причин і опитування, і допит є найстарішими джерелами доказів та встановлення факту наявності (чи відсутності) будь-якого делікту і злочину. Особливої актуальності набуває співставлення тактичних прийомів цих двох інститутів (користуючись

¹ Тихомиров А. Д. Юридическая компаративистика: философские, теоретические и методологические проблемы / А. Д. Тихомиров. – Киев: Знання, 2005. – С. 99–111.

² Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Консум, 2000. – С. 558.

³ Лавриненко О. В. Роль сравнительного правоведения в процессе адаптации трудового права Украины к международным стандартам : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика» – 2006». Том 1. – Право. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. – С. 28–30.

сучасною загальнонауковою термінологією — отримання вербальної інформації).

Так, важливою тактичною вимогою успішного проведення допиту є ретельна підготовка до нього. Необхідно розпочинати допит не тоді, коли допитуваний уже сидить перед слідчим, а набагато раніше, під час активної підготовки до допиту, яку необхідно проводити щойно майбутній допитуваний з'явився в полі зору слідчого.

Слід зазначити, що в криміналістичній літературі приділяється певна увага дослідженню питань, які стосуються підготовки допиту. На думку В. О. Коновалової, при підготовці до допиту слід добре вивчити всі матеріали кримінальної справи, щоб визначити мету допиту, з'ясувати обставини, за якими буде проводитись допит¹.

С. П. Єфімичов, М. І. Кулагін і О. Ю. Ямпольський вважають, що підготовка до допиту полягає у вивченні матеріалів кримінальної справи, особи допитуваного, його відношення до вчиненого злочину. Крім того, визначається коло обставин, які потрібно з'ясувати під час допиту, складається план допиту; готуються речові докази та інші матеріали, необхідні при допиті; вибирається час і місце допиту; встановлюється черговість допиту та спосіб виклику на допит².

У криміналістичній літературі наводяться й інші підходи до сутності підготовчого процесу допиту, проте всі їх об'єднує такий елемент, як визначення переліку обставин, що потрібно з'ясувати під час допиту. Повною мірою це відноситься і до опитування. Під час опитування оперативний працівник, як і слідчий під час допиту, отримують велику кількість інформації. В. Ю. Шепітько цілком справедливо розглядає допит як інформаційний процес, що має власну структуру³. Отримання інформації не повинно бути самоціллю, адже факти можна збирати до нескінченності і їх ніколи всі не збереш, а тому потрібно в будь-якому випадку систематизувати відібрані факти, щоб надати їм зміст і значення.

Таким чином, як слідчий, так і оперативний працівник повинні чітко визначитись — для вирішення яких завдань вони проводять даний допит чи опитування, які обставини необхідно з'ясувати. До-

¹ Коновалова В. Е. Тактика допроса свидетелей и обвиняемых / В. Е. Коновалова. – Харьков: Харьк. юрид. ин-т, 1956. – С. 5.

² Ефимичев С. П. Допрос : учеб. пособие / С. П. Ефимичев, Н. И. Кулагин, А. Е. Ямпольский. – Волгоград : НИ и РИО ВСШ МВД СССР, 1978. – С. 28.

³ Шепітько В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике : монография / В. Ю. Шепітько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – С. 123.

сильно часто це не виконується і в результаті допит і опитування стають стихійними, інформація збирається неповна, ефективність слідчої дії і застосування методу ОРД значно знижуються.

Якщо слідчий має можливість і повинен попередньо готуватись до проведення допиту, то специфіка оперативно-розшукової роботи не завжди дає оперативному працівнику можливість здійснити підготовку до опитування. Це обумовлює необхідність побудови в такій ситуації дещо іншої тактики отримання інформації зазначеним методом ОРД.

Необхідність проведення опитування без попередньої підготовки виникає, коли оперативний працівник перебуває на місці злочину і проводить заходи з розкриття злочину по «гарячих слідах». Вибір осіб для опитування становить певні труднощі, адже для ефективного проведення опитування оперативнику необхідно враховувати можливість повідомлення опитуваним свідомо неправдивих фактів, а також можливе подальше інформування злочинців про зацікавленість ними з боку працівників міліції. Не виключається можливість перебування на місці злочину осіб, які причетні до вчинення злочину або зацікавлені в його нерозкритті. Їх, звичайно, буде цікавити перебіг подій та характер дій оперативних працівників. Тому, вирішуючи задачу проведення опитування, слід одночасно ретельно спостерігати за оточуючою обстановкою, особами, які пильно стежать за діями працівників міліції, проявляють зайву зацікавленість, поводяться знервовано тощо.

Якщо ж обставини дозволяють завчасно підготуватись до опитування, то оперативному працівнику необхідно:

- визначити коло осіб, що підлягають опитуванню;
- зібрати відомості, що характеризують майбутніх опитуваних;
- передбачити коло питань, які слід поставити перед опитуваними;
- з урахуванням ступеня гласності і методу отримання інформації вибрати необхідний вид опитування;
- вибрати місце і час проведення опитування.

Заключним етапом підготовки до опитування (допиту) є розробка змісту і послідовності тактичних прийомів та складання плану, де повинен знайти своє відображення перелік запитань, що підлягають з'ясуванню, з визначенням їх послідовності.

Розглянувши поняття і сутність допиту, ми дійшли висновку, що допит спрямований на встановлення не лише обставин, передбачених

статтями 23, 64, 433 КПК України (предмет доказування), але й так званих проміжних доказових фактів та обставин, що мають значення для розслідуваної справи. І все-таки не можна не помітити певну обмеженість предмета допиту зазначеними обставинами.

На відміну від допиту, опитування в багатьох випадках проводиться для вирішення одночасно декількох завдань, серед яких слід виділяти основні і додаткові. Так, проводячи опитування по конкретній оперативно-розшуковій справі (далі — ОРС), оперативний працівник поряд з вирішенням основних завдань, обумовлених станом роботи по даній ОРС, повинен пам'ятати і про визначені Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» загальнорозшукові завдання по виявленню осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес. Тому цілком природно, що оперативному працівнику не слід обмежуватися пошуком основної інформації, а в кожному випадку опитування цікавитись, чи не відомі опитуваному які-небудь інші оперативно важливі відомості.

Порівнюючи предмет допиту і предмет опитування у нормативно-правовій площині, слід зазначити, що значно ширший спектр збору інформації має опитування. Проте практика боротьби зі злочинністю застосовує хоча не регламентовані, проте досить старі та ефективні традиції залучення слідчих працівників до паралельного отримання оперативно значущої інформації при провадженні слідчих дій. Всі опитані слідчі системи МВС України зазначили, що під час проведення різного роду оперативно-профілактичних і спеціальних операцій, відпрацювань території обслуговування, розкриття резонансних злочинів тощо керівництвом ОВС ставиться завдання: під час проведення допитів збирати інформацію, що не є предметом допиту, але може становити певний оперативний інтерес з того чи іншого комплексного заходу. По суті, слідчих залучають до проведення опитувань, що виходить за межі їх повноважень.

З урахуванням результатів нашого дослідження, можна визнати, що компаративізм є домінуючою тенденцією розвитку наукового юридичного знання, а подальше застосування порівняльних досліджень у прикладних юридичних науках дозволить виявити існуючі прогалини у тій чи іншій галузі наукових знань і на цій основі систематизувати та упорядкувати відоме і невідоме правової реальності, виокремити проблему, окреслити шляхи її розв'язання.

РОЗДІЛ IV

Використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів та проблеми експертного забезпечення правосуддя на сучасному етапі

Г. К. Авдеєва, кандидат юридических наук, старший научний співробітник, ведучий научний співробітник Інститута вивчення проблем преступности НАПрН України

ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Розглянуто питання інноваційної діяльності й використання інновацій у судовій експертизі.

1. За последние 150 лет судебная экспертиза прошла путь от эпизодического проведения почерковедческих, дактилоскопических и иных криминалистических экспертных исследований к разработке научных основ судебной экспертизы, созданию новых ее видов, систематическому их проведению. Развитие судебной экспертизы продолжается и сегодня. Появляются новые виды и объекты судебной экспертизы, новые методы и экспертные методики, современные научно-технические средства и автоматизированные информационно-поисковые системы (далее — АИПС), используемые при исследовании вещественных доказательств.

2. Инновационной деятельностью в судебной экспертизе является разработка и внедрение в работу судебных экспертов новых и/или использование уже существующих достижений научно-технического прогресса. Инновациями в судебной экспертизе служат криминалистические средства, организационно-технические решения методического, научного или другого характера, которые существенно улучшают качество и полноту судебно-экспертного исследования, повышают его научный уровень и сокращают сроки проведения, позволяют решать вопросы, которые ранее не решались ввиду отсутствия необходимых средств и методов.

Інноваційна діяльність в судовій експертизі складається з таких основних етапів: 1) вивчення і аналіз сучасного стану і можливих шляхів впровадження інновацій в судову експертизу; 2) виділення найбільш перспективних напрямків інноваційної діяльності з урахування потреб судової експертизи і досягнень природничих і технічних наук; 3) генерація і фільтрація ідей; 4) планування науково-дослідницької роботи (далі — НІР); 5) розробка інновацій відповідно до плану НІР; 6) апробація результатів НІР; 7) впровадження інновацій в експертну практику і оцінка ефективності їх використання.

3. На фоні глобальної інформатизації суспільства інноваційна діяльність в судовій експертизі неможлива без використання інформаційних технологій, служачих інструментом при створенні систем підтримки прийняття рішень і формування тексту висновку судової експертизи (наприклад, програмні комплекси «Клинок», «Снаряд», «Еврика», «Кортік», «Балекс», «Наркоекс», «Арсенал», «Автоекс» і др.), при розробці автоматизованих банків даних виробничого масового виробництва, хімічних і наркотических речовин, лаків і фарб і формуванні АІПС (наприклад, АІПС «Зброя», «Обувь», «Марка» і др.), при створенні алгоритмів для автоматизованого формування фототаблиць до висновків і ідентифікації фотоілюстрацій об'єктів почерководчеської, дактилоскопічеської, техніко-криміналістичеської, портретної і інших видів судової експертизи (наприклад, система «Растр»), при формуванні алгоритмізованих методик експертного дослідження різних об'єктів судової експертизи (наприклад, контрафактної аудіовізуальної продукції, замків, холодної зброї і др.). Багато АІПС є одним з компонентів створених і успішно функціонуючих автоматизованих робочих місць (АРМ) судового експерта різних експертних спеціальностей (трасолога, балліста, економіста, фоноскопіста, психолога і др.).

4. Новітні досягнення науково-технічного прогресу кардинальним чином змінили практичну діяльність судових експертів, дозволили автоматизувати окремі формалізовані операції, що стосуються як до самого процесу пізнання, так і до оцінки отриманих результатів. Однак ні одна з існуючих експертних методик, заснованих на використанні комп'ютерної

техники, не охоплює всього процесу рішення експертної задачі. По тому їх використання не виключає творчого підходу судового експерта до об'єкту пізнання.

5. В нинішнє час розроблені методики встановлення відносної давності і продовжуються пошуки шляхів встановлення абсолютної давності виготовлення документа, ведуться дослідження по розробці алгоритмізованих методик дослідження об'єктів техніко-криміналістичного дослідження документів (ТЭД) з використанням програмного продукту «Adobe Photoshop», розробляються алгоритмізовані методики рішення діагностичних завдань біологічної експертизи по встановленню дати смерті (наприклад, по ступеню розвитку трупних комах), методики судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності (вироблєднєв, знаків для товарів і послуг, винаходів і др.), формується новий вид судової експертизи — судово-екологічна. В судово-медичній експертизі активно використовуються сучасні інструментальні методи і інформаційні технології для встановлення кількісного вмісту отруйних і наркотичних речовин в різних частинах тіла людини, ведуться дослідження по розробці методики встановлення дати смерті і др.

6. Зародження кожного нового роду (виду) судової експертизи починається з епізодических її проведення. Коли практика докаже необхідність в систематическому використанні її результатів, починається розвиток даного виду судової експертизи як науково-практическої області знань: обобщається практическій (емпірическій) матеріал, зв'язаний з її проведенням; створюються теоретическі основи даного роду (виду), визначаються предмет, об'єкти, завдань; розробляються методики дослідження об'єктів. Все це знаходиться в прямій залежності від потребностей слідственої і судової практики. Іменно вони визначають необхідність тих або інших наукових досліджень, необхідних для встановлення обставин, значимих для розслідування або судового розбирательства.

Розвиток наукового потенціалу судово-експертних досліджень, ускладнення експертних завдань і засобів їх рішення влєче за собою необхідність розробки теорії і методології інформаційного забезпечення судової експертизи.

В. І. Алексейчук, кандидат юридичних наук, асистент Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

Рассмотрен познавательный аспект использования специальных знаний в ходе осмотра места происшествия. Акцентировано внимание на возможностях и значении экспресс-анализа.

Участь спеціаліста в процесі огляду місця події є однією з найбільш поширених форм застосування спеціальних знань під час проведення слідчих дій. Традиційно слідчі звертаються до спеціалістів за прямою вимогою закону (з метою отримання допомоги в огляді трупа) або для швидкого і більш кваліфікованого виконання трудомісткої роботи із виявлення слідів злочинця, фіксації знайдених слідів та об'єктів. У більшості випадків роль спеціаліста зводиться до виконання завдань технічної спрямованості за дорученням слідчого. Не принижуючи значення останніх, слід зауважити, що не менш важливою у розслідуванні злочину є інтелектуальна сторона діяльності спеціаліста в процесі огляду місця події.

Залучення спеціаліста сприяє ефективності пізнавального процесу під час огляду місця події. Так, потенціал розумової діяльності слідчого в ході цієї слідчої дії реалізується в межах його професійних знань, навиків, досвіду з урахуванням ситуаційних об'єктивних і суб'єктивних факторів. Залучення спеціальних знань дозволяє суттєво доповнити уявлення слідчого про подію злочину, а в деяких випадках – запобігти помилковим висновкам та неправильним версіям.

Аналіз окремих об'єктів і слідів, який здійснює спеціаліст на місці події, дозволяє вирішувати значну кількість питань спеціального характеру (діагностичних, класифікаційних і навіть ідентифікаційних), які зазвичай є предметом відповідних видів судових експертиз. Відмінність таких досліджень від експертних полягає передусім у тому, що результати перших не мають доказового значення і обмежені технічними можливостями (відсутність стаціонарного лабораторного

технічного обладнання на місці події, дотримання вимог щодо збереження початкового стану і вигляду виявлених слідів і предметів, їх придатності для подальшого вирішення експертних завдань). У той же час сучасні експертні методики пропонують низку експрес-методів дослідження, які можуть використовуватись у польових умовах, зокрема, при огляді місця події, для виявлення, діагностики та дослідження багатьох видів слідів, пошкоджених об'єктів, матеріалів, речовин. Як правило, з цією метою застосовуються фотографічні, мікроскопічні, люмінесцентні засоби й методи, а в окремих випадках (коли можна дослідити незначну частину об'єкта без зменшення його значення як речового доказу) – інші методи, що викликають зміни, – хімічні, термічні, механічні (метод кольорових краплинних реакцій, індикаторний метод, застосування розчинників для диференціації сипучих речовин, визначення природи текстильних волокон за ознаками їхнього горіння тощо). Сучасні методи експрес-аналізу дозволяють вирішувати питання щодо визначення вмісту речовин у повітрі, воді, діагностики і встановлення складу вибухонебезпечних речовин і порохів, наркотичних засобів, визначення природи, роду, виду, джерела походження мікрочастинок або мікрослідів матеріалів і речовин, об'єктів рослинного і тваринного походження, волокнистих матеріалів, ґрунту тощо. Останнім часом здійснюються розробки новітніх криміналістичних методів і приладів експрес-аналізу (зокрема, на базі запровадження можливостей лазерного, ультразвукового методів дослідження у практику розслідування злочинів).

Переваги експрес-методів дослідження полягають у такому:

- 1) можливості вивчення об'єктів обстановки місця події до настання їх змін в їх натуральному вигляді (до моменту їх вилучення, копіювання);
- 2) вирішенні спеціальних питань щодо необмеженого кола об'єктів місця події;
- 3) дослідженні об'єктів в умовах всієї обстановки місця події (що дає можливість установлювати причини змін, виявляти їх зв'язки між собою й обстановкою в цілому, зіставляти результати аналізу з іншою наявною інформацією про подію);
- 4) можливості спільної оцінки спеціалістом (або спеціалістами декількох галузей) і слідчим виявленої інформації;
- 5) можливості своєчасного виявлення додаткових доказів у процесі висування й перевірки початкових версій;
- 6) своєчасному і повному визначенні кола питань, які мають бути винесені в подальшому на

розгляд судових експертиз, підготовці й належній фіксації необхідних для цього об'єктів.

Отже, перспективним напрямом у сфері використання спеціальних знань є розвиток і удосконалення експертних методик, прийомів, методів та технічних засобів дослідження з метою розширення можливостей використання окремих з них у процесі огляду місця події. Йдеться не про експертизу на місці події (яка на сьогодні поки що може бути проведена лише після порушення кримінальної справи), а про отримання початкової (недоказової, оперативної) інформації про злочин, яка по суті може відповідати результатам експертного дослідження. Така інформація є важливим джерелом для побудови перших версій по справі, а також засобом їх попередньої перевірки.

Під час огляду місця події спеціаліст може впливати на уявлення слідчого щодо визначення кола об'єктів, які стосуються події злочину. Зокрема, звертати його увагу на специфічні сліди і ознаки об'єктів, їх конструктивні особливості, інформація про які може виявитися важливою під час розслідування, матиме доказове чи оперативно-пошукове значення. Такими можуть бути явні сліди, ознаки об'єктів обстановки або неявні (невидимі, слабковидимі, приховані, знищені). Важливе значення для повного з'ясування обставин злочину має також встановлення спеціалістом відсутності певних змін обстановки, які повинні мати місце в подібній ситуації, або виявлення таких ознак слідів, які вказують на їх штучність і свідчать про інсценування певних обставин.

Аналіз практики проведення оглядів місця події свідчить про те, що слідчі в деяких випадках ігнорують значущість кваліфікованої роботи зі слідами і різними групами об'єктів на місці події, яка забезпечується завдяки залученню спеціалістів і сприяє не лише повному виявленню інформації про злочин, а й надійному її збереженню. Зокрема, самостійне вилучення слідчим слідів, відібрання порівняльних зразків (грунту, рослинності, комах тощо) здійснюється не завжди правильно, припускаються помилки при їх упакуванні, що спричиняє втрату важливих доказів або неможливість їх подальшого експертного дослідження.

Отримана в результаті використання спеціальних знань інформація сприяє побудові й перевірці під час огляду місця події версій про важливі елементи й обставини злочину. Вірогідність от-

риманих у результаті таких досліджень фактів може бути різною – від імовірних можливих припущень до категоричних попередніх висновків.

Особливої актуальності при розслідуванні неочевидних злочинів набуває залучення до процесу огляду місця події спеціалістів у галузі психології, психіатрії, сексопатології, які можуть надавати допомогу слідчому у встановленні особи невідомого злочинця шляхом діагностики за ознаками обстановки місця події його соціально-психологічного портрета (статеві-вікових, характерологічних та інших психологічних властивостей, рис, якостей, особливостей психіки, інтелектуального рівня, соціального статусу, психологічного стану до, у процесі й після вчинення злочину, мотивів його дій, мети злочину та ін.).

Враховуючи викладене, до перспективних напрямів використання спеціальних знань у процесі огляду місця події можна віднести: а) надання кваліфікованої допомоги слідчому у пошуку, вилученні й упакуванні слідів та речових доказів; б) проведення попередніх досліджень об'єктів на місці події із застосуванням методів експрес-аналізу для оперативного отримання орієнтуючої інформації; в) формування попередніх висновків стосовно визначення доказового значення виявленої інформації, діагностики особи невідомого злочинця, моделювання події злочину, висунення версій по справі. Реалізація наведених напрямів має сприяти налагодженість взаємозв'язків слідчих підрозділів та спеціалістів, додаткова підготовка спеціалістів різних напрямів, зорієнтована на участь у проведенні слідчих дій і оперативне вирішення завдань розслідування.

Ф. Г. Аминев, кандидат юридических наук, доцент, начальник кафедри криміналістики Уфимського юридического інститута МВД Росії, полковник міліції

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ЭКСПЕРТНО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Висвітлено питання експертно-криміналістичного забезпечення розкриття й розслідування злочинів: методологічні проблеми участі спеціаліста й експерта в досудових стадіях кримінального судочинства

і шляхи їх вирішення. Розкрито питання використання експертно-криміналістичних засобів і технологій у розслідуванні злочинів, перспективні напрями розвитку експертно-криміналістичних засобів і методів.

1. Экспертно-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений — согласованная деятельность органов следствия и дознания по собиранию, оценке и использованию криминалистически значимой информации, получаемой в результате исследования следов преступления судебно-экспертными учреждениями и специалистами-криминалистами, в расследовании преступлений. В осуществлении этой деятельности важную роль играет взаимодействие служб — одна из форм организации расследования преступлений, заключающаяся в сотрудничестве следователя с органом дознания, специалистами, экспертами¹. Для успешного проведения экспертно-криминалистического обеспечения необходимо решение ряда проблем, среди которых наиболее актуальны: отсутствие налаженной системы контроля и спроса за своевременным и полным использованием изъятых с мест происшествий материальных следов преступлений; редкое привлечение экспертов для составления планов согласованных следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий по уголовным делам и т. д.²

2. Имеется настоятельная необходимость повышения качества работы специалистов-криминалистов при производстве следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий. Несмотря на то, что следы и объекты изымаются в 9 из 10 осмотров мест происшествий (далее — ОМП), комплексность изъятия следов (отношение количества ОМП с изъятием следов каждого вида к общему количеству ОМП) крайне мала и составила в 2008 году — 1,10³. Это происходит из-за слабой методической и технической подготовки сотрудников экспертно-криминалистических подразделений. Решение этой проблемы видится в следующем:

– необходимо основательно изменить требования к специалисту — специалист-криминалист в горрайоргане внутренних дел должен являться технологом, создающим и организующим технологии

¹ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. – М., 2000. – С. 31.

² Аверьянова Т. В. Некоторые проблемы практики судебно-экспертной деятельности / Т. В. Аверьянова // Материалы 3-й Всерос. науч.-практ. конф. по криминалистике и судебной экспертизе 15–17 марта 2006 г. – М., 2006. – Т. 1. – С. 15.

³ Об итогах работы ЭКП ОВД России в 2008 году: аналитические материалы ЭКЦ МВД РФ № 37/2-1545 от 27.03.2009 г.

использования научно-технических средств в раскрытии и расследовании преступлений;

– должен быть обеспечен высокий уровень специальной подготовки специалиста-криминалиста с последующим регулярным повышением квалификации в специализированном учебном заведении. У специалиста-криминалиста должен быть более высокий уровень подготовки по основам традиционных криминалистических экспертиз и навыкам обнаружения, фиксации, изъятия следов преступления, направляемых для проведения специальных экспертных исследований;

– необходимо разработать систему повышения заинтересованности специалиста-криминалиста в результатах работы при осмотрах мест происшествий (включая денежное довольствие выше уровня экспертов, занимающихся только производством судебных экспертиз);

– обеспечить специалистов-криминалистов новейшими средствами и методами обнаружения, фиксации и изъятия следов и иных объектов с места происшествия, в том числе справочными (автоматизированными информационно-поисковыми) системами как общего, так и специализированного назначения (на автономных носителях — ноутбуках);

– проводить ротацию специалистов и экспертов через каждые два года: специалист должен восстановить навыки производства судебных экспертиз; эксперт должен восстановить навыки участия в следственных действиях;

– такие специалисты-криминалисты должны проводить ситуационные интеграционные исследования вещной обстановки места происшествия с предварительным исследованием обнаруженных следов.

3. Необходимо интенсифицировать деятельность по предварительному исследованию следов на месте происшествия. Проведенный нами опрос 180 следователей и дознавателей органов внутренних дел в Республике Башкортостан, Пермской и Оренбургской областях, находившихся на курсах повышения квалификации в Уфимском юридическом институте МВД России, показал — ни один из опрошенных не был очевидцем проведения предварительного исследования следов специалистом-криминалистом на месте происшествия. Значение таких исследований велико. В результате можно получить розыскную информацию — совокупность сведений из открытых источников, данных электронных банков и автоматизированных систем, знаний

(криміналістических, кримінологіческих, психологіческих и др.), которые интерпретированы, обработаны и проанализированы в целях раскрытия преступлений, розыска преступников, представления доказательств в уголовном процессе¹.

При интегрированном анализе следов, обнаруженных на месте происшествия, можно установить обстоятельства преступного события. По следам может быть восстановлен механизм или его отдельные элементы, выяснена очередность образования следов и на этой основе последовательность действий преступника. Например, по следам выстрела устанавливают его направление и дистанцию, характер и целевое назначение использованного оружия, наличие у стрелявшего соответствующих навыков и др. В результате интегрированного исследования должен проводиться анализ взаимосвязей между фактами и объектами.

Исследованием следов человека на месте происшествия можно установить: характеристику его отношений с другими участниками события преступления, общефизические и частные признаки (пол, возраст, антропологическая принадлежность, внешность, состояние здоровья и др.), психофизические свойства (память, наблюдательность и т. п.), способности или навыки (профессиональные, бытовые, спортивные и т. п.), социальные (образование и др.), специальные преступные навыки, формы, виды, особенности деятельности, поведения и т. п.

Так, исследованием следов рук можно установить психофизиологические свойства человека, его болезни: чем более низкие петли на руках, тем человек менее вынослив, у него велика «взрывная» сила, скорость на коротких дистанциях; у лиц, имеющих большое количество дуговых узоров (более 6) на пальцах рук, отмечается прямолинейность, грубость, невысокий интеллект и т. д.

По следам обуви можно диагностировать свойства человека, оставившего следы: у хромого человека длина шага больной ноги заметно короче, чем здоровой; у переутомленного, больного или раненого человека элементы дорожки следов существенно варьируют, так как ему трудно выдерживать одинаковый ритм движения; о наличии плоскостопия можно судить по усиленному износу внутренней стороны подошвы; длина шага женщин на 5–10 см короче шага мужчин и т. д.

Предварительным исследованием следов крови можно установить высоту падения капли; угол и направление ее падения, направ-

¹ Корма В. Д. Предварительные криминалистические исследования следов применения оружия: учеб.-практ. пособие / В. Д. Корма; под ред. Е. П. Ищенко. – М., 2005. – С. 28.

ление движения раненого человека, темп (скорость) его движения, а также места замедления или остановки и другие обстоятельства¹.

Ценные сведения для раскрытия преступлений, розыска лиц, их совершающих, дают предварительные диагностические исследования следов зубов, почерка, волокон и других микрообъектов — частиц краски, стекла, растительных остатков.

Все вышеперечисленные предварительные исследования вещной обстановки места происшествия позволяют установить различные свойства человека, данные о которых объединяют в интегрированную информационную модель разыскиваемого человека². Проведенное интегрированное ситуационное исследование места происшествия позволяет установить субъект, механизм и динамику совершенного преступления; в конечном итоге успешно раскрывается преступление.

4. В случаях расследования уголовных дел по фактам совершения неочевидных преступлений, при неустановлении подозреваемых, следует в кратчайшие сроки (по тяжким преступлениям — в течение суток) направлять изъятые объекты на судебную экспертизу. Это оправданно, так как в ходе осмотров мест происшествий могут изыматься следы рук, обуви, иные объекты и вещественные доказательства (пули, гильзы, предметы одежды и др.), экспертное исследование которых с последующим введением информации в систему криминалистической регистрации позволяет установить по «горячим следам» личность подозреваемого.

5. В целях повышения уровня экспертно-криминалистического обеспечения судебного разбирательства необходимо:

- разработать тактику действий эксперта на судебном заседании;
- провести консультационную встречу следователя и эксперта, на которой был бы проведен обмен криминалистически значимой информацией;
- оснастить сотрудника ЭКП, вызванного на судебное заседание, ноутбуком с базой данных, содержащей все виды используемых информационно-поисковых, в том числе справочных, систем и т. д.

Кроме вышеназванных имеются и другие проблемные вопросы экспертно-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений, решение которых позволит обеспечить успех в борьбе с преступностью.

¹ Самищенко С. С. Судебная медицина / С. С. Самищенко. – М., 1996. – С. 289.

² Кузьмин С. В. Использование информационной модели виновного при раскрытии преступлений, совершенных в условиях неочевидности / С. В. Кузьмин // Правоведение. – 1993. – № 1. – С. 111–114.

В. Д. Басай, доктор юридичних наук, професор, декан Івано-Франківського факультету національного університету «Одеська юридична академія», академік Академії наук вищої освіти України, заслужений юрист України

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ СЛІДЧИМ ВЛАСНИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Раскрыты понятия, задачи и основные направления использования следователем собственных специальных знаний в процессе раскрытия и расследования преступлений. Особое внимание обращено на такие аспекты исследуемой проблемы, как пределы применения следователем собственных специальных знаний и требования, предъявляемые к указанной разновидности его криминалистической деятельности.

У процесі розкриття та розслідування злочинів у слідчого часто виникає необхідність застосувати спеціальні знання. Найчастіше вони використовуються шляхом консультування зі спеціалістом, призначення експертизи чи залучення спеціаліста до провадження слідчих та інших процесуальних дій. Поряд з цим необхідно звернути увагу на можливість використання слідчим спеціальних знань, які отримані ним особисто.

Найчастіше такі знання слідчий отримує в процесі навчання у відповідному навчальному закладі. Так, у навчальній програмі вузів України, які готують майбутніх фахівців прокурорсько-слідчої спеціалізації, передбачено вивчення таких дисциплін, як криміналістика, судова медицина, судова психіатрія, судова (юридична) психологія та ін. у тому обсязі, який дозволяє майбутнім слідчим отримати загальнотеоретичні, юридичні та спеціальні знання, уміння та навички, необхідні для їх практичного застосування.

Так, вивчаючи криміналістику, майбутній слідчий повинен засвоїти наукові положення та практичні рекомендації щодо застосування фото-, відеозйомки та відеозапису, дослідження слідів, збрознавство, документознавство, габітоскопію, систему прийомів та засобів, необхідних для провадження трасологічних, балістичних, дактилоскопічних, почеркознавчих та інших видів судових експертиз.

Крім того, спеціальні знання слідчий може набути у процесі отримання вищої освіти з іншої спеціальності, самонавчання, роботи під керівництвом спеціалістів та ін.

Використання вказаних знань дозволяє слідчому: 1) виявляти сліди підробки документів; 2) виявляти, оглядати, фіксувати та вилучати сліди-відображення (сліди рук, взуття, знарядь злочину та ін.); 3) фіксувати та досліджувати різноманітні об'єкти, виявлені на місці події (вогнепальну та холодну зброю, боєприпаси та ін.); 4) вивчати, систематизувати та давати оцінку ознакам зовнішності людини; 5) дактилоскопіювати живих осіб і трупи, проводити попередні ідентифікаційні та діагностичні дослідження.

Вказані криміналістичні знання є базовими не тільки для випускників вузів за прокурорсько-слідчою спеціалізацією, але й будь-яких інших, які готують фахівців за спеціальністю «правознавство» освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр».

На можливість використання слідчим спеціальних знань у процесі розкриття та розслідування злочину вказує також і чинний Кримінально-процесуальний кодекс України (далі — КПК України). Так, ст. 85¹ та 85² КПК України передбачають застосування спеціальних знань у галузі криміналістичної фотографії, відеозйомки та звукозапису.

Необхідно також мати на увазі, що розкриття та розслідування злочину часто супроводжується складністю, а іноді й екстремальністю провадження слідчих та інших процесуальних дій. У таких умовах вирішальне значення мають обставини місця та часу, наявність у слідчого технічних та інших допоміжних засобів, а також вміння ефективно використати спеціальні знання. Обмеженість у часі змушує слідчого застосовувати вибірковий метод дослідження об'єктів на місці події, оглядаючи лише найважливіші з них. Крім того, часто огляд місця події проводиться без участі спеціаліста. Все це обумовлює необхідність застосування слідчим власних спеціальних знань, які отримані не тільки під час навчання у вузі, а, перш за все, набуті у процесі професійної чи іншої діяльності.

Окремої уваги заслуговує такий спосіб застосування слідчим власних спеціальних знань, як оцінка результатів експертного дослідження. Відповідно до ст. 67 КПК України на слідчого покладається обов'язок оцінити докази за своїм внутрішнім переконанням. У цьому аспекті висновок експерта не є винятком з правила. Тому, вважаємо, для належного виконання цієї вимоги закону слідчий не може обійтись без достатньої обізнаності у відповідній галузі спеціальних знань.

Крім того, необхідно звернути увагу на об'єктивну можливість слідчого оцінити результати, отримані на основі використання

даних спеціальних наук, якими він особисто може і не володіти. Така можливість пояснюється тим, що незважаючи на різноманіття конкретних наук, наукова свідомість наділена певною єдністю. Тобто існують універсальні закони логіки та форми мислення, які застосовуються до всіх сфер діяльності. Це дозволяє слідчому застосувати відомі йому знання в одній галузі до схожої ситуації в іншій.

Разом з тим, можливість використання слідчим власних спеціальних знань дозволяє припустити доцільність особистого дослідження ним речових доказів. У зв'язку з цим виникає питання: 1) розмежування компетенції експертів та слідчих щодо застосування спеціальних знань; 2) встановлення меж використання слідчим власних спеціальних знань.

Відповідно до ч. 2 ст. 65 КПК України висновок експерта є джерелом доказів, в той час як висновки слідчого ним бути не можуть. У зв'язку з цим, застосовуючи спеціальні знання, слідчий повинен дотримуватись таких вимог

- 1) досліджувані об'єкти не повинні піддаватись знищенню, псуванню чи змінам, які перешкоджають провадженню експертизи;
- 2) висновки про сутність виявленого слідчим факту повинні мати не ймовірний, а достовірний характер;
- 3) виявлений слідчим факт (у тому числі за допомогою науково-технічних засобів) повинен бути очевидним для усіх учасників процесу;
- 4) результати застосування слідчим власних спеціальних знань не повинні перетворюватись у самостійне джерело доказів.

Таким чином, норми чинного законодавства та слідча практика допускають використання слідчим власних спеціальних знань у таких основних формах.

Перша форма передбачає застосування спеціальних знань у випадку: а) виявлення ознак об'єкта; б) використання науково-технічних засобів у випадку неможливості органолептичного сприйняття таких ознак; в) фіксації об'єкта для подальшого його сприйняття іншими учасниками процесу.

Друга форма полягає в оцінці за результатами дослідження речових доказів ознак об'єкта та формулювання певних висновків.

Незважаючи на те, що обидві форми спрямовані на отримання нової інформації, джерела фактичних даних будуть різними.

У результаті вивчення ознак предмета джерелом інформації буде не слідчий, а досліджуваний об'єкт. У цьому випадку використання слідчим власних спеціальних знань матиме доказове значення, оскільки досліджуваний предмет у результаті його процесуальної фіксації набуває статусу джерела доказів.

Щодо іншої форми застосування слідчим власних спеціальних знань, то відповідні результати (наприклад, висновки про тотожність порівнюваних об'єктів) не матимуть доказового значення, процесуально не фіксуються, а тому можуть використовуватись лише як інформація орієнтуючого характеру.

С. М. Бобрицкий, заведующий лабораторией судебных компьютерно-технических, фоноскопических, теоретических, аналитических исследований и информационного обеспечения Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз имени Засл. проф. Н. С. Бокариуса

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ МОНТАЖА В ЦИФРОВОЙ ФОТОГРАФИИ

Розглянуто методичні та практичні питання дослідження монтажу зображень у файлах, отриманих за допомогою цифрових фотоапаратів.

Традиционно объектом судебной фототехнической экспертизы являлись вещественные доказательства — позитивы, негативы, различные технические средства, материалы для их изготовления, которые в процессуальном порядке закреплялись в материалах дела. Известны также и традиционные методы исследования этих вещественных доказательств — измерительные и микроскопические.

До недавнего времени принято было считать, что допустимость применения цифровых средств фиксации изображений в виде графических файлов (а как следствие — фотографий полученных из них), в судебной практике проблематична, из-за возможности преобразований исходного формата, размера, доступности/недоступности применения при этом программных средств редактирования качества и сюжета изображений.

Наиболее распространенные графические форматы изображений¹ разделяются на: растровые (*.bmp, *.ecw, *.gif, *.ico, *.ilbm, *.jpeg, *.jpeg 2000, *.Mr sid, *.pcx, *.png, *.psd, *.tga, *.tiff, *.HD Photo); векторные (*.svg, *.svgz, *.eps, *.wmf, *.emf, *.cdr, *.cmx, *.ai, *.xar). Также существуют комплексные форматы, которые разработаны специально для хранения отсканированных документов, содержащих например: книги, журналы, рукописи, схемы, рисунки, рукописные символы, где распознавание отдельных элементов документа, будь то рукописный текст или изображение является сложной задачей для систем распознавания, а под час и неразрешимой.

С развитием технической базы фотографирующих устройств и соответственно программного обеспечения, которое стало неотъемлемой составляющей современного цифрового фотоаппарата, совершенствуются также методы обработки изображений и как следствие методы установления внесения изменений в первоначальную редакцию графического файла. Известными подходами отечественных и зарубежных специалистов к решению этой задачи являются:

- анализ технологии цифровых водяных знаков²;
- анализ матриц коэффициентов дискретного косинусного преобразования изображения³;
- анализ шума изображений⁴ и другие.

С 2009 года в Харьковском НИИСЭ в содружестве с кафедрой телекоммуникационных систем ХНУРЭ сформированы и совершенствуются методические подходы для комплексного исследования признаков редактирования цифрового изображения, вносимых после его фиксации. Комплексность исследования таких объектов основана в первую очередь на изучении свойств его метаданных⁵, которые являются неотъемлемой характеристикой цифрового изображения. Метаданные

¹ Графический формат — это способ записи графической информации. Графические форматы файлов предназначены для хранения изображений, таких как фотографии и рисунки.

² Blythe P. Secure digital camera / P. Blythe, J. Fridrich Proc. Digital Forensic Research Workshop. – 2004.

³ Кобозева А. А. Использование особенностей возмущений сингулярных чисел матрицы цифрового изображения для обнаружения его фальсификации / А. А. Кобозева // Искусственный интеллект. – 2008. – № 1. – С. 145-153.

⁴ Krawetz N. A. Picture Worth... Digital Image Analysis and Forensics [Электронный ресурс] / N. A. Krawetz. – Режим доступа: www.hackerfactor.com. 2007.

⁵ Некоторые файловые системы позволяют сохранять дополнительные атрибуты для каждого файла, так называемые «метаданные». Эти метаданные можно использовать для хранения информации о типе файла.

формуються всякий раз, з урахуванням користувальських налаштувань при фотозйомці, коли відбувається запис знятого зображення в файл цифровим фотоапаратом. Даліший аналіз кількісних і якісних характеристик записів метаданих, їх порядку слідування дає можливість спеціалісту попередньо оцінити оригінальність зображень, повноту зафіксованих метаданих.

Спочатку розглянемо графічний файл як об'єкт дослідження в стосунку його метаданих. Ці дані в загальному вигляді можна розділити на відомості про файл (ім'я, розмір, тип, дата створення і останнього змінення) і відомості про малюнок (формат, ширина, висота, кількість пікселів на дюйм, кількість біт на піксель, кольорова модель і інші характеристики і коментарії). Найбільш цікавими є EXIF-дані¹, які, наприклад, в роботах російських учених² згадуються як додаткові дані, утворюються внаслідок роботи вбудованого програмного забезпечення сучасного цифрового фотоапарату. Структура EXIF-даних визначається стандартом EXIF 2.2, який був офіційно опублікований в 2002 році, з них відзначимо ті важливі, які дозволяють виділити індивідуальні особливості цифрової камери або додатка, яке зберігало останню редакцію графічного файлу, за наступними даними:

1. Можливості отримання назви виробника цифрової камери і її моделі.

2. Аналізу функціональної сумісності технічних можливостей конкретної цифрової камери (якщо така існує) з тими, що зафіксовані в EXIF-даних.

3. Названню і версії вбудованого додатка (програмного забезпечення) цифрової камери.

4. Виділенню підпису з записом даних про програму або пристрій, які зберігали останню редакцію графічного файлу.

5. Аналізу даних таблиць квантування DQT (Define Quantization Table), які дозволяють визначити ступінь стиснення jpeg-файлу і втрати його якості при відновленні.

¹ Krawetz N. A. Picture Worth... Digital Image Analysis and Forensics [Електронний ресурс] / N. A. Krawetz. – Режим доступу: www.hackerfactor.com. 2007.

² Дмитриев Е. Н. Метаданні як засіб індивідуалізації цифрових зображень в судовій фотографії / Е. Н. Дмитриев // Матеріали міжнарод. науч.-практ. конф. «Теорія і практика судової експертизи в сучасних умовах». – М., 2007. – С. 531-534.

Второй частью предлагаемого методического подхода в выявлении монтажа является исследование шумовых свойств изображения.

Рассмотрим графический файл как объект, исследование которого связано с оценкой изменения шумового фона матрицы цифрового фотоаппарата, и отметим следующие этапы:

1. Выделение части цифрового изображения — шума по критерию максимума его энтропии и создания карты шумов для каждого изображения в каждом из цветных каналов (красный, синий, зеленый).

2. Классификация полученных шумов по взаимным соотношениям между каналами разного цвета на классы и создание цветной карты классов шумов для каждого из изображений.

3. Определение для исследуемого цифрового изображения числового показателя степени кластеризации (KcIг) шума изображения, который является мерой его повреждения (искажения) средствами редактирования, как процента пикселей карты классов шумов, которые образуют четырехпиксельный кластер со своими «соседями» того же класса.

4. Контрольное определение зависимости KcIг от заданного качества jpeg-сжатия при уменьшении изображений до нестандартного размера как в файлах фотографий, которые подлежат анализу, средствами редактирования по образцам фотоизображений выполненным с помощью исследуемой цифровой фотокамеры.

5. Определение имеющегося ограничения качества изображения, которое возникло в результате jpeg-сжатия, для исследуемых фотоизображений;

6. Определение контрольного уровня показателя KcIг для каждой серии исследуемых фотографий в зависимости от установленной для них степени jpeg-сжатия.

7. Визуальный анализ карт классов шумов цифровых фотографий на предмет выявления зон искажения шума (предполагаемых зон редактирования).

8. Формирование решения относительно факта редактирования исследуемых фотоизображений с учётом ранее полученных EXIF-данных.

В результате исследований ряда моделей цифровых камер установлено, что плотности распределения цветов по поверхности матрицы равномерно хаотичны. Степень сжатия исследуемых изображений устанавливается по их метаданным.

В примерах (рис. 2-4) приведены значения численного показателя степени повреждения (искажения) K_{clr} при редактировании сюжетов изображений транспортных средств. В качестве сравнения (рис. 5) приведены показатели K_{clr} в применении к всемирно-известным фотоподделкам, распространяемым через сеть Internet, а также пример (рис. 1) графического файла выполненного экспертами с применением исследуемого цифрового аппарата.

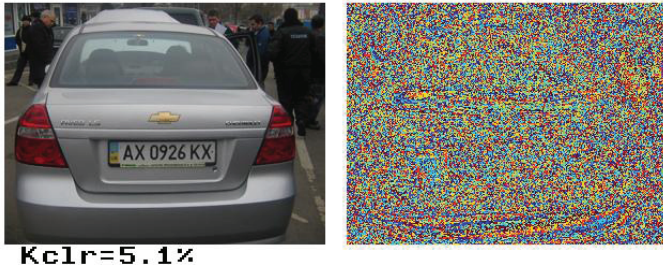

Рис. 1. Изображение образца и карты классов его шумов.

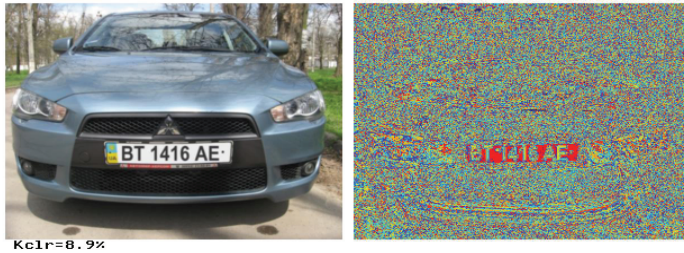

Рис. 2. Пример изображения автомобиля и карты классов его шумов с редактированием государственного номерного знака .

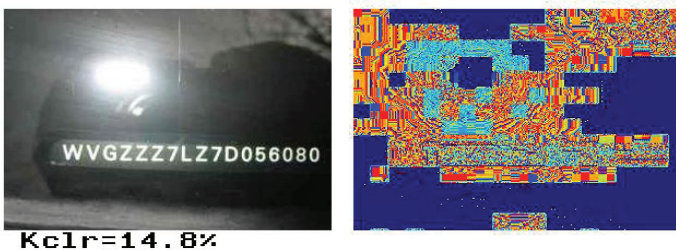

Рис. 3. Пример изображения автомобиля и карты классов его шумов с редактированием области кузова с номером.

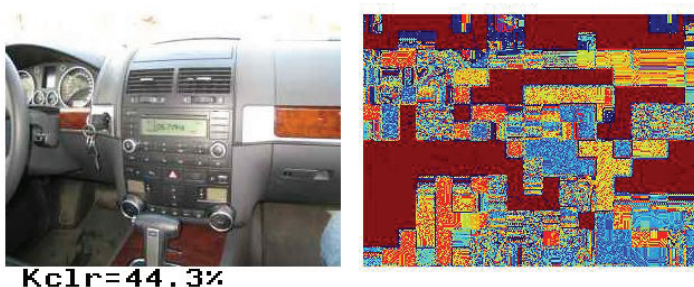

Рис. 4. Пример изображения салона автомобиля и карты классов его шумов со значительным редактированием.

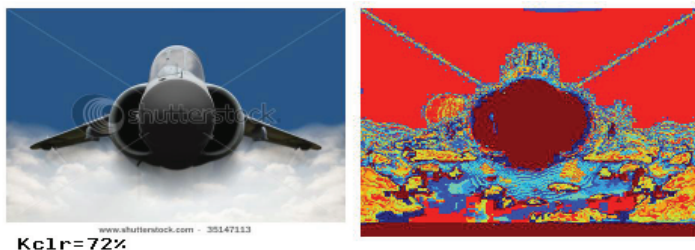

Рис. 5. Пример изображения и карты класса шумов известной фото-подделки.

С. Н. Боков, кандидат медицинских наук, доцент кафедры криминалистики Воронежского государственного университета

ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Перераховано і розкрито основні проблеми, які стримують розвиток психологічної судової експертизи (ПСЕ) в Російській Федерації на сучасному етапі. Висвітлено перспективи вирішення цих проблем.

Психологическая судебная экспертиза (далее — ПСЭ) является исключительно широко распространенным и востребованным видом использования специальных знаний в судопроизводстве многих зарубежных стран, особенно стран американского континента. Вместе с тем, в Российской Федерации (и странах постсоветского пространства) этот вид экспертных исследований, несмотря на относительно

давнюю историю и весьма большие возможности, все еще не получил должного развития. Русскоязычных работ, посвященных всестороннему анализу причин этого, до настоящего времени нет; в имеющихся отдельных публикациях раскрываются лишь частные аспекты данной проблемы. Ниже приведены причины, сдерживающие и препятствующие развитию института психологической судебной экспертизы в Российской Федерации (они же в полной мере применимы и к Украине).

В качестве первой причины, препятствующей развитию ПСЭ в Российской Федерации, следует назвать неразличение соответствующими субъектами процесса психиатрии и психологии и, как следствие, психиатрической судебной и психологической судебной экспертизы. Отсюда — очень частая подмена психологической экспертизы психиатрической или весьма проблемной комплексной психолого-психиатрической. Решение возможно в рамках совершенствования вузовского преподавания курсов судебной психиатрии и юридической психологии, совершенствования последипломной подготовки и расширения общей осведомленности.

Тесно примыкающей к первой, но не тождественной ей, выступает причина недостаточной психологической культуры соответствующих субъектов процесса, что проявляется в непонимании возможностей ПСЭ и невозможности правильно интерпретировать ее результаты. Пути решения данной проблемы аналогичны приведенным выше.

Весьма слабая организационно-правовая обеспеченность ПСЭ — следующая причина, сдерживающая ее развитие в Российской Федерации. В подавляющем большинстве регионов страны проведение ПСЭ в государственных судебно-экспертных учреждениях невозможно ввиду отсутствия в них должностей экспертов-психологов, а проведение ПСЭ негосударственными экспертами почти в каждом случае потенциально чревато непрофессионализмом. Ситуация усугубляется отсутствием подзаконных нормативно-правовых актов, регламентирующих проведение ПСЭ (в отличие от судебно-медицинской и психиатрической судебной экспертизы). Решение проблемы сложно и связано с увеличением финансирования государственных судебно-экспертных учреждений и совершенствованием законодательной базы данного вида экспертизы.

Две следующие причины наиболее труднорешаемые. Это отсутствие теоретических основ большинства видов проводимых психологических судебных экспертиз (что переводит их из разряда науки в разряд индивидуального искусства) и фактическое отсутствие (или

крайнее устаревание) соответствующего инструментария для проведения экспертных исследований. С сожалением можно констатировать, что в российской судебно-психологической экспертологии нет современных системных отечественных теорий ни по одному из видов ПСЭ (определённое исключение составляют ПСЭ юридически значимых эмоциональных состояний несовершеннолетних, обвиняемых в делах о сексуальных преступлениях, и ряд других), а зарубежные теории мало известны и не адаптированы к условиям Российской Федерации. Ещё сложнее ситуация с психологическим инструментарием (но это проблема общая для всей психологии, а не только для ПСЭ). Подавляющее(!) большинство используемых в нашей стране психодиагностических методик не соответствуют современным международным стандартам либо по валидности, либо по надежности, либо не стандартизированы, либо нет вообще их отечественных вариантов. Как, к примеру, объективно оценивать уровень интеллектуального развития подэкспертного из Астраханской области, если имеющиеся нормативы IQ разработаны для Ленинграда 1980-х годов?

Тем не менее указанные проблемы должны упорно и систематически решаться в рамках создания в стране современной правовой системы.

Л. Г. Бордюгов, кандидат юридических наук, заместитель директора по научной работе Донецкого научно-исследовательского института судебных экспертиз

СУДЕБНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Судово-екологічна експертиза хоча і виникла в 70-ті роки минулого століття, але розвитку свого не отримала. Висвітлено питання необхідності розробки теорії судово-екологічної експертизи й перспективи розвитку.

Научно-технический прогресс дал возможность человечеству преобразовывать окружающую природную среду по своему усмотрению. Однако достижения цивилизации часто используются во вред природе. Ф. Энгельс еще в XIX столетии точно заметил, что не нужно «слишком обольщаться нашими победами над природой. За каждую такую победу она нам мстит. Каждая из этих побед имеет, прав-

да, в первую очередь те последствия, на которые мы рассчитывали, но во вторую и третью очередь совсем другие, непредвиденные последствия, которые очень часто уничтожают значение первых»¹.

Согласно данным Министерства чрезвычайных ситуаций Украины за 9 месяцев 2010 г. в Украине, возникло 194 чрезвычайных ситуации, из них: техногенного характера — 109, природного характера — 85. Вследствие этих чрезвычайных ситуаций погибло 246 человек и 558 человек пострадало².

На фоне обострения экологической ситуации возрастает вероятность совершения преступлений в сфере охраны природы. При этом они могут принимать сложные, утонченные формы. Поэтому возникает необходимость усовершенствования криминалистических методов раскрытия и профилактики такого рода преступлений. В частности актуальным становится вопрос разработки методик и другого инструментария судебно-экологической экспертизы, выделение этого вида экспертной деятельности в самостоятельную специфическую дисциплину.

Однако судебно-экологические экспертизы проводятся крайне редко.

В частности, в 2009 г. судебно-экспертными учреждениями Министерства юстиции Украины было проведено 92 889 судебных экспертиз и экспертных исследований, из них криминалистических — 47 537 и инженерно-технических — 19 923³. За 10 месяцев текущего года судебно-экологических экспертиз проведено только 5.

Исходя из этого, целесообразно развивать судебно-экологическую экспертизу для проведения объективной профессиональной оценки природоохранной деятельности (бездеятельности) директоров (владельцев) экологически опасных предприятий, других ответственных должностных лиц, конкретных исполнителей и более эффективного исследования техногенных аварий, возникших на этих объектах и приведших к тяжким экологическим последствиям.

При этом следует провести, опираясь на общую теорию судебной экспертизы, исследования, касающиеся судебно-экологической экспертизы, приблизительно по следующей схеме: исследование проблемы загрязнения окружающей природной среды предприятиями с потенциально экологически опасным производством; анализ эколо-

¹ Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс // К. Маркс., Ф. Энгельс. Соч. – Изд. 2-е. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1961. – Т. 20 – С. 495–496.

² Довідкові дані щодо кількості надзвичайних ситуацій в Україні на 01.10.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>.

³ Взято с анализа итогов экспертной работы научно-исследовательских учреждений судебных экспертиз Министерства юстиции Украины за 2009 г.

гических правонарушений (преступлений) на промышленных объектах; обоснование актуальности развития судебно-экологической экспертизы и создание концепции ее теории; разработка методологии судебно-экологической экспертизы.

В качестве диалектической и научно-методической платформы теории судебно-экологической экспертизы целесообразно принять методологию экспертного познания материальных следов-отображений, которая базируется, в свою очередь, на криминалистическом учении о связях взаимодействия¹.

В настоящее время как в Украине, так и в России ведутся научные исследования, посвященные вопросам теории судебно-экологической экспертизы. Однако ее теоретические и методические основы находятся в состоянии формирования. Недостаточная теоретическая разработанность, большая практическая значимость для деятельности правоохранительных органов по раскрытию и расследованию преступлений, связанных с нарушениями требований экологического законодательства, насущные нужды дальнейшего развития и усовершенствования общей теории судебной экспертизы обуславливают необходимость исследований в данном направлении.

Перечисленные проблемы найдут свое решение в процессе накопления эмпирического опыта проведения судебно-экологических экспертиз. Однако и на ранних этапах развития необходимыми являются формирование системы общих понятий, а также разработка единой концепции судебно-экологической экспертизы для создания ее теоретических основ, в частности в сфере подготовки, назначения и проведения специальных исследований при расследовании экологических преступлений, на основе изучения генезиса и современного состояния научных концепций судебных экспертных исследований.

В качестве первоочередной задачи необходимо проанализировать и, возможно, более четко определить базовые понятия судебно-экологической экспертизы. Учитывая то, что теория судебно-экологической экспертизы тесно связана с судебной экспертологией, есть все основания использовать там, где это возможно, определения или методологические подходы, разработанные этой научной дисциплиной.

С учетом этого предметом судебно-экологической экспертизы являются фактические данные (факты, обстоятельства), которые устанавливаются в процессе изучения материалов уголовного, гражданского, административного или хозяйственного дела на основе

¹ Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К. : Ін Юре, 1997. – 147 с.

специальных знаний в области экологии и некоторых прикладных наук и которые содержат совокупность данных о нарушениях в сфере использования природных ресурсов, охраны окружающей природной среды, экологической безопасности.

Объектами судебно-экологической экспертизы являются материальные и материализованные источники информации, содержащие фактические данные об обстоятельствах нарушений требований норм охраны окружающей природной среды, экологической безопасности, незаконного использования природных ресурсов, закреплённые в материалах дела и предоставленные эксперту органом, назначившим экспертизу, для исследования с целью решения поставленных вопросов и установления фактов, которые входят в предмет судебно-экологической экспертизы.

С учетом современных научных разработок в области судебно-экологической экспертизы ее наиболее типичные задачи можно объединить в следующие группы:

– определение вида и местоположения источника отрицательного антропогенного воздействия на окружающую природную среду;

– определение характеристики отрицательного антропогенного воздействия на окружающую природную среду во времени и пространстве;

– установление механизма отрицательного антропогенного воздействия (механизма возникновения чрезвычайного экологического происшествия);

– установление несоответствий экологического характера в проектах технико-экономических расчетов и технико-экономических обоснований строительства (реконструкции) и планирования определенного объекта;

– установление обстоятельств, связанных с нарушениями природоохранного законодательства и условиями эксплуатации потенциально экологически опасных объектов, с действиями (бездействием) специально уполномоченных лиц в области охраны окружающей среды и природопользования, которые причинили вред здоровью человека (смерти человека) или привели к иным тяжким последствиям;

– определение причин и условий, которые способствовали преступным нарушениям правил охраны окружающей среды, а также причинно-следственных связей между действиями специально уполномоченных лиц в области охраны окружающей природной среды и природопользования и наступившими последствиями¹.

¹ Задачи судебно-экологической экспертизы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ecoreal.ru/content/view/101/29/>.

Определение предмета и задач судебно-экологической экспертизы позволит: отмежевать судебно-экологическую экспертизу от других сопредельных классов и родов судебных экспертиз, например биологической, почвоведческой, горнотехнической, пожарно-технической и др.; очертить природу специальных знаний судебного эксперта-эколога; разработать методы и методики исследования, алгоритмы решения отдельных задач; включить судебно-экологическую экспертизу в структуру отдельных криминалистических методик расследования преступлений, связанных с нарушениями экологического законодательства.

Таким образом, разработка ключевых категорий судебно-экологической экспертизы, т. е. понятий ее объекта, предмета, круга решаемых задач, играет важную роль в определении ее места в системе судебных экспертиз и в дальнейшей разработке ее теоретических основ.

Поскольку судебно-экологическая экспертиза является новым направлением экспертных исследований, она должна пройти определенный путь своего становления и развития. Этот период связан с накоплением и анализом теоретического и эмпирического материала для разработки экспертных методик, программ подготовки экспертов, организации подготовки и аттестации судебных экспертов в пределах системы судебно-экспертных учреждений Министерства юстиции Украины. Это позволит организовать в государственных судебно-экспертных учреждениях Министерства юстиции Украины подразделения, которые будут заниматься судебно-экологической экспертизой.

О. С. Бочарова, кандидат юридических наук, начальник управления технических исследований документов ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь», член-корреспондент Международной академии информационных технологий

ЦЕННЫЕ БУМАГИ И ДОКУМЕНТЫ С ОПРЕДЕЛЕННОЙ СТЕПЕНЬЮ ЗАЩИТЫ — РАЗРАБОТКА, ПРОИЗВОДСТВО, ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ЭКСПЕРТИЗА ЗАЩИЩЕННОСТИ ОТ ПОДДЕЛКИ

Представлено основні етапи створення в Республіці Білорусь спеціалізованої галузі по розробці і виробництву бланків цінних паперів і доку-

ментів із спеціальним захистом від підроблення, а також інституту попередньої експертизи захищеності від підроблення бланків цінних паперів і документів із спеціальним захистом.

Создание специализированной отрасли по разработке и производству бланков ценных бумаг и документов со специальной защитой от подделки в Республике Беларусь началось в 1991 году с организации производства защищенных от подделки купонов, которые находились в обращении наряду с деньгами.

Создавая отечественное производство ценных бумаг и документов со специальной защитой от подделки, далее обозначаемых в нормативных документах как бланки строгой отчетности, а также средств защиты их от подделки, Республика Беларусь опиралась исключительно на собственные возможности, включая имеющийся научно-технический потенциал, а первое производство было создано на базе института физики Академии наук. Основным критерием защищенности бланков строгой отчетности от подделки стал принцип необходимого и достаточного минимума защитных средств.

Появление любого нового вида документа, отражающего потребность в фиксации отношений в обществе, привлекает внимание криминальных структур. Его подделка или имитация в последующем могут стать источником значительной части преступных действий. Поэтому государство должно было обеспечить координацию, правовое регулирование и контроль за изготовлением защищенных документов, оперативное реагирование на появление подделок, информационное и техническое обеспечение всех уровней разработки, производства и контроля подлинности ценных бумаг и документов со специальной защитой от подделки. Так, Указом Президента Республики Беларусь от 24.05.1995 года № 205 был создан Комитет государственных знаков Республики Беларусь (Гознак) при Министерстве финансов, который в 2001 году преобразован в Департамент государственных знаков Министерства финансов Республики Беларусь. А на основании принятия ряда соответствующих нормативных документов на базе Научно-исследовательского института проблем криминологии, криминалистики и судебной экспертизы Министерства юстиции Республики Беларусь впервые была создана предварительная криминалистическая экспертиза защищенности от подделки ценных бумаг и документов со специальной защитой.

Кратко остановимся на основных этапах создания производства бланков ценных бумаг и документов со специальной защитой от подделки в Республике Беларусь.

1993 год — приняты постановление Совета Министров Республики Беларусь от 26.01.1993 года № 41 «О дополнительных мерах по организации производства ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты», регламентирующее производство защищенных документов на предприятиях, имеющих лицензию, и постановление Совета Министров Республики Беларусь от 22.09.1993 года № 636 «О некоторых мерах по предотвращению подделки ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты», впервые на постсоветском пространстве регламентирующее создание предварительной экспертизы защищенности от подделки бланков ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты;

1996 год — на предприятиях Гознака освоено выпуск первых акцизных марок белорусского производства. Использование с 2004 года новых средств защиты от подделки — юниграммы и голографической фольги с видимым изображением — позволило практически исключить подделки акцизных марок. Принято постановление Кабинета Министров Республики Беларусь от 26.11.1996 года № 754 «О некоторых мерах по совершенствованию таможенного оформления товаров и транспортных средств таможенными органами Республики Беларусь». Приняты «Основные требования к государственным знакам, бланкам ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты, а также средствам их защиты», утвержденные Комитетом государственных знаков при Министерстве финансов Республики Беларусь 18.11.1996 года;

1997 год — организован выпуск марок таможенного контроля. Приняты постановление Совета Министров Республики Беларусь от 08.07.1997 года № 829 «О некоторых вопросах выпуска ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты» и постановление Совета Министров Республики Беларусь от 22.08.1997 года № 1108 «О внесении изменений в некоторые постановления Совета Министров Республики Беларусь», корректирующие организацию и производство защищенных документов;

1999 год — по поручению Правительства Республики создано производство лотерейных билетов, в том числе и технологически сложных билетов мгновенных лотерей со стирающимся покрытием. Принят Декрет Президента Республики Беларусь от 12.05.1998 года № 6 «О некоторых мерах по упорядочению лотерейной деятельности»;

2000 год — по поручению Совета Министров Республики Беларусь организовано изготовление высокозащищенных бланков счетов-справок по реализации автотранспортных средств;

2000 год — в соответствии с поручением Совета Министров Республики Беларусь с целью упорядочения учета использования бланков первичных учетных документов и снижения незаконного (теневого) оборота товарно-материальных ценностей Министерством финансов введены в обращение защищенные товарно-транспортные накладные формы ТТН-1 и товарные накладные на отпуск и оприходование товарно-материальных ценностей формы ТН-2;

2001 год — постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 22.12.2001 года № 1846 «О некоторых вопросах изготовления и использования бланков строгой отчетности» утверждено Положение о Государственном реестре бланков строгой отчетности. Также этим постановлением определено, что к бланкам строгой отчетности относятся бланки ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты, бланки иных документов, имеющие элементы защиты от подделки, соответствующие требованиям, определяемым Министерством финансов по согласованию с Министерством внутренних дел и Министерством юстиции, и (или) идентификационный номер, нанесенный при их изготовлении. Решение об отнесении бланков ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты, бланков иных документов к бланкам строгой отчетности принимают Президент Республики Беларусь, государственные органы, в том числе Правительство Республики Беларусь, республиканские органы государственного управления, иные государственные организации, подчиненные Правительству Республики Беларусь, облисполкомы, Минский горисполком в пределах своей компетенции и юридические лица и индивидуальные предприниматели в рамках осуществляемой ими деятельности. В нем также прописано, что изготовление бланков строгой отчетности не допускается без их экспертизы на соответствие требованиям, предъявляемым к уровню защищенности от подделки, за исключением случаев, предусмотренных законодательством. 1 марта 2002 года принято постановление Министерства финансов Республики Беларусь № 29 «Об утверждении положения об основных требованиях, предъявляемых к уровню защищенности бланков строгой отчетности, а также специальным материалам для защиты их от подделки. Создан Государственный реестр приборов для контроля подлинности ценных бумаг и документов с определенной степенью защиты (зарегистрировано 52 прибора);

2002 год — принято Постановление Министерства юстиции Республики Беларусь от 01.03.2002 года № 4 «Об утверждении положения о проведении экспертизы бланков строгой отчетности на

соответствие требованиям, предъявляемым к уровню их защищенности от подделки». 1 июля 2002 года в Республике Беларусь введена в эксплуатацию автоматизированная система ведения электронного банка данных об изготовленных и реализованных бланках первичных учетных документов (АС БДБ), позволяющая обеспечить единую систему учета изготовленных и реализованных бланков первичных учетных документов и предоставление оперативной, достоверной и полной информации о бланках этих документов государственным органам, организациям и физическим лицам. В целях упорядочения учета бланков строгой отчетности, а также пресечения их незаконного изготовления и использования Гознаком по поручению Правительства создан Государственный реестр бланков строгой отчетности (за семь лет зарегистрировано более 3 500 наименований бланков);

2005 год — в Республике Беларусь введена маркировка контрольными (идентификационными) знаками отдельных видов товаров. Перечень товаров, подлежащих маркировке, утверждается Советом Министров Республики Беларусь. Контрольные (идентификационные) знаки изготавливаются на самоклеящейся бумаге и содержат средство защиты от подделки — юниграмму;

2006 год — при непосредственном участии автора данной статьи и специалистов Гознака проведена модернизация действующего паспорта гражданина Республики Беларусь с обеспечением повышения уровня его защищенности от подделки;

2008 год — предприятиями Гознака освоено производство нового вида продукции — защищенных пластиковых карт с использованием бесконтактного электронного чипа в качестве носителя информации.

А. Н. Васильев, аспирант Волгоградской академии МВД России

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С РИСУНКАМИ «ГРАФФИТИ»

Розглянуто деякі можливості у використанні спеціальних знань у розслідуванні злочинів, пов'язаних із рисунками «графіті». Аргументовано необхідність призначення та проведення ідентифікаційних судових експертиз щодо даної категорії злочинів.

В странах постсоветского пространства рисунки «граффити» появились сравнительно недавно и воспринимаются до сих пор неоднозначно. С одной стороны, это направление современного молодежного искусства, но с другой — рисунки на стенах домов, во многих случаях сомнительного качества по исполнению и со сложно угадываемым содержанием, многих раздражают. Однако оставим эстетическую сторону вопроса, который кроме нее имеет и правовую основу.

Молодые люди, увлекающиеся «граффити», обычно свои «произведения» стараются выполнять на больших площадях. Как правило, это стены домов, заборы частных домовладений или муниципальные постройки, вагоны электричек, трамваев, троллейбусов и автобусов, другие, подходящие с точки зрения качества, поверхности. Муниципальные власти, собственники разрисованных строений с завидным упорством избавляются от этой красоты, художники же с тем же упорством их восстанавливают. Сколько средств ежегодно уходит на удаление краски со стен, сколько труда вложено в это? По данным городской администрации города Волгограда, приведенным в интервью на местном телеканале, за 2008 год из городского бюджета на эти цели было выделено более 1 миллиона рублей. В масштабах миллионного города это, наверное, не непосильная сумма, но ведь эти деньги могли быть использованы с большей пользой, в том числе и на благоустройство города. Сколько средств тратят частники, смывая краску со своих заборов и домов, не подсчитывал ни кто, но вполне очевидно, что эти суммы соизмеримы с городскими затратами. При этом рисунки «граффити» исчезают лишь на какое-то очень короткое время и как птица Феникс возрождаются в тех же местах вновь.

Итак, первое, о чем можно говорить применительно к граффити в правовом отношении, это квалификация деяния как умышленное уничтожение или повреждение имущества (ст. 167 УК РФ), если причинен значительный ущерб. Если нанесенный ущерб не относится к значительному, то повреждение чужого имущества подпадает под действия Закона «Об административных правонарушениях» (ст. 7.17). Подобные деяния могут быть квалифицированы и как вандализм (ст. 214 УК РФ) — осквернение зданий или иных сооружений, порча имущества на общественном транспорте или в иных общественных местах.

Из этого следует необходимость назначения первого вида судебной экспертизы (если уголовное дело возбуждено) или исследования (на стадии проведения проверки) — экономической, задачей которой является установление нанесенного материального ущерба.

Если удаление рисунков проводится муниципальными организациями или нанятыми ими подрядчиками, то расчет ущерба не вызывает никаких трудностей, так как имеется смета трудозатрат на восстановительные работы. Смета включает фактические затраты на материалы и оборудование, оплату труда работников, другие расходы (например, автотранспорт, подъемники и т.д.).

Другая ситуация возникает, если в качестве пострадавшего выступает частное лицо, например, домовладелец, на чьем заборе однажды появился рисунок «граффити». Обратившись с иском в органы внутренних дел, пострадавший указывает сумму, которую он затратил на смыв рисунка. Однако для возбуждения уголовного дела необходимы более объективные основания, так как заявитель является лицом, заинтересованным в увеличении суммы причиненного ущерба. Экономические расчеты в данном случае не могут быть проведены по данным, представленным потерпевшим. В таком случае необходима комплексная экспертиза, включающая, помимо экономической, и экспертизу веществ и материалов. Казалось бы, какая взаимосвязь существует между столь разнообъектными видами судебной экспертизы? Однако она существует. В рамках экспертизы веществ и материалов решается вопрос о возможности или невозможности использования для смыва рисунка того или иного растворителя. Используемые для «граффити» лакокрасочные материалы отличаются не только цветом, но и химической основой пленкообразующей эмали, которой наполнен баллончик с краской. Соответственно для их смыва не всегда достаточно традиционного ацетона, может понадобиться и более дорогой растворитель или больший расход. И наоборот, использование указанного в заявлении дорогостоящего реактива может быть не только не оправдано с экономической точки зрения, но и не эффективно.

После даже самого качественного смыва рисунка на поверхности или в объеме материала подложки всегда остаются следовые количества лакокрасочного материала, которого вполне достаточно для установления не только его вида, но и конкретной марки.

Осознанно или нет, но в качестве объектов для рисования «художниками» выбираются не просто городские здания, но и памятники истории и культуры, а это уже преступления, квалифицирующиеся по ст. 243 УК РФ (уничтожение или повреждение памятников истории и культуры). Соответственно для возбуждения уголовного дела необходимо установить факт именно повреждения памятника.

Помочь в этом могут специалисты в области истории, деятели искусства и культуры, архитекторы. При положительном решении вопроса впоследствии необходимо производство культуроведческой экспертизы.

Содержание «граффити» может быть самым разным, в том числе носить и националистический характер — примеров тому множество. В соответствии с Уголовным кодексом РФ подобные действия квалифицируются по ст. 282 (возбуждение ненависти либо вражды, а равно унижение человеческого достоинства), но для этого также необходима соответствующая экспертиза. Сегодня решение вопроса о националистическом характере тех или иных действий у экспертов вызывает серьезные трудности. Подтверждение тому — квалификация весьма резонансных уголовных дел по фактам нанесения тяжкого вреда здоровью и убийств лиц кавказской национальности, африканцев, жителей Средней Азии и других, широко освещавшихся в прессе и на телевидении, но в судах факт разжигания национальной ненависти отклонялся. Тем не менее экспертиза по установлению националистического характера «граффити» необходима.

До сих пор, говоря о преступлениях, связанных с рисунками «граффити», мы вели речь о квалификации деяния, но основными, имеющими наибольшее значение для установления лица, совершившего преступление, и формирования доказательственной базы, являются идентификационные экспертизы.

Манера рисования у каждого человека сугубо индивидуальна. Несмотря на то, что техника исполнения рисунков «граффити» достаточно стандартизована, каждый исполнитель имеет свой почерк. Подобно тому, как по рукописному тексту в рамках почерковедческой экспертизы возможно установить его исполнителя, по штрихам рисунка, наложению линий одного цвета, набеганию цветов, другим признакам в их совокупности и по рисункам «граффити» также возможно проведение идентификационной экспертизы. В экспертно-криминалистических центрах нет специалистов в области исследования рисунков, поэтому производство автороведческой экспертизы желательно поручать эксперту-искусствоведу, который в рамках своей профессиональной деятельности занимается экспертизой живописных полотен.

Таким образом, казалось бы такие нетрадиционные объекты, как рисунки «граффити», в различных ситуациях могут быть объектами самых разных судебных экспертиз.

А. В. Вишневецкая, научный сотрудник
Крымского научно-исследовательского
института судебных экспертиз

СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Розглянуто доцільність призначення та проведення судово-економічних експертиз при розслідуванні злочинів у сфері економіки. Визначено головні напрямки судово-економічної експертизи.

Преступления, совершаемые в сфере экономики, — одна из составных частей преступных деяний, выделяемых при их криминалистической классификации. В эту группу включаются преступления, подпадающие при уголовно-правовой квалификации под признаки самых различных статей Уголовного кодекса (приписки, должностные хищения, выпуск недоброкачественной продукции и т. д.). Однако сходство по ряду признаков, существенных с точки зрения методики расследования, позволяет рассматривать все их множество в качестве криминалистически однородной группы преступлений. Имеются ввиду следующие признаки:

– субъектами рассматриваемых преступлений являются работники управленческих, производственных, коммерческих и иных структур, реализующие свои функции в сфере экономики (прежде всего это должностные и материально-ответственные лица);

– преступления ими совершаются в связи с выполнением своих профессиональных функций в процессе производства, хранения, сбыта, обеспечения сохранности изготавливаемой и выпускаемой продукции, осуществления контроля за ее качеством, правильностью финансовых операций, оказания материальных и иных услуг населению и других видов деятельности;

– в основе преступлений лежит нарушение правил нормативного характера, определяющих направленность, регулирующих порядок и условия осуществления соответствующей деятельности, регламентирующих права и обязанности ее участников.

По данным Института трансформации общества, в мировых рейтингах Украина занимает первые места по экономическим преступлениям — коррупции, «тенезации» экономики, и последние по развитию.

Основными последствиями «тенезации» экономики являются нарушение денежного обращения, сокращение налоговых поступлений, развитие инфляционных процессов, неконтролируемое расслоение

ние населения по уровню доходов, отток капиталов за границу, что существенно затрудняет структурную перестройку хозяйственного комплекса Украины и обеспечение сбалансированности государственного бюджета. Однако наиболее опасным последствием расширения теневого сектора является криминализация экономики в целом, приводящая к тому, что экономическая преступность становится фактором, влияющим на экономическую безопасность государства¹.

В современных условиях эффективность деятельности правоохранительных органов по борьбе с экономическими преступлениями во многом зависит от уровня применяемых в ней теоретических и практических средств и невозможна без использования современных достижений естественных, технических, экономических и других наук, которые принято называть специальными знаниями. Законодательство не дает определения понятия «специальные знания».

Традиционно в юридической литературе под этим термином понимают систему теоретических знаний и практических навыков в области конкретной науки либо техники, искусства или ремесла, приобретаемых путем специальной подготовки или профессионального опыта и необходимых для решения вопросов, возникающих в процессе судопроизводства².

Среди видов процессуального использования специальных знаний основным является судебная экспертиза.

Судебная экспертиза — это исследование экспертом на основе специальных знаний материальных объектов, явлений и процессов, содержащих информацию об обстоятельствах дела, которое находится в ведении органов дознания, досудебного и судебного следствия³.

В соответствии с действующим законодательством Украины квалификация судебного эксперта в области судебно-экономической экспертизы присваивается по трем экспертным специальностям⁴. К ним принадлежат:

¹ Бандурка А. М. Судебная бухгалтерия : учеб. пособ. / А. М. Бандурка, А. А. Бандурка, В. А. Лукин, В. Д. Поникаров, Л. А. Беляева. — 3-е изд., доп. и перераб. — Х. : Титул, 2007. — 468 с.

² Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и др. процессах : науч.-практ. пособие / под ред. Е. Р. Россинской. — М. : Юрайт, 2010. — С. 8–9.

³ Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-ХІІ. Із змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН).

⁴ Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів : Наказ Міністерства юстиції України від 09.08.2005 № 86/5. Із змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН).

– «11.1. Исследование документов бухгалтерского, налогового учета и отчетности». Специалисты, которые имеют квалификацию судебного эксперта по этой специальности, исследуют способ ведения бухгалтерского учета, отражения операций и совершения учетных записей (искажающие факторы) и вместе с этим место, время, механизм, способ, качественную и количественную характеристику искажения учетных данных;

– «11.2. Исследование документов об экономической деятельности предприятий и организаций». Эксперты этой квалификации проводят исследование фактических данных, устанавливаемых относительно результатов производственно-хозяйственной деятельности предприятия, отдельных сторон производственного процесса, негативных явлений в сфере производства, а также условий, способствующих их появлению;

– «11.3. Исследование документов финансово-кредитных операций». Основу исследований по этой экспертной специальности составляет комплекс обстоятельств дела, которые устанавливаются в отношении финансовых операций и финансовых показателей деятельности предприятия, а также фактические данные, которые характеризуют образование, деление и использование на предприятии денежных потоков, негативные отклонения в этих процессах, которые повлияли на показатели хозяйственной деятельности или способствовали совершению правонарушений, связанных с несоблюдением финансовой дисциплины¹.

Деятельность правоохранительных органов в борьбе с экономическими преступлениями без привлечения судебных экспертов-экономистов является малоэффективной. Специалисты-правоведы, как правило, не имеют специального экономического образования и поэтому не могут квалифицированно оценить экономическую (в основном бухгалтерскую) информацию, содержащуюся в материалах дела. Для оценки фактов, рассматриваемых следственными органами и судами, имеет важное значение использование научно обоснованного мнения специалиста. Эти факторы обуславливают существенное увеличение роли судебно-экономической экспертизы.

Ведущую роль в проведении судебных экспертиз, в том числе экономических, играют государственные специализированные учреж-

¹ Судова експертиза при розгляді господарських справ : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. В. М. Шерстюк. – Сімферополь : ТОВ «Ді Ай Пі», 2005. – С. 187–189.

дения, в частности научно-исследовательские институты судебных экспертиз.

Количество экономических экспертиз, выполняемых специалистами лаборатории экономических исследований Крымского НИИСЭ, постоянно увеличивается. Так, в 2007 году их было выполнено 184, а в 2009 году — 255, за девять месяцев 2010 года — 206.

В соответствии со ст. 65 Уголовно-процессуального кодекса Украины¹, ст. 66 Гражданского процессуального кодекса Украины², ст. 32 Хозяйственного процессуального кодекса Украины³, судебно-экономическая экспертиза, как и судебная экспертиза вообще, входит в состав доказательной базы по делу и является достаточно эффективным средством доказывания. С ее помощью нередко выявляются обстоятельства, значимые для установления истины по делу.

Л. М. Головченко, кандидат юридических наук, начальник управления экспертного обеспечения правосудия Министерства юстиции Украины, заслуженный юрист Украины

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Акцентовано увагу на взаємозв'язки криміналістики і судової експертизи. Відзначено тенденції розвитку судових експертиз в сучасних умовах, а також проблеми нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

Науку криміналістику в ХХІ ст. неможливо уявити без її розвитку в нерозривному зв'язку із судовою експертизою, яка зародилася

¹ Уголовно-процессуальный кодекс Украины от 28.12.1960 г. ВС УССР, с изменениями и дополнениями // [Электронный ресурс] (Система информационно-правового обеспечения ЛПА:ЗАКОН).

² Гражданский процессуальный кодекс от 18.03.2004 г. № 1618-IV, с изменениями и дополнениями // [Электронный ресурс] (Система информационно-правового обеспечения ЛПА:ЗАКОН).

³ Хозяйственный процессуальный кодекс от 06.11.1991 г. № 1798-ХП, с изменениями и дополнениями // [Электронный ресурс] (Система информационно-правового обеспечения ЛПА:ЗАКОН).

у надрах криміналістичної техніки, однак на сучасному етапі вийшла за її межі та являє собою окрему галузь наукового пізнання — науку про судову експертизу (теорію судової експертизи, або судову експертологію). Незважаючи на суперечливі думки науковців щодо природи судової експертології (юридична, природничо-технічна, змішана тощо), які мають характер тривалої дискусії, можна стверджувати, що вона оптимізує всю судово-експертну діяльність шляхом розроблення загальнометодологічних основ такої діяльності, адаптованих до теорії та практики конкретних видів судових експертиз.

На сьогоднішній день у системі судово-експертних установ Міністерства юстиції України відповідно до переліку основних видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науководослідних установ судових експертиз Мін'юсту, виконуються дослідження за 16 класами (родами, видами) судової експертизи, які, у свою чергу, диференційовані за більш як 70 видами експертних спеціальностей. Це криміналістичні, матеріалознавчі, інженерно-технічні, біологічні, економічні, товарознавчі, мистецтвознавчі, психологічні та інші дослідження. Ураховуючи сучасний рівень потреб правоохоронних органів, судів, юридичних та фізичних осіб у застосуванні спеціальних знань, слід констатувати безперечний факт — з кожним роком зростає кількість висновків судових експертів та експертних досліджень і підвищується їх складність.

Сучасний рівень розвитку суспільства дозволяє розглядати судову експертизу як самостійний інститут захисту прав і свобод людини та інтересів держави, тому актуальним є вивчення питань оптимізації сучасної моделі судово-експертної діяльності передусім на предмет удосконалення видів її забезпечення та визначення критеріїв її якості. Основними напрямками забезпечення якості судової експертизи, що потребують теоретичного обґрунтування та практичного розроблення, є удосконалення нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, модернізація системи підготовки та підвищення кваліфікації працівників державних спеціалізованих експертних установ та осіб, що не працюють у цих установах, стандартизація експертних методів та методик, забезпечення експертних установ сучасним новітнім обладнанням тощо.

У межах доповіді розглянемо деякі з наведених проблем.

Щодо вдосконалення норм законодавства, то зараз гостро стоїть питання реформування кримінального судочинства. З метою

вирішення вказаної проблеми 17 серпня 2010 р. Президентом України підписано Указ про створення робочої групи для підготовки узгоджених пропозицій щодо реформування кримінального судочинства, належного гарантування додержання конституційних прав громадян та впровадження загальноновизнаних міжнародних демократичних стандартів у цій сфері, забезпечення виконання зобов'язань України перед Радою Європи. Керівником робочої групи призначено Міністра юстиції України О. В. Лавриновича, якому надано права вносити зміни до персонального складу, залучати до роботи в ній працівників центральних та місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій, одержувати в установленому порядку від органів виконавчої влади необхідні для роботи документи та матеріали. Одне із завдань цієї групи — напрацювання нового Кримінально-процесуального кодексу з подальшим його прийняттям Верховною Радою України.

В аспекті експертного забезпечення правосуддя в кримінальному процесі вважаємо важливим приведення норм нового кримінально-процесуального закону у відповідність до норм чинного Закону України «Про судову експертизу». У першу чергу це стосується вимог до судового експерта. Ураховуючи необхідність залучення до проведення судової експертизи фахівців, що мають високу професійну кваліфікацію, то й вимоги до судового експерта мають бути відповідними. Саме в Законі України «Про судову експертизу» встановлено, що судовим експертом може бути особа, яка має відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста та отримала кваліфікацію за певною експертною спеціальністю. У той же час Закон «Про судову експертизу» передбачає можливість залучення за рішенням особи або органу, що призначили судову експертизу, й інших фахівців із відповідних галузей знань для проведення деяких видів експертиз, які не здійснюються виключно державними спеціалізованими установами. Це стосується випадків, коли необхідно, наприклад, дослідити питання у певній галузі ремесла, технології виробництва тощо.

Крім того, у новому кримінально-процесуальному законі треба передбачити й норму щодо проведення судових експертиз у кримінальних справах державними спеціалізованими установами за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим експертним установам з Державного бюджету України. Ця норма забезпечить рівність сторін у питаннях призначення та проведення судових експертиз в умовах змагального процесу. Відповідно при розподілі

судових витрат у разі ухвалення обвинувального вироку суд має при-судити відшкодування обвинуваченим витрат на залучення експерта державної спеціалізованої установи до Державного бюджету України.

Потребують вдосконалення й інші норми кримінально-процесуального закону, що стосуються дефініції «висновок експерта», поняття первинної, одноосібної, комісійної, комплексної, додаткової та повторної експертизи. Науковцями та практиками активно обговорюється й питання щодо розширення кола випадків обов'язкового призначення експертизи, обов'язків та прав експерта, організації проведення судової експертизи в експертній установі, регламентації діяльності керівника експертної установи і т. д. У результаті цих обговорень треба сформулювати чіткі та обґрунтовані норми, які мають найти відображення у новому кримінально-процесуальному законі.

Інше проблемне питання здійснення судово-експертної діяльності — це підготовка кадрів високої кваліфікації. Зараз відповідно до законодавства з урахуванням вимог до судового експерта підготовка кадрів судових експертів здійснюється безпосередньо у спеціалізованих установах. У зв'язку з цим актуальним стає питання укладання угоди про співпрацю між спеціалізованими експертними установами та вищими навчальними закладами в цьому аспекті. Так, наприклад, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса має всі можливості організувати проведення семінарів для студентів Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого безпосередньо на базі лабораторій ХНДІСЕ з тим, щоб слухачі на цих заняттях мали можливість ознайомитись з обладнанням, на якому працюють судові експерти, фондом наукової бібліотеки інституту, архівними справами, що відображають можливості судової експертизи на сучасному етапі її розвитку. Це може бути корисним не тільки для осіб, що мають намір у подальшому отримати професію судового експерта, а й для майбутніх правників правоохоронних органів, судів, що призначають експертизи і мають надавати їм відповідну оцінку. Така практика, що й зараз існує у формі стажувань викладачів НЮАУ на базі ХНДІСЕ та оглядових екскурсій студентів в установі, потребує системного поглиблення, що позитивно вплине на рівень підготовки кадрів у процесі навчання та підвищення кваліфікації відповідних осіб.

Е. П. Гришина, кандидат юридических наук, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин Юридического института Московского государственного университета путей сообщения (МИИТ)

ЭКСПЕРТНАЯ ИНИЦИАТИВА: ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА РОССИИ

Розглянуто проблеми законодавчого закріплення й перспективи реалізації права експерта на ініціативу як необхідної умови модернізації процесу доказування за участю досвідчених осіб.

Доказывание по уголовным делам — процессуальная деятельность, осуществление которой невозможно без помощи лиц, владеющих специальными знаниями, а также навыками, опытом и технологиями применения последних.

Эксперт является одним из представителей сведущих лиц, чьи специальные знания изначально определяются как наиболее глубокие. Сам по себе термин «эксперт» происходит от латинского *expertus* опытный¹.

Процессуальное положение эксперта включается в себя обширный арсенал его прав, обязанностей и ответственности и, в принципе, в Уголовно-процессуальном кодексе РФ (далее — УПК РФ) урегулирован достаточно подробно, если не считать права эксперта на инициативу, которое остается серьезной проблемой науки уголовно-процессуального права, законотворческой деятельности и практического использования познавательного потенциала эксперта для нужд судопроизводства.

Инициатива (франц. — Initiative, лат. — *initium*) — почин, первый шаг в каком-либо деле, внутреннее побуждение к новым формам деятельности, предприимчивость, руководящая роль в каких-либо действиях².

Классическое определение экспертной инициативы было дано Р. С. Белкиным: «Экспертная инициатива — установление экспертом по собственному усмотрению фактов и обстоятельств, не предусмо-

¹ Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А.П. Евгеньевой. — 4-е изд., стер. — М. : Рус. язык, 1999. — Т. 4. — С. 756.

² Словари и энциклопедии на Академике [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dic.academic.ru>.

тренных экспертным заданием, но имеющих значение для дела...
Обстоятельства, инициативно устанавливаемые экспертом, излагаются в заключении наряду с выводами эксперта»¹.

Взгляд на экспертную инициативу как особое, не закрепленное (в силу объективных причин — отставания правового регулирования от нужд судебно-следственной практики) в законе, право эксперта претерпел многочисленные изменения: признания, отрицания, «взвешенные позиции» и т. п. Так, И. Л. Петрухин, выступая в целом против экспертной инициативы, положительно относится к проявлению инициативы экспертом по выявлению причин и условий, способствующих совершению преступлений², а А. Р. Шляхов считает, что реализация права эксперта на инициативу связана с расширением предмета доказывания, что возможно только в пределах одного класса экспертиз, главным образом криминалистической³; С. М. Кульчицкий, отстаивая право эксперта на инициативу, утверждал, что «законны любые профессиональные действия эксперта, направленные на выявление новых обстоятельств (т. е. в любых объектах, присланных для производства экспертизы)»⁴.

Мнения ученых, независимо от того, признают они или нет сам факт допустимости проявления экспертной инициативы, сходятся в одном — экспертная инициатива существует, а значит — назрела насущная необходимость пересмотра существующих концептуальных положений и реформирования действующих нормативных правовых актов.

Право на экспертную инициативу порождается самой практикой расследования уголовных дел, точнее, ситуациями, которые возникают или могут возникнуть в процессе экспертной деятельности. УПК РФ формально «признал» право эксперта на инициативу. В частности, в п. 4 ч. 3 ст. 57 содержится положение, согласно которому эксперт вправе давать заключение в пределах своей компетенции, в том числе по вопросам, хотя и не поставленным в постановлении о назначе-

¹ Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — М., 1997. — С. 42.

² Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания по уголовным делам / И. Л. Петрухин. — М.: Юрид. лит., 1964. — С. 102.

³ Шляхов А. Р. Процессуальные и организационные основы криминалистической экспертизы / А. Р. Шляхов. — М.: ВНИИСЭ, 1972. — С. 83.

⁴ Кульчицкий С. М. Вопросы теории и практики экспертной инициативы при производстве криминалистических экспертиз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / С. М. Кульчицкий. — Минск, 1980. — С. 10.

нии судебной экспертизы, но имеющим отношение к предмету экспертного исследования. Часть 2 ст. 204 УПК РФ гласит: «Если при производстве судебной экспертизы эксперт установит обстоятельства, которые имеют значение для уголовного дела, но по поводу которых ему не были поставлены вопросы, то он вправе указать на них в своем заключении».

Специализированные подзаконные нормативные правовые акты (инструкции, приказы) регламентируют вопросы проявления экспертной инициативы в отдельно взятых ситуациях. Например, приложение № 4 к приказу Минздрава РФ № 407 от 10 декабря 1996 г. гласит: «Если специальные вопросы в постановлении отсутствуют, но требуется проведение дополнительных исследований в отношении медицинской криминалистики, то эксперт или эксперты (в случае комиссионной экспертизы) в порядке экспертной инициативы формулируют необходимые вопросы и передают их с соответствующими материалами и объектами в ОМК (отделы медицинской криминалистики) для выполнения экспертизы по последующим постановлению и определению»¹.

Право эксперта на инициативу, по нашему мнению, может быть реализовано, если: а) фактические данные, вопросы относительно которых эксперту не поставлены и которые были обнаружены во время исследования, входят в предмет экспертизы данного рода (вида); б) для установления обозначенных фактических данных не требуется проведения нового экспертного исследования и продолжения начатого, данные установлены в результате проделанного исследования; в) установление фактических данных осуществляется экспертом на основе представленных объектов и имеющихся в его распоряжении материалов дела.

Анализ научных разработок и правоприменительная (главным образом — экспертная) практика свидетельствуют о том, что экспертная инициатива становится не только жизненной реальностью, но и насущностью потребностью уголовного судопроизводства. Важно проявить взвешенное отношение к проявлению этой инициативы, определить ее правовые пределы. С этой целью вносится предложение о дополнении УПК РФ статьей 196¹ «Экспертная инициатива» следующего содержания: «1. Эксперт вправе по своей инициативе с согласия следователя проводить исследование для установления об-

¹ Вопросы расследования преступлений. – М., 1997. – С. 516.

стоятельств, имеющих значение для дела, по поводу которых ему не были поставлены вопросы с обязательным отражением полученных результатов в своем заключении.

2. Эксперт вправе с согласия следователя переформулировать и откорректировать поставленные перед ним вопросы.

3. Действия, указанные в части 1 и 2 настоящей статьи, не должны выходить за рамки специальных познаний эксперта».

Определенные процессуальные и прикладные сложности содержит в себе экспертная инициатива по изъятию объектов и формулированию вопросов для дальнейшего исследования. Дело в том, что получать доказательства может только следователь. Согласно ч. 1 ст. 197 УПК РФ следователь вправе присутствовать при производстве судебной экспертизы, получать разъяснения эксперта по поводу проводимых им действий. Уголовно-процессуальный кодекс не содержит указаний на случаи обязательного участия следователя при производстве экспертизы, а также вызова его экспертом при возникновении необходимости в получении вещественных доказательств. Это, по нашему мнению, также является серьезным недостатком регламентации вопросов, касающихся правового положения эксперта.

Специфика судебно-экспертной деятельности определяется тем, что исследования проводятся в условиях действия уголовно-процессуального законодательства, содержащего ряд ограничений формального характера.

Немаловажной проблемой является устранение разночтений между ФЗ ГСЭД и УПК РФ в вопросах экспертной инициативы. Так, ч. 4 ст. 202 УПК РФ разрешает эксперту получение образцов для сравнительного исследования, если оно является частью судебной экспертизы. В то же время ст. 16 ФЗ ГСЭД запрещает эксперту собирать материалы для производства судебной экспертизы. Данная коллизия может быть разрешена посредством простого исключения положения о запрете эксперту собирать материалы для производства экспертизы из ст. 16 ФЗ ГСЭД.

Закрепленная обозначенным образом экспертная инициатива способна сыграть весомую роль в уголовно-процессуальном доказывании, значительно облегчить установление обстоятельств, важных для следствия и суда.

А. В. Гусев, кандидат юридических наук,
доцент, сотрудник Краснодарского уни-
верситета МВД России, полковник ми-
лиции

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕЭКСПЕРТНОГО МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПОЗНАНИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

*Вказано на необхідність формування в криміналістиці наукових по-
ложень позаекспертного процесу реалізації спеціальних знань. Дані наукові
положення повинні більш точно відображати всі особливості процесуальної
і непроцесуальної діяльності спеціалістів у кримінальному судочинстві.*

Механизм использования специальных познаний при расследовании преступлений относится, как известно, к числу наиболее важных положений криминалистики¹. В связи с этим понятен тот интерес, который проявляли и проявляют ученые к изучению организационных, тактических, правовых и иных аспектов эффективной деятельности лиц, обладающих специальными познаниями, в ходе раскрытия, расследования и предупреждения преступлений. Большинство научных исследований в обозначенной области посвящены механизму организации и производства судебной экспертизы². Предпочтительный выбор данного направления изучения роли сведущих лиц в уголовном судопроизводстве объясняется тем, что «экспертиза образует сложный познавательный комплекс, обеспечивающий взаимодействие следователя и эксперта, а нормы, его регламентирующие, образуют специфический институт уголовно-процессуального права»³.

Наряду с этим сферу научных интересов уголовного процесса и криминалистики составляет также правовой, организационный

¹ Криминалистика : учебник / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Бастрыкина. – М., 2001. – С. 420.

² См.: Винберг А. И. Криминалистическая экспертиза в советском уголовном процессе / А. И. Винберг. – М., 1956; Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / И. Ф. Крылов. – Л., 1963; Орлов Ю. К. Производство экспертизы в уголовном процессе : учеб. пособие / Ю. К. Орлов. – М., 1982; Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили. – М., 1973; Шляхов А. Р. Судебная экспертиза и правосудие / А. Р. Шляхов. – М., 1982; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М., 2005; и др.

³ Шейфер С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение / С. А. Шейфер. – М., 2004. – С. 142.

и тактический механизм работы специалиста¹. Зачастую научные исследования в указанной области носят взаимообусловленный характер, выражающийся в том, что работа специалиста и эксперта рассматривается комплексно, как единый механизм применения в уголовном процессе института сведущих лиц².

Не подлежит сомнению факт неразрывного единства в уголовном процессе двух направлений реализации специальных познаний в рамках деятельности эксперта и специалиста. Однако очевидны и признаки дифференциации деятельности указанных субъектов уголовно-процессуальных отношений, обусловленные правовым регулированием, а также организационными и тактическими особенностями практической реализации специальных познаний экспертом и специалистом³.

Различия в механизме реализации специальных познаний позволяют высказать суждение о наличии двух форм деятельности сведущих лиц, которые могут быть определены как экспертный и внеэкспертный процессы⁴. Термин «неэкспертный процесс»⁵ не является абсолютно новым в науке. Одним из первых ученых, использовавших его в своих работах, стал Ю. Г. Корухов, который обозначил им механизм прове-

¹ См.: Винберг А. И. Специалист в процессе предварительного расследования / А. И. Винберг. – М., 1961; Мельникова Э. Б. Участие специалистов в следственных действиях / Э. Б. Мельникова. – М., 1964; Махов В. Н. Участие специалистов в следственных действиях / В. Н. Махов. – М., 1975; и др.

² См.: Арсеньев В. Д. Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела / В. Д. Арсеньев, В. Г. Заболоцкий. – Красноярск, 1986; Махов В. Н. Использование специальных знаний сведущих лиц при расследовании преступлений / В. Н. Махов. – М., 2000; Бишманов Б. М. Эксперт и специалист в уголовном судопроизводстве / Б. М. Бишманов. – М., 2003; Исаева Л. М. Специальные познания в уголовном судопроизводстве / Л. М. Исаева. – М., 2003; Селина Е. В. Доказывание с использованием специальных познаний по уголовным делам / Е. В. Селина, А. А. Хмыров. – М., 2003; и др.

³ Гусев А. В. Дифференциация механизма реализации специальных познаний в уголовном судопроизводстве России / А. В. Гусев // Общество и право. – 2009. – № 2 (24). – С. 160–163.

⁴ Гусев А. В. О концепции неэкспертного процесса реализации специальных криминалистических познаний в уголовном судопроизводстве / А. В. Гусев // Ученые криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства : материалы межвуз. юбилейной науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения проф. Р. С. Белкина) : в 2 ч. – М. : Академия управления МВД России, 2007. – Ч. 1. – С. 296–300.

⁵ Гусев А. В. Совершенствование неэкспертного процесса реализации специальных криминалистических познаний в ходе предварительного расследования / А. В. Гусев. – Краснодар, 2004.

дения предварительных исследований, не являющихся частью процесса судебной экспертизы¹. При этом никакого иного расширительного толкования данного термина по отношению к возможным направлениям деятельности специалиста не производилось.

В настоящее время рассматриваемый термин используется некоторыми учеными для обозначения более широкого использования специальных знаний вне процесса производства судебной экспертизы. Так, например, А. Н. Чашин пишет: «Заменить экспертизу можно иными документами. К ним относятся:

- судебные решения по другим делам;
- экспертные заключения по другим делам;
- использование специальных знаний в неэкспертной форме»².

Следует отметить то обстоятельство, что предполагая факт существования внеэкспертной формы использования специальных познаний, исследователи этого механизма не дают точных представлений о процессуальных и непроцессуальных аспектах реализации этих познаний. Данное обстоятельство позволяет нам предложить распространить значение внеэкспертного процесса на все процессуальные и непроцессуальные направления деятельности специалистов, изучаемые теорией уголовного процесса и криминалистики.

Продолжение дальнейших разрозненных исследований частных вопросов деятельности специалиста, вне конкретной криминалистической теории, оказывает отрицательное влияние на целостное представление обо всех возможных особенностях данного механизма реализации специальных познаний³. Проведение научной работы в этом направлении имеет актуальное для криминалистики значение. На это указывает продолжающееся расширение процессуальных функций специалиста, который теперь может проводить исследования и давать заключение. Однако организационный и тактический механизм исследования специалиста и его отличие от механизма исследо-

¹ Корухов Ю. Г. Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю. Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований : сб. науч. тр. – М.: ВНИИСЭ, 1978. – № 35. – С. 3–105.

² Чашин А. Н. Экспертиза в судебном производстве / А. Н. Чашин. – М., 2009. – С. 36.

³ Гусев А. В. Формирование эффективного механизма использования специальных криминалистических познаний вне процесса производства судебной экспертизы / А. В. Гусев // Актуальные проблемы уголовного процесса и криминалистики России и стран СНГ : материалы Междунар. юбилейной науч.-практ. конф. (к 80-летию со дня рождения проф. Ю. Д. Лифшица). – Челябинск : ЮУрГУ, 2009. – С. 288–291.

ваний эксперта пока не ясен¹. Объединение научных данных, полученных в ходе исследований всех эффективных направлений деятельности специалиста в ходе предварительного расследования и суда, следует осуществить в рамках криминалистической теории внеэкспертного процесса реализации специальных познаний.

Признавая теоретическую и практическую значимость внеэкспертной реализации в уголовном судопроизводстве любых специальных познаний, считаем необходимым в первую очередь провести научное обобщение криминалистических аспектов деятельности специалиста-криминалиста. Одним из существенных факторов повышения роли данной группы специалистов в уголовном судопроизводстве является необходимость дальнейшего совершенствования механизма технико-криминалистического обеспечения предварительного расследования. Данное направление научных исследований предполагает поиск новых эффективных путей работы специалиста-криминалиста как в ходе производства отдельных следственных действий (осмотров, обысков, экспериментов), так и осуществления оперативно-розыскных мероприятий².

В учебных изданиях по криминалистике уже описываются особенности порядка взаимодействия следователя и специалиста-криминалиста при производстве следственных действий³. Однако, как правило, этот механизм взаимодействия строится достаточно абстрактно, без учета возможных тактико-технических комбинаций. По нашему мнению, формирование таких комбинаций обусловлено необходимостью совершенствования механизма одновременной реализации тактических и технических приемов криминалистики взаимодействующими субъектами⁴. Практическое применение типовых

¹ Гусев А. В. Проблемы соотношения неэкспертного процесса реализации специальных знаний с общей теорией судебной экспертизы / А. В. Гусев // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 14–15 фев. 2007 г.). – М., 2007. – С. 215–217.

² См.: Криминалистика : учебник / под ред. А. Ф. Волынского. – М., 1999. – С. 64–68; Волынский А. Ф. Концептуальные основы технико-криминалистического обеспечения раскрытия и расследования преступлений : дис. ... д-ра юрид. наук / А. Ф. Волынский. – М., 1999.

³ Криминалистика : учеб. для экспертов-криминалистов / под ред. А. Г. Филиппова. – М., 2005.

⁴ Гусев А. В. Типовые модели тактико-технических комбинаций как эффективный способ осуществления поисково-познавательной деятельности / А. В. Гусев // Криминалистическое обеспечение антитеррористической деятельности : сб. науч. тр. / отв. ред. К. В. Вишневецкий. – Краснодар : КрУ МВД России, 2007. – С. 53–55.

моделей этих комбинаций позволит следователю эффективно планировать тактику проведения следственного действия с учетом технико-криминалистической работы, которую осуществляет специалист-криминалист. Разработка указанных тактико-технических комбинаций должна стать одной из задач криминалистических исследований, проводимых в рамках теории внеэкспертного процесса реализации специальных криминалистических познаний.

Наряду с изучением организационных и тактических закономерностей реализации специальных познаний вне процесса производства судебной экспертизы, к предмету исследования этого механизма следует отнести также закономерности создания и реализации правовых, методологических, исторических, психологических, нравственных и классификационных основ формирования и развития данного вида деятельности. Как представляется, полученные в ходе исследования результаты могут качественно дополнить не только теоретическую основу науки, но и ее учебный курс, в таких разделах как: «Использование специальных познаний в расследовании»¹ или «Использование специальных знаний в деятельности органов следствия и дознания»². При этом особенности организации и тактики взаимодействия следователя и специалиста-криминалиста, при производстве конкретных следственных действий, логично оставить в качестве составной части тех положений криминалистической тактики, в которых содержатся рекомендации по эффективному производству следственных действий.

Е. Е. Демидова, аспирант кафедры криминалистики Национальной юридической академии Украины имени Ярослава Мудрого

ФУНКЦИИ СВЕДУЩИХ ЛИЦ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Розглянуто функції судових експертів і спеціалістів, їх роль і значення діяльності в процесі розслідування. Акцентовано увагу на необхідності удосконалення законодавчої регламентації використання їх знань у кримінальному судочинстві.

¹ Ищенко Е. П. Криминалистика : краткий курс / Е. П. Ищенко. – М., 2004. – С. 187–195.

² Аверьянова Т. В. Криминалистика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. Р. С. Белкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2003. – С. 398–411.

1. Применение специальных знаний сведущих лиц в процессе расследования и судебного разбирательства значительно повышает результативность уголовного судопроизводства и эффективность борьбы с преступностью, обеспечивая всесторонность, полноту и объективность исследования обстоятельств дела. Научно-технологические достижения, а также потребности судебно-следственной практики приводят к расширению возможных областей применения их знаний. Однако действующее законодательство в недостаточном объеме определяет функции таких лиц, а также их взаимодействие с другими участниками процесса, что усложняет их использование в осуществлении правосудия. Правильность определения функций и их носителей дает возможность точно установить место и роль каждого участника в разрешении задач судопроизводства.

2. Существуют различные подходы к определению функций сведущих лиц. Большинство авторов, поддерживая классификацию процессуальных функций на основные и вспомогательные, указывают, что такие лица выполняют вспомогательную функцию — содействия органам дознания, досудебного следствия, прокуратуры и суда в установлении обстоятельств дела. Для выполнения этой функции сведущие лица наделяются процессуальными правами и обязанностями, составляющими основу их уголовно-процессуального статуса. Однако существуют иные подходы:

1) процессуальные действия сведущих лиц служат средствами доказывания, их процессуальное положение уместно рассматривать в работах, посвященных уголовно-процессуальным доказательствам;

2) субъектами процессуальной деятельности они не являются, никаких функций в уголовном процессе не имеют, а только эпизодически совершают отдельные следственные действия.

Исследование роли и значения сведущих лиц в уголовном процессе показывает, что в совокупности определяющими факторами в функциональном предназначении сведущих лиц, отличающими их от иных участников процесса, являются: а) отсутствие устойчивого положения в деле; б) отсутствие самостоятельного интереса за исключением профессионального — продемонстрировать личную компетентность в вопросе, рассмотрение которого осуществляется с помощью данного лица; в) цель и задача привлечения такого сведущего лица к следственным действиям.

Сведущие лица участвуют в процессе для выполнения собственных, очерченных законом задач, оказывая помощь органам власти

в расследовании, рассмотрении и разрешении уголовных дел, совершая вспомогательные действия в изобличении виновных, в предупреждении преступлений. Смешение функций различных субъектов по общему правилу недопустимо. Возникают проблемы в том, что такие функции действующим законом чётко не прописаны. В виду этого целесообразно более подробно разграничить процессуальные функции носителей специальных знаний.

3. Важное значение для обеспечения установления истины по уголовным делам имеет деятельность судебного эксперта, главным направлением которой является производство исследования и получение такого вида доказательства, как заключение эксперта. Проблемными остаются вопросы разграничения функций судебного эксперта и специалиста, а также неопределённость процедуры взаимоотношения судебного эксперта и защитника.

Отличие судебного эксперта от специалиста состоит в выполнении ими различных функций. В современной уголовно-процессуальной доктрине общепризнаны следующие положения: а) специалист привлекается к участию в следственных действиях для содействия следователю своими специальными знаниями и навыками в обнаружении, закреплении и изъятии доказательств, а также б) специалист обращает внимание следователя на обстоятельства, связанные с обнаружением, закреплением и изъятием доказательств. В то же время задание судебного эксперта — добыть новую информацию (доказательство) в ходе исследования.

Если судебный эксперт даёт заключение, которое имеет самостоятельное доказательственное значение, то специалист призван оказать помощь в собирании доказательств. Поэтому их процессуальное положение различно.

4. Функцией специалиста является участие в производстве различных следственных действий с целью оказания содействия следователю в обнаружении, закреплении и изъятии доказательств (ст.128¹ УПК Украины). Закон не ограничивает круга следственных действий, к производству которых может быть привлечен специалист. Однако широко практикуется непроцессуальное привлечение специалистов и для иных действий, например, имеет место привлечение специалиста для разъяснения суду вопросов, входящих в его профессиональную компетенцию, для предоставления консультаций. Возникает вопрос о процессуальном значении такой деятельности, что в свою очередь требует дальнейшего совершенствования, определения функций специалиста и порядка его привлечения в процесс расследования преступлений.

Эффективность применения специальных знаний достигается тогда, когда эта деятельность основывается на определенных принципах взаимодействия следователя и специалиста (например, независимость специалиста). Однако такое равноправие может привести к подмене процессуальных функций. Поэтому руководящая роль следователя имеет первоочередное значение.

5. Процессуальные функции специалиста выполняют также переводчики и педагоги. Однако ученые, придерживающиеся противоположной точки зрения, полагают, что данные участники занимают самостоятельное положение среди лиц, содействующих осуществлению правосудия. Обосновывая свою позицию тем, что если функция специалиста — помочь суду в совершении следственного действия, то задачей переводчика является гарантирование участникам процесса, не владеющим языком судопроизводства, надлежащее осуществление процессуальных прав и обязанностей. А педагога рассматривают как средство обеспечения прав и законных интересов несовершеннолетнего. Причина таких разногласий — нечеткость законодательного закрепления их функционального предназначения.

Каждый участник процесса должен выполнять ту процессуальную функцию, которая предназначена для него законом. Только при таком построении процесса достигается состязательный характер судопроизводства и выполнение процессуальных действий, характерных для конкретной функции. Однако функции сведущих лиц, их сущность и содержание в полном объеме ещё остаются недостаточно разработанными. Целесообразно внести соответствующие изменения в законодательство для обеспечения качества и эффективности раскрытия преступлений.

А. Ф. Дьяченко, кандидат технических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник Харьковского научно-исследовательского института судебных экспертиз имени Засл. проф. Н. С. Бокариуса

НОВЫЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОЯВЛЕНИЙ ОПАСНЫХ ФАКТОРОВ В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Запропоновано в класі інженерно-технічних експертиз згрупувати в окремий рід, що складається із системи їх видів (спеціальностей), до яких належать як нині існуючі, так і ті, що можуть бути впроваджені, експертні дослідження проявів небезпечних чинників у життєдіяльності людини.

Внедрение новых подходов к экспертным исследованиям проявлений опасных факторов (опасностей) в жизнедеятельности человека позволит усовершенствовать экспертно-следственную практику путем качественного улучшения расследования и профилактики нарушений требований безопасности жизнедеятельности. Ее положения определяют порядок организации экспертной деятельности в областях инженерно-технических исследований обстоятельств, которые предопределяют наступление техногенно-опасных (вредных) явлений в средах существования человека, т. е. в сферах производства, быта, обучения, занятия спортом, отдыха и т. п. В общую систему судебно-экспертной деятельности закономерно вошла и развивается область экспертных исследований обстоятельств возникновения техногенно-опасных явлений в жизнедеятельности. Для реализации мероприятий по расследованию этой категории дел, а также получения судебных доказательств используются результаты проведенных инженерно-технических экспертиз, которые можно сгруппировать в самостоятельную систему классификационного рода, объединяющего родственные экспертизы по совокупным признакам, граничным специальным знаниям и присущим только им специфическими особенностями предмета, объектов, методов исследований, общих целей и задач.

Исходя из этого, предлагается новый подход к систематизации исследований по видам экспертиз и их специфическим особенностям. В классе инженерно-технических — род судебных экспертиз по исследованию проявлений опасностей в жизнедеятельности может представлять систему их видов (специальностей, по которым присваивается квалификация судебного эксперта в специализированных учреждениях Министерства юстиции Украины и предлагаемые к внедрению), а именно:

1) исследование причин и последствий нарушения требований безопасности жизнедеятельности. Этот вид исследований сейчас проводится по специальности 10.5 «Исследование причин и последствий нарушения требований безопасности жизнедеятельности и охраны труда». Цель этого вида экспертизы — установление причины несчастного случая и/или обстоятельств аварийных ситуаций, определение источников возникновения и развития опасных или вредных факторов¹;

¹ Необходимо уточнить, что понимается нами под деятельностью – активное (сознательное) взаимодействие человека со средой обитания, результатом которого должна быть полезность для существования человека в этой среде. Формы деятельности существуют разнообразные, но всем им присущи определенная цель, средство, результат и сам процесс деятельности. Жизнедеятельность – это более широкое понятие, которое охватывает все процессы взаимодействия человека (живых существ) со средой обитания (существования). В этом аспекте нет необходимости противопоставлять охрану труда жизнедеятельности, это одна из ее составляющих, проявляющаяся в трудовой деятельности.

2) 10.8 «Исследование обстоятельств возникновения и распространения пожаров и соблюдения требований пожарной безопасности (пожарно-техническая экспертиза)». Как вид инженерно-технической экспертизы она исследует: явления пожара; физико-химические процессы, которые создают условия для возникновения и развития пожароопасного события. Специфическая особенность этого вида исследований — определение расположения очага пожара, характеристик горючей среды, источника зажигания, механизма пожара, а также обстоятельств, которые его обусловили;

3) 10.15 «Исследование причин и последствий чрезвычайных происшествий в горной промышленности и подземных условиях (горнотехническая экспертиза)». Ее характерная особенность состоит в специфике исследований объектов, процессов (явлений) образования и развития негативных и вредных факторов, а также соблюдения требований охраны труда в горной промышленности и подземных условиях;

4) исследование причин возникновения электроопасных происшествий в жизнедеятельности (электротехническая экспертиза). По этой специальности проводятся исследования обстоятельств возникновения опасных факторов электрической природы в жизнедеятельности, которые предопределяют наступление электротравм (10.5), аварийного режима в электроустановках (10.18) и образования источников зажигания при возникновении пожаров (10.8);

5) исследование следов и обстоятельств взрывов (взрывотехническое исследование по специальности 5.2 вместе с исследованиями по возможной новой экспертной специальности 5.3 «Исследование обстоятельств технологических взрывов»). По существующей специальности исследования направлены на установление эпицентра взрыва, природы, источников и механизма образования его опасных факторов, а также обстоятельств, которые обусловили это событие;

6) исследование причин возникновения опасностей в условиях строительства и эксплуатации зданий и сооружений — специальность как возможный подвид строительно-технической экспертизы (или расширение специальности 10.6), в рамках которой проводятся исследования причинно-следственной связи явлений аварийного характера, предопределяющих возникновение аварийных ситуаций в условиях проведения строительно-монтажных, строительно-ремонтных

работ и в ходе эксплуатации зданий и сооружений. Необходимость экспертного исследования обстоятельств соблюдения и выполнения мероприятий безопасности, предусмотренных строительно-техническими нормами и правилами, должна быть безусловной;

7) исследование обстоятельств нарушения требований экологической безопасности — это вид исследований, которые касаются оценки степени соблюдения и выполнения требований нормативных актов по безопасности жизнедеятельности в окружающей среде, на территориях населенных пунктов, в промышленных или природно-охранных зонах и т. п.;

8) исследование обстоятельств нарушения требований безопасности в технологических процессах производства (инженерно-технологическая экспертиза) — этот вид экспертизы предусматривает изучение разнообразных условий образования потенциально опасных и вредных факторов непосредственно в технологических процессах в виде комплексного исследования согласно видам производства в промышленности, сельском хозяйстве и других областях;

9) исследование обстоятельств и причин возникновения опасностей, связанных с транспортными средствами (инженерно-транспортные виды экспертиз). Этот вид подлежит конкретной систематизации относительно специфики экспертных знаний в областях, связанных с использованием транспортных средств: автомобильного, железнодорожного, технологического и другого производственного транспорта, а также иных видов.

Далеко неполные статистические данные относительно исследований событий, связанных с аварийными ситуациями, свидетельствуют не о малочисленности таких событий, а, наоборот, о недостаточном уровне расследования и экспертного обеспечения этой категории дел. Низкая информированность работников правоохранительных органов и судей и существенный недостаток методических разработок по этому виду экспертных исследований препятствуют проведению эффективных мероприятий по расследованию и предупреждению нарушений требований безопасности в сферах жизнедеятельности. Одним из путей решения этой проблемы является создание самостоятельных подразделений в судебно-экспертных учреждениях, специалисты которых выполняли бы научно-методологические разработки в этом направлении и применяли их в экспертной практике.

О. М. Дятлов, кандидат юридических наук, директор ЗАО «НПП Регула», член-корреспондент Международной академии информационных технологий

СОСТОЯНИЕ ЛИЦЕНЗИРУЕМОЙ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ

Представлено стан і перспективи розвитку незалежної судово-експертної діяльності в Республіці Білорусь як ліцензований вид діяльності.

Как известно, судебная экспертиза — это одна из форм использования научно-технических достижений в уголовном, гражданском, хозяйственном и административном процессах. При этом судебная экспертиза — исследование, проводимое судебным экспертом по определению суда, постановлению судьи, лица, производящего дознание, следователя или прокурора на основе специальных знаний в науке, технике, искусстве, ремесле и иных сферах деятельности для установления фактических данных и обстоятельств, имеющих значение для разрешения уголовных, гражданских дел, дел, рассматриваемых в хозяйственных судах, и дел об административных правонарушениях. По результатам исследования эксперт составляет заключение, которое является одним из предусмотренных процессуальным законодательством источников доказательств, а фактические данные, содержащиеся в нем, — доказательствами.

Экспертиза является самостоятельной процессуальной формой получения новых и уточнения (проверки) имеющихся доказательств. Судебную экспертизу от экспертиз, осуществляемых в иных сферах человеческой деятельности, отличают следующие признаки: подготовка материалов на экспертизу, назначение и проведение ее с соблюдением специального правового регламента, определяющего (наряду с соответствующей процедурой) права и обязанности эксперта, субъекта, назначившего экспертизу, участников процессов; проведение исследования, основанного на использовании специальных знаний в различных областях науки, техники, искусства, ремесла и других сферах деятельности; дача заключения, имеющего статус источника доказательств.

Исходя из вышеизложенного, следует, что к лицам, осуществляющим указанный вид деятельности, должны предъявляться особые требования. Прежде всего — проверка наличия у них соответствующих специальных знаний. До недавнего времени отмеченная проверка осуществлялась только по отношению к лицам, работающим в государственных экспертных учреждениях (подразделениях).

В целях повышения качества экспертных заключений, проводимых вне системы государственных судебно-экспертных учреждений (подразделений), и обеспечения допуска в процесс дознания, предварительного расследования и судебного разбирательства квалифицированных экспертов, в соответствии с Декретом Президента Республики Беларусь от 14 июля 2003 г. № 17 «О лицензировании отдельных видов деятельности» (далее — Декрет) и Указом Президента Республики Беларусь от 14 сентября 2003 г. № 407 «О некоторых мерах по совершенствованию судебно-экспертной деятельности» (далее — Указ) в Республики Беларусь введено лицензирование судебно-экспертной деятельности. Выдача указанной лицензии организациям, не являющимися государственными судебно-экспертными учреждениями, а также индивидуальным предпринимателям возложена на Министерство юстиции Республики Беларусь.

Государственные судебно-экспертные учреждения и подразделения (ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь», Государственная служба медицинских судебных экспертиз, Государственный экспертно-криминалистический центр Министерства внутренних дел с региональными экспертно-криминалистическими подразделениями, включая управления внутренних дел на транспорте, Центральная таможенная лаборатория Государственного таможенного комитета, 80-я экспертно-криминалистическая лаборатория Министерства обороны и иные государственные судебно-экспертные учреждения и подразделения, созданные в установленном законом порядке) в соответствии с Указом осуществляют судебно-экспертную деятельность без получения соответствующих специальных разрешений (лицензий).

Постановлением Совета Министров Республики Беларусь от 20 октября 2003 г. № 1363 судебно-экспертная деятельность отнесена к составляющей деятельности по оказанию юридических услуг. Указанным Постановлением утверждено Положение о лицензировании деятельности по оказанию юридических услуг (далее — Положение).

На основании Положения лицензию Министерства юстиции Республики Беларусь с указанием составляющей лицензируемый вид деятельности услуги — судебно-экспертная деятельность, должны иметь:

– организация, не являющаяся государственным судебно-экспертным учреждением, — резидент Республики Беларусь, штат которой, за исключением технического и вспомогательного персонала, состоит из специалистов, минимум два из которых имеют свиде-

тельства о присвоении квалификации судебного эксперта, а также располагающая соответствующей материально-технической базой и условиями для производства судебных экспертиз по истребуемым ею видам судебных экспертиз;

– индивидуальный предприниматель — гражданин Республики Беларусь, имеющий свидетельство о присвоении квалификации судебного эксперта, а также располагающий соответствующей материально-технической базой и условиями для производства судебных экспертиз по истребуемым им видам судебных экспертиз.

Упомянутое свидетельство выдается Министерством юстиции Республики Беларусь гражданину Республики Беларусь, намеревающемуся осуществлять судебно-экспертную деятельность как самостоятельно в качестве индивидуального предпринимателя, так и работая по найму, а также отвечающему соответствующим требованиям и сдавшему квалификационный экзамен в Министерстве юстиции Республики Беларусь.

Следует отметить, что упомянутое свидетельство не дает права на занятие судебно-экспертной деятельностью без наличия соответствующей лицензии.

Порядок выдачи свидетельства о присвоении квалификации судебного эксперта, его форма и перечень видов и подвидов судебных экспертиз, по которым экспертно-квалификационной комиссией Министерства юстиции Республики Беларусь выдается свидетельство о присвоении квалификации судебного эксперта, утверждены Постановлением Министерства юстиции Республики Беларусь от 29 октября 2003 г. № 26.

Состав Комиссии Министерства юстиции Республики Беларусь по вопросам выдачи лицензий на осуществление судебно-экспертной деятельности и состав экспертно-квалификационной комиссии Министерства юстиции Республики Беларусь утверждены Приказом Министерства юстиции Республики Беларусь от 12 января 2004 г. № 7. Председателем указанных Комиссий является Первый заместитель Министра юстиции Республики Беларусь.

Для получения свидетельства претендент представляет в Министерство юстиции Республики Беларусь: заявление о выдаче свидетельства с указанием фамилии, имени, отчества, гражданства, паспортных данных (серия, номер, когда и кем выдан, место жительства), контактного телефона; нотариально засвидетельствованную копию диплома о высшем образовании; нотариально засвидетельствованную копию трудовой книжки; иные материалы по желанию претендента. При этом претенденты на получение свидетельства должны отвечать следующим требованиям: иметь гражданство Рес-

публики Беларусь; иметь высшее образование; иметь не менее чем трехлетний стаж работы по специальности после окончания высшего учебного заведения по профильной специальности.

Квалификационный экзамен проводится для проверки знаний и профессиональных навыков, необходимых для осуществления судебно-экспертной деятельности, и включает в себя письменное тестирование по вопросам общей теории судебной экспертизы, процессуальным, организационным и методическим основам проведения судебной экспертизы.

Тесты разрабатываются экспертно-квалификационной комиссией на основе программы подготовки к квалификационному экзамену. Программа подготовки к квалификационному экзамену утверждается председателем экспертно-квалификационной комиссии. При необходимости ГУ «Центр судебных экспертиз и криминалистики Министерства юстиции Республики Беларусь» оказывает необходимую научно-методическую помощь по подготовке к экзамену.

На основании положительного решения экспертно-квалификационной комиссии Министерством юстиции Республики Беларусь претенденту выдается свидетельство о присвоении ему квалификации судебного эксперта по истребуемому им виду и подвиду судебной экспертизы.

В. Ф. Енгальчев, доктор психологических наук, профессор кафедры общей и юридической психологии Калужского государственного университета имени К. Э. Циолковского;

Я. А. Шерстюкова, соискатель кафедры общей и юридической психологии Калужского государственного университета имени К. Э. Циолковского;

А. В. Юнда, доцент кафедры психологии Волгоградской академии государственной службы

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОЙ БЕСЕДЫ С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ СВИДЕТЕЛЯМИ

Ефективність експертної бесіди з неповнолітніми свідками багато в чому залежить від урахування психологічних особливостей, властивих цій категорії осіб.

Экспертная беседа — один из основных методов судебно-психологической экспертизы. Ее суть заключается в получении от подэкспертного лица устных сведений, т. е. речевой информации об обстоятельствах и фактах, имеющих значение для разрешения дела. Качество получаемой информации при этом зависит от ряда объективных и субъективных факторов, среди которых большое значение имеет возраст подэкспертного лица и свойственные этому возрасту психологические особенности.

Свидетель — лицо, которому могут быть известны какие-либо обстоятельства, имеющие значение для расследования и разрешения уголовного дела и которое может быть вызвано для дачи показаний (ст. 56 УПК РФ). В литературе описываются типологии свидетелей: «анонимный» свидетель; свидетель, который может быть соучастником преступления; свидетель с отрицательной или положительной установкой к обвиняемому (подсудимому); свидетель с положительным или отрицательным отношением к деятельности правоохранительных органов.

Различные аспекты общения со свидетелями довольно широко рассматриваются в отечественной и зарубежной юридической и психологической литературе.

Беседа с подэкспертным в возрасте от 14 до 17 лет обладает рядом особенностей, среди которых необходимо отметить:

- как правило, психологическую зависимость от взрослого;
- меньший, чем у взрослых, объем знаний и жизненного опыта;
- недостаточную сосредоточенность на предмете беседы;
- повышенную внушаемость;
- меньшее развитие аналитических навыков при восприятии и оценке воспринятого;
- нередко тенденцию смешивать реально воспринятое и воображаемое;
- эмоциональность суждений и действий.

Несовершеннолетние уступают взрослым в способности осознать событие в целом, не всегда могут выделить главное, обращая внимание лишь на те факты, которые им интересны или произвели сильное впечатление. Они чаще взрослых ошибаются при определении расстояний, последовательности действий и событий; быстрее забывают воспринятые события. Обладают повышенной эмоциональной возбудимостью и неуравновешенностью, им присущи быстрые смены настроения и поведенческих реакций. При этом степень вы-

раженности указанных особенностей носит индивидуальный характер и определяется условиями развития и воспитания подростка.

Свидетель, оказываясь в центре внимания, иногда может подстраивать свои показания к тем, которые ожидают от него получить. Это нередко происходит именно с несовершеннолетними (они более внушаемы, то есть, с одной стороны, склонны к неосознаваемому следованию требованиям других лиц, с другой — податливы к стороннему воздействию).

Отношение близких, знакомых к криминальной ситуации во многом определяет особенности рассказа свидетелей. Важным моментом является и то, что по уголовным делам почти всех категорий свидетелями часто оказываются лица, знакомые с подследственным (подсудимым), состоящие с ним в каких-то взаимоотношениях на бытовой или деловой почве, что затрудняет выбор позиции в оценке их действий, приводит к конфликту ролей. Ситуация осложняется и тем, что свидетель понимает, что его рассказ о событиях способствует принятию решения по делу, т. е. осуждению или оправданию подследственного (подсудимого). Особенно это значимо, когда показания даются против родственников, вопреки пожеланиям других близких людей, что негативно сказывается на взаимоотношениях в семье — возникает отчужденность, резко изменяется привычный ритм жизни. При этом несовершеннолетние, находящиеся в близких отношениях с теми или иными фигурантами дела, фактически оказываются под двойным психологическим воздействием.

В литературе также отмечается, что чем меньше возраст ребенка, тем более возможна ошибочная трактовка явлений. Хотя М. М. Коченов считал, что при качественном и правильно построенном опросе от ребенка могут быть получены достаточно подробные показания, даже о событиях, смысл которых ему непонятен, на практике это не всегда подтверждается.

Кроме этого, возраст подэкспертного определяет различия в направленности внимания и памяти, организации сенсорной сферы. Так, дети и подростки лучше запоминают выделяющиеся предметы и ситуации, а из словесного материала — те его элементы, которые эмоционально окрашены. При воспроизведении на первый план дети выдвигают такие стороны предмета, которые объективно могут и не иметь существенного значения, но ими оцениваются как важные.

В дошкольном возрасте нарушена в основном возможность отсроченного воспроизведения воспринятой внешней стороны событий,

либо обнаруживаются феномены пространственных и временных смещений, замещения недостаточно понятых по смыслу событий по ассоциациям в соответствии с актуальным жизненным опытом и сформировавшимся образом мира. Чем больше промежуток времени между произошедшим событием и дачей показаний, тем существеннее изменения в показаниях. За это время ребенок пытается осмыслить пережитые, но непонятые по содержанию события, в результате чего создает собственные гипотезы случившегося и в дальнейшем дает показания в соответствии со своими интерпретациями, что приводит к искажению показаний. Однако если преступления носили неоднократный характер, но фактическая сторона таких событий воспроизводится и отсрочено, хотя отмечаются пространственные и временные смещения, контаминации, когда события как бы соединяются в одно.

Дети до 5 лет при изложении информации часто используют неопределенные понятия, неточные сравнения, указания, они практически неспособны самостоятельно построить последовательный рассказ, плохо понимают причинно-следственные связи, фрагментарно описывают события, дополняют их вымышленными событиями, которые формируются на основе их понимания происходящего. Некоторые слова употребляются детьми не в их точном значении, а в соответствии с имеющимся у них опытом. Хотя даже дети до трех лет могут описывать произошедшее, их описания неточны, фрагментарны, часто переплетены с фантазиями. Для младшего школьного возраста характерна ограниченность уровня осмысления событий при восприятии и воспроизведении. В этом возрасте ребенок может рассказывать не только о фактической стороне происходящих событий, но и содержательной, так как у него формируются навыки связного, последовательного, логически выдержанного изложения. Возможно внушение дошкольникам и младшим школьникам ложных показаний третьим лицом, но при повторных воспроизведениях информации они редко бывают способны передать внушенные показания без искажений. Дети от 12 лет способны давать столько же информации при свободном рассказе, как и взрослые, и не склонны к изменению показаний по наводящим вопросам. Ограниченность жизненного опыта, знаний и представлений, недостаточная сформированность адаптивных поведенческих навыков, меньший, чем у взрослых, объем восприятия и долговременной памяти у подростков влекут такие особенности восприятия и воспроизведения информации, как менее точное отражение пространственных качеств объекта, частые ошиб-

ки в определении продолжительности временных интервалов и последовательности событий, склонность к генерализованным обобщениям по несущественным признакам явлений. Проявляется обостренное внимание к отдельным деталям события, к необычным событиям.

Возрастными особенностями свидетелями обусловлен и так называемый личностный фактор. Личностными критериями, свидетельствующими об ограниченной способности малолетних свидетелей воспроизводить события и давать о них показания, является не только повышенная внушаемость, подчиняемость, склонность соглашаться с мнением значимого окружения и чувствительность к его оценкам. Для подростков основными составляющими личностного фактора являются недостаточная сформированность мотивационной сферы; неразвитость собственных морально-нравственных критериев и оценок; неспособность к прогнозу отдаленных последствий своих действий.

Значительный отпечаток на смысловое восприятие и осмысление исследуемой ситуации, другие стороны психической деятельности несовершеннолетнего свидетеля накладывают различные формы возможных психических аномалий (психопатии, алкоголизм, остаточные явления черепно-мозговой травмы, умственная отсталость). Чем более выраженными являются отклонения в психическом и личностном развитии, тем большую роль они играют в оценке способности давать показания и актуальной возможности ее реализации в конкретные юридически значимые моменты.

Как показывает опыт, можно выделить следующие значимые психологические условия, которые должны учитываться психологом при подготовке экспертной беседы с несовершеннолетними свидетелями, в ходе ее проведения и при анализе результатов, чтобы минимизировать искажения информации о юридически значимой ситуации: внешние условия проведения беседы; возраст, жизненный опыт, уровень образования и культуры подэкспертного; внешние условия восприятия исследуемого события (физические, социально-психологические); степень близости к лицам, о которых пойдет речь в беседе; состояние сенсорного аппарата, характеристика познавательных процессов подэкспертного; психическое состояние подэкспертного на момент восприятия криминального события и на момент беседы; характер и значение для подэкспертного исследуемого события; формально-официальные отношения обследуемого с участниками юридически значимой ситуации; психолого-юридическая осведомленность подэкспертного о сути произошедшего; индивидуально-

психологические особенности подэкспертного; реакции на произошедшее значимого для подэкспертного социального окружения.

Учет этих факторов как при планировании, так и в процессе проведения собственно экспертной беседы во многом является залогом эффективности экспертного психологического исследования.

В. И. Еремченко, следователь СЧ ГСУ
при ГУВД по Краснодарскому краю
Российской Федерации

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ СУДЕБНОЙ ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ ОБОРОТА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ

Відзначено особливості призначення судових почеркознавчих експертиз на прикладі справ, пов'язаних із незаконною підприємницькою діяльністю у сфері обігу сільськогосподарської продукції. Прیدілено увагу тактиці отримання зразків почерку й визначенню необхідного обсягу зразків почерку для надання експертом результативного висновку.

В последнее время все больше общественные отношения переплетаются со сферой экономической деятельности, и, как следствие этого, возрастает уровень экономических преступлений. Как совершенствуется сама система экономических отношений, так все разнообразнее становятся способы совершения преступлений с целью придания им вида законно осуществляемой предпринимательской деятельности. Одними из распространенных и набирающих темп преступлений становится уклонение от уплаты налогов, завуалированное под незаконную предпринимательскую деятельность. Такое необычное сочетание придания одному преступлению вида совершенно иного преступного деяния преследует собой четко определенные цели, такие как: избежание более сурового вида наказания, которое предусмотрено санкцией ст. 199 Уголовного кодекса РФ (далее — УК РФ), а также сохранения незаконно нажитого дохода от данной деятельности.

Распространенным способом совершения незаконной предпринимательской деятельности в сфере оборота сельскохозяйственной продукции является осуществление предпринимательской деятель-

ности с представлением в орган, осуществляющий государственную регистрацию юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, документов, содержащих заведомо ложные сведения. Основным предоставляемым подложным документом является заявление о государственной регистрации юридического лица при создании, которое предоставляется в регистрирующий орган злоумышленником, использующим паспортные данные неосведомленного о его намерениях лица, не изъявлявшего желания на регистрацию юридического лица. Как показывает практика, преступления такого характера совершаются организованной группой лиц с заранее разработанным преступным планом и четким распределением преступных функций между участниками группы при явном выделении организатора совершаемого преступления.

Рассматриваемый вид преступления, как большинство преступлений экономической направленности, связан с подготовкой различного рода документов, умелое использование которых позволяет установить круг лиц, причастных к совершению конкретного преступления. Все документы, имеющие отображения почерка, помимо содержания должны исследоваться на предмет установления лица, поставившего подпись или выполнившего надписи от имени руководителя незаконно зарегистрированной организации. При решении данного вопроса следователь всегда сталкивается с необходимостью назначения судебной почерковедческой экспертизы, которая позволяет произвести идентификацию человека по выполненным им рукописям, опираясь на то, что почерк представляет собой основанную на письменно-двигательных навыках и отображенную в рукописях итоговую программу их выполнения, содержащую субъективный зрительно-двигательный образ выполняемых рукописей и специально приспособленную для его реализации систему движений¹. Идентификация основана на исследовании признаков почерка, текста, отобразившихся в рукописных документах.

С помощью успешно проведенной судебной почерковедческой экспертизой эксперт может установить принадлежность подписи или рукописи тому или иному лицу, чьи образцы почерка были предоставлены на исследование, а следователь, в свою очередь, ответить на ряд очень важных вопросов, структурирующих картину произошедшего.

¹ Судебно-почерковедческая экспертиза: общая часть: теор. и метод. основы / под науч. ред. В. Ф. Орловой / Гос. учреждение Рос. федер. центр судеб. экспертизы при Минюсте России. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Наука, 2006. – С. 111.

Однако, чтобы можно было получить однозначные ответы на поставленные следователем при назначении судебной почерковедческой экспертизы вопросы, необходимо знать особенности назначения данной экспертизы.

Для разрешения вопросов об исполнителе рукописного текста, цифровых и других записей в распоряжение эксперта следует направлять как свободные, так и экспериментальные образцы почерка. Отсутствие или неудовлетворительность свободных образцов почерка нередко влекут невозможность выполнения экспертизы или недостаточную определенность выводов эксперта. Представление лишь одних экспериментальных образцов допускается в исключительных случаях при невозможности получения свободных образцов, что обязательно отмечается в постановлении о назначении экспертизы. Так, при расследовании уголовного дела в отношении гражданина Н. не представилось возможным получить свободные образцы почерка подозреваемого Н. ввиду их отсутствия, и, как следствие этого, в процессе проведения судебной почерковедческой экспертизы были даны исключительно вероятностные выводы, не позволяющие дать однозначного ответа по вопросам, требующим разрешения в процессе расследования уголовного дела¹.

Таким образом, для успешного проведения данной экспертизы необходимо определить круг лиц, подозреваемых в совершении преступления. При производстве обысков по местам их жительства помимо предметов и документов, имеющих отношение к уголовному делу, необходимо обращать внимание на изъятие записных книжек, тетрадей и иных документов, содержащих свободные образцы почерка подозреваемых лиц. Наилучшими свободными образцами почерка чаще всего служат рукописи, сопоставимые с исследуемым рукописным документом. Важнейшим требованием, предъявляемым к свободным образцам письма, является их достоверность, то есть несомненность происхождения. Поэтому следователь должен удостовериться в том, что свободные образцы, направляемые эксперту, действительно выполнены данным лицом.

К процессу отобрания экспериментальных образцов подписи и почерка у подозреваемого лица необходимо знать особенности экспертного исследования материалов письма. Экспериментальные образцы почерка получают двумя путями: посредством диктовки или

¹ Уголовное дело № 939784 // Архив Кропоткинского городского суда Краснодарского края Российской Федерации.

предложения составить какой-либо документ (автобиография, объяснение по определенному вопросу, заявление или другой документ). При наличии достаточного количества свободных общих образцов можно ограничиться первым способом: при недостаточности или отсутствии свободных образцов необходимо получение образцов как под диктовку, так и в виде самостоятельного письма. При получении образцов почерка, как правило, целесообразно диктовать текст исследуемой рукописи. Однако, когда из-за тактических либо иных соображений нежелательно оглашать содержание исследуемого документа, следователь составляет и диктует связный текст, который, отличаясь по содержанию от исследуемой рукописи, включал бы в различных сочетаниях слова и отдельные буквы из нее. Так, при расследовании одного из уголовных дел граждан А. с целью ухода от уголовной ответственности предоставлял экспериментальные образцы почерка с подражанием печатному шрифту, что воспрепятствовало получению результативных выводов при проведении судебной почерковедческой экспертизы. Однако в ходе проведения оперативно-розыскных мероприятий был обнаружен ряд документов, содержащих свободные образцы почерка гражданина А., составленные им при предоставлении документов по факту случившегося дорожно-транспортного происшествия с его участием¹.

Орудия письма и бумага должны соответствовать исследуемому документу. В настоящее время используемые пишущие приборы (гелевые, капиллярные ручки, фломастеры) в значительной мере ухудшают при письме видимые особенности физических усилий пишущего. В связи с чем при отобрании экспериментальных образцов подписи и почерка рекомендуется использовать в качестве пишущего предмета шариковую ручку. Так, при расследовании уголовного дела оперативные сотрудники при исполнении отдельного поручения по получению экспериментальных образцов почерка пренебрегли данными рекомендациями и получили образцы почерка с использованием гелевой ручки, что исключило возможность проведения экспертного исследования. Если же в процессе повседневной работы данное лицо пользуется очками, следует обязательно соблюсти это условие и при написании им экспериментального текста.

Кроме общих образцов почерка, нередко возникает необходимость в подготовке специальных образцов, то есть таких, которые

¹ Архив Кропоткинського городского суда Краснодарского края Российской Федерации.

выполняются путем рисовки, вычерчивания, либо написанных в необычных условиях. Они также бывают свободными и экспериментальными. В обоих случаях соблюдаются условия, соответствующие написанию исследуемого документа (способ выполнения, шрифт, бумага, орудие письма и т. п.).

Принадлежность представляемых на экспертизу образцов почерка определенному лицу фиксируется в протоколе получения образцов для сравнительного исследования или в протоколе обыска (выемки), которые составляются с соблюдением требований Уголовно-процессуального кодекса РФ. Кроме того, эксперту полезно также сообщить сведения о возрасте, образовании, национальности, роде занятий и физических особенностях (плохое зрение, отсутствие пальца, дрожание рук, положение тела при письме и т. п.) исполнителя исследуемой рукописи.

Говоря об особенностях назначения судебной почерковедческой экспертизы при расследовании преступлений, связанных с незаконной предпринимательской деятельностью в сфере оборота сельскохозяйственной продукции, в подведении итогов хотелось бы заметить, что многие преступления рассматриваемой категории замышляются на высоком уровне, подделкой документа или подписи занимается профессионал, хорошо владеющий знаниями по почерковедческой экспертизе. Однако даже при самой качественной подделке подписи или рукописи, исход исследования зависит как от мастерства самого эксперта, так и от мастерства следователя качественно выполнить свою работу по предоставлению эксперту материалов для анализа и последующего вынесения на их основании результативного заключения.

Е. В. Иванова, кандидат юридических наук, главный эксперт Управления по Московской области Федеральной службы Российской Федерации по контролю за оборотом наркотиков

ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ДОКАЗЫВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ, НАПРАВЛЯЕМЫХ НА ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Розглянуто питання впливу на доказове значення висновку експерта якості і кількості матеріалів, що надходять на експертне дослідження.

Требования, предъявляемые к материалам, направляемым на экспертное исследование, во многом обуславливают доказательствен-

ное значение заключения эксперта. Эти требования касаются решения таких вопросов, как необходимость, достаточность представляемых материалов, а также уголовно-процессуальных требований относимости и допустимости, предъявляемых к содержанию и форме заключения эксперта.

Полноту экспертного исследования в первую очередь обеспечивает решение таких вопросов, как необходимость и достаточность материалов направляемых на экспертное исследование. Необходимые материалы — это такое количество направляемых на исследование объектов и такой их объем, который позволяет разрешить поставленные перед экспертом задачи. При этом следует иметь ввиду, что решение разных задач предусматривает и различное количество объектов, направляемых на исследование. Например, решение вопроса о наличии наркотического средства на предмете-носителе возможно в случае количественного содержания предполагаемого вещества, исчисляемого в микрограммах. Если же на разрешение эксперта ставится вопрос о количественном содержании определенных компонентов в смеси, то эксперту для получения сопоставимых результатов в некоторых случаях может потребоваться до нескольких грамм вещества.

Вопрос о достаточности материалов это не только вопрос максимально возможного количества объектов, направляемых на экспертизу, но и вопрос сроков производства экспертизы. Некоторые следователи решают вопрос достаточности, исходя из рекомендации — «все, что изъято, должно быть исследовано». В результате для установления, например, факта употребления наркотических средств одним лицом, эксперту могут быть направлены на исследование более сотни пустых шприцев, причем некоторые даже в заводских упаковках. Так, например, по факту содержания притона дознавателем Ступинского МРО УФСКН России по МО была назначена экспертиза для установления наличия следов наркотических средств на предметах-носителях, представленных в количестве около 1 500 различных объектов.

Безусловно, достаточность количества направляемых на экспертизу материалов определяется следователем, но представляется, что в каждом случае вопрос о целесообразности должен решаться, исходя из соответствия целей и средств установления конкретных обстоятельств, необходимых для разрешения уголовного дела. Считаем также, что эксперту должна быть предоставлена возможность заявлять ходатайство о сокращении количества представляемых материалов по основанию нецелесообразности и в целях сокращения сроков производства экспертизы.

Как правило, при расследовании уголовных дел для производства экспертизы направляется все количество изъятого вещества, однако в некоторых случаях в силу невозможности транспортировки большого количества или громоздкости объекта представляется целесообразным взятие пробы. Целесообразность отбора проб можно рассматривать с разных точек зрения:

1. В следственной и оперативной деятельности отбор представительных проб может быть предусмотрен в случаях обнаружения и изъятия большого количества однородных объектов, если экспертное исследование всего количества объектов нецелесообразно по причинам невозможности транспортировки, хранения, в целях сокращения времени производства экспертизы, а также, если экспертное исследование может повлечь видоизменение признаков или свойств вещества. Например, порядок отбора проб и образцов товаров детально регламентирован при осуществлении таможенного контроля. Так, ст. 383 Таможенного кодекса Российской Федерации установлено право должностного лица таможенного органа при проведении таможенного контроля отбирать пробы и образцы товаров для проведения исследований. При этом порядок взятия проб и образцов товаров определен приказом ГТК РФ от 23 декабря 2003 г. № 1519 «Об утверждении Порядка взятия проб или образцов товаров, а также порядка их исследования при проведении таможенного контроля». При этом методические рекомендации о назначении экспертиз должностными лицами таможенных органов предусматривают возможность направления на экспертное исследование проб и образцов, в том числе и по уголовным делам¹.

2. Отбор проб в экспертных исследованиях производится в целях сокращения времени производства экспертиз, получения достоверных и репрезентативных результатов.

Материалы, относимые к расследуемому событию, могут способствовать установлению обстоятельств, подлежащих доказыванию по делу, для чего подвергаются экспертному исследованию. Процессуальное законодательство не разъясняет, что следует понимать под объектами экспертного исследования, вместе с тем, такие требования, как относимость и допустимость, предъявляемые к доказательствам, в том числе и к заключению эксперта, во многом обусловлены соответствующими свойствами материалов, направляемых для экспертно-

¹ Письмо Федеральной таможенной службы от 18 апреля 2006 г. № 01-06/13167 «О методических рекомендациях» // Таможенные ведомости. – 2006. – № 7.

го исследования. Правовое требование относимости объектов экспертного исследования означает их непосредственную связь с расследуемым событием, отсутствие же относимости материалов, направляемых на экспертизу, влечет за собой неотносимость данных, полученных экспертом.

Исходя из их процессуального значения, объекты судебной экспертизы делят на: объекты — вещественные доказательства; объекты — образцы для сравнительного исследования; материалы дела, содержащие сведения, относящиеся к предмету экспертизы.

Вещественные доказательства служат средством совершения преступления, содержат на себе следы преступных действий, являются непосредственным объектом посягательства, получены в результате совершения преступления и, таким образом, могут служить средствами для установления обстоятельств уголовного дела. Относимость вещественных доказательств, как объектов материального мира, может быть обусловлена их местонахождением, свойствами, внешними признаками или следами на них. Требование установления относимости вещественных доказательств обусловлено прямым указанием закона.

Для производства сравнительных исследований эксперту в качестве материалов могут быть представлены образцы для сравнительного исследования — носители несомненных отображений свойств и признаков какого-либо объекта. Происхождение образцов для сравнительного исследования должно отвечать требованиям закона, предъявляемым к порядку их получения и к источнику происхождения. Относимость образцов для сравнительного исследования обусловлена относимостью источника происхождения, при этом одним из сравниваемых в процессе экспертного исследования объектов обязательно является объект, относимость которого процессуально установлена.

Документы — письменные доказательства содержат сведения, необходимые для установления обстоятельств, подлежащих доказыванию. Относимость письменных документов обусловлена их содержанием. До направления на экспертное исследование относимость содержания документов должна быть установлена субъектом расследования.

Кроме того, Закон РФ «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» допускает существование в рамках экспертной деятельности и предметов, не являющихся ве-

ществеными доказательствами, что представляется необоснованным. Отсутствие относимости предметов, не являющихся вещественными доказательствами, влечет за собой обоснованное сомнение в относимости заключения эксперта.

Порядок установления относимости материалов, направляемых на экспертное исследование, также имеет немаловажное значение. Например, как отмечается, в арбитражном процессе направляемые в распоряжение эксперта материалы должны быть перечислены в определении о назначении экспертизы; при этом следует учитывать, что эксперту не могут представляться материалы, не приобщенные к делу в установленном АПК РФ порядке¹. Напротив, при расследовании незаконного оборота наркотиков широко распространена практика приобщения в качестве вещественных доказательств предметов после экспертного исследования, что с позиции изложенного представляется недопустимым. Вещественные доказательства, направляемые для экспертного исследования, должны быть приобщены к материалам уголовного дела в установленном законом порядке до назначения судебной экспертизы, поскольку их относимость влечет за собой наличие либо отсутствие относимости заключения эксперта как одного из видов доказательств.

В. В. Індюкова, здобувач кафедри криміналістичної техніки ННІПСК НАВС, експерт НДЕКЦ при МВС України в Івано-Франківській області

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СУДОВО-БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗБРОЮ»

Рассмотрены отдельные проблемные аспекты, связанные с осуществлением контроля за обращением оружия «несмертельного действия» и зарядов к нему.

Останнім часом у суспільно-політичному житті значної ваги набув так званий людський фактор. Зокрема, із прийняттям деяких нормативних актів розширилися рамки законного самозахисту громадян України

¹ Судебная экспертиза в арбитражном процессе / под ред. Д. В. Гончарова, И. В. Решетниковой. – М. : Волтерс Клувер, 2007.

окремих професій від суспільно небезпечних посягань на їх життя та власне майно. З урахуванням гуманізації окремих правомірних дій підрозділів органів внутрішніх справ під час несення служби та у позаслужбовий час з'явилися нові види зброї з характеристиками, які не вписуються в поняття норм Кримінального кодексу України, а іноді навіть протирічать їм.

Йдеться про зброю послабленої дії і боєприпасів до неї, іноді яку ще називають зброєю «несмертельної дії», або зброєю самозахисту. Тимчасова нейтралізація особи досягається головним чином за рахунок використання спеціального набою заводської (фабричної) зборки, які відповідають технічним умовам виробника. Дані набої, які зібрані на підприємстві відповідно до всіх вимог технічних умов, володіють такою мінімальною уражаючою здатністю (питомою кінетичною енергією), яка не забезпечує достатнє ураження цілі, внаслідок чого дана зброя отримала назву «несмертельної дії» та не може бути віднесена до категорії вогнепальної.

Протягом останнього часу, у зв'язку з уведенням в обіг такого виду зброї шляхом надання дозволів на право володіння певним категоріям громадян, у діяльності правоохоронних органів виник ряд труднощів, пов'язаних зі здійсненням контролю за обігом даної зброї та боєприпасів до неї. Труднощі пов'язані з тим, що окремі вироби, котрі офіційно заявлені виробником як пристрої для відстрілу набоїв несмертельної дії, ті, що не є вогнепальною, за принципом дії підпадають під визначення даної категорії, оскільки в них присутні всі критерії вогнепальної зброї. Наприклад, великий попит серед населення мають такі пістолети, як: «Zoraki», «Atmaka», «Kral», «Blow», котрі можна придбати майже безперешкодно за досить доступною ціною (від 750 грн).

Ці пістолети мають очевидну невідповідність між цільовим призначенням, вказаним виробником, і їх фактичними характеристиками та показниками. У зв'язку з цим виник так званий «подвійний стандарт» існування даної зброї в державі. З одного боку, ця зброя нормами Кримінального кодексу України, Постановою № 3 Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року та наказами дозвільної системи визнана як невогнепальна, з другого боку, результати досліджень фахівців у галузі зброєзнавства експертної служби МВС України свідчать про те, що дана зброя може бути віднесена до категорії вогнепальної, зокрема, керуючись методичним листом «Конструктивні особливості деяких пістолетів та револьверів виробництва Туреччини», схваленого координаційно-методичною радою ДНДЕКЦ МВС, протокол № 25 від 23.10.2009 року.

Визначальним компонентом зброї «несмертельної дії» є спеціальний набій заводської (фабричної) зборки. Даний набій складається з капсульованої металевої гільзи, металюного заряду (піротехнічної суміші або бездимного мисливського пороху) та снаряду сферичної форми (кулі), виготовленого з еластичного матеріалу (гуми або пластизолу). Комбінація виробником певних характеристик частин набоїв та зброї дозволяє змінювати швидкість польоту та питому кінетичну енергію снаряда. Підібране оптимальне співвідношення ваги кулі і металюного заряду як основних компонентів, міцності матеріалу кулі і діаметру каналу ствола як додаткових факторів дозволяє при проведенні пострілів на мінімально дозволений відстані отримати питому кінетичну енергію снаряду, меншу за мінімальну порогову величину в $0,5 \text{ Дж/мм}^2$. Найменша, експериментально встановлена виробником відстань складає 3,5 мм. Згідно з технічними умовами НВП «Еколог» та ТОВ «ЕРМА-Інтер», швидкість польоту кулі на відстані 3,5 м від дульного зрізу зброї має бути $300 \pm 20 \text{ м/с}$.

Таким чином, при використанні патронів заводської зборки при стрільбі зі зразка «несмертельної зброї» на мінімально дозволений відстань у 3,5 м та у не заборонені ділянки тіла у нападника не повинні виникати незворотні зміни в організмі. При використанні вказаних набоїв із порушенням мінімальної дистанції пострілу або при стрільбі у заборонені ділянки тіла можуть виникати тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості.

На даний час в обігу перебуває значна кількість пістолетних набоїв калібру 9 мм Р.А. саморобної зборки, що споряджені кулями «несмертельної дії». Балістичні показники даних набоїв не відповідають технічним умовам жодного виробника. Вказані набой виникли майже одразу після появи зразків зброї «несмертельної дії». Зборку вказаних патронів заперечує жодний офіційний виробник даного типу набоїв. Додатково виробники заявляють, що не відповідають за безпеку, цілісність та гарантійний термін роботи своєї продукції, якщо проводити з неї постріли патронами саморобної зборки.

Патрони саморобної зборки, як правило, виготовляються з капсульованих гільз калібру 9 мм Р.А. заводського виробництва та кулею з еластичного матеріалу, або переспорядження шумових патронів із попереднім демонтажем пижа і спорядженням кулею з еластичного матеріалу.

Таким чином, оцінюючи уражаючі властивості набоїв саморобної зборки з указаними маркуваннями, можна зробити висновок, що застосування даних патронів навіть на дистанції, дозволений для вико-

ристання набоїв даного типу, пов'язане з небезпекою ураження життєво важливих органів людини зі спричиненням незворотних змін в організмі, зокрема проникаючих поранень.

Отже, для вирішення цих питань вкрай важливими є розробка єдиних технічних та нормативних вимог до пістолетів та набоїв несмертельної дії з метою уніфікації їх виробництва всіма підприємствами, виробниками та відповідно до цього закріплення даних вимог в єдиному Держстандарті; розробка відповідними відомствами дієвої та ефективної програми взаємодії правоохоронних органів по недопущенню ввезення із-за кордону невідповідних зразків, вилучення їх з обігу на території України; введення виробниками патронів «несмертельної» дії спеціальних маркувальних позначень, які б однозначно свідчили про тип снаряду, що використовується (шумовий, газовий, споряджений еластичною кулею).

А. В. Іщенко, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ;

Ю. І. Палеха, кандидат історичних та культурологічних наук, доктор філософії з ділового адміністрування, професор, проректор Європейського університету;

Ю. Ю. Ярослав, кандидат юридичних наук, завідувач сектору Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України;

А. О. Полтавський, завідувач сектору Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

ЗАДОКУМЕНТОВАНІ МЕТОДИКИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: НОВІ ПОГЛЯДИ НА СТАЛІ ПОЛОЖЕННЯ

Рассмотрены основные направления разрешения проблемных вопросов по документированию методик экспертного исследования, их систематизации, унификации и стандартизации.

Питання документування методик або їх «легалізація» як різновидів друкованих видань нами піднімалося неодноразово, як і питан-

ня щодо їх (методик) змісту та структури як бібліографічних джерел, та їх (методик) класифікації¹. Проведений нами аналіз із зазначених питань, викладений стисло на рівні тез, показує таке.

1. Великим тлумачним словником української мови² визначено, що:

– методика — це сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи³;

– методика — це документ, який описує послідовність методів, правил і засобів виконання роботи⁴.

Відповідно до ДСТУ ISO 9000:2007 «Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів»⁵ методика або процедура — установлений спосіб виконання роботи чи процесу, а процес — сукупність взаємопов'язаних або взаємодійних робіт (операцій), що перетворює входи на виходи.

ДСТУ ISO 9001:2009 «Системи управління якістю. Вимоги»⁶ визначено те, що документація системи управління якістю має охоплювати, зокрема, задокументовані методики.

При цьому у ДСТУ 3017-95 «Видання. Основні види. Терміни та визначення»⁷ поняття методики як видання взагалі відсутнє. Зазначеним стандартом визначено близькі, на наш погляд, за змістом поняття методичних рекомендацій (рекомендація — порада, вказівка кому-небудь; пропозиція) або методичних вказівок (вказівка — керівна настанова або порада), зокрема, як виробничо-практичного видання

¹ Створення теоретичних засад формалізації трасологічних методик : звіт з НДР (заклучний) / Ю. Ю. Ярослав (наук. кер.), Г. В. Прохоров-Лукін, В. Р. Самусь. — К. : Київський НДІСЕ, 2003. — 28 с.

² Ярослав Ю. Ю. Уніфікація структури методик експертного дослідження / Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський // Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку : тези доповідей. — К. : Київський НДІСЕ, 2010. — 472 с.

³ Іщенко А. В. Нові підходи у визначенні змісту, структури, класифікації методик експертного дослідження : тези доповідей / А. В. Іщенко, Ю. І. Палеха, Ю. Ю. Ярослав, А. О. Полтавський : матеріали XV Міжнарод. наук.-практ. конф., Київ, 25-26 лютого 2010 р. / редкол. : І. І. Тимошенко (голова) та ін. — К. : Видавництво Європейського університету, 2010. — 323 с.

⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. — К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007 — 1 736 с.: іл.

⁵ ДСТУ ISO 9000:2007. — Системи управління якістю. Основні положення та словник термінів. — К. : Держспоживстандарт України, 2008. — 29 с.

⁶ ДСТУ ISO 9001:2009. — Системи управління якістю. Вимоги. — К. : Держспоживстандарт, 2009. — 26 с.

⁷ ДСТУ 3017-95. — Видання. Основні види. Терміни та визначення. — К. : Держспоживстандарт України, 2008.

з певного роду практичної діяльності, з методикою виконання окремих завдань, певного виду робіт або заходів. Виходячи з аналізу значення задокументованих методик у процесі діяльності організацій, як інструменту результативного їх (організацій) функціонування, визначення видань за їх цільовим призначенням, ми схилиємось до думки, що методика у цьому сенсі набуває риси нормативного видання на рівні саме регламентації (регламентувати — примушувати кого-небудь дотримуватися певних правил, обмежень; точно визначати, суворо встановлювати що-небудь) виробничих процесів.

Таким чином, нами зроблена спроба показати необхідність введення до державних нормативних актів з інформації, видавничої, бібліотечної та архівної справи загального поняття методики як нормативного виробничо-практичного видання (видання норм, правил і вимог з конкретних сфер виробничо-практичної діяльності), що регламентує послідовність застосування методів, правил і засобів виконання певної роботи.

2. Синтезування інформації, викладеної у нормативних, методичних та інших джерелах, дає підстави для визначення змісту та структури методики як видання (книжкового у вигляді книги або брошури) таким чином: вихідні дані (організація-розробник, автор, назва та вид документа, анотація, рік видання тощо); зміст (перелік розділів); вступ (або передмова); основний текст; предметний покажчик; довідково-інформаційні дані (додатки у вигляді таблиць, схем, витягів з нормативно-правових актів тощо); бібліографічний список. З метою розкриття, пояснення або доповнення текстової інформації методики можуть ілюструватися (малюнками, діаграмами тощо).

Виходячи з визначеного нами загального поняття методики як видання, вона повинна викладатися нормативно-діловим стилем мови.

3. У наукознавстві, складовою частиною якого є судово-експертна галузь, рекомендують користуватись комплексами (системами) методів або методиками. Методики є програмами вирішення задач, у тому числі експертних. Ці компоненти визначають зміст спеціальних знань судового експерта.

У судовій експертології виокремлюють загальні (родові або видові), окремі (типові) та конкретні методики експертного дослідження. Загальні методики розробляються в межах класів, родів та видів експертиз, окремі — створюються при провадженні типових експертиз на підставі пристосування загальних методик. Конкретні методики

співпадають за рівнем загальності з типовими методиками (за аналогією з поділом ідентифікаційних ознак на загальні та окремі), найбільш мінливі і складаються в результаті пристосування окремої методики для конкретного випадку (вирішення певного експертного завдання), часто містять евристики, оскільки стикаються з нетривіальними ситуаціями. Конкретна методика, за образним висловом професора Д. Я. Мирського, «існує тільки у розумі експерта»¹.

Документуванню підлягають тільки загальні та типові методики, які будуть використовуватись як будівельний матеріал при створенні конкретних методик у процесі проведення експертних досліджень.

4. Аналіз діючих на сьогоднішній день міжвідомчих та відомчих методик дозволяє констатувати факт відсутності єдиного методичного підходу до їх репрезентації. Це становить важливу методологічну проблему сучасної судової експертизи.

Актуальним завданням у новітній період функціонування державних установ судової експертизи є їх сертифікація за ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій», яким регламентовано, у тому числі, розробку процедур (або методик) з певним змістом та структурою².

Проведене синтезування набутої науково-методичної спадщини у понад сторічний період становлення та розвитку криміналістики, сучасного теоретичного та практичного досвіду дозволяє нам визначити уніфіковані зміст та структуру експертної методики в органічній єдності її правової форми та змісту, а саме: 1) вихідні дані (які повинні включати, зокрема, найменування експертної галузі та методики (шифр реєстрації (атестації) тощо); 2) зміст (перелік розділів); 3) вступ (або передмова); 4) основний текст: 4.1) об'єкти дослідження (основні); 4.2) експертні завдання (типові питання), що вирішуються методикою; 4.3) технічні засоби та інструментарій; 4.4) об'єкти дослідження — порівняльні зразки; 4.5) умови експертного дослідження; 4.6) стадії експертного дослідження³: 4.6.1) попереднє дослідження; 4.6.2) роздільне дослідження; 4.6.3) експертний експе-

¹ Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования / Д. Я. Мирский // Проблемы теории судебной экспертизы : сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 44. – С. 24-41.

² ДСТУ ISO/IEC 17025:2006. – Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. – К. : Держспоживстандарт, 2007. – 25 с.

³ Порядок проведення та оформлення експертних досліджень : метод. рекомендації / В. С. Печніков, В. В. Назаров, В. І. Пащенко, В. М. Зайцев та ін. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2005. – 18 с.

римент; 4.6.4) порівняльне дослідження; 4.6.5) оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків; 4.6.6) оформлення результатів проведеного дослідження висновком експерта (або висновком спеціаліста); 5) предметний покажчик; 6) довідково-інформаційні дані (додатки у вигляді таблиць, схем, витягів з нормативно-правових актів тощо); 7) бібліографічний список¹.

Заходи щодо безпеки, яких треба дотримуватися; критерії та (або) вимоги для затвердження/відмови у затвердженні; дані, які реєструють, метод аналізування та форма подання; невизначеність або процедура оцінювання невизначеності можуть регламентуватися, на наш погляд, як самими методиками експертних досліджень, так і інструкціями, що також передбачено зазначеним стандартом.

5. Окрему проблему становить атестація експертних методик. Згідно з діючою постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 р. № 595, якою затверджений Порядок атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, «атестація методик полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення його рецензування та апробації методик спеціалізованими установами». У цій постанові встановлений такий механізм реєстрації методик: після «рецензування звіту про наукову роботу і апробації методик», у разі прийняття науковою радою спеціалізованої установи рекомендації щодо впровадження методики в експертну практику, вона подається до державної реєстрації. Державна реєстрація методик здійснюється Мін'юстом України після розгляду Координаційною радою з проблем судової експертизи при Мін'юсті. У цьому нормативі йдеться про звіт про наукову роботу, процедура перетворення звіту на методику, як і її специфічна структура та зміст залишені поза увагою. Науковими спільнотами, що розглядають звіти про наукові роботи, з яких випливають методики експертних досліджень, визначені наукові ради спеціалізованих установ та Координаційна рада. Вважаємо, що керівний методичний орган повинен бути один і передбачати у своєму складі певну структуру із залученням представників різних експертних відомств, що дозволить усунути певні міжвідомчі колізії, які реально мають місце. Цей орган доцільно мати в складі головної спеціалізованої експертної установи. У подальшому він повинен перетворитись на сертифікаційний центр експертних методик.

¹ Наявність того чи іншого розділу запропонованої структури як документа (видання) або доповнення її іншими розділами визначається, виходячи з конкретного виду методики експертного дослідження, загальними нормативними вимогами до будови документів такого роду тощо.

Резюмуючи, слід сказати те, що, на наш погляд, визначення загального поняття методики, співвідношення його (загального поняття) з методикою експертного дослідження, її (методики) змісту, структури та класифікації методик підлягає нормативній регламентації на рівні стандартів України. Для ефективного забезпечення систематизації, уніфікації та стандартизації експертних методик доцільно створення єдиного керівного методичного органу в складі головної спеціалізованої експертної установи.

Б. К. Казуров, кандидат технических наук, профессор кафедры технических средств таможенного контроля и криминалистики Российской таможенной академии, академик РАЕН;

М. Б. Казуров, соискатель Российской таможенной академии

ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ЗАДАЧИ ГЕММОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Висвітлено особливості геммологічної експертизи, її предмет та об'єкти. Запропоновано перелік основних питань, які вирішуються при проведенні даної експертизи.

Учение о драгоценностях имеет древние гносеологические корни. Начальные сведения преимущественно интуитивного характера прошли огромный многотысячелетний путь эволюционного развития, постепенно преобразовываясь в стройную систему научных знаний. В 1892 году учение выделилось из минералогии и получило свое отдельное название «геммология». За это время существенным образом изменились номенклатура и классификация драгоценных материалов (металлов и камней) и отношение людей к их характеристикам и применению. К драгоценным материалам стали относить сравнительно редкие, природные и техногенные вещества, обладающие совокупностью уникальных декоративно-эстетических признаков, физико-химических свойств и технико-технологических характеристик, предопределяющих их практическое назначение и стабильно высокую удельную стоимость (цену).

Современная наука изучает свойства, происхождение, обращение, стоимость и применение драгоценных материалов и подразделяется на ряд научно-практических направлений: определительную,

генетическую, технологическую, экономическую и прикладную геммологию.

Одной из областей прикладной геммологии является экспертная деятельность. Она осуществляется для решения вопросов, возникающих в повседневной жизни людей и в целях правоприменительной и судебной практики, когда для расследования административных нарушений и уголовных преступлений, связанных с криминальным оборотом драгоценных материалов, требуется применение специальных геммологических познаний, которые используются главным образом в форме геммологической экспертизы (несудебной, судебной).

Геммологическая экспертиза является специальным видом научно-практического исследования драгоценных материалов, проводимого экспертами-геммологами с целью получения достоверного, квалифицированного, объективного и независимого заключения, необходимого для принятия обоснованного решения по проблемным или спорным вопросам в области геммологии.

Объектами геммологических экспертиз являются драгоценные материалы. Согласно российскому законодательству к ним отнесены: металлы (золото, серебро, платина, палладий, осмий, иридий, родий и рутений) и природные камни (алмаз, рубин, сапфир, изумруд, александрит и жемчуг), находящиеся в разной степени технологической обработки и формах обращения и сопровождающие их документы разного назначения (нормативно-технологические, представительские, транспортные, финансовые, учредительные и др.)

Объектами экспертизы являются также: контрафактная продукция драгоценных материалов, их имитации (синтетические аналоги, сплавы, полудрагоценные камни, кристаллы технического назначения) и различные фальсификаты и подделки.

К объектам геммологической экспертизы относятся и коллекционные геологические материалы, которыми являются образцы природных ископаемых образований, содержащие драгоценные компоненты, характеризующие состав и строение Земли и объекты внеземного происхождения, имеющие познавательную (культурно-просветительскую и научно-историческую) значимость, декоративно-эстетическую ценность и прикладное назначение, не нуждающиеся в обогащении и облагораживании и не подлежащие дальнейшей промышленной обработке.

Предметом геммологической экспертизы являются закономерности экспертной деятельности, характеризующие факты законного

и незаконного обращения (оборота) и перемещения драгоценных материалов. Они определяются посредством разрешения вопросов (основных, типичных и специфических), поставленных перед экспертом должностными лицами.

Основными (постоянными) вопросами, которые всегда решаются при проведении любой геммологической экспертизы (судебной, досудебной, несудебной), являются следующие:

- относится ли изучаемый объект к драгоценным материалам;
- какова его рыночная стоимость?

Достоверные и квалифицированные ответы на них можно получить только при решении следующих типичных задач:

- определение вида, состояния и свойств драгоценных материалов (диагностика);
- определение формы обращения драгоценных материалов;
- установление натуральности и происхождения драгоценных материалов (генезис);
- установление подлинности и принадлежности драгоценных материалов (идентификация);
- определение качественных признаков драгоценных материалов (сортификация).

Для производства таможенного оформления и контроля драгоценных материалов решаются следующие специфические задачи:

- верифицирование геммологических товаров;
- определение таможенной стоимости геммологических товаров;
- установление таможенных режимов перемещения геммологических товаров;
- определение кода и наименования геммологических товаров согласно ТН ВЭД (классификация);
- установление экологической и эксплуатационной безопасности перемещаемых через таможенную границу геммологических товаров;
- определение двойного назначения драгоценных материалов;
- установление возможности реализации драгоценных материалов, обращенных в федеральную собственность и определение их потребительской стоимости;
- определение нормы выхода готовой продукции из давальческого сырья драгоценных материалов и её идентификации;
- диагностика бытовых и ювелирных изделий массового производства, эксклюзивных, антикварных и музейных ценностей и др.;

- установление принадлежности геммологических товаров к предметам художественного, исторического и археологического достояния народов России и зарубежных стран;
- определение подлинности идентификационных знаков, таможенных печатей, штампов и других атрибутов таможенного обеспечения геммологических товаров;
- определение контрафактной продукции и др.

Для решения этих задач используются различные признаки драгоценных материалов: диагностические, классификационные, идентификационные и сортификационные. Их определение проводится экспертом с помощью органолептических или инструментальных методов и технических средств.

Особенностью производства геммологических экспертиз является тот факт, что часто приходится применять расчетные и экспертные способы исследования.

Геммологическая экспертиза включает экспертизы разного рода, которые характеризуются общностью задач и методик исследования, но различаются по материалу: на экспертизу драгоценных металлов, экспертизу драгоценных камней и экспертизу коллекционных геологических материалов.

Род геммологической экспертизы, в свою очередь, подразделяется на различные виды (подвиды), детерминированные задачами, решаемыми на каждом этапе.

По времени, условиям и объему проводимых работ, составу и численности экспертной комиссии геммологическая экспертиза подразделяется на: первичную и повторную, основную и дополнительную, малообъектную и многообъектную, единоличную и коллективную (комиссионную) и т. д.

Особенностью геммологической экспертизы является ее комплексный характер. При исследовании сложных предметов, антикварных или музейных ценностей, кроме геммологов, следует привлекать и других специалистов (экспертов-искусствоведов, технологов, ювелиров), т. к. стоимость этих предметов определяется не только количеством и качеством драгоценных материалов, но и вкладом технологических и искусствоведческих аспектов.

Таким образом, при разрешении вопросов, возникающих у должностного лица правоприменительных и правоохранительных органов, могут назначаться дополнительные, повторные, комплексные и комиссионные геммологические экспертизы.

О. М. Калужна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики Львівського національного університету імені Івана Франка

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРИ ДОКАЗУВАННІ ІСТОТНОЇ ПОДІБНОСТІ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 199 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Рассмотрено, общеизвестными ли являются знания, на основе которых выясняется степень сходства поддельных банкнот (монет) с аутентичными, а также способы и средства его доказывания.

Вивчивши чималу кількість кримінальних справ про фальшивомонетництво, не можна не спостерегти невідповідність правозастосовної практики меті і змісту ст. 199 Кримінального кодексу України (далі — КК України). Причиною цього є складнощі здійснення переслідування і складна реалізованість цієї норми на практиці, оскільки не всі передбачені нею ознаки складу злочину (зокрема, ступінь подібності підробок грошових знаків до оригіналів як ознака предмета злочину) успішно доказуються (пізнаються), а наслідком — недостатня її ефективність щодо досягнення цілей правового регулювання.

Щодо питання про засоби доказування, якими можна було встановлювати ступінь подібності підроблених грошових знаків до справжніх, на практиці і в науці існують два альтернативні підходи. Перший підхід, обстоюваний С. Ю. Петряєвим¹ і авторкою² цих тез, що лише експерт-документаліст міг би кваліфіковано обґрунтувати висновок про ступінь подібності підроблених банкнот до справжніх. Другий — превалюючий у правозастосовній практиці, висловлений Є. Г. Коваленком, що «невиправданими є такі випадки призначення експертизи, як наприклад, для визначення ступеня схожості фальшивої монети зі справжньою. Це питання повинно безпосередньо вирішуватись

¹ Петряев С. Ю. Криміналістичне дослідження підроблених іноземних паперових грошей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / С. Ю. Петряев; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1998. – С. 7.

² Калужна О. М. Криміналістична характеристика фальшивомонетництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / О. М. Калужна; Академія адвокатури України. – К., 2007. – С. 13.

слідчим та судом», оскільки воно «може бути розв'язане на основі загальновідомих знань чи життєвого досвіду»¹.

Звідси виникає ряд запитань: чи дійсно слідчий, суд на основі загальновідомих знань, життєвого досвіду безпосередньо (без застосування спеціальних знань) може встановлювати ступінь подібності підробленої монети, банкноти до справжньої (окрема, похідна обставина, що впливає з головної)? Якщо так, то вочевидь і сам факт підробки монети, банкноти (як головна, первинна обставина, що підлягає доказуванню) теж міг би і мав би встановлюватись у такий самий спосіб? Яка ж роль у такому випадку відводиться техніко-криміналістичній експертизі? Поміркуємо над цими питаннями, що мають істотне теоретичне і практичне значення.

Що мало б бути змістом загальновідомих знань, на основі яких можна встановлювати ступінь подібності підроблених грошових знаків до справжніх? Очевидно, висловлюючись побутовою мовою, це знання про те, як виглядають відповідні справжні гроші, про що нібито відомо всім. Тобто мовою професійною це знання про: 1) елементи дизайну і захисту грошових знаків (а кожний елемент дизайну фактично виступає й елементом захисту), 2) і про те, як їх розпізнавати. Отож, чи є ці знання загальновідомими? Спробуємо дати відповідь через такі припущення. Якщо б ці знання були загальновідомими, то в грошовий обіг могли б потрапляти (проскакувати) і як наслідок відповідно виявлялись і вилучались з нього, як правило, тільки так звані «суперпідробки»², оскільки, знаючи елементи захисту банкнот і як їх виявляти, населення в межах можливостей своїх сенсорних відчуттів розпізнавало б видимі елементи захисту і не пропускало б у грошовий обіг інших, менш якісних фальшивок. Якщо ж ці знання не загальновідомі, то населення не розпізнавало б, де справжні гроші, а де підроблені взагалі, і підробку будь-якої якості сприймало б за справжній платіжний засіб, тоді навіть державі витрачались на розвиток технологій захисту? Заради іміджу валюти? Але життя не підтверджує ні першого, ні другого припущення. Насправді, з обігу вилучаються підробки грошей різної якості. Видається, річ у тім, що хоч усім і відомо як виглядають відповідні справжні банкноти, монети, адже кожен з нас

¹ Коваленко С. Г. Теорія доказів у кримінальному процесі України : підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – С. 465.

² Подібні до справжніх за композиційним складом паперу, фарб, за відтворенням чи імітацією текстури банкнотного паперу, рельєфу зображень (глибокого, високого друку, кіп-ефекту тощо), УФ та ІЧ- захисту, магнітних зображень.

щоденно тримає їх у руках, однак далеко не кожен знає хоча б половину елементів захисту, за якими і як можна контролювати їх справжність.

Під кутом зору класифікації усіх знань на звичайні та наукові¹, знання про те, як виглядають відповідні справжні банкноти, монети у кожного з нас формується внаслідок емпіричних спостережень і повсякденних узагальнень. Воно складається стихійно, джерелами його формування є життєвий досвід. Тобто це знання є звичайним. «Наукові ж знання стають доступними людині тільки внаслідок пізнавальної і перетворювальної діяльності на рівні теоретичного мислення, їхнє завдання — пояснити й осмислити факти. Саме тому цей вид знань пов'язаний зі спеціалізованою сферою діяльності людини². Ці властивості притаманні знанню про елементи захисту і про способи розпізнавання справжності банкнот, монет. Останнє повно і систематизовано набувається внаслідок професійного навчання чи роботи за спеціальностями поліграфічні й технологічні процеси виготовлення документів суворого обліку, техніко-криміналістичне дослідження документів, а для масового поширення вимагає організованого навчання чи поглибленої самоосвіти.

Отож, факт перший: чи є знання про захисні елементи грошових знаків і про те, як їх розпізнавати, загальновідомими? — Ні, хоч держави (установи-емітенти) намагаються усіма можливими заходами зробити їх такими. Так, для попередження появи в обігу підробок емісійні банки турбуються у першу чергу про надання своїм банкнотам таких ознак автентичності, які легко розпізнаються населенням, та ведуть роз'яснювальну роботу. Перед уведенням в обіг банкнот і монет нового зразка НБУ оприлюднює їх опис і розсилає їх зразки банкам-резидентам, центральним іноземним банкам. Поінформованість громадян про елементи захисту грошей і способи їх розпізнавання — це складова комплексу заходів емісійних банків, спрямованих на профілактику фальшивомонетництва. При цьому більшу кількість ознак платіжності населення буде знати і виявляти їх присутність на банкноті відразу за декількома параметрами, тим більшої трудомісткості вимагатиме робота фальшивомонетників.

¹ Грошевий Ю. М. Докази і доказання в кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський. — К. : КНТ, Видавець Фурса С. Я., 2006. — С. 191.

² Там само.

Однак, факт другий — суб'єкти доказування ступінь подібності підроблених грошей трактують наче загальновідомий факт — обставину, що, за визначенням процесуалістів, має значення для справи, але внаслідок очевидності, всезагального визнання, відсутності сумнівів в її істинності звільняється від доказування¹. З матеріалів понад 200 кримінальних справ за ст. 199 КК України видно, що ступінь подібності підробок до оригіналів не піддається дослідженню, не обґрунтовується (мотивується) і його оцінка в обвинувальних висновках і вироків. Фактично лише з самої кваліфікації вчиненого за ст. 199 КК України треба розуміти, що слідчий, прокурор, суд, оцінюють ступінь подібності підробок за достатній для їх придатності до надходження і перебування в обігу, керуючись при цьому, очевидно, можливістю «бачити власними очима» чи «можливим знанням для себе». І тільки в одиничних випадках, коли судові експерти, використовуючи право на ініціативу (п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу»), у висновку техніко-криміналістичної експертизи вказують на істотну (суттєву) подібність досліджуваних банкнот до справжніх, хоча з приводу цього їм і не були поставлені питання, вказана обставина дублюється (знаходить обґрунтування) в обвинувальному висновку та вирокі.

Водночас проблема в тому, що суб'єкти доказування не завжди дають адекватну фактичним обставинам справи оцінку ступеня подібності підроблених банкнот до справжніх, і внаслідок цього неправильно застосовують матеріальний закон. По-перше, переважна кількість скасованих вироків скасовується власне із зазначеної підстави з подальшою перекваліфікацією на шахрайство (тобто в межах однієї справи суди вищої інстанції доходять і обґрунтовують відмінний висновок — про низьку якість підробок і їх непридатність до надходження і перебування в грошообігу). По-друге, часто за однакових фактичних обставин суди постановляють обвинувальні вирокі, у яких однотипні діяння отримують різну правову оцінку: шахрайство (ст. 190 КК України) чи фальшивомонетництво (ст. 199 КК України). Однак, як зазначає О. В. Левченко, «загальновідомість фактів дозволяє отримати однаковий висновок, який сформує у всіх учасників процесу єдине внутрішнє переконання, що має значення для прийняття процесуального рішення в справі»². Отож, факт третій,

¹ Белкин А. Р. Теория доказывания / А. Р. Белкин. – М., 1999. – С. 63; Левченко О. В. Общеизвестные факты как средства уголовно-процессуального доказывания / О. В. Левченко. – Государство и право. – 2002. – № 8. – С. 49.

² Левченко О. В. Общеизвестные факты как средства уголовно-процессуального доказывания / О. В. Левченко. – Государство и право. – 2002. – № 8. – С. 50.

якщо знання про дизайн і захист грошових знаків з однаковою глибиною відомі всім суб'єктам доказування, тоді чим пояснити різну оцінку судами ступеня подібності підробок до справжніх грошей за однотипних фактичних обставин справ?

Факт четвертий, чи допустимим є підхід, коли доля обвинуваченого ставиться у залежність від життєвого досвіду слідчого, прокурора, судді? Чи можна таку практику виправдати судовою дискрецією? Чи допустима вона з точки зору принципів об'єктивної істини, законності, рівності учасників перед законом?

Таким чином, ступінь подібності підроблених грошових знаків до справжніх є обставиною, що має значення для встановлення істини у справах за ст. 199 КК України, його об'єктивне пізнання у кожній справі потребує спеціальних знань і вимагає процесуального доказування. Останнє досягти видається можливим трьома способами: 1) слідчі, дізнавачі, судді, використовуючи при провадженні слідчих чи судових дій свої вихідні спеціальні криміналістичні знання (отримані під час професійної підготовки і набуті під час роботи за спеціальністю) в ході огляду повинні вміти встановити на сумнівних банкнотах, монетах реквізити, елементи дизайну і захисту, які можуть бути з'ясовані прямими методами криміналістичних досліджень (сенсорними відчуттями), а також вміти описати ці ознаки у протоколі; 2) відповідь про ступінь подібності суб'єкт доказування фактично міг би почерпнути із дослідницької частини висновку експерта, навіть якщо таке питання перед експертизою спеціально не ставилось. Адже у цій частині висновку має викладатись весь процес експертного дослідження, даватись наукове пояснення і оцінка встановлених фактів, які теж мають доказове значення і послужили підставою для власне висновків (відповідей на поставлені перед екпертом питання); 3) якщо слідчому не вдалось самостійно з'ясувати ознаки, на яких ґрунтуватиметься переконання про ступінь подібності підробленої банкноти, монети, і щоби на виконання принципу публічності убезпечитись від можливості залишити цю обставину предмета доказування не встановленою, все ж таки доцільно на техніко-криміналістичну експертизу виносити уточнююче питання, чи відтворено або зімітовано на грошовому знаку органолептичні елементи захисту, яка їхня та елементів дизайну графічна точність, кольоропередача, топографія.

В. В. Коваленко, кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри криміналістики Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОМПЛЕКСНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

На основі аналізу діючого та розробляемого процесуального законодавства України, ведомственной нормативной бази Міністерства юстиції України та літературних джерел пропонуються поняття та ознаки комплексної судової експертизи.

На сучасному етапі у практиці судової експертизи часто виникає необхідність одночасного застосування знань декількох різних галузей науки, що становить зміст комплексного підходу до дослідження об'єктів.

Аналіз діючого законодавства свідчить, що у КПК України відсутня спеціальна норма, яка передбачала б проведення комплексних експертиз. Водночас КПК України не містить і норми, у якій би прямо вказувалося на неможливість проведення судової експертизи декількома експертами — фахівцями у різних галузях знань. Відповідно до ч. 3 ст. 75 КПК України у разі необхідності в справі може бути призначено декількох експертів, які дають загальний висновок. Коли експерти не дійшли згоди, то кожний з них складає свій висновок окремо. Таким чином, зі змісту даної статті випливає, що дослідження об'єктів може бути доручено як декільком експертам — фахівцям в одній галузі знань (комісійна експертиза), так і декільком експертам — фахівцям у різних галузях знань (комплексна експертиза).

Тлумачення щодо комплексної експертизи дав Пленум Верховного Суду України. У пункті 12 Постанови від 30.05.1997 р. № 8 «Про судову експертизу по кримінальних і цивільних справах» зазначається, що комплексна експертиза призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які є спеціалістами в різних галузях знань¹.

Визначення комплексної судової експертизи, хоча й небездоганне, наведено в п. 1.2 Інструкції про призначення та проведення

¹ Про судову експертизу по кримінальних і цивільних справах : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 р. № 8.

судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 р. № 144/5): «Експертиза, для вирішення питань якої необхідні знання з різних галузей знань або напрямів у межах однієї галузі знань, є комплексною»¹.

На відміну від КПК України КоАС (ст. 84) та ЦПК України (ст. 149) містять абсолютно ідентичні за змістом норми, що прямо передбачають можливість призначення комплексної експертизи: 1) комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань; 2) у висновку експертів зазначається, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він встановив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність; 3) загальний висновок роблять експерти, компетентні в оцінці отриманих результатів і формулюванні єдиного висновку. У разі виникнення розбіжностей між експертами висновки оформлюються відповідно до ч. 2 ст. 83 КоАС (ст. 148 ЦПК України).

Можливість призначення та проведення комплексної експертизи в кримінальному процесі передбачена в проекті КПК України № 1233 від 13.12.2007 р.², у ст. 282 якого зазначено, що: 1) комплексна експертиза здійснюється, якщо для вирішення поставлених перед експертом питань потрібні спеціальні знання, що належать до різних галузей знань або до різних напрямів у межах однієї галузі знань; 2) якщо проведення комплексної експертизи потребує залучення експертів різних експертних установ або експертів, особа чи орган, що призначив судову експертизу, визначає провідну експертну установу (експерта), на яку покладається організація виконання експертизи і на адресу якої направляються постанова (ухвала) про призначення експертизи, об'єкти і матеріали справи. На адресу іншої експертної установи чи іншого експерта (експертів) направляється лише постанова (ухвала) про призначення комплексної експертизи; 3) у разі проведення комплексної експертизи в одній експертній установі організація її проведення покладається на керівника експертної установи.

¹ Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : Інструкція, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 р. № 144/5).

² Проект КПК України № 1233 від 13.12.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115.

Аналіз наведених норм, а також спеціальної літератури дозволяє виділити такі ознаки комплексної експертизи: 1) наявність загального предмета дослідження; 2) неможливість вирішення питань, що підлягають з'ясуванню, в рамках «однорідної» експертизи, або шляхом послідовного проведення декількох самостійних експертиз¹; 3) одночасна спільна участь у проведенні експертизи не менш як двох експертів різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У цьому аспекті важко погодитися з твердженнями деяких авторів, що комплексна експертиза може проводитися одним експертом, за умови що він володіє спеціальними знаннями у різних видах експертиз², оскільки в нормах КоАС та ЦПК України містяться прямі вказівки на те, що комплексна експертиза проводиться не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. На наш погляд, виписуючи дану норму, законодавець виходив із того, що комплексна експертиза одночасно повинна бути й колегіальною (комісійною) і за зроблений висновок мають нести відповідальність мінімум дві особи — фахівці в різних галузях знань; 4) зазначення у висновку експертів, які дослідження і в якому обсязі провів кожний із них, які факти він встановив і яких висновків дійшов; 5) підписання кожним експертом тієї частини висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень; 6) відповідальність кожного експерта, як за ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, так і за єдиний, загальний висновок; 7) у разі виникнення розбіжностей між експертами, експерт, не згодний з висновком іншого експерта (експертів), дає окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності; 8) визначення провідної установи (провідного експерта). Про необхідність визначення провідної установи (експерта) прямо йдеться у частинах 2 та 3 ст. 282 проекту КПК України³, а та-

¹ Судебные экспертизы : науч.-практ. пособие / В. В. Колкутин, С. М. Зосимов, Л. В. Пустовалов и др. – М. : ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2006. – С. 37.

² Безвесільний В. Д. Комплексна судова експертиза з порушень вимог безпеки життєдіяльності людини / В. Д. Безвесільний, О. Ф. Дяченко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Вип. 4. / Міністерство юстиції України, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого; ред. колегія : А. П. Заєць, М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Право, 2004. – С. 580; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в уголовном, гражданском, арбитражном процессе / Е. Р. Россинская. – М., 1996. – С. 4.

³ Проект КПК України № 1233 від 13.12.2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=31115.

кож у Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень¹.

Таким чином, комплексну судову експертизу можна визначити як здійснюване у встановленій процесуальним законом формі складне дослідження з одночасною спільною участю в ньому експертів різних спеціальностей з метою вирішення загального експертного завдання на основі спеціальних знань із суміжних галузей з формулюванням за підсумками дослідження загального висновку.

А. В. Ковальов, слідчий з ОВС слідчого відділу прокуратури Харківської області, радник юстиції

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШЛЯХОМ ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ ПО КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ

Рассмотрены некоторые дискуссионные проблемы обеспечения экспертной деятельности путем возмещения судебных издержек по уголовным делам.

Відомим для слідчих працівників є той факт, що обласні та районні державні бюро судово-медичної експертизи, які підпорядковані Міністерству охорони здоров'я України і виконують судово-медичні дослідження та судово-медичні експертизи по кримінальним справам, не надають органам дізнання та слідства разом з відповідними експертними висновками розрахунки витрат на проведення досліджень та експертиз для долучення до матеріалів кримінальних справ і стягнення коштів з засуджених. Це мотивується тим, що державні бюро судово-медичної експертизи — це державні бюджетні установи, а медична допомога в Україні за Конституцією надається безкоштовно.

Тому такі витрати не враховуються судами як судові витрати і не стягуються при винесенні вироку з осіб, які вчинили злочини. У результаті до державного бюджету роками не надходять дуже великі грошові кошти, сотні мільйонів гривень, а при цьому державні бюро судово-медичної експертизи мають гострі проблеми із бюджетним

¹ Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : Інструкція, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 30.12.2004 р. № 144/5).

фінансуванням для ремонту приміщень, придбання необхідного обладнання та інших потреб.

Існуванню проблеми сприяє некоректне викладення ч. 1 ст. 93 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України), де доцільно вказати, що на державу судові витрати покладаються лише тоді, коли не встановлено особу, винну у скоєнні злочину.

Відповідно до вимог ст. 91 КПК України, судові витрати складаються, в тому числі: 1) із сум, що видані і мають бути видані експертам та спеціалістам, 2) із сум, витрачених на зберігання, пересилання і дослідження речових доказів, 3) з інших витрат, що їх зробили органи дізнання, досудового слідства і суд при провадженні у даній справі.

Відповідно до вимог ст. 93 КПК України, судові витрати, в тому числі витрати, вказані в ст. 91 КПК України, на проведення експертиз та досліджень до порушення кримінальної справи покладаються на засуджених, крім сум, що видані і мають бути видані перекладачам, або приймаються на рахунок держави. При визнанні підсудного винним суд постановляє стягти з нього судові витрати.

Відповідно до ст. 1 Закону України від 25 лютого 1994 р. «Про судову експертизу» судова експертиза — це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства.

Відповідно до ст. 16 «Основ законодавства України про охорону здоров'я», які введені в дію Постановою Верховної Ради України № 2802–ХІІ від 19 листопада 1992 р.¹, встановлено, що заклади охорони здоров'я — це установи, які безпосередньо здійснюють охорону здоров'я населення, забезпечують санітарно-профілактичні, лікувально-профілактичні, фізкультурно-оздоровчі, санаторно-курортні, аптечні, науково-медичні та інші заклади охорони здоров'я.

Порівнюючи та аналізуючи вказані норми КПК України, Закону України «Про судову експертизу» та Основ законодавства України про охорону здоров'я можна беззаперечно стверджувати, що судово-медична експертиза є саме експертною діяльністю, яка врегульована Законом України «Про судову експертизу», і в жодному випадку не є діяльністю, пов'язаною з безпосереднім наданням медичної допомоги особі. Зокрема, про це вказується в листах-роз'ясненнях

¹ Відом. Верхов. Ради України. — 1993. — № 4. — Ст. 20.

Міністерства юстиції України № 30-13-310 від 13 вересня 2000 р. та № 33-13-386 від 24 жовтня 2000 р., які направлялися до Дніпропетровського обласного бюро судово-медичної експертизи.

Тому, відповідно до ст. 18 Основ законодавства України про охорону здоров'я така експертна діяльність не може здійснюватися за рахунок державного чи місцевого бюджетів як витрати на безкоштовну медичну допомогу.

Комунальні заклади охорони здоров'я — обласні бюро судово-медичної експертизи є бюджетними установами та фінансуються виключно за рахунок обласних бюджетів. Проведення безкоштовних судово-медичних досліджень та експертиз за направленнями правоохоронних органів, постановами слідчих та ухвал судів здійснюється безкоштовно для правоохоронних органів не за рахунок і на підставі договорів з цими органами, а виключно за рахунок місцевих бюджетів.

Але, відповідно до п.1 і п. 2 ст. 93 КПК України, судовими витратами слід вважати не тільки витрати конкретного правоохоронного органу на оплату і проведення експертизи, а й витрати місцевого і державного бюджету, що видані і мають бути видані експертам та спеціалістам, а також суми, витрачені на зберігання, пересилання і дослідження речових доказів.

Тому, відповідно до вимог ст. 93 КПК України, судові витрати на проведення судово-медичних експертиз та судово-медичних досліджень до порушення кримінальної справи, які фінансуються за рахунок місцевого бюджету, також повинні покладатися на засуджених.

Таким чином, для вирішення вказаного питання потрібні конкретні управлінські рішення з боку керівництва МОЗ України та Головного бюро СМЕ України.

Пропонується з вказаного питання підготувати звернення до Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства економіки України, Міністерства фінансів України.

Крім того, існує реальна проблема відшкодування судових витрат при стягненні грошових коштів із засуджених за обвинувальними вироками судів.

Реальному вирішенню зазначеної проблеми буде сприяти внесення змін до статей 29, 126 КПК України, якими регламентовано обов'язок слідчого на стадії досудового слідства накладати арешт на майно підозрюваного та обвинуваченого з метою забезпечення мож-

ливого цивільного позову та конфіскації майна за обвинувальним вироком суду.

У статті 29, 126 КПК України доцільно внести доповнення про обов'язок слідчого накладати арешт на майно підозрюваного та обвинуваченого з метою забезпечення оплати судових витрат за обвинувальним вироком суду.

Із зазначеного питання пропонується підготувати звернення до комісії Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності.

К. М. Ковальов, заступник начальника лабораторії криміналістичної експертизи ДНДЕКЦ МВС України

ЮРИДИЧНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПІДСТАВИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТЕХНІЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ ДОКУМЕНТА В КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ

Рассмотрены юридические и криминалистические основания определения понятия технического изображения документа. Аргументирована целесообразность проведения технико-криминалистических экспертиз документов по их копиям.

Практична діяльність експертних підрозділів МВС України та Міністерства юстиції України свідчить про те, що все більш у якості об'єктів почеркознавчих та техніко-криміналістичних експертиз документів виступають різноманітні документи, які відображають рух матеріальних цінностей, операції з отримання та виплати готівкових грошей, свідчать про здійснення фінансово-господарської діяльності юридичних й фізичних осіб, значна частина з яких виготовляється за допомогою цифрових друкуючих пристроїв. У цілому ці об'єкти можна поділити на такі види: оригінал документа, дублікат документа, копія документа, у тому числі електрофотографічна чи інша залежно від способу їх виготовлення та технічне зображення документа.

Із зазначеного переліку видів об'єктів експертного дослідження найбільш проблемними з точки зору можливості їх дослідження та віднесення до об'єктів почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів, є копії документів, що виготовлені за допо-

могою цифрових друкуючих пристроїв та технічні зображення документів.

Діючим законодавством України чітко визначені юридичне значення, поняття, порядок складання, отримання та введення в офіційних обіг оригінала документа, його дубліката та копії.

Відповідно до визначених понять оригіналом документа є перший примірник документа або примірник документа, що є вихідним матеріалом для копіювання, виготовлений на матеріальному носії та оформлений відповідно до чинних нормативно-правових актів, у якому реквізити (рукописні записи, відбитки печаток чи штампів) нанесені у результаті безпосередньої взаємодії знярядь письма та друкуючої поверхні печатки чи штампу з бланком документа.

Дублікатором документа визнається другий примірник документа, який позначений написом «Дублікат», виготовлений відповідно до вимог нормативно-правових актів і має автентичну юридичну силу, як і оригінал.

Під копією документа розуміється повне відтворення на матеріальному носії оригіналу документа, яке при належному порядку засвідчення має автентичну юридичну силу, що і оригінал¹. При цьому до копії пред'являються загальні та спеціальні вимоги щодо правильності та правомірності їх виготовлення й порядку засвідчення, які регламентуються Законом України «Про нотаріат», процесуальним законодавством України, Постановою Кабінету Міністрів України від 17.10.1997 р. № 1153, із внесеними змінами, іншими законодавчими та нормативно-правовими актами.

При цьому, у разі недотримання встановлених законодавством і правилами діловодства вимог щодо способу виготовлення та порядку засвідчення копії чи дублікату документа, вони втрачають юридичний статус копії чи дублікату і можуть розглядатися лише як технічне зображення документа, яке немає соціальної чи правової функції документа.

Зазначене надає підстави для визначення поняття технічне зображення документа. Під технічним зображенням документа слід розуміти відтворення на матеріальному носії зовнішнього вигляду документа та його реквізитів за допомогою технічних засобів, без належного засвідчення.

Тобто електрофотографічні чи інші види копій документів, які за способом виготовлення та порядком засвідчення не відповідають встановленим вимогам, набувають поняття технічного зображення документа.

¹ Юридична енциклопедія. – К., 2001. – Т. 3. – С. 347.

Однак у зв'язку з тим, що було відсутнє належне трактування поняття технічного зображення документа, в слідчій, судовій та експертній практиці поняття «копія документа» неправомірно застосовується відносно технічних зображень документів, які в процесуальному значенні не придатні для дослідження як різновид документа (ст. 83 КПК України), тим самим створюється юридична колізія — безпідставно присвоюється певний юридичний статус об'єкта, якого він не може набувати.

Виходячи з того, що технічне зображення документа немає соціальної чи правової функції документа, непридатне для дослідження як різновид документа, то виникають певні питання щодо можливості їх залучення у якості доказів у цивільних і кримінальних справах та доцільності проведення по технічним зображенням документів експертних досліджень.

Згідно з нормами процесуального законодавства, однією з основних вимог до доказів є їх достовірність. Внаслідок чого технічне зображення документа може бути визнане доказом тільки після проведення перевірки його достовірності¹.

При цьому виникає закономірне питання: чи відповідають технічні зображення документів цій вимозі?

Природа створення технічних зображень документів свідчить про неможливість повного виключення фактора суб'єктивного впливу на достовірність створеної інформації. Унаслідок чого технічні зображення документів, які створені за допомогою технічних засобів, потребують встановлення вірогідності її подробиць або зміни. Однак без наявності оригіналу документа, з якого зроблено технічне зображення, вирішити у достовірній формі питання про відсутність ознак подробиць або змін у створеному технічному зображенні документа, особливо при використанні сучасних технічних засобів відтворення зображення (копіювальні та множильні апарати, комп'ютерна техніка, прикладні програмні продукти тощо), практично неможливо. Тобто неможливість вирішити питання про достовірність технічного зображення документа експертним шляхом дає підстави для неприйняття та відведення судом технічного зображення документа як доказу у справі.

Однією з основних підстав щодо недоцільності проведення почеркознавчих експертиз в цілому та окремих видів техніко-криміналістичних експертиз документів за копіями документів або технічними зображеннями документів є те, що в криміналістичному

¹ Фурса С. Я. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса, С. В. Щербак. – К., 2006. – Т. 1. – С. 258.

розумінні будь-яка копія документа або технічне зображення документа в точності ніколи не може відповідати властивостям оригіналу документа (за матеріалами письма, способом виготовлення, правилами оформлення та засвідчення), і в цьому відношенні навіть при належному засвідченні копії як об'єкт почеркознавчої та техніко-криміналістичної експертизи документів, не автентичний оригіналу. Унаслідок чого експертові не можливо вирішувати дві першочергові задачі при проведенні почеркознавчих експертиз та техніко-криміналістичних експертиз документів, а саме: встановлювати факт технічної підробки підпису чи рукописного тексту та факт монтажу документа в цілому або окремих його частин.

Зазначене та аналіз практики проведення судово-почеркознавчих експертиз та техніко-криміналістичних експертиз документів свідчить про достатні наукові та процесуально-криміналістичні підстави для висновку про те, що технічні зображення документів без представлення оригіналів документів є непридатними об'єктами експертного дослідження та втрачають своє доказове значення як документи.

Також об'єктами експертного дослідження без їх співставлення з оригіналом не можуть бути і копії документів, які виготовлені та засвідченні відповідним чином, бо особа, яка їх засвідчила не має спеціальних знань у галузі технічної експертизи документів та почеркознавства, до її обов'язків не входить визначення дійсності документа, який наданий для засвідчення, тому вона не може гарантувати, що засвідчила дійсний документ, а не його підробку.

І. М. Козаченко, кандидат медичних наук, доцент кафедри судово-медичної експертизи Харківської медичної академії післядипломної освіти

ЗАСТОСУВАННЯ РЕНТГЕНІВСЬКОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПНЕВМОСТРІЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ОДЯГУ

Рассмотрены особенности использования метода рентгеновского излучения при исследовании пневмострельных поврежденных одежды. Приведены некоторые данные эмпирических исследований.

Розповсюдження серед населення України пневматичної зброї (ПЗ) призвело останнім часом до зростання кількості нещасних

випадків внаслідок необережного поводження з нею в побуті, на полюванні, застосування цієї зброї в протиправних цілях (розбійні напади, грабежі, хуліганство, умисне заподіяння тілесних ушкоджень тощо), а інколи як засобу самогубства. Особливу небезпеку являють собою зразки ПЗ з початковою швидкістю польоту кулі 350-380 м/с, що при дозволеному в Україні калібрі 4,5 мм забезпечує дулову енергію понад 25 Дж. Придбання будь-якої ПЗ, у тому числі й надпотужної, не потребує дозволу органів МВС. Водночас снаряд, випущений з такої зброї, здатний заподіяти людині, навіть захищеній легким бронежилетом, серйозне поранення з ушкодженням внутрішніх органів.

Роботи судових медиків, що присвячені вивченню ушкоджень із ПЗ тканин тіла людини та одягу, мають експериментальний характер. Автори виконували постріли зі зброї калібру 4,5 мм, яка має невелику кінетичну енергію: російські пружинно-поршневі гвинтівки «ПСМР-2-55» (А. А. Мовшович, 1972; Н. Г. Мухин, 1968), «ІЖ-38» (В. Б. Живкович, 1961; Г. В. Мережко, Ю. А. Карнаевич, 1991; В. В. Хижняк, 2008), «ІЖ-38С» (С. А. Зеленський, 2001), німецька гвинтівка «Haenel Suhl 310-4» (Г. В. Кириєнко, 1991) та російські пістолети конструкції Соловйова «ІЖ-45» (Н. Г. Мухин, 1968), «МР-654К» (С. А. Зеленський, 2001; Д. Ю. Шевчук і співавт., 2005) та ін. Ушкодження із сучасних моделей ПЗ особливо з її потужних та надпотужних зразків нині у судово-медичному відношенні вивчені недостатньо (Д. Ю. Шевчук і співавт., 2005; І. М. Козаченко, 2006).

Рентгенологічний метод здавна використовується в судовій медицині при дослідженні ушкоджень тіла, одягу та інших об'єктів, заподіяних різноманітними зовнішніми факторами (Б. Р. Киричинський, 1969 та ін.). Однак при вивченні пневмострільних ушкоджень згаданий метод ще не набув достатнього поширення. Його застосовано лише в поодиноких роботах для вирішення вузьких завдань (В. Б. Живкович, 1961; С. А. Зеленський, 2001).

Застосування рентгенівського випромінювання дає змогу встановити наявність, локалізацію й вид пневмострільного снаряда, визначити напрямок його руху в тілі людини, локалізацію вхідного й вихідного ушкодження на шкірі та одязі, дистанцію пострілу тощо.

Мета дослідження — визначення можливостей використання рентгенівського апарата РЕИС «Світлана» для дослідження пошкоджень окремих тканин одягу, що заподіяні пострілами з потужної пневматичної гвинтівки.

Матеріалом дослідження слугували експериментальні пошкодження, заподіяні при пострілах із пневматичної пружинно-поршневої гвинтівки Diana 350 Magnum, калібру 4,5 мм німецького виробництва розширювальними свинцевими кулями Diabolo Standard в мішені, що виготовляли із саржі сірого кольору, розмірами 20x15 см.

Постріли здійснювали з відстаней: 0 см (впритул), 5 см, 15 см, 25 см, 50 см, 100 см. З кожної відстані виконано по 5 пострілів. Усього проведено 30 залікових опитів.

Методи дослідження. У кульових пошкодженнях на мішенях вивчали форму й вимірювали діаметр дефекту тканини та пояска обтирання. Після візуального дослідження проводили рентгенівську зйомку мішеней за допомогою переносного апарата РЕИС «Світлана» виробництва СРСР. Умови зйомки: напруга на трубіці 25 кВ, сила току 0,4 мА, фокусна відстань 25 см, експозиція 4 хв. Зйомку здійснювали на аркуші чорно-білого фотопаперу «Унибром», розміром 9x12 см, який вміщували в конверт із щільного чорного паперу. Після зйомки фотопапір обробляли звичайним для чорно-білої фотографії способом.

Результати дослідження та їх обговорення. Усі пошкодження в експериментальних мішенях були наскрізними. У центрі пошкоджень спостерігався дефект тканини круглої (діаметр 0,2 см) або прямокутної форми, розмірами 0,1x0,2 см. Краї пошкоджень нерівні, нитки неоднакової довжини, вступають у просвіт дефекту. По краях пошкоджень спостерігали темно-сірі пояски обтирання у вигляді кільця, що на відстанях від 0 см (впритул) до 5 см має ширину 0,2 см, а на відстанях 15–100 см — 0,1 см. На фотовідбитках відповідно пошкоджень на мішенях виявлено відкладення металу снаряда у вигляді інтенсивного чорного кола зовнішнім діаметром 0,5 см на відстанях від 0 см (впритул) до 5 см та менш інтенсивного темно-сірого кола діаметром 0,4 см на відстанях 15–100 см.

Отриманні результати дослідження мають орієнтуєчий характер. У подальшому необхідно поширити експеримент з використанням різних боєприпасів, біологічних об'єктів та їх імітаторів.

Висновки:

1. При пострілах з потужної пневматичної гвинтівки Diana 350 Magnum, калібру 4,5 мм свинцевими розширювальними кулями відкладення металу на підкладочній саржі, що виявляються за допомогою рентгенівського апарата РЕИС «Світлана», дещо

інтенсивніші та займають більшу площину на відстанях від 0 см (впритул) до 5 см, ніж такі ж відкладення на відстанях 15–100 см.

2. Використання рентгенівського випромінювання є перспективним для подальшого дослідження пневмострільних ушкоджень об'єктів судово-медичної експертизи (постраждалі особи, трупи, одяг з темних або залитих кров'ю тканин тощо).

3. Рентгенологічний метод дослідження пневмострільних пошкоджень різних об'єктів може бути рекомендований при виконанні комплексних судових медико-балістичних експертиз.

А. В. Кочубей, кандидат химических наук, доцент, профессор кафедры криминалистической техники Волгоградской академии МВД России

СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА КАК СИНТЕЗ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНЫХ И ЮРИДИЧЕСКИХ ОТРАСЛЕЙ ЗНАНИЯ

Розглянуто деякі тенденції формування судової експертизи як певного синтезу наукового знання, а також можливостей використання методів природничих наук.

Словосочетания «интеграция научных знаний и их дифференциация в судебной экспертизе и криминалистике» стали сегодня устоявшимися, и ни у кого не возникает желания начать полемику по их сути. После работ Р. С. Белкина, Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской, Н. П. Майлис и других ведущих ученых эти понятия прочно вошли в научный язык. Действительно, сложно себе представить возможность решения задач судебных экспертиз веществ и материалов, экономической, пожаро- и взрывотехнической и многих других без использования специальных знаний в областях, далеких от юриспруденции. И в криминалистике разработка научно выверенных методик расследования отдельных видов преступлений, например экономических, базируется в том числе и на положениях специальных отраслей знания.

Рассуждая на тему, обозначенную в названии, хотелось бы остановиться на двух моментах.

Первое — вызывает ощущение неполноты, недостаточности отражения сути процесса использование терминов «интеграция»

и «дифференциация», буквальное толкование которых предполагает элементарное суммирование и вычитание, в данном случае научных знаний.

В научном развитии ни простая сумма научных знаний, ни их алгебраическое вычитание, что заложено в терминах «интеграция» и «дифференциация», не могут быть не только эффективными, но и просто обоснованными. Если говорить, например, о судебной экспертизе веществ и материалов, то простое заимствование методов физико-химического анализа в решении экспертных задач (сумма знаний) никогда не дало бы того положительного эффекта, который мы сегодня видим. То же можно сказать и о большинстве других видах судебной экспертизы, где соединились различные отрасли научного и практического знания. На наш взгляд, здесь в большей степени подходит термин «синтез». Синтез предполагает органическое соединение чего-либо и в качестве конечного результата — получение нового продукта, отличного от исходных компонентов, участвовавших в этом процессе. Соединив яблоко и сливу в одной корзине, мы не получим новый фрукт, но их гибрид — это уже самостоятельный плод, имеющий признаки как яблока, так и сливы.

Методы естественных, экономических, технических наук трансформируются (о чем и писал Р. С. Белкин) применительно к целям и задачам судебной экспертизы, а эти цели и задачи, подпитанные новыми возможностями, в свою очередь, также претерпевают определенные, если не кардинальные, изменения. То есть результат соединения есть не сумма, а новый, ранее не известный «плод».

Второе, о чем хотелось бы порассуждать в свете интеграции (синтеза) криминалистических и других знаний, — отраслевая природа полученного продукта, относится ли он к области юриспруденции (одной компоненты, участвовавшей в синтезе) или остается в сфере интересов физики, химии, экономики и т. д. Вопрос этот далеко не сугубо теоретический, как может показаться на первый взгляд, а имеет, может быть, даже в большей степени и практическое значение, так как связан с философией развития нового синтетического знания.

К сожалению, наука о судебной экспертизе сегодня переживает не самые лучшие времена. Получив самостоятельный статус в перечне юридических дисциплин, утвержденный ВАКом России, и выйдя из недр криминалистической техники (дифференциация в криминалистике и судебной экспертизе), она, к сожалению, не находит поддержки в кругах юридической общественности как юридическая

наука. Об этом свидетельствуют и публикации в научной печати, и приватные высказывания многих ученых.

Во многом это связано с тем, что развитие судебной экспертизы многие связывают с разработкой новых методик исследования различных по своей природе объектов с использованием всевозможных, в том числе и очень специфических методов, не имеющих никакого отношения к юридическим вопросам. Именно об этом писал Рафаил Самуилович, говоря о некриминалистической природе экспертизы веществ и материалов. Действительно, новые методы исследования веществ с использованием ИК-Фурье спектроскопии, хроматомасс-спектрологии, лазерного эмиссионного анализа и др. относятся к области аналитической химии.

Но судебная экспертиза не заканчивается методическими вопросами. Наука о судебной экспертизе — это в первую очередь развитие ее методологии, где методика выступает лишь как один из элементов. Внедрение новых методик и методов исследования, основы которых разработаны в рамках естественных наук, существенно расширяет возможности решения экспертных задач, происходит эволюция самих задач, появляется возможность исследования объектов, ранее не использовавшихся в этом качестве. Все это требует развития теоретической базы науки о судебной экспертизе, уже не связанной с чисто техническими вопросами. На этой основе формируются новые частные теории, которые относятся к криминалистическим.

Уменьшение размеров объектов судебной экспертизы, работа с невидимыми следами требует развития методов их выявления и процессуального оформления изъятия, что определяет объективную необходимость параллельной эволюции криминалистики и уголовного процесса, наук, с которыми судебная экспертиза имеет самые тесные связи.

Представленные рассуждения в их тезисном варианте позволяют, на наш взгляд, говорить о двух аспектах синтеза научных знаний в судебной экспертизе. С одной стороны, если речь идет о чисто технических вопросах использования тех или иных методов естественных наук, то говорить о юридических элементах в данном случае нет никаких оснований, но если эти технические новшества дают толчок и выступают основой разработки новых частных теорий, то это, безусловно, развитие юридического знания. Если же рассматривать судебную экспертизу как один из разделов криминалистической техники, то ее юридическая природа неоспорима, так как сама наука, в рамках которой она живет, функционирует и развивается, без сомнения относится к юридической.

А. А. Кузнецов, кандидат юридических наук, доцент (Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Порушено гострі й суперечливі питання судово-експертної діяльності, надано пропозиції щодо удосконалення роботи судових експертів.

Известно, чтобы понять какое-либо явление, необходимо знать, как это явление возникло, какие этапы оно проходило в своем развитии. Только после этого становится ясным, чем оно является в настоящее время. Отмеченное в полной мере относится и к судебной экспертной деятельности.

Глубокие социально-экономические преобразования, происходящие не только в Украине, но и в мире в целом, сопровождаются криминализацией общества, ростом и видоизменением преступности. В структуре преступности значительное место занимает деятельность организованных, технически оснащенных, располагающих значительной материальной базой групп, что значительно осложняет процесс выявления и расследования преступлений. В связи с этим возрастает роль института судебной экспертизы в доказывании по уголовным делам.

В то же время укрепляющиеся рыночные отношения, тенденции к построению правового государства, происходящие в нашей стране, обуславливают растущую общественную потребность в высококвалифицированной юридической помощи гражданам и юридическим лицам. Сегодня, к сожалению, невысокая правовая грамотность не только граждан, но и сотрудников различных организаций, и предпринимателей приводит к тому, что они часто не подозревают о возможности квалифицированного разрешения юридических проблем.

При рассмотрении гражданских, хозяйственных, уголовных, административных дел, а также дел об административных правонарушениях сегодня невозможно обойтись без использования современных достижений естественных, технических и иных наук, которые

принято називать специальными знаниями. Причем к специальным обычно не относят общеизвестные, а также юридические знания¹.

Сложившаяся система юридического обслуживания организаций и населения традиционно обеспечивают в основном нотариальную или адвокатскую поддержку. Поэтому следует согласиться с мнением Е. Р. Россинской в том, что такая важная для бизнеса сфера юридической деятельности, как производство различных экспертиз, в том числе и судебных, по существу, остается terra incognita².

В последние годы тенденция расширяющегося процесса открытия закономерностей, общих для различных классов и типов исследуемых явлений, свидетельствует о том, что наука вплотную подошла к состоянию, характерному для смены научных парадигм. Система знаний о судебной экспертизе достигла такого этапа, на котором получили осмысление концептуальные основы и теоретические построения³.

Хотя парадоксальным и отчасти закономерным побочным результатом этих достижений стало наметившееся ныне отставание человека — не только потребителя извлекаемой информации, но и самого ее добытчика, исследователя. Не успевая осваивать возникающую ежемесячно, ежедневно техническую новизну так, чтобы

¹ Додин Е. В. Доказывание и доказательства в применительной деятельности органов советского государственного управления / Е. В. Додин. — Киев ; Одесса, 1976; Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Р. С. Белкин. — М., 2000; Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В. Ю. Шепітько ; за ред. акад. НАН України В. Я. Тація. — Х. : Право, 2001. — С. 207–208.

² Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Норма, 2009. — С. 5.

³ Винберг А. И. Судебная экспертология: Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. — Волгоград : НИИ РИО ВСШ МВД СССР, 1979; Клименко Н. И. Судова экспертологія: Курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. И. Клименко. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. — С. 6–11; Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. — М. : Норма, 2009. — 384 с.; Основы судебной экспертизы. Часть 1. Общая теория. — М., 1997; Экспертизи у судовій практиці / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 338 с.; Сегай М. Я. Судебная экспертиза материальных следов-отображений (Проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. — К. : Ін Юре, 1997; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довід. посіб. — Х. : ТОВ «Одісей», 2004. — С. 117–174; Сорочотягина Д. А. Теория судебной экспертизы : учеб. пособие / Д. А. Сорочотягина, И. Н. Сорочотягин. — Ростов н/Д : Феникс, 2009. — С. 6–68.

обращаться с ней свободно, как подобает хозяину, он попадает в положение телезрителя. Смотреть на бесчисленные экраны он может, сведения, которые на них вспыхивают, отчасти понимает, но перестает осознавать, откуда они берутся и, главное, как управлять их источником. В сущности это большая беда — потеря компетентности, приводящая к неоправданным перерасходам рабочего времени, средств и энергии. Исследования становятся все более дорогими, но не всегда это вызвано реальной необходимостью; не каждая единица информации достается по минимально возможной цене.

В чем их источник? Отчасти — в спешке. Заказчики — следователь, суд, выдвигающие перед экспертом задачу, нередко требуют решить ее как можно скорее, невзирая ни на что. При такой постановке дела проще «копировать», чем сесть и немного поразмыслить. И это входит в привычку, становится стилем работы. Однако, на наш взгляд, главная причина — в утрате преемственности, традиции научных школ. Эксперт, прошедший выучку у настоящего ученого, никогда не станет позорить себя непродуманной, поверхностной, «некрасивой» работой. Но за исследовательский труд все чаще приходится браться людям невысокой культуры, обученным лишь ремеслу — техническим приемам, набору методик, а то и одной-единственной методике. Они, конечно, тоже трудятся в поте лица, но узость кругозора, отсутствие самостоятельной мысли обедняет работу, низводит ее до уровня унылого исполнительства.

Кого тут винить? Думаю, не тех, кто работает. Наука развивалась экстенсивно, появилось множество новых институтов, учреждений, оторванных от вековой традиции, торжествовали бюрократические и технократические методы руководства научно-исследовательской работой. И выход из этого состояния, в который вступила наука, вряд ли пройдет безболезненно. Ведь он затрагивает сложившиеся традиции, чувства и даже амбиции многих людей — представителей тех или иных научных школ, складывавшихся десятилетиями, может натолкнуться на обиды, непонимание, ущемленное самолюбие, ломку творческих планов и привычных стереотипов. В этом движении к новому необходимо увидеть главное: существенные изменения всех научных сущностей вовсе не означает полного отказа от прежнего знания. Это изменения в лучшую сторону стиля научного мышления с тем, чтобы на базе достигнутого, уходящего своими истоками в предшествующие периоды, осуществить качественный переход на новую ступень развития науки о судебной экспертизе. Создать основу для достижения

высокого уровня знаний, для непрерывной смены их на пути адекватного отражения исследуемых закономерностей формирования, изменения и отображения значимых свойств и признаков объектов различных классов в разных фазах их существования, включая взаимодействие в типовых ситуациях расследуемых событий. Формировать развитую сеть научно-экспертных учреждений судебных экспертиз с четко выраженной научной ориентацией, совершенствовать теоретические основы предметных отраслей специальных знаний.

Виды судебно-экспертной деятельности в настоящее время весьма многообразны и помимо традиционных областей криминалистических знаний все более охватывают знания естественных и технических наук. Говоря о модели судебного эксперта, следует отметить наиболее значимые его личностные качества и общие требования к его подготовке. Для судебного эксперта важны, прежде всего, качества, свойственные ученому-исследователю (творческое и гибкое мышление, аналитико-поисковые способности, интеллектуальная инициатива и др.). Соблюдение экспертом таких требований, как профессиональная этика, принципиальность, доброжелательность, объективность — одна из гарантий от поспешных выводов, предвзятости при проведении экспертных исследований¹.

Подготовка судебного эксперта, помимо необходимых для данной специальности общественно-правовых, включает изучение значительного комплекса специальных естественно-технических дисциплин. Существенное внимание уделяется изучению вопросов теории и практики судебной экспертизы.

Исходя из изложенного, представляется, что подготовка судебного эксперта должна осуществляться в следующих организационных и методических формах:

1. На первоначальном этапе выпускники высших учебных заведений, ранее получившие образование в области физики, химии, биологии и иных отраслей естественных и технических наук, в течение года-полутора проходят подготовку по специальности судебного эксперта, завершающуюся экзаменом и защитой дипломной работы.
2. В течение 1–1,5 лет работают по выбранному направлению под контролем специалистов на местах.
3. По истечении данного срока сдают экзамен экспертно-квалификационной комиссии и при положительной оценке получают

¹ Бобев К. Профессионалната етика на експерта-криминалист. Трудове на научноизследователския институт по криминалистика и криминология. – София, 1980. – Т. X. – С. 53.

право самостійного виробництва експертиз по одній певній експертній спеціалізації, а також право виступати в суді в якості експерта.

4. Через кожні два роки експерти проходять впродовж 2–4 тижнів перепідготовку по індивідуальним програмам, складеним з урахуванням результатів рецензій їх висновків і необхідності ознайомлення з новими методиками і лабораторною базою.

5. В цілях підвищення професійної кваліфікації судового експерта використовуються різні форми: стажировка в провідних науково-дослідницьких інститутах судових експертиз, рецензування висновків, цим же цілям служать наукові, науково-практичні конференції, семінари і інші форми перепідготовки в базових центрах.

В висновок хотілось би привести висказування Р. Кларка, міністра юстиції в адміністрації президента Джонсона: «Основною недоліком поліцейської служби сьогодні не в нехватці співробітників, а в якості її роботи... В епоху змін весь особистий склад потребує в тому, щоб постійно підвищувати професійну кваліфікацію з орієнтацією на специфіку його діяльності, удосконалюватися в застосуванні нових методів, уміти передбачити нові проблеми»¹. Думається, що з таким підходом не можна не погодитися.

В. В. Курдюков, кандидат юридичних наук, доцент, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків Академії адвокатури України

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Розглянуті проблеми обов'язкового призначення судово-психологічної експертизи. Сформульовані доповнення до Уголовно-процесуального кодексу України.

Зміни, що відбуваються в нашій державі, зокрема, в економічній та соціальній сферах, обумовлюють швидку розробку якісних ідей удосконалення існуючого нормативного забезпечення регулювання суспільних відносин. Реформування кримінально-процесуального

¹ Кларк Р. Преступность в США / Р. Кларк. – М., 1977. – С. 190–191.

права являє собою пріоритетний напрям розвитку у всіх, без виключення, правових державах, оскільки саме в кримінальному судочинстві можна знайти найбільш виражене, рельєфне відображення ставлення держави до прав та свобод людини.

На нашу думку, важливим є напрям вдосконалення засобів встановлення істини у кримінальному судочинстві, який повинен знайти свій вираз, спираючись на науковий фундамент¹. Лише застосуванням наукових даних ми можемо уберегти людину від тих нормативних замахів, які час від часу набувають ознак, суперечливих головним ідеям верховенства права.

Важливою складовою в цьому питанні є залучення системи нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі доказування в кримінальних справах спеціальних знань. Такого роду знань, які виходять за межі звичних, побутових знань, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань². Відповідно, головною формою застосування спеціальних знань у судочинстві є судова експертиза.

Логічно, що в кримінальному судочинстві на будь-якій стадії центром уваги є людина з її правами та свободами. А індивідуально-психологічні особливості людини вже давно створюють зацікавленість з боку їх визначення, адже несуть значний арсенал інформації, який може використовуватись під час судочинства. З таких позицій найголовнішим для вивчення є площина питань про здатність певних суб'єктів кримінального процесу правильно сприймати явища дійсності і давати про них свідчення³.

¹ Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (Методологические вопросы) / В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1980. – 160 с.; Курдюков В. В. Кримінальний процес як двоєдина форма пізнання та доказування у кримінальних справах / В. В. Курдюков // Вісник Академії адвокатури України. – 2008. – Число 3(13). – С. 61–66.

² Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні / В. Г. Гончаренко, В. В. Курдюков, К. В. Легких // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. № 2(9). – С. 22.

³ Курдюков В. В. Теоретичні засади та критерії обов'язкового призначення судових експертиз в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук / В. В. Курдюков. – К., 2009. – С. 212.

Отже, йдеться про судово-психологічну експертизу. Сьогодні, на жаль, зберігається серед багатьох сучасних юристів дещо прискіпливе ставлення, а скоріше необізнаність про цей вид експертизи. Втім, на нашу думку, визначення особливостей психіки людини, які знаходяться в межах норми, можливо лише за умови залучення професійного психолога. У процесі дослідження цих особливостей робляться важливі висновки, які визначатимуть вирішення справи по суті. Слід сказати, що психічна діяльність людини є відображенням об'єктивної дійсності, але через різні об'єктивні і суб'єктивні причини цей процес може мати певні відхилення. Дані про особливості психічних станів і процесів учасників судочинства несуть в собі встановлену експертом доказову інформацію і в подальшому можуть відіграти важливу роль у формуванні системи доказів. Судово-психологічна експертиза в кримінальному судочинстві часто виступає як ефективний, а в деяких випадках як єдиний засіб встановлення певних обставин розслідуваної справи.

Таким чином, маємо зробити висновки, що чинне законодавство потребує таких новел. Зокрема, слід доповнити Кримінально-процесуальний кодекс України необхідністю проведення обов'язкової судово-психологічної експертизи у випадках, коли:

а) виникають обґрунтовані сумніви у можливості людини (в тому числі і неповнолітнього) повністю усвідомлювати значення своїх дій, керувати ними та передбачати наслідки таких дій;

б) є підстави вважати, що людина за своїм психічним розвитком не досягла рівня віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, хоча її біологічний вік передбачає таку можливість;

в) характер дій людини та її стан після їх вчинення свідчать про наявність у неї фізіологічного афекту.

Підбиваючи підсумок сказаному та спираючись на ідеї В. Г. Гончаренка, слід зазначити, що у разі появи на лаві підсудних людини, відносно якої, як рівної серед рівних, правосуддям може бути прийнято певне рішення, обов'язково повинні враховуватись всі її особливості, в тому числі, перш за все, особливості її психіки у будь-яких її проявах, що врешті-решт буде головною запорукою дійсно справедливого правосуддя.

С. П. Ланга, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії Харківського національного університету внутрішніх справ

ЯКІСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗУ

Рассмотрено понятие качества экспертного заключения как одного из важных условий его использования при расследовании преступлений. Определены основные требования к заключению эксперта и сформулированы рекомендации относительно устранения возможных недостатков.

Використання доказів, отриманих в ході розслідування кримінальної справи, є важливим етапом у процесі доказування. Немає сумнівів у тому, що докази, в тому числі і експертні висновки, на яких базується обвинувачення, повинні бути якісними. Якість експертного висновку встановлюється слідчим у процесі його оцінки, однак на сьогоднішній день єдиного підходу до структури цього поняття не вироблено.

Згідно з визначенням Нового тлумачного словника української мови «якість» — це ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням. Очевидно, що в аспекті поставленої проблеми говорити про вартість і цінність судової експертизи можна лише в переносному смислі, в плані значення висновків експертизи для досягнення об'єктивної істини у справі. До категорії «якість судової експертизи» належать правильність висновків експерта по суті, об'єктивність, наукова обґрунтованість, логічність, переконливість, наочність тощо. Іншими словами, якість судової експертизи можна визначити як її придатність до використання за призначенням, тобто для досягнення завдань кримінального судочинства.

Особливістю експертного висновка як об'єкта оцінювання є його подвійна природа. З одного боку, це процесуальний акт, з другого — документ, який повністю відображає хід і результати проведеного судово-експертного дослідження. Щоб бути придатним до використання, висновок експерта як процесуальний документ, по-

винен бути підготовлений за визначеною формою, з дотриманням при цьому всіх необхідних реквізитів (наявність дати складання, підпису особи, яка проводила дослідження, печатки експертної установи тощо).

Як документ, що відображає процес і результати дослідження, експертний висновок має відповідати таким вимогам:

– обґрунтованість, яка зумовлюється науково-технічною, логічною і методичною грамотністю викладення результатів проведеного дослідження;

– науковість та неупередженість проваджуваного дослідження і висновків. До вимог науковості також необхідно віднести використання експертом сучасних методик дослідження та використання сучасного обладнання;

– повнота, яка означає, що під час дослідження експерт не випустив жодного з питань, котрі потребували вирішення, а також жодного з надісланих об'єктів; використав усі необхідні вихідні дані; до сформування кінцевого висновку були висунуті і перевірені всі експертні версії, які впливають зі слідчо-експертної ситуації;

– переконливість, яка пов'язана з визначеністю, аргументованістю висновків, відсутністю внутрішніх суперечностей, послідовністю і логічною стрункістю викладення, загальною, спеціальною і юридичною грамотністю, точністю і загальнодоступністю термінології, ясністю і лаконічністю стилю викладу;

– докладність викладених у висновку ходу і результатів дослідження.

При порушенні вказаних вимог дослідження експерта не можна визнати якісним. Усунути недоліки можна трьома шляхами:

– щоб одержати роз'яснення або доповнити висновок, слідчий може провести допит експерта, за результатами якого складається протокол (ст. 201 КПК України);

– у випадку неповноти або недостатньої ясності, конкретності викладеного ходу експертного дослідження і висновків експертизи слідчий може призначити додаткову експертизу (статті 75, 203 КПК України);

– якщо висновок експерта визнано необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або викликає сумніви в його правильності, може бути призначена повторна експертиза (статті 75, 203 КПК України).

А. О. Левицький, здобувач ДЮІ ЛДУВС,
заступник начальника відділу кримі-
налістичних досліджень НДЕКЦ при
УМВС України в Миколаївській області

ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАСТИЧНИХ ПЛОМБ

Рассмотрены понятия «мастичная пломба», «маркировочное обозначение», «пломбир», «криминалистическое исследование пломб». Освещена важность экспертизы в уголовном или гражданском деле. Необходимость достижения основной цели исследования — подтверждение или опровержение подозрения относительно факта несанкционированного доступа к охранительно-подконтрольному объекту.

Протягом останніх років злочинці постійно вдосконалюють різні способи несанкціонованого проникнення до різноманітних підконтрольних об'єктів, втручання в роботу приладів обліку електро-, водо-, газопостачання та ін. Одним із основних способів протидії таким злочинним посяганням є вдосконалення таких контрольно-охоронних пристроїв, як пломби. На сьогоднішній день виробниками пропонується досить широкий асортимент пломб, найбільшу частину яких складають складні поліетиленові пломби, але такий вид пломб, як мастичні пломби, також користуються попитом при використанні в побуті.

Мастична пломба — одноразовий сигнально-контрольний запобіжно-охоронний пристрій (знак), встановлення якого на певні конструктивні елементи підконтрольного об'єкта унеможливує непомітність його несанкціонованого знімання без порушення цілісності самої пломби.

Однак найдосконаліша пломба не виключає можливості несанкціонованого доступу до підконтрольного об'єкта, а саме встановлення факту несанкціонованого доступу іноді під силу тільки досвідченим фахівцям.

Розслідування кримінальних або цивільних справ за фактами розкрадання матеріальних цінностей потребує багато зусиль та залучення спеціалістів із різних галузей знань. Висновок експерта, поряд з іншими свідченнями, є суттєвим процесуальним доказом.

Велике значення для повного та всебічного дослідження пломб має правильна організація першочергових слідчих дій — залучення

до огляду фахівців із цієї галузі знань, фіксація, у тому числі і засобами фотозйомки, усіх деталей та обставин події, що стосуються стану даної пломби. На жаль, доволі часто з різних причин відповідні фахівці не залучаються до огляду місця події, тому доцільно зупинитися на особливостях огляду контрольних запобіжних пристроїв.

При огляді місця події спеціаліст звертає увагу слідчого та надає для фіксації в протоколі інформацію такого змісту:

- конструкція, матеріал, форма та розміри пломби;
- спосіб опломбування (з використанням пломбувального елемента чи без нього);
- відповідність способу навішування пломби встановленим правилам;
- стан поверхні пломби, а саме: характер поверхні, читаність рельєфного тексту (читається, не читається, читається частково);
- зміст маркувальних позначень, чіткість відображення рельєфу букв та цифр тексту (контури штрихів букв і цифр)¹;
- наявність механічних пошкоджень на зовнішній поверхні пломби;
- чи забезпечує пломба пломбуючу дію;
- матеріал, колір, діаметр, довжина пломбувального елемента, його цілісність, міцність знаходження в мастичній масі;
- стан границі (контуру) пломби та предмета (гніздо, воронка), що безпосередньо контактує з мастичною масою;
- огляд структури мастичної маси (колір (глянець, матовість), зернистість, хрупкість);
- наявність сторонніх об'єктів (мікрочасток, мікрОВОЛОКОН тощо);
- наявність слідів термічного або хімічного впливу.

Маркувальне позначення — інформація у вигляді літерно-цифрового тексту та інших знаків на поверхнях пломби, що контактують із відповідною поверхнею пломбіра.

Особливість дослідження пломб обумовлена специфікою об'єктів дослідження і характером вирішуваних експертом діагностичних та ідентифікаційних завдань, які властиві даному виду досліджень.

Криміналістичне дослідження пломб — це система методів, прийомів і технічних засобів, які застосовуються для встановлення

¹ Метрологія. Тавра повірочні та калібрувальні. Правила виготовлення, застосування і зберігання : ДСТУ 3968-2000. – К. : Держспоживстандарт України, 2000. – 42 с. – (Національні стандарти України).

фактичних даних на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів¹.

При проведенні дослідження пломб вирішуються такі завдання:

1) діагностичні:

– чи порушувалася цілісність пломби після початкового опломбування;

– чи перепломбовувалася пломба після первинного опломбування пломбіром;

– чи можливо видалити пломбувальний елемент (якщо такий є у конструкції пломби) з наданої на дослідження пломби без порушення її цілісності;

– який зміст маркувальних позначень на пломбі;

– які особливості є на контактній поверхні пломбіра, яким опломбована надана на дослідження пломба;

2) ідентифікаційні:

– чи залишений відбиток на контактній поверхні досліджуваної пломби контактною поверхнею наданого пломбіра;

– чи залишений відбиток на контактній поверхні досліджуваної пломби та пломби, що надана як порівняльний зразок, контактною поверхнею одного й того ж пломбіра²;

Як правило, об'єктами експертизи мастичних пломб є:

– мастична пломба;

– пломбувальний елемент (якщо передбачений конструкцією);

– пломбір;

– предмет, який використовувався для встановлення кримінальної пломби.

Пломбір — пристрій нажимного типу, призначений для фіксації маси мастики на об'єкті та відображення маркувальних позначень. На контактній поверхні пломбіра вигравірувані маркувальні позначення.

Етапи судово-експертного дослідження мастичних пломб аналогічні етапам загального дослідження пломб, але є певна специфіка дослідження саме такого виду пломб, яка полягає в оцінці результатів дослідження та формуванні висновку.

¹ Методика криміналістичного дослідження простих пломб / А. О. Левицький, Р. О. Прокопович. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2010.

² Голдаванский Ю. П. Криминалистическое исследование пломб / Ю. П. Голдаванский // Сборник работ по криминалистике – 1957. – № 1; Салтевский М. В. Криминалистическое исследование замков, пломб и орудий взлома / М. В. Салтевский // Теория и практика криминалистической экспертизы. – 1961. – Сб. 8.

Висновок про те, що пломба могла бути перепломбована, обґрунтовується наявністю комплексу таких ознак:

- наявні пошкодження елементів відбитка матриці, відшарування частини мастичної маси;
- матовість (колір) мастичної маси;
- зернистість мастичної маси;
- наявність слідів термічного впливу;
- наявність слідів з'єднання мастичних мас.

Слід пам'ятати, що передбачити всі комбінації можливих слідів на пломбах практично неможливо, особливо у випадках встановлення пломби з грубим порушенням чинних правил.

Експерт може дійти висновку про те, що досліджувана пломба не виконує своїх функцій, за наявності таких ознак:

- мастична маса не щільно прилягає до об'єкта (контурів гнізда об'єкта), тобто вільно знімається без порушення її цілісності;
- частина мастичної маси з маркувальними позначеннями вільно відокремлюється від іншої кількості мастичної маси.

При описанні пломб зазначаються:

- положення пломби на об'єкті опломбування;
- матеріал пломби (мастика, сургуч та ін.);
- колір;
- форма та розміри;
- відображення цифрових та літерних позначень на поверхнях пломби (опуклі, увігнуті) та їхній зміст;
- вид пломбувального матеріалу, особливості його конструкції (якщо такий є);
- наявність пошкоджень на поверхні пломби (вид, форма та розміри);
- наявність сторонніх предметів — мікрочасток, мікрОВОЛО-кон.

Хід дослідження ілюструється зображеннями:

- загального вигляду упаковки;
- пояснювальної бирки на упаковці;
- об'єкта, на якому встановлена пломба;
- номерного позначення на об'єкті (за наявності);
- способу встановлення пломби (в гнізді чи на поверхні) на об'єкті;
- контактних поверхонь пломби (відбитків матриці);
- слідів впливу стороннього предмета (за наявності)¹.

¹ Левицький А. О. Пломби для опломбування приладів обліку : метод. рек. / А. О. Левицький, С. М. Ваколюк. – Миколаїв, 2008. – С. 31–37.

Додаток

Найменування окремих елементів мастичних пломб

Рис. 1. Виміри основних розмірних характеристик відбитка матриці пломбіра

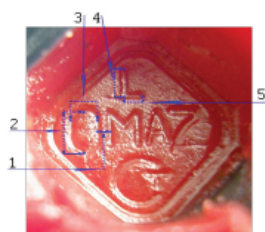

Рис. 2. Виміри основних розмірних характеристик буквених та цифрових знаків:

1 — відстань між елементами; 2 — висота цифри; 3 — ширина цифри; 4 — висота букви; 5 — ширина букви

А. І. Лозовий, директор Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса;

Е. Б. Сімакова-Єфремян, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Проанализированы проблемы нормативно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности в уголовном процессе Украины. Исходя из современных требований экспертного обеспечения правосудия Украины, авторами разработаны предложения по усовершенствованию норм уголовно-процессуального законодательства, базирующегося на Конституции Украины, Законе Украины «О судебной экспертизе» и правоприменительной практике, подкрепленной действующими подзаконными нормативными актами Украины по вопросам судебно-экспертной деятельности. Предлагаемые положения направлены как на совершенствование тех норм, которые уже

существуют в действующем Уголовно-процессуальном кодексе, так и норм, которых в действующем законе нет, но их наличие положительно повлияет на уровень судебно-экспертной деятельности в уголовном процессе.

П'ятдесятирічний досвід застосування Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) виявив проблеми, що демонструють його неспроможність вирішувати на належному рівні завдання з гарантування додержання конституційних прав громадян, впровадження загально визнаних міжнародних демократичних стандартів у цій сфері та забезпечення виконання зобов'язань України перед Радою Європи. Реформування кримінального судочинства — один із шляхів адаптації законодавства України до європейського. Саме тому Президент України приділяє велику увагу реформуванню українського кримінально-процесуального законодавства. 17 серпня 2010 року Президентом України видано Указ «Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства»¹, відповідно до якого постановлено підготувати та подати у тримісячний строк пропозиції щодо вдосконалення законодавчого регулювання питань кримінального судочинства. Очолює робочу групу Міністр юстиції України Олександр Лавринович, до її складу входять провідні фахівці України в галузі права, які представляють різні гілки законодавчої, виконавчої та судової влади, вузівську, академічну науку та міжнародні експерти. Так, наприклад, член робочої групи — заступник Міністра юстиції Ю. Д. Притика, розглядаючи проблеми нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в аспекті реалізації пріоритетів у роботі Міністерства юстиції України на 2010 рік, виокремив коло питань, що потребують негайного вирішення стосовно норм кримінально-процесуального законодавства².

Ефективність експертного забезпечення правосуддя України в кримінальному провадженні та його якість залежать від чіткої регламентації норм кримінально-процесуального закону з питань при-

¹ Указ Президента України «Про Робочу групу з питань реформування кримінального судочинства» від 17.08.2010 року № 820/2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/12213.html>.

² Притика Ю. Д. Вирішення проблем нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності в аспекті реалізації пріоритетів у роботі Міністерства юстиції України на 2010 рік / Ю. Д. Притика // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матер. засід. «круглого столу», присвяч. 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10-11 черв. 2010 р.) ; МЮУ, ХНДІСЕ. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 3–4.

значення і проведення судової експертизи та відповідності цих норм іншим законам, що регламентують судово-експертну діяльність в Україні. Кримінально-процесуальний кодекс України, прийнятий у 1960 році, в подальшому змінювався та доповнювався, але стосовно призначення та проведення судової експертизи суттєвих змін не відбулося. У той же час експертне забезпечення правосуддя у 1994 році отримало базовий Закон України «Про судову експертизу», який, у свою чергу, в 2004 році з метою приведення його у відповідність до Конституції України та правозастосовної практики отримав суттєвих змін та доповнень, у тому числі й тих, що стосуються кримінального провадження.

Метою даної роботи є розроблення пропозицій з удосконалення норм кримінально-процесуального законодавства відповідно до сучасних вимог експертного забезпечення правосуддя України, що базуються на Конституції України, Законі України «Про судову експертизу» та правозастосовній практиці, підкріпленій чинними підзаконними нормативними актами України з питань судово-експертної діяльності. Положення, що пропонуються, стосуються як вдосконалення тих норм, які вже існують у чинному КПК, так і норм, яких у чинному законі нема, але їх наявність, на думку авторів, позитивно вплине на рівень судово-експертної діяльності в кримінальному процесі.

Вважаємо за необхідне, по-перше, доповнити перелік джерел доказів у кримінальній справі показаннями експерта, оскільки саме в показаннях експерта, які він дає під час допиту з метою роз'яснення чи доповнення висновку, міститься дуже важлива доказова інформація, яка не має в чинному процесуальному законі статусу джерела доказів. Існуюча ситуація не дає можливості особі або органу, що призначила експертизу, використовувати показання експерта як джерело доказів і спонукає до призначення нової (або додаткової) експертизи, що, як найменш, затягує строки провадження у справі. По-друге, у зв'язку із цим окремою статтею кримінально-процесуального закону у главі «Докази» необхідно визначити правовий статус та порядок дачі показань експерта, отриманих під час його допиту.

Як зазначалося вище, вкрай необхідно ліквідувати прогалини чинного закону в аспекті кореспондування кримінально-процесуального законодавства з вимогами іншого законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності. Зокрема, потрібно ввести норму про залучення як експерта особи, яка відповідає вимогам,

встановленим Законом України «Про судову експертизу». Така норма дозволить залучати в якості експертів висококваліфікованих професіоналів, що мають відповідні вищу освіту та освітньо-кваліфікаційний рівень в певній галузі знань, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Крім того, Законом України «Про судову експертизу» передбачено проведення судових експертиз державними спеціалізованими установами у кримінальних справах за рахунок коштів, які безпосередньо і цільовим призначенням виділяються цим установам з державного чи місцевого бюджету, тобто за рахунок державних коштів. Щодо експертних установ Міністерства юстиції України, що не підпорядковані міністерствам чи відомствам, при яких функціонують органи дізнання, досудового чи судового слідства, тобто дійсно незалежних від них установ, фінансування на проведення судових експертиз здійснюється за рахунок державного бюджету України. Ця норма є прогресивною, оскільки забезпечує принцип фінансової незалежності державних спеціалізованих установ, демонструє турботу держави щодо здійснення правосуддя у кримінальному процесі і дозволяє реалізувати право будь-якої особи на експертне забезпечення правосуддя. Саме тому у кримінально-процесуальному законі треба встановити норму, відповідно до якої залучення експертів спеціалізованих державних установ здійснюється за рахунок коштів, які цільовим призначенням виділяються цим установам з Державного бюджету України. Відповідно, при розподілі судових витрат у разі ухвалення обвинувального вироку суд має присудити відшкодування обвинуваченим витрат на залучення експерта державної спеціалізованої установи до Державного бюджету України.

Треба також ввести в закон дефініцію «висновок експерта», що кореспондується з нормами інших видів процесуального законодавства; поняття первинної, одноосібної, комісійної, комплексної експертизи, удосконалити поняття додаткової та повторної експертизи. На нашу думку, будь-який «брак» в роботі експерта, як то неясність, неповнота (у чинному законі це підстава для призначення додаткової експертизи), необґрунтованість (у чинному законі це підстава для призначення повторної експертизи) тощо, є підставою для призначення повторної експертизи, яка доручається іншому експерту (експертам). Адаже як неповна чи неясна експертиза може бути обґрунтованою? Додаткова експертиза має призначатися у випадках, коли необхідно вирішити додаткові питання по досліджуваному первинною

експертизою об'єктові, або дослідити додаткові матеріали (додаткові зразки для порівняльного дослідження, додаткові вихідні данні тощо) і не повинна пов'язуватися з неповнотою чи неясністю первинного дослідження.

На нашу думку, необхідно розширити коло випадків обов'язкового призначення експертизи. Ця нагальна необхідність викликана тим, що встановлення ознак складу злочину часто неможливе без проведення експертизи, наприклад, коли тільки шляхом проведення експертизи можна встановити, чи є речовина наркотичною, чи є об'єкт холодною або вогнепальною зброєю, розмір матеріальної шкоди, завданої тим чи іншим протиправним діянням (у справах про контрабанду, порушення авторських чи суміжних прав) тощо. У чинній редакції Кримінально-процесуального кодексу ці підстави для обов'язкового призначення експертизи не передбачені, тому для вирішення питань щодо наявності (відсутності) ознак складу злочину призначається дослідження, що не має статусу судової експертизи, тобто не є джерелом доказів у справі, однак це дослідження може або змінити чи зруйнувати об'єкт, який потім надається для дослідження експертові, або факти, встановлені фахівцем, знову підлягають дослідженню експертом, що призводить до затягування часу кримінального провадження.

Необхідно також значно розширити коло обов'язків та прав експерта, що дозволяє більш чітко регламентувати його діяльність у кримінальному провадженні

Пропонуємо також нову редакцію статті щодо проведення судової експертизи в експертній установі, якою встановлюється чітка регламентація діяльності керівника експертної установи щодо здійснення ним організації провадження та контролю за строками та якістю експертиз, що виконуються фахівцями спеціалізованих експертних установ.

Реалізація даних пропозицій, вирішення інших проблемних питань кримінально-процесуального законодавства дозволить значно підвищити ефективність роботи експерта, прискорити строки проведення експертиз, підвищити якість складання висновків експертів та сприятиме функціонуванню потужної системи спеціалізованих експертних установ Міністерства юстиції України, інших суб'єктів експертного забезпечення правосуддя, належному захисту прав і свобод громадян, юридичних осіб у кримінальному провадженні, чим підвищить ефективність розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

В. В. Лук'яненко, заступник директора
Кримського науково-дослідного інституту
судових експертиз

НАДАННЯ КОПІЙ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ, ВИКОНАНИХ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТАХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Рассмотрены особенности предоставления копий заключений экспертов. Обращено внимание на необходимость соблюдения порядка, предусмотренного действующим законодательством.

1. Останнім часом збільшилася кількість письмових звернень, постанов та ухвал, які містять прохання або вимогу надати копію висновку судового експерта. Такі звернення, постанови, ухвали стосуються копії висновку експерта, потреба у якій висловлюється:

– у межах однієї справи. Наприклад, з проханням надати копію висновку експерта стороні у справі, третій особі, адвокату тощо;

– у межах різних справ у рамках одного різновиду процесу, наприклад кримінального. Так, слідчі податкової міліції звертаються з проханням надати копію висновку експерта, вже виконаного в іншій кримінальній справі;

– у межах різних справ у рамках різних різновидів процесу. Наприклад, господарського та кримінального чи адміністративного та кримінального. Така ситуація найбільш характерна для так званого «трикутника»: кримінальна справа, яка розслідується податковою міліцією, — господарська справа — справа адміністративного судочинства. Як приклад можна навести ухвалу за підписом від імені судді Окружного адміністративного суду АР Крим з вимогою надати «належним чином завірену копію судово-бухгалтерської експертизи», яка була виконана у кримінальній справі, що знаходиться у провадженні податкової міліції.

2. Процесуальне законодавство одним з основних підґрунть призначення судової експертизи визначає потребу судочинства у спеціальних знаннях. Ця потреба може бути реалізована лише наданням відповідей на питання, що становлять інтерес для судочинства, за результатами дослідження, проведеного компетентною особою — експертом (або кількома експертами) у регламентованому Законом України «Про судову експертизу», процесуальним законодавством та іншими нормативно-правовими актам порядку. Інших джерел отримання

доказів, які ґрунтуються на використанні спеціальних знань, у сучасному законодавстві України не передбачено. Тому слідчий (прокурор, суд, дізнавач) у випадку виникнення потреби у спеціальних знаннях має єдиний процесуальний шлях задовольнити цю потребу та отримати докази у справі — він повинен призначити судову експертизу. Іншого шляху забезпечення доказів у цьому випадку не існує. Якщо виникає потреба застосувати спеціальні знання, то не можливо замінити одне джерело доказів «висновок судового експерта» іншим джерелом — «письмовим доказом», «іншими документами». Пленум Верховного Суду України роз'яснив: «18. Судам потрібно мати на увазі, що акти чи інші документи, в тому числі відомчі, де зазначаються обставини, встановлені із застосуванням спеціальних знань (наприклад, про причини аварії, вартість ремонту, розмір нестачі матеріальних цінностей), не можуть розглядатися як висновок експерта та бути підставою для відмови в призначенні експертизи, навіть якщо вони одержані на запит суду, органу дізнання, слідчого або адвоката»¹. Виходячи з викладеного вище, у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання, слідчий (суд, прокурор, дізнавач) мають призначити експертизу, а не витребувати у експертної установи «належним чином завірену копію експертизи», яка була виконана у іншій справі. Така копія, навіть якщо вона буде надана експертною установою на запит суду, органу дізнання, слідчого або адвоката, не замінить висновку експерта як джерела доказів. Якою б великою не була б спокуса досягти «процесуальної економії», шляхом використання як доказу копії висновку експертизи, виконаної в іншій справі (хоча б і з тих самих питань), однак це не можливо².

¹ Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8. Із змінами і доповненнями, внесеними постановою Пленуму Верховного Суду України від 25 травня 1998 року № 15 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

² Вищий господарський суд України зазначив: «Поданий заявником акт почеркознавчої експертизи не є висновком судової експертизи, призначеної у справі, а отже його не можна вважати належним засобом доказування. Належні для проведення судової почеркознавчої експертизи дії заявником не вчинені, зокрема, не надано необхідних документів та не оплачено вартість експертизи, що унеможливило проведення експертизи, призначеної за ініціативою суду» (Про деякі питання практики застосування у вирішенні спорів окремих норм процесуального права (за матеріалами справ, розглянутих Верховним Судом України) : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 16 листопада 2008 року № 01-8/626 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010).

Таким чином, надання копії висновку експерта має лише інформативний сенс. Тобто копія проведеної експертизи може бути отримана і процесуально використана для ознайомлення сторін з висновком експерта. Саме це й передбачено ст. 42 Господарського процесуального кодексу України: «Висновок подається господарському суду в письмовій формі, і копія його надсилається сторонам»¹.

3. Надання копії висновку будь-кому, крім особи (органу), які призначили експертизу, нормативно закріплено лише у господарському процесі. Як ми вже зазначали, норма щодо надання копії висновку судового експерта сторонам передбачена ст. 42 Господарського процесуального кодексу України.

В цілому ж законодавство України встановлює особливий порядок ознайомлення зацікавлених осіб з результатами експертизи. Так, у ст. 66 Кодексу адміністративного судочинства України визначено: «5. Експерт не має права ... розголошувати відомості, що стали йому відомі у зв'язку з проведенням експертизи, або повідомляти будь-кому, крім суду, про результати експертизи»². Подібну норму містить і ст. 53 Цивільного процесуального кодексу України³. Підпункт 2.3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень встановлює, що експерту забороняється: «розголошувати без дозволу прокурора, слідчого, особи, яка провадить дізнання, суду дані, що стали йому відомі під час проведення експертизи, та повідомляти її результати будь-кому, крім особи (органу), що призначила експертизу»⁴.

У кримінальному процесі документи або їх копії, які містять відомості, що становлять таємницю слідства, можуть бути надані

¹ Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. Із змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

² Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. Із змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

³ Цивільний процесуальний кодекс України 18 березня 2004 року № 1618-IV. Із змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

⁴ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Із змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 року № 144/5, від 10 червня 2005 року № 59/5, від 29 грудня 2006 року № 126/5, від 15 липня 2008 року № 1198/5, від 1 червня 2009 року № 965/5 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

лише з дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання чи досудове слідство. Висновок експерта є доказом у справі і містить відомості, які можуть становити таємницю слідства. Тому за порушення порядку надання відомостей, що містяться у висновку експерта, винні особи притягаються до відповідальності згідно зі ст. 387 Кримінального кодексу України.

До співробітників НДІСЕ у разі надання ними копії висновку експерта з порушенням встановленого законодавством України порядку може бути застосовано кримінальну відповідальність, як до осіб, що вчинили злочин, передбачений ст. 387 Кримінального кодексу України.

Конституція України, що є законом прямої дії, у ст. 60 проголошує що «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність»¹.

Пленум Верховного Суду України у постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 року № 9 роз'яснив: «2. Оскільки Конституція України, як зазначено в її ст. 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй»².

Таким чином, враховуючи норми ст. 42 Господарського процесуального кодексу України, ст. 53 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 66 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 60 Конституції України та ст. 387 Кримінального кодексу України, п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», пп. 2.3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, НДІСЕ може надати копію висновку експерта

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року. Із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

² Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постановва Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН). – 02.06.2010.

лише сторонам у господарському процесі. У всіх інших випадках для вирішення питання про отримання копії висновку експерта слід звертатися до особи (органу), які призначали експертизу, або до прокурора, що здійснило відповідний нагляд.

П. В. Малей, молодший науковий співробітник Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України

СИТУАЦІЙНІ ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН ПАДІННЯ ЛЮДИНИ З ВИСОТИ

Проанализирован современный уровень ситуационных экспертных исследований падения человека с высоты, разработана классификация видов падения и определены особенности, присущие каждому из них. Предложены пути последующего развития данного вида исследований.

Встановлення обставин падіння людини з висоти досі викликає труднощі при розслідуванні пов'язаних з ним справ. Найчастіше падіння з висоти відбувається за відсутності свідків. Саме ця обставина ускладнює слідство, оскільки за відсутності показань свідків отримати інформацію про подію можна лише з показань потерпілого або при дослідженні матеріальних об'єктів, що є носіями слідів падіння, а це потребує спеціальних знань. Показання свідків, якщо вони є, — одне з головних джерел отримання інформації про подію. Але слід враховувати, що кожна людина по-різному сприймає візуальну інформацію, тим більше супроводжувану психологічним впливом, пов'язаним з можливою загибеллю людини, і може через деякий час хибно відтворити в пам'яті хронологію та особливості події. Через це показання ймовірних свідків можуть відрізнятися. Саме тому слід також зазначити, що на вирішення експертних досліджень можуть бути поставлені питання про те, чи відповідають показання свідків фактичним обставинам справи.

Важливими є показання про сам початок падіння, адже свідки, можливо, мають інформацію про події, що передували випадінню (миття вікна, конфліктна ситуація). Важливою для оцінки події є інформація про характер падіння (траєкторію падіння, перешкоди, які вплинули на напрямок руху) та про положення тіла одразу після приземлення. Незважаючи на те, що на основі висновку судово-

медичного дослідження про характер та локалізацію тілесних пошкоджень потерпілого можна відповісти на важливі питання про давність конкретного пошкодження на тілі потерпілого, а саме, чи воно утворилось від удару об поверхню під час польоту, чи від удару перед падінням при можливому виштовхуванні потерпілого, показання свідків і тут мають важливе значення.

За відсутності свідків одне з провідних місць у розслідуванні події посідає найретельніший огляд місця події, який доцільно проводити зі спеціалістом, що має досвід і знання в розслідуванні подібних подій. При виявленні трупа огляд, згідно з Кримінально-процесуальним кодексом, необхідно проводити за участю судово-медичного експерта. Занесення до протоколу огляду місця події найбільш повної інформації є дуже важливим, оскільки це сприяє кращій оцінці події слідчим, що дає змогу висунути найповніші версії події і спрямувати розслідування у правильному напрямку. Крім того, ця інформація може суттєво допомогти судовому експерту у випадку призначення експертизи.

Сучасний стан експертизи обставин падіння людини з висоти, на жаль, не відповідає можливостям сучасного розвитку наукових знань і потребує змін. Існуючі методи вирішення питань, пов'язаних з падінням, не враховують у повній мірі всіх факторів, що впливають на об'єктивну оцінку події. Причин цього є кілька, вони пов'язані з тим, що не існує загально прийнятої методики цього виду експертних досліджень, слабо використовуються фізико-математичні моделі. Падіння з висоти – процес досить складний через багатовекторність сил, що діють на тіло. Це і сила земного тяжіння, що направлена вертикально вниз, і протилежна їй сила опору повітря, сила і напрямок вітру і т. д. Важливо також враховувати прискорення, якого набув потерпілий на початку падіння, а воно, у свою чергу, залежить від того, чи сам потерпілий вистрибнув у вікно, наприклад, при самогубстві, чи його виштовхнули. Наявність перешкоди на траєкторії польоту і сама траєкторія є дуже важливими факторами, що впливають на правильність висновку.

Процес події падіння людини з висоти слід розглядати як сукупність трьох послідовних етапів, які, у свою чергу, мають складну структуру.

Перший етап. Відділення від опори: 1) з подальшим, близьким до вертикального, рухом тіла вниз; 2) з подальшим переміщенням по траєкторії подібній до низхідної гілки параболи.

Другий етап. Рух вниз під дією сили тяжіння: 1) безступеневий, при якому тіло між початком і закінченням падіння не має контактних взаємодій з навколишньою обстановкою; 2) ступеневий, коли є контакти, які впливають на траєкторію падіння і відображаються у слідах на тілі.

Третій етап. Удар об площину, на якій падіння закінчилось: 1) одиночний; 2) кількарізний.

Падіння — рух тіла зверху вниз під дією сили земного тяжіння. Площина, на якій знаходиться точка опори тіла до падіння, має обмежену поверхню та знаходиться на певній висоті відносно площини, на яку відбувається падіння.

Сили, що діють на тіло на всіх етапах падіння:

1. Сила земного тяжіння — сила, що діє на тіло завжди і направлена вертикально донизу. У ситуації випадіння тіла з висоти, на першому і третьому етапах дією даної сили варто знехтувати.

2. Внутрішня (власна) сила — здатність м'язів людини виконувати ту чи іншу роботу (рух) усвідомлено. Особливий вплив має на першому етапі при усвідомленому падінні.

3. Зовнішня — сила стороннього суб'єкта, направлена на порушення стану спокою тіла та на позбавлення тіла точки опори.

Важливим є критерій, за яким види падіння можна розділити на такі, при яких на тіло потерпілого діяла зовнішня сила (викидання, скидання, виштовхування, підштовхування) та ті, при яких зовнішня сила не діяла (випадіння, зісковзування, скочування, вистрибування).

Враховуючи наукові розробки щодо експертизи падіння з висоти, пропонуємо таку класифікацію видів падіння.

Випадіння — падіння тіла за відсутності впливу на нього зовнішньої сили. Після удару об поверхню після падіння тіло потерпілого знаходиться на прямій по відношенню до перпендикуляра, опущеного з точки випадіння до площини, об яку відбувся перший удар при приземленні, відстань від стіни до тіла незначна.

Зісковзування — рух тіла по нахиленій площині, коли сила тяжіння значно більша за силу тертя, і тіло під дією сил інерції залишає територію площини опори. Різновидом зісковзування є скочування, їх різниця залежить від початкового положення тіла і способу руху по поверхні. Потерпілий після падіння знаходиться паралельно чи перпендикулярно до стіни, на відстані більшій, ніж при випадінні. Ця відстань залежить від кута нахилу, довжини площини, з якої відбулось зісковзування, та характеру руху тіла на площині (кочення через бік, через голову, сковзання).

Вистрибування або зіскок — рух, що виконується за рахунок внутрішньої сили усвідомленої м'язової роботи, в результаті якого відбувається покидання тілом площі території опори без впливу зовнішньої сили. Найчастіше вистрибування відбувається обличчям у напрямку руху. Приземлення на площину також обличчям донизу і перпендикулярно до стіни, якщо відсутній зовнішній вплив (гілки дерев та ін.). Відстань відльоту залежить від висоти точки, з якої відбулось вистрибування, та від сили, з якою відбувся поштовх при вистрибуванні. Вистрибування є характерним для випадків самогубств або як спроба врятуватись при нападі чи пожежі.

Викидання — рух тіла під дією зовнішньої сили, направленої на позбавлення тіла опори, з наступним наданням тілу прискорення, достатнього для залишення тілом площі опори. Потерпілий після падіння знаходиться паралельно до стіни будівлі або під кутом до перпендикуляра, проведеного по площині приземлення до точки, що є проекцією місця, з якого відбулось викидання на площину. Слід звертати увагу на антропометричні характеристики потерпілого та на об'єкт, з якого відбулось викидання (засклена вікно, вузькі двері), оскільки від цього залежить сила, яку було надано тілу, зручність та можливість надання тілу такої початкової швидкості при викиданні.

Скидання — рух тіла, при якому на тіло діє зовнішня сила, направлена на позбавлення тіла точки опори, з наступним переміщенням тіла за межі попередньої точки опори, з подальшим падінням тіла. Скидання відбувається, коли потерпілого тримають за точку опори. Тобто особа, яка тримає, знаходиться, наприклад, на балконі і тримає потерпілого на витягнутих руках ззовні (за площиною балкону). При скиданні тіло падає на точку, що є проекцією точки, з якої відбулось відпущення тіла по перпендикуляру. У даному випадку важливе значення має вага тіла, відсутність свідомості потерпілого, наявність і висота огорожі чи бар'єру.

Виштовхування — рух тіла після надання йому прискорення внаслідок довготривалої дії зовнішньої сили, достатньої для залишення площини, на якій знаходиться точка опори. При виштовхуванні, потерпілий після падіння знаходиться на площині обличчям або спиною донизу (залежить від того, в спину чи груди відбувся поштовх), на відстані, що залежить від початкової швидкості і сили поштовху.

Підштовхування — рух тіла внаслідок імпульсного одно- чи багаторазового впливу зовнішньої сили, достатнього для переміщення тіла за площину, на якій знаходиться його точка опори. Положення

тіла при приземленні залежить від його положення при підштовхуванні і зумовлене або відсутністю бар'єру, або знаходженням центру ваги потерпілого набагато вище огорожі.

Даний перелік видів падіння не є вичерпним, до нього можна додати такий різновид падіння з висоти, як падіння людини разом з конструкцією, на якій вона знаходиться. Цей вид падіння потребує додаткового дослідження

Велике значення для вирішення порушених питань є застосування законів біомеханіки, оскільки саме вони визначають принципи руху тіла залежно від точки прикладання сили. У деяких галузях знань та прикладних науках принципи біомеханіки відомі і досить часто застосовуються. У спорті за їх допомогою розраховуються навантаження на той чи інший спортивний снаряд, енергію, що треба затратити на виконання стрибка в довжину, силу удару рукою чи ногою. Професійні каскадери також ведуть розрахунки для забезпечення безпечності при виконанні трюків, пов'язаних з процесом польоту та падіння. В екстремальних видах спорту або атракціонах, пов'язаних з процесом вільного падіння, наприклад банджі-джампінг, застосовують принципи біомеханіки при розрахунку траєкторії польоту та сил інерції, які діятимуть на канат в найнижчій точці польоту і будуть безпечні для людини.

Наведене свідчить про актуальність розробки науково обґрунтованої методики встановлення обставин падіння людини з висоти з використанням сучасних наукових методів у галузі фізики, математики, біомеханіки.

Д. В. Мельник, експерт ДНДЕКЦ МВС
України, старший лейтенант міліції

ПОНЯТТЯ ПІДПISУ ТА ПРОБЛЕМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯМ

Рассмотрены понятие подписи и особенности его экспертного исследования.

Останнім часом розвиток комп'ютерних технологій призвів до різкого зменшення кількості текстів, які виконуються рукописним способом, і як наслідок, до збільшення кількості малооб'ємних почеркових об'єктів, зокрема, підписів.

Серед судово-почеркознавчих експертиз понад 80% займають дослідження підписів. Це пояснюється також і тим, що підпис є посвідчувальним знаком. Підписами скріплюються та засвідчуються законодавчі та інші нормативні акти, адміністративні документи, факти угоди та зобов'язання, отримання і здавання матеріально-грошових цінностей, авторства, належності майна і т. д. У справах про злочини проти особи виникає необхідність у дослідженні записок вимагачів, шантажистів, від імені самовбивць, записів на різних предметах, залишених на місці події. І на сьогодні, у зв'язку з підвищенням значення документа у всіх галузях нашого життя, сфера використання зазначеного почеркового об'єкта постійно розширюється.

У законодавстві немає спеціального акта, який регламентує загальні положення про підпис як посвідчувальний знак. У той же час у деяких окремих галузях державної діяльності, у відомчих положеннях і інструкціях є вказівки про значення підпису, його види, регламентації його нанесення та способи недопущення використання підробленого.

Значення підпису як посвідчувального знаку впливає, перш за все, з прямих вказівок, які містяться в різних правових актах, про недійсність деяких документів у випадку відсутності підписів конкретних осіб. Так, наприклад, всі документи, які слугують основою для прийому та видачі грошей, товарно-матеріальних та інших цінностей, повинні бути підписані керівником (старшим) бухгалтером організації чи підприємства до того ж спеціально зазначено, що такі документи недійсні без підпису головного (старшого) бухгалтера чи особи, яка на те уповноважена. Право на підписання повинно бути оформлено наказом по організації чи підприємству. Посадові особи, які підписали будь-який документ, несуть відповідальність за достовірність викладених у ньому даних, за правильне його оформлення і законність здійснення операцій. У тому випадку, коли посадова особа підписала грошовий документ, не маючи на це права, вона несе дисциплінарну чи кримінальну відповідальність. Якщо на документі відсутні підписи посадових осіб, матеріальне засвідчення вірності копії забороняється. Крім того, в ч. 2 ст. 207 Цивільного кодексу України зазначено, що «правочин вважається таким, що вчинений в письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами)».

У довідковій та криміналістичній літературі поняття підпису дається неоднозначно. При всій різноманітності наведених визначень у них розміщені такі загальні положення: а) підпис обов'язково повинен

бути посвідчувальним знаком певної особи; б) виконуватися власноручно; в) позначати прізвище цієї особи; г) наноситься на документ під його текстом або на певному аркуші; ґ) надавати документу юридичної сили, слугувати для посвідчення документа, підтверджувати виконанням його конкретною особою, засвідчувати факти тощо¹.

Перші два положення не викликають будь-яких зауважень, оскільки підпис повинен бути посвідчувальним знаком певної особи та наноситися власноручно.

Але не можна погодитися з положенням про те, що підпис обов'язково повинен бути пов'язаний з прізвищем конкретної особи. Підпис повинен зазначати певну особу, але він не обов'язково повинен бути пов'язаний з прізвищем даної особи. Так, значна кількість підписів формується на основі прізвища і в подальшому вдосконалюючись залишається пов'язаним з підписом. На практиці зустрічаються випадки, коли окремими особами вироблялися підписи, які не мали нічого спільного з написанням їх прізвища. Крім того, підпис може виконуватися також у вигляді поєднання імені та по батькові, прізвиська, псевдоніму чи слова, яке позначає родинні зв'язки (наприклад, батько, брат і т. д.).

У багатьох випадках підписи мають відношення до документів, але не обов'язково повинні виконуватися тільки на документах, вони можуть бути виконані і на інших об'єктах, наприклад, на художньому полотні з метою посвідчення належності певному художнику, на книжках як посвідчення власності і т. д.

Тому підпис можна визначити як графічне написання, яке позначає особу його виконавця і яке виконується ним з метою посвідчення фактів, подій тощо².

Крім того, існують різні погляди стосовно питання про призначення підпису, але жодне з зазначених вище визначень не передбачає всіх можливих варіантів цілі використання підпису.

Хоча підпис посідає значне місце при посвідченні різних фактів та подій, але він одночасно є найбільш несприятливим почерковим об'єктом, оскільки обсяг графічної інформації, що відображається в підписі, в ряді випадків, не дозволяє виявити необхідну кількість ознак достатньої для ідентифікації виконавця. Ще більш ускладнюють вирішення експертного завдання незвичайні умови, які можуть бути обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми «збиваючими» факторами. До того ж не завжди вдається

¹ Меленевська З. С. Судово-почеркознавча експертиза : навч.-метод. посібник / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко ; за заг. ред. І. П. Красюка. – К. : Український Центр духовної культури, 2007. – С. 189.

² Там само.

відмежувати їх від звичайних умов через недостатню вираженість ознак незвичності виконання. Незначний обсяг інформації, що міститься в підписах, а також можлива наявність одночасно збігів і розбіжностей ускладнюють процес однозначної оцінки.

Тому можливість таких об'єктів служити засобом для вирішення задач експертизи залежить від обсягу загальної системної інформації, яка відобразилася у почерку.

Виходячи з того, що підписний почерк формується для виконання особистого посвідчувального знака конкретної особи, тому різні початкові слова (прізвища) у різних людей, є передумовою для формування індивідуальної почеркової системи, призначеної для виконання свого підпису конкретною особою. Підписний почерк формується, як правило, на базі засвоєного письмово-рухового навичку¹. Він володіє цілісністю і системністю більшою мірою, ніж короткий запис, який відображає лише частину загальної почеркової системи. Найбільш повно системні властивості підписного почерку виявляються в ряді підписів однієї особи та відображають варіаційність його підписного почерку. А тому одиничний підпис менш інформативний, ніж декілька підписів, виконані однією особою. Проте у сформованого підписного почерку, в кожному випадку виконання, відображається комплекс своїх системних властивостей. Інформативність одиничних підписів залежить від обсягу підписів, ступеня конструктивної та координаційної складності їх виконання.

Слід зазначити, що при дослідженні підписів не «працюють» традиційні уявлення про відносну стійкість — стереотипність, варіаційність та вибіркочну мінливість почерку². У зв'язку з тим, що письмові знаки та їх елементи мають одиничний прояв та повторно можуть не відобразитися. У теорії і практиці судово-почеркознавчої експертизи «гарантією» стійкості вважається відсутність в підписі таких ознак незвичного виконання, як зниження координації рухів першої групи та уповільнення темпу. Тому не випадково при реалізації нетрадиційних методів центр тяжіння дослідження розкиду і варіаційності ознак переноситься на зразки почерку передбачуваних виконавців малооб'ємних почеркових об'єктів. Чим стійкіші параметри в досліджуваних малооб'ємних об'єктах та менша їх варіаційність, тим більшу ідентифікаційну значимість вони мають. Проте не завжди можливе вивчення стійкості властивостей почерку у зразках, як, наприклад, при вирішенні задачі встановлення факту виконання різних підписів

¹ Судебно-почерковедческая экспертиза : метод. пособие для экспертов, следователей, судей. – Общая часть. – М. : ВНИИСЭ, 1988. – Вып.1. – С. 82.

² Судебно-почерковедческая экспертиза малообъемных почерковых объектов : метод. пособие для экспертов. – М. : РФЦСЭ, 1996. – Вып.1. – С. 14.

однією особою. У зв'язку з цим істотно підвищується ступінь складності такої задачі.

Виходячи з вище зазначеного, підпис можна визначити як графічне написання, що позначає особу його виконавця та виконується ним у посвідчувальних цілях, за допомогою якого можуть бути посвідчені різні факти та події, зокрема: час прибуття і факт наявності в певному місці (наприклад, підпис в книзі контролю за явкою на роботу); авторство (наприклад, підпис художника на художньому полотні, карикатурі, плакаті; підпис під листом чи на офіційному документі); належність певної речі (наприклад, підпис власника на книзі); факт угоди чи зобов'язання (підпис на відповідному документі); здійснення будь-якої дії чи наявності будь-якого факту (наприклад, погодження з текстом офіційного документу, отримання або здача цінностей, автографи і т. д.).

Підпис одночасно є найбільш несприятливим почерковим об'єктом, оскільки обсяг графічної інформації, що відображається в підписі, в ряді випадків, не дозволяє виявити необхідну кількість ознак достатньої для ідентифікації виконавця. Ще більш ускладнюють вирішення експертного завдання незвичайні умови, які можуть бути обумовлені як внутрішніми, так і зовнішніми «збиваючими» факторами. До того ж не завжди вдається відмежувати їх від звичайних умов через недостатню вираженість ознак незвичності виконання. Незначний обсяг інформації, що міститься у підписах, а також можлива наявність одночасно збігів і розбіжностей ускладнюють процес однозначної оцінки. А тому можливість таких об'єктів служити засобом для вирішення задач експертизи залежить від обсягу загальної системної інформації, яка відобразилася в почерку.

О. М. Моїсєєв, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального права та процесу Донецького національного університету

ТЕХНОЛОГІЇ В КРИМІНАЛІСТИЦІ ТА В СУДОВІЙ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ

Представлено сравнительное содержание понятия технология в криминалистике и в судебной экспертологии. Сформулировано определение понятия экспертных технологий.

Сьогодні технологічний підхід активно впроваджується як у криміналістику, так і в судову експертологію. Генеза поняття

технології в криміналістиці докладно досліджена А. В. Шмонінін¹. Застосуванню експертних технологій у судовій експертизі приділяли увагу Р. С. Белкін, Н. А. Замараєва, А. М. Зінін, Н. П. Майлис, Н. І. Клименко, В. Я. Колдін, О. А. Крестовніков, С. М. Плешаков, М. Я. Сегай, В. К. Стринжа, М. Г. Щербаковський та ін. Однак не проводилося зіставлення змісту поняття технологій у криміналістиці та технологій у судовій експертології, що може призвести до непорозумінь між слідчим, експертом, іншими учасниками кримінального процесу. Тому вважаємо актуальним дослідити зміст цього поняття в судовій експертології, спираючись на уявлення криміналістики про цю категорію.

У криміналістиці технології розвиваються у зв'язку з необхідністю «за рахунок деталізації та раціоналізації формалізувати пізнавальну, конструктивну, комунікативну та посвідчувальну діяльність слідчого»². У цьому простежується спрямованість технологій на оптимізацію слідчої діяльності. Сучасні автори пов'язують технології проведення слідства з алгоритмізацією, програмуванням розслідування. Технології застосовуються для управління ресурсами, які є в наявності в слідчого, з метою забезпечення ефективності його роботи.

У науковій літературі впроваджується діяльнісний підхід до розуміння поняття криміналістичних технологій. При цьому діяльність розглядається як система дій, що знаходяться в чіткому порядку та взаємозалежності³. Технології являють собою впорядковану сукупність дій, до структури яких входять окремі робочі операції, ситуаційно зумовлені. Тобто технології відображають реалізацію діяльності відповідно до ситуації, що склалася. Управлінське значення та процедурний характер технологій можна взяти за їх суттєву ознаку. Отже, криміналістичні технології застосовуються для управління ресурсами, які є в наявності у слідчого, для забезпечення ефективності його роботи в конкретних умовах.

Сучасний розвиток судової експертизи багатьма науковцями пов'язується з технологіями комп'ютерними та інформаційними

¹ Шмонин А. В. *Методология криминалистической методики* : монографія / А. В. Шмонин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 416 с.

² Журавель В. А. *Проблеми формалізації слідчої діяльності* / В. А. Журавель // *Реформування судових і правоохоронних органів України: проблеми та перспективи* : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 14 трав. 2010 р.) / [редкол. : В. В. Сташис (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін.]. – Х. : Одиссей, 2010. – С. 354–357.

³ Коновалова В. О. *Юридична психологія* : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2008. – С. 33.

(О. В. Антонова, П. М. Кошманов, М. П. Кошманов, Н. В. Персичкіна та ін.). М. Я. Сегай і В. К. Стринжа під експертною технологією розуміють: а) сукупність правил, прийомів та засобів найбільш раціональної та ефективної організації провадження судових експертиз у державних судово-експертних установах; б) описання технологічних схем, процесів, карток; в) розробку загальних та окремих положень з подальшого вдосконалення вказаних правил, прийомів, засобів, технологічних схем, процесів, карток. На підставі аналізу змісту експертного провадження проведемо виокремлення ознак експертних технологій, які вбачаються суттєвими для визначення цього поняття. Їх властивості визначаються юридичною природою, управлінською спрямованістю, пов'язаною з роботою судово-експертних установ, та забезпеченням ресурсами процесу проведення експертиз.

Головною ознакою експертних технологій можна назвати їх належність до судово-експертної діяльності на відміну від експертних технологій в інших сферах соціальної практики. Така належність означає їх застосування в експертній роботі, що регулюється відповідною нормативно-правовою базою та здійснюється судовим експертом (комісією експертів), а також забезпечується іншими співробітниками судово-експертної установи. Таким чином, ознака належності до експертного провадження відбиває юридичні, управлінські, суб'єктні властивості експертних технологій, а також специфіку завдань, для вирішення яких вони застосовуються. Завдання використання експертних технологій — забезпечення одержання максимального обсягу об'єктивної та достовірної інформації, яка вилучається та опрацьовується в експертному провадженні та має значення для прийняття правильного рішення у справі слідчим (судом).

Належність до діяльності судового експерта означає, що експертні технології входять до системи засобів, які ними використовуються при вирішенні поставлених завдань. Експертні технології мають власну структуру, являють собою підсистему судово-експертної діяльності. Вони складаються із таких змістовних блоків¹: конкретизації завдань на застосування експертної технології, визначення оптимального порядку застосування окремих експертних методик, управління ресурсами для забезпечення результативного застосування окремих

¹ Моїсєєв О. М. Комплексний підхід до визначення та структури експертної технології / О. М. Моїсєєв // *Право і безпека* : наук. журн. – Х. : НУнВС МВС України, 2003. – № 2. – Т. 2. – С. 119–123.

експертних методик, управління застосуванням окремих експертних методик, формування висновку за результатами досліджень. Таким чином, експертна технологія є елементом структури судово-експертної діяльності з провадження експертиз, але й вона сама структурована, причому структура судово-експертної діяльності та структура експертних технологій взаємопов'язані та взаємозумовлені. Отже, експертні технології характеризуються ознакою системності як відображення наявності їх власної структури та їхнього місця як підсистеми в структурі засобів судово-експертної діяльності.

Із юридичної природи експертних технологій впливає їх така ознака: спеціальний суб'єкт — судовий експерт. У застосуванні експертних технологій завжди бере участь керівник судово-експертної установи (чи його заступник з експертної роботи), керівник підрозділу, в якому вирішується завдання, що поставлене перед експертом, або інша особа за дорученням керівника судово-експертної установи. Осіб керівного складу експертної установи відносимо до учасників експертних технологій (за напрямом організаційно-управлінської діяльності при їх застосуванні). Роботу за експертним напрямом виконують як окремі судові експерти, так і комісії експертів. Тому спеціальний суб'єкт (судовий експерт, комісія експертів) стає ознакою, яка відбиває юридичну природу, специфіку завдань та структуру експертних технологій.

Ефективність судово-експертної діяльності досягається шляхом оптимального застосування наявних ресурсів судово-експертної установи, основними з яких за аналогією до визначення ресурсів будь-якої організації (установи)¹ можна назвати матеріальні, технічні та фінансові, трудові, інтелектуальні, нормативно-правові. Тобто експертні технології призначені для пристосування експертної роботи до реальних умов, які склалися в судово-експертній установі на даний час. Якщо, як справедливо відмічає В. М. Шерстюк, експертні технології містять операції з оптимізації експертного дослідження², то в них мають бути передбачені правила з вибору методик, найдієвіших та пристосованих до даних умов. В експертній практиці

¹ Истомин Е. П. Теория организации: системный подход : учебник / Е. П. Истомин, А. Г. Соколов. – СПб. : ООО «Андреевский издательский дом», 2009. – С. 12.

² Шерстюк В. Н. Экспертные методики и экспертные технологии: соотношение понятий, особенности разработки и практического применения в государственных специализированных учреждениях судебных экспертиз / В. Н. Шерстюк // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 14–15 берез. 2003 р.). – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 211–216.

для вирішення майже будь-якого експертного завдання існують кілька шляхів. Тому до структури експертних технологій треба включити блок критеріїв оптимізації вибору експертних методик та порядку їх застосування. За цими критеріями, які можуть бути різними в різних експертних ситуаціях, обирається оптимальний шлях (послідовність методик) вирішення експертного завдання. Експертні технології дозволяють урахувувати конкретні умови та ситуації, тобто адаптувати до них дії судового експерта з виконання експертизи. Таким чином, адаптивність стає ознакою експертних технологій, яка відображає їх оптимізуючу роль у судово-експертній діяльності.

На підставі узагальнення ознак, що виділені, пропонується таке визначення поняття експертної технології: це система операцій з оптимального використання судовим експертом наявних ресурсів (матеріальних, технічних та фінансових, трудових, інтелектуальних, нормативно-правових) для забезпечення результативного проведення судових експертиз.

Простежується наступність експертних технологій відповідно до технологій криміналістичних, встановлюється їх збіг за основними змістовними елементами. Тому можна вважати поняття експертних технологій та технологій криміналістичних включеними до єдиної системи понять криміналістики та судової експертології.

О. Л. Мусієнко, кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА В БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ

Рассмотрены проблемы расследования мошенничества в банковской сфере. Изучены возможности использования научно-технических средств при расследовании данного вида мошенничества.

Сьогодні шахрайство криміналізовано практично в усіх сферах суспільного життя, від побутового до фінансового і навіть політичного. На такому рівні, зрозуміло, вести повноцінну боротьбу вкрай складно. Вдале розкриття злочинів у банківській сфері потребує повного,

всебічного дослідження цього феномена. Уміння визначити ознаки шахрайства, правильно кваліфікувати його, всебічно з'ясувати обставини, які підлягають доказуванню при порушенні кримінальної справи, є гарантією збереження законності, а також встановлення осіб, які його вчинили. При шахрайстві у банківській сфері злочинці стали використовувати більш витончені способи обману, у тому числі у співучасті із банківськими працівниками і з підrobкою кредитних карток.

Огляд місця події є однією із невідкладних першочергових слідчих дій, яку необхідно проводити при розслідуванні даного виду злочину. При розслідуванні шахрайства у банківській сфері не завжди можна встановити, у якому місці воно відбулося. Специфічними при огляді місця події будуть такі дії: вилучення у ході огляду місця події бухгалтерських документів, які підтверджують чи заперечують обман у діях підозрюваних; виявлення та вилучення інших слідів; огляд комп'ютерної техніки; огляд та вилучення системних блоків комп'ютерів, зразків друку принтерів чи самих принтерів.

Огляду документів передуює вилучення копій чи виїмка оригіналів документів. Перевіряють їх у першу чергу з позиції виявлення матеріального чи інтелектуального підrobлення. Крім цього, співставляється зміст документа та реальна обстановка на підприємстві. Якщо документи викликають підозру через різні обставини, їх слід оглядати з використанням ультрафіолетових та інфрачервоних освітлювачів. При розслідуванні шахрайства у банківській сфері іноді огляд документа проводять на місці його виявлення, що дає змогу вивчити та зафіксувати ознаки, які індивідуалізують документи, встановити, чи відповідають вони звичайним вимогам. Для виявлення ознак підrobлення банківських документів використовують спеціальні прийоми огляду — у коспадаючому та проникаючому світлі, за допомогою оптичних збільшувачих приладів.

Нині у банківській сфері все частіше використовують електронний документ та електронний цифровий підпис. При розслідуванні шахрайства призначається судово-технічна експертиза документів. Діагностичні та ідентифікаційні завдання, що вирішуються в межах цієї експертизи відносно машинограм та електронних документів, можна розподілити на дві групи: перша — пов'язана з дослідженням машинограм з метою діагностики та ідентифікації знаковитезуючих пристроїв, за допомогою яких вони були роздруковані; друга —

пов'язана із ідентифікацією поліграфічних друкованих форм. У межах цієї групи може проводитися діагностичне та ідентифікаційне дослідження машинограми і документної інформації, яка міститься в електронних документах. У тих випадках шахрайства, коли використовувався електронний документ, при огляді місця події слідчий повинен забезпечити участь спеціалістів, оскільки існує безліч операційних систем і спеціаліст в одній сфері може бути не компетентним у іншій. Крім традиційного техніко-криміналістичного забезпечення, необхідно використовувати спеціальну, мобільну комп'ютерну техніку для вилучення та збереження інформації. При необхідності можливе вилучення з місця події носія інформації (жорсткого диску) зі слідами злочину.

При шахрайстві у банківській сфері злочинця не завжди вдається затримати по «гарячих слідах». Тоді єдиним джерелом інформації про шахрая є особи, які його бачили чи з ним спілкувалися, тобто вербальна інформація. В останні роки особлива увага звертається на розробку ефективних засобів, прийомів, способів, методик по виявленню і дослідженню даного виду інформації. В умовах сучасного стану злочинності істотно зросли потреби правоохоронних органів у розробці нових і вдосконаленні раніше розроблених науково-технічних засобів, які сприяють роботі з ідеальними слідами. Важливим напрямом використання науково-технічних засобів роботи з ідеальними слідами є моделювання особи за допомогою створення суб'єктивного портрета з певною механізацією. Останнім часом із впровадженням у слідчу та експертну практику інформаційних технологій ця методика істотно вдосконалена. Нова методика, реалізована в системі «RAIPS — портрет», ґрунтується на стимульному матеріалі, заснованому на фотозображеннях та на врахуванні психологічних особливостей сприйняття, пригадування, впізнання та відтворення зовнішності людини і активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним спостережуваної особи.

Серед напрямів дослідження і фіксації ідеальних слідів є використання аудіо-, відеотехніки. Такі сліди недоступні для безпосереднього сприйняття самим слідчим, спеціалістом та іншими особами. Однак відбиті на аудіо-, відеоносіях відображення шахрая набуває якісно іншого стану, що дозволяє його зберігати, передавати, оцінювати з психологічної точки зору. Так, кількість випадків зміни своїх показань потерпілим, свідками зменшується, якщо їхній первинний допит провадився з використанням аудіо-, відеотехніки. Перевагою

цих науково-технічних засобів є те, що з їхньою допомогою можлива фіксація вербальної, наочно-образної, звукової інформації, а також емоційного стану відображених осіб, що важливо для оцінки об'єктивності отриманої інформації.

О. В. Неня, заступник начальника відділу Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України

ЩОДО ОПТИЧНИХ МЕТОДІВ ТА ЗАСОБІВ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІКРООБ'ЄКТІВ

Рассмотрены виды оптических методов и средств экспертных исследований микрообъектов, законы оптики, на которых базируется их построение, функционирование и возможности применения.

Аналітична експертна техніка сучасних експертних установ досить різноманітна за своїм призначенням, тому за своєю природою належить переважно до числа методів і технічних засобів природничих та технічних наук¹.

В експертних дослідженнях найчастіше застосовуються фізичні (зокрема, оптичні) методи і пристрої.

Як оптичні методи дослідження, так і побудова й функціонування оптичних пристроїв ґрунтуються на законах оптики, що стосуються природи, випромінювання, поширення та взаємодії з речовиною електромагнітного випромінювання оптичного діапазону.

Серед оптичних методів, які застосовуються в експертній практиці, виокремлюють методи прямого візуального спостереження і контролю з використанням лінз, мікроскопів, освітлювачів, фото- та кіноапаратури, а також методи для визначення атомного та молекулярного складу речовини, її структури, стану, концентрації тощо із застосуванням спеціальних пристроїв і багатофункціональних комплексів (наприклад, спектральні прилади та установки). Оптичні методи можна поділити на групи методів оптичної і рентгенівської (лазерної) мікроскопії та спектроскопії. Методи спектроскопії межують з інтерференційними методами, які засновані на класичних яви-

¹ Фотографические и физические методы исследования вещественных доказательств / под ред. Н. М. Зюскина, Б. Р. Киричинского. – М. : Госюриздат, 1962. – 237 с.

щах інтерференції (оптична голографія) і поляризації світла, та з такими групами методів, як: колориметрія, нефелометрія тощо, які засновані на вимірюванні інтенсивності світлового потоку, ступеню його поглинання, розсіювання та заломлювання.

До методів, що охоплюють широкий спектр традиційних криміналістичних досліджень (трасологічну, балістичну експертизу, технічне дослідження документів тощо) належать методи оптичної (світлової) мікроскопії. Для оптичної (світлової) мікроскопії визначальним, окрім роздільної здатності мікроскопа, є характер і направленість світлового променя, а також особливості об'єкта, що досліджується, який може бути прозорим і непрозорим. Залежно від властивостей об'єкта змінюються фізичні властивості світла — його колір і яскравість, що пов'язані з довжиною й амплітудою хвилі, фаза, площа й напрямок поширення хвилі. На використанні цих властивостей світла і будуються різні оптичні мікроскопічні методи дослідження. Оптична (світлова) мікроскопія об'єднує методи дослідження у видимій і невидимій областях спектра.

Конструкція мікроскопа, його оснащення та характеристики основних вузлів визначаються різними чинниками. До них належать галузь застосування, коло проблем і характер об'єктів, для дослідження яких призначений мікроскоп, метод (методи) спостереження, на який розрахований мікроскоп.

Створення різних типів спеціалізованих мікроскопів дає змогу з високою точністю вивчати визначені класи об'єктів (або навіть тільки певні визначені їх властивості). Їх принципові оптичні схеми, як правило, аналогічні схемам звичайних, а різниця полягає в наявності спеціального обладнання, наприклад, спеціальних конденсорів, об'єктивів, вимірювальних вузлів, наборів змінних світлофільтрів.

Спеціалізовані мікроскопи (за методом спостереження) поділяються на: інвертовані, люмінесцентні, УФ і ІЧ мікроскопи, поляризаційні, інтерференційні, стереомікроскопи, мікроскопи порівняння, вимірювальні мікроскопи, а також темнопольний і фазово-контрастний.

Незважаючи на такий великий спектр спеціалізованих мікроскопів, існують так звані універсальні мікроскопи, за допомогою яких можна спостерігати об'єкти різними методами. До найбільш поширених з них належать біологічні мікроскопи, які використовуються для біологічних і медичних досліджень прозорих об'єктів. У моделях

такого типу доступні режими світлого і темного поля, фазовий контраст і поляризоване світло¹.

Широке застосування у науковій і практичній діяльності для вирішення аналітичних завдань, зокрема, для ідентифікації хімічних сполучень і визначення концентрації речовин у розчинах і сумішах, отримали різні спектроскопічні методи.

Особливістю методів оптичної спектроскопії, в порівнянні з іншими методами спектроскопії, є те, що більшість структурно організованої матерії резонансно взаємодіє з електромагнітним полем саме в оптичному діапазоні частот. Саме тому методи оптичної спектроскопії використовуються на теперішній час для отримання інформації з речовини, зокрема, її будови на атомному та молекулярному рівнях, як атоми та молекули ведуть себе під час об'єднання в конденсовані речовини².

За типами досліджуваних систем оптичну спектроскопію розділяють на атомну, що вивчає атомні спектри, молекулярну, що вивчає молекулярні спектри, спектроскопію в конденсованому стані (зокрема, спектроскопію кристалів)³.

Спектроскопічні методи дають змогу отримувати інформацію з матеріалів, структур і виробів як за спектральним складом їх власного випромінювання, що виникає під дією будь-якого впливу (звичай джерел випромінювання), так і за спектральним складом випромінювання, що взаємодіє з досліджуваним об'єктом. При цьому використовуються спектри поглинання, відбиття, випромінювання, люмінесценції.

Основними характеристиками спектральних пристроїв, які визначають їх властивості та можливості, є: робочій спектральний діапазон; світлосила та відносний отвір; дисперсія та роздільна здатність; рівень розсіяного світла; компенсація астигматизму.

Для проведення спектрального аналізу використовують спектроскопи, спектрографи, спектрометри та спектрофотометри тощо. Склад

¹ Ландсберг Г. С. Оптика : учеб. пособие для вузов / Г. С. Ландсберг. – 6-е изд., стереотип. – М. : ФИЗМАТЛИТ, 2003. – 848 с.; Андреев Л. Н. Теория и проектирование оптических систем : учеб. пособие / Л. Н. Андреев, Ю. В. Богачев, Б. А. Шапочкин. — Л. : ЛИТМО, 1982. — 75 с.

² Бахшиев Н. Г. Введение в молекулярную спектроскопию : учеб. пособие / Н. Г. Бахшиев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1987. – 210 с.

³ Шмидт В. Оптическая спектроскопия для химиков и биологов / В. Шмидт. – М. : Техносфера, 2007. – 368 с.

цих пристроїв і комплексів на їх основі залежить від набору аналітичних завдань¹.

Оптичні мікроскопічні і спектроскопічні методи охоплюють широкий спектр експертних досліджень як традиційних криміналістичних (трасологічної, балістичної експертиз, технічного дослідження документів та інших), так і експертизу матеріалів, речовин і виробів. Ці методи використовуються при дослідженні мікрочастинок і мікрослідів зброї, продуктів пострілу та боєприпасів, волокон, фарб, металів, скла різноманітного складу, кераміки, полімерів, лакофарбних покриттів, ґрунтів, матеріалів письма, інструментів та засобів письма, нафтопродуктів, пально-мастильних матеріалів, наркотичних, лікарських і отруйних речовин, харчових продуктів та ін.

Вирішення проблеми отримання об'ємного зображення досліджуваного об'єкта стало можливим із розвитком такого окремо існуючого оптичного методу, як оптична голографія, що отримала найбільше поширення серед інших голографічних методів завдяки доступності лазерів як джерел когерентного випромінювання.

Оптична голографія є способом інтерференційної реєстрації оптичного поля об'єкта з подальшим його відновленням за рахунок вища дифракції².

Сучасні голограми спостерігають при освітленні звичайними джерелами світла.

Особливу актуальність голографічні методи набувають в криміналістиці, наприклад, під час фіксації ходу та результатів слідчих дій, обстановки місць подій, окремих криміналістичних об'єктів, а також в експертній діяльності, коли фахівцям доводиться мати справу з недовговічними об'єктами чи такими, які швидко псуються, розміри та деталі яких необхідно неодноразово зіставляти із зразками й предметами, що перевіряються. Можливості голографії сприяють створенню інформаційного фонду різноманітних знарядь злочину, а на їх основі своєрідних баз даних³.

Отже, оптичні методи широко використовують у дослідженнях різноманітних властивостей і характеристик мікрооб'єктів, вони ма-

¹ Вилков Л. В. Физические методы исследования в химии. Структурные методы и оптическая спектроскопия : учебник для хим. спец. вузов / Л. В. Вилков, Ю. А. Пентин. – М. : Высш. шк., 1987. – 367 с.

² Корешев С. Н. Основы голографии и голограммной оптики : учеб. пособие / С. Н. Корешев. – СПб. : СПбГУ ИТМО, 2009. – 97 с.

³ Лазеры в криминалистике и судебных экспертизах / под общ. ред. Н. Г. Находкина, В. И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1986. – 230 с.

ють ряд переваг, порівняно з іншими фізичними методами дослідження. До таких переваг слід віднести інформативність і високу точність більшості методів, неруйнівний вплив оптичного випромінювання на досліджуваний об'єкт, можливість досліджувати за допомогою оптичного випромінювання фізико-хімічні властивості матеріалу об'єкта, отримувати інформацію щодо досліджуваного об'єкта, не вдаючись до фізичного контакту з ним.

В. О. Перч, начальник управління криміналістики Головного слідчого управління Генеральної прокуратури України, старший радник юстиції;

А. З. Булига, начальник відділу надання практичної допомоги та застосування технічних засобів управління криміналістики Головного слідчого управління Генеральної прокуратури України, старший радник юстиції

ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Рассмотрены актуальные проблемы экспертного обеспечения уголовного процесса, с которыми встречаются органы следствия и суда в практической плоскости. Особый акцент сделан на анализе проблем судебно-медицинской экспертизы, поскольку они на сегодняшний день приобрели наиболее острый и сложный характер. Предложены возможные пути для решения имеющихся существующих проблем в направлениях экспертной деятельности.

Під час розслідування кримінальних справ слідчим для отримання повної і об'єктивної інформації нерідко доводиться використовувати знання у різних галузях науки. З метою одержання необхідних відомостей до участі у розслідуванні залучаються фахівці відповідних сфер наукових або технічних знань. Такими фахівцями є експерти і спеціалісти. Саме до них звертається слідчий за допомогою у вирішенні питань, у яких він не компетентний сам.

Найбільш поширеною та ефективною з точки зору потреб судочинства формою взаємодії слідчих із вказаними фахівцями є призначення та проведення судових експертиз, висновки яких, відповідно

до ч. 2 ст. 65 Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України), є самостійними доказами і у системі доказування мають важливе значення.

Проте на практиці на заваді такій взаємодії нерідко стають різнопланові проблеми, шляхи до вирішення яких лежать далеко поза межами кримінального процесу. До числа основних з них слід віднести неналежне матеріальне та фінансове забезпечення експертних установ держави. Внаслідок цього наукові та дослідницькі розробки у галузі експертної діяльності практично не проводяться, а дієві, цілеспрямовані, довгострокові програми Уряду з вказаного питання відсутні.

У рамках профінансованих програм науково-технічного розвитку країни експертна наука посідає третьорядне місце. Через це наукові теми та розробки, що на даний час перебувають у провадженні, здебільшого поверхові і не відповідають вимогам сьогодення. Зазначене призводить до того, що практична реалізація у слідчу та експертну практику останніх світових досягнень у галузі судової експертизи та криміналістики, сучасних методик та можливостей проведення різних видів експертиз перебуває на низькому рівні і значно відстає від практичного досвіду інших європейських країн.

Не в останню чергу наведене обумовлюється також хибними підходами до фінансування експертної науки, яке на сьогоднішній день пов'язується не з нагальними практичними потребами правоохоронної діяльності та правосуддя, а з кількістю розроблюваних тем і здійснюється за залишковим принципом.

Слід констатувати, що в державі не розроблено єдиної концепції розвитку судової експертизи, внаслідок чого втрачаються деякі види актуальних експертних досліджень, зокрема, дослідження у сфері ґрунтознавчої експертизи, дослідження з визначення давності написання текстів тощо.

Найбільш показовими у цьому плані вбачаються проблеми судово-медичної експертизи — одного з найважливіших джерел встановлення істини при розкритті і розслідуванні злочинів проти життя та здоров'я громадян.

Так, матеріально-технічні умови функціонування судово-медичних експертних установ в Україні досить далекі не лише від світового рівня, але й навіть від рівня країн СНД — РФ, Казахстану, не кажучи вже про Білорусь. Це доволі суттєво впливає на можливості, якість та строки проведення експертиз.

Вказане багато в чому пов'язане з неузгодженістю нормативно-правової бази, а також з неадаптованістю принципів формування існуючої системи судово-медичних експертних установ до змін у законодавстві.

Наприклад, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 1991 року № 311, всі обласні бюро судово-медичних експертиз (далі — СМЕ), а також республіканське бюро в АР Крим були віднесені до об'єктів комунальної власності. Начебто «правильність» такого підходу в подальшому було підтверджено листом Вищого Арбітражного Суду України від 31 січня 2001 року № 01-8/98. Проте, згідно з ч. 2 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», бюро судово-медичної експертизи повинні мати статус не об'єктів комунальної власності, а державних спеціалізованих установ.

На практиці комунальна підпорядкованість територіальних бюро СМЕ призводить до цілого ряду проблем. Так, діяльність відповідних закладів повністю залежить від місцевих органів охорони здоров'я які, маючи чимало матеріальних потреб із забезпеченням функціонування поліклінік, лікарень, медичних пунктів, фінансують судову медицину за залишковим принципом. Як наслідок, відділення бюро СМЕ у багатьох містах і районних центрах розміщені у непридатних для роботи приміщеннях, значна їх кількість морально застаріла. Штати бюро недоукомплектовані спеціалістами через неналежні, шкідливі умови праці, поширеність захворювань на туберкульоз та інші інфекційні захворювання, низьку заробітну плату тощо. Безумовно, все це перешкоджає якісному та своєчасному проведенню експертиз.

Крім того, невизначений правовий статус бюро судово-медичних експертиз призвів до випадків невизнання судами висновків судово-медичної експертизи як доказів у кримінальних справах. Зокрема, такі факти мали місце в АР Крим, де суди не визнавали доказами висновки судово-медичних експертиз щодо причин смерті, ступеню тяжкості тілесних ушкоджень та з інших питань, з мотивів проведення цих експертиз в установах, котрі як об'єкти комунальної власності не відповідали вимогам Закону України «Про судову експертизу». Зважаючи на те, що згідно зі ст. 76 КПК України, експертиза для встановлення причини смерті, а також тяжкості і характеру тілесних ушкоджень є обов'язковою, важко переоцінити негативні правові наслідки від невизнання доказами висновків експертиз з цих питань.

Тобто по суті йдеться про юридичну неспроможність експертного забезпечення правосуддя територіальними бюро СМЕ згідно з їх теперішнім статусом.

Отже, фактично в Україні на даний час існує лише одна судово-медична установа, яка, згідно з Законом України «Про судові експертизи», повноважна проводити відповідні експертні дослідження — Головне бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України. Але й там ситуація із матеріальним та кадровим забезпеченням є вкрай важкою. Так, бюро виконує особливо складні повторні комісійні та комплексні експертизи, проведення яких пов'язане із вивченням багатотомних кримінальних і цивільних справ, великої кількості медичної документації, а також лабораторні дослідження щодо ідентифікації отруйних та наркотичних засобів, останків осіб, які загинули внаслідок катастроф, а це об'єктивно потребує застосування сучасного обладнання.

Однак у Головного бюро СМЕ немає навіть власної бази. Наприклад, у 2006 році через відсутність у Головному бюро аналізатору генів, а також хроматомаспектрометру для токсикологічних досліджень, лише протягом півріччя було відмовлено в проведенні експертиз у понад 50 кримінальних справах про вбивства. Дійшло до того, що Генеральна прокуратура України змушена була звертатись до Міністерства охорони здоров'я України з клопотанням щодо придбання і передачі Головному бюро ДНК-аналізатора, але і до цього часу зазначене питання так і залишилось невирішеним.

Дуже суттєвим є навантаження на експертів Головного бюро СМЕ, що тягне за собою збільшення залишку невиконаних експертиз. За цих умов не дивно, що проведення експертних досліджень затримується у середньому до 6-12 місяців.

Слід відзначити і фактичну відсутність в Україні єдиної цілісної структури судово-медичної служби. За умов покладення на Головне бюро СМЕ лише організаційно-методичних функцій, останнє позбавлене можливостей дієво контролювати та впливати на стан матеріально-технічного забезпечення територіальних бюро, а також на питання підготовки, комплектації, розподілу спеціалістів, призначення керівників територіальних бюро та їх структурних підрозділів з урахуванням їх професійних і ділових якостей та вирішувати інші питання, пов'язані з розвитком судово-медичної експертизи в Україні.

Суттєвим кроком, спроможним докорінно змінити ситуацію, має, на нашу думку, стати схвалення Урядом Концепції Державної цільової програми підвищення ефективності діяльності судово-медичної експертизи на період до 2015 року, проект якої на цей час розглянуто та погоджено з Верховним Судом України, Генеральною прокуратурою України, Міністерством внутрішніх справ України, Фондом державного майна України, Міністерством економіки України та Міністерством юстиції України (документ дотепер не погоджений Міністерством фінансів України через начебто його недоцільність; на даний момент перебуває на повторному розгляді у цьому міністерстві).

Зазначеним документом передбачено вжиття всіх необхідних заходів щодо реорганізації правничих та організаційних засад функціонування судово-медичної експертизи, і в першу чергу, для створення єдиної системи Державної судово-медичної служби.

У той же час включення окремих питань, які потребують негайного вирішення (наприклад, питання щодо реорганізації територіальних бюро СМЕ з об'єктів комунальної власності у державні спеціалізовані установи), у концепцію з терміном виконання до 2015 року є недоречним, оскільки, як вже зазначалось, подібний стан речей сьогодні обумовлює юридичну неможливість експертного забезпечення правосуддя існуючими підрозділами судово-медичної експертизи.

Проблеми, пов'язані з недостатнім матеріально-кадровим забезпеченням, спостерігаються й в інших галузях та установах судової експертизи. Так, стан фінансування експертних установ системи Міністерства юстиції України аналогічний стану фінансування установ судово-медичної експертизи. Внаслідок цього через низький рівень зарплат з науково-дослідних інститутів судових експертиз відбувається постійний відтік досвідчених експертних кадрів.

Вважаємо, що для будь-яких позитивних зрушень у вирішенні зазначених проблемних питань існує нагальна потреба в прийнятті Урядом концептуальної фінансово-економічної та практичної Державної програми розвитку судової експертизи в Україні, підготовленої за участю всіх головних експертних закладів держави, а також Верховного Суду України, Генеральної прокуратури України, профільних міністерств та відомств, з урахуванням світового досвіду та нагальних потреб розвитку експертної системи України.

Ю. Д. Притика, доктор юридичних наук, заступник Міністра юстиції України, заслужений юрист України

ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ — ОДИН ІЗ ВАЖЛИВИХ НАПРЯМІВ РОБОТИ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ

К основным задачам по обеспечению реализации государственной правовой политики, возложенным на Министерство юстиции Украины, принадлежит также экспертное обеспечение правосудия, в частности контроль за деятельностью научно-исследовательских учреждений судебной экспертизы, входящих в сферу управления Министерства, координация работы центральных органов исполнительной власти по вопросам развития судебной экспертизы, проведение аттестации судебных экспертов, ведение Реестра аттестованных судебных экспертов и осуществление контроля за их деятельностью.

Судова експертиза є одним із засобів гарантування прав і свобод громадян, встановлених Основним законом держави — Конституцією України.

Міністр юстиції України О. В. Лавринович на Всеукраїнських зборах юристів, що проводилися з нагоди професійного свята — Дня юриста України, зазначив, що Конституція України, яка здобула високу оцінку фахівців з права як в Україні, так і за її межами, відновила свою дію у первинній редакції. Конституційний Суд України своїм рішенням довів дієвість конституційного контролю в державі, виконавши важливу функцію захисту Основного закону. Закони — це основа держави. Правила співжиття, які є важливими для будь-якої спільноти, стають визначальними для суспільства у процесі державотворення. Від їх точності, відповідності суспільним запитам і потребам, орієнтованості на розвиток залежить майбутнє країни, дієвість захисту прав і свобод громадян. Сьогоднішній етап становлення української держави має особливий зміст. З ініціативи Президента України розпочато всеохоплююче реформування як економіки, так і системи управління в державі. О. В. Лавринович підкреслив, що ми вже вийшли на стадію реалізації законодавчих рішень по реформуванню судової системи та судочинства. Суть судової реформи полягає у прагненні якісно підвищити рівень судочинства, зробити його доступним, підвищити рівень кваліфікації суддів. Наступні етапи судової реформи передбачають якісні зміни у кримінальному процесі,

реформування адвокатури, як правозахисного інституту в Україні, який забезпечить право людини на належну правову допомогу, дозволить наблизити рівень захисту прав, свобод та законних інтересів кожного до європейських стандартів, відновить престиж адвокатури в українському суспільстві. Одночасно ми маємо реформувати прокуратуру у відповідності до стандартів Ради Європи.

Конституцією передбачена норма, відповідно до якої засади судової експертизи визначаються виключно законами України. Саме тому важливим є кореспондування чинного законодавства, що регулює судово-експертну діяльність у державі з нормами Основного закону та вироблення єдиних підходів до здійснення цієї діяльності у різних видах судочинства з урахуванням специфіки кожного з них.

У кримінальному процесі актуальним є реформування кримінально-процесуального законодавства відповідно до вимог Ради Європи та цінностей цивілізованого світу, адже Україна має досягти рівня європейських держав не тільки в економічному розвитку, а й у розвитку суспільних відносин, в тому числі, у справі боротьби зі злочинністю. Важлива функція при цьому належить використанню спеціальних знань у судочинстві, найпоширенішою формою якого є судова експертиза. На теперішній час у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу України запропоновані норми щодо введення принципу змагальності сторін та проведення судової експертизи за рахунок замовника. Слід зазначити, що правильним у цьому сенсі буде закріплення норми, яка б передбачала фінансування судово-експертної діяльності у кримінальних справах за рахунок державного бюджету України, з тим, щоб, з одного боку, правоохоронні органи та суди не були стурбовані питанням, де взяти кошти на сплату за судову експертизу, вишукуючи для цього будь-які можливості, а з іншого — це надасть змогу гарантувати кожному пересічному громадянину України право на отримання висновку експерта незалежно від його статку. Крім того, у проекті нового Кримінально-процесуального кодексу треба встановити правило, згідно з яким до судового експерта у кримінальному процесі мають пред'являтися вимоги, що передбачені Законом України «Про судову експертизу», адже в цьому Законі сконцентровані найголовніші принципи здійснення судово-експертної діяльності в державі.

У теперішній час на виконання Указу Президента України В. Януковича проводиться активна робота із підготовки нового Кримінально-

процесуального кодексу, який би враховував, у тому числі, й сучасне надбання науковців та практиків у галузі судової експертизи, оскільки гарантування прав і свобод громадян України тісно пов'язане із судовою експертизою, виконаною на принципах законності, незалежності, об'єктивності та повноти дослідження.

Кожного дня судові експерти виконують найскладніші завдання. Висновок експерта, незалежно від виду дослідження, обов'язково має базуватися на сучасних досягненнях науки і техніки, відповідати нормам права і моралі, тобто, бути глибоко виваженим та всебічно обміркованим. Виконання обов'язків судового експерта — є почесною та відповідальною місією. Відповідальність та порядність — це ті риси, що мають бути притаманні кожному експертові, незалежно від напряму його спеціальних знань, кваліфікації та стажу експертної роботи. Суворе виконання норм законодавства судовим експертом, його відповідальність та порядність мають стати надійним бар'єром для будь-яких корисливих спонувань, що можуть призводити до ерозії правового поля країни і поширення корупційних метастаз.

В аспекті боротьби із корупцією інтерес викликають пропозиції науковців, що стосуються вивчення можливостей використання спеціальних знань при проведенні антикорупційної експертизи нормативних актів з тим, щоб фахівці у певних галузях науки та техніки могли надавати свої висновки щодо встановлення відповідності того чи іншого нормативного документа нормам, правилам та стандартам, наприклад, бухгалтерського обліку, будівництва, безпеки руху, пожежної безпеки, оціночної діяльності, правової охорони інтелектуальної власності тощо з метою виявлення корупційних факторів. Знання в галузі судової лінгвістики та психології також можуть бути використані з метою дослідження того чи іншого нормативного акта для виявлення неоднозначного вживання понять та термінів, їх різних тлумачень, оціночних суджень з метою запобігання корупційним явищам.

Лише неухильне дотримання засад законності, неупередженості та об'єктивності сприятиме становленню в Україні міцного громадянського суспільства та зміцненню демократичної правової країни.

Переконаний, що науковці та практики в галузі криміналістики і судової експертизи, яким притаманне почуття відповідальності та високий професіоналізм, служитимуть інтересам України та її громадян, докладатимуть зусиль до побудови демократичної правової держави сучасного європейського зразка.

П. І. Репешко, експерт Одеського НДІ судових експертиз;

В. В. Гузенко, заступник директора Одеського НДІ судових експертиз

ТЕХНОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Разработка и аттестация методик судебной экспертизы государственными специализированными учреждениями обуславливает разработку общих требований к технологическим системам методологического обеспечения судебной экспертизы. Предложены составляющие технологической системы методологического обеспечения практической судебно-экспертной деятельности.

Судова експертиза як галузь наукового знання складалася протягом багатьох десятиліть. У результаті наполегливої роботи вчених була створена загальна методологічна основа судової експертизи, яку складають загальна теорія судової експертизи (судова експертологія), теорії судово-експертної ідентифікації, діагностики і ситуатології (судово-експертного ситуативного аналізу), система вчень, методів і методик судової експертизи. Щодо методологічного забезпечення судово-експертної діяльності Г. О. Зорін стверджує, що кожен із спеціальних методів має свою своєрідну технологію застосування, але в той же час вони об'єднуються деякими загальними етапами, принципами¹. Це твердження видається справедливим, адже воно у загальних рисах характеризує стан методологічного забезпечення судово-експертної діяльності.

Методика експертизи (експертного дослідження), як справедливо вважають О. М. Зінін та Н. П. Майліс, це система методів (прийомів, технічних засобів), що застосовуються при вивченні об'єктів судової експертизи для встановлення фактів, що стосуються предмета визначеного роду, виду та підвиду судової експертизи. На їх думку, методи експертизи базуються та формуються на: а) відповідних наукових методах; б) характері та властивостях об'єкта експертизи; в) досвіді вирішення практичних завдань, у тому числі на алгоритмічних правилах та розроблених самим експертом прийомах вивчен-

¹ Зорин Г. А. Криминалистическая методология / Г. А. Зорин. – Минск : Амалфея, 2000. – 608 с.

ня об'єктів експертизи¹. Для дослідження кожного виду об'єктів у судовій експертизі розроблюється, як стверджує О. Р. Россінська зі співавторами, методика судово-експертного дослідження, тобто система категоричних або альтернативних науково обґрунтованих приписів з вибору та застосуванню у визначеній послідовності та у визначених існуючих або створюваних умовах методів, прийомів та засобів (пристосувань, приладів та апаратури) для вирішення експертного завдання. У методиці мають міститися так звані межові умови її застосування, тобто умови, за яких використання методики є допустимим, а отримані результати відповідають критеріям достовірності, надійності, точності та обґрунтованості².

Під методом експертного дослідження В. Ю. Шепітько та Е. Б. Сімакова-Єфремян зі співавторами пропонують розуміти систему логічних та (або) інших інструментальних операцій (способів, прийомів) отримання даних для вирішення питання, що поставлене перед експертом. У криміналістичній літературі методологічні аспекти судової експертизи розглядаються з точки зору аналізу арсеналу методів, якими володіють судові експерти для вирішення поставлених перед ними завдань, різних їх класифікацій, розроблення понятійного апарату та інших аспектів учення про методи судової експертизи³. Р. С. Белкін вважав, що загальні принципи методики криміналістичних експертних досліджень як окрема криміналістична теорія — це система теоретичних положень, що має загальне значення для усіх видів криміналістичної експертизи та включає: а) характеристику предмета цієї теорії, її місця в системі загальної теорії криміналістики і зв'язків з іншими окремими криміналістичними теоріями і галузями наукового пізнання за межами криміналістики; б) понятійний та теоретичний апарат як теорії, що розглядається, так і практики криміналістичних експертних досліджень, опис знакових систем, що застосовуються чи розробляються; в) характеристику особливостей процесу криміналістичного експертного дослідження, його етапів (стадій), логічних та психологічних основ, його результатів та форм їх вираження; г) аналіз загальних для усіх видів криміналістичних експертиз методів та засобів дослідження та тенденцій їх розвитку,

¹ Зинин А. М. Судебная экспертиза : учебник / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.

² Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учебник / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма, 2009. – 384.

³ Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі : навч.-довід. посіб. – Х. : Одісей, 2004. – 448 с.

перспектив автоматизації криміналістичної експертизи та об'єктивізації висновків експерта; г) класифікацію видів криміналістичної експертизи, критерії визнання нових видів криміналістичних експертиз, принципи комплексування криміналістичної експертизи з іншими видами судової експертизи¹. В. Є. Коновалова справедливо зауважує, що в створенні методики експертного дослідження існує декілька етапів: а) визначення методів; б) використання одного чи декількох методів; в) створення комплексу методів; г) створення системи методів як необхідної основи методики; ґ) створення інструктивних матеріалів (інструкцій) для їх використання в експертній практиці².

Чинним законодавством право розроблення методик судових експертиз закріплене за державними спеціалізованими установами, визначеними ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», котрі можуть у разі потреби залучати до розроблення та атестації методик провідних фахівців з певних галузей знань за їх згодою. Атестація методик полягає в оцінці звіту про наукову роботу, виконану з метою розроблення методик, шляхом проведення його рецензування та апробації методик спеціалізованими установами. Результати атестації методик розглядаються науковими радами спеціалізованих установ і у разі прийняття науковою радою рішення про рекомендацію до впровадження методики в експертну практику — вона подається для державної реєстрації. Методики, подані для державної реєстрації, розглядаються Координаційною радою з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції, яка за результатами розгляду вирішує, чи підлягає методика державній реєстрації, чи не підлягає³.

Наведені вище теоретичні розробки вітчизняних та закордонних визнаних фахівців у галузі криміналістики та судової експертології спонукають до висновку про існування загальних принципів технології розробки методик судових експертиз. Будь-яка технологія належить, за переконанням Л. П. Клименка, С. М. Соловйова та

¹ Белкин Р. С. Курс криминалистики в 3 т. Т. 2 : Частные криминалистические теории / Р. С. Белкин. – М. : Юристъ, 1997. – 464 с.

² Коновалова В. Е. Проблемы методики экспертного исследования / В. Е. Коновалова // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи: збірник матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10–11 червня 2010 р.); МУЮ, ХНДІСЕ. – Х. : ХНДІСЕ, 2010. – С. 15–16.

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 липня 2008 р. № 595 «Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз» // Офіц. вісн. України. – 2008. – № 77. – Ст. 2588.

Г. Л. Норд, до прикладних галузей науки. Спираючись на досвід розробки технологій у промисловості, вони стверджують, що об'єктом технології є окремі операції, технологічні процеси, технологічні комплекси виробництва будь-яких виробів. Предметом технології є система уявлень, категорій, принципів та законів синтезу (проекування) ефективних технологічних процесів, моделей, методів обробки та визначення якісних і кількісних характеристик. Теоретичні основи містять параметричні, морфологічні та функціональні описи. При цьому параметричний опис властивостей, ознак та співвідношень фіксує їх, не з'ясовуючи закономірностей технологічних процесів. Морфологічний опис, у свою чергу, визначає взаємозв'язки властивостей, ознак, співвідношень кожної технологічної операції. До морфологічного опису відносять статичні, кінетичні, динамічні та інші закономірності якісного або кількісного характеру, що дозволяє встановити технологічні режими, конструктивні параметри машин, апаратів, верстатів тощо. І вже функціональний опис встановлює взаємозв'язки між технологічними операціями технологічного процесу, технологічного комплексу (лінія), який одержують аналітично, за допомогою моделей, експериментально. Таким чином, морфологічні та функціональні описи складають зміст будь-якої технології. Основним методичним засобом технології є визначення найбільш істотних зв'язків між параметрами окремих технологічних операцій та структури технологічного комплексу, вибір відомих або розробка нових засобів, її кількісної оцінки. Таким чином, технологія — це сукупність засобів переробки сировини в готовий продукт і наукова дисципліна, яка розробляє і довершує ці засоби¹.

Адаптуючи наведені у попередньому абзаці твердження до проблем дослідження існуючих та розробки нових технологічних систем методологічного забезпечення судово-експертної діяльності, видається можливим визнати, що технологічному процесу переробці сировини в готовий продукт у промисловості умовно відповідає технологічний процес отримання та дослідження інформації про події, обставини і факти, формулювання висновків про встановлення фактів, що стосуються предмета визначеного роду, виду та підвиду судової експертизи. Технологічні системи методологічного забезпечення судово-експертної діяльності, на нашу думку, мають включати: а) систему понятійного та теоретичного апарату уявлень, категорій, принципів та законів синтезу (проекування) і порядку застосування експертних методів; б) систему

¹ Клименко Л. П. Системи технологій : навч. посіб. / Л. П. Клименко, С. М. Соловйов, Г. Л. Норд. – Миколаїв : МГДУ ім. Петра Могили, 2007. – 600 с.

науково обґрунтованих та перевірених методів (комплекс методів) судово-експертного дослідження та порядок і послідовність використання одного чи декількох методів при проведенні експертизи; в) науково обґрунтованих приписів з вибору та застосуванню у визначеній послідовності та у визначених існуючих або створюваних умовах методів, прийомів та засобів (пристосувань, приладів, апаратури, реактивів, опромінювання тощо); г) розробку інструктивних матеріалів (інструкцій) для їх використання у практичній судово-експертній практиці; г) узагальнення практичного досвіду та теоретичних розробок з метою дослідження перспектив та тенденцій розвитку методик судово-експертних досліджень з метою об'єктивізації висновків експерта.

І. В. Рогатюк, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший помічник Генерального прокурора

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРОКУРОРОМ НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

Рассмотрена специфика использования специальных знаний прокурором в стадии возбуждения уголовного дела. Определены основные процессуальные формы применения этих знаний.

Запорукою ефективного прокурорського нагляду за додержанням законів органами дізнання і досудового слідства на стадії порушення кримінальної справи є правильно організована робота щодо своєчасного виявлення порушень, що трапляються на етапі прийняття відповідного процесуального рішення.

Найскладніше для прокурора аргументовано довести наявність чи відсутність суспільно небезпечного діяння, а в разі помилки — пам'ятати, що вона в будь-якому разі призведе до істотного порушення закону та обмеження прав і законних інтересів громадян.

Одним із шляхів розв'язання даної проблеми є використання прокурором досягнень наукового і технічного прогресу на стадії порушення кримінальної справи. У зв'язку з цим виникає потреба вивчення та розробки рекомендацій практичного застосування спеціальних знань у прокурорській діяльності. Цей напрям нагляду потребує чималих зусиль та кваліфікації від працівників прокуратури, досконалого знання ними матеріалів справи, вміння швидко аналізу-

вати великий обсяг інформації, опрацьовувати законодавство та судову практику, логічно та послідовно викладати свою позицію в актах прокурорського реагування, що неможливо без використання спеціальних знань із різних галузей права.

Порядок ознайомлення з матеріалами кримінальної справи можна розкрити через безпосередню перевірку і вивчення її матеріалів, отримання пояснень від осіб, які проводять розслідування, і ознайомлення з наглядом провадженням з моменту порушення кримінальної справи.

У кожному конкретному випадку питання про достатність даних для порушення кримінальної справи вирішується особою, яка наділена законом прийняти таке рішення за її внутрішнім переконанням з урахуванням відомостей, наявних уже в початкових матеріалах справи.

Спеціальні знання — це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального виду) якими володіють особи-спеціалісти у межах будь-якої професії у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла. Спеціальні знання притаманні будь-яким видам професійної діяльності, у тому числі у галузі юриспруденції.

Спеціальні знання є науковими. Тому систематизувати їх потрібно залежно від галузі науки, до якої вони належать. Такий поділ спеціальних знань за галузевим критерієм полегшує вирішення завдань кримінального судочинства, оскільки, знаючи спеціальність обізнаної особи, яка залучається до розслідування злочинів, легко вирішити, чи не виходять поставлені перед нею завдання за межі її компетенції.

Прокурор у рамках провадження у справі має право застосовувати будь-які спеціальні знання (крім випадків, визначених законом), якщо він сам визнає їх достатніми для вирішення слідчих завдань. Самостійне використання прокурором спеціальних знань на стадії порушення кримінальної справи сприятиме скороченню строків перевірки заяв та повідомлень про злочини та покращить якість їх перевірки.

Неправильне використання у кримінальному процесі спеціальних знань є суттєвим фактором, що знижує якість та ефективність діяльності прокурора на стадії порушення кримінальної справи, а інколи веде до прийняття необґрунтованих процесуальних рішень.

У більшості випадків спеціальні знання використовуються шляхом залучення осіб, які володіють спеціальними знаннями.

Ефективність використання досягнень науки і техніки залежить від удосконалення форм застосування спеціальних знань та науково-

технічних засобів, а також умілого їх поєднання. Використання спеціальних знань на стадії порушення кримінальної справи та досудового розслідування здійснюється як у процесуальних, так і в непроцесуальних формах.

До основних процесуальних форм застосування спеціальних знань і технічних засобів відносять:

- 1) безпосереднє використання їх прокурором (у тому числі слідчим, криміналістом) і складом суду при виконанні своїх процесуальних функцій збирання, дослідження й оцінки доказів;
- 2) участь спеціалістів при провадженні слідчих дій;
- 3) призначення і провадження судових експертиз.

До непроцесуальних форм відносять консультативну та довідкову діяльність суб'єктів спеціальних знань (усну чи у вигляді довідок); проведення ревізійних чи аудиторських дій; участь суб'єктів спеціальних знань в оперативно-розшукових заходах; попередні дослідження матеріальних об'єктів спеціалістами й експертами (в усній чи письмовій формі); результати перевірок за криміналістичними обліками тощо.

Використання у кримінальному процесі спеціальних знань є суттєвим чинником, що підвищує якість та ефективність роботи прокурора на стадії порушення кримінальної справи. Як свідчить практика, прокурори ще недостатньо використовують у своїй роботі спеціальні знання та науково-технічні засоби. Обов'язковою умовою підвищення ефективності застосування прокурорами спеціальних знань та науково-технічних засобів є удосконалення техніко-криміналістичної підготовки випускників юридичних вузів та працівників прокуратури.

О. С. Родюкова, співробітник Київського
НДІСЕ Міністерства юстиції України

ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ УТВОРЕННЯ ПОТОЖИРОВИХ СЛІДІВ РУК ЧЕРЕЗ КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД ЛІПІДІВ

Рассмотрены проблема установления давности образования следов рук человека и возможности ее решения исследованием количественного состава липидов потожирового вещества.

Встановлення давнини утворення потожирових слідів рук людини, виявлених на місці злочину, є однією з актуальних проблем слідчої та експертної практики, оскільки дозволяє визначити часові

характеристики здійснення злочину, а також розв'язати питання щодо можливості вчинення злочину людиною, що залишила слід.

Основними компонентами потожирової речовини (далі — ПЖР) є піт та жир. Шкіра людини має близько 2,5 млн потових залоз (пор), які протягом доби утворюють до 500-600 мл поту, забезпечуючи обмін речовин та терморегуляцію тіла. На долонній поверхні знаходиться від 370 до 1 000 пор. Організм людини в спокійному стані виділяє піт імпульсивно, з інтервалами близько 15 хвилин. Крім поту до складу ПЖР входить нейтральний шкіряний жир та дрібні клітки омертвілої епідермісу.

Процес утворення потожирових слідів рук людини являє собою перенос ПЖР зі шкіряних покривів на слідоутворюючу поверхню. У кожному конкретному випадку загальний стан слідів залежить від багатьох факторів:

- специфіки шкіряного покриву людини;
- виду узорів папілярних ліній на руках;
- наявності й складу ПЖР на поверхні шкіряного покриву людини;
- секреції, яка пов'язана зі станом нервової системи;
- обміну речовин людини;
- зусилля, із яким здійснюється контакт поверхонь.

Тривалість контакту шкіряної поверхні зі слідоутворюючою поверхнею також впливає на якість сліду.

Встановлення давнини утворення слідів рук напряму пов'язано з вивченням зміни складу ПЖР. До складу потожирових виділень людини входять речовини різних хімічних класів: ліпіди, білкові компоненти, прості органічні й неорганічні сполуки.

Неорганічні сполуки перебувають у складі ПЖР у вигляді іонів та солей. За кількістю неорганічних іонів основне місце посідають Na, K, Cl, крім того в поті виявлені Fe, Cu, Mn, Zn, Cd, Pb, Ni, йодиди.

До складу потових виділень людини входять такі органічні речовини: сечовина, креатинин, креатин, сечова кислота, амінокислоти, 12 аліфатичних і три ароматичні карбонові кислоти, а також спирти та феноли.

Основні компоненти, які дозволяють виявляти потожирові сліди рук людини, — це амінокислоти і ліпіди.

Ліпідний склад ПЖР обумовлений, головним чином, виділеннями сальних залоз, до складу яких входять:

- вільні жирні кислоти (15–30 %);
- тригліцериди (30–50 %);
- дигліцериди и моногліцериди (5–10 %);
- віск (12–16 %);
- холестерин (1–3 %);
- етери холестерину (1–3 %);
- сквален (10–12 %);
- гідрокарбонати (1–3 %).

Наприкінці 90-х років минулого століття проведено ряд «революційно» нових науково-дослідних робіт, які дозволяють визначати давнину утворення слідів рук за кількісним складом ліпідів у ПЖР сліду¹.

Для вирішення завдання щодо встановлення давнини утворення слідів рук необхідно одночасно враховувати занадто багато факторів, що впливають на строки збереження слідів (характер слідосприймаючої поверхні, ділянка долонної поверхні, якою залишений слід, механізм утворення, умови зберігання слідів тощо). Для встановлення досить точного часу утворення слідів рук проводиться експеримент: відтворюються умови зберігання зразків потожирових слідів на тих же поверхнях і тією ж людиною.

Оскільки не завжди відомі точні умови зберігання слідів, часто не можливо їх точне відтворення, то встановлюється часовий період на основі середньостатистичних даних. У більшості випадків при подібних дослідженнях вдається встановити відносну давнину слідів рук, але тільки в певних межах і в основному в ймовірній формі.

«Старі» (умовно більш 2-х тижнів) сліди краще виявляються хімічними реагентами, взаємодіючими з білковими (амінокислотними) компонентами ПЖР, а «свіжі» (умовно до 2-х тижнів) сліди краще виявляються за допомогою дактилоскопічних порошків, які адсорбуються на поверхні папілярних ліній.

В основному на місці події для виявлення слідів рук застосовуються порошки та пари йоду, які дозволяють судити про давнину залишення слідів. Для порошків вони полягають у зміні з часом адгезійних властивостей ПЖР (відмінність «старих» слідів від «свіжих» за ступенем прилипання часток порошку до ПЖР). Для парів йоду ознакою «старих» слідів є зниження контрастності та чіткості виявлених слідів у результаті розповзання ПЖР, тобто відбувається зни-

¹ Моисеева Т. Ф. Комплексное криминалистическое исследование потожировых следов человека / Т. Ф. Моисеева. – М. : Городец-издат, 2000. – 224 с.

ження здатності органічної речовини реагувати з речовиною, що проявляє.

Такі ознаки притаманні і нінгідриновому методу: зі збільшенням строку давнини збільшується і яскравість виявлених слідів рук. При виявленні лазером «старих» слідів спостерігається ефект зсуву люмінесценції від жовто-зеленої в жовтогарячу зону спектра.

Встановлення давнини утворення потожирових слідів рук людини прямо пов'язано з вивченням зміни складу ПЖР. Під дією факторів навколишньої середовища до складу потожирових слідів відбуваються деякі зміни, а саме: випар води або всмоктування в поверхню слідоносія; зникнення легких летучих компонентів; гідроліз тригліцеридів.

У результаті вивчення ліпідного складу за допомогою тонкошарової хроматографії було встановлено, що згодом якісний ліпідний склад не змінюється, а в кількісному складі спостерігаються розрізнення в співвідношенні змісту тригліцеридів та жирних кислот, пов'язане з гідролізом тригліцеридів. За результатами цього дослідження було зроблено припущення, що з часом відбувається зміна ліпідного складу ПЖР людини, пов'язана головним чином з гідролізом тригліцеридів.

Виділення ліпідів речовини потожирових слідів рук здійснювали екстракцією хлороформом упродовж доби вирізком матеріалу (тканина, папір та ін.) зі слідами або бавовняних тампонів зі змивами ПЖР слідів з різних поверхонь. У результаті проведених досліджень була встановлена закономірність: зі збільшенням давнини проби значення відносного змісту тригліцеридів у пробі ПЖР зменшується та після 5–7 місяців дорівнює 0, тобто проходить повний гідроліз тригліцеридів.

У ряді випадків представлені на експертизу сліди пальців рук необхідно виявити реагентами, а потім піддавати дослідженню відносно їх давнини. У цьому випадку ПЖР може бути піддано зміні реагентом при виявленні, що буде перешкоджати подальшому дослідженню. Із цього приводу було проведено паралельне дослідження та з'ясовано, що використання нінгідрину й дактилоскопічних порошоків не впливає на ліпідний склад ПЖР.

Зіставлення результатів досліджень показало, що існує певне співвідношення між відносним змістом тригліцеридів у ПЖР і давниною сліду, що потребує більш глибоких досліджень. Крім того, потребує перегляду існуюча методика виявлення слідів та подальшого обов'язкового вилучення ПЖР сліду.

А. А. Сандрачук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Одеського державного університету внутрішніх справ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА З ОБ'ЄКТАМИ НЕРУХОМОСТІ

Почерковедческая экспертиза на сегодняшний день, кроме идентификационных, может успешно решать диагностические и классификационные задачи. Однако проблема неидентификационных исследований в судебном почерковедении нуждается в последующей разработке, а также активном привлечении специалистов других отраслей знаний – психологов, психиатров, невропатологов.

Шахрайство — один із таких злочинів, у ході розслідування яких виникає необхідність призначення всіляких судових експертиз, зокрема судово-почеркознавчої експерти і техніко-криміналістичної експертизи, як одних із найважливіших при розслідуванні цих злочинів.

За загальним правилом, експертиза повинна бути призначена своєчасно і у випадках, передбачених КПК України обов'язково, після отримання необхідних об'єктів.

Висновок експерта є одним із передбачених кримінально-процесуальним законом джерел доказів. Експерт досліджує фактичні обставини справи, зокрема, матеріальні об'єкти й сліди, застосовуючи в ході цих досліджень свої спеціальні пізнання. У висновку дається думка експерта, отримана ним шляхом оцінки результатів проведеного дослідження. Отже, застосування спеціальних пізнань і давання висновку — два взаємозалежні фактори, що відрізняють експертизу від інших способів установлення фактичних даних¹.

Техніко-криміналістичне дослідження документів призначається у випадку використання шахраєм підроблених документів або документів, в які внесені зміни й виправлення. Вона покликана ви-

¹ Викторова Л. Н. Подготовка и назначение судебных экспертиз : практ. пособие / Л. Н. Викторова. – М., 1990. – С. 146.

рішувати такі питання: а) яким чином виготовлено представлений на дослідження документ; б) яким чорнилом виконано текст у поданому документі; в) чи не виготовлений поданий документ шляхом використання частини іншого документа, що має підпис або відбиток печатки, штампа; г) яким чином скріплені аркуші поданих на дослідження книги обліку, зошита, статутних документів та ін.; д) чи не піддавався документ яким-небудь змінам, якщо так, то яким чином він змінений; е) які речовини або предмети використані для зміни документа; ж) чи не зроблена заміна фотографії на даному документі; з) що виконано раніше — текст або відбиток печатки, штамп; і) що виконано раніше — текст або підпис; к) які вид і спосіб печатки застосовані при виготовленні даного документа; л) фабричним або кустарним способом виготовлено печатку (штамп), відбиток якої є на документі; м) яким способом відтворено відбиток печатки на документі, й ін.

У випадку спроби знищення документів шахраєм проводиться дослідження розірваних і спалених документів з постановкою таких питань: 1) чи не становили обривки даного документа раніше одне ціле; 2) частинами скількох і яких документів є подані на дослідження обривки; 3) результатом згоряння якої кількості і яких саме документів є подані залишки; 4) якого змісту текст розірваного (або спаленого) документа.

Що стосується почеркознавчих досліджень, то їх можна поділити на три типи: ідентифікаційні (вирішення питання про тотожність виконавця почеркового об'єкта), діагностичні (визначення умов виконання рукописного тексту або підпису), класифікаційні (встановлення статі й віку виконавця почеркового об'єкта). На наш погляд, при розслідуванні шахрайства з об'єктами нерухомості, що перебувають у приватній власності, на вирішення даної експертизи можуть ставитись такі питання:

- ким виконано текст — чоловіком або жінкою;
- чи виконано текст цього документа даною особою;
- виконано підпис від імені даної особи нею самою, а якщо ні, то чи не виконаний він тією ж особою;
- чи виконано рукопис у незвичній (незвичайній) позі і в якій саме;
- чи виконано рукопис викривленим почерком;
- чи має місце автопідробка;

- чи виконаний текст (підпис) з наслідуванням почерку (підпису) певної особи;
- чи виконано рукопис особою, яка перебувала у стані фізичної втоми;
- чи виконано рукопис особою, яка перебуває у тяжкому хворобливому стані;
- чи виконано рукопис (підпис) особою у стані алкогольного сп'яніння;
- чи виконано рукопис в умовах низької температури (холоду);
- чи виконано рукопис особою, яка перебуває у стані збудження чи гальмування (у незвичному фізіологічному стані);
- яким є час виконання рукопису;
- чи виконано рукопис двома особами одночасно;
- чи є почерки двох осіб схожими;
- який вік виконавця рукопису та ін.

Окрім цього, на даному етапі розвитку почеркознавства можна встановлювати, у якій області навчався або мешкав виконавець того чи іншого рукопису¹, а також визначити професійну групу належність².

Таким чином, почеркознавча експертиза на сьогоднішній день, окрім ідентифікаційних, може успішно вирішувати діагностичні та класифікаційні завдання. Однак проблема неідентифікаційних досліджень у судовому почеркознавстві потребує подальшої розробки, а також активного залучення фахівців інших галузей знань (психологів, психіатрів, невропатологів) тому що дослідження різних сторін одного й того об'єкта з метою вирішення конкретної експертної задачі потребує комплексного підходу, що сприятиме розвитку можливостей у вирішенні неідентифікаційних почеркознавчих завдань.

¹ Клименко Н. И. Использование «географических» признаков письма при идентификации личности / Н. И. Клименко, С. А. Ципенюк // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1968. – С. 56–58; Вул С. М. Особенности методики экспертного решения вопросов о родном языке автора документа / С. М. Вул // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1981. – Вып. 28. – С. 65–68.

² Серегин В. В. О возможности диагностирования профессиональной принадлежности исполнителей рукописей / В. В. Серегин // Теория и практика собирания доказательственной информации техническими средствами на предварительном следствии. – К., 1980. – С. 87–89.

Л. В. Свиридова, старший науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса

ОЦІНКА НАУКОВОЇ ОБҐРУНТОВАНОСТІ ВИСНОВКУ АВТОРОЗНАВЧОЇ КЛАСИФІКАЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Рассмотрен один из сложных и дискуссионных вопросов оценки следователями научной обоснованности заключения автороведческой классификационной экспертизы и предложены основные аспекты, на которые необходимо обращать внимание следователям.

Питання можливостей слідчого перевірити наукову обґрунтованість висновку експертизи обговорюється багатьма науковцями¹. У роботах відмічається, що оскільки висновки експертизи базуються на дослідженнях, проведених з використанням спеціальних знань, їх оцінка має певну складність для осіб, що не володіють такими знаннями. Слідчі повинні орієнтуватися в можливостях методик дослідження, мати певні спеціальні знання. На практиці це не завжди так, а значить, і ця обставина може ускладнити оцінку висновку експерта². У кращому разі слідчий може встановити, чи дотримані експертом необхідні процесуальні вимоги при проведенні й оформленні експертизи, оцінити повноту відповідей на поставлені перед експертом питання, але ніяк не правильність вибору експертом методу дослідження, його використання, отриманих результатів³.

Враховуючи наведене, пропонуємо звернути увагу на основні аспекти оцінки наукової обґрунтованості висновку авторознавчої

¹ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – 480 с.; Белкин Р. С. Об оценке заключения судебного эксперта / Р. С. Белкин // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики : тез. науч.-практ. конф. – К. : [б. и.], 1993. – С. 10–12; Белкин Р. С. Собираение, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы / Р. С. Белкин. – М. : Наука, 1966. – 295 с.; Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський – К. : КНТ, 2006. – 272 с.; Методическое пособие по оценке и использованию судом заключений судебных экспертиз в уголовном, гражданском и хозяйственном судопроизводстве: для судей и других участников судопроизводства / под общ. ред. А. С. Рубиса. – Минск : Право и экономика, 2008. – 130 с.

² Грошевий Ю. М. Докази і доказування у кримінальному процесі : наук.-практ. посіб. / Ю. М. Грошевий, С. М. Стахівський – К. : КНТ, 2006. – С. 204

³ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза : курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2006. – С. 467; Белкин Р. С. Об оценке заключения судебного эксперта / Р. С. Белкин // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики : тез. науч.-практ. конф. – К. : [б. и.], 1993. – С. 11.

класифікаційної експертизи, а саме висновків щодо встановлення соціально-біографічного портрету автора документа (рідна мова, місце формування мовних навичок, освітній рівень, стать, вік, професія тощо). Для цього слідчому рекомендується звернути увагу:

– на достатність для зроблених висновків досліджуваного мовного матеріалу: лексичний обсяг досліджуваного тексту повинен містити не менше 350 значущих¹ слів;

– на стилістичну належність² тексту;

– на повноту обґрунтованості висновків: так, якщо висновок базується лише на декількох аргументах (наведено лише декілька встановлених діагностичних ознак писемного мовлення), це недостатньо для його підтвердження;

– на наявність усіх відповідей на поставлені перед експертом питання;

– на використання експертом сучасних, апробованих, найбільш ефективних методів класифікаційного дослідження, на правильність мотивування експертом їх вживання у вирішенні певного класифікаційного завдання. Наприклад, якщо експертом надані висновки щодо освітнього рівня автора документа, слідчий повинен звертати увагу на те, як і якою мірою дотримуються при цьому умови використання застосованої методики, зокрема таке: об'єктом дослідження мають бути рукописні й машинописні документи, що виконані без навмисного перекручення писемного мовлення та являють собою тексти-міркування;

– на відповідність висновків експерта проведеному дослідженню, на наявність внутрішнього логічного зв'язку між змістом дослідження та висновками з його результатів;

– на те, чи проведено в межах компетенції експерта-авторознавця: слід мати на увазі, що у вирішенні класифікаційно-діагностичних завдань іноді має місце порушення меж компетенції: якщо експерт вирішує завдання, що не належить до предмета класифікаційної діагностики або обґрунтовуючи свій висновок щодо категоріальних характеристик автора використовує певні відомості, що містяться в тексті (або в матеріалах справи). До компетенції експерта-авторознавця належить встановлення класифікаційних властивостей автора документа шляхом дослідження структурних особливостей мовної та змістовної сторін

¹ Значущі – це слова, що виступають як самостійні частини мови.

² Тексти, що підлягають авторознавчому дослідженню, мають відноситись до таких стилів: побутового (особисті листи, записки, щоденникові записи тощо); офіційно-ділового (пояснювальні, доповідні, скарги, автобіографії тощо); публіцистичного (трактати на суспільно-політичну тематику, статті того ж характеру, заклики тощо); частково до наукового стилю писемного мовлення (рецензії, відгуки, доповіді тощо).

тексту. Також необхідно враховувати, якщо в досліджуваному тексті встановлені, наприклад, мовні ознаки, характерні для осіб певної професії, це ще не може слугувати підставою для висновку щодо професії автора. Експерт-авторознавець не володіє культурою відповідної професії, тому вирішення цього питання повинно здійснюватись у рамках комплексної експертизи за участю спеціалістів певної галузі знань. Аналогічне має місце, коли перед екпертом поставлено питання щодо психологічних рис автора, в тому числі щодо стійких патологічних відхилень у його психіці тощо.

Необхідно враховувати, що можливості вирішення екпертом класифікаційного завдання обумовлені обсягом і характером наданого на дослідження матеріалу. Адже не завжди експерт може дійти категоричного висновку, досліджуючи великий за обсягом текст. Все залежить від інформативності наданого мовного матеріалу, від специфічності ознак, відображених в мовних особливостях документа. В експертній практиці мали місце випадки вирішення питань щодо категоріальних ознак автора документа за відносно короткими записами¹. Слідчим рекомендується уважно проаналізувати ознаки писемного мовлення, що беруться до уваги екпертом при обґрунтуванні висновку, їх сукупність, і по можливості дати оцінку значущості ознак, покладених в основу висновку. Для цього потрібно вивчити мовні ілюстрації, що містяться в тексті експертного висновку (слова, словосполучення, речення), виявлених діагностичних ознак, які забезпечують наочність, переконливість проведених досліджень і дозволяють встановити, чи вірно були застосовані методи дослідження і які виявлені ознаки об'єктів, чи відповідають вони описанню у висновку². Наприклад, якщо в експертизі надається категоричний висновок щодо статеві належності автора документа, однак указана сукупність не включає (або включає в малому обсязі) ознаки лексичних навичок, у слідчого можуть виникнути сумніви в обґрунтуванні висновку експерта: діагностична інформація стосовно статі автора тексту міститься переважно у лексичних³ навичках писемного мовлення, що використовувались автором, наявність ознак іншого характеру недостатня для обґрунтування певного висновку. Також слід з'ясувати, чи використав експерт, встанов-

¹ Архів ХНДІСЕ. Висновок № 2660/01 за 1989 р.; Архів ХНДІСЕ. Висновок № 2112 за 1990 р.; Архів ХНДІСЕ. Висновок № 1918/01 за 1993 р.

² Лисиченко В. К. Особенности проверки и оценки заключений экспертизы на предварительном следствии и в суде / В. К. Лисиченко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища шк., 1982. – Вып. 24. – С. 33.

³ Лексичні навички писемного мовлення – сукупність слів певної мови, що притаманна автору тексту.

люючи загальні ознаки (ступінь розвитку) мовних навичок писемного мовлення, кількісні критерії їх виділення, що є однією з вимог методики авторознавчої експертизи та сприяє об'єктивізації дослідження¹.

Вважається, що наведені рекомендації дадуть напрям слідчим в оцінці наукової обґрунтованості висновку авторознавчої класифікаційної експертизи. І хоча дане завдання є складним для них, однак поряд з іншими необхідними складовими оцінки² є необхідною умовою використання висновку експерта для встановлення фактичних обставин справи.

Л. В. Свиридова, старший науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса;

Т. В. Сохранич, старший науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса;

В. Г. Абросимова, старший науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса;

Н. В. Сиротенко-Кацман, старший науковий співробітник Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса

КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ТА ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ РУКОПИСНИХ ТЕКСТІВ

Рассмотрен вопрос комплексного исследования признаков почерка и письменной речи в исследовании рукописных текстов, который в последнее время возникает в экспертной практике.

У дослідженні рукописних текстів експерти-почеркознавці нерідко на практиці зустрічаються з тим, що у вирішенні як ідентифі-

¹ Вул С. М. Методика статистического анализа общих признаков языковых навыков письменной речи / С. М. Вул // Применение методов исследования, основанных на вероятностном моделировании, в судебно-почерковедческой экспертизе. – М., 1976. – С. 339–357.

² Оцінка висновку експерта включає: аналіз дотримання процесуального порядку підготовки, призначення та проведення експертизи; аналіз відповідності висновку експерта завданню, що поставлено перед ним, та аналіз повноти і наукової обґрунтованості висновку; визначення відповідності висновку експерта іншим доказам; перевірку належності до справи даних, що містяться у висновку (див.: Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – 2-е изд. перераб. и доп. – Х. : Одиссей, 2005. – С. 246).

каційних, так і неідентифікаційних завдань необхідно брати до уваги, поряд з ознаками почерку, й ознаки писемного мовлення. Це особливо актуальне, коли в експерта в процесі дослідження виникають версії стосовно того, що текст було виконано: а) у незвичних умовах, у незвичному стані, б) навмисно чи ненавмисно зміненним почерком; в) нерідною для виконавця мовою; г) під диктування, шляхом переписування. Як свідчить практика, відмічене також характерне для рукописних текстів, виконаних схожими почерками¹.

Ознаки почерку та писемного мовлення формуються в єдиному процесі навчання письму, становленні та розвитку особистості, що обумовлює певну залежність властивостей писемно-рухових, мовних і навіть інтелектуальних навичок особистості. Закономірності володіння мовою впливають на ознаки почерку, та останні нерідко можуть бути повно встановлені лише з урахуванням цього впливу. Також порушення у психомовленнєвій сфері, в інтелектуальному апараті особистості мають прояв як у мовному, так і в графічному відображенні письма².

В експертній практиці, якщо в досліджуваному рукописному тексті, поряд, наприклад, з комплексом збіжних графічних ознак, недостатнім для обґрунтування категоричного висновку, встановлено значний обсяг ознак писемного мовлення, дослідження яких виходить за межі компетенції експерта-почеркознавця, експерт обмежується або наданням імовірного висновку або висновком про неможливість вирішення питання. Однак експерт-почеркознавець, проводячи дослідження, у цих випадках часто не враховує ознаки писемного мовлення, які відобразилися в тексті документа, що характеризують виконавця тексту (ознаки орфографічних, пунктуаційних навичок), а також тісний взаємозв'язок мовного та графічного відображення письма. Останнє має місце і тоді, коли проведена за ініціативою експерта авторознавча експертиза тексту позитивно вирішує питання відносно авторства: одержання інформації щодо особистості виконавця тексту, яка може бути встановлена за допомогою спеціальних знань у галузі авторознавства шляхом аналізу взаємозв'язку мовного та графічного відображення письма, у більшості випадків не вирішується авторознавчою експертизою. Тому саме комплексне досліджен-

¹ Див.: Архів ХНДІСЕ за 2009 рік.

² Вул С. М. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи : метод. пособие / С. М. Вул. – М., 1977. – С. 6.

ня почерку та ознак писемного мовлення з метою виявлення цієї інформації видається найбільш ефективною формою проведення експертизи.

Завдання експерта полягає в тому, щоб витягти з почерку (й з письма в цілому) максимальний обсяг інформації, корисної для досудового слідства та судового розгляду¹. Якщо у проведенні почеркознавчих експертиз ознаки писемного мовлення не беруться до уваги, це або призводить до втрати інформації, корисної для органів слідства, впливає на можливість обґрунтування категоричного висновок, або стає причиною експертної помилки.

Експерти-почеркознавці не володіють спеціальними знаннями, необхідними для проведення компетентного дослідження ознак писемного мовлення. При цьому часто ігнорується ряд ознак писемного мовлення (переважно орфографічного, пунктуаційного характеру), що містять цінну інформацію щодо виконавця документа. На дослідження надійшли тексти пояснень від імені гр-н С. та К. На вирішення почеркознавчої експертизи поставлені питання про те, чи виконані тексти пояснень від імені вказаних осіб цими особами, якщо тексти виконані ними, чи не виконані вони у незвичному стані. Почеркознавчим дослідженням було встановлено, що тексти пояснень від імені гр-н С. та К. виконані ними самими. Також було відмічено, що в досліджуваних текстах мають місце дописування, виправлення, закреслення. Ознаки, що свідчать про вплив на процес письма внутрішніх збиваючих факторів (незвичний стан виконавця у момент написання рукопису), у досліджуваних текстах не виявились. Пізніше по згаданих текстах було призначено авторознавчу експертизу. Експертом були виявлені збіжності зі зразками писемного мовлення гр-н С. та К. в однотипових порушеннях норм орфографії та пунктуації. Використання цієї інформації в процесі проведення почеркознавчої експертизи могло б доповнити, розширити її висновки стосовно вирішення неідентифікаційних питань, зокрема, питання про те, чи не виконувався текст під диктування або шляхом переписування. Аналогічне мало місце у проведенні почеркознавчої експертизи анонімного листа, в якому описуються події, що відбувалися в одній зі шкіл міста М. На вирішення експерта було поставлено питання, чи виконано текст листа гр-кою П. або її донькою. У процесі дослідження було встановлено схожість почерків

¹ Ароцкер Л. Е. Предмет неидентификационных исследований в судебном почерковедении / Л. Е. Ароцкер // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : Вища шк., 1970. – Вып. 7. – С. 141.

П. та її доньки. Однак експертом було виявлено стійкий комплекс збіжних ознак з почерком доньки та було надано категоричний висновок про виконання нею тексту листа. Разом з тим, експертом було звернено увагу на збіжності деяких ознак писемного мовлення (наприклад, особливостей виконання абрєвіатури) зі зразками писемного мовлення гр-ки П., що викликало в експерта припущення відносно того, що текст листа міг бути виконаний шляхом переписування¹. Однак це припущення так і залишилось на рівні версії.

У вказаних випадках лише на основі всебічного дослідження всієї системної організації тексту документа можливо чітко вирізнити, вірно кваліфікувати та оцінити ідентифікаційну, діагностичну значимість ознак писемного мовлення, що відобразилися в досліджуваному рукопису, й, відповідно, врахувати значення одержаних даних для вирішення поставленого перед експертом завдання. Для проведення подібного аналізу відмічених ознак, виявлених в тексті, спеціальних знань експерта-почеркознавця недостатньо. Цей аналіз може з успіхом проводитися лише в рамках комплексного дослідження ознак почерку та писемного мовлення, який сприяє вірній оцінці, що аргументує значущість діагностичних ознак та їх сукупностей.

Питання комплексного використання методів дослідження почерку та писемного мовлення виникає на практиці доволі часто. У той же час, як зазначає Е. Б. Сімакова-Єфремян, на сучасному етапі в експертних установах виникають проблеми, пов'язані з організацією комплексних досліджень у зв'язку з недостатнім розробленням теоретичних засад. Також недостатньою є й «методична база комплексних досліджень — спостерігається явний дефіцит методик комплексних досліджень, оскільки не розроблено на достатньому рівні теоретичні основи їх формування»².

Нові підходи у дослідженнях, у тому числі комплексних, що обумовлені експертною практикою, дозволяють одержати інформацію, яка може розширити межі висновків, необхідних для органів досудового слідства та судового розгляду. Оскільки судова експертиза має широкі можливості для надання допомоги правоохоронним органам та судам різного рівня, необхідно розробляти та удосконалювати теоретичні та методичні розробки в різних видах експертиз, що цілком належить до почеркознавчої та авторознавчої.

¹ Див.: Архів ХНДІСЕ за 2009 рік.

² Сімакова-Єфремян Е. Б. Науково-методичні проблеми комплексних судово-експертних досліджень / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2009. – Вип.9. – С. 185-195.

В. В. Седнев, доктор медических наук, доцент, заведуючий лабораторией судебных почерковедческих, психологических, искусствоведческих исследований и судебных технических исследований документов Донецкого НИИ судебных экспертиз

СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

З позицій філософії науки обґрунтована можлива будова загальної теорії судової експертизи. Проаналізовано основні її структурні елементи.

Из всего многообразия определений и употреблений термина «теория»¹ для цели данной статьи наиболее приемлемо определение общей теории судебной экспертизы как определенным образом систематизированного и организованного мысленного отражения и воспроизведения действительности.

Предмет настоящего исследования — формально-логическая и диалектическая структура общей теории судебной экспертизы (далее — ОТСЭ).

Определяясь в типологии ОТСЭ, следует признать ее эмпирической фактуальной гипотетико-дедуктивной (дедуктивизированной) теорией². Соотносясь с критикой стандартной гипотетико-дедуктивной системы³, установлена невозможность ОТСЭ как аксиоматического знания и необходимость определения рядаложе-

¹ Баженов Л. Б. Строение и функции естественнонаучной теории / Л. Б. Баженов. — М. : Наука, 1978. — 231 с.

² Ляпунов А. А. О некоторых особенностях строения современного теоретического знания / А. А. Ляпунов // *Вопр. философии.* — 1966. — № 5. — С. 39–50; Йолон П. Ф. Система теоретического знания / П. Ф. Йолон // *Логика научного исследования.* — М. : Наука, 1965. — С. 81–112; Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — 743 с.

³ Рузавин Г. И. Методология научного исследования / Г. И. Рузавин. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. — 317 с.; Меркулов И. П. Гипотетико-дедуктивная модель и развитие научного знания: Проблемы и перспективы методологического анализа / И. П. Меркулов. — М. : Наука, 1980. — 189 с.; Печенкин А. А. Обоснование научной теории: Классика и современность / А. А. Печенкин ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. — М. : Наука, 1991. — 183, [1] с.

ний ОТСЭ до их связи с эмпирией (что в том числе неявно задано законодателем)¹.

Таким образом, ОТСЭ является нестандартной гипотетико-дедуктивной теорией², для которой прежде всего характерно: отсутствие жесткой нормативности самой концепции, конструирование ее непрерывно соотносится с реальной практикой судебной экспертизы³, нелинейная выводимость одних положений из других⁴, мягкая тождественность структуры теоретического знания структуре исследуемого объекта⁵, знаковость отражения объекта исследования в теории⁶ и приоритетность содержательной стороны процесса создания теории⁷. Именно содержательный подход к строению теории, формируя ее логическую специфику⁸, дал возможность И. В. Кузнецову выделить такие структурные элементы теории, как основание, ядро и воспроизведение⁹.

В. С. Степин выделил в структуре идеализированных объектов фундаментальную теоретическую составляющую (образованную фундаментальными понятиями-правилами-законами теории) и частные теоретические схемы¹⁰, которые чаще всего представлены в качестве эталонных ситуаций¹¹.

¹ Седнев В. В. Идеалы науки и судебная экспертиза / В. В. Седнев // Актуальні питання судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 17 черв. 2010 р. – К., 2010. – С. 39–41.

² Печенкин А. А. Обоснование научной теории: Классика и современность / А. А. Печенкин ; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – М. : Наука, 1991. – 183, [1] с.

³ Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2007. – 480 с.; Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2008. – 688 с.

⁴ Илларионов С. В. Теория познания и философия науки / С. В. Илларионов. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 535 с.

⁵ Йолон П. Ф. Система теоретического знания / П. Ф. Йолон // Логика научного исследования. – М. : Наука, 1965. – С. 81–112.

⁶ Ракитов А. И. Историческое познание (системно-гносеологический анализ) / А. И. Ракитов. – М. : Политиздат, 1982. – 324 с.

⁷ Алексеев И. С. Возможная модель структуры физического знания / И. С. Алексеев // Проблемы истории и методологии научного познания. – М. : Наука, 1974. – С. 208–209.

⁸ Баженов Л. Б. Строение и функции естественнонаучной теории / Л. Б. Баженов. – М. : Наука, 1978. – 231 с.

⁹ Кузнецов И. В. Избранные труды по методологии физики (на подступах к теории физического познания) / И. В. Кузнецов. – М. : Наука, 1975. – 296 с.

¹⁰ Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.

¹¹ Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 743 с.

Феномен судебной экспертизы, сформировавшийся в период рационализма¹ и практически не претерпевший изменений в дефиниции², представлен двумя аспектами: генетическим и методологическим. Этим задается строение ОТСЭ.

Отсюда возможная структурная схема ОТСЭ, имеющая динамический характер:

– подструктура оснований, тех положений, которые позволяют сформулировать существенные положения, конструирующие предмет исследования. Выделены социально-институциональное, процессуальное, гносеологическое основания ОТСЭ³;

– подструктура принципов — заданные законодательно⁴ принципы судебной экспертизы требуют детального рассмотрения и анализа с целью выведения как дефиниции каждого, так и определения сферы его воздействия и ограничений. Рассмотрены независимость и объективность⁵;

– подструктура методологических регулятивов⁶, т. е. правил и принципов, которые позволяют формулировать верные суждения (познавать) и умозаключения (рассуждать). Требуется анализа применительно к практике судебной экспертизы и, возможно, формирования эталонов использования;

– подструктура понятийного аппарата, требующая значительного внимания и больших ресурсов⁷ ввиду ее относительно бедной разработанности, что особо актуально, учитывая неклассические

¹ Седнев В. В. Социально-институциональное основание общей теории судебной экспертизы / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2008. – № 2 (10). – С. 5–10.

² Там само.

³ Він же. Судебная экспертиза как социальный институт / В. В. Седнев // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : материалы 2-й междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 24–25 июня 2009 г.). – М. : Проспект, 2009. – С. 346–349; Він же. Социально-институциональное основание общей теории судебной экспертизы / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2008. – № 2 (10). – С. 5–10.

⁴ Про судову експертизу : Закон України // Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232. (Вводиться в дію Постановою Верховної Ради України № 4038а-ХІІ (4038а-12) від 25.02.94 (Відом. Верхов. Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 233).

⁵ Седнев В. В. Гносеологический анализ независимости и объективности судебного эксперта / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2010. – № 1 (13). – С. 19–28.

⁶ Зуев К. А. Рациональность: дискурсивный подход / К. А. Зуев, Е. А. Кротков. – М. : Изд-во РАГС, 2010. – 178 с.

⁷ Там само.

парадигмы знания. Описаны понятия: судебной экспертизы¹, вопросов², выводов³, вещественных доказательств как объектов исследования⁴, текста заключения⁵ и ряда других;

– подструктура методов, включающая в том числе и методологические принципы⁶, которые представляют собой общие требования (условия), регулирующих как организацию, так и содержание научного познания. Методологические принципы требуют не выделения и описания (будучи достаточно полно представленными в соответствующей литературе), а формирования эталонов соблюдения в практике судебного эксперта. Система же методов, в которой целесообразно выделять как общенаучные, так и частные методы судебных экспертиз, в настоящее время разрабатывается (в соответствии с требованиями Закона Украины «О судебной экспертизе») с существенным перекосом в сторону именно частных. Именно поэтому общенаучные методы требуют не только детальной проработки, но и формулирования эталонного употребления. Попутно отметим, что, возможно, в детализации методов исследования в каждом конкретном случае (включая общие и частные), наряду с анализом вопросов, находится решение задачи о сложности экспертного исследования, что однако не является задачей данной статьи.

Функции ОТСЭ в определенной мере, не отличаясь от традиционно выделяемых — объяснения и предсказания⁷, имеют некоторую

¹ Седнев В. В. Социально-институциональное основание общей теории судебной экспертизы / В. В. Седнев // Криміналіст. вісн. – 2008. – № 2 (10). – С. 5–10.

² Он же. Дифференциация юридических и специальных познаний при постановке вопросов эксперту / В. В. Седнев // Криміналістика и судебная экспертиза : междувед. науч.-метод. сб. – Киев : М-во юстиции Украины, 2009. – Вып. 55. – С. 20–30.

³ Он же. Логико-семантический анализ выводов эксперта / В. В. Седнев, И. С. Ревяков // Криміналіст. вісн. – 2009. – № 1 (11). – С. 11–18.

⁴ Вещественные доказательства как объекты исследования / В. В. Седнев, А. М. Моисеев, В. И. Полуницкий, С. В. Трошин // Криміналіст. вісн. – 2008. – № 1 (9). – С. 13–17.

⁵ Моисеев О. М. Вдосконалення тексту висновку судової психологічної експертизи / О. М. Моїсєєв, В. В. Седнев // Архив психиатрии. – 2006. – Т. 12, № 1–4 (44–47). – С. 183–187.

⁶ Илларионов С. В. Теория познания и философия науки / С. В. Илларионов. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 535 с.

⁷ Баженов Л. Б. Строение и функции естественнонаучной теории / Л. Б. Баженов. – М. : Наука, 1978. – 231 с.; Кузнецов И. В. Избранные труды по методологии физики (на подступах к теории физического познания) / И. В. Кузнецов. – М. : Наука, 1975. – 296 с.; Степин В. С. О прогностической природе философского знания / В. С. Степин // Вопр. философии. – 1986. – № 4. – С. 39–53.

специфику. Так, объяснительная функция является наиболее очевидной — ОТСЭ дает возможность понимания как сущности судебно-экспертной деятельности, так и ее формальных аспектов. Предсказательная функция, реализуясь в рамках судебной экспертизы как профилактическая деятельность, на уровне ОТСЭ представлена, например¹, прогнозом формирования как новых видов исследований и экспертных технологий, так и усовершенствованием аргументации экспертного заключения, появлением не только содержательно, но и формально новых форм представления заключений.

Таким образом, намечены основные контуры структуры и функций ОТСЭ. Дальнейшие перспективы научных разработок в этой области с очевидностью вытекают из вышесказанного относительно подструктурных элементов предлагаемой общей теории судебной экспертизы.

Г. А. Скрипко, кандидат технических наук, ведущий эксперт Научно-исследовательского экспертно-криминалистического центра при УМВД Украины в Николаевской области;

Г. В. Линючев, заведующий лабораторией Киевского НИИ судебных экспертиз

ТЕНДЕНЦИЯ РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОГО СЕКТОРА НА НАЧАЛО XXI СТОЛЕТИЯ. ПРОБЛЕМЫ, РЕШАЕМЫЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗОЙ ВОЛОКОН И ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ, ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Проведено аналіз тенденцій розвитку текстильних волокон на початку XXI століття. Розглянуто проблеми, які виникають при криміналістичному дослідженні волокон і волоконних матеріалів, пов'язаних зі зміною пріоритетності споживаних текстильним сектором волокон і одноманітності їх асортименту.

Проблемой криминалистической экспертизы по исследованию волокон и волокнистых материалов в период, приходящейся на на-

¹ Седнев В. В. Судебная экспертиза как социальный институт / В. В. Седнев // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : материалы 2-й междунар. науч.-практ. конф. (г. Москва, 24–25 июня 2009 г.). – М. : Проспект, 2009. – С. 346–349.

чало XXI столетия, является увеличение текстильных изделий с одинаковым волокнистым составом.

Проведенный в Научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре (НИЭКЦ) при УМВС Украины в Николаевской области анализ частоты встречаемости основных видов химических и натуральных волокон по материалам, поступившим на экспертизу волокон и волокнистых материалов за период 2009–2010 гг., показал, что частота встречаемости полиэфирных (ПЭ) волокон (нитей) наиболее высокая и составила в 2009 г. — 29,2 %, в 2010 г. — 32,3 %. Встречаемость волокон хлопка относительно 2009 г. снизилась на 4,2 % и составила 22 %. Низкий процент встречаемости ПЭ волокон в криминалистической практике относительно объемов их потребления (41 %) ¹ текстильным сектором объясняется, в первую очередь, большим выпуском (60 %) в ассортименте этой продукции филаментной нити, которая обладает пониженной отделяемостью как в процессе носки изделий, так и при трении предметов одежды в случае контактного взаимодействия. Относительно высокая встречаемость полиакриловых (ПАН) волокон (25,8 % — 2009 г., 22,4 % — 2010 г.), несмотря на их низкий процент потребления (5 %) ², объясняется высокой степенью отделяемости волокон от материала (большей частью трикотажа) текстильных изделий.

На заседании рабочей группы волокон Европейской сети судебно-экспертных учреждений (ENFSI), проходившем в Праге в 2004 г было отмечено, что частота встречаемости текстильных волокон в криминалистической практике исследования волокон и волокнистых материалов в качестве вещественных доказательств находится в непосредственной связи с их выпуском и потреблением текстильной промышленностью.

Согласно данным информационных источников ³ динамика изменения мирового потребления натуральных и химических волокон и нитей в период 1900–2007 гг. указывает на преимущественное развитие ассортимента и производства химических волокон и нитей,

¹ Новые химические технологии. Аналитический портал химической промышленности. Химволокно. Авторский раздел Э.М. Айзенштейна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.newchemistry.ru/blog.php?id_company=54&n_id=4341&category=ablog&page=1

² Там же.

³ Там же; Перепёлкин К. Е. Современные химические волокна и перспективы их применения в текстильной промышленности / К. Е. Перепёлкин // Рос. хим. общество им. Д. И. Менделеева. – 2002. – Т. XLVI. – № 1. – С. 31–48.

хотя потребление хлопка остается достаточно высоким — 35 %. Прогноз потребления химических волокон на душу населения предполагает их линейный прирост, который в 2020 г. достигнет величины более 9 кг/чел., т. е. примерно в 2,4 раза больше, чем хлопка (3,8 кг/чел.)¹.

Среди химических волокон (нитей) безусловным лидером являются ПЭ, на долю которых приходится 41 % от общемирового спроса² и к 2020 г. спрос на ПЭ нить достигнет уровня 4 кг/чел., что по отношению к другим текстильным материалам составит 32 % и 67 % от аналогичного показателя для всех видов текстильного сырья и химических нитей, соответственно³. Сегмент ПЭ волокон более инертен, что вызвано узкой специализацией данной продукции. В 2020 г. общемировое потребление ПЭ волокон на душу населения составит 2,75 кг/чел., (22 % и 72 % от аналогичного показателя для всех видов текстильного сырья и химических волокон соответственно). Потребление целлюлозных (вискозных, ацетатных и медноаммиачных) комплексных нитей устойчиво падает с начала 80-х годов прошлого столетия, штапельного волокна снижается менее резко, и последние прогнозы предсказывают стабилизацию спроса на них за счет использования смеси вискозного волокна с ПЭ. Рынок потребления полипропиленовых волокон и нитей на данный момент демонстрирует активный рост и согласно прогнозам будет расширяться и в будущем. Объем спроса на полиакрилонитрильные (ПАН) волокна сравнительно стабилен, небольшие его колебания объясняются всплесками моды на полшерстяные изделия и различием цен на ПАН волокна в регионах. Сектор полиамидной (ПА) нити длительное время отличался весьма медленным ростом спроса, а в настоящее время в этом секторе наблюдается отрицательная

¹ Одевайтесь в полимеры. Синтетические и натуральные волокна: борьба продолжается / Л. Дулина // Полимеры-деньги. Международный специализированный журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polymers-money.com/journal/onlinejournal/2005/august/textile/>

² Новые химические технологии. Аналитический портал химической промышленности. Химволокно. Авторский раздел Э.М. Айзенштейна [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.newchemistry.ru/blog.php?id_company=54&n_id=4341&category=ablog&page=1

³ Одевайтесь в полимеры. Синтетические и натуральные волокна: борьба продолжается / Л. Дулина // Полимеры-деньги. Международный специализированный журнал [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polymers-money.com/journal/onlinejournal/2005/august/textile/>

динамика потребления. Это связано с тем, что, несмотря на все потребительские плюсы, цена на ПА-нить неконкурентоспособна по сравнению с полиэфирной нитью. Единственный сектор, в котором потребление ПА стабильно — производство коврового жгутика. Но уже сейчас из-за более низкой цены в данном секторе выгоднее использовать полипропилен, а в перспективе прогнозируется, что ПА с «коврового» рынка вытеснит политриметилентерефталат.

Таким образом, активное вытеснение ПЭ и хлопковыми волокнами с рынка сбыта других видов нитей и волокон ставит перед экспертами криминалистического исследования текстильных волокон и материалов проблему внутривидовой дифференциации ПЭ и хлопковых волокон.

Одним из перспективных путей увеличения ассортимента текстильной продукции является модификация волокон (нитей) и тканей.

Модификацию хлопчатобумажных и хлопкосодержащих тканей, как правило, проводят на стадии отделки посредством обработки специальными препаратами, что позволяет придать им новые свойства.

В настоящее время для отделки тканей широко используются препараты на основе фторорганических соединений и их производных. Кремнийорганические составы как более дешевый продукт продолжают пользоваться спросом.

С целью выявления идентификационных признаков, позволяющих дифференцировать хлопчатобумажные ткани, пряжу и волокна, ранее подвергавшихся пропитке отделочными препаратами, в Государственном научно-исследовательском экспертно-криминалистическом центре МВД Украины и НИЭКЦ в Николаевской области были проведены исследования образцов аппретированных фторорганическими препаратами (Олеофобол SL, Олеофобол С, Диполит 450) и кремнийорганическими составами на основе метилсиликоната калия как индивидуально, так и в композиции с ацетатом циркония и аminosиликоновой эмульсией Н21637¹.

¹ Скрипко Г. А. Выявление групповых признаков тканей с большим процентом волокон хлопка методом поляризационной микроскопии / Г. А. Скрипко, Г. В. Линючев // Криміналістичний вісник ДНУДКЦ МВС України. – 2005. – № 2 (4). – С. 123–127; Скрипко Г. А. Выявление обобщающих родовых и групповых признаков, связанных с особенностями отделки хлопчатобумажных тканей, используя инструментальные методы исследования / Г. А. Скрипко, Г. В. Линючев, В. В. Пристуга // Криміналістичний вісник. – 2007 – № 1 (7). – С. 124–133.

Применение метода поляризационной микроскопии дало возможность проводить идентификацию не аппретированной и аппретированных разными препаратами ткани и пряжи по степени деструкции волокон хлопка. Степень деструкции хлопковых волокон пряжи предлагается определять по изменению оптического показателя — разности хода двойного лучепреломления (Δ_n)¹. Зная оптический показатель волокон, по методике ГОСТ², можно определить технологический сорт пряжи ткани.

Установление класса отделочного препарата предлагается проводить по ИК-спектрам целлюлозы, полученным на ИК-Фурье спектрометре с приставкой нарушенного полного внутреннего отражения. Применение приставки позволяет исключить этап подготовки пробы и сохранить, тем самым, структуру волокон. Кроме того, приставка дает возможность снимать спектр с поверхности волокна, то есть с участка взаимодействия препарата с целлюлозой. Обнаружение на ИК-спектре нехарактерных для целлюлозы полос поглощения, например, в области спектра 910 — 700 см⁻¹, а также увеличение интенсивности и уширение полос поглощения при 1275 см⁻¹, 785 см⁻¹ указывает на то, что ткань была обработана кремнийсодержащими составами³. На отделку ткани фторорганическими препаратами указывает значительное снижение интенсивности полос поглощения при 3300 см⁻¹ — 2900 см⁻¹, 1650 — 1630 см⁻¹ (области связанной и сорбционной воды)⁴. По снижению интенсивности полосы поглощения 900 см⁻¹, можно устанавливать степень деструкции целлюлозы ткани, то есть определить ее износ.

¹ Скрипко Г. А. Выявление групповых признаков тканей с большим процентом волокон хлопка методом поляризационной микроскопии / Г. А. Скрипко, Г. В. Линючев // Криміналістичний вісник ДНУДКЦ МВС України. – 2005. – № 2 (4). – С. 123–127.

² Волокно хлопковое. Ускоренные методы определения сорта и линейной плотности : ГОСТ 3274.2 – 72. – [Введен с 1974-01-01, снято ограничение срока действия. Основание ИУС № 11-12-94] – Львів : ЗАТ Науково-інформаційний центр «Ленорм» 12.05.2007 г. – 17 с. – (Межгосударственный стандарт).

³ Скрипко Г. А. Выявление обобщающих родовых и групповых признаков, связанных с особенностями отделки хлопчатобумажных тканей, используя инструментальные методы исследования / Г. А. Скрипко, Г. В. Линючев, В. В. Приступа // Криміналістичний вісник. – 2007 – № 1 (7). – С. 124–133.

⁴ Там же.

Модификация текстильных материалов, изготовленных из ПЭ волокон (нитей), осуществляется за счет методов физической или химической модификации.

Для ПЭ волокон (нитей) массового спроса в основном применяются методы физической модификации, такие как вытягивание в процессе формования, последующее многократное вытягивание, усадка, термофиксация, совмещенный процесс ориентационного вытягивания с текстурированием, придание волокнам извитости, профилирование поперечного сечения, получение бикомпонентных нитей и т. п.

Из химических методов, промышленное применение получили лишь методы формования ПЭ волокон из сополимеров. Модифицированные добавки (алифатические и ароматические дикарбоновые кислоты или их эфиры, гидроксикислоты, диолосодержащие, полигликоли, соединения, содержащие сульфо- или карбоксильную группу, фосфор, галоген) вводят на стадии синтеза. Соплимеры ПЭ волокон известны под торговыми названиями дилана, велана, тесил, викрон, грилен и др.

Для дифференциации сополиэфирных волокон (нитей) применяется метод ИК-спектроскопии. Установление признаков физической модификации: форма поперечного сечения профилированных, текстурированных, бикомпонентных нитей и волокон проводят с применением методов оптической и электронной микроскопии.

Однако в криминалистической практике исследования ПЭ волокон чаще встречаются гладкие, цилиндрической формы, не имеющие явных отличительных признаков волокна (нити).

Решение проблемы — дифференцирования ПЭ волокон массового производства, — на наш взгляд, заключается в изучении их структуры аппаратными методами. Это позволит дифференцировать ПЭ волокна по степени их кристаллизации, которая, как известно, зависит от скорости формования, кратности вытягивания, термофиксации, ложного кручения, усадки и т. п.

Таким образом, проблемы экспертизы волокон и волокнистых материалов, связанные с тенденцией увеличения потребления текстильным сектором ПЭ волокон (нитей), а также хлопка, необходимо решать новыми методами, позволяющими выявлять признаки, указывающие на модификацию волокон или ткани.

С. В. Томин, кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія»;

В. Д. Юрчишин, кандидат юридичних наук, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Івано-Франківського факультету Національного університету «Одеська юридична академія»

ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ

Раскрыты современные проблемы сотрудничества Европейской академии судебной экспертизы (ENFSI) с судебно-экспертными организациями Украины. Исследованы история создания, структура и основные направления деятельности данной международной экспертной организации.

На початок XXI ст. судові експерти країн світу не мають своєї професійної міжнародної організації, такої як, наприклад, Interpol. Однак подібну роль у масштабі Європи могла б узяти на себе Європейська академія судової експертизи (далі — ENFSI), яка існує понад 10 років і є, мабуть, найбільш авторитетною установою, що об'єднує судових експертів Європи. До її складу входять судово-експертні установи більшості країн Європи і кількість учасників організації постійно росте.

Історія створення ENFSI починається з 1992 р., коли керівники західноєвропейських урядових судово-експертних установ і лабораторій вирішили збиратися щорічно для обговорення взаємно цікавих проблем судової експертизи і криміналістики. Перша зустріч відбулася в Нідерландах в березні 1993 р. У 1994 р. в Швеції відбулася друга зустріч представників європейських судово-експертних установ. Був прийнятий тимчасовий Меморандум про домовленість. Учасники зустрічі прийшли до висновку про те, що членство в ENFSI буде відкритим для будь-якої країни Європи¹.

Офіційне створення ENFSI було оформлено 20 жовтня 1995 р. в Нідерландах. Було обрано Правління Академії та прийнята емблема організації. ENFSI створене за аналогією з Американською організа-

¹ Хазиев Ш. Н. О Европейской сети судебно-экспертных учреждений / Ш. Н. Хазиев // Адвокат. – 2005. – № 8. – С. 14.

цією директорів криміналістичних лабораторій (American Society of Crime Laboratory Directors)¹.

У 1999 р. на щорічній конференції Академії в Москві був прийнятий Статут ENFSI. Статут Академії є найважливішим документом, який регулює діяльність ENFSI. Він визначає мету створення і функціонування Академії, його структуру, фундаментальні принципи діяльності.

У рамках ENFSI раз на три роки проводиться Європейська конференція установ судової експертизи (EAFS). У вересні 1997 р. в роботі першої такої конференції (Лозанна, Швейцарія) брали участь 19 країн, а у вересні 2000 р. в другій такій конференції (Польща, Краків) брали участь представники вже 34 країн Європи, а також США, Австралії, Азербайджану, Росії, Кіпру, Єгипту. У свою чергу, у роботі третьої конференції (Туреччина, Стамбул), яка відбулася в 2003 р. взяло участь понад 1 500 учасників — представників різноманітних правоохоронних структур Європи, Азії, Америки, Африки і Австралії².

У травні 2004 р. в м. Братислава (Словаччина) на черговій конференції було ухвалено рішення про обов'язкову акредитацію всіх судово-експертних установ країн Європи з метою забезпечення високої якості експертних досліджень у різних галузях знань та видах експертиз³.

Членство в ENFSI ділиться на два види: членство судово-експертних установ країн, що входять до Європейського Союзу, і членство судово-експертних установ країн, що не входять до Європейського Союзу. Членом ENFSI може бути інститут або судово-експертна установа, яка повинна проводити не менше половини видів експертиз у своїй країні, мати статус державного значення (проведення експертиз для поліції, суду або прокуратури). У такій експертній установі повинно працювати не менше 25 осіб, включаючи керівни-

¹ Юрчишин В. Д. Деятельность Европейской Академии судебной экспертизы и ее влияние на развитие судебно-экспертных учреждений Украины / В. Д. Юрчишин // Материалы Всеукр. науч.-практ. конф. «Верховенство права в процессе становления государства и защиты прав человека в Украине» (30–31 мая 2008 г.). – Острог : Изд-во Нац. ун-та «Острожская Академия», 2008. – С. 299.

² Москвина Т. П. Третья конференция Европейской академии судебной экспертизы / Т. П. Москвина // Бюллетень Министерства юстиции РФ. – 2004. – № 1. – С. 117–118.

³ Она же. Информация о работе ФМКМС по проблемам экспертных исследований в 2003–2004 гг. / Т. П. Москвина // Бюллетень Министерства юстиции РФ. – 2005. – № 2. – С. 112.

цтво, наукових співробітників та допоміжний персонал. Інститут повинен мати певну акредитацію¹.

Правління Академії складається з п'яти осіб на чолі з головою Правління, обираними на першому засіданні членами Правління, віце-голови Правління і трьох членів Правління. Правління обирається на три роки.

У складі Академії функціонує три постійно діючих структури: Комітет робочих груп експертів (the Expert Working Group Committee — EWGC), комітет за якістю і кваліфікацією (the Quality & Competence Committee — QCC) і Європейська академія судово-експертної науки (the European Academy of Forensic Science — EAFS). Робочі групи експертів (Working Groups) утворені за напрямками експертної діяльності. У даний час в ENFSI створено 15 робочих груп: цифрові зображення в судовій експертизі; генетична ідентифікація; судово-технічне дослідження документів; дослідження наркотичних засобів; дослідження волокон; дослідження слідів рук; дослідження вогнепальної зброї; комп'ютерно-технічна експертиза; судово-експертне дослідження мови, голосу і звуків; дослідження почерку; судово-трасологічні дослідження; судово-експертне дослідження лаків і фарб; судово-експертне дослідження дорожньо-транспортних подій; дослідження місця злочину; дослідження пожеж і вибухів.

Робочі групи щорічно складають звіти про свою діяльність, беруть участь у підготовці стратегічного плану Академії, сприяють колегам з національних судово-експертних установ. Наприклад, експерти-фоноскописти з України і Росії спільно з представниками Академії судово-експертних наук ENFSI брали участь у дослідженні магнітофонних записів экс-президента України для встановлення його причетності до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе. При проведенні цієї експертизи використовувалося устаткування, придбане в США, Литві і Росії. До України були направлені фахівці Робочої групи судової експертизи мови і аудіозаписів (FSAAWG) Європейської Академії установ судової експертизи (ENFSI) за запрошенням української сторони. Зокрема, в роботі експертної групи брав участь литовський експерт, двоє фахівців з Росії та троє співробітників Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, зокрема, лабораторії фоноскопичних досліджень².

¹ Хазиев Ш. Н. О Европейской сети судебно-экспертных учреждений / Ш. Н. Хазиев // Адвокат. — 2005. — № 8. — С. 15.

² Там само. — С. 16.

Значення такого роду заходів важко переоцінити, адже вони дають можливість встановлювати тісні міжнародні зв'язки між фахівцями в галузі судової експертизи різних держав з метою протидії злочинності. У перспективі міжнародні контакти в галузі судової експертизи зможуть сприяти: боротьбі зі злочинністю як в Україні, так і за її межами; розвитку нових та вже існуючих видів судової експертизи; збільшенню напрямів науково-дослідної і методичної роботи з судово-експертними установами і правоохоронними органами України.

Динаміка розвитку ENFSI і процесів інтеграції, що відбуваються в галузі судової експертизи, дозволяють зробити висновок про те, що в найближче десятиліття вплив ENFSI на діяльність національних установ судової експертизи зростатиме. При цьому основна увага приділятиметься уніфікації, сертифікації і стандартизації методик судово-експертного дослідження і підвищенню якості судових експертиз.

В. І. Фаринник, заступник Міністра внутрішніх справ України, генерал-майор міліції, заслужений юрист України

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Охарактеризованы некоторые проблемы использования специальных знаний при расследовании преступлений. Обоснована необходимость усовершенствования правового регулирования проведения экспертиз и исследований в уголовном судопроизводстве.

Використання на досудових стадіях кримінального судочинства спеціальних знань — важливий засіб розкриття й розслідування злочинів. У кримінальному судочинстві виокремлюють різні форми використання спеціальних знань: безпосереднє використання слідчим власних знань; залучення спеціалістів для участі у слідчих діях; проведення попередніх досліджень та ревізій; проведення експертизи; отримання довідок і консультацій від компетентних осіб; технічна допомога спеціаліста тощо. Усі вони спрямовані на розширення можливостей у доказуванні, сприяння оперативності, повноті та всебічності розслідування, встановленню об'єктивної істини у справі.

Незважаючи на актуальність спеціальних знань, потреби слідчої та судової практики щодо їх використання не повною мірою узгоджуються з чинним кримінально-процесуальним законодавством та відомчою регламентацією окремих аспектів зазначеної процесуальної діяльності. Зокрема, це стосується: необхідності провадження експертизи (у виняткових випадках) до порушення кримінальної справи; використання спеціальних знань при перевірці заяв і повідомлень про злочин; регламентації строків провадження експертиз та досліджень тощо.

Враховуючи обмежений обсяг статті, зосереджується увага лише на деяких з них.

У сучасних умовах важливого значення набувають питання використання спеціальних знань у процесі перевірки заяв та повідомлень про злочини. Найбільше увагу науковці та практики зосереджують на провадженні експертизи до порушення кримінальної справи (що нині не передбачено чинним кримінально-процесуальним законодавством). Адже понад 90 % слідчих ОВС з усіх регіонів держави підтримують таку позицію.

Проблема в тому, що чинним кримінально-процесуальним законодавством фактично не врегульовані питання проведення досліджень до порушення кримінальної справи («попередніх досліджень» — В. В. Степанов). Недостатньо відображено це й підзаконних нормативно-правових актах (зокрема, в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 та наказі Міністерства охорони здоров'я України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України» від 17 січня 1995 р. № 6).

У зв'язку з цим проведення досліджень переважно відбувається в тому самому обсягу, тією самою установою і за тією методикою, що й експертиза. І матеріал на дослідження в окремих випадках подається частково, а іноді — ще й у більшому обсязі, ніж на експертизу. При цьому в ході дослідження іноді наданий об'єкт може бути повністю використаний (знищений чи пошкоджений), а іноді — і взагалі не зберегтися на тривалий час у зв'язку з об'єктивними причинами (стосується продуктів харчування та товарів, які швидко втрачають придатність).

Слідчо-судова практика свідчить, що кримінальні справи по певних категоріях злочинів (у сфері обігу наркотичних засобів, боєприпасів, вибухових речовин, використання підроблених

документів) порушуються слідчими виключно після одержання результатів дослідження (довідок чи висновків спеціалістів), оскільки без них неможливо встановити наявності чи відсутності підстав до порушення кримінальної справи. Разом з цим потрібно звернути увагу, що термін проведення дослідження обмежується строком, протягом якого орган дізнання, слідчий або прокурор повинен прийняти рішення згідно зі ст. 97 КПК України (10 днів). Ця обставина ніяк не сприяє об'єктивності проведення дослідження, яке відрізняється від експертизи лише тим, що проводиться до прийняття рішення про порушення кримінальної справи. І як свідчить аналіз слідчої практики, експертизи в більшості випадків проводяться у місячний термін (відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень).

Викликають серйозне занепокоєння також й непоодинокі факти прийняття слідчими та працівниками органу дізнання рішень про відмову в порушенні кримінальної справи (з очевидними ознаками злочину) внаслідок несвоєчасного (а то й навмисного затягування часу) проведення дослідження. Оскільки такі справи порушуються лише після отримання довідки дослідження, протягом короткого терміну виникає необхідність приймати «кардинально відмінні» одне від одного рішення, що суперечить принципам наступальності та оперативності розслідування (зрештою, об'єктивності рішення по конкретному факту чи щодо конкретної особи).

Ситуація, яка склалася з проведенням досліджень на етапі розгляду заяв і повідомлень про злочини, не сприяє повноті й швидкості розслідування, процесуальній економії сил й засобів органів кримінальної юстиції.

Саме тому з метою усунення дублювання в роботі органів кримінальної юстиції, підвищення якості матеріалів, на основі яких порушуються кримінальні справи, вважається за доцільне передбачити в кримінально-процесуальному законодавстві України можливість провадження експертиз до порушення кримінальної справи. Позитивне рішення з цього питання передбачається проектом КПК України за реєстраційним № 1233 від 13 грудня 2007 р. Зокрема, ч. 7 ст. 274 допускає у виняткових випадках проведення експертизи до порушення провадження у кримінальній справі, якщо без проведення «...судової експертизи неможливо встановити наявності чи відсутності ознак злочину...». При цьому висновок такої експертизи (як і проведеної після порушення провадження у кримінальній справі) матиме доказову силу.

Разом з цим, вказаний проект КПК України (на відміну від чинного) передбачає ще й такий засіб перевірки інформації про злочини, як витребування висновків спеціалістів (ч. 1 ст. 197 проекту КПК України). Розширення переліку процесуальних засобів перевірки заяв і повідомлень про злочини (зокрема, дозвіл на: проведення огляду місцевості та приміщення, вилучення та огляд предметів і документів, освідування, і, звичайно, витребування висновків відомчих перевірок й спеціалістів, а також у «виняткових випадках» провадження експертизи) вважається досить позитивним моментом. Та вважається за необхідне передбачити в проекті КПК ще й обов'язковість попередження спеціаліста про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих висновків по проведених ним дослідженнях.

Водночас залишається недоліком як діючого, так і проекту КПК відсутність регламентації строків проведення досліджень та експертиз. У КПК України слідувало б чітко передбачити науково обгрунтовані строки провадження експертиз (досліджень) залежно від рівня їх складності. Частково є намагання вирішити це питання (стосовно досліджень) через положення ч. 3 ст. 195 проекту КПК України, де строки перевірки заяв і повідомлень про злочин становлять до одного чи трьох місяців (в тому числі й у зв'язку «...з необхідністю провадження дослідження (експертизи) більш ніж у 10-денний термін»).

Також слід звернути увагу на правове положення спеціаліста на стадії вирішення заяв і повідомлень про злочин, оскільки в чинному КПК на даному етапі кримінального судочинства він не визначений. Так, згідно з положеннями ст. 128¹ КПК України спеціаліст «...може бути залучений у необхідних випадках для участі у проведенні слідчої дії». Тобто участь цього суб'єкта кримінального судочинства обмежується лише межами слідчої дії, які, як правило, проводяться після порушення кримінальної справи. Таким чином, кримінально-процесуальним законодавством фактично не регламентована участь спеціалістів у проведенні досліджень. Однак така ситуація не відповідає реаліям і викликає потребу внесення змін до законодавства. Ось чому вірними є положення ч. 1 ст. 69 проекту КПК України, згідно з якими можлива участь спеціаліста у проведенні «...процесуальних дій...». При цьому в ст. 198 проекту КПК України чітко регламентується участь спеціаліста при попередній перевірці заяв, повідомлень чи іншої інформації про злочини.

Також позитивною новелою є положення ч. 3 ст. 277 проекту КПК України, якими передбачена можливість за згодою особи чи органу, які призначили експертизу «...залучити іншого спеціаліста до участі у проведенні експертизи, якщо експертна установа або експерт, який не працює в експертній установі, визначають, що для проведення експертизи виникає потреба у використанні спеціальних знань цього спеціаліста». Нині за потреби в аналогічній ситуації експерт у кращому випадку звертається до слідчого з клопотанням про залучення іншого спеціаліста, а врешті — надає довідку про неможливість провадження експертизи у зв'язку з відсутністю у нього необхідних спеціальних знань.

У підсумку можна зазначити, що питання застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві потребує особливої уваги науковців і практиків, а також чіткої регламентації у кримінально-процесуальному законодавстві, оскільки ефективне розслідування злочинів безпосередньо залежить від умілого їх використання.

В. В. Хиженяк, кандидат медичних наук,
доцент кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету

СТАНДАРТИЗАЦІЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ

Отмечена необходимость стандартизации судебно-медицинской экспертной документации и предложены пути ее реализации для экспертного обеспечения правосудия.

Розвиток і динаміка правовідносин у сучасному українському суспільстві потребують постійного моніторингу необхідних змін при використанні спеціальних знань у розслідуванні злочинів з боку відповідних інститутів експертного забезпечення правосуддя. Ці зміни повинні бути своєчасними та достатніми як з боку законодавців, так і з боку структур правоохоронної системи. Існує ще один суб'єкт таких правовідносин — судово-медична експертна служба. Безпосереднім продуктом діяльності згаданої служби є судово-медичні експертизи, що оформлюються у вигляді «Висновку експерта» відпо-

відно до Кримінально-процесуального кодексу України (далі — КПК України) (статті 75, 77, 196, 198, 200, 203, 310, 312) та Закону України «Про судову експертизу». Правильність і своєчасність складання «Висновку експерта» і обґрунтування висновків забезпечує виконання принципів судово-експертної діяльності¹ (ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»), а також неспростовність доказів по кримінальній справі² (ст. 65 КПК України).

За мету маємо показати необхідність проведення стандартизації судово-медичної експертної документації задля відповідності сучасним вимогам експертного забезпечення правосуддя.

Дещо раніше було зроблено акцент щодо необхідності віднести до першочергових заходів подолання негативних явищ в організації і результатах роботи судово-медичної служби шляхом запровадження високого рівня уніфікації та всеосяжної стандартизації, які б відповідали сучасному стану вимог суспільства³. Також запропоновано таке визначення стандартизації в судово-медичній галузі — створення у державному масштабі однакових норм і вимог, що ставляться до учасників, об'єктів, умов, засобів і методів проведення судово-медичних досліджень і експертиз задля реалізації принципів законності, незалежності, об'єктивності й повноти дослідження⁴. Основними елементами стандартизації, на нашу думку, повинні бути стандарт суб'єкта, об'єкта, процесу здійснення судово-медичного дослідження або експертизи.

Стандарт процесу здійснення судово-медичного дослідження або експертизи завжди супроводжується етапом складання судово-медичної експертної документації. Цей етап формально прописано у статтях 196, 200, 310 КПК України, де надано обов'язкові відомості для титульного аркуша документа. Цього недостатньо. Тому відомчі

¹ Закон України про судову експертизу. — Х. : ПП «ГВІНІ», 2006. — 24 с.

² Уголовно-процесуальный кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / под общ. ред. В. Т. Маляренко, Ю. П. Аленина. — Харьков : ООО «Одиссей», 2005. — 968 с.

³ Хижняк В. В. Уніфікація та стандартизація – засоби удосконалення судово-медичної служби / В. В. Хижняк // Сучасні проблеми розвитку судової експертизи : зб. матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 10-річчю створення Севастопольського відділення Харківського наук.-дослід. ін-ту судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса (Севастополь, 10–11 черв. 2010 р.) ; МНОУ, ХНДІСЕ. — Х. : ХНДІСЕ, 2010. — С. 213.

⁴ Там само.

правила та інструкції доповнюють цей недолік¹, але недосконалість їх, що багато років обговорюється науковцями, залишається на рівні середини 90-х років ХХ століття. Так, А. І. Найда і О. Р. Малик констатують: «Судово-медична експертиза виконується тільки у спеціалізованих судово-медичних закладах. Така організація у минулому, можливо, була корисною, але тепер відомчість і заорганізованість експертної служби не відповідає сучасним вимогам»². Далі автори зазначають, що часто вищі судово-медичні інстанції, бажаючи вгодити центральним органам прокуратури та внутрішніх справ, нашвидкоруч упроваджують нові методики досліджень без необхідної апробації. Так з'являються недосконалі методики, що не мають доказового підґрунтя³.

Для досягнення поставленої мети розпочато впровадження у практичну експертну роботу ряду удосконалень «Висновку експерта» під час судово-медичного розтину трупа. Вони не порушують Правила проведення судово-медичної експертизи (дослідження) трупів у бюро судово-медичної експертизи (далі — Правила), затверджені відповідним наказом МОЗ України⁴, але розширюють цей документ, роблять його більш зрозумілим і вагомим для судово-слідчих органів. Удосконалення мало місце у такому⁵:

– наступний після титульного аркуш починається з довідки, що судово-медичне дослідження трупа проводиться відповідно до Правил із зазначенням наказу МОЗ України і номера реєстрації його у Міністерстві юстиції України;

– на початку кожної частини виписується номер пункту зазначених Правил, наприклад, «п. 1.24.2. План проведення експертизи

¹ Наказ МОЗ України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби» від 17.01.1995 р. за № 6.

² Найда А. І. Реформування судово-медичної служби в умовах правового регулювання медичної діяльності: теоретично-практичні аспекти / А. І. Найда, О. Р. Малик // Бокаріусовські читання : зб. матеріалів Всеукраїнської наук.-практ. конф. з міжнародною участю «Впровадження сучасних наукових досягнень у судову експертизу» (м. Харків, 10–11 вересня 2009 р.). – Х. : ТОВ «Оберіг», 2009. – С. 75.

³ Там само. – С. 76.

⁴ Наказ МОЗ України «Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби» від 17.01.1995 р. за № 6.

⁵ Подгаєвський С. В. Досвід роботи дергачівського міського відділення при здійсненні огляду місця події / С. В. Подгаєвський, А. О. Моргун, В. В. Хижняк // Медицина третього тисячоліття : зб. тез міжвузівської конференції молодих учених та студентів (Харків, 19–20 січня 2010 р.). – Х., 2010. – С. 28–29.

(послідовність визначається експертом згідно п. 1.28»); або «п. 2.1.39 Язик без ушкоджень ...»);

– після розтину записується фраза, що відповідає п. 2.1.13 Правил — проводились чи ні відеоз'йомка, фотографування, складання схем; також зазначається, що згідно з п. 2.1.76 всі органи і тканини під контролем експерта вміщено до трупа, а останній зшити;

– перед підписом протокольної частини «Висновку експерта» є фраза: відповідно до п. 1.29 незрозумілі медичні терміни можуть бути додатково роз'яснено експертом;

– судово-медичний діагноз виписується до висновків судмедексперта у заключній частині;

– фотографії, як правило, доповнюються схемами, а малюнки останніх відповідають атласам анатомії людини.

Такі нововведення мають схвальний відгук від судово-слідчих органів, з іншого боку стандартизація документа забезпечує його процесуальну повноцінність.

Пропонується також створити Положення про відділ чергових судово-медичних експертів і Положення про чергового судово-медичного експерта, які внести до згаданого наказу МОЗ України¹.

Положення про відділ чергових судово-медичних експертів має складатися з таких розділів: правовий статус спеціаліста при огляді місця події (далі — ОМП) (судово-медичний експерт або фахівець у галузі судової медицини); технологія участі судмедексперта в ОМП; задачі судмедексперта при ОМП; послідовність опису об'єктів судової медицини; випадки обов'язкового залучення судмедексперта для ОМП; пріоритетність виконання кількох одночасних виїздів; визначення доцільності виїзду судмедексперта або найближчого лікаря; правила участі лікарів в ОМП; регламентація виїздів на ОМП у робочий і неробочий час, джерела їх фінансування; норми навантаження на одну ставку чергового судмедексперта.

Положення про чергового судово-медичного експерта, на нашу думку, визначатиме: права, обов'язки і відповідальність чергового судмедексперта; правила поведінки судмедексперта при ОМП.

¹ Подгаєвський С. В. Досвід роботи дергачівського міського відділення при здійсненні огляду місця події / С. В. Подгаєвський, А. О. Моргун, В. В. Хижняк // Медицина третього тисячоліття : зб. тез міжвузівської конференції молодих учених та студентів (Харків, 19–20 січня 2010 р.). – Х., 2010. – С. 28–29.

Фактично судмедексперт на ОМП з оглядом трупу є основним джерелом об'єктивної інформації про об'єкт, але ці дані специфічні, мало зрозумілі слідчому і зовсім незрозумілі понятим. Тому пропонується також визнати доцільним складання протоколу (довідки) черговим судмедекспертом (лікарем) про огляд трупу і слідів біологічного походження, який додається до протоколу ОМП слідчого. Форма і порядок оформлення цього документа визначити зазначеними вище Положеннями.

Є упевненість, що шлях стандартизації судово-медичної експертної документації стане дійовим засобом об'єктивізації і повноти проведених судово-медичних експертиз.

Ю. В. Цанко, кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник Київського НДІСЕ Міністерства юстиції України;

О. Б. Шмерего, старший науковий співробітник Київського НДІСЕ Міністерства юстиції України;

О. В. Яненко, вчений секретар Київського НДІСЕ Міністерства юстиції України

ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИКО-ХІМІЧНИХ МЕТОДІВ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ПРИЧИНИ ПОЖЕЖ У ПРИМІЩЕННЯХ З ПІДВИЩЕНОЮ ТЕМПЕРАТУРОЮ ЕКСПЛУАТАЦІЇ

Приведены причины и результаты исследования пожаров в помещениях суховоздушных саун. Экспериментально установлено влияние температуры нагревательной печи на процесс прогрева деревянных конструкций помещения.

Проведений аналіз пожеж та наслідків від них в Україні за період 2000–2008 рр. показує кількісну тенденцію щодо збільшення їх чисельності, причиною яких є несправність або неправильне улаштування опалювальних приладів, у тому числі у парильних приміщеннях сухоповітряних бань-саун. Тільки за останні роки їх відсоток від загальної кількості пожеж з 6 % наблизився до 10 %.

Відомо, що як оздоблювальний матеріал у приміщеннях широко використовується деревина, внаслідок процесу її нагрівання виділя-

ється велика кількість летких речовин. Деякі з них, такі як водень, мають небезпечні властивості і у суміші з киснем можуть утворювати вибухонебезпечні та пожежонебезпечні суміші. Такі суміші здатні вибухати, займаючись від контакту з поверхнею нагрівального приладу саун, або у місці, де розпочалось жевріння розігрітої до температури самозаймання деревини, з якої зроблене оздоблення цих приміщень. Після об'ємного вибуху газоповітряної суміші пожежа в цих приміщеннях набуває швидкого поширення, що як слідство призводить до суттєвих руйнувань таких будівель, а також до летальних випадків з людьми, які перебувають у цих або суміжних приміщеннях. За такого перебігу подій визначити осередок пожежі доволі складно, що в такому разі не дає змоги визначити причину виникнення пожежі.

Відомо, що при нагріванні деревини змінюється її структура, фізичні та хімічні властивості. Леткі речовини, що виділяються з деревини в процесі нагріву, займаються як від відкритого джерела полум'я, так і від нагрітих предметів та горючих газів. За певних умов спостерігається процес самозаймання деревини, яке реєструється при температурах вище 330 °С. Однак за умов тривалого нагрівання він може спостерігатись і при більш низьких температурах. Після займання горючих газів, що виділяються, температура верхнього шару деревини підвищується за рахунок тепла, випромінюваного полум'ям, і досягає 290–300 °С¹.

Склад продуктів термічної деструкції залежить від багатьох умов: виду рослинного матеріалу, вологості, температури, динаміки надходження повітря тощо. Найвищий вміст горючих компонентів — у газоподібних продуктах, які утворюються внаслідок піролізу (термічного розкладу без доступу повітря). З метою визначення області температур, за яких термічна деструкція деревини відбувається найбільш інтенсивно, проводилось попереднє термогравіметричне дослідження процесів термічної деструкції в динамічному режимі із застосуванням дериватографа Q-1500 D. Якісний і кількісний склад цих сумішей визначали газохроматографічним методом з використанням газового хроматографа ЛХМ-7А.

Безпосередні дані щодо процесів, що відбуваються у зразках матеріалів під час їх нагрівання в динамічному режимі, одержано в результаті термогравіметричних досліджень. Досліджували зразки тирси соснової деревини в атмосфері повітря нормального складу

¹ Таубкин С. И. Основы огнезащиты целлюлозных материалов / С. И. Таубкин. – М. : Изд. Мин-ва ком-ного хоз-ва РСФСР, 1960. – 346 с.; Жартовський В. М. Профілактика горіння целюлозовмісних матеріалів. Теорія та практика / В. М. Жартовський, Ю. В. Цапко. – К. : УкрНДІПБ МНС України, 2006. – 248 с.

(вміст кисню — 21 % об.). Результати аналізу досліджуваних матеріалів наведено на рис. 1.

У досліджуваних зразках деревини за досягнення температури, що дорівнює 100 °С, відбуваються ендотермічні процеси, які супроводжуються втратою їх маси. Такі процеси зумовлюються випаровуванням хімічно незв'язаної води без деструкції матеріалу зразків. Крім того, органічні речовини втрачають конституційну воду (ендо-ефект з максимумом при 190 °С на рис. 1 з додатковою втратою маси). Температури, за яких починається інтенсивна деструкція, тобто спостерігається швидка втрата маси зразків, становить 200–215 °С. Поряд з ендотермічними процесами піролізу (відщеплення летких продуктів) навіть за порівняно невисоких температур відбуваються екзотермічні окислювальні процеси, про що свідчить хід кривої DTA в області першого піка кривої DTG (рис. 1), а саме наявність помітного екзо-ефекту, починаючи з температури 225 °С, на який накладається менший за величиною ендоефект з максимумом в області 330 °С.

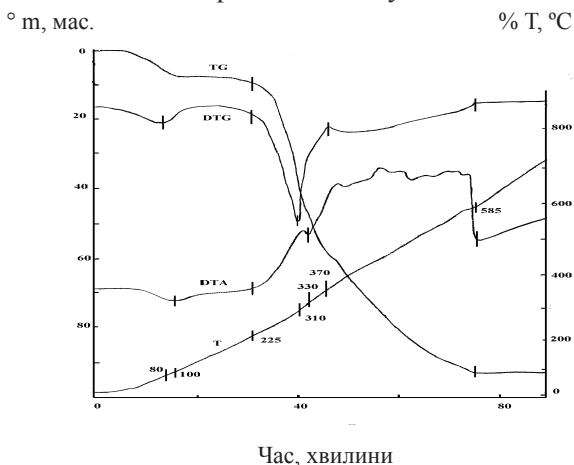

Рис. 1. Криві термогравіметричного аналізу зразків соснової деревини.

Одним з методів, що дає можливість дослідити утворення летких продуктів вогнезахищеної деревини, є газохроматографічний аналіз. Найвищий вміст летких компонентів визначається у газоподібних продуктах, що утворюються внаслідок піролізу (термічного розкладу без доступу повітря).

З урахуванням результатів термогравіметричних досліджень процес термодеструкції зразків рослинної сировини проводили в умо-

вах, за яких утворення газоподібних продуктів відбувається з найбільшою швидкістю. Інтенсивне газовиділення починалось за температури 200–215 °С, за участі екзотермічних процесів температура зразка швидко зростала до 310–350 °С. Для одержання газоподібних продуктів термічної деструкції застосовували спеціальне обладнання на базі трубчатої електричної печі з терморегулятором. За наведеною методикою були проведені дослідження та зібрані леткі продукти піролізу. Результати газохроматографічного аналізу горючих газових сумішей наведено в табл. 1.

Як видно з таблиці, суміші продуктів термодеструкції деревини суттєво відрізняються за вмістом оксиду і діоксиду вуглецю (при цьому їх сумарна концентрація сягає 91,01 %) і значно менше — за вмістом інших горючих компонентів (водню і вуглеводнів). Зокрема, сумарні концентрації горючих компонентів — 46,82 % відповідно.

Таблиця 1

Якісний і кількісний склад газоподібних продуктів термічної деструкції деревини

Компонент	Вміст компонентів у продуктах деструкції деревини, % об.
CO	39,08
CO ₂	51,93
CH ₄	6,05
C ₂ H ₆ + C ₂ H ₄	0,45
C ₃ H ₈	0,19
C ₃ H ₆	0,32
H ₂	0,73
O ₂	0,26
N ₂	0,99

Київським НДІСЕ проведено вимірювання температурних режимів за допомогою комп'ютерного вимірювального комплексу ADAM із застосуванням семи термопар, які були встановлені у приміщенні парилки сухоповітряної бані-сауни, влаштованої у окремому дерев'яному будинку. Отримані значення температур наведені у графічному відображенні на рис. 2.

З наведеного на вказаних рисунках видно, що найбільшого значення досягла температура в приміщенні парилки під час топки печі-кам'янки Harvia M3 на дерев'яному оздобленні стелі безпосередньо над піччю, де була встановлена термопара № 1. Це значення було за-

фіксовано на 183 хвилині з початку проведення вимірювань і становило 122 °С. На цій же хвилині значення температури, яку виміряла термопара № 6, встановлена на з'єднувальній трубі димоходу досягла 407 °С. Хоча максимального значення температура в зазначеному місці досягла на 158 хвилині з початку вимірювання і становила 434 °С.

Дослідження показали, що під час проведення вимірювання температури спостерігалось її підвищення у приміщенні, у той час коли температура продуктів горіння у печі-кам'яниці зменшувалась. Це явище можна пояснити не тільки тим, що приміщення сауни більше прогрілось, а й завдяки початковому процесу розкладання деревини (піролізу), який розпочинається у деревині після того, як температура перевищить значення 110 °С. Загальний вихід тепла за розкладання деревини дорівнює 5–6 % від її теплотворної здатності¹.

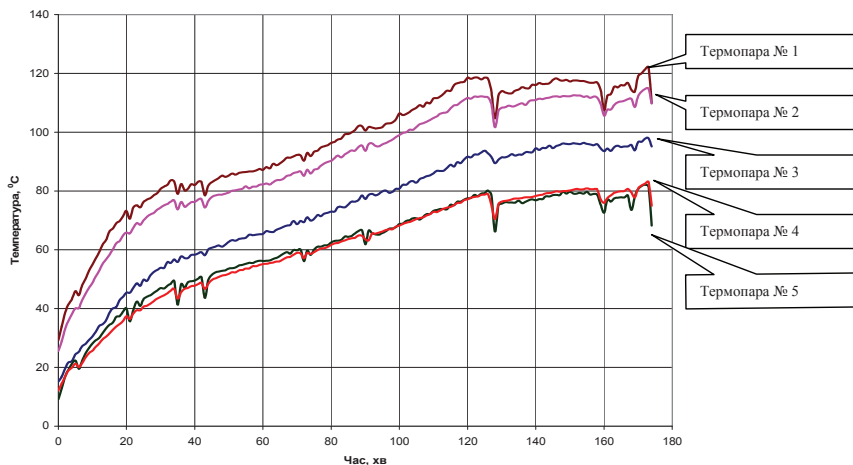

Рис 2. Графічні відображення значень температур у приміщенні за вимірювання температур п'яти термопарами.

Таким чином, при проведенні пожежно-технічних експертних досліджень з визначення осередку пожежі, що виникають у парильних приміщеннях сауни, необхідно враховувати термічні прояви підвищених температурних режимів, пожежонебезпечних властивостей деревини, процесу її піролізу та горіння, термін експлуатації деревини,

¹ Демидов П. Г. Горение и свойства горючих веществ / П. Г. Демидов, В. А. Шандыба, П. П. Щеглов. – 2-е изд., перераб. – М. : Химия, 1981. – 272 с., ил.

різновид застосованого теплогенеруючого обладнання та режим опалювання приміщення, які безпосередньо впливають на механізм виникнення та поширення пожежі.

Г. В. Шевчук, здобувач кафедри адміністративної діяльності Національної академії внутрішніх справ

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЕКСПРЕС-ТЕСТІВ ВИЗНАЧЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ТА ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Рассмотрены вопросы относительно необходимости введения в практическую деятельность правоохранительных органов экспресс-тестов определения наркотических средств и психотропных веществ.

Вивчення нормативних актів, які регламентують порядок затримання осіб за вчинення правопорушень, у т. ч. числі, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів та психотропних речовин, засвідчує про наявні недоліки, які регламентують підстави та порядок адміністративного затримання осіб за незаконні операції з такими речовинами. У статті 260 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) визначається, що однією з підстав адміністративного затримання особи є припинення адміністративного правопорушення та необхідність складання протоколу у випадках, коли це є обов'язковим, а також забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов по справах про адміністративні правопорушення. На момент затримання особи працівниками міліції повинен бути встановлений факт учинення адміністративного правопорушення, що при вчиненні діянь, які, наприклад, передбачені статтями 173, 178 КУпАП, відразу відомий, і працівники міліції зобов'язані вжити заходів щодо їх припинення, у тому числі шляхом затримання осіб, які їх учинили.

Інша справа з учиненням правопорушень, передбачених ст. 44 КУпАП. Так, для того щоб встановити, що вчинене діяння є правопорушенням у сфері незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних

речовин, необхідно доказати, що предметом правопорушення є саме наркотичні засоби чи психотропні речовини. Вказане встановлюється лише шляхом проведення відповідних досліджень виявлених речовин для встановлення їх належності. Таким чином, на момент затримання правопорушника працівники міліції користуються своїм власним переконанням, яке ґрунтується на показах очевидців, особи, у якої виявили підозрілі речовини, характеристикою особи (наркозалежна вона чи ні) та власними знаннями щодо наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів. Як наслідок, працівники міліції відповідно до ч. 3 ст. 263 КУпАП з метою встановлення належності виявлених предметів до наркотичних засобів та психотропних речовин мають право затримати особу на строк до трьох діб з повідомленням про це письмово прокурора протягом двадцяти чотирьох годин з моменту затримання.

Проте застосування вказаної норми КУпАП часто призводить до порушень законності працівниками міліції в частині необґрунтованості підстав для затримання особи за підозрою у вчиненні неправомірних дій з речовинами подібними на наркотичні засоби та психотропні речовини. Адже не завжди працівник міліції має достатньо досвіду та професійних знань візуально відрізнити залишки тютюну від марихуани чи макової соломи або пігулки анальгін у від пігулок амфетаміну тощо. Наявність у особи підозрілих речовин рослинного походження та пігулок може по-різному сприйматися співробітником міліції у різній обстановці як незаконні дії із забороненими речовинами, і, відповідно, як підстава для затримання такої особи.

Виходом із ситуації, яка склалася, є внесення змін та доповнень до Кодексу України про адміністративні правопорушення, які б регламентували можливість запровадження в практичну діяльність правоохоронних органів можливість використання експрес-тестів, призначених для визначення належності речовин (предметів) до наркотичних засобів чи психотропних речовин.

Так, позитивний результат указанного експрес-тесту у присутності понятих буде підставою для затримання особи працівниками міліції в адміністративному порядку з метою забезпечення своєчасного і правильного розгляду справи, що повинно включати подальше проведення дослідження вилученого вже в експертно-криміналістичних підрозділах. Указане надасть працівникам міліції додаткові правові гарантії та законні підстави для затримання особи, які будуть ґрунтуватись на показах експрес-тестів, а не на внутрішньому переконанні працівника міліції.

В. Ю. Шенітько, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України;

В. О. Ольховський, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету;

В. Д. Мішалов, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри судової медицини Національної медичної академії післядипломної освіти імені П. Л. Шупика (м. Київ)

ХАРКІВ — БАТЬКІВЩИНА КРИМІНАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМУ УКРАЇНСЬКОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Освещена роль профессоров отца и сына Бокариусов, которые на протяжении более 50 лет создавали основы современной украинской судебной медицины, предложили и внедрили в ее практику криминалистическое направление, помогая органам расследования и судам решать поставленные перед ними задачи.

Багатогранним, принциповим та відповідальним завданням будь-якої наукової школи є формування фахівця-спеціаліста на правдивому історичному матеріалі. Тому природним є потяг наших сучасників до поглиблення своїх знань і уявлень із історичного минулого своїх Учителів та попередників, які самовіддано створювали в Україні засади криміналістики як науки, впроваджували її в практику, зокрема судово-медичну експертизу. У Харкові вагомий внесок у розвиток харківської вищої школи, розквіт науки та творчого потенціалу міста в цілому внесли професори батько та син Бокаріуси — Микола Сергійович та Микола Миколайович. Видатні вчені разом більше 50 років віддали служінню вищій юридичній та медичній школам, судово-медичній експертизі та криміналістиці.

М. С. Бокаріус закінчив медичний факультет Харківського Імператорського університету у 1895 р. й у тому ж році обирається позаштатним ординатором факультетської хірургічної клініки. З 1897 р. й до кінця свого життя (1931 р.) він працює на кафедрі судової медицини. Судова медицина на той час вже була сформована як самостійна дисципліна зі своїми спеціальними методами дослідження для використання їх з метою правосуддя. Щоб розширити свої знання в цьому напрямі Микола Сергійович вже на початку ХХ ст. (1905 р.) починає працювати й на юридичному факультеті університету. Працюючи на стику двох галузей — судової медицини та юриспруденції — він проводить значну дослідну роботу, приділивши основну увагу дослідженню речових доказів. Останнє підтверджується виходом у світ першої солідної праці «Судово-медичне мікроскопічне та мікрохімічне дослідження речових доказів» (1910 р.). Наступного року виходить з друку «Короткий курс судової медицини» — ще одна настільна книга для студентів-медиків та судових експертів. У 1911 р. М. С. Бокаріус першим у Росії виконує в Харкові дактилоскопічну експертизу — те, без чого неможливо сьогодні уявити сучасну криміналістику. У 1915 р. Микола Сергійович розпочинає видання великого посібника для юристів, задуманого ним як п'ятитомне видання. На жаль, вийшов з друку лише перший том, який широко висвітлював питання анатоμο-фізіологічних особливостей органів тіла людини та інших суміжних медичних дисциплін. Книга була доступна і зрозуміла спеціалістам правоохоронних органів, що не мали медичної освіти. Особливо велику організаторську діяльність М. С. Бокаріус здійснює після жовтневих подій 1917 р.: директор Інституту судової медицини й завідувач однойменної кафедри університету (з 1920 р. — медичного інституту), завідувач відділом вищої медичної освіти Наркомпроса УРСР, завідувач судово-медичним відділом Наркомату здоров'я УРСР, Головний державний судово-медичний експерт УСССР (1923 р.), керівник науково-технічного кабінету карного розшуку Харкова, консультант Головного управління міліції і розшуку УРСР, професор судової медицини на правовому факультеті Інституту народного господарства (нині Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) — це далеко не повний перелік тієї значної роботи, яка випала на долю Миколи Сергійовича в ті буремні роки. Значною заслугою М. С. Бокаріуса стала робота по створенню в Харкові Кабінету науково-судової експертизи (нині Харківський науково-

дослідний інститут судової експертизи імені Засл. проф. М. С. Бокаріуса). Він разом зі слідчим з особливо важливих справ Наркомюста С. С. Савченком підготував мотивовану доповідну записку про необхідність створення такого Кабінету. 10 липня 1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові Кабінету науково-судової експертизи. Спочатку М. С. Бокаріус був призначений завідувачем Кабінету, а з перетворенням його в НДІ судових експертиз (1925 р.) — директором цієї установи. Головним завданням створеної наукової установи Микола Сергійович вважав встановлення більш тісного контакту між судовою медициною і криміналістикою та впровадження у судову медицину криміналістичного напрямку. Вже крилатим став вислів професора М. М. Гродзинського: «Зайво доводити, що криміналістика — це наука, і зайво доводити, який зв'язок існує між судовою медициною і криміналістикою, але не зайво нагадати, що цей зв'язок установив Микола Сергійович Бокаріус»¹.

Син М. С. Бокаріуса — Микола Миколайович уже у травні 1924 р. став завідувачем секції ідентифікації, а потім — секції судово-біологічних досліджень у Науково-дослідному інституті судової експертизи, а в березні 1925 р. — помічником директора цього інституту. Так одночасно розпочався його творчий шлях у судову медицину та криміналістику. Важливе значення для становлення професора М. М. Бокаріуса як вченого-криміналіста відіграла його більш ніж 30-річна робота в Харківському юридичному інституті, який у різні часи мав назву Харківський інститут народного господарства, Всеукраїнський комуністичний інститут радянського будівництва та права. У цьому інституті він пройшов шлях від асистента кафедри судової медицини (жовтень 1925 р. — жовтень 1928 р.), доцента (жовтень 1928 р. — жовтень 1931 р.) до професора даної кафедри (жовтень 1931 р. — вересень 1940 р.; та з вересня 1944 р. по березень 1948 р.). З вересня 1940 р. по вересень 1941 р. він був завідувачем кафедри криміналістики та судової медицини юридичного інституту. Потім з кінця 1940-х до кінця 1950-х років Микола Миколайович був членом Вченої ради

¹ Див.: Цимбал М. Л. Роль М. С. Бокаріуса у становленні вітчизняної криміналістики і судової експертизи / М. Л. Цимбал, Л. М. Дереча // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. — Х. : Право, 2004. — Вип. 4. — С. 74–80.

юридичного інституту із захисту кандидатських та докторських дисертацій зі спеціальності юридичні науки.

Після смерті в грудні 1931 р. його батька Миколи Сергійовича, Миколі Миколайовичу довелося стати наступником батька фактично на усіх його посадах — завідувач кафедри судової медицини 1-го та 2-го Харківських медичних інститутів, в Українському інституті удосконалення лікарів (1930–1932 рр.), директор Науково-дослідного інституту судової експертизи ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (грудень 1931 р. — вересень 1941 р., та з січня 1944 р. по грудень 1946 р.), обласний судово-медичний експерт (травень 1932 р. — вересень 1932 р., та з грудня 1943 р. по 1952 р.), головний судово-медичний експерт Наркомздрава України (липень 1933 р. — листопад 1934 р., та з січня 1936 р. по березень 1937 р.), завідувач судово-медичним моргом Харкова (липень 1933 р. — березень 1937 р.), вчений секретар Ради професорів медичного інституту (березень 1933 р. — червень 1937 р.). Поряд з цим М. М. Бокаріус викладає судову медицину та суміжні з нею дисципліни на юридичних курсах, керує практикою курсантів міліції, читає цілі курси та окремі лекції з судової медицини для працівників прокуратури, слідства та міліції, а також слідчих військової прокуратури. У травні 1948 р. за ініціативи Миколи Миколайовича у Харкові в структурі Харківського наукового медичного товариства було створене товариство судових медиків і криміналістів, що стало втіленням в науку і практику абсолютно вірної ідеї його батька Миколи Сергійовича щодо подальшого розвитку криміналістичного напрямку в судовій медицині. Товариство об'єднало судових медиків і психіатрів, експертів-криміналістів, юристів, що віддзеркалювало основну ідею створення товариства — спільна науково-практична діяльність судових медиків і криміналістів. Із самого початку свого існування товариство дає можливість здобувачам наукових ступенів оприлюднювати результати власних досліджень. 28 травня 2008 р. Президія Харківського медичного товариства з нагоди 60-річчя Харківського товариства судових медиків і криміналістів ухвалила присвоїти товариству почесне ім'я професора Миколи Миколайовича Бокаріуса.

За весь час існування людство не виробило іншого способу подолання труднощів, ніж напружена та результативна праця. Саме за це ми і вдячні професорам Бокаріусам, які прославили харківську наукову та вищу освітню школу.

В. Н. Шерстюк, кандидат юридических наук, директор Кримського науково-дослідницького інституту судових експертиз

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ

Висвітлено деякі проблеми здійснення судово-експертної діяльності. Визначено головні напрями розвитку судово-експертних установ.

Государственные судебные экспертные учреждения проводят судебные экспертизы по гражданским, уголовным делам, по административным правонарушениям для судов общей юрисдикции, административных и хозяйственных судов.

К таким государственным учреждениям Украины относятся научно-исследовательские институты судебных экспертиз Министерства юстиции; судебно-медицинские и судебно-психиатрические учреждения Министерства охраны здоровья; экспертные лаборатории Министерства обороны; учреждения экспертно-криминалистической службы научно-технического управления Службы безопасности; научно-исследовательские экспертно-криминалистические центры экспертной службы Министерства внутренних дел; учреждения экспертной службы государственной таможенной службы.

Развитие судебной экспертной деятельности в этих учреждениях осуществляется по следующим направлениям: организационно-управленческая работа; нормативно-правовая регламентация; кадровое обеспечение; финансовое и материально-техническое обеспечение; научно-методическое обеспечение.

К сожалению, в настоящее время существуют проблемы по всем направлениям.

Так, нет единых подходов в подготовке экспертных кадров, единого научно-методического подхода к производству судебных экспертиз. Например, в системе Минюста и МВД — различные названия одних и тех же специальностей¹.

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Зі змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 року № 144/5, від 10 червня 2005 року № 59/5, від 29 грудня 2006 року № 126/5, від 15 липня 2008 року № 1198/5, від 1 червня 2009 року № 965/5 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛПГА:ЗАКОН); Наказ МВС України № 682 від 30 серпня 1999 року «Про затвердження Настанови про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України».

Действующие судебные-экспертные учреждения в системе МВД, Министерства обороны, СБУ, таможенной службы зачастую подчиняются тем же органам исполнительной власти, что и органы дознания, следствия и т. д. Это положение негативно влияет на независимость экспертного учреждения.

До сих пор не принят Уголовно-процессуальный кодекс Украины, который должен расширить возможности использования специальных знаний в судопроизводстве.

Необходимо на законодательном уровне закрепить в качестве доказательств экспертные исследования и данные, полученные в ходе допроса эксперта, при этом заменить термин «допрос» на «дачу показаний».

Также, по нашему мнению, необходимо ввести термин «акт экспертизы» вместо «вывод эксперта», который воспринимается в зависимости от контекста и как «заключение эксперта», и как «вывод эксперта», что не соответствует юридической технике.

Особенно остро стоит вопрос об определении на законодательном уровне функций и полномочий руководителя судебного-экспертного учреждения. Рассмотрим этот вопрос более подробно.

В статье 3 Закона Украины «О судебной экспертизе» (далее — Закон) закреплены основные принципы судебной-экспертной деятельности: законность, независимость, объективность и полнота исследования». Статья 4 Закона закрепляет гарантии независимости судебного эксперта и правильности его заключения¹.

Судебный эксперт, в соответствии с требованиями законодательства, обладает независимостью при проведении судебной экспертизы. Но если он является сотрудником государственного специализированного учреждения, то должен подчиняться его руководителю. На руководителя государственного специализированного экспертного учреждения возложен контроль за качеством проводимых в учреждении экспертиз. О целесообразности предоставления руководителю права контроля за качеством экспертиз писал Р. С. Белкин: «Ибо это один из путей не только своевременного обнаружения ошибок, но и повышения эффективности экспертизы»². В Украинском законода-

¹ Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 року № 4038-ХІІ. Зі змінами і доповненнями // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН).

² Белкин Р. С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. — 3-е изд., доп. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. — С. 613.

тельстве предусмотрена возможность для руководителя экспертного учреждения при его несогласии с выводами эксперта назначить проведение экспертизы комиссией экспертов. В состав этой комиссии включается и эксперт, с выводами которого не согласился руководитель. Но вопросы взаимоотношения эксперта и руководителя экспертного учреждения, на наш взгляд, не достаточно урегулированы процессуальным правом. Так, в п. 4.10 Инструкции о назначении и проведении судебных экспертиз и экспертных исследований указано, что руководитель судебно-экспертного учреждения может поручить проведение судебной экспертизы комиссии экспертов, если будет установлено, что исследование проведено с несоблюдением или отступлением от методики исследования¹.

Законом не предусмотрено право руководителя при несогласии с выводами эксперта назначить производство другому, т. к. в этом случае экспертиза будет повторной и ее может назначить только суд, следователь, но не руководитель экспертного учреждения.

При таком положении руководитель не может осуществлять свои контролирующие функции, которые возложены на него должностной инструкцией. Как быть, когда эксперт преступил морально-этические нормы?

Решение этой проблемы, как нам представляется, в четкой регламентации на законодательном уровне процессуальных функций и полномочий руководителя экспертного учреждения.

Е. Р. Россинская предлагает рассмотреть возможность для руководителя государственного экспертного учреждения при его несогласии с выводами эксперта либо назначить другого эксперта, и если в результате их выводы не совпадут, направлять лицу или органу, назначившему экспертизу, оба заключения, либо высказать свое мнение по поводу данного заключения в качестве сведущего лица в сопроводительном письме к экспертному заключению².

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 року № 53/5. Зі змінами і доповненнями, внесеними наказами Міністерства юстиції України від 30 грудня 2004 року № 144/5, від 10 червня 2005 року № 59/5, від 29 грудня 2006 року № 126/5, від 15 липня 2008 року № 1198/5, від 1 червня 2009 року № 965/5 // [Електронний ресурс] (Система інформаційно-правового забезпечення ЛІГА:ЗАКОН).

² Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и др. процессах / Е. Р. Россинская. – М. : Норма, 2005. – С. 148.

Поддерживая данное предложение, добавим, что во всех случаях, вызывающих обоснованное сомнение в выводах эксперта, нужно дать возможность руководителю экспертного учреждения перепоручить проведение экспертизы другому эксперту.

Практическая деятельность судебно-экспертных учреждений обнаружила еще одну серьезную проблему в системе руководитель — эксперт.

В сложных экономических условиях, когда заработная плата судебного эксперта ничтожно мала, а требования к деятельности судебного эксперта обширны (наряду с производством судебных экспертиз, количество которых с каждым годом возрастает, сотрудники НИИ обязаны участвовать в научно-исследовательских работах, осуществлять информационно-методическую работу, публиковать статьи и т. д.), все чаще возникают конфликтные ситуации, когда руководитель требует качественного выполнения всех возложенных на эксперта обязанностей, а эксперт не может или не хочет их выполнять.

Нам представляется такой путь решения.

Во-первых, существенно повысить уровень оплаты труда, поставив его в зависимость от уровня оплаты труда судей. Это не только способ привлечь квалифицированные кадры, но и способ борьбы с коррупцией. Нищий эксперт не может быть независимым.

Во-вторых, перейти к контрактной системе комплектования специализированных государственных экспертных учреждений. Контракт должен четко регламентировать квалификационные требования при приеме на работу, а также содержать исчерпывающий перечень поводов, оснований и порядок увольнения сотрудников, в том числе склонных к взяточничеству, нарушению правил внутреннего трудового распорядка, совершивших дисциплинарные проступки, правонарушения и деяния, имеющие признаки преступления.

При составлении контракта можно использовать профессиограмму судебного эксперта¹ и Кодекс этики профессиональной деятельности судебного эксперта².

¹ Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади) : монографія / В. М. Шерстюк ; за ред. В. Ю. Шепітька. – М. : ДІАЙПІ, 2008. – С. 127–143.

² Він же. Професійна етика судового експерта / В. М. Шерстюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2009. – № 4–5 (90–91). – С. 137–143.

М. Г. Щербаковскій, кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой криминалистики Харьковского национального университета внутренних дел

О СООТНОШЕНИИ ПРАВОВЫХ И СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Розглянуто сутність спеціальних знань, які використовуються в кримінальному судочинстві в різних формах. Показано, що знання в праві не належать до спеціальних, а призначення правових експертиз неприпустимо.

Эффективность раскрытия и расследования преступлений во многом обусловливается своевременным и правильным использованием различных форм специальных знаний. Теоретические и практические проблемы применения специальных знаний всегда находились в центре внимания криминалистов и процессуалистов, однако многие вопросы до настоящего времени остаются дискуссионными. Специальные знания как отдельная гносеологическая категория в теории познания отсутствуют, не существует их определения и в уголовно-процессуальном законе.

Отметим, что структуру специальных знаний составляют собственно знания, навыки и умения, которые неотделимы и функционально связаны с деятельностью сведущего лица. Однако проблемой, породившей многолетнюю дискуссию, является определение содержания специальных знаний и их соотношения с правовыми (юридическими) знаниями. Одной из причин имеющихся разногласий является отсутствие в уголовно-процессуальном законе разъяснения сущности специальных знаний, что вызывает различное толкование учеными и практиками как самого этого понятия, так и его содержания.

А. А. Эйсман, который одним из первых рассматривал понятие специальных знаний, считал, что знания в области права не относятся к специальным. Этой же позиции придерживаются Ю. Г. Корухов, Т. А. Сахнова, В. В. Степанов, Л. Г. Шапиро, В. Ю. Шепитько, В. И. Шиканов, Н. П. Яблоков и другие ученые. Существуют иные мнения. В. И. Гончаренко, Г. И. Грамович, Г. Г. Зуйков, Г. М. Надгорный рассматривают знания в одном из разделов криминалистики — криминалистической технике — в качестве специальных, поскольку они обеспечивают обнаружение, фиксацию и исследование доказательств с помощью технико-криминалистических средств. А. А. Эксар-

хопуло включает в специальные знания все составляющие криминалистики. В. Н. Махов предлагает относить к специальным правовые знания, за исключением профессиональных знаний следователя и судей, в которые входят знания уголовного права, уголовного процесса и криминалистики. Наконец, Л. Гаухман, Е. Р. Россинская в содержание специальных знаний вносят все отрасли права без исключения.

Аргументами, которыми оперируют сторонники включения правовых знаний в категорию специальных, являются следующие:

1) отсутствие в законе прямых указаний на то, что юридические знания не могут быть специальными;

2) разнообразие отраслей права, постоянное изменение нормативных документов, которое не позволяет в полном объеме овладеть ими практикующему юристу;

3) снижение уровня квалификации правоприменителей.

Не останавливаясь на спорности приведенных утверждений, отметим, что отнесение правовых знаний к сфере специальных знаний влечет за собой негативные последствия, связанные с назначением так называемых «правовых экспертиз».

Для того чтобы уяснить необоснованность включения отраслей права в круг специальных знаний, следует обратиться к основным признакам судебной экспертизы как основной формы применения специальных знаний в уголовном судопроизводстве. Судебная экспертиза признается одним из средств доказывания, содержанием которого является научно обоснованное исследование, а целью — установление фактических данных по делу. С учетом указанных исходных положений рассмотрим предложенные в литературе примеры использования правовых экспертиз.

Так, А. А. Эксархопуло предлагает проводить научный анализ обстоятельств преступления, установленных в ходе расследования или судебного разбирательства, специалистами в области правовой науки на уровне экспертизы с целью правильной уголовно-правовой квалификации содеянного либо выбора варианта принятия процессуального решения. Применительно к этому предложению Т. В. Аверьянова совершенно справедливо утверждает, что в результате низкой квалификации правоприменителей, которые не могут самостоятельно разрешить возникающие в ходе расследования преступления проблемы правового характера, бремя доказывания перекладывается на эксперта. Е. Р. Россинской рассматриваются основы антикоррупционной экспертизы нормативных правовых актов и иных документов в целях выявления в них положений, способствующих созданию

условий для проявления коррупции. Отмеченная правовая экспертиза характеризует деятельность, связанную с систематизацией законодательства, отысканием противоречий в различных правовых актах и т. д. Как в первом, так и во втором примерах указанные экспертизы не имеют ничего общего с судопроизводством, поскольку никаких доказательственных фактов не устанавливают.

В подтверждение правильности занятой позиции сторонники правовых экспертиз ссылаются на практику Конституционного суда Российской Федерации, когда для разрешения сложных правовых вопросов, связанных, в частности, с международным правом, в качестве экспертов привлекались высококвалифицированные юристы, а их разъяснения рассматривались как заключения эксперта. Следует согласиться с Ю. М. Грошевым, А. В. Кудрявцевой, что полученная от специалистов в области права информация носит непроцессуальный характер, а процедура привлечения сведущего в праве лица является на самом деле консультацией, но никак не судебной экспертизой.

Отметим, что официальный подход относительно правовых экспертиз отражен в Постановлении Пленума Верховного Суда Украины от 30.05.1997 г. № 8 «О судебной экспертизе в уголовных и гражданских делах», согласно п. 2 которого недопустима постановка эксперту правовых вопросов.

Причины имеющихся предложений об отнесении правовых знаний к специальным и назначения правовых экспертиз видятся в следующем.

На наш взгляд, следует различать специальные знания в научном смысле и специальные знания как процессуальную категорию. В первом значении правовые знания безусловно являются специальными и приобретаются путем профессионального обучения. Наличие правовых знаний является общей квалификационной характеристикой лица, производящего дознание, следователя, прокурора и судьи, базирующейся на определяющих их специальности профессионально обязательных знаниях. Под правовыми знаниями следует понимать знания лиц, ответственных за ведение уголовного судопроизводства, в материальном и процессуальном праве и, в первую очередь, в части полномочий по квалификации деяний, выполнения процессуальных норм, реализации расследования преступлений, производства процессуальных действий и т. д. Заметим, что криминалистика как учебная дисциплина входит в число обязательных дисциплин, изучаемых специалистом-правоведом. Базовые специальные познания в области уголовно-правовых дисциплин, которыми должен обладать следова-

тель, охоплюють основи криміналістическої діяльності і володіння криміналістическої технікою. В зв'язі з цим невірним являється отнесення знань в області криміналістики, в тому числі криміналістическої техніки, к спеціальним.

За межами правових знань, використовуваних суб'єктами доказування по кримінальному делу, всі знання можуть бути віднесені к спеціальним в процесуальному аспекті. Це означає, що слідчий, дознавач, суддя не зобов'язані володіти цими неюрідическими знаннями. Але цілком допустимо, що слідчий, крім юридического, має інше вище освіту, яке він може використовувати в своїй професійній діяльності. Однак застосування цих знань здійснюється крім меж процесуального закону.

Окремим розглядом потребує судовий експертологія — наука про судовий експертизу. Це, хоча і юридическа наука, але маюча, як відзначає М. Я. Сегай, синтетическу, міжгалузеву природу. Знання в сфері судовий експертології і її окремих розділах (судовий експертизах, перелік яких значно ширше криміналістических) призначені і використовуються судовими експертами в процесі виробництва експертних досліджень. Тому, вважаємо, знання в області судовий експертології є безумовно, спеціальними в кримінально-процесуальному аспекті.

Чітке розуміння сутності спеціальних знань в судовому виробництві дуже важливо для їх ефективного використання в процесуальній діяльності. Воно сприятиме правильному визначенню області знань, які можуть бути використані в конкретній ситуації; вибору форми застосування; залученню відповідного свідка; визначенню підстав призначення експертного дослідження і його предмета; встановленню доказової значимості отриманих результатів.

В. О. Яремчук, асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

ТАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ

Розглянуті тактико-організаційні проблеми залучення спеціалістів к проведенню огляду місця події і інших слідствених дій.

ных действий, дано определение понятия «тактика привлечения специалистов», освещены некоторые функции специалиста в процессе осмотра места происшествия.

На сьогодні до проведення розслідування злочинів широко залучаються спеціалісти. Питання щодо правового статусу спеціаліста неповно розроблені, розглянуто тільки деякі проблеми правової регламентації та організації залучення спеціалістів до проведення слідчих дій, але не висвітлено питання щодо тактики їх залучення.

Тактика залучення спеціалістів до проведення слідчих дій може бути розглянута як система наукових положень і рекомендацій щодо організації і планування застосування спеціальних знань під час здійснення слідчих дій, прийомів проведення цих дій за участю спеціалістів, спрямованих на виявлення, фіксацію і вилучення доказів, а також на запобігання вчиненню злочинів.

Тактика залучення спеціаліста до проведення слідчих дій залежить від того, чи є вони вербальні чи невербальні. Відповідно до ст. 191 КПК України слідчий може запросити для участі в огляді спеціалістів, не заінтересованих у результатах справи. Під час проведення огляду місця події між його учасниками існує психологічний взаємовплив. Слідчий здійснює керівництво перебігу слідчої дії, надає доручення, вказівки щодо тактики її проведення. Необхідно, щоб між слідчим, спеціалістом та іншими учасниками слідчої дії існувала робоча психологічна атмосфера. Існує специфіка залучення спеціаліста до огляду місця події залежно від виду злочину, характеру відображення на місці події злочину, кількості спеціалістів, залучених до слідчої дії. У випадках, коли подія злочину має дійсне відображення, допомога спеціаліста полягає у моделюванні події, що відбулася, аналізі окремих слідів. При неповному відображенні спеціаліст допомагає слідчому в аналізі окремих слідів, реконструкції події. Якщо подія злочину не знаходить свого явного відображення, то в цьому випадку спеціаліст бере участь в аналізі знищених слідів. Особливо важлива роль використання спеціаліста у ситуації, коли подія злочину має фальшиве відображення. Спеціаліст може допомогти виявити сліди, аналізувати їх, зіставити різні сліди між собою, також він може роз'яснити слідчому довідкові дані.

Спеціаліст, відповідно до ст. 168 КПК України, при проведенні допиту неповнолітнього свідка може з дозволу слідчого ставити запитання. У протоколі слідчої дії слід зазначати ці питання і зроблені

спеціалістом зауваження. Під час проведення слідчої дії необхідно в повному обсязі фіксувати діяльність спеціаліста у протоколі, не обмежуючись лише коротким викладом результатів його діяльності.

Тільки слідчий має визначати і організувати процес проведення слідчої дії. Спеціаліст, використовуючи свої спеціальні знання і навички, може надавати слідчому необхідну допомогу в проведенні слідчої дії.

РОЗДІЛ V

Проблеми викладання криміналістики в навчальних закладах

В. М. Варцаба, кандидат юридичних наук, начальник УМВС України у Івано-Франківській області, генерал-майор міліції

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Рассмотрены некоторые проблемы преподавания криминалистики в высших учебных заведениях системы МВД Украины. Обращено внимание на приобретение практических умений и навыков.

Сучасна суспільно-політична й економічна ситуація в Україні характеризується великою складністю, поглибленим проявом криміногенних факторів.

У чому вбачаються причини такого становища? Перш за все коріння зла криється в багаторічних нагромадженнях проблем у соціально-економічній, духовній і правоохоронній сферах.

Про такі проблеми та шляхи їх вирішення йдеться в указах, нормативних документах стосовно зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян.

На виконання цих умов МВС України постійно веде пошук шляхів вдосконалення роботи. Одним із провідних для МВС є питання професійної підготовки, забезпечення боєздатності та активної діяльності кадрів ОВС. Для його вирішення на всіх рівнях проведено ряд організаційних та практичних кроків. Про це свідчать заходи щодо реалізації положень Комплексної програми кадрової політики в органах внутрішніх справ та забезпечення законності й дисципліни розроблених ще у 2001–2005 рр.

Проте в підготовці кадрів для ОВС є серйозні проблеми, які потребують негайного вирішення. Певна частина випускників навчальних закладів системи МВС не одержує необхідних спеціальних знань і навичок для кваліфікованого виконання службових обов'язків на

практичній роботі. Обсяги та зміст набутих знань не завжди збігаються з тими, які потрібні співробітнику практичного підрозділу. Водночас знання з окремих дисциплін курсант (слухач) отримує декілька разів на різних рівнях навчання, тобто йде дублювання, а в результаті — втрата часу і відсутність зацікавленості до занять.

На наш погляд, необхідно вжити відповідних заходів, щоб навчальний процес максимально відповідав потребам спеціалізації у підготовці фахівців того чи іншого профілю. Це питання непросте, бо має комплексний характер і повинно вирішуватись з урахуванням думки випускників навчальних закладів, передусім, співробітників практичних органів, які закінчили спеціалізований навчальний заклад і мають певний стаж практичної діяльності (шляхом анкетування, анонімного опитування тощо).

Для повноцінного функціонування правоохоронної системи потрібно забезпечити її всебічну відповідність об'єктивним потребам і можливостям суспільства. Цей аспект повинен знаходити постійне й відповідне відображення в навчальних курсах, щоб сприяти скороченню розриву між теоретичним спрямуванням і реальним станом справ.

Хотілось би поділитися окремими міркуваннями на прикладі вивчення криміналістики у нашому навчальному закладі — Прикарпатському юридичному інституті Львівського державного університету внутрішніх справ, який спеціалізується на підготовці кадрів для адміністративної служби міліції, зокрема, дільничних інспекторів. Згідно з навчальними планами (для середніх спеціальних шкіл міліції МВС СРСР за 1983 і 1990 рр.) на виконання цієї дисципліни відводилось 210 і 244 навчальних години відповідно. Нині (йдеться про підготовку фахівців кваліфікації рівня «спеціаліст») — 204 години (150 годин — «Криміналістика» і 54 — «Організація розкриття і розслідування злочинів» (з участю викладача)). Тобто спостерігається тенденція до зменшення часу, відведеного на навчання дисципліни з участю викладача, і збільшення годин для самостійної роботи курсантів. На наш погляд, «Криміналістика» є одним із базових предметів для юриста-правоохоронця, і тому немає сенсу порівнювати його з будь-якою гуманітарною дисципліною, яку курсанти можуть опанувати самостійно.

Із загального обсягу навчального часу на вивчення дисципліни більша його половина відводиться для практичних занять, де створюються умови для вироблення певних умінь і навичок. Усім відомі вимоги МВС України до співробітників різних галузевих служб із техніко-криміналістичної підготовки. А тому вважаємо, що 150 годин цілком достатньо для того, щоб курсанти згаданої спеціальності

у повному обсязі оволоділи теоретичними знаннями і навичками з розділів криміналістики «Методологія криміналістики» і «Криміналістична техніка» (саме ці розділи і складають курс «Криміналістики»). Інша ситуація з вивченням курсу «Організація розкриття і розслідування злочинів», який охоплює розділи криміналістики «Слідча тактика» і «Методика розслідування окремих видів злочинів». Якщо навчальний план з цього предмета для курсантів 1999–2000 рр. (кваліфікація «молодший спеціаліст») деякою мірою дозволяє курсантам оволодіти певним багажем знань, на що відводиться 72 години (38 годин — лекції, 4 години — семінари, 30 годин — практичні заняття), то 54 (відповідно 10, 10, 34 годин) — очевидно недостатньо.

Практика свідчить, що теоретичне оволодіння спеціальними знаннями без уміння їх практичного використання істотно відбивається на якості практичної діяльності випускників, які інколи не можуть самостійно провести ту чи іншу слідчу дію, скласти правильно процесуальний документ. Аналіз діяльності випускників школи, училища, філії переконує, що більша половина з них працювали чи працюють на оперативній роботі, у підрозділах дізнання чи слідства, і відгуки про їхню професійну придатність позитивні. Але завдяки чому? Знанням і навичкам, набутими у стінах навчального закладу, чи самостійному опануванню специфіки того чи іншого фаху? Переважно відповідь не на користь першого варіанту.

Під час вивчення криміналістики курсанти повинні вміти аналізувати інформацію, яка надходить із процесуальних й оперативних джерел, правильно оцінювати її та приймати рішення про виконання слідчих і розшукових дій, а також оперативно-розшукових заходів, складати процесуальні документи, оскільки при вивченні кримінального процесу на це також відведено обмаль годин. Саме тому без таких знань молодий фахівець не в змозі за короткий проміжок часу самостійно, правильно й добросовісно виконувати свої функціональні обов'язки. Адже не секрет, що багато курсантів після закінчення навчального закладу призначаються на посади у підрозділи, які не відповідають їхній фаховій спеціалізації. Можливо для випускника-правознавця цивільного вищого навчального закладу знання основ слідчої тактики та методики розслідування окремих видів злочинів є не настільки важливими, як на мій погляд, для випускника спеціалізованого навчального закладу, де набуття їх під час навчання повинно бути пріоритетним. Адже через вивчення спеціальних дисциплін формується професійний статус. Звичайно, що вимоги до спеціальностей «дільничний інспектор» і «слідчий» різні, але знову таки необ-

хідно врахувати, що загалом ми виконуємо одне і теж завдання. І не виключено, що через рік-два той же дільничний інспектор стане в майбутньому успішним фахівцем-слідчим, а колишній слідчий через певні обставини — дільничним інспектором.

Практика свідчить, що суто академічна підготовка не забезпечує повною мірою головного — готовності до практичних дій. Цей досвід набувається протягом певного періоду адаптації, часто методом проб та помилок, психологічних стресів, які не кожний витримує. Для прикладу можна привести отримання допусків на право самостійного проведення криміналістичних експертиз випускниками спеціалізованих вищих навчальних закладів МВС. Однак на практичній роботі при прибутті в експертний підрозділ протягом року доводиться повторно навчати останніх навичкам виконання експертних досліджень. Проблема потребує оперативного вирішення шляхом перегляду схеми організації підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах.

Метою курсу «Криміналістика» є не тільки вивчення науково-теоретичних положень, криміналістична теорія дедалі більше окреслює потреби слідчої експертної та судової практики. Виходячи з цього, першочергового значення набуває теоретично практичний аспект діяльності в умовах сьогодення.

На виконання вимог положень Указу Президента України «Про заходи щодо подальшого зміцнення правопорядку, охорони прав і свобод громадян» у ході реформування відомчої освіти бачимо такі шляхи вирішення проблеми:

- переглянути навчальні плани і зміст курсів із спецдисциплін для училищ професійної підготовки, навчальних закладів, які готують фахівців різних профілів, курсів перепідготовки, підвищення кваліфікації, створивши для цього авторські колективи з висококваліфікованих науково-педагогічних працівників зі стажем практичної роботи не менше 10-ти років і розробивши нові типові навчальні та тематичні плани зі спеціальних дисциплін;

- здійснювати вивчення курсу «ОрПЗ» за особливою програмою, якою передбачені спецкурси (залежно від профілю підготовки);

- збільшити кількість годин для вивчення згаданого курсу в закладах, котрі готують кадри для адміністративної служби міліції;

- у вищих навчальних закладах з підготовки експертів-криміналістів право на самостійне проведення криміналістичних експертиз надавати не в повному обсязі, а по окремих напрямках (дактилоскопія, трасологія, балістика тощо) відповідно до підготовки того чи іншого курсанта.

Т. С. Волчецкая, доктор юридических наук, профессор, заведующая кафедрой уголовного процесса, криминалистики и правовой информатики Российского государственного университета имени И. Канта, академик РАЕН

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КРИМИНАЛИСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ АНАЛИЗА ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА)

Розглянуто сучасні проблеми викладання криміналістики в умовах входження Росії в Болонський процес і прийняття нового покоління освітніх стандартів. Досліджено проблеми співвідношення навчальних курсів криміналістики і суміжних дисциплін. Запропоновано західні педагогічні технології викладання дисциплін кримінального циклу.

В современных условиях интеграции России в мировое сообщество, в соответствии с требованиями Болонского процесса подготовка будущих юристов должна быть поднята на качественно новый уровень. Именно поэтому в настоящее время особое внимание уделяется вопросам улучшения качества преподавания различных юридических дисциплин. Есть много направлений такого совершенствования, однако мы изложим некоторые из них сквозь призму зарубежного опыта.

На протяжении ряда лет преподаватели кафедры уголовного процесса, криминалистики и правовой информатики Российского государственного университета имени Иммануила Канта в рамках программы «Еврофакультет» прошли стажировки в партнерских вузах Германии, Норвегии, Швеции и Финляндии. Отчеты о стажировках регулярно обсуждались на заседаниях кафедры: подробно анализировался положительный опыт методики преподавания наших зарубежных коллег юристов, рассматривались основные пути и способы его адаптации в учебный процесс российских вузов. В связи с этим хотелось бы обозначить ряд направлений в использовании зарубежного опыта в изменении содержательной и методической стороны обучения.

Во-первых, в преподавании целого ряда учебных курсов и спецкурсов, а также криминалистической науки целесообразно использовать методы сравнительного правоведения, весьма распространенные в западной юриспруденции. Определенное влияние в этом плане оказали прослушанные нашими преподавателями циклы лекций по

уголовному процессу Норвегии, по борьбе с международной организованной преступностью в Европе и другие. В процессе целого ряда библиотечных визитов в партнерские вузы был собран богатейший материал по норвежской, финской, шведской, немецкой правоприменительной практике. Данная информация нашла применение не только в научной деятельности преподавателей, что выразилось в написании статей, подготовке монографий и разделов диссертаций, но и была использована при переработке курса лекций, составлении планов проведения практических занятий, разработке новых спецкурсов.

Во-вторых, еще одной особенностью «западного» обучения является построение учебного плана в особом блочно-модульном ключе. Юридические дисциплины там принято преподавать во взаимосвязанных однотипных блоках: к примеру, на 1–3 курсах студенты изучают преимущественно предметы гражданско-правового цикла, а на 4 курсе — их внимание сосредотачивается на уголовно-правовых дисциплинах, когда в течение ряда семестров методом активного погружения в цикл комплексно и строго последовательно они изучают исключительно такие дисциплины, как уголовное право, криминология, уголовно-процессуальное право, юридическая психология, прокурорский надзор, уголовно-исполнительное право, а в ряде специализированных вузов — и криминалистика.

Общеизвестно, что юридическая наука структурно дифференцирована на ряд отраслей и институтов, которые находятся в активном развитии. Научно-технический прогресс дает предпосылки для возникновения новых областей правового регулирования, что, в свою очередь, вызывает изменения в структуре права. В каждой из отраслей права и отдельной юридической науке исследуются свои насущные, актуальные проблемы. В настоящее время в российской юридической науке традиционно выделяются специалисты в области гражданского права, криминалистики, уголовного процесса и т. д. Наблюдается тенденция более глубокой специализации ученых — специалистов в области того или иного правового института. Безусловно, в определенной мере это обеспечивает глубину научных исследований, но при этом возникает и серьезная проблема ухода от действительности, ухода от практики, поскольку на практике отдельная юридическая дисциплина никогда не используется изолированно. Так, в своей практической деятельности следователь никогда не может в рафинированном виде использовать, к примеру, исключительно положения

уголовного процесса. Проводя допрос свидетеля, помимо реализации уголовно-процессуальных норм, следователь одновременно использует и научные основы тактики допроса, разработанные криминалистикой, и рекомендации из курса судебной психологии, а также нормы уголовного права, регулирующие ответственность свидетеля за дачу заведомо ложных показаний, положения Конституции РФ. Поэтому, чтобы на лекции по криминалистической тактике адекватно осветить тему «тактика допроса», ее необходимо рассматривать многоаспектно, с учетом наработок в других смежных юридических науках. Такие межотраслевые исследования в современной науке набирают силу, и это не может не найти своего отражения в преподавании юридических дисциплин в российских вузах.

В-третьих, анализ зарубежного опыта породил и некоторые идеи совершенствования методических основ обучения юристов. В частности, совершенствование технологии подачи лекционного материала, активное использование проблемного метода обучения, широкое применение новых возможностей компьютерного обучения, активизацию и разработку новых форм контроля самостоятельной работы студентов. Проанализируем каждую из них.

В лекциях, как по отдельным отраслям российского права, так и юридическим наукам следует активнее использовать сравнительные методы. Причем это не должно сводиться исключительно к комментариям законодательства. Необходимо показать исторический аспект проблемы, ее современное состояние, решение данного вопроса в зарубежном законодательстве, отметить перспективы развития (при необходимости проанализировать проекты нормативных актов, коллизии норм и пути их возможного разрешения).

Практика показывает большой потенциал в увеличении информационной насыщенности лекций. Это возможно при активном использовании в ходе занятия заранее подготовленных раздаточных материалов, слайдов, и особенно активно — компьютерных презентаций. Эффективным в системе заочного обучения является использование фондов электронных лекций.

Кроме того, компьютерные презентации должны быть широко задействованы в качестве демонстрационного технического средства в ходе проведения аудиторных занятий в малых группах (в виде предлагаемых схем, статистических данных, словарей и т. д.). Опыт показывает, что из всех средств визуализации, используемых на лекциях по спецкурсам, на семинарских занятиях, наиболее гибкими явля-

ются именно компьютерные презентации. Хотя методика проведения занятий при этом и остается близкой к традиционной, наличие компьютерного видеоряда позволяет существенно активизировать образно-ассоциативный канал восприятия информации. Так, например, изучение темы «использование ситуационного моделирования при расследовании краж» — стало гораздо эффективнее благодаря созданной в MS Power Point презентации, которая позволяет показать студентам поэтапное построение модели расследуемого преступления. Причем студенты могут сами смоделировать каждый следующий шаг, задействовав всю полученную ранее информацию, и тем самым принимать активное участие в диалоге. Такой методический прием, используемый в изучении данной темы, позволяет студенту без труда получить ответ на главный вопрос — как происходит построение информационной модели расследуемого события в сознании следователя от начала до конечного результата.

Кроме того, следует дифференцированно подходить к подготовке различных форм занятий: лекций-установок, лекций-дискуссий, лекций-проблем и т. д. Интересна французская форма бинорма — чтение лекций двумя преподавателями. В этой ситуации возможны два варианта: разные вопросы одной темы излагает, к примеру, преподаватель и практик. Так, допустим, весьма интересным получится чтение лекции по теме «Методика расследования убийств» совместно с прокурором-криминалистом. В другом варианте вся лекция читается в форме дискуссии двумя преподавателями кафедры, либо преподавателем и аспирантом.

В-четвертых, во многих европейских вузах основной акцент делается на самостоятельное обучение студента. Как известно, хороший педагог преподносит ученику знания истину, а очень хороший пытается научить его методам самостоятельного их отыскания. В этом плане важную роль в процессе обучения студентов, кроме лекционных и практических занятий, играет самостоятельная работа.

В-пятых, сами формы контроля знаний также должны подвергаться совершенствованию. В течение семестра необходимо последовательно использовать возможности текущего, промежуточного, итогового контроля. Есть смысл шире использовать возможность письменных экзаменов, методики проведения которых предварительно должны быть тщательно отработаны. Особо внимательно следует подходить к форме и содержанию письменных заданий. Российский и зарубежный опыт показывает целесообразность анонимного проведения таких письменных зачетов и экзаменов.

Полагаю, что будущее криминалистической науки — внедрение новейших технических, гуманитарных, иных разработок в технологию доказывания, разработка понятия, принципов, а также самой процедуры технологии доказывания. Анализ практики свидетельствует об эффективности таких разработок. Соответственно процесс обучения криминалистике и должен быть направлен на выработку криминалистического мышления в обозначенном направлении.

В. Ф. Енгальчев, доктор психологических наук, профессор кафедры общей и юридической психологии Калужского государственного университета имени К. Э. Циолковского;

В. Д. Хабалев, доцент кафедры уголовно-правовых дисциплин Вологодского филиала Московской государственной юридической академии

ТЕХНИКИ ГИПНОРЕПРОДУКЦИИ КАК УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА ПРИ ОБУЧЕНИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ

Застосування гіпнозу допомагає відновити картину злочину, швидко встановити і затримати причетних до цього осіб. Технікам гіпнорепродукції необхідно навчати спеціалістів-психологів, що готуються до роботи в правоохоронних органах.

Раскрытие преступления представляет собой процесс сбора доказательств, по установлению наличия или отсутствия в деянии конкретного человека состава преступления. Значительная часть таких доказательств основывается на показаниях очевидцев, т. е. воспоминаниях о событии преступления. Но зачастую такие воспоминания, вследствие естественного забывания или же по причине развития амнезий психического или травматического характера, содержат очень незначительную часть информации о том событии, очевидцем которого был человек. Поэтому активизация процесса воспоминания у очевидца преступления позволит получить больше информации, представляющей интерес для раскрытия преступления. Существует значительное количество способов активизации памяти человека, некоторые из которых возможны только при введении человека в гипнотическое состояние.

Идея использования гипноза при раскрытии преступлений появилась около ста лет тому назад, когда в конце XIX начале XX века по Европе и Северной Америке прошла волна массового увлечения гипнозом. Его использовали не только врачи и ученые, но и непрофессионалы. Вполне закономерно, что данная проблема вызвала исследование гипнотических явлений с точки зрения юридической науки и практики. Использование гипноза здесь рассматривалось в двух аспектах: в первом — исследовалось использование гипнотических феноменов в преступных целях; во втором — изучалась проблема применения гипноза для раскрытия преступлений. Вопрос о возможности получения от загипнотизированного лица дополнительной информации, необходимой для раскрытия преступления, возник в связи с открытием и исследованием таких феноменов гипноза, как регрессия возраста и гипермнезия. В данном направлении исследовалась возможность применения гипноза при проведении судебно-медицинской экспертизы для определения фактов использования гипноза при совершении преступления и юридических последствий такого использования. Проблема применения судебными и следственными органами гипноза в целях раскрытия преступлений рассматривалась с точки зрения достоверности данных, полученных от субъекта, находящегося в состоянии гипноза, и допустимости использования гипноза в уголовном процессе с позиции закона и морали.

Вопрос о допустимости использования гипноза для раскрытия преступлений, которые были совершены с применением гипнотического внушения, у юристов не вызывал споров. Так, большинство изнасилований, когда потерпевшие находились в состоянии гипноза, были раскрыты с помощью повторного гипнотического сеанса, в котором потерпевшие вспоминали обстоятельства совершения преступления, в то время как в обычном состоянии наблюдалась амнезия о происходивших событиях.

Допускалось использование гипноза при проведении экспертизы по определению симуляции, когда обвиняемый, с целью уклонения от наказания, ссылался на то, что инкриминируемое деяние совершено им под влиянием посторонних преступных гипнотических внушений.

Период повышенного увлечения гипнозом сменился этапом относительного снижения интереса к нему. До конца шестидесятых

годов нашего столетия было всего несколько публикаций по проблеме использования гипноза в раскрытии преступлений. В семидесятых годах правоохрнительные органы США приступили к изучению и практическому использованию гипноза в своей деятельности, в том числе и для раскрытия преступлений.

По данным зарубежной печати гипноз как метод расследования преступлений исследуется и применяется в настоящее время в США, Германии, Великобритании и Израиле. Наибольшее распространение следственный гипноз получил в США, где он применяется ФБР, полицейскими управлениями Лос-Анджелеса, Сиэтла, Денвера, Хьюстона, Сан-Антонио, Вашингтона, Нью-Йорка и др.

Гипноз используется не только при расследовании преступлений, но и в ходе рассмотрения дела в суде. В зависимости от того, где используется гипноз, он называется следственным (*investigative hypnosis*) либо судебным (*forensic hypnosis*). Цель применения гипноза во всех случаях заключается в получении дополнительной информации о преступлении, когда исчерпаны иные способы получения доказательств. Когда полицейский гипнолог опрашивает или допрашивает очевидцев или потерпевших в целях получения дополнительной информации о преступлении, гипноз является орудием следствия, цель которого — достижение состояния гипермнезии и моделирование событий прошлого для получения дополнительной информации о преступлении. Практикой установлено, что в результате следственного гипноза не наблюдалось случаев ухудшения состояния субъекта. Наоборот, отмечались уменьшение кошмаров, стресса, беспокойного состояния, улучшение сна и общего самочувствия. По мнению специалистов из ФБР, новый коллективный подход к применению гипноза создал атмосферу отношений типа «врач — пациент» в сфере расследования, и эта атмосфера обеспечивает дополнительную защиту свидетеля и жертвы, а также сводит до минимума различного рода опасности, связанные с применением гипноза. Поскольку у следственного гипноза есть свои особенности, он требует специальной подготовки, особой техники проведения и опыта специалиста-гипнолога. Обычный гипнотерапевт не может автоматически получить права эксперта-гипнолога в следственном деле.

В последнее время среди сотрудников полиции, занимающихся расследованием преступлений, серьезное беспокойство вызывают

факты применения гипноза при расследовании преступлений лицами, не имеющими подготовки в области правоприменения. Ими являются врачи-гипнологи, считающие себя авторитетами в этом вопросе. Судебная практика показала, что свидетельские показания, полученные с помощью гипнотизеров, не имеющих отношения к правоприменительным органам, в основном не были приняты судом как доказательства на основании процессуальных нарушений. Опыт показывает, что медицинские гипнотерапевты могут проводить сеанс следственного гипноза только после соответствующего обучения методам ведения уголовного расследования. Полиция в большинстве случаев идет по пути подготовки своих собственных специалистов полицейских-гипнотизеров. В настоящее время в США уже подготовлено и работают более десяти тысяч таких специалистов.

По мнению зарубежных специалистов, свидетельские показания лиц в состоянии гипноза не могут быть достаточно достоверными, поэтому гипноз считается лишь возможным, но отнюдь не абсолютно надежным средством получения показаний. Такие показания должны подкрепляться другой информацией. Поэтому некоторые авторы высказываются против применения гипноза в процессе расследования преступлений и использования в суде в качестве доказательств сведений и фактов, полученных в результате гипнотических сеансов. В то же время исследователи-гипнологи полагают, что гипноз следует использовать на стадии предварительного расследования, поскольку в большинстве случаев данные, полученные в результате сеансов гипноза, помогали найти и осудить преступников.

В связи с его эффективностью в оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов РФ уже несколько лет используется гипнорепродуктивный метод активизации памяти. Вместе с тем, поскольку ведомственные вузы специальной подготовкой полицейских гипнооператоров не занимаются, в структуре профессионально-образовательной программы обучения юридических психологов в КГУ им. К. Э. Циолковского есть спецпрактикум по техникам гипнорепродукции, где будущие специалисты-психологи, сотрудники правоохранительных органов, обучаются технологии гипнорепродуктивного опроса. Практика показывает, что гипноз является полезным научно обоснованным методом повышения эффективности оперативно-розыскной деятельности, обучать применению которого не только возможно, но и целесообразно.

М. А. Михайлов, кандидат юридических наук, доцент, заведуючий кафедрой уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета имени В. И. Вернадского

ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАУЧНОМ ОБЩЕНИИ КРИМИНАЛИСТОВ

Проаналізовано досвід використання інтернет-технологій у викладанні криміналістики й організації телемостів-відеоконференцій між ученими та практиками різних регіонів і держав. Запропоновано конкретні рекомендації з організації таких контактів, методики і техніки використання сучасних електронних комунікацій для підвищення ефективності педагогічної і науково-дослідної діяльності.

Педагогическая деятельность и, в частности, вузовская педагогика предполагает общение преподавателя и студента и во внеучебное время. Чем доступнее такое общение, тем эффективнее проходит процесс обучения. Отведенных нескольких часов в неделю на индивидуальные консультации, особенно по таким сложным научным дисциплинам как криминалистика, уже недостаточно. Обучаемый нуждается во все больших и больших объемах информации при подготовке к занятиям, выполнении самостоятельных заданий, перед контрольной проверкой знаний, в ходе работы над курсовыми, дипломными и магистерскими работами.

Научно-технический прогресс в области коммуникационных технологий, дальнейшее развитие сети Интернет позволяют организовать постоянное общение студентов как между собой, так и с преподавателем, в целях более эффективного изучения дисциплины.

В практике работы кафедры уголовного процесса и криминалистики Таврического национального университета им. В. И. Вернадского такой контакт был организован на неофициальном форуме университета, который первоначально использовался студентами лишь для праздного общения и обсуждения тем, не связанных с решением конкретных проблем обучения. Преподаватели, зарегистрированные на форуме, отвечали на вопросы студентов, размещали на его «ветках» факультативные задания и адреса сайтов, на которых можно было отыскать дополнительную информацию. Вскоре активность на этом форуме резко упала, что, как оказалось, было вызвано появлением

очень популярной у молодежи социальной Интернет-сети «В контакте». Следуя этой тенденции, и нам пришлось переместиться в эту социальную сеть, где мы создали закрытую группу «Консультации студентов по криминалистике». Эта группа существует и поныне и насчитывает более ста участников. На ее страницах преподаватель отвечает на вопросы студентов, возникающие при изучении криминалистики, все участники отыскивают сведения о новых технологиях в криминалистике, рассматриваются видеозадания, детективные задачи, оглашаются результаты тестового контроля и текущий рейтинг студентов. На наш взгляд, общение преподавателя со студентами через молодежные социальные сети укрепляет его авторитет и стимулирует обучаемых на изучение преподаваемого им предмета.

Другим мощным ресурсом, позволяющим расширить дидактические возможности преподавателя, является использование специально созданных для этой цели порталов дистанционного обучения. Сама идея дистанционного обучения уже неоднократно анализировалась и подвергалась справедливой критике. Мы считаем, что такие порталы не могут полностью заменить традиционное обучение, но должны стать для него серьезным подспорьем. В нашем университете уже несколько лет наполняется и используется такой ресурс (режим доступа: www.crimea.edu). На этом портале кроме традиционной учебно-методической документации имеются ссылки на полнотекстовые источники по всем темам, мультимедийные презентации, словари, справочники, а также электронные тесты для самостоятельной проверки знаний. Тесты очень популярны у студентов, поскольку их задания используются для модульного контроля и прохождение тестов помогает впоследствии добиться высоких результатов на модульном контроле.

Студенты сами, консультируясь с преподавателями, наполняют созданный на этом портале Биобиблиографический справочник «Ученые, преподаватели, практики», где собраны биографии, портреты и перечень трудов специалистов в области уголовного процесса и криминалистики.

Очень полезной, на наш взгляд, является практика проведения тематических телемостов с помощью Интернет-видеосвязи. Первая дискуссия, проведенная посредством телемоста, состоялась 15 апреля 2008 года между нашим университетом, Луганским государственным университетом внутренних дел им. Э. А. Дидоренко и Омской академией МВД России. Тема мероприятия уже в своем названии

призывала к дискуссии «Всеобщее дактилоскопирование населения: Утопия или дело ближайшего будущего?». Помимо студентов и преподавателей в разговоре приняли участие сотрудники экспертных и информационных подразделений крымской, луганской и омской милиции. В ходе почти двухчасовой дискуссии были высказаны мнения о возможности всеобщего дактилоскопирования, а в завершении проводился экспресс-опрос, выявивший общее отношение аудитории к всеобщему дактилоскопированию. Помимо обращения друг к другу с экрана, использовались мультимедийные презентации, короткие выступления заранее подготовленных докладчиков, а также видеofilмы о вузах участниках. Это событие освещалось местной крымской, луганской и омской прессой и вызвало одобрение со стороны как студентов и преподавателей, так и практических работников.

Опыт организации этой видеодискуссии телемоста был учтен, и в мае 2009 года был организован новый телемост между нашим университетом и Омской академией МВД России. В полемике о жизнеспособности института возвращения дел на дополнительное рассмотрение приняли участие судьи Апелляционного суда Крыма и Омского областного суда, прокуроры Автономной Республики Крым, прокуратур Симферополя, Омска и Керчи, следователи Следственного комитета при Прокуратуре РФ и следственного управления крымской милиции.

Как оказалось, техническая сторона организации телемоста не самое сложное дело. Это мероприятие может быть организовано с использованием средств так называемой IP-телефонии, широко известной сейчас программы «Skype» и мультимедийных проекторов. Благодаря оснащению нашего университета и Омской академии МВД РФ системой «Поликом», видеосвязь стала еще более качественной, появилась возможность панорамирования, использования приемов «наезд-отъезд», улучшилось качество звука.

Сложнее, чем решение технических задач, оказался поиск единомышленников в организации таких мероприятий. Теперь телемосты с Омской академией стали регулярными, и уже готовится очередная теледискуссия о проблеме охраны данных досудебного следствия. Развивая полученный опыт, Омская академия провела телемост с дальним зарубежьем с шотландским полицейским лицеем, а мы организовали первую лекцию по криминалистике в on-line режиме. В апреле этого года доктор юридических наук профессор Ю. П. Гармаев в ходе телемоста Улан-Удэ–Симферополь прочитал двухчасовую

лекцию «Противодействие уголовному преследованию и средства его преодоления». Нашим университетом телемосты стали использоваться для связи со школами и лицеями в целях рекламы вуза и привлечения абитуриентов.

Опыт этой работы позволил нам выработать некоторые рекомендации по организации и проведению таких мероприятий. Подробный сценарий телемоста позволит рассчитать время и избежать пауз и заминок. Если ранее мы в начале телеобщения просматривали видеоролики о вузах участниках, то теперь решено, что это лучше сделать до эфира, чтобы рационально использовать время. Ведущие с той и с другой стороны должны активно руководить аудиторией, пресекая слишком длинные высказывания и помогая участникам сформулировать вопросы к коллегам. Использование нескольких микрофонов сэкономит время на включение в разговор участников телемоста. *On-line* лекция также имеет некоторые особенности. Мы договариваемся с лектором о более демократичном стиле общения, позволяющем задать вопрос на любой ее стадии. Это превращает лекцию в своеобразный диалог, использующий возможности телемоста. В противном случае *on-line* лекцию можно было бы заменить простым просмотром видеозаписи речи лектора. В ходе лекции мы использовали два мультимедийных проектора, на одном из которых, демонстрировалась презентация, заранее нами составленная по тексту лекции и согласованная с его автором. Смена слайдов производилась по команде самого лектора. С согласия лектора велась видеозапись занятия, которая использовалась для создания специального диска, включавшего в себя сведения о лекторе, полнотекстовые дополнительные источники по теме, видеофильм по лекции и презентацию, использовавшуюся в ходе занятия. Эти диски переданы в электронную библиотеку университета и отправлены лектору. Нам представляется, что таким образом, можно собрать своеобразный банк лекций по криминалистике и широко использовать их, благо криминалистика является дисциплиной, «не привязанной» к национальному законодательству, что характерно для большинства других дисциплин юридического профиля.

Здесь возникает ряд проблем, связанных и с поиском талантливых лекторов (эти качества не всегда совпадают с успехами преподавателя на научном поприще), и с решением вопроса о выплате гонорара педагогу (ведь этот труд не предусмотрен учебной нагрузкой), и даже с согласованием времени начала мероприятия (например, разница между Симферополем и Улан-Удэ составляет шесть часов).

Используя новые телекоммуникационные технологии по силам организовать и видеотрансляцию с различных научных форумов, подобных нашему, предоставив возможность большему кругу специалистов принять в них участие.

Мы обратились к коллегам криминалистам в странах СНГ с предложением принять участие в подобного рода мероприятиях и уже получены первые отклики и заявки на участие. Мы надеемся, что высокие технологии откроют новые возможности в преподавании криминалистики и научном общении криминалистов разных регионов и государств.

Е. Р. Россинская, доктор юридических наук, профессор, директор Института судебных экспертиз, заведующая кафедрой судебных экспертиз Московской государственной юридической академии имени О. Е. Кутафина

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИДАКТИКИ

Висвітлено проблеми криміналістичної дидактики. Розглянуто особливості викладання головних частин криміналістики та судової експертизи. Підкреслено важливість запровадження у навчальний процес комплексних ділових ігор.

1. Определяющую роль в развитии наук на современном этапе научно-технической революции играют процессы интеграции и дифференциации научного знания, расширения и углубления фундаментальных и прикладных наук. В полной мере это относится к современной криминалистике как науке синтетической природы, которая в силу интеграции и комплексирования научного знания является на сегодняшний день основным проводником достижений естественных, технических и гуманитарных наук в сферу судопроизводства. Данное обстоятельство не могло не повлиять на основные тенденции развития криминалистической науки, расширение и видоизменение решаемых ею задач, не отразится на содержании учебного курса «криминалистика», на особенностях его преподавания в условиях перехода на двухуровневую систему высшего профессионального юриди-

ческого образования (бакалавриат и магистратура), связанного с присоединением Российской Федерации к Болонскому соглашению.

Наполнение конкретными дисциплинами базовой (общепрофессиональной) части Федерального государственного образовательного стандарта высшего профессионального образования (далее — ФГОС ВПО) третьего поколения по направлению подготовки «Юриспруденция» вызвало горячую дискуссию, как по номенклатуре дисциплин, так и по требованиям к знаниям, умениям и навыкам, которыми должны обладать юристы. Появились предложения исключить из базового (т. е. изучаемого всеми в обязательном порядке) комплекса дисциплин криминалистику, поскольку, по мнению некоторых юристов, изучение этой дисциплины необходимо только для уголовно-правовой специализации. Хотя в конечном варианте ФГОС ВПО возобладали точка зрения о необходимости изучения криминалистики всеми будущими юристами, дискуссии не утихают¹. Негативное отношение к криминалистике у некоторых юристов связано с излишним теоретизированием, бесконечными спорами о ее предмете, природе, терминологии, некоторых категориях, что является зачастую основным содержанием диссертаций и монографий. Так, например, нельзя не согласиться с Р. С. Белкиным, что легче описывать элементы криминалистической характеристики, чем заниматься весьма трудоемким процессом выявления корреляционных зависимостей между ними². Постоянно выдвигаются предложения об изменении системы науки, которые реализуются не только в монографиях, но в вузовских учебниках, что, не добавляя знаний, негативно влияет на усвоение учебного материала. Все-таки криминалистика — наука прикладная, ее основная функция — обслуживание досудебного и судебного производства.

Конечно, основная задача криминалистики была и остается — борьба с преступностью. Однако криминалистические рекомендации уже активно используются в гражданском судопроизводстве, производстве по делам об административных правонарушениях, особенно при осуществлении административных расследований. Так знание

¹ Так, например, В. П. Бахин полагает, что криминалистика должна изучаться следователями в специализированных учебных заведениях правоохранительных органов, но не в университетах и других вузах, готовящих юристов. См.: Бахин В. П. Чему и кому служит криминалистика? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.iaaj.net/node/366>

² Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня: Злободневные вопросы российской криминалистики / Р. С. Белкин. – М., 2001. – С. 22.

механізму следообрановання ісключнтьно важно при проведенн осмотров вешественных доказательств в судах общей юрисдикции и арбитражных судах, а также при осуществлении осмотров и досмотров по делам об административных правонарушениях. Криминалистическая систематика необходима, поскольку многие криминалистически значимые объекты, такие как почерк, документы, различные следы, исследуются в гражданском и арбитражном процессе.

Значительную (если не большую) часть доказательственной информации по делу суд получает путем заслушивания объяснений сторон, допроса свидетелей и экспертов. Несмотря на предупреждение свидетелей об уголовной ответственности за дачу ложных показаний, последние бывают не только противоречивыми, но и лживыми. Соответственно перед судьей может возникнуть задача изобличения во лжи, как ответчика, так и истца, свидетеля, а иногда и эксперта. В подобных ситуациях судьи и лица, рассматривающие дела об административных правонарушениях, должны владеть криминалистическими тактическими приемами эмоционального и логического воздействия, применять тактические комбинации. Рекомендации криминалистической тактики могут быть весьма полезны представителям сторон при решении вопросов об очередности представления доказательств, целесообразности назначения экспертиз, вызове в суд специалистов для разъяснения вопросов, имеющих значения для дела. Этот перечень можно продолжить¹. Но, к сожалению, в учебниках криминалистики уделяется явно недостаточное внимание интеграции криминалистических знаний в гражданское судопроизводство, производство по делам об административных правонарушениях.

2. Дифференциация научного знания как один из атрибутов научно-технического прогресса привела в 90-е годы XX века к выделению из криминалистики новой науки — общей теории судебной экспертизы, являющейся комплексным научным отражением судебно-экспертной деятельности на основе представления о единстве интегрированной природы всех родов и видов судебных экспертиз.

Основанием разграничения двух родственных, но самостоятельных наук является различие их целей и функций². Предметом общей

¹ Россинская Е. Р. О необходимости изучения криминалистики студентами гражданско-правовой и государственно-правовой специализаций / Е. Р. Россинская // Вестник криминалистики. — 2008. — Вып. 4 (28).

² Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учеб. для вузов / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. — М. : Норма, 2009.

теории судебной экспертизы являются закономерности судебно-экспертной деятельности как единого целого. Предметом же криминалистики служат, в том числе, закономерности деятельности по собиранию, исследованию, оценке и использованию доказательств. Анализ функций криминалистики и общей теории судебной экспертизы показывает, что они отвечают методологическому обеспечению следственной и экспертной практики. С другой стороны, частично предметы двух этих наук перекрываются, поскольку, очевидно, что исследование доказательств происходит, в том числе, в ходе производства судебных экспертиз.

В современной криминалистике нет места общетеоретическим проблемам судебной экспертизы¹. Как нам представляется, отрывочное изложение методик экспертного исследования, которое сегодня имеет место в учебниках по криминалистике в разделе криминалистическая техника, во-первых, не раскрывает всех возможностей судебных экспертиз, во-вторых, тормозит развитие самой судебной экспертизы².

Но это совсем не означает, что мы поддерживаем необходимость разделения криминалистической техники на «науку для следователей» и «науку для экспертов». Криминалистическая техника едина и должна рассматривать, согласно своему предмету, закономерности обнаружения, фиксации, изъятия и исследования вещественных доказательств, описывать возможности исследования, предоставляемые судебными экспертизами. Но, как нам представляется, при изучении этого раздела упор необходимо сделать на практические занятия с натурными объектами, а также на использование специально разработанных компьютерных тренажеров, включающих программное обеспечение для моделирования сцен, включающих трехмерные объекты. Такой подход будет способствовать выработке у будущих юристов навыков и умений собирания (обнаружения, фиксации и изъятия) вещественных доказательств с использованием современных средств криминалистической техники.

¹ Подробнее см., напр.: Россинская Е. Р. Общая теория судебной экспертизы и криминалистика как самостоятельные родственные науки / Е. Р. Россинская // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертизы : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 5-летию Крымским НИИСЭ Минюста Украины, Симферополь, 2007.

² Россинская Е. Р. Теория судебной экспертизы : учеб. для вузов / Е. Р. Россинская, Е. И. Галяшина, А. М. Зинин ; под ред. Е. Р. Россинской. – М. : Норма, 2009.

3. Развитие науки и технологии оказывает влияние на преступную деятельность и порождает новые виды преступлений, что обусловливает появление новых криминалистических методик их раскрытия и расследования и, соответственно, требует создания новых экспертных методик, формирования новых видов и родов судебных экспертиз. Но происходит и обратный процесс. Развитие общей теории судебной экспертизы и частных судебно-экспертных теорий и учений оказывает все большее влияние на базовую криминалистическую науку.

Возможность и целесообразность осуществления той или иной судебной экспертизы существенным образом зависит от того, как осуществлено обнаружение, фиксация и изъятие необходимой криминалистически значимой информации и, в первую очередь, ее материальных носителей, при производстве следственных действий. Вот эта информация и должна присутствовать в учебниках по криминалистике.

Что касается современных возможностей судебных экспертиз, представлений о предмете экспертизы, ее объектах, задачах, методах и методиках, экспертных классификациях и технологиях, особенностях назначения, производства и оценки результатов экспертиз в гражданском, арбитражном, уголовном процессе, производстве по делам об административных правонарушениях, типичных ошибках, то все эти вопросы целесообразно рассматривать в отдельном курсе, который должен преподаваться всем будущим юристам, независимо от их специализации (профиля). В МГЮА имени О. Е. Кутафина эта дисциплина именуется «Теория и практика судебной экспертизы», в некоторых университетах и институтах России — «судебная экспертиза» или «использование специальных знаний в уголовном и гражданском судопроизводстве».

4. При изучении криминалистической тактики и методики расследования отдельных видов преступлений акцент, думается, должен быть сделан на использование компьютерных тренажеров для отработки навыков и умений производства таких следственных действий, как осмотр места происшествия, обыск, следственный эксперимент, проверка показаний на месте. Использование этих средств позволяет с одной стороны работать с каждым студентом индивидуально, а с другой — осуществлять групповые занятия, наделяя студентов ролевыми функциями. Другая форма, еще недостаточно используемая в учебном процессе, — комплексные деловые игры по нескольким дисциплинам:

- расследование преступлений различных видов — компьютерные деловые игры по уголовному праву, уголовному процессу, криминалистике, теории и практике судебной экспертизы;
- судебные заседания по уголовным и гражданским делам (гражданский и арбитражный процесс, криминалистика, теория и практика судебной экспертизы);
- рассмотрение дела об административном правонарушении (административное право, криминалистика, теории и практике судебной экспертизы).

Є. Д. Скулиш, доктор юридичних наук,
доцент, ректор Національної академії
Служби безпеки України

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Рассмотрены вопросы преподавания криминалистики в высшем учебном заведении и особенности криминалистической подготовки выпускников Национальной академии СБ Украины с учетом потребностей обеспечения оперативно-розыскной и контрразведывательной деятельности.

В Україні з кінця ХХ ст. й до сьогодні активно опрацьовуються вкрай актуальні проблеми реформування правоохоронних органів і спеціальних служб, що має на меті: зміцнення правових, демократичних засад суспільного життя, законності й конституційного правопорядку в державі; підвищення на цій основі ефективності захисту законних інтересів громадян, держави, суспільства від глобальних й інших загроз; адаптацію діяльності спеціальних служб до європейських та євроатлантичних правових, суспільних і професійних норм. Щорічне кількісне зростання злочинів на території України і якісні зміни їх структури суттєво загострюють криміногенну обстановку і послаблюють правопорядок, створюють загрозу національній безпеці держави. Подолання цих негативних явищ, поряд із широко-масштабними заходами з боку держави, потребує значного підвищення ефективності та якості профілактичної, оперативно-розшукової, контррозвідувальної та слідчої діяльності СБ України на основі використання з цією метою нових науково-обґрунтованих підходів,

спеціальних знань і методів. Чітко визначене місце в цьому повинна займати й криміналістика як наука, що покликана забезпечити правоохоронні органи сучасними науково обґрунтованими методами, прийомами і засобами попередження, виявлення, припинення, розкриття і розслідування злочинів. Водночас безсумнівним є те, що найсучасніші та найнадійніші засоби протидії злочинності не дадуть належного результату, якщо потраплять до рук професійно не підготовлених працівників, а тому сьогодні на першому місці у справі забезпечення ефективності роботи кожного співробітника будь-якого з правоохоронних органів і правоохоронної системи в цілому має бути підвищення професіоналізму особового складу. На виконання таких завдань спрямоване навчання слухачів і курсантів в Національній академії СБ України, яка є вищим військовим навчальним заходом і здійснює за державним замовленням підготовку фахівців з вищою освітою для потреб СБ України та заінтересованих центральних органів виконавчої влади.

Протягом навчання в Академії майбутні оперативні співробітники здобувають спеціальні знання та вміння, отримують певний досвід їх застосування й продукування нових знань для вирішення професійних завдань. Після призначення на посаду випускник Академії здійснює в межах своєї компетенції спеціальні заходи, вирішує окремі питання адміністративного, правового та кримінально-процесуального характеру із забезпечення державної безпеки, що значною мірою пов'язане з потребою застосування криміналістичних знань.

Навчаючи слухачів і курсантів, ми виходимо з того, що застосування криміналістичних засобів і методів з метою своєчасного отримання й використання оперативної інформації повинно бути не разовим, не епізодичним, а постійним, що передбачає відповідне технічне озброєння, знання криміналістики оперативним складом СБ України. Для оперативного співробітника криміналістична техніка, тактичні прийоми проведення слідчих дій, методика розслідування певного злочину — це не лише технічні засоби, прийоми і методи, не лише вміння особисто їх застосовувати, а й обізнаність про наукові положення криміналістики, зміст її складових, знання про наявні сучасні й передові техніко-криміналістичні засоби, прийоми, методики, які можна використовувати для дослідження тих або інших об'єктів. За нашим глибоким переконанням, необхідно формувати «криміналістичне мислення» в кожного оперативного співробітника. Поряд з оперативним підходом, із умілим використанням передбаче-

них законом гласних та негласних методів діяльності, співробітник оперативного підрозділу повинен уміти шукати й знаходити криміналістичні можливості вирішення оперативно-розшукових та контррозвідувальних завдань.

Криміналістика як навчальна дисципліна визначає характер та зміст конкретних завдань, котрі повинні вирішуватися в ході навчально-виховного процесу, зокрема, фактичний обсяг теоретичних криміналістичних знань, що мають бути засвоєні майбутніми фахівцями з вищою юридичною освітою, набір та ступінь сформованості певних умінь, навичок, здібностей, якостей, котрими вони повинні володіти в результаті навчання. Свого часу Р. С. Белкін вказував на те, що криміналістична освіта — це інтегрована у відповідності до соціальних функцій та структурована адекватно параметрам моделей спеціалістів система навчання застосуванню методів і засобів криміналістики в практичній діяльності та прищеплювання необхідних для такого застосування умінь та навичок¹. Отже, криміналістична освіта в Національній академії СБ України може бути визначена як відносно самостійна підсистема, що являє собою систематичне навчання та виховання співробітників оперативних підрозділів, котре спрямоване на оволодіння ними криміналістичними знаннями, вміннями та навичками з метою використання на практиці розроблених криміналістикою рекомендацій боротьби зі злочинністю.

Особливістю криміналістичних знань є те, що важливою їх складовою вважають практичний бік. Проте інколи представники юридичних спеціальностей схильні підходити до криміналістичних знань з прагматичних позицій, часто виявляють негативне ставлення до теоретичних знань, нехтують тим, що наявність теоретичних засад дає можливість глибше розуміти сутність практичних рекомендацій. Як правильно стверджує З. І. Кірсанов, будь-який прийом, що рекомендований теорією як оригінальна знахідка, на практиці може стати штампом. Необхідним є знання закономірностей розвитку явищ, на підставі яких можливий наступний перехід від цих закономірностей до аналізу окремих випадків, що дає можливість побачити зв'язки одного прийому з багатьма іншими в конкретних ситуаціях². Саме тому викладачі

¹ Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования ; под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. – М. : Новый юрист, 1997. – С. 66.

² Кирсанов З. И. Система общей теории криминалистики : науч.-метод. пособие / З. И. Кирсанов. – М. : РИО в/ч 33965, 1992. – С. 11.

кафедри криміналістики, спираючись на теоретичні основи науки, намагаються навчити курсантів і слухачів ситуативному підходу до розв'язання конкретних завдань, які можуть виникнути на практиці. Цьому сприяє послідовне відпрацювання на практичних заняттях після кожної теми лекції спеціально розроблених етапних учбових задач, об'єднаних змістовно: «огляд місця події», «затримання й особистий обшук підозрюваного», «обшук житлового приміщення», «допит підозрюваного». Такі практичні заняття проводять з розподілом навчальних груп на підгрупи по 10–12 осіб на місцевості та в спеціально обладнаних кабінетах в умовах, котрі максимально наближені до сучасної контррозвідувальної практики, з використанням спеціально підібраних навчальних об'єктів, які виступають у ролі очевидців, свідків, підозрюваних. Суттєвого значення в цьому набуває вибір оптимальної методики проведення занять, використання сучасних техніко-криміналістичних засобів та засобів наочності.

Проаналізувавши досвід підготовки майбутніх співробітників оперативно-розшукових та контррозвідувальних підрозділів СБ України, вважаємо, що найбільш дієвою формою навчання є використання викладачами кафедри криміналістики методів активного навчання. У цьому ми поділяємо думку О. О. Балаєва, який слушно підкреслює, що навчальний процес, по-перше, має бути імітацією того середовища, в якому працюють слухачі; по-друге, має містити конкретні цілі, завдання і проблеми суспільної та професійної діяльності осіб, які навчаються; по-третє, забезпечувати формування у слухачів здатностей вирішувати практичні завдання¹. Активне навчання в нашій Академії повністю відповідає цим вимогам. Його основу становить принцип безпосередньої участі, який зобов'язує викладачів зробити кожного курсанта учасником навчального процесу, діючою особою, яка шукає шляхи та способи розв'язання проблем, що розглядаються в навчальному курсі. За допомогою використання ділової гри курсанти мають можливість розвивати і вдосконалювати відразу кілька притаманних оперативному співробітнику ділових якостей. По-перше, це вміння сприймати та аналізувати ознаки злочину, використовувати їх для планування відповідних оперативно-розшукових заходів та слідчих дій. По-друге, набуття психологічної готовності до дій у конкретних умовах практики виявлення й розслідування злочинів.

¹ Балаєв А. А. Активные методы обучения / А. А. Балаев. – М. : Профиздат, 1986. – С. 15.

Такі рольові ігри відрізняються від інших форм занять тим, що їх використання дає змогу не лише розширити пізнавальні можливості слухачів і курсантів, а й сприяє виробленню в них певних навичок використання криміналістичних засобів, прийомів і методів при проведенні оперативно-розшукових заходів. Застосування криміналістичних засобів і методів повинно призвести до збільшення обсягу оперативної інформації з матеріальних джерел без розкриття негласних оперативно-розшукових сил та методів діяльності спеціальної служби. Їх використання в процесі оперативного документування злочинної діяльності у більшості випадків створює умови для того, щоб у подальшому процесуально зафіксувати інформацію, що міститься в матеріальних джерелах. Навчальний аспект полягає в навчанні оперативного складу використовувати досягнення криміналістичної техніки, тактики й методики розслідування злочинів у вирішенні завдань оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності.

Зазначене зумовлює потребу перегляду програм підготовки, аналізу й корегування їх змістовної частини. Саме тому після вивчення загального курсу криміналістики та проходження курсантами навчальної практики в практичних підрозділах нами введено викладання спеціального курсу «Криміналістичне забезпечення оперативно-розшукової та контррозвідувальної діяльності», в межах якого розглядають проблемні питання застосування криміналістичних знань за конкретними напрямками роботи оперативних і слідчих підрозділів СБ України.

В. В. Тончій, кандидат юридичних наук, заступник начальника Головного слідчого управління МВС України, генерал-майор міліції, заслужений юрист України

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Рассмотрены некоторые проблемы подготовки специалистов для следственных подразделений органов внутренних дел. Предложены методы совершенствования преподавания специальных дисциплин в высших учебных заведениях.

У зв'язку з переходом України до ринкових відносин виникає необхідність проведення політичних, соціально-економічних та правових реформ. Вказані процеси супроводжуються загостренням криміногенної обстановки в державі в цілому.

Зазначене вимагає нового підходу до вирішення проблем протидії злочинності. Зокрема, це стосується слідчих, від професійної майстерності яких залежить виконання завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України). Слідчими ОВС, чисельність яких станом на вересень 2010 р. складає 10 548 працівників, щороку порушується понад 400 тис. кримінальних справ, до кримінальної відповідальності притягується близько 300 тис. осіб, з обвинувальними висновками до суду направляється майже 200 тис. справ.

Порівнюючи окремі показники діяльності слідчих різних відомств, можна стверджувати, що в органах внутрішніх справ вони є набагато кращими. Це стосується питомої ваги розслідуваних злочинів, повернення справ для проведення додаткового розслідування (якість розслідування), закритих справ, дотримання законних строків слідства, законність при провадженні у справах.

Аналіз статистичних даних останніх п'яти років свідчить, що у провадженні слідчих ОВС перебувало 91,0 % кримінальних справ, слідчих прокуратури — 7,5 %; ДПА — 0,9 %, СБУ — 0,5 %. У той же час штатна чисельність слідчих ОВС, від загальної кількості слідчих України складала 76,8 %; прокуратури — 14,8 %; СБУ — 3,9 %; ДПА — 4,3 %.

Викликають стурбованість непоодинокі випадки неповноти і низької якості розслідування кримінальних справ та порушень кримінально-процесуального законодавства. Допускають їх переважно слідчі зі стажем роботи до 3 років, що свідчить про наявність деяких упущень у підготовці кадрів слідчої спеціалізації у вищих навчальних закладах та приділення недостатньої уваги молодим спеціалістам у перший період служби.

Як наслідок, за 6 місяців 2010 р. з ОВС звільнено 335 слідчих, в тому числі 41 (8,17 %) молодий фахівець: за станом здоров'я — 1 (2,4 %), за власним бажанням — 21 (51 %), за сімейними обставинами чи з інших причин — 2 (5 %). З них на першому році служби — 7 (17 %). Крім того, за 6 місяців 2010 р. до дисциплінарної відповідальності притягнуто 2646 (24 %) працівників слідчих підрозділів. Основну частину порушників складають молоді фахівці.

Зазначене обумовлює необхідність забезпечення якісного професійного становлення слідчих у навчальному закладі, де закладаються основи професійної майстерності.

Проте вивчення слідчої практики та підготовки фахівців у ВНЗ дає підстави стверджувати про наявність певних недоліків у процесі навчання, зокрема: відсутність єдиних стандартів до слідчої спеціалізації, недостатня практична підготовка (не проводяться бінарні (викладач-практик), виїзні заняття в слідчих та експертних підрозділах; на практичних заняттях майже не використовуються макети кримінальних справ та зразки процесуальних документів; формальне проходження курсантами практики та стажування), недостатня якість наукової організації навчального процесу тощо.

Не сприяє якісній підготовці слідчих й недостатній обсяг годин, що відводяться на викладання дисциплін кримінально-правового циклу, які є базовими у підготовці слідчих. Адже вони встановлюються самостійно навчальними закладами з урахуванням профілю підготовки слідчих. Це спричинено відсутністю необхідного стандарту з підготовки слідчих та призводить до вивчення деяких дисциплін виключно формально. Зокрема, при навчанні курсантів лише близько 20 % часу приділяється навчанню дисциплін спеціалізації.

Зазначена проблема виникає й внаслідок того, що відповідальні за організацію навчального процесу особи не завжди мають уявлення про специфіку роботи слідчого.

Проблема недостатності кількості годин може бути вирішеною шляхом перерозподілу навчального часу з їх збільшенням на дисципліни спеціалізації. Звичайно, інші дисципліни також необхідні для виховання професійного юриста, але їх можна також давати для самостійного вивчення.

Крім того, вважається, що процес підготовки до слідчої спеціалізації повинен розпочинатися виключно після проходження курсантами першого курсу навчання (адже близько 96 % курсантів, які навчаються за слідчою спеціалізацією, вступили до навчального закладу відразу після школи). Й після вивчення певних навчальних дисциплін у курсантів формується мотивація до вибору спеціалізації, позиція майбутнього фахівця.

Потрібно також впровадження спеціального стандарту підготовки слідчого, адже наочно існують значні відмінності в діяльності слідчого і діяльності іншого юриста, наприклад нотаріуса.

При поглибленому розгляді даної проблеми, спостерігається зростання розподілу спеціалізації слідчого. Наприклад, навички і знання слідчого, що розслідує злочини, пов'язані з порушенням правил дорожнього руху, значною мірою відрізняються від навичок

і знань слідчого, що розслідує злочини у сфері незаконного обігу наркотичних засобів. Оскільки дана проблема не знайшла свого вирішення при підготовці у ВНЗ, кожен випускник-слідчий, не маючи конкретних знань, змушений самостійно відшукувати способи їх отримання, що внаслідок значного навантаження та в деяких випадках відсутності досвідченого наставника є не завжди можливим і відповідно призводить до процесуальних порушень.

Підготовка слідчих спрямована на засвоєння знань, умінь і навичок, а також розвиток якостей, необхідних для застосування при розкритті та розслідуванні злочинів. Для реалізації цього в професійній підготовці слідчих застосовуються різні форми, методи та педагогічні прийоми. Вони визначаються: змістом, метою, закономірностями та умовами підготовки (коло слухачів; рівень підготовки професорсько-викладацького складу; місце, час та тривалість навчання; технічне та матеріальне забезпечення; зв'язок з практикою тощо).

У навчальному процесі може використовуватись проведення лекцій (вступна, установча, основна, оглядова тощо), семінарів (тематичних, міжпредметних, дискусійних, опитувальних), бінарних та групових занять, практичних занять, тактичних (тактико-спеціальних) навчань, лабораторних занять, стажувань, підготовка курсових і дипломних робіт, контрольних робіт, консультацій, індивідуальних занять.

При опитуванні позитивну оцінку якості викладання лекційних занять висловили: 34 % курсантів 3-го курсу, 30 % курсантів 4-го курсу, 24 % слухачів магістратури та 18 % викладачів. Основною з негативних причин, на їх думку, є невідповідність лекційних занять потребам слідчої практики.

Істотно підвищити ефективність сприйняття лекцій може не лише обізнаність викладача та новизна матеріалу, але і застосування наочних матеріалів (макетів кримінальних справ, відеозаписів, зразків дактилокарт, спеціальної техніки тощо). Нині відсутні вимоги щодо обов'язковості використання будь-яких наочних матеріалів під час проведення занять й, відповідно, вони використовуються при проведенні 2–5 % занять. Адже кожен викладач зазначене питання вирішує самостійно й тому деякі з них обирають найлегший шлях — не користуватися. Це є негативним, оскільки 80–90 % осіб краще отримують інформацію через візуальний аналізатор (око-мозок), крім того його пропускна спроможність в 100 разів вище слухового (вухо-мозок).

Одним із способів підвищення ефективності лекційних занять є налагодження взаємозв'язків викладачів з практикою, розширення

їх поінформованості про стан слідчої діяльності, що без сумніву буде сприяти більш глибокому і повному висвітленню цих питань слухачам, підвищенню їх інтересу до вивчення дисципліни.

Найефективнішим засобом підготовки фахівців є практичні заняття, спрямовані не лише на якісне засвоєння матеріалу, а й на розвиток практичних умінь і навичок, необхідних психологічних якостей.

Та, на жаль, у деяких ВНЗ основними з недоліків в організації зазначеного виду занять є: неврахування проблем слідчої діяльності та низький рівень технічного забезпечення (на заняттях курсантів навчають на зразках застарілої техніки, що не використовуються в слідчих та експертних підрозділах). Тому слід максимально використовувати практично орієнтовані форми навчання: приклади із застосування певної галузі права в діяльності слідчих; рольові ігри, моделювання певних ситуацій оперативно-службової діяльності.

Потребує активізації діяльність по залученню на роботу за сумісництвом на профільні кафедри фахівців слідчих підрозділів, а також по проходженню викладачами ВНЗ довготривалого (до 1 року, оскільки менший термін не дасть можливість набутти практичних знань) стажування в територіальних ОВС.

Для підвищення ефективності практичних занять необхідним є проведення аналізу кримінальних справ. Звичайно, дана форма вимагає й відповідної підготовки викладачів та значних зусиль при підготовці до занять. Але ж використання зазначеного методу сформує не лише зацікавленість, а й необхідні практичні навички роботи в майбутніх слідчих.

Одним з ефективним методів підготовки до практичної діяльності є систематичне проходження позанавчальної практики курсантами випускних курсів та слухачами магістратури у складі слідчо-оперативних груп, де під керівництвом слідчого вони складають проекти процесуальних документів та аналізують матеріали дослідчої перевірки, виробляють навички налагодження психологічного контакту з суб'єктами кримінального процесу.

Необхідно також передбачити на постійній основі проходження позанавчальної практики в судах, де курсанти матимуть змогу аналізувати допущені слідчими помилки на досудовому провадженні, ознайомитись з правовідносинами слідчого й судом при обранні міри запобіжного заходу у вигляді взяття під варту тощо.

Зазначена практика є поширеною при підготовці магістрів в Національній академії внутрішніх справ, що сприяє їх професійному зростанню.

Підвищення рівня практичної підготовки можливе й за рахунок активізації участі курсантів та слухачів ВНЗ у роботі юридичних клінік на громадських засадах з надання безоплатної правової допомоги населенню.

Вважається, що систему підготовки слідчих необхідно удосконалювати з першого етапу — професійного відбору. Для цього необхідно також враховувати й міжнародний досвід. Цікавим з цього приводу є відбір кандидатів в ФРН, де кандидат на навчання перед вступом до ВНЗ направляється до практичного підрозділу для ознайомлення з його роботою. Це дає змогу ознайомитись особі із специфікою майбутньої спеціальності, об'єктивно зважити всі негативні та позитивні сторони, що призведе до підтвердження бажання навчатися або ж відмови від нього.

На зразок цього ще за радянських часів на території України функціонував інститут громадських помічників слідчого. Нині керівництвом ГСУ також опрацьовується питання впровадження цього інституту, що надасть кандидатам на навчання можливість ознайомлюватися зі специфікою слідчої роботи, що, у свою чергу, сприятиме зменшенню кількості звільнень молодих працівників з мотивів невідповідності реальних умов праці слідчих їх очікуванням та більш ефективному навчанню.

В. В. Юсупов, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, начальник наукової лабораторії з проблем законодавчого вдосконалення діяльності ОВС Національної академії внутрішніх справ

РОЗВИТОК КРИМІНАЛІСТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Исследовано развитие криминалистики в Киевской, Харьковской и Одесской научных школах.

1. Формування криміналістики як науки нерозривно пов'язано із започаткуванням та утвердженням системи юридичної освіти на Україні на початку XIX ст., коли основна частина українських земель входила до складу Російської імперії. Саме тоді створюються нові навчальні заклади, де обов'язковим є вивчення юриспруденції, зокре-

ма: Ярославське училище правових наук (1803), Харківський (1805), Санкт-Петербурзький (1819), Київський (1834), Одеський (1834) університети, Ніжинська гуманітарна гімназія (1840), Військова юридична академія (1867), у яких серед інших дисциплін викладалися поліцейські та кримінальні закони, кримінальне право.

У кінці XIX на початку XX ст. у Російській імперії почали створюватися експертні установи: Судово-фотографічна лабораторія (1893), Кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Санкт-Петербурзької (1912), Московської (1914), Київської (1914) і Одеської (1914) судових палат. Пов'язаним з цим напрямом започаткування викладання «Криміналістики» було своєрідне «підвищення кваліфікації» практичними працівниками органів розслідування саме у Кабінетах науково-судових експертиз. Відповідне рішення вперше було прийнято на З'їзді при Міністерстві юстиції, який проходив з 14 по 22 липня 1915 р. в м. Петрограді. На з'їзді обговорювалися питання обов'язкового вивчення кандидатами на судові посади науково-технічних прийомів розслідування злочинів. На науково-практичному заході йшлося, що доцільним було б введення теорії криміналістики в коло предметів університетського викладання на юридичних факультетах¹.

Таким чином, у зв'язку з процесами удосконалення практичних навичок поліції, судових слідчих та суддів на початку XX ст. на території України виникла загальноновизнана необхідність вивчення криміналістики і основ судової експертизи як у навчальних закладах юридичного спрямування, так і в експертних установах.

2. Відповідно до створених Кабінетів (а у подальшому — науково-дослідних інститутів) судових експертиз на території України можна говорити про концентрацію центрів розвитку криміналістики трьох регіонів — Києва, Харкова, Одеси. У цих містах були започатковані криміналістичні наукові школи, які плідно функціонують й нині. Значну роль у відповідних процесах відіграв розвиток криміналістики у навчальних закладах зазначених міст. Як зазначає професор Н. І. Клименко, виникнення, розвиток і запровадження в слідчу практику криміналістичних знань в Україні безпосередньо пов'язані не тільки з науковою і практичною діяльністю, але й з ка-

¹ Комаха В. О. Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України : за матеріалами перших двох етапів становлення і розвитку Одеського НДІ судових експертиз з 1914–1941 рр. / В. О. Комаха. – Одеса : Юрид. літ., 2002. – С. 140.

федрами криміналістики Харківського юридичного інституту, Київського та Одеського університетів¹.

Кафедра криміналістики Харківського юридичного інституту (нині — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого) створена у 1939 р. і проіснувала до 1941 р. Організація самостійної кафедри відноситься до 1952 р., коли вона виокремилась зі складу кафедри кримінального права, процесу і криміналістики. Це сприяло активізації навчального процесу, розробці теоретичних проблем криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування злочинів, удосконаленню підготовки наукового потенціалу.

Кафедру очолювали М. М. Бокаріус (1939–1941), В. П. Колмаков (1952–1957), О. Н. Колесніченко (1957–1982), В. О. Коновалова (1982–1996). З 1996 р. кафедру очолює академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор В. Ю. Шепітько. Нині на кафедрі 4 доктори (С. Ф. Денисюк, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько) та 22 кандидати наук.

Викладачі кафедри здійснюють наукові дослідження з актуальних проблем криміналістики, зокрема: методики розслідування розкрадань на об'єктах агропромислового комплексу, вбивств, екологічних злочинів, корисливо-насильницьких злочинів, злочинів у сфері економіки, криміналістичного вдосконалення організації і діяльності суду та правоохоронних органів у сучасних умовах та ін.

За часи існування кафедра видала серію підручників та навчальних посібників: «Криміналістична характеристика злочинів» (О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, 1985); «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів» (за ред. В. Ю. Шепітька, 1998, 2001); «Криміналістика» (за ред. В. Ю. Шепітька, 2001, 2004, 2008); «Юридична психологія» (В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько, 2004, 2008) та ін. При кафедрі існує криміналістичний музей.

Викладання криміналістики на юридичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка спочатку здійснювалось викладачами кафедри кримінального права, яку з 1947 до 1971 р. очолював видатний учений, заслужений діяч науки УРСР, доктор юридичних наук, професор С. І. Тихенко. З 1975 до 1986 р.

¹ Клименко Н. І. Судова експертологія : курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Н. І. Клименко. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – С. 51–52.

завідувачем кафедри був заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор В. К. Лисиченко (за його ініціативи кафедра криміналістики стала самостійним структурним підрозділом юридичного факультету). Того ж часу створено навчально-криміналістичну та науково-дослідну лабораторію, на базі якої розпочались активні науково-дослідні роботи (навчальна лабораторія функціонує й нині). З 1986 до 1997 р. кафедрою криміналістики завідував академік Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, доктор юридичних наук, професор В. Г. Гончаренко, який водночас обіймав і посаду декана юридичного факультету. З 1998 р. кафедрою завідує доктор юридичних наук, професор І. І. Котюк. На кафедрі працює 2 доктори (Н. І. Клименко, І. І. Котюк) та 8 кандидатів наук.

У різні періоди викладачами кафедри досліджувалися питання методик розслідування злочинів у галузі торгівлі, порушень правил безпеки руху та експлуатації транспорту, розкрадань на підприємствах машинобудування, незаконного втручання в роботу автоматизованих систем та комп'ютерних мереж, злочинів, скоєних при наданні медичної допомоги; судово-медичної експертизи утоплення; природи криміналістичних знань; теорій судової експертології та судової гносеології; проблем вивчення і вдосконалення слідчої практики; застосування у розслідуванні пошукових науково-технічних засобів тощо.

Організатором і засновником наукової та педагогічної роботи у галузі криміналістики на юридичному факультеті Одеського державного університету, творцем одеської криміналістичної школи був видатний учений, доктор юридичних наук, професор В. П. Колмаков, який працював в Одесі в 1968–1973 рр. Кафедра криміналістики була виокремлена в самостійну кафедру після утворення Одеської національної юридичної академії в січні 1998 р., яку очолює доктор юридичних наук, професор В. В. Тіщенко. На кафедрі працюють 3 доктори (В. Д. Берназ, О. Ю. Нетудихатка, В. В. Тіщенко) та 6 кандидатів наук.

Свого часу на кафедрі проведені дослідження ряду теоретичних проблем криміналістики, методик розслідування економічних, насильницьких і корисливо-насильницьких злочинів і злочинів, які вчиняють організовані злочинні групи; застосування криміналістичних прийомів і засобів для збирання, дослідження і використання доказів. Наразі наукові пошуки кафедралів спрямовані на теоретичні

і практичні проблеми розкриття і розслідування злочинів у сучасних умовах.

При кафедрі створені криміналістична лабораторія та криміналістичний полігон. Відкрито філіал кафедри на базі Одеського науково-дослідного інституту судової експертизи.

Професорсько-викладацьким складом підготовлені монографії та навчальні посібники: «Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів» (В. В. Тіщенко, 2007) «Корыстно-насильственные преступления: криминалистический анализ» (В. В. Тіщенко, 2002); «Розслідування тяжких злочинів» (Ю. П. Алєнін, В. В. Тіщенко, Л. І. Аркуша, 2006) та ін.

3. Найбільш плідно розвивалася криміналістика у школах МВС СРСР. Так, кафедрою криміналістики Київської ВШ МВС України ім. Ф. Е. Дзержинського, яка була створена як самостійний підрозділ у 1964 р., керували П. М. Назаров (1964–1970), М. В. Салтевський (1970–1979), В. П. Бахін (1979–1985), Є. Д. Лук'янчиков (1985–1993), П. Д. Біленчук (1993–1996), В. С. Кузьмічов (1996–2004). З 2004 р. кафедру очолює професор В. К. Весельський. На кафедрі працюють 2 доктори (А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов) та 18 кандидатів наук.

Науковці кафедри розробляли питання загальної теорії криміналістики, криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів, зокрема: розслідування вбивств на замовлення, методології криміналістичних наукових досліджень, удосконалення слідчої діяльності, розслідування злочинів у сфері банківського кредитування та фінансового шахрайства, розслідування торгівлі людьми, інформаційного забезпечення розслідування злочинів, тактики допиту, вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності органів МВС, організації і тактики встановлення алібі тощо. Викладацький склад кафедри створив криміналістичний музей, який активно використовується під час проведення занять з криміналістики.

4. Свідченням і певним показником розвитку криміналістики у навчальних закладах є видання підручників з цієї дисципліни. Так, розроблені методики розслідування окремих видів злочинів були узагальнені криміналістами харківської та київської наукових шкіл і викладені в підручнику «Советская криминалистика. Методика расследования отдельных видов преступлений», за редакцією В. К. Лисиченка (1988). В Україні були видані підручники «Криміналістика», за редакцією П. Д. Біленчука (1997, 1998, 2001); М. В. Салтевського «Криміналістика» (1999–2001, 2005); М. І. Скригонюка «Кримі-

налістика» (2004), «Криміналістика», за ред. В. Ю. Шепітька (1998, 2001, 2004, 2008).

Наукові праці українських криміналістів, які працюють у вузах, широко відомі в країні і за її межами. Вони друкуються в різних журналах, збірниках вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, у вигляді монографій, навчальних посібників і підручників. В Україні відбувається ряд наукових і науково-практичних конференцій (місцевих і міжнародних) з криміналістики і судової експертизи, які сприяють обміну науковими концепціями, плідним дискусіям, подальшому розвитку науки і практики.

Зміст

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
---------------------	---

РОЗДІЛ І

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

<i>Ищенко Е. П.</i> О МЕСТЕ КРИМИНАЛИСТИКИ В СИСТЕМЕ УГОЛОВНО-ПРАВОВЫХ НАУК	5
<i>Ищенко А. В.</i> ПРОБЛЕМИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ	9
<i>Каминский М. К.</i> ЧТО ЕСТЬ, ЧТО ДОЛЖНО БЫТЬ И ЧЕГО БЫТЬ НЕ ДОЛЖНО В КРИМИНАЛИСТИКЕ ХХІ ВЕКА	13
<i>Кисленко С. Л.</i> К ВОПРОСУ ОБ ОБЪЕКТЕ КРИМИНАЛИСТИКИ	18
<i>Китаев Н. Н., Китаева В. Н.</i> О ПСЕВДОНАУЧНЫХ РЕКОМЕНДАЦИЯХ В КРИМИНАЛИСТИКЕ	21
<i>Клименко Н. І.</i> КРИМІНАЛІСТИЧНІ ЗНАННЯ: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, РОЗВИТОК	26
<i>Козутич І. І.</i> «КРИМІНАЛІСТИЧНА АДВОКАТОЛОГІЯ» ТА ЇЇ МІСЦЕ У КРИМІНАЛІСТИЦІ	31
<i>Котюк І. І.</i> ТЕОРІЯ СУДОВОГО ПІЗНАННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПІЗНАВАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У СФЕРІ СУДОЧИНСТВА	34
<i>Кузьмічов В. С.</i> СИСТЕМА КРИМІНАЛІСТИКИ НА МЕЖІ ІІІ ТИСЯЧОЛІТТЯ	37
<i>Терехович В. Н., Ниманде Э. В.</i> ОСОБЕННОСТИ СУБЪЕКТОВ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ В ЛАТВИИ.....	42
<i>Тищенко В. В.</i> СИСТЕМА КРИМИНАЛИСТИКИ: ПРОБЛЕМЫ ОПТИМИЗАЦИИ	46
<i>Халиков А. Н.</i> СООТНОШЕНИЕ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ С СИСТЕМОЙ КРИМИНАЛИСТИКИ.....	50
<i>Шепитько В. Ю.</i> ИЗМЕНЧИВОСТЬ КРИМИНАЛИСТИКИ В ХХІ ВЕКЕ И ЕЕ ЗАДАЧИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	55
<i>Шошин С. В.</i> НЕЕСТЕСТВЕННЫЙ МОНОПОЛИЗМ И РОССИЙСКАЯ КРИМИНАЛИСТИКА	59

<i>Эксархопуло А. А.</i> ПОНЯТИЕ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ КРИМИНАЛИСТИКИ И ЕЕ МЕСТО В СИСТЕМЕ НАУКИ	63
<i>Яблоков Н. П.</i> НЕКОТОРЫЕ ВЗГЛЯДЫ НА КРИМИНАЛИСТИКУ КАК НАУКУ И УЧЕБНУЮ ДИСЦИПЛИНУ XXI ВЕКА	68

РОЗДІЛ II
ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ СУЧАСНИХ
НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ У БОРОТЬБУ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

<i>Алексійчук М. М., Дерев'янюк П. В.</i> ЩОДО ДЕЯКИХ ПРОБЛЕМ ЗАСТОСУВАННЯ ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ В ОПЕРАТИВНО-СЛІДЧІЙ ПРАКТИЦІ	74
<i>Арешонков В. В.</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЛАЗЕРНОГО МАРКУВАННЯ ДЕТАЛЕЙ ГЛАДКОСТВОЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ З МЕТОЮ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЇЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ...	78
<i>Барцицька А. А.</i> ВИЗНАЧЕННЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО АСПЕКТУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ	82
<i>Бацко І. Н.</i> ВОЗМОЖНОСТІ ПЛАСТИЧЕСКОЙ ХИРУРГИИ И ИХ ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ	85
<i>Білоус В. В.</i> РОЛЬ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У РЕФОРМУВАННІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА	89
<i>Бірюков В. В.</i> ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ	93
<i>Бондар В. С.</i> ІНФОРМАЦІЙНО-ДОВІДКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ	96
<i>Булгаков В. Г.</i> МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ В КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ ДИНАМИЧЕСКИХ ПРИЗНАКОВ ЧЕЛОВЕКА	102
<i>Вознюк А. А., Алексеева-Процюк Д. О.</i> ВИКОРИСТАННЯ ОВС МОЖЛИВОСТЕЙ ОПЕРАТОРІВ МОБІЛЬНОГО ЗВ'ЯЗКУ ПІД ЧАС РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ	107
<i>Волобуєв А. Ф.</i> ПРО ВИКОРИСТАННЯ ПОЛІГРАФА ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ	110

<i>Герасименко О. Ю.</i> ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОЖЛИВОСТІ ФІКСАЦІЇ ЦИФРОВИХ ДАНИХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ	114
<i>Глаголева Т. А.</i> К ВОПРОСУ О ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ «ЭЛЕКТРОШОКОВОГО ОРУЖИЯ» В РОССИИ.....	117
<i>Гора І. В.</i> СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ Й РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ОРГАНАМИ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	120
<i>Затенацький Д. В.</i> МОЖЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДЛЯ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ	124
<i>Івасишин Т. М.</i> НОВІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ.....	126
<i>Комиссарова Я. В.</i> ПОЛИГРАФ В РОССИИ: РЕАЛИИ СЕГОДНЯШНЕГО ДНЯ	130
<i>Кофанов А. В.</i> ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ ВІДСТАНИ ПОСТРІЛУ ПРИ СТРІЛЬБІ З ГАЗОВОЇ ТА ДРОБОВОЇ КОРОТКОСТВОЛЬНОЇ ЗБРОЇ	135
<i>Круль С. М.</i> КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ	140
<i>Лук'янчиков Є. Д., Ковальова О. В.</i> ЗАСОБИ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗШУКОВОЇ РОБОТИ СЛІДЧОГО	142
<i>Поклонская О. И.</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ВИДЕОСЪЕМКИ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	147
<i>Соколова О. А.</i> К ВОПРОСУ О КОМПЛЕКСНОМ ПОДХОДЕ К ДИАГНОСТИКЕ ЧЕЛОВЕКА ПО ЕГО СЛЕДАМ И ОТОБРАЖЕНИЯМ	149
<i>Таран О. В.</i> ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМ ВИМОГ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОХОРОНУ ПРАЦІ.....	153
<i>Тимофеева Т. В.</i> КОМПОНЕНТЫ БИОМЕТРИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ЗАЩИТЫ.....	157
<i>Ткачев А. В.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ, СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ КРИМИНАЛИСТИКИ ..	162

<i>Шехавцов Р. М.</i> ВПРОВАДЖЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ 3D МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ: ПРАВОВІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМИ	166
<i>Яковенко М. О.</i> ОПТИМІЗАЦІЯ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО- ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕРОЗКРИТИХ ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ МИНУЛИХ РОКІВ	170

РОЗДІЛ III

ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ТА МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

<i>Александренко Е. В.</i> АНАЛИЗ ДОПУЩЕННЫХ СЛЕДСТВЕННЫХ ОШИБОК КАК УСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОГО РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ СЕРИЙНЫХ СЕКСУАЛЬНЫХ УБИЙСТВ	175
<i>Аржуша Л. І.</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ЛЕГАЛІЗАЦІЮ (ВІДМИВАННЯ) ДОХОДІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ.....	179
<i>Ахтирська Н. М.</i> ПРОБЛЕМИ МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ.....	183
<i>Баев О. Я.</i> ТАКТИКО-ЭТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПОТЕРПЕВШЕГО К ЗАКЛЮЧЕНИЮ ДОСУДЕБНОГО СОГЛАШЕНИЯ О СОТРУДНИЧЕСТВЕ	186
<i>Бандуріна Я. Ю.</i> ТИПОВІ СЛІДИ КОНТРАБАНДИ АВТОТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ	191
<i>Белкин А. Р.</i> ВНОВЬ ОБ УЧАСТИИ ПОНЯТЫХ В СЛЕДСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ	194
<i>Берназ В. Д.</i> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ СТРАТЕГИЯ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	203
<i>Беляева К. В.</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ. КРИТЕРІЇ ДОПУСТИМОСТІ.....	209
<i>Біленчук П. Д.</i> ГНОСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВИХ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИХ ЯВИЩ КРИМІНАЛІСТИЧНИМИ ЗАСОБАМИ ПІЗНАННЯ.....	212
<i>Борисенко І. В.</i> ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ...	214

<i>Брисковська О. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ СПОСОБІВ УЧИНЕННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ АВТОТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ З МЕТОЮ ЇХ ПОДАЛЬШОГО ОПЛАТНОГО ПОВЕРНЕННЯ ВЛАСНИКАМ.....	217
<i>Булулуков О. Ю.</i> МЕТОДИ ПРИЙНЯТТЯ ТАКТИЧНИХ РІШЕНЬ У КРИМІНАЛІСТИЦІ.....	220
<i>Василинчук В. І., Скалозуб Л. П.</i> НАГЛЯД У ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ.....	223
<i>Васильев А. А., Дёмин К. Е.</i> К ВОПРОСУ О ПОНЯТИИ И СОДЕРЖАНИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ С ПРИМЕНЕНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ СРЕДСТВ И ТЕХНОЛОГИЙ.....	228
<i>Великанов С. В.</i> ДОСЛЕДСТВЕННАЯ ПРОВЕРКА: ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ...233	233
<i>Весельський В. К.</i> ДЕЯКІ СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ...236	236
<i>Вільгушинський М. Й.</i> ТАКТИКА СУДОВОГО СЛІДСТВА: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ.....	240
<i>Гавло В. К.</i> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОГО И СУДЕБНОГО СЛЕДСТВИЯ КАК ЗАДАЧА КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ.....	242
<i>Глушков В. О., Скалозуб С. Л.</i> ВЗАЄМОДІЯ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ІЗ ОРГАНАМИ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА.....	247
<i>Головин А. Ю., Берестнев М. А.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	250
<i>Горський В. В.</i> ПРОБЛЕМИ КОАЛІЦІЙНОЇ І КОЛІЗІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ АДВОКАТА — ПРЕДСТАВНИКА ПОТЕРПІЛОГО З ІНШИМИ УЧАСНИКАМИ З БОКУ ОБВИНУВАЧЕННЯ.....	254
<i>Горський М. В.</i> АНАЛІЗ МАТЕРІАЛІВ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ ЯК КРИМІНАЛІСТИЧНИЙ СПОСІБ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН, ЩО ВИКЛЮЧАЮТЬ УЧАСТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	259

<i>Давиденко В. С.</i> НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ.....	262
<i>Дановська І. І.</i> СУЧАСНИЙ СТАН ТА НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ТАКТИКО-КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ.....	266
<i>Денисюк С. Ф.</i> ТАКТИКА ПРОИЗВОДСТВА ПОИСКОВЫХ ДЕЙСТВИЙ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	270
<i>Дерев'яно І. М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРЕДМЕТА ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ В СПРАВАХ ПРО ШПИГУНСТВО	272
<i>Домашенко О. М.</i> ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА УСУНЕННЯ ТАКТИЧНИХ ПОМИЛОК НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ	277
<i>Дудніков А. Л.</i> ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СПОСІБ УЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ	279
<i>Дулов А. В.</i> ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ.....	282
<i>Єфремова І. О.</i> ПРЕДМЕТ ЗЛОЧИННОГО ПОСЯГАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ ЩОДО НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ ТА ПРЕКУРСОРІВ	286
<i>Жбанков В. А., Ананина І. В.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ПРЕСТУПНОГО ПОСЯГАТЕЛЬСТВА ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ КОНТРАБАНДЫ.....	289
<i>Журавель В. А.</i> НАПРАВЛЕНИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ МЕТОДИК	292
<i>Здоровко С. Ф.</i> ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ПОСТРОЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТРАНСНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ	297
<i>Зеленецький В. С.</i> КЛАССИФИКАЦИЯ СУБЪЕКТОВ ДОСЛЕДСТВЕННОГО УГОЛОВНОГО ПРОЦЕССА.....	300
<i>Ізотов О. І., Басін К. В.</i> ТЕРОРИСТИЧНІ ВИБУХИ ТА СПОСОБИ ЇХ СКОЄННЯ.....	303
<i>Ільченко С. Ю.</i> ДЕЯКІ СПОСОБИ ЗАПОБІГАННЯ ЗМІНІ ПОКАЗАНЬ У КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ	308

<i>Капустина М. В.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРЕДМЕТА ДОКАЗЫВАНИЯ ПО ДЕЛАМ О ЯТРОГЕННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ	311
<i>Керик Л. І.</i> ОСОБА ПОТЕРПЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА	314
<i>Ким Д. В.</i> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА СУДЕБНОГО РАССМОТРЕНИЯ УГОЛОВНЫХ ДЕЛ КАК СТРУКТУРНЫЙ ЭЛЕМЕНТ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ МЕТОДИКИ	318
<i>Книженко С. О.</i> ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ШКОДИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ НЕЗАКОННОГО ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН	323
<i>Колесник В. А.</i> ТАКТИКА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТА КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ	326
<i>Колесник І. А.</i> ЗАПОБІГАННЯ ДОБРОСОВІСНИХ ПОМИЛОК У ПОКАЗАННЯХ СВІДКІВ	330
<i>Колесніков В. В.</i> ЗВ'ЯЗОК ПОНЯТЬ «ПРИЧИНА ПОЖЕЖІ» ТА «ДЖЕРЕЛО ЗАПАЛЮВАННЯ» Й ЇХ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ	332
<i>Комаров И. М.</i> ПОНЯТИЕ ВЕРСИИ СЛЕДСТВЕННОГО ДЕЙСТВИЯ ...	335
<i>Комиссаров В. И.</i> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ЗАЩИТЫ ПРАВ ПОТЕРПЕВШИХ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ	343
<i>Коновалова В. Е.</i> ГЕНЕЗИС КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ТАКТИКИ ...	347
<i>Корчагин А. А.</i> ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ УБИЙСТВ В МЕТОДИКЕ ИХ РАССЛЕДОВАНИЯ	350
<i>Коряк В. В., Сальков Г. В.</i> ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО- ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ХАБАРНИЦТВУ	355
<i>Костира А. М.</i> ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ НА ІНКАСАТОРІВ	358
<i>Крамаренко В. П.</i> ОРГАНИЗАЦИОННО-УПРАВЛЕНЧЕСКИЕ ОШИБКИ СЛЕДОВАТЕЛЯ: ВИДЫ, ПУТИ ПРЕОДОЛЕНИЯ	360

<i>Крамаренко Г. С.</i> ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ЗЛОЧИНЦЯ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ ОБІГУ ЖИТЛА	365
<i>Кубарєв І. В.</i> ТАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ: ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ АСПЕКТ	367
<i>Кудерміна О. І.</i> ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ	370
<i>Кузьмічова Є. В.</i> ПРАВО ЛЮДИНИ НА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛІКАРСЬКОЇ ТАЄМНИЦІ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ	374
<i>Курман О. В.</i> МЕХАНІЗМИ ЗЛОЧИННИХ ПОСЯГАНЬ НА ВІДОМОСТІ, ЩО СТАНОВЛЯТЬ КОМЕРЦІЙНУ АБО БАНКІВСЬКУ ТАЄМНИЦЮ	379
<i>Лацук О. В.</i> ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧОГО ЗІ СПЕЦІАЛІСТАМИ ТА ЕКСПЕРТАМИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ	383
<i>Лисенко А. М.</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ ГРУП ТА ОРГАНІЗАЦІЙ З ІНШИМИ ФОРМАМИ ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	386
<i>Макаренко І. А.</i> ОСОБЕННОСТИ НРАВСТВЕННО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СВОЙСТВ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНЕГО ПРАВОНАРУШИТЕЛЯ	390
<i>Макаренко Н. К.</i> ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ	395
<i>Малярова В. О.</i> ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ ТЕХНОЛОГІЙ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ОСОБЛИВО ТЯЖКИХ ЗЛОЧИНІВ (УБИВСТВ)	398
<i>Манжос І. О.</i> ОБСТАНОВКА ВЧИНЕННЯ КРАДІЖОК НЕПОВНОЛІТНИМИ В СТРУКТУРІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ	402
<i>Марушев А. Д.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВЛЕННЯ ОЗНАК РОЗКРАДАНЬ ГРОШОВИХ КОШТІВ У КАСІ ПІДПРИЄМСТВ (УСТАНОВ, ОРГАНІЗАЦІЙ)	405
<i>Матюшкова Т. П.</i> ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ПОДОЛАННЯ БАР'ЄРІВ СПІЛКУВАННЯ ПРИ ДОПИТІ	407

<i>Мишков Я. Є.</i> СПОСОБИ ВЧИНЕННЯ ХАБАРНИЦТВА	409
<i>Місюра Н. М.</i> СПОСІБ УЧИНЕННЯ КРАДІЖОК ІНДИВІДУАЛЬНОГО МАЙНА В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ	413
<i>Негребецький В. В.</i> ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПІД ЧАС ПЕРЕВІРКИ ПОКАЗАНЬ НА МІСЦІ	417
<i>Одерій О. В.</i> РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ	420
<i>Осипова Е. В.</i> ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ: АНАЛИЗ РОССИЙСКОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА	423
<i>Павлюк Н. В.</i> ВИКОРИСТАННЯ ТАКТИЧНИХ ПРИЙОМІВ ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНІХ, СПРЯМОВАНИХ НА НЕЙТРАЛІЗАЦІЮ ФАНТАЗУВАННЯ	427
<i>Папуша І. О.</i> ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВИКРАДЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА, ЩО ВЧИНЯЄТЬСЯ СЛУЖБОВИМИ ОСОБАМИ	431
<i>Печерський В. В.</i> ПРИЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ УГОЛОВНОГО ДЕЛА: КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	435
<i>Плахотіна В. М.</i> ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ СПІВРОБІТНИКАМИ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ	440
<i>Полстовалов О. В.</i> КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ТАКТИКА, СОСЯЗАТЕЛЬНОСТЬ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ КОМПРОМИСС	444
<i>Полях А. М.</i> ДОПИТ ТА ЙОГО МІСЦЕ У РОЗКРИТТІ Й РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ ПРО КОНТРАБАНДУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ	449
<i>Пономарев И. П.</i> ВЫДВИЖЕНИЕ И ПРОВЕРКА СЛЕДСТВЕННЫХ ВЕРСИЙ О ЦИФРОВОМ АЛИБИ ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО)	453
<i>Пчеліна О. В.</i> МЕХАНІЗМ УЧИНЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЙОГО ЗВ'ЯЗОК З ПРЕДМЕТОМ ДОКАЗУВАННЯ	458

<i>Пчолкін В. Д.</i> ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СТАН ТА НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ	460
<i>Редька С. Д., Алексійчук О. М.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СЛІДЧО-ОПЕРАТИВНИХ ГРУП З РОЗКРИТТЯ УМИСНИХ УБИВСТВ	464
<i>Реуцький А. В.</i> ОСОБЛИВОСТІ ДОПИТУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИГОТОВЛЕННЯ ТА ОБІГУ ПЛАТІЖНИХ КАРТОК	468
<i>Ржевська М. М.</i> ВИВЧЕННЯ ОСОБИ РОЗКРАДАЧА В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ З ЙОГО ВИКРИТТЯ У ВЧИНЕННІ ЗЛОЧИНУ	473
<i>Семенов В. В.</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ УБИЙСТВ, СКРЫТЫХ ИНСЦЕНИРОВКАМИ	477
<i>Синчук О. В.</i> РОЛЬ ТИПОВИХ ВЕРСІЙ У ПЛАНУВАННІ РОЗСЛІДУВАННЯ	481
<i>Сливенко В. Р., Риков М. Г.</i> СПІВВІДНОШЕННЯ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ І КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ У ПРОЦЕСІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИНАМ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ	483
<i>Снігерьев О. П.</i> ПИТАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА	488
<i>Сокиран Ф. М., Сокиран М. Ф.</i> ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПРИЙОМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ	493
<i>Соколова Я. А.</i> СПОСОБИ НЕЗАКОННОГО ПЕРЕПРАВЛЕННЯ ОСІБ ЧЕРЕЗ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ	497
<i>Степанюк Р. Л.</i> ЗЛОЧИНИ, ЩО ВЧИНЮЮТЬСЯ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ (ОЗНАКИ І КРИМІНАЛІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ)	500
<i>Терьохін Д. Г.</i> СПОСОБИ ВИКРИТТЯ ШАХРАЙСТВА У СФЕРІ СПОЖИВЧОГО КРЕДИТУВАННЯ ПРАЦІВНИКАМИ КРЕДИТНИХ УСТАНОВ	504

<i>Удалова Л. Д.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ГІПНОЗУ ПРИ ОТРИМАННІ ВЕРБАЛЬНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	508
<i>Філашкін В. С.</i> СЛІДОВА КАРТИНА ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ	510
<i>Філіпенко Н. Є.</i> РОЗКРИТТЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОХОРОНОЮ НАДР	514
<i>Фунікова О. В.</i> ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ ЯК ЗАСІБ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ТАКТИЦІ СЛІДЧИХ ДІЙ	518
<i>Цимбал М. Л.</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ЛІСОВИХ ПОЖЕЖ	520
<i>Чернявський С. С.</i> МОДЕЛЬ КОМПЛЕКСНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ФІНАНСОВОГО ШАХРАЙСТВА	523
<i>Черный Г. А.</i> ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕМЕНТОВ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ТЕРРОРИЗМА	527
<i>Чорноус Ю. М.</i> МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ	530
<i>Чумак І. С.</i> ДЕЯКІ ТИПОВІ СПОСОБИ РЕЙДЕРСЬКОГО ЗАХОПЛЕННЯ	533
<i>Чумак С. П.</i> ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ФАКТІВ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ВИБОРІВ	536
<i>Шаповалов В. В.</i> СУДОВО-ФАРМАЦЕВТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН НА КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАСАДАХ	540
<i>Шевчук В. М.</i> ФУНКЦІЇ ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ	547
<i>Щур Б. В.</i> ОКРЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИКИ: ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ТА ЗАСТОСУВАННЯ	551
<i>Якушин С. Ю.</i> АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТАКТИКО- КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УГОЛОВНОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	554
<i>Янковий М. О.</i> ТАКТИКА ПІДГОТОВКИ ДО ОПИТУВАННЯ ТА ДОПИТУ: КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ ПІДХІД	560

РОЗДІЛ IV
ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У РОЗСЛІДУВАННІ
ЗЛОЧИНІВ ТА ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
ПРАВОСУДДЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

<i>Авдеева Г. К.</i> ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	565
<i>Алексейчук В. І.</i> ПЕРСПЕКТИВНИ НАПРЯМИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ	568
<i>Аминев Ф. Г.</i> О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ЭКСПЕРТНО- КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ.....	571
<i>Басай В. Д.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСТОСУВАННЯ СЛІДЧИМ ВЛАСНИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У ПРОЦЕСІ РОЗКРИТТЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ	576
<i>Бобрицкий С. М.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ ВЫЯВЛЕНИЯ МОНТАЖА В ЦИФРОВОЙ ФОТОГРАФИИ	579
<i>Боков С. Н.</i> ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	584
<i>Бордюгов Л. Г.</i> СУДЕБНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА: ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ	586
<i>Бочарова О. С.</i> ЦЕННЫЕ БУМАГИ И ДОКУМЕНТЫ С ОПРЕДЕЛЕННОЙ СТЕПЕНЬЮ ЗАЩИТЫ — РАЗРАБОТКА, ПРОИЗВОДСТВО, ПРЕДВАРИТЕЛЬНАЯ ЭКСПЕРТИЗА ЗАЩИЩЕННОСТИ ОТ ПОДДЕЛКИ	590
<i>Васильев А. Н.</i> ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С РИСУНКАМИ «ГРАФФИТИ».....	594
<i>Вишневская А. В.</i> СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	598
<i>Головченко Л. М.</i> ПРОБЛЕМНИ ПИТАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	601

<i>Гришина Е. П.</i> ЭКСПЕРТНАЯ ИНИЦИАТИВА: ПРОБЛЕМЫ РЕФОРМИРОВАНИЯ УГОЛОВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНОГО ПРАВА РОССИИ	605
<i>Гусев А. В.</i> ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВНЕЭКСПЕРТНОГО МЕХАНИЗМА РЕАЛИЗАЦИИ СПЕЦИАЛЬНЫХ ПОЗНАНИЙ В КРИМИНАЛИСТИКЕ	609
<i>Демидова Е. Е.</i> ФУНКЦИИ СВЕДУЩИХ ЛИЦ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ	613
<i>Дьяченко А. Ф.</i> НОВЫЙ ПОДХОД К ОРГАНИЗАЦИИ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРОЯВЛЕНИЙ ОПАСНЫХ ФАКТОРОВ В ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ	616
<i>Дятлов О. М.</i> СОСТОЯНИЕ ЛИЦЕНЗИРУЕМОЙ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ.....	620
<i>Енгальчев В. Ф., Шерстюкова Я. А., Юнда А. В.</i> ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭКСПЕРТНОЙ БЕСЕДЫ С НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ СВИДЕТЕЛЯМИ	623
<i>Еремченко В. И.</i> ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ СУДЕБНОЙ ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СФЕРЕ ОБОРОТА СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ПРОДУКЦИИ	628
<i>Иванова Е. В.</i> ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ ДОКАЗЫВАНИЯ МАТЕРИАЛОВ, НАПРАВЛЯЕМЫХ НА ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ	632
<i>Индюкова В. В.</i> ПРОБЛЕМНИ ПИТАННЯ СУДОВО-БАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІДСУТНОСТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗБРОЮ»	636
<i>Ищенко А. В., Палеха Ю. І., Ярослав Ю. Ю., Полтавський А. О.</i> ЗАДОКУМЕНТОВАНІ МЕТОДИКИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: НОВІ ПОГЛЯДИ НА СТАЛІ ПОЛОЖЕННЯ.....	639
<i>Казуров Б. К., Казуров М. Б.</i> ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ЗАДАЧИ ГЕММОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ.....	644
<i>Калужна О. М.</i> ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРИ ДОКАЗУВАННІ ІСТОТНОЇ ПОДІБНОСТІ ПІДРОБЛЕНИХ ГРОШОВИХ ЗНАКІВ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. 199 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ	648

<i>Коваленко В. В.</i> ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ КОМПЛЕКСНОЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	653
<i>Ковальов А. В.</i> ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ШЛЯХОМ ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ ПО КРИМІНАЛЬНИХ СПРАВАХ	656
<i>Ковальов К. М.</i> ЮРИДИЧНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПІДСТАВИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТЕХНІЧНЕ ЗОБРАЖЕННЯ ДОКУМЕНТА В КРИМІНАЛІСТИЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗИ	659
<i>Козаченко І. М.</i> ЗАСТОСУВАННЯ РЕНТГЕНІВСЬКОГО ВИПРОМІНЮВАННЯ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ПНЕВМОСТРІЛЬНИХ ПОШКОДЖЕНЬ ОДЯГУ	662
<i>Кочубей А. В.</i> СУДЕБНАЯ ЭКСПЕРТИЗА КАК СИНТЕЗ ЕСТЕСТВЕННОНАУЧНЫХ И ЮРИДИЧЕСКИХ ОТРАСЛЕЙ ЗНАНИЯ	665
<i>Кузнецов А. А.</i> АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	668
<i>Курдюков В. В.</i> ДЕЯКІ ПИТАННЯ ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	672
<i>Ланта С. П.</i> ЯКІСТЬ ЕКСПЕРТНОГО ВИСНОВКУ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ДОПУСТИМОСТІ ДОКАЗУ	675
<i>Левицький А. О.</i> ОСОБЛИВОСТІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МАСТИЧНИХ ПЛОМБ	677
<i>Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б.</i> ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ	681
<i>Лук'яненко В. В.</i> НАДАННЯ КОПІЙ ВИСНОВКІВ ЕКСПЕРТІВ, ВИКОНАНИХ У НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ІНСТИТУТАХ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ	686
<i>Малей П. В.</i> СИТУАЦІЙНІ ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБСТАВИН ПАДІННЯ ЛЮДИНИ З ВИСОТИ	690
<i>Мельник Д. В.</i> ПОНЯТТЯ ПІДПISУ ТА ПРОБЛЕМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ЙОГО ДОСЛІДЖЕННЯМ	694
<i>Моїсєєв О. М.</i> ТЕХНОЛОГІЇ В КРИМІНАЛІСТИЦІ ТА В СУДОВІЙ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ	698

<i>Мусієнко О. Л.</i> СУЧАСНІ МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА В БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ.....	702
<i>Неня О. В.</i> ЩОДО ОПТИЧНИХ МЕТОДІВ ТА ЗАСОБІВ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІКРООБ'ЄКТІВ.....	705
<i>Перч В. О., Булига А. З.</i> ПРОБЛЕМИ ЕКСПЕРТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	709
<i>Притика Ю. Д.</i> ЕКСПЕРТНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ — ОДИН ІЗ ВАЖЛИВИХ НАПРЯМІВ РОБОТИ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ	714
<i>Репешко П. І., Гузенко В. В.</i> ТЕХНОЛОГІЧНІ СИСТЕМИ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	717
<i>Рогатюк І. В.</i> ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ ПРОКУРОРОМ НА СТАДІЇ ПОРУШЕННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ	721
<i>Родюкова О. С.</i> ВСТАНОВЛЕННЯ ДАВНИНИ УТВОРЕННЯ ПОТОЖИРОВИХ СЛІДІВ РУК ЧЕРЕЗ КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД ЛІПІДІВ	723
<i>Сандрачук А. А.</i> ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ ОКРЕМИХ КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА З ОБ'ЄКТАМИ НЕРУХОМОСТІ	727
<i>Свиридова Л. В.</i> ОЦІНКА НАУКОВОЇ ОБҐРУНТОВАНOSTI ВИСНОВКУ АВТОРОЗНАВЧОЇ КЛАСИФІКАЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	730
<i>Свиридова Л. В., Сохраніч Т. В., Абросимова В. Г., Сиротенко-Кацман Н. В.</i> КОМПЛЕКСНЕ ВИКОРИСТАННЯ ОЗНАК ПОЧЕРКУ ТА ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ У ДОСЛІДЖЕННІ РУКОПИСНИХ ТЕКСТІВ	733
<i>Седнев В. В.</i> СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ.....	737
<i>Скрипко Г. А., Линючев Г. В.</i> ТЕНДЕНЦІЯ РАЗВИТИЯ ТЕКСТИЛЬНОГО СЕКТОРА НА НАЧАЛО ХХІ СТОЛЕТИЯ. ПРОБЛЕМЫ, РЕШАЕМЫЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗОЙ ВОЛОКОН И ВОЛОКНИСТЫХ МАТЕРИАЛОВ, ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ.....	741

<i>Томин С. В., Юрчишин В. Д.</i> ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОЇ СИСТЕМИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ	747
<i>Фаринник В. І.</i> АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ НА ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ	750
<i>Хижняк В. В.</i> СТАНДАРТИЗАЦІЯ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ	754
<i>Цапко Ю. В., Шмерего О. Б., Яненко О. В.</i> ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИКО-ХІМІЧНИХ МЕТОДІВ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ПРИЧИНИ ПОЖЕЖ У ПРИМІЩЕННЯХ З ПІДВИЩЕНОЮ ТЕМПЕРАТУРОЮ ЕКСПЛУАТАЦІЇ	758
<i>Шевчук Г. В.</i> ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЕКСПРЕС-ТЕСТІВ ВИЗНАЧЕННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ТА ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН У ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ	763
<i>Шепітько В. Ю., Ольховський В. О., Мішалов В. Д.</i> ХАРКІВ — БАТЬКІВЩИНА КРИМІНАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМУ УКРАЇНСЬКОЇ СУДОВО-МЕДИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ	765
<i>Шерстюк В. Н.</i> ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ	769
<i>Щербаковский М. Г.</i> О СООТНОШЕНИИ ПРАВОВЫХ И СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ	773
<i>Яремчук В. О.</i> ТАКТИКА ЗАЛУЧЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СЛІДЧИХ ДІЙ	776

РОЗДІЛ V

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

<i>Варцаба В. М.</i> ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ.....	779
<i>Волчецкая Т. С.</i> АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КРИМИНАЛИСТИКИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ (ПО МАТЕРИАЛАМ АНАЛИЗА ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА)	783

<i>Енгалычев В. Ф., Хабалев В. Д.</i> ТЕХНИКИ ГИПНОРЕПРОДУКЦИИ КАК УЧЕБНАЯ ДИСЦИПЛИНА ПРИ ОБУЧЕНИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ПСИХОЛОГОВ	787
<i>Михайлов М. А.</i> ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И НАУЧНОМ ОБЩЕНИИ КРИМИНАЛИСТОВ	791
<i>Россинская Е. Р.</i> СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИДАКТИКИ	795
<i>Скулиш Є. Д.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ АКАДЕМІЇ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ	800
<i>Топчій В. В.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ДЛЯ СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ...	804
<i>Юсупов В. В.</i> РОЗВИТОК КРИМІНАЛІСТИКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ	809

Наукове видання

Криміналістика ХХІ століття

**Матеріали міжнародної науково-практичної
конференції**

25–26 листопада 2010 р.

Комп'ютерна верстка
і дизайн обкладинки *В. М. Зеленька*
Коректор *Т. Ф. Зуб*

Підписано до друку з оригінал-макета 15.11.2010.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 49. Ум. друк. арк. 52. Вид. № 549.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98